महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

नागेशभट्टविरचितः ।

कलिकातास्थराजकीयप्रधानसंस्कृत-

विद्यालयाध्यापकेन

श्रीबहुवल्लभ शर्मणा

परिशोधितः ।

वङ्गदेशीयाशियाटिक्सोसाइट्याख्यसमाजानामनुमत

व्ययेन च ।

कलिकाता राजधान्यां

वाप्तिस्त मिशन यन्त्रे मुद्रितः ।

खृष्टाब्दाः १९०४ ।

सङ्केतचिह्नम्।

अ। पा। आ।	अध्याय। पाद। आह्निकम्।
पा	पाणिनिसूत्रम्।
भा	महाभाष्यम्।
वा	वार्त्तिकम्।
कै	कैय्यट।
मीमा	मीमांसासूत्रम्।
हरि	भर्त्तृहरिकारिका।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य प्रथमाध्यायस्थ—
द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पादान्तर्गतानां
पाणिनिसूत्राणां
वर्णानुक्रमसूची-पत्रकम् ।

अ ।

र।

ल।

व।

श।

ष ।

स ।

ह ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य प्रथमाध्यायस्थद्वितीय-तृतीय-चतुर्थपादान्तर्गतानां सूत्रवार्त्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-सूचीपत्रकम् ।

अ ।

आ।

ई।

ऊ ।

ऋ ।

ॠ ।

ए ।

ऐ।

ओ ।

औ ।

क ।

ख।

ग।

घ।

ङ।

च।

छ।

ज ।

ट ।

ठ ।

ण ।

त ।

द।

ध।

भ।

म ।

र ।

ल ।

व ।

ष।

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो
गुरुभ्यो नमः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्ङित् । १ । २ । १ ॥

अस्य [1]तद्वदतिदेशत्वेन वार्त्तिकानुत्थानमाशङ्क्याह

[2]चत्वारो ऽत्रेति ॥ (कै)

उपक्षिप्ता । (कै)

दूषणद्वारा साक्षाच्चोक्ता इत्यर्थः ॥

तत्राद्येति । (कै)

तत्र हि गाङ्कुटादिभ्यः परोऽञ्णित्प्रत्ययः इत्सञ्ज्ञकङकारयुक्त

---

१ तद्वदतिदेशो ऽकिद्विधिप्रसङ्गः । वा ॥

२ चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये । ङित्त्वकित्त्वसम्बन्धप्रतिपादन भावनासङ्ख्याकरणमतिदेशस्येति ॥

इत्यर्थ ॥ [१]"तयोरिति" तच्छब्देन गुणभूतयोरपि ङकारककार-
योर्बुद्धिस्थतया परामर्श इत्याह भाष्ये

ङकारककारयोरिति । (भा)

यथा चैतत्तथा पस्पशायामुक्तम् ॥ "ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धि-
रिति" तद्व्यवहाराप्रसिद्धिरित्यर्थस्तदाह

येन तस्येति ॥ (कै)

सत्त्वे वेति । (कै)

षडादेरिति शेष ॥ अञ्णिद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या च [२]"मो राजी"ति-
वल्लोपाभावार्थमनुवाद इति न शङ्क्यम् । ननु शशविषाणादिशब्दै-
रसतापि विषाणेन शशस्य सम्बन्ध प्रतिपद्यते इति चेन्न । तद्वद-
स्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥

अञ्णिद् ग्रहणेति । (कै)

न च "[३]वृद्धेद्" इति विहितञ्यङ [४]कमेर्णिङस्य व्यावृत्तये
तदिति वाच्यम् । "गाङ्कुटादिभ्यो"नेन तयोर्विधानेऽपि प्रत्यया-
धिकारेऽस्य पाठाभावेन प्रत्ययत्वाभावाद् ञ्कारणकारयोरित्त्वा-
प्रवृत्तौ ञ्णितोस्तयोरसम्भवात् ॥ भाष्ये

---

१ ङित किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धि । वा । ङित् किद्वचने तयो-
रभावान्ङकारककारयोरभावाङ्ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धि ॥

२ मो राजि सम क्वौ । ८ । ३ । २५ ॥

३ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् । ४ । १ । १७१ ॥

४ अ ३ । पा १ । सू ३० ॥

[१]भाव्येते तच्छब्देनेनेति । (भा)

प्रकरणेनेत्यर्थ ॥ ननु "भाव्येत" इत्ययुक्त पञ्चमी निर्देशेनादेश विध्यसम्भवादत आह •

गाङिति ॥ (कै)

गाङादिभ्य परस्य प्रत्ययस्य तव्यादे ङित्त्वादिविशेषण एव विधितात्पर्यमित्याह

ङकार इति ॥ (कै)

नन्वेव लोपस्यावश्यकत्वेन विधान व्यर्थमत आह

इतां चेति । (कै)

एव च कार्यार्थविधानमिति भाव ॥ ननु भाव्यमान सर्वोऽप्यादेश एवेत्यत्र मानाभावादादेश प्रतिषेध इत्ययुक्तमत आह

टित्त्वेति । (कै)

अनेनागमत्व निराकृतम् ॥ उरण्रपरवदनन्तरोऽस्त्विति चेदत्राह

ङ इदनन्तर इति ॥ (कै)

नन्वेवमपि बहुव्रीहिणा ङिच्छब्देन प्रत्ययाभिधानात्तस्य चानेकाल्त्वात् कथमादे स्यादत आह

तत्पुरुष इति ॥ (कै)

न च तस्यादित्वे इत्त्व व्यर्थ [२]"लशक्वतद्धित" इत्येव सिद्धिरिति

---

१ भाव्येते तच्छब्देन । गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्डिद्भवतीति । असयोगाल्लिट्-कित् (१। २। ५) भवतीति ॥ २ अ १ । पा ३ । सू ८ ॥

वाच्यम । अतद्धित इति पर्युदासेन प्रत्ययसज्ञाकालिकादेरेव तेनेत्त्वविधानात् ॥ अनुपपादोऽनुपपत्ति । तामेव दर्शयति

[१]कुटितेत्यादाविति ॥ (कै)

[२]अथ अस्मादेवेति ॥ (कै)

अन्तरतमपरिभाषासञ्ज्ञतादित्यर्थ ॥

अन्त्यस्य स्युरिति । (कै)

न च ङित्त्वस्य गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वेना[३]चारितार्थ्यात्तातङ्न्यायेन सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वे सर्वादेशत्व सर्वादेशत्वे च तादर्थ्यमित्यन्याान्याश्रयेण सर्वादेशत्वालाभेऽन्त्यादेशत्वापत्तेरिति भाव । तातङस्तु यथा सर्वादेशत्व तथोक्तम् ॥ भाष्ये

[४]तस्मादित्युत्तरस्य इति । (भा)

एव च "[५]आदे परस्य" इत्यस्य प्राप्त्यादेशपक्षे इष्टासिद्धे स

---

१ कुटितेत्यादौ प्रसिद्धङित्त्वाच्च ङादयो यद्यादेशा क्रियन्ते तदा नैते तदर्थाभिधाने समर्थास्तुङादयस्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धा ॥

२ अथास्मादेव वचनादपूर्वा क्रियेरन् तदा ङिचेत्यन्त्यस्य स्यु ॥

३ गुणप्रतिषेधार्थत्वे सर्वादेशत्व सर्वादेशत्वे च तादर्थ्यमित्याद्यर्थत्वेन । इ पुस्तके अत्र एवम्विधपाठोऽस्ति तत्तु न सम्यक् ॥

४ एव तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठी पश्याम । "गाङ्कुटादिभ्य" इत्येषा पञ्चम्यञ्णिदिति प्रथमाया षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य (१। १। ६७) इति ॥

५ अ १। पा १। सू ५४ ॥

न युक्त इति भाव । सम्प्रसारण व्यचे "ग्रहिज्या" इत्यनेन ॥ [1]"गाङ्कुटादिभ्य" इति व्यचिमेवानुवदेदिति भाव ॥ भाष्ये

क्ङिद्ग्रहण इति ॥ (भा)

"क्ङिति चे"त्यादावित्यर्थ ॥

व्यचिमेति। (कै)

उभयगतिमजानत इद दूषण बोध्यम् ॥ भाष्ये

[2]एष ब्रह्मदत्त इति (भा)

भेदप्रदर्शनम् ॥ "अब्रह्मदत्तम्" इत्याख्याय चेत्यादि ॥ तदाह

[3]निर्ज्ञाते भेदे इति । (कै)

निर्णीते भेदे इत्यर्थ ॥

अतिदेशगतिरिति । (कै)

तत् फललाभ इत्यर्थ । आहार्य्यारोपस्य तत् कार्य्यबोधनफलकत्वादिति भाव ॥ व्यपदेशातिदेशे किद्व्यपदेशविरुद्धा कि व्यपदेशस्य स्वाश्रयस्य निवर्त्तनादाह

---

१ व्यचिमेवानुवदेदित्यारभ्य उभयगतिम इत्यन्त नास्ति गोल्डस्टुकारसङ्गृहीत इग्लण्डीयभाष्यपुस्तके । तत्तु लेखकप्रमाद एव ॥

२ तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम् । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिद्वद्भवतीति । असयो गाल्लिट्किद्वद्भवतीति । स तर्हि वतिनिर्देश कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्त । अब्रह्मदत्त ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदय भवतीति । एवमिहाप्यङित ङिदित्याह ङिद्वदिति गम्यते । अकित किदित्याह किद्वदितिगम्यते ॥

३ निर्ज्ञाते भेदे तत्कार्य्यप्राप्तये तद्रूपारोपणा क्रियते इत्यतिदेशगति ॥

कार्य्येति ॥ (कै)

व्यपदेशम् । (कै)

ङित्त्वादिरूप निमित्तम् । करणे घञ् । यदि तु अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयकार्य्याभाव अतिदेशस्वभावसिद्ध । यथा तत्रैव[१] मद्यपानादिनिवृत्तिरिति न दोषस्तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वान्नैतत् सुष्ठुनिरूपित भगवता ॥

विशिष्टमचेति । (कै)

तत परस्य यत्तन्नातिदिश्यत इत्यर्थ ॥ सप्तम्यर्थे वतेरविधानादाह

सप्तम्यर्थे इति ॥ (कै)

यद्यपि सप्तम्यर्थवत्यन्तैकदेशस्तदर्थे प्रयुक्त "सत्या सत्यभावे"तिवदित्यपि भाष्याशयो वक्तु शक्यस्तथापि "[२]सार्वधातुकमि"ति सूत्रविषये पचेतामित्यादौ "[३]आतोङित" इति स्वकार्य्यस्यातिदेशानापत्तिरत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तद्रूपासङ्गः । (कै)

तद्रूपारोप इत्यर्थ ॥ निर्लिङ्गव्याख्यानमयुक्तमत आह

उपदेशेति ॥ (कै)

पूर्वस्येति । (कै)

---

१ दृष्टान्ते । इ ॥ २ अ १ । पा २ । सू ४ ॥
३ अ ७ । पा २ । सू ८१ ॥

परभिन्नस्येत्यर्थ ...थ प्रथमोपा

इत्यस्येत्येऽपि । (भा)

इत्यपिना षष्ठ्यर्थसग्रहस्तेनोभयसिद्धि । "[१]तेन तुल्यम्" इति वत्यन्तैकदेशलाभावे तात्पर्य्यात् तेन तत परस्य यत्कार्य्यं तन्नेति बोध्यम् ॥

अनुबन्धभेद (कै)

इत्यस्य प्रत्ययादावित्यादि ॥

अतिदेशोऽपि भेदेनेति। (कै)

अत्र प्रकरणे इत्यादि । अपिना तत्तत्प्रदेशेषु यो भयग्रहण न कर्त्तव्य भवतीति सूचितम् । श्वे "[२]विभाषाधेट् श्व्यो" इति चङ् । "[३]जृस्तम्भु" इत्यङ् च । वचे "[४]अस्यति वक्ति" इत्यङ । "[५]वच उम्" इत्युम । सर्वत्र ङित्त्वे कित्त्वे वा दोषा ॥ भाष्ये

[६]यथेह भवतीति। (कै)

१ अ ५ । पा १ । सू ११५ ॥ २ अ ३ । पा १ । सू ४६ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ५८ । ४ अ ३ । पा १ । सू ५२ ॥

५ अ ७ । पा ४ । सू २० ।

६ यथेह भवति सुप्त सुप्तवान् इत्येव स्वपित स्वपिथ अत्रापि प्राप्नोति। चङादिषु प्रयोजनम । के पुनस्ते ङादय । चङङ्नजिङ्ङ्वनिबथङ्नङ । चङ । यथेह भवति स्रून स्रूनवानित्येवमशिश्वियत् अत्रापि प्राप्नोति । अङ् यथेह भवति स्रून उक्त इत्येवमश्वत् अवोचत् अत्रापि प्राप्नोति। नजिङ् । यथेह भवति सुप्त इत्येव स्वप्नक् अत्रापि प्राप्नोति । ङ्वनिप् । यथेह भवतीष्ठ इत्येव यज्वा अत्रापि प्राप्नोति । अथङ । यथेह भवत्युषित इत्येवमावसथ अत्रापि प्राप्नोति । नङ् । यथेह भवतीष्ट-मित्येव यज्ञ अत्रापि प्राप्नोति ॥

भाष्यस्य यथेह शून इत्यादौ [illegible] (कै) [illegible] चि । तथा चङा-
दावपि स्यादित्यर्थ ॥

अथङ् इति (भा)

एवमानुपूर्वीक एव प्रत्यय इति भाव । अन्यथा फलाभावाद् "उपसर्गे वसे" इत्यत ङिदित्यनुवृत्तौ भाष्यासङ्गति स्पष्टैवेति केचित् ॥ भाष्ये

[1]अपर आहेति । (भा)

यद्यपि सर्वत्र ङित्वे कित्वे वा सूत्रे तत्पदमेवोपादातव्यमेव च सर्वथा "जागरित" इत्यादौ गुणभवनमसिद्धम् इति भाष्यदृष्टान्ता-सङ्गतिस्तथापि "जागरित" इत्येततसिद्ध्यर्थमन्यतरदपि यदि तत् सूत्रेण क्रियते तदाऽय ग्रन्थ इत्याहु ॥ [2]"नू धू" कुटादौ ॥

सप्तमीनिर्देशादिति । (कै)

वस्तुत "पूर्वस्य कार्य्येऽतिदेश" इत्यस्य परभिन्न कार्य्ये इत्यर्थ । स्वकार्य्येस्त्वित्यत एव "[3]आतो ङित" इत्यादौति बोध्यम् ॥ ननु "[4]नक्का" इति निषेध औपदेशिकस्यैवेति न दोषोऽत आह

न क्कीति ॥ (कै)

---

१ अपर आह जाग्रो गुणविधि । जागर्त्तेर्गुणविधि प्रयोजनम् । यथेह भवति जागरित जागरितवानित्येव जाग्रत जाग्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ २ णू स्तवने । धू विधूनने ॥
३ अ ७ । पा २ । सू ८१ ॥ ४ अ १ । पा २ । सू १८ ॥

ननु औपदेशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधेन चरितार्थमातिदेशिकं न निषेधेदित्यरुचेराह

[1]अथवेति ॥ (कै)

न स्यादिति । (कै)

कुटादिभ्य परस्य कित्त्वविधान त्वन्यत्र चरितार्थं कुटिला इत्यादौ कित्त्वप्रतिषेध एव स्यात् । न तु कित्त्वमिति भाष्याच्चरार्थ । एव च कुटिला इत्यादौ गुण स्यात् ॥ ननु पृथगनुबन्धकरणेऽपि नुविलेत्यादौ कथ "[2]अुक" इति निषेधो न ॥ औपदेशिककित्त्वसत्त्वादित्यत आह

[3]ङित्त्वेनेति ॥ (कै)

भाष्ये

[4]तस्मादिति । (भा)

एव चादेशे पक्ष इति स्थितम ॥

---

१ अथवा यदप्राप्त कार्यं तदतिदिश्यते इति क्त्वाप्रत्यये कित्त्वातिदेश एव न स्यात् ॥

२ अ ७ । पा २ । सू ११ ॥

३ ङित्त्वेनाच्च कित्त्व येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भाव ॥

४ तस्मान् नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ॥

सार्वधातुकमपित् ।१।२।४॥

लिङ्गादिति । (कै)

चडादीना ङित्त्वादित्यर्थ । तुल्यजातीयस्य ज्ञापने हलादौ ङित्त्वमतिव्याप्तम् । धातुप्रत्ययसामान्यविषये तु ज्ञापकेऽव्याप्तमिति भाव ॥ आर्धधातुकशब्दस्य चरत्याद्यर्थटगन्तत्वेनान्तोदात्तत्वाद् "[१]बह्वचोऽन्तोदात्तादि" ति ठञ् प्राप्नोतीत्यत आह

[२]अर्द्धेति । (कै)

अर्द्धधातुशब्द तत्पुरुषेऽन्तोदात्त ततश्च भवाद्यर्थे "बह्वच" इति ठञ् ञित्वादाद्युदात्तत्वमिति भाव ॥

[३]भवेति । (कै)

तेषु भवा सञ्ज्ञार्धधातुकमित्यर्थ ॥

ठञन्तत्वादिति । (कै)

आर्द्धधातुकशब्दस्येति शेष । आर्द्धधातुकसञ्ज्ञाया रूढित्वेन भवानार्द्धधातुकीयानित्यर्थ । आर्द्धधातुक इति वदार्द्धधातुका-

---

१ अ ४ । पा ३ । सू ६७ ॥

२ उपलब्धविवरणपुस्तके "अर्धेति" इति पाठोऽस्ति । भाष्ये कैयटे च "आर्ध" इति दृश्यते ॥

३ आर्धधातुकेषु भवा इति ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद् "बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्" इति ठञभावे छप्रत्ययो भवति ॥

नितिवक्ष्ये [1]आर्द्धधातुकीयानित्युक्ति "प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या" इति न्यायेनेति बोध्यम ॥ ननु ङेर्ङित्वेनैव सिद्धे तदादेशतातङो ङित्व सार्वधातुकाङित्वस्य ज्ञापक स्यादत आह

[2]तातङस्त्विति ॥ (कै)

पित्त्वान् ङित्त्वाप्राप्तिरिति । (कै)

तद्धि सुलेत्यत्र तुगर्थमनुदात्तार्थं चावश्यकमिति भाव । एव च पूर्वसूत्रे सहनिर्देशादिहापि तदुच्चारणमिति तात्पर्य्यम । यद्वा [3]क्वनिप् प्रक्षिप्त । [4]"ङ्वनिप् भूतकालानामिति" च प्रक्षिप्त पाठ इति तात्पर्यम् ॥

[5]लुङ्विकरणानामिति । (कै)

ते च सिच्चिणादय ॥

---

१ सार्वधातुकग्रहण किमर्थम् । अपिदितीयत्युच्यमान आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो ङित्त्व प्रसज्येत । कर्त्ता हर्त्ता । नैष दोष । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्व भवतीति यदयमार्धधातुकीयान् कांश्चिन्ङित करोति चङङ्नजिङ् ङ्वनिबथङ्नङ । सार्वधातुकेऽप्येतज्ज्ञापक स्यात् । नेत्याह । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीय । यथा जातीयकाश्चङङ्नजिङ ङ्वनिबथङ् नङ । कथ जातीयकाश्चैते । *आर्धधातुका ॥

२ तातङस्तु ङित्त्व तिप पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापक सार्वधातुकाङित्त्वस्य क्वनिपो ङित्त्वमज्ञापकमस्य हि पित्त्वान् ङित्त्वाप्राप्ति ॥

३ क्वनिप प्रक्षिप्त ॥

४ ५ यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति चङङौ लुङ्विकरणाना ज्ञापकौ स्याता नजिङवर्त्तमानकालाना ङ्वनिप्भूतकालानामथङ्शब्द औणादिकाना नङ्शब्दो घञर्थानाम् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहण कर्त्तव्यम ॥

---

* 'आर्धधातुकीया" इति पाठोऽपि भाष्ये दृश्यते ॥

प्रत्यादिवद्भावादिति । (कै)

शाब्दफललाभादादिवत्त्वमेव प्राप्नोति नत्व तद्भाव, तेन हि ङित्त्वाभाव आर्थ फलति न तु शाब्द इति भाव ॥

[१]साधारणेति । (कै)

व्याश्रयेऽप्यस्य प्रवृत्तिमङ्गीकृत्येदम् । वस्तुतस्तु विभिन्ननिमित्ते प्रवृत्तावपि विभिन्नस्थानिकेन तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति भाष्याशय ॥

[२]यद्यपीति । (कै)

अकारयोरेकादेशस्योक्तन्यायेनापित्त्वेऽपि उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वनिषेधात् सार्वधातुकत्वाभावेन न ङित्त्वम् । परादिवद्भावेन तु न सार्वधातुकत्वालाभ । परस्य सार्वधातुकावयवत्वेऽपि तत्त्वाभावादिति भाव ॥

परं प्रतीति । (कै)

पर समुदाय प्रतीत्यर्थ । एकादेशस्थानिनावचौ पूर्वपरौ ययो समुदाययोरन्तादी एकादेशोऽपि तयोरेवान्तादिवदिति सूत्रार्थ इति भाव ॥ अभ्युपेत्यापि अचावेव प्रत्यन्तवत्त्वे दोषान्तरमाह

---

१ साधारणपरिहाराभिधाय वर्णादाङ्गमिति नाश्रित प्रसज्यप्रतिषेधे तु ङित्त्वनिषेध ॥

२ यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकदेश तथापि पर प्रत्यादिवत्त्वादन्तशब्द सार्वधातुकमपिद् भवतीति स्यादेव ङित्त्व च्यवे इति चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेश इति ङित्त्वप्रसङ्ग ॥

च्यवे इति । (कै)

[1]"हल श्न" सूत्रभाष्ये तु "ङिच्च पिन्न पिच्च ङिन्न" इत्यर्थसिद्ध्यर्थं प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रित ॥

[2]**यद्यप्युत्तमस्येति ।** (कै)

[3]"आडुत्तमस्य" इत्यस्योत्तमस्याडागमो भवति यस्मात् स पिदित्यर्थ इति भाव ॥ ननु आटायमेकादेशो न च स पिदवयवो मिथेव हि पित् इत्यत उक्त

तद्भक्तत्वादिति । (कै)

शास्त्रेण तद्भक्तत्वबोधनादित्यर्थ ॥ ङित्त्वविधिप्रतिषेधौ न पूर्वस्य कार्य्यौ इत्यत आह

[4]**यथेति ॥** (कै)

अव्यवधानबुध्येति । (कै)

शप्शपोरव्यवधानबुध्येत्यर्थ ॥ भाष्ये

[5]**व्यवधानमिति ।** (भा)

ङित्त्वप्रयुक्ते निषेधकर्त्तव्ये शपा व्यवधानमित्यर्थ ॥

---

१ अ ३। पा १। सू ८३ ॥

२ यद्यप्युत्तमस्य पित्त्व तथापि तद्भक्तत्वादाट पिदवयवस्यैकादेश पित उत्तमस्यादिवदिति स्यान् ङित्त्वनिषेध ॥

३ अ ३। पा ४। सू ९२ ॥

४ यथा स्थानिकाले यथायोग गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथाऽऽदेशेपि कृते व्यवधानबुद्ध्या भवत ॥

५ एकादेश पूर्वविधौ स्थानिवदिति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम ॥

असंयोगाल्लिट् कित्। १। २। ५॥

[१]"इदुपधेभ्य" इति विशिष्योक्ति किमर्थेत्यत आह

[२]बिभिदतुरिति। (कै)

यद्यपि गुणे कृते कित् कार्य्याभावात् तदप्राप्तौ कित्त्वमनित्यमिति शक्य वक्तु तथापि कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वमिति भाव। न तु कुमस्यानवकाशत्वादित्ययुक्तम्। गुणे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या कुमप्राप्तेरत आह

[३]यथेति। (कै)

अन्यथा जातस्य निषेधायोगेन विशिष्टविधान व्यर्थं स्यादिति ङ्गवस्थाया प्राप्तगुण बाधित्वा कुम एवेति भाव ॥

तथेति। (कै)

इदुपधविषयैतल्लक्षणोपस्थवप्रापितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थ ॥ ननु विध्युन्मूलकत्वेन निषेधस्य बलवत्त्वप्रपञ्च कार्य्यातिदेशोऽत आह

१ इदुपधेभ्यो लिट कित्त्व गुणादिप्रतिषेधेन। वा। अ१। पा २। ५॥

२ बिभिदतु बिभिदुरित्यादौ कित्त्व नित्य गुणस्त्वनित्य वद्त इत्यान्ये तु द्वयोरप्यनित्यत्व तच्च परत्वाद् गुणप्रसङ्ग पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्य्यते॥

३ यथा कुमस्य कित्करणसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथैवेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थ ॥

[1]दुर्बलेनेति । (कै)

अतिदेशदुर्बलत्वे हेतु "[2]कृतार्थत्वाद्" इत्यन्त ॥

[3]ताताङ् न्यायेनेति । (कै)

तातङि गुणादिनिषेधार्थत्वेन ङित्त्वस्य चरितार्थत्वाद् "[4]अनेकाल् शित्" इत्यनेन यथाऽपवाद "ङिच्च" इत्यस्य बाधस्तथेत्यर्थ । केचित्तु इद न युक्त विचति गृह्णातीत्यादौ सम्प्रसारणेन चरितार्थतया ङित्त्वस्य गुणनिषेधातिदेशानापत्ते । अतिदेशोपस्थिततद्विषयनिषेधसामर्थ्याद् गुणबाध इत्येव वार्त्तिकस्य कैयटेन व्याख्यानादेतदाशयानभिज्ञैकदेशिनश्च [5]विषम इत्यादिग्रन्थ इत्याहु ॥

१-२-३ कित्स्य कित करणे प्रयोजनान्तराभाव । इह तु सम्प्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद् दुर्बलेन अतिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते तातङ् न्यायेन ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५५ ॥

५ उक्त वा । वा । किमुक्तम् । न वा कित्स्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति । विषम उपन्यास । युक्त तत्र यदनवकाश कित्करण गुण बाधत इह पुनरुभय सावकाशम् । कित्करणस्यावकाश । ईजतु । ईजु । गुणस्यावकाश । वर्त्तित्वा । वर्द्धित्वा । इहोभय प्राप्नोति । वव्रते । वव्रधे । परत्वाद् गुण प्राप्नोति । इद तर्ह्युक्तमिष्टवाचीपरशब्दो विप्रतिषेधे पर यदिष्ट तद् भवति ॥

[1]इन्धिभवतिभ्यां च।१।२।६॥

इष्टासिद्धमेव दर्शयति

[2]बभूवेत्यजिति ॥ (कै)

ननु कित्वविधानसामर्थ्यादनिग् लक्षणाया अपि वृद्धे प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह

गुणमात्रेति । (कै)

एव च तन्निषेधेनास्य चारितार्थ्येनानिग् लक्षणवृद्धिनिषेधकत्वे मानाभाव इति भाव ॥ ननु छन्दस्येव "समीधे" इत्यादौ न-लोपाद्यर्थं कित्त्वमावश्यकमत आह

१ किमर्थमिदमुच्यते । इन्धे सयोगार्थ* वचन भवते पिदर्थम् ॥ अय योग शक्योऽवक्तुम् । कथम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम । वा । इन्धेश्छन्दोविषयो लिट । नह्यन्तरेण च्छन्द इन्धेरनन्तरो लिड् लभ्य । आमा भाषाया भवितव्यम । भुवो वुको नित्यत्वात् । भवतेरपि नित्यो वुक् । कृतेऽपि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ताभ्या किद्वचनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्या† किद्वचनमनर्थकम ॥

२ विनापि सूत्रेणेष्ट सिध्यति सत्यपि चेष्ट न सिध्यति । बभूवेत्यत्र लक्षणत्वात् वृद्धेरिग् लक्षणत्वाभावात् प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । गुणमात्रनिषेध एव तु बभूविथ अह बभूव इति च णित्त्वाभावपक्षे स्यादिति प्रश्नो भाष्ये किमर्थमिति ॥

* "सयागार्थ ग्रहणम्" इत्यपि भाष्य ॥ † "ताभ्या लिट ' इत्यपि भाष्ये दृश्यते ॥

[1]तत्रेति ॥ (कै)

नन्वेवं विकरण स्यादत आह

[2]आर्धेति ॥ (कै)

नन्वेव शब्दान्तरप्राप्ति क्वापि न स्यादत आह

[3]सत्यामपीति । (कै)

औतद्रूपमादायेति भाव ॥

---

१ तत्र "छन्दस्युभयथेति" (६ । ४ । ५) लिट सार्वधातुकत्वात् श्नमोध इति ङित्त्वान्नलोप ॥

२ आर्द्धधातुकत्वाच्च श्नमोऽभाव । "व्यत्ययो बहुलम्" इति वचनाद्वा ॥

३ 'ओ सुपि" (६ । ४ । ८३) इत्यत "ओ" इति नानुवर्त्तत इति भाव । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभाव । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वाद् वुको नित्यत्व वुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यबलत्वम् इति नित्योवगिति भाष्यमुपादायैतदुक्तं कैयटेन ॥

[1]मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७ ॥

[2]विपरीतेति । (कै)

विशेषणीभूतमृडादिसंकोचस्य न्याय्यत्वादय न्याय्य इति भाव ॥ न च लोके प्रधानसंकोच एव न्याय्यत्वेन व्यवह्रियते "राज्ञ संकोच कार्य्य" इति राजनिमित्त स्वव्यवहारसंकोचस्तद्विस्तररूप कर्त्तव्य इतितदर्थात् । समाधत्ते

---

१ किमर्थं मृडादिभ्य परस्य क्त्वा कित्त्वमुच्यते किदेव हि क्त्वा । नक्त्वा सेट (१ । २ । १८) इति प्रतिषेध प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । यदि तर्हि मृडादिभ्य परस्य क्त्वा कित्त्वमुच्यतेनार्थो "नक्त्वा सेट्" इत्यनेन कित्त्व-प्रतिषेधेन । इद नियमार्थं भविष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वा कित्त्व भवति नान्येभ्य इति । यदि नियम क्रियते इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकित्त्व प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियम । कश्च तुल्यजातीय यथा जातीयको मृडादिभ्य पर क्त्वा । कथ जातीयकश्च मृडादिभ्य पर क्त्वा । सेट । एवमप्यस्यत्र कश्चिद्वि भाषितेट् सोऽनिटा नियामक स्यात् । अस्तु तावद् ये सेटस्तेषां ग्रहण नियमार्थं य इदानी विभाषितेट तस्य ग्रहण विध्यर्थं भविष्यति ॥

२ विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भविष्यति मृडादिभ्य क्त्वैव किद्भवतीति । नह्यनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्याकरणस्येति ॥

व्याख्यानादिति ॥ (कै)

[1]**विशेषणार्थं स्यादिति ।** (कै)

सुत्वेत्यादि च व्यावर्त्यं स्यादित्याह । अस्यानर्थकत्वेनैव वारणाद्विशेषणव्यावर्त्यं चिन्त्यम । वस्तुतस्तु क्त्वा कित्त्वसामर्थ्यादेव तुल्यजातीयापेक्षो नियम इति बोध्यम ॥ भाष्ये विभाषितेड् ग्रहणमुपलक्षणमित्याशयेनाह

[2]**गुधेति ॥** (कै)

---

[3]रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १। २। ८ ॥

ननु "रुदविदे"ति सूत्रे स्वपिप्रच्छिग्रहणमनिटां नियामक स्यादतो भाष्ये

---

१ क्त्वा प्रत्ययमात्रस्य नियम स्यात् । कित्त्व तु 'क्तातोऽसुन् कसुन" (१ । १ । ४०) इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ॥

२ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसां क्त्वा कित्त्वविधान नियमार्थं गुधकुषक्लिशीनां तु रलो व्युपधात् (१ । २ । २६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे क्लिशेरनिट क्त्वा कित्त्वविधान नियमार्थं न भवति ॥

३ स्वपि प्रच्छ्यो सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥

रुदविदस्वपीति । (भा)

तत्र सूत्रे स्वपि प्रच्छ्योर्ग्रहणमित्यर्थ ॥ तद्भनयन् व्याचष्टे

[1]तत्रेति । (कै)

व्याख्यानात् क्त्वया न सम्बन्ध इति भाव । स्वपिप्रच्छ्यो सन कित्त्वविधानमनिट क्तो नियमार्थं न भवतीत्यन्वय ॥

---

[2]इको झल् । १ । २ । ९ ॥

"इको झल्" सूत्र किमर्थमिति वक्तव्ये किमितीक परस्ये-त्युक्तमत आह

इक इति ॥ (कै)

उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति भाव । अत एवेक् धातोर्नग्रहणम् । उत्तरार्थाधिकारानुरोधात् ॥ ननु गणस्य परत्वात् कथ दीर्घो बाधकोऽत आह

[3]अज्झनेति । (कै)

एव चानवकाशत्वाद्दीर्घो गुणस्य बाधक इति भाव ॥ भाष्ये

---

१ तत्र चरितार्थत्वादनिट क्त्व कित्त्वविधान नियमार्थं न भवति ॥

२ किमर्थमिक परस्य सन कित्त्वमुच्यते । भा । "इको झल्" "हल न्ताच्च" इत्येक एव योग कर्त्तव्य किमर्थोयोगविभाग इति प्रश्नार्थं ॥

३ 'अज् झन् गमा सनि" (६ । ४ । १६) इति दीर्घत्व नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाण तस्य बाधकमिति भाव ॥

इते भवेदिति । (भा)

अन्वकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारादिति भाव ॥

[1]**शास्त्रं प्रवर्त्तमानमिति ।** (कै)

एव चादृष्टार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्यानर्थक्याभावान्न बाध इति भाव ॥ "शास्त्रमावर्त्तमानम" इति क्वचित्पाठ । तत्राप्ययमेवार्थ ॥ ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन ह्रस्वविषये एव बाधो नान्यत्रेत्यत्र किं विनिगमकमत आह

[2]**ह्रस्वानामेवेति ॥** (कै)

ह्रस्वार्थं दीर्घविधान चेत् किं तत्राह भाष्ये

भवेदित्यादि ॥ (भा)

गुणायेति । (कै)

एव च तन्निवृत्त्या रूपविशेषसम्पत्ति. फलमस्येवेत्यर्थ ॥ न हीति हि शब्द सूचित हेतु माह

तृपीति । (कै)

भाष्यमित्यस्य कर्त्तव्यमिति व्याख्याशेषपूरणमन्यत् ॥

---

१ शास्त्रपूर्वकात् प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भाव ॥

२ ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणा तु प्रागेव तादूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्त्तनाद् गुण प्रसङ्ग ॥

तृप्तिविशेषेति । (कै)

विजातीयाविजातीयाहृप्तिस्तत्तद्भोजनफलमिति भाव ॥ भाष्ये

[1]**भोजनविशेषादिति ।** (भा)

भोजनेति कर्मणि ल्युट् । [2]"शिल्प विशेषादिति ' पाठ ॥

नहीति । (कै)

तत्र तृप्तिविशेषवत नात्र दीर्घविशेष फलमिति भाव ॥

ह्रस्वेष्विति । (कै)

लक्ष्यभेदादेकस्यापि विधिनियमरूपेण प्रवृत्तिरिति भाव. ॥

येन नाप्राप्तिन्यायेन । (कै)

अनवकाशत्वेन ॥

[3]**ऋृदित्वम् ।** (भा)

"ऋत इद्धातो" इतीत्वम् ॥ णिलोपस्य किन्निमित्तत्वाभावात् कथ णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह

---

१ सामर्थ्यात्तत्र पुन प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा ॥

२ इङ्गलण्डीयभाष्यपुस्तके "डाक्टरवुलार" भाष्यपुस्तके च "शिल्पिविशेषादिति" पाठोऽस्ति ॥

३ इक कित्त्व गुणो माभूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।
अनर्थक तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणा तु प्रसज्यते ॥
सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम् ऋदित्त्व दीर्घसश्रयम् ।
दीर्घाणा ना कृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

[1]असतीति ॥ (कै)

णिलोपस्यापीति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तायामिति भाव ॥

ज्ञीप्सतीति । (भा)

ज्ञपेस्सुरादिणिचि मिता ह्रस्वत्वे "[2]सनीवन्त" तीडभावे[3] "आप्ज्ञपी"ति ईत्वेऽभ्यासलोपे रूपम् ॥ विशेषचिन्तायामपि दोष इत्याह

अथवेति ॥ (कै)

ननु येननाप्राप्तिन्यायेन यत्रोभयथापवादतासम्भावना तत्रैषा व्यवस्थापकत्व न च तथा प्रकृते । यथैत्येधतीत्यादौ पररूपत्वावच्छिन्ने बाध्ये किं शास्त्रविहितस्येत्याकाङ्क्षाया मध्येऽपवादा पुरस्तादिति न्यायविषय । येनेत्यस्य यद्धर्मावच्छिन्न कार्येणेत्यर्थ । येन लक्षणेनेत्यर्थे तु नास्य विषय । नापि कार्यभेदे यच्छब्दपरामर्शानुगमकरूपाभावादिचेन्न । व्यक्तिपक्षे किमिद गुणबाधकतया सर्वविषयम् उत णिलोपबाधकतया णिविषयमिति सन्देहे व्यवस्थायाया अवश्यापेक्षितत्वेन शास्त्रप्रवृत्ति सूपपादेत्यभिमानात् । वस्तुतस्त्वेव सति णिगमेत्येव वदेदिति बाध्यसामान्यचिन्तापक्षमाश्रित्यैव भाष्यव्या-

---

१ अ ७। पा १। सू १००॥

२ असति कित्त्वे गुणवत्त्सिलोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घत्व बाधक स्यादित्यर्थ ॥

३ अ ७। पा २। सू ४९॥ ४ अ ७। पा ४। सू ५५॥

स्योचितेति दिक् ॥ नन्वसत्यपीति येनेत्यस्य येन कार्य्येणेत्यर्थ इति भाव ॥

नैतदिति । (कै)

येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थकतया पदाबाध्यसामान्यचिन्तापरत्वमस्य न्यायस्य तदाऽऽय ग्रन्थ इति भाव ॥ भाष्ये किलारम्भेन दोष इत्याह

तत्र णिलोपस्येत्यादिना ॥ (भा)

प्रतिपदविहितेनेति । (कै)

मीविषयेणाचरितार्थेनेत्यर्थ । एव च तत्र सूत्रे मीग्रहणेन मिनातेरपि ग्रहण दीर्घस्य प्रयोजनमिति भाव ॥

[1]**सावकाशमिति** (भा)

भाष्यस्य सार्थकमित्यर्थ ॥

परत्वादिति । (भा)

यद्यपि प्रमित्सतीत्यत्र अपवादत्वाद् दीर्घेण गुणस्येव प्रेप्सतीत्यत्र बाध्यसामान्यचिन्ताया णिलोपस्यापि बाधेन भाव्यम् । तथापि दीर्घसमानकालिकस्य णिलोपस्य गुणस्येव बाधेऽपि दीर्घे कृते स्थानिवत्त्वेन प्राप्तणिलोप स्यादेव । न च दीर्घविधानसामर्थ्यम् । इस्भावे सामान्यग्रहणसम्पादनेन कृतार्थत्वात् । एव च परत्वादित्यस्य दीर्घोत्तरकाल प्राप्यत्वादित्यर्थ । भ्रष्टावसरन्यायस्तु शास्त्रेणास्त्येवेति भाव ॥

---

१ यद्येव तर्ह्यसति किन्त्वे सावकाश दीर्घत्व परत्वात्स्पिलोपो बाधत एव गुणोऽपि बाधेत ॥

[1]यत्र लक्षणेति । (कै)

यथा "[2]विभाषा दिक्समासे" [3]तृतीयासमास इत्यादौ । तत्र हि समासशब्दस्य सञ्ज्ञात्वेन तज्ज्ञानाय लक्षणपर्य्यालोचनमित्यर्थ ॥

प्रयोगरूपेति । (कै)

तत्र मीयत इत्यादौ प्रयोगनिष्ठम एव हि "गामादाग्रहणेष्व विशेष" इत्यादेरसङ्गति स्यादिति मा साहचर्य्यात् मीशब्दाशेऽपि मा नप्रवर्त्तत इत्येव समाधातु युक्तम ॥ तद्ध्वनयन्नाह

नन्वेवमसत्यपीति । (कै)

कित्त्वाभावेऽज्विषयत्वेनात्वस्य सुलभत्वादिति भाव । एव च मीग्रहणमपि व्यर्थमिति तात्पर्य्यम् ॥ भाष्ये

[4]मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वेकृते (भा)

इत्यत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिमाश्रित्यमीनातिनिर्देश ॥ "परत्वादि" त्यस्योत्तरकालप्राप्तत्वादित्येवार्थ । यथादीर्घोत्तर स्थानिवत्त्वेन णिल्लोपो भवति । एव तत्प्रवृत्त्युत्तरमेव गुणोऽपि स्यात् दीर्घत्व तु सामान्यग्रहणविघातार्थ स्याद् इति भाव ॥

नास्त्यनवकाशत्वमिति । (कै)

नास्त्यनर्थकत्वमित्यर्थ ॥

---

१ यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थान न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयण तत्र ॥

२ अ १ । पा १ । सू २८ ॥ ३ अ १ । पा १ । सू ३० ॥

४ मीनाति मिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहण यथास्यात् ॥

दीर्घत्वं बाध्यते इति । (कै)

प्रवर्त्तमपि निवर्त्त्यते इत्यर्थ ॥

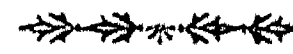
धातुरवकाश इति । (कै)

तस्य च कुटादित्वप्रयुक्तङित्त्वेन गुणनिषेधाद्दीर्घस्य चरितार्थ इति भाव । एव चेद् भावे एतावकाशोक्तिर्भाष्योक्ताऽसङ्गतेति तात्पर्य्यम ॥

उह नेति ।

न चाजादेशागमेरित्यर्थलाभार्थम अज्ग्रहणम । हनिसाहचर्य्येण लुग्विकरणस्थानिकादेशागमेरेव ग्रहणेनादोषात् । एव कुड सत्त्वेऽपि न चतिरिति बोध्यम । कुगुधुभ्य कुटादिभ्य सनोऽनभिधानमित्यन्ये ॥

हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥

अन्तशब्दस्य समीपवचनत्वान्नार्थानुपपत्तिर्हल्समीपादिक पर इत्यर्थ । तत परत्व च सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहित ग्राह्यमत आह

अवयवेति ॥ (कै)

भेद एवावयवावयविभावादाह

अत्यन्तभेदेति । (कै)

भेदाभेद एवावयवावयविभाव इत्यर्थ ॥ भाष्ये दृष्टार्थबोधाचमत्वेन निर्देशस्यायुक्तत्वम ।

[1]इको नामेति । (भा)

इगन्तस्य धातोरित्यर्थ ॥

हलन्तः स्यादिति । (भा)

हलन्तावयव स्यादित्यर्थ ॥

अन्यस्य । (भा)

इगन्तस्य । अन्यहल् कथमन्तो भविष्यतीति शेष । इक् पदेन वर्णमात्रग्रहेऽपि द्वयोर्वर्णयो परस्परमवयवावयविभावो विरुद्ध इति

---

१ अयुक्तोऽय निर्देश । कथ हि इको नाम हलन्त स्यादन्यस्यान्य । कथ तर्हि निर्देश कर्त्तव्य । इग्वतो हल इति । यद्येव यियक्षति अत्रापि प्राप्नोति । एव तर्हीगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि । एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति । सूत्र च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमयुक्तोऽय निर्देश इति । नायुक्त । अन्तशब्दोऽयमस्त्येवावयववाची । तद्यथा । वस्त्रान्त वसनान्त । वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्त्तते । तद्यथा । उदकान्त गत इति । उदकसमीप गत इति गम्यते । तद्य सामीप्ये वर्त्तते तस्येद ग्रहणम् । एवमपि दम्भेर्न सिध्यति । योऽत्रेक्समीपे हल् न तस्मादुत्तर सन् । यस्मादुत्तर सन्नासाविक्समीपे हल् । एव तर्हि

दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम ॥ वा ॥

हल जातिर्निर्दिश्यते । इक उत्तरा या हल् जातिरिति ॥

भाव ॥ नन्वानन्तर्य्यादिषु बहुव्रीहेरिव मत्वर्थीयस्याप्यभावादर्णयोरवयवावयविभावाभावाच्चेग्वतो हल इत्ययुक्तमत आह

हलन्तादिति । (कै)

सनाद्यन्तस्य धातो शब्दस्य रूपस्य वा हला विशेषणात्तदन्तविधिरित्यर्थ । वस्तुत इग्वतो हलन्तादिति न्यासकरणे तात्पर्य्यम । अत एवेगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यति ॥

[1]**कर्मधारय इति ।** (कै)

स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादयमेवोचित इति भाव ॥ पूर्वनिपातदोष परिहरति

[2]**निपातनादिति ।** (कै)

बहुव्रीहि पक्षेऽप्येतदावश्यकमिति भाव । [3]"दम्भइच्चे"ति इत्वे लघूपधत्वाद्गुणाप्रसक्ते ॥ किं कित्त्वेनेत्याशङ्क्याह

[4]**असतीति ॥** (कै)

नलोप इति । (कै)

[5]"अनिदिताम्"इत्यनेन । एकत्व हलन्तादित्येकवचनोपात्तम् ॥

---

१ एव च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारय ॥

२ निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपात ॥

३ अ ७ । पा ४ । सू ५६ ॥

४ असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात् ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू २४ ॥

जातेः स्वगतमिति । (कै)

तस्याप्राधान्येन विवक्षितत्वादेको व्रीहिः सम्पन्न इतिवदिति भावः ॥ ननु जातिनिर्देशे पौर्वापर्य्यं कथमत आह

यदा तावदिति । (कै)

यद्यप्येकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या जातिस्तथापि ज्ञापकेन विजातीयव्यक्त्यव्यवधाने यत्किञ्चिद्व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं यत्किञ्चित् व्यक्तिद्वारकं च तत्परत्वमाश्रीयत इति भावः ॥

व्यक्तिद्वारका इति । (कै)

विशेषणीभूतव्यक्तिद्वारका इत्यर्थः । तदपेक्षं व्यक्तिद्वारकं जात्यपेक्षम् ॥

अभिन्नप्रत्ययः । (कै)

हलित्येकाकारः प्रत्ययः । अनेन हल्त्वजातौ प्रमाणं सञ्ज्ञाशब्दाश्च जातिशब्दा एवेति दर्शितम् ॥

यदापीति । (कै)

तदा तु साक्षादेव परत्वादिति भावः ॥ परस्परभेदकधर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षाया सा एकैवेति तात्पर्य्यम् । तदाह

भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिति । (कै)

अयं पक्षो मञ्जूषायामुपपादितो विस्तरेणास्माभिः शक्तिवादान्ते। परे तु हल्जातिरित्यस्य तज्जात्याश्रयः हल्समुदाय इत्यर्थस्तस्य च साक्षादेव सामीप्यं ततः परत्वं चोपपद्यते । तदुक्तं भाष्ये

इक उत्तरा या हल् जातिरिति । (भा)

अत एव [1]"आर्द्धधातुक" इति सूत्रे वक्ष्यति जाते पौर्वापर्यासम्भवाद्

विषयसप्तमी विज्ञास्यत इति (भा)

इत्याह ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥

सकृत् श्रुतस्यार्थद्वयमिति । (कै)

कालभेदेनार्थद्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः ॥ नन्वात्मनेपदे यौ लिङ्सिचाविति व्याख्याने सप्तम्यनुपपन्नेत्यत आह

निर्द्धारण इति । (कै)

निर्द्धारणं च सजातीययोरिति तद्भेदलाभः ॥ भाष्ये

सिज्विशेषित इति । (भा)

---

१ आर्धधातुके (२ । ४ । ३५) इति सूत्रव्याख्यानावसरे "अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्य्यं नास्ति । असति पौर्वापर्य्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते" एतदेव उक्तं भवता ॥

सम्भवव्यभिचारयोरभावादिति भाव ॥ ननु लिङ आत्मने-पदत्वाभावोऽत आह

लिङ् शब्देनेति ॥ (कै)

ननु सम्भावितात्मनेपदपरत्वौ सुट्सीयुटावेव लिङ्ग्रहणेन ग्रहीष्येते इत्यत आह

सीयुडादीति ॥

ननु अस्तु उभयोरेकशेषनिर्देशोऽत आह

नवेति । (कै)

अनेन शास्त्रीयैकशेषो वारित ॥

अप्रयोग इति । (कै)

कृतैकशेषस्य सूत्रे प्रयोग इत्यर्थ ॥ निर्द्धारणविभक्त्यन्तत्वे सिज्-विशेषणत्वासम्भवादाह

[1]आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु सकृच्छ्रुतस्य कथमर्थद्वयबोधकत्वमत आह

सारूप्यमात्रेति । (कै)

अर्थभेदेऽपीत्यर्थ । अक्षा इति वदिति भाव । सौत्र एकशेष इति बोध्यम् ॥

---

१ आत्मनेपदपरत्वादुपचारात् सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयो-रात्मनेपदशब्दयो सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेष करिष्यत इति भाव ॥

[1]समुदाये इति । (कै)

व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थ ॥

अथवेति । (कै)

तन्नान्त्वमहविवचायामपि विद्यमानमराजहसेतिवदिति भाव ॥

---

[2]स्थाघ्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

न प्रयुक्त इति । (कै)

एव च षष्ठीहेतुप्रयोगद्रव्यस्याप्राप्तिरिति भाव' ॥

अपत्यरूपस्येति । (कै)

---

१ अवयवगत पौर्वापर्य समुदाय आश्रयिष्यत इति भाव । अथवा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वय लभ्यते ॥

२ इच्च कस्य तकारेत्त्वम् । कस्य हेतोरिकारस्तपर क्रियते ॥ दीर्घोमाभूत् । दीर्घोमाभूदिति ॥ ऋतेऽपि स । अन्तरेणाप्यारम्भ सिद्धोत्र दीर्घो "घुमास्थागापाजहातिसां" (६ । ४ । ६६) इति ॥ अनन्तरे प्लुतोमाभूत् । इद तर्हि प्रयोजनमन्तरे प्लुतोमाभूदिति । कुतो नु खल्वेतदनन्तरार्थ आरम्भे ह्रस्वो भविष्यति न पुन प्लुत इति ॥ प्लुतश्च विषये स्मृत । विषये प्लुत उच्यते यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन ॥

इच्च कस्य तकारेत्त्व दीर्घो मा भूदृतेऽपि स ।
अनन्तरे प्लुतो मा भूत्प्लुतश्च विषये स्मृत ॥

तत्त्वेन विवक्षाया तु छोनस्यात् फिञ् च स्यादिति भाव । वस्तुत उक्तादन्य एवेदन्त्वेनेद पदार्थ शेषाधिकारात् । एव चेदन्त्वेनाप्यपत्यबोधे शैषिको न साधुरिति [1]"तस्येदम्" इति सूत्रे "[2]तस्यापत्यम्" इति सूत्रे च निरूपयिष्याम इति चिन्त्यमिदम । स च सम्बन्धो हेतुहेतुमद्भावे पर्य्यवस्यतीति । भाष्ये हेतोरिति प्रयुक्त हेतुशब्देन चाचफलम । इत्सञ्ज्ञकतकार कि सुखसुखार्थ उततपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इति विचारतात्पर्य्यम ॥

तकार इदिति । (कै)

[3]"यस्येति" शेष । बहुव्रीहिरय त । इत्येत्येत्सञ्ज्ञकतकारवत्त्व किमर्थमिति भाष्यार्थ । सुखसुखार्थोऽपि तदर्थत्वेन वर्णोच्चारणस्य सार्थक्यादित्सञ्ज्ञा लभत इति भाष्यमतम । ननु श्रुतत्वाद् ह्रस्व एव भविष्यतीत्यत आह

[4]आन्तरतम्यादिति । (कै)

सूत्रारम्भ विनेत्यर्थ ॥ कि न स्यादत आह

कित्त्वं त्विति । (कै)

तदर्थं सूत्रमावश्यकमिति भाव ॥ "ईत्वस्य" इति छेद ॥

[5]असदृश इति । (कै)

सामर्थ्यादसदृशे इत्यर्थ । अव्यवहितपरोऽनन्तरशब्दो नेति भाव ॥

---

१ अ ४ । पा ३ । सू १२० ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ९२ ॥
३ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥ ४ आन्तरतम्यात् प्राप्नोतीति भाव ॥
५ असदृश आदेशे क्रियमाण इत्यर्थ ॥

[१]यद्यनेनेति । (कै)

टिग्रहण वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनन्त्येन पदेनेति भाव ॥ भाष्ये "विषये" प्रश्नाख्यानादिविषये प्लुत उच्यते.। यदा सविषयो भवति तदाप्यनेनैव सूत्रेण प्लुतेन भाव्यमित्यनुवाददोषभिया नानेन प्लुत-विधानमित्ययमत्र पक्षे भाष्याक्षरार्थ कार्य्य ॥

[२]अन्येत्विति । (कै)

अनन्तरेऽपीति सूत्रेऽसदृशे आदेशे श्रूयमाणेऽपीत्यर्थ । क्रिय-माण इति पाठेऽपि श्रूयमाण इत्येवार्थ ॥

दीर्घ एवेति । (कै)

आन्तर्य्यादिति भाव ॥ वार्त्तिके "ऽनन्तरे" इत्यस्यानन्तरे श्रूय-माणेऽपि दीर्घ स्यादिति शेषो बोध्य ॥ "प्लुतो माभूदिति" शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति

नन्विति ॥ (कै)

स्यादिति । (कै)

तथाच तत्र प्लुतदृष्ट स चासति तपरत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेण बाधित सन्नस्यादित्यर्थ ॥ ननु किमिति प्लुतस्तत्रेष्यत इति शङ्कते

१ अनेन तपरत्व प्रत्याख्यायत यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्रापि विषयेऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत अस्मिन् कर्त्तव्ये "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यात्रमिकस्य प्लुतस्या-सिद्धत्वात्तत्स्य पक्षेऽनुवाददोष प्राप्नोतीति क्रम एव भविष्यति ॥

२ अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते। अनन्तरेऽप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् ॥

माभूदिति ॥ (कै)

स्मृत इति । (भा)

एव च प्रश्नाख्यानादिविषये तस्येष्टत्वान्न तन्निवृत्त्यर्थं विधान-मित्यर्थ ॥

[1]स चासतीति । (कै)

सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन बाधादित्यर्थ । सति तु तपरत्वे दीर्घाप्राप्त्या प्लुतो निर्विघ्न इति भाव । पश्चात्प्राप्तस्तु तपर-त्वेन न बाध्यतेऽसिद्धत्वादित्याशय ॥ प्रकारद्वयमपि दूषयति

[2]प्लुतेति । (कै)

अनन्त्यस्य पदस्य टे अपिना वाक्यस्य च टे प्लुत प्रश्नाख्यानयो-रित्यर्थस्तस्येति भाव । टिग्रहण वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनन्त्येन पदे-नेति तु भाष्यतात्पर्य्यम् । यत्त्वदिदमित्यादौ "[3]गुरोरनृत" इत्ये-तद्विषय भाष्यमिति तन्न । तेन ह्रूयमानार्थवाचिन एव टे प्लुत-विधानादित्याहु ॥

---

१ स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्व स्थितम ॥
२ प्लुतविधौ तु "वाक्यस्य टे" (८। २। ८२) इत्यधिकारात् कथ मिकारस्य प्लुत स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥
३ अ ८। पा २। सू ८६ ॥

न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

नसेडित्यनेन कथं कित्त्वं क्रियेतेत्यत आह

[१]अकारेति ॥ (कै)

[२]विपरीतस्त्विति । (कै)

तथा हि सति ग्रथित्वेत्यादावपि कित्त्वं स्यादित्यर्थः ॥

न तु निर्वृत्तस्येति । (कै)

न चैव क्त्वोऽपि विद्यमानस्य कित्त्वस्य कथं निषेध इति वाच्यम् । कार्य्यस्यैव निषेधो न तु विद्यमानकित्त्वस्येति न दोषः । आतिदेशिकस्य निर्वृत्तस्य निषेधे तु तेन कृतकित्कार्य्यस्यानेन प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति दिक् ॥ ननु यत्नग्रहणाभावेऽपि सिचश्चिण्वदिटि कृते वृद्धावायादेशे च सिद्धमित्यत आह

[३]स्यासिति । (कै)

तत्र चिण्वद्भावे परत्वात् कृते इत्यन्वयः ॥

---

१ अकारप्रश्लेषः ॥

२ शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नियमः । विपरीतस्तु निष्ठेवेति व्याख्यानान्न भवति ॥

३ स्यास् आताम् इति स्थिते इत्वं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च तत्र परत्वाच्चिण्वद्भावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च तत्र वृद्ध्यपवादो युगागमः तत्र कृते यकारस्य इत्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः ॥

[1]वृद्ध्यपवादत्वादिति । (कै)

येन नाप्राप्तिन्यायेन न लत्वबाधकत्वेनेति भाव ॥ तदेवाह

न च पुनरिति ॥ (कै)

भाष्ये

[2]इत्त्वं कित्सन्नियोगेनेति । (भा)

उत्तरार्थत्व खण्डयति । तदाह

आतिदेशिकस्यापीति । (कै)

तथा च कित्त्वनिषेधे तत्सन्नियुक्ते त्वस्याप्यभाव इति भाव ॥ ज्ञापितेत्वातिदेशिकानिषेधे उत्तरत्राप्युपयोग इत्यन्यत् ॥ ननु "[3]अनो बहुव्रीहे" इत्यस्य स्त्रिया विहित नेत्यर्थाद् रेफस्यापि निवृत्तिर्वाचनिकीति विषमो दृष्टान्तोऽत आह

अन इति । (कै)

प्रत्ययाधिकारात् प्रत्ययस्यैव निषेध इति भाव ॥

[4]छग्रहणेनेति । (कै)

---

१ उपलब्धकैयटपुस्तके "वृद्ध्यपवाद" इति पाठोऽस्ति ॥

२ न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।
ज्ञापकान्न परोक्षाया सनि झल्ग्रहणं विदु ॥ १ ॥
इत्त्व कित्सन्नियोगेन रेण तुल्य सुधीवनि ।
वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृह्णीति क्त्वाच विग्रहात् ॥ २ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १२ ॥

४ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् (६ । ४ । १५३) इत्यत्र छग्रहणेन ज्ञापित ॥

तद्धि विल्वकादेरुत्तरस्य प्रत्ययस्य भनिमित्ते तद्धिते विधीयमानो लुक् प्रत्ययान्तराभावाय छस्यैव सिद्ध इति छमात्रस्य लुप् यथा स्यात् न तु तत्सन्नियोगशिष्टकुक्के निवृत्तिरित्यर्थमिति भाव ॥ ननु युक्ता वृद्धेर्बाधितत्वात् कथमिकारस्य वृद्धिरत आह

युगागमेनेति । (कै)

तत्प्रातिवेलायामिकाराभावेन तत्र वृद्धेरप्राप्तेरिति भाव । भ्रष्टावसरन्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति तात्पर्य्यम् । वस्तुतो "ऽयत्राऽस्त्वत्तेत्त्वम्" इति भाष्यमेकदेश्युक्तिर्विन्मतोर्लुका टिलोपमात्रबाधवद्वाप्याप्यापत्तेरिति बोध्यम् । तस्माद् हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्व स्थितम् औपदेशिकस्यैव निषेध इति ॥ भाष्ये

[1]आतिदेशिकमिति । (भा)

[2]"असंयोगाल्लिड्" इत्यनेन ॥

आजिवान् इति । (भा)

द्वित्वात् परत्वात् पूर्वमिटि न वेडितिनिषेधेन कित्त्वाभावान्नलोपाभावेऽसयोगादित्यस्याप्राप्तेर्नलोपसिद्धये क्त्वाग्रहण सज्ञापेक्षत्व बहिरङ्गत्व त्वत्र शास्त्रे नाश्रीयते इति भाव ॥

[3]एकादेशे [4]वस्वेकाजिति । (कै)

कृतद्विर्वचनानामेकत्वमिति स्थितत्वादिति भाव' ॥

---

१ आतिदेशिकमत्र कित्त्व भविष्यति ॥ २ अ १ । पा २ । सू ५ ॥
३ उपलब्धकैयटे "एकादेशे च" इति पाठोऽस्ति ॥
४ अ ७ । पा २ । सू ६७ ॥

नलोपनिवृत्ताविति । (कै)

निमित्तापायन्यायेनेति भाव ॥

द्विहल्त्वादिति । (कै)

[1]"तस्मान्नुड्" इत्यनेन नुडिति भाव ॥

इत्विवृत्ताविति । (कै)

तन्निवृत्तौ सत्या कित्त्वान्नलोपेऽद्विहल्त्वान्नुण्निवृत्तावेकादेशे-नैकाच्त्वादिटि सेट्त्वात् कित्त्वप्रतिषेध इत्येव न लोपादीनां च क्रमप्राप्तिरित्यर्थ ॥

इष्टत इति । (कै)

सा चौपदेशिककित्त्वेन नलोपे इट प्रवृत्ताविष्टसिद्धिरूपा इत्यर्थ । उक्तन्यायस्य भाष्यकृतानङ्गीकारेण चक्रकप्राप्तिरेव नेत्यन्ये ॥ [2]"तितुत्र" इत्यादिना इडागमप्रतिषेध किं न स्यादत आह

अग्रहादीनामिति । (कै)

अतीदृशादित्यत्र [3]"उपसर्गस्य घञी"ति दीर्घ ॥

---

१ अ ७। पा ४। सू ७१ ॥
२ अ ७। पा २। सू ९ ॥
३ अ ६। पा ३। सू १२२ ॥

(उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १। २। २१ ।)
(पूङ क्त्वा च । १। २। २२ ।) (अ १। पा २ आ १)

[१]उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥

शप इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे शबन्तोदुपधात् परनिष्ठाऽसम्भव इत्यत आह

[२]'शप' सम्बन्धीति ॥ (कै)

पूङः क्त्वा च । १ । २ । २२ ॥

नन्विटि वा प्रसङ्ग इत्यत्र सेट्प्रकरणादिति हेतुर्न्यूनोऽत आह

[३]अन्यतरस्यामिति चेति ॥ (कै)

ननु [४]"असुक किति" इति निषेधात् कित्त्वनिषेध विनेडेव दुर्लभ इति सेडनुवृत्तिरयुक्तेत्यत आह

१ इह कस्मान्न भवति । गुधित । गुधितवानिति । उदुपधाच्छप । १ । शबविकरणेभ्य इष्यते ॥

२ शप सम्बन्धी शबविकरणो यस्तस्मादित्यर्थः ॥

३ सेडिति अन्यतरस्यामिति चानुवर्त्तनात् सेटोरेव क्त्वानिष्ठयो कित्त्व विकल्प स्यात् ततश्च पुविता पुवित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेहा गम पूङश्चेति विकल्पेनेड्विधानात् ॥ ४ अ ७ । पा २ । सू ११ ॥

अस्ति चेति ॥ (कै)

ननु सति "[1]पूडश्च" इत्यस्मिन् कथमकिदाश्रय सेट्त्वमत आह

[2]इड्विधाविति ॥ (कै)

ननु गौरवाद्भारद्वाजीयमतमयुक्तमत आह

[3]लाघवमिति ॥ (कै)

[4]विभाषामध्ये इति । (भा)

---

१ अ ७। पा २। सू ५१ ॥

२ इड्विधौ "पूडश्च" (७ । २ । ५१) इति सूत्र वार्त्तिककार प्रत्याचष्टे तत्रानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्व विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्व तदा "श्र्युक क्किति" (७ । २ । ११) इति इट प्रतिषेधात पूत्वा पूत इति भवति यदा त्वकित्त्व तदेडगुणयो पवित्वा पवित इति भवति ॥

३ लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण "पूडश्च" (७ । २ । ५१) इतीड्विधौ पठितम । इह तु विकल्पो नानुवर्त्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिध्यतीष्टमिति भाव ॥

४ इड्विधौ ह्यग्रहणम् । वा । इड्विधौ हि पूडो ग्रहण न कर्त्तव्य म् भवति ॥ भारद्वाजीया पठन्ति । नित्यमकित्त्वमिडाद्यो क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ नित्यमकित्त्वमिडाद्यो सिद्धम । कथम् । विभाषामध्येऽय योग क्रियते विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थ तर्हि क्त्वाग्रहणम् । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थ क्त्वाग्रहण क्रियते "नोपधात्थफान्ताद्वा" (१ । २ । २३) "वञ्चिलुञ्च्यृतश्च" (१ । २ । २४) इति ॥

विभाषयोर्मध्ये इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमते बोध्यः ॥ नन्विहार्थत्वे सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह नक्त्वेति ॥ (कै)

---

[1]तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ॥

[2]पारम्पर्य्यप्रतिपादनेनेति । (कै)

[3]"चातुर्वर्ण्यादि"त्वात् स्वार्थे ष्यञ् परम्पराप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥

---

१ काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्त्तते ॥

२ शास्त्रस्य पूजापारम्पर्य्यप्रतिपादनेनानादित्वात् प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥ तृषपिपासायाम् । तृषित्वा । तर्षित्वा ॥ मृष तितिक्षायाम् । मृषित्वा । मर्षित्वा ॥ कृश तनूकरणे । कृशित्वा । कर्शित्वा ॥ न्यासग्रन्थे तु कृषविलेखने इति क्वाचित्कः प्रमादपाठः । अनिटत्वात् ॥

३ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् । वा । अ ५ । पा १ । सू १२४ ॥

[१]रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ।१।२।२६॥

वेत्यनुवृत्तेरुभयथापि विकल्पसिद्धेर्विचारोऽनुपपन्न इत्यत-स्तात्पर्य्यमाह

[२]किमिति ॥ (कै)

ननु क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन व्यापारादुभयत्र विभाषास्तु प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदादत आह

[३]एकरूपत्वेति । (कै)

व्यापारैक्ये सम्भवति तद्भेदाङ्गीकारो निष्फल इति भाव ॥

---

१ किमिद रल क्त्वासनो कित्त्व विधीयत आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । कि चात । यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकम । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तर पठति । *रल क्त्वासनो कित्त्वम् । वा । रल क्त्वासनो कित्त्व विधीयते । ननु चोक्त क्त्वाग्रहणमनर्थक किदेवहि क्त्वेति । नानर्थकम । नक्त्वा सेट् (१ । २ । १८) इति प्रतिषेध प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥

२ किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित्प्राप्त इति प्रश्न । तत्राप्राप्तविभाषाया सन एवाप्राप्त कित्त्व पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका । न हि तस्य कित्त्व विधेय स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्व कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेध कर्त्तव्य इति सन्ग्रहण न कार्य्य तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ॥

३ अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थ । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचार कृत । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति प्रतिलक्ष्य व्यापाराश्रयणे तासा सिद्धत्वात् ॥

---

* रल क्त्वासनो किच्चारम्भ (वा) इति पाठा बहुषु भाष्यपुस्तकेषु दृश्यते ॥

[१]ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुतः।

१।२।२७॥

भाष्ये

[२]प्रतिनिर्दिश्यत इति। (भा)

विशेष्यत इत्यर्थ ॥

---

१ ऊ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देशः। तत्र न तावदन्ते मात्रिक । विभाषा पृष्ट प्रतिवचने हे (८।२।९३) इति हे प्लुतविधानात्। नापि मध्ये। सुपि च ७।३।१०२) इति दीर्घविधानात॥ द्विमात्रिकस्तु नान्ते। ओमभ्यादाने (८।२।८७) इति प्लुत-विधानात्। परिशेषादेकमात्र द्विमात्र त्रिमात्राणां क्रम सिद्ध ॥ यत्तु "धित्त्वात्पूर्वं भवेद्ध्रस्व प्लुतोऽन्ते सन्धितो मत" इति मैत्रेयः। तद्भाष्यादर्शनान्न प्रयुक्तम। यत व्यासे एकमात्रस्य ह्रस्वत्व त्रिमा-त्रस्य प्लुतत्वमित्येव दुर्लभमिति भगवतैव दूषितम् ॥

२ अयुक्तोऽय निर्देश। ऊ इत्यनेन काल प्रतिनिर्दिश्यत ऊ इत्यय च वर्ण। तत्रायुक्त वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम्। कथ तर्हि निर्देश कर्त्तव्य। ऊकालकाल इति। किमिदमूकालकाल इति। ऊ इत्येतस्य काल ऊकाल। *ऊकाल कालोऽस्य ऊकालकाल इति। स तर्हि तथा निर्देश कर्त्तव्य। न कर्त्तव्य। उत्तरपदलोपो-ऽत्र द्रष्टव्य। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः। खरमुख। एवमूकालकाल इति। अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्य भविष्यति। कालसहचरितो वर्ण। वर्णोऽपि काल एव ॥

---

* ऊकाल कालो यस्य स ऊकालकाल इति। बहुषु भाष्यपुस्तकेषु एवंविध-पाठोऽपि दृश्यते ॥

ऊकालः कालो यस्येति । (भा)

ऊकाल इव कालो यस्येत्यर्थ ॥ ननूकालाना वर्णाना बहुत्वात् एक सञ्ज्ञीत्यनुपपन्नमत आह

[1]ऊ इत्येकस्येति । (कै)

उपात्तद्विमात्रत्वाकारेणैक इति भाव ॥

संज्ञिविशेषणस्येति । (कै)

ऊ इत्यस्येत्यर्थ ॥

संज्ञानां चेति । (कै)

प्रदेशेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादिति भाव ॥

सङ्ख्यातानुदेश इति । (कै)

सङ्ख्यात सम्यक्ज्ञानमनतिक्रम्यानुदेश सम्बन्ध इत्यर्थ । [2]"सुप्-सुपे"ति समास । ज्ञानक्रमेणान्वय इति यावत् ॥ नन्वेवमर्थत समसङ्ख्यत्वेऽपि शब्दतस्तदभावात् कथ "[3]यथासङ्ख्य"सूत्रप्राप्तिरत आह

[4]अर्थतश्चेति । (कै)

---

१ ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्भेदानवगमात् सञ्ज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सति सञ्ज्ञिनोऽप्येकत्वात् । सञ्ज्ञाना च त्रित्वात् सङ्ख्यातानुदेशाप्रसङ्ग ॥

२ अ २ । पा १ । सू ४ ॥ ३ अ १ । पा ३ । सू १० ॥

४ अर्थतस्तु साम्य यथासङ्ख्य (१ । ३ । १०) सूत्रे आश्रीयते न शब्दत एव ॥

अत एव [1]"परस्मैपदाना णल्" इत्यादौ यथासङ्ख्यमिति भाव । ऊशब्दस्य त्रयोऽर्था इति तात्पर्यम् ॥

[2]त्रयः शब्दा इति । (कै)

वैयाकरणैस्तथा सुज्ञेयत्वादिति भाव ॥ भाष्ये [3]"विकार" दीर्घरूप । तेन "निर्देश" इति तृतीयातत्पुरुष । तदाह

१ अ ३। पा ४। सू ८२ ॥

२ अथवा शब्दतस्त्वास्याश्रयणेऽपि सहितावकाशादिकमिव प्रामास्त्रय शब्दा उच्चारिता इत्यदोष ॥

३ ऋत्वादिषु समसख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् । वा । ऋत्वादिषु समसख्यत्वस्याप्रसिद्धि । किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । तिस्र सज्ञा एक सज्ञी । वैषम्यात् सख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०) न प्राप्नोति ॥ सिद्ध तु समसख्यत्वात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । समसख्यत्वात् । कथ समसख्यत्वम । त्रयाणा हि विकारनिर्देश । वा । त्रयाणामय प्रश्लिष्टनिर्देश । कथ पुनर्ज्ञायते त्रयाणामय प्रश्लिष्टनिर्देश इति । तिसृणा सज्ञाना करणसामर्थ्यात् । यद्यपि तावत्तिसृणा संज्ञाना करणसामर्थ्याज्ज्ञायते त्रयाणामय प्रश्लिष्टनिर्देश इति कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण सनिविष्टाना सज्ञा भविष्यन्तीति । आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात्तथा द्विमात्र आदौ वाऽन्ते वा स्यात्तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् ॥ अय तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुत । प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभाव प्रसज्येत (६ । १ । १२५) । मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्त पूर्वं निपततीति (२ । २ । ३२) मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते। अय तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुं प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभाव प्रसज्येतेति । प्लुताश्रय

प्रश्लिष्टेति ॥ (भा)

अनुमानादिति । (कै)

अनेकसञ्ज्ञाकरणात् सञ्ज्ञिना शब्दतो भेदावसाय इत्यर्थ । प्रयोगस्तु विमता सञ्ज्ञा भिन्नसञ्ज्ञिविषया नानासञ्ज्ञात्वादिति ॥ भाष्ये

प्लुताश्रय इति । (भा)

न च मध्ये करणे कथ प्लुताश्रयप्रकृतिभाव इति वाच्यम मध्ये त्रिमात्रसत्त्वे पूर्वेण दीर्घे त्रिमात्रस्यैवापत्तौ लोकाश्रयप्लुतत्वमादा-

---

प्रकृतिभाव प्लुतसञ्ज्ञा चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुसञ्ज्ञैवास्य न स्यात् कुत प्रकृतिभाव ॥ यदप्युच्यते मात्रिक द्विमात्रिकयोरपि घ्यन्त पूर्व निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति । ह्रस्वाश्रया हि घि सञ्ज्ञा (१ । ४ । ७) ह्रस्व सञ्ज्ञा चानेनैव । यदि च मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्याद्ध्रस्वसञ्ज्ञैवास्य न स्यात् कुतो घि सञ्ज्ञा कुत पूर्वनिपात ॥ एवमेषा व्यवस्था न प्रकल्पते ॥ एव तर्ह्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोऽन्ते वा भविष्यतीति यदय विभाषा पृष्ठ प्रतिवचने हे (८ । २ । ९३) इति मात्रिकस्य प्लुत शास्ति । कथ कृत्वा ज्ञापकम । योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञक । यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात् प्लुतसञ्ज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थक स्यात् । मध्ये तर्हि स्यादिति । अत्राऽप्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यदयम "अतो दीर्घो यञि" "सुपि च" (७ । ३ । १०१-२) इति दीर्घत्व शास्ति । कथ कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये स दीर्घसञ्ज्ञक । यदि च मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसञ्ज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्रा

याग्रिमेण सन्धौ कर्त्तव्ये प्रकृतिभावापत्ति सख्या व्यवहार इव दीर्घादिव्यवहारोऽपि लौकिकशास्त्रीयोभयविषय इत्यभिमान । तदाह

[1]लौकिकेति ॥ (कै)

[2]शास्त्रादिति । (कै)

लौकिकव्यवहारोऽप्यनादिशास्त्रसंस्कारपूर्वक । अन्यथा सञ्ज्ञाकरणानर्थक्यमिति भाव ॥

[3]अनन्तरतम । (कै)

उकारादि ॥

न होति । (कै)

कालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ द्विमात्रस्तह्यन्ते स्यादिति । अत्राऽप्या चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति यदयम् ब्रोमभ्या दाने (८ । २ । ८७) इति द्विमात्रिकस्य प्लुत शास्ति । कथ कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञार्थस्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा कान्यनोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् ॥ अत्र मेषा व्यवस्था प्रक्लृप्ता ॥ दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञाप्रसङ्ग । वा । दीर्घ प्लुतयोरपि पूर्वसञ्ज्ञा प्राप्नोति । का । ह्रस्वसञ्ज्ञा । किं कारणम् । अण् सवर्णान् गृह्णातीति (१ । १ । ६९) ॥

१ लौकिकव्यवहाराश्रयणेन प्लुतत्व ह्रस्वत्व च सिद्धमाश्रित्यतद्युत "अय तावदिति" ॥

२ शास्त्रात् स्थिताया ह्रस्वादिव्यवस्थाया लोके ह्रस्वादिव्यवहारो नान्य थेति भाव ॥ ३ उपलब्धकैयटपुस्तके "अनन्तर" इति पाठोऽस्ति ॥

अबाधेनोपपत्तौ बाधा न युक्तेति भाव ॥ षष्ठ्यन्तत्वात् पूर्वनिपातबाध इति न युक्त प्रागुक्तयुक्तेरत आह

लिङ्गद्वयेनेति ॥ (कै)

अणत्वादिति । (कै)

इद जाति पक्षस्याप्युपलक्षणम् ॥ ननु ह्रस्वसञ्ज्ञावद्दीर्घप्लुतसञ्ज्ञे अपि त्रयाणा स्यातामिति सञ्ज्ञात्रयकरण व्यर्थमत आह

द्विमात्रेत्यादि ॥ (कै)

अनणत्वादिति । (कै)

यत्नाधिक्येन व्यापकजात्यविवक्षणाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेव पञ्चाना सञ्ज्ञित्वाद्यथासङ्ख्यभङ्ग इति चेन्न । शब्दसाम्येनादोषात् ॥ भाष्ये

[1]सिद्धं त्ववस्थिता इति । (भा)

---

१ सिद्धन्तु तपरनिर्देशात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम । तपरनिर्देश कर्त्तव्य । उदूकाल इति । यद्येव द्रुताया तपरकरणे मध्यविलम्बितयोरुपसङ्ख्यान कालभेदात् ॥ द्रुतादिषु चोक्तम् । वा । किमुक्तम । सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशेष्यन्त इति । (तपरस्तत्कालस्य (१ । १ । ७०) इति सूत्रव्याख्यानावसरेऽप्येतदेवोक्त भगवता) ॥ स तर्हि तपरनिर्देश कर्त्तव्य । न कर्त्तव्य । इह कालग्रहण क्रियते यावच्च तपरकरण तावत् कालग्रहणम् । प्रत्येक च कालशब्द परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊ ३ काल इति ॥ अथवा एकसञ्ज्ञाधिकारेऽय योग कर्त्तव्य (आकडारादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १) ॥ तत्रैका सञ्ज्ञा भवति या परानवकाशा चेत्येव हि

द्रुतत्वाद् [१]"अपो भि" व्यक्तिगता एवेति भाव ॥ ननु [२]"तपरस्तत्कालस्य" इतिवत्कालपर "तत्कालस्य" इति सूत्राभावात् कथ समत्वमत आह

एकेति ॥ (कै)

तदेवोपपादयति

[३]ऊ अजिति । (कै)

कि चैवमुकाराणामेव सञ्ज्ञित्वेन सञ्ज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्ति ॥

अपि तु तैरजिति । (कै)

अत्र च मुख्यसामानाधिकरण्ये उक्तदोषाल्लक्षणया सामानाधिकरण्यं दर्शयति ।

तत्रेति । (कै)

दीर्घप्लुतयो पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति ॥ अथवा "स्व रूप शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा" (१ । १ । ६८) इत्यय योग प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसञ्ज्ञेत्येतद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय" (१ । १ । ६९) अशब्दसञ्ज्ञायामिति ॥

१ अपोभि । ७ । ४ । ४८ । अपोभि मासश्छन्दसि । वा । अपोभीत्यत्र मासश्छन्दस्युपसङ्ख्यान कर्त्तव्यम । माद्भिरिष्ट्वा इन्द्रो वृत्रहा ॥ अत्य ल्पमिदमुच्यते । स्ववस्स्वतवसोर्मास उषसश्च त इष्यते । स्ववद्भि । स्वतवद्भि । समुषद्भिरजायथा । माद्भिरिष्ट्वा इन्द्रो वृत्रहा ॥

२ अ १ । पा १ । सू ७० ॥

३ ऊ अज इत्येव कालार्थो लभ्यते । उकारादयो ह्यच्त्व न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैरच् ॥

तत्र सादृश्यान्तरासम्भवाद्व्याख्यानाच्च कालकृतस्यैव तस्य ग्रहणमिति भाव ॥

[1]हल्ां त्विति । (कै)

शिक्षादावचामेव स्वरकथनादिति भाव । प्रत्याहारेषु जातिपक्षाश्रयणान्न दोष इति तात्पर्य्यम ॥ ननु ह्रस्वसञ्ज्ञाह्रस्वविधायकेषु एकमात्रादीना त्रयाणामपि ग्रहणार्था स्यादित्यत आह

त्रयाणा चेदिति ॥ (कै)

अन्तरतमेति । (कै)

प्रमाणत इति शेष ॥

ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमिति । (कै)

न च विधौ ह्रस्वग्रहणे त्रयाणा विधानम् । अज्ग्रहणे तु एकस्यैव विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वादिति विशेष इति वाच्यम् । विधीयमानेनापि क्वचित् सवर्णग्रहणादित्यभिमान ॥ अनुवादे तु उभाभ्यामपि त्रयाणां ग्रहणेनाज्ग्रहणमेव कार्य्यमिति भाव ॥ भाष्ये

[2]ननु चेदमिति । (भा)

---

१ हला त्वयोग्यत्वात्तदभाव ॥

२ अथवा ह्रस्वसञ्ज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयो पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति । ननु चेद प्रयोजन स्यात् सञ्ज्ञयाविधाने नियम वक्ष्यामीति (सञ्ज्ञया विधाने नियम । वा । १ । २ । १८) ह्रस्वसञ्ज्ञया यदुच्यते तदच स्थाने यथास्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजन यदि किञ्चित्कराणि ह्रस्व शासनानि स्यु । यतस्तु खलु यावदज्ग्रहणं तावद्ध्रस्वग्रहणमतोऽकिञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि ॥ इद तर्हि प्रयोजनम् "एच इग्घ्र

ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणे [1]"अचश्च" इति नियमाभावाद् हलामप्यादेश प्राप्नोति इति भाव ॥ परिहरति

स्यादेतदिति ॥ (भा)

किञ्चित्कराणि । (भा)

किञ्चिद्विशेषकराणि । न वाऽस्ति कश्चिद्ध्रस्वविधाने विशेष । अन्तरतमपरिभाषया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्थाने द्विमात्रिकस्यैव विधानादिति भाव ॥ न च अनन्तरतमादेशविधानार्थं तद्बाधकल्पनापेक्षयेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसञ्ज्ञाभावज्ञापनस्यैवौचित्यमिति भाव ॥

यावदज्ग्रहणमिति । (भा)

प्रयोगे यत्परिमाणकाजुच्चारणमित्यर्थ ॥

तावद्ध्रस्वग्रहणमिति । (भा)

तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वशब्देन ग्रहण विधानमतस्तानि व्यर्थान्येव इत्यर्थ ॥ ये तु ह्रस्वविधायकेष्वज्ग्रहणमेव कार्य्यमित्येतद्भाष्याशय वर्णयन्ति तेषा सञ्ज्ञया विधाने नियममित्यादे समाधिरय कथमिति चिन्त्यम ॥

स्यादेशे" (१ । १ । ४८) इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्स्त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेव इग्भवतीति वक्तव्य स्यात् । "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" (१ । २ । ४७) एच इग्भवतीति । "णौ चङ्युपधाया ह्रस्व" (७ । ४ । १) एच इग्भवतीति । "ह्रस्व" "हलादिः शेष" (७ । ४ । ५९–६०) एच इग्भवतीति ॥

[1] अ १ । पा २ । सू २८ ॥

[1]षड्ग्रहणानीति । (भा)

भाष्यस्य चोपपत्तिं चिन्त्येति दिक् । अनुवादे तु ह्रस्वग्रहणाज्ग्रहणयो समतैवेति एतदर्थद्वयबोधनार्थमेवेदृशश्लिष्टशब्दोपादान भाष्ये इति बोध्यम ॥

लाघवोपलक्षणपरमिति । (कै)

केचित्तु एतत्सूत्रस्यैतद्भाष्यप्रामाण्यात् "[2]क्नमेणिङ्" इति सूत्रे "[3]चिस्रमुलो" इति सूत्रस्थदीर्घग्रहणस्यैतदिदानीं प्रयोजन यद्दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेध इति वदतो भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्च "चिस्रमुलो" इति सूत्रस्थभाष्याच्च ह्वेड् वेष्टने इति धातोर्घटादावसाम्प्रदायिक पाठ ॥ परमनुमन्य इत्यादिस्यैतद्भाष्यप्रमाण्यादनभिधानमिति यथाश्रुत भाष्यमेव सम्यगित्याहु ॥ पुलिङ्गैकवचनदर्शनाद् द्वन्द्वानुपपत्तिमाशङ्क्याह

सौत्रत्वादिति ॥ (कै)

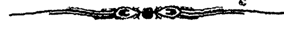
लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्यय उचितो न तु शास्त्रीयैकवचनस्येति भाव ॥

---

१ सज्ञा च नाम यतो न लघीय । कुत एतत् । लध्वर्थं हि सज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिर्क्रैस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति न पुन सज्ञाकरणम् । त्रिर्क्रैस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति षडग्रहणानि । सज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसज्ञा वक्तव्या । त्रिर्क्रैस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहण कर्त्तव्य ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एच इग् ह्रस्वादेश इति । सोऽयमेव लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयास यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजन दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसज्ञामाभूदिति ॥

२ अ ३ । पा १ । सू ३० ॥ ३ अ ६ । पा ४ । सू ९३ ॥

अचश्च । १ । २ । २८ ॥

भाष्ये

[1]अलोऽन्त्यस्य विषयो भवन्ति । (भा)

इत्यनेन तस्य व्यापकत्व बोधित तेनैतत् प्रवृत्त्यभावेऽपि स्थान-षष्ठीरूपाल्लिङ्गाद् [2]"दिव उत्" इत्यादौ [3]"अलोऽन्त्यस्य" इत्यस्य प्रवृत्ति सूचिता ॥ एकवाक्यता दर्शयति

अच इति ॥ (भा)

आदिप्रभृतिशब्दयो पौनरुक्त्य परिहरति

[4]प्रभृतीति । (भा)

---

१ किमयमलोऽन्त्याशेष आहोस्विदलोऽन्त्यापवाद (१ । १ । ५२) । कथ चाय तच्छेष स्यात् कथ वा तदपवाद । यद्येक वाक्य तच्चेद च अलोऽन्त्यस्य विधयो । भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोऽय तच्छेष । अथ नानावाक्यम् अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ह्रस्व-दीर्घप्लुता अन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति ततोऽय तदपवाद ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १३१ ॥ ३ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

४ कश्चात्र विशेष । ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेदचिप्रच्छिश्रमादि-प्रभृतिहनिगमिदीर्घव्यञ्जनग्रहणाम । वा । ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेदचिप्रच्छिश्रमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घव्यञ्जनग्रहणा कर्त्तव्यम् । वचि-प्रच्छ्योर्दीर्घो‌ऽ(वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणा दीर्घश्च । (३ । २ । १७८) वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणा दीर्घत्व च वक्तव्य क्विप् च ।

[1]"आदि" पद तु [2]"शमामष्टानाम" इति सूत्रस्थबहुवचनानुवादकमिति भाव ॥

[3]यदा त्विति । (कै)

इद चिन्त्यम । प्रत्ययस्याङ्गाश एवोत्थिताकाङ्क्षत्वात् ॥

नाचमिति । (कै)

ह्रस्वादिसञ्ज्ञका अचोऽच स्थाने इति नार्थ इति भाव ॥

स्वयमिति । (कै)

अच् पदेनैवेत्यर्थ आश्रित स्वरूपस्य शब्दस्य व्यापारो यैरित्यर्थस्तदाह

ह्रस्व इत्येवमिति ॥ (कै)

ननुमात्रिकाना हलामुपदेशाभावादसत्त्वेन सञ्ज्ञाभावमाशङ्क्याह

वचि । वाक् । वचि ॥ प्रच्छि । शब्दप्राट् । प्रच्छि ॥ आयतस्तु । आयतस्तू । आयतस्तु ॥ कटप्रु । कटप्रू । कटप्रु ॥ जु । जू ॥ श्रि । श्री ॥) च इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्यो दीर्घोऽ(नधिकार उक्तम् । वा । किमुक्तम् । हनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणमिति । नैष दोष । उक्तमेतद्ध्रस्वो दीर्घ प्लुत इति) च इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥

१ ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणम् इति वार्त्तिके ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ७४ ॥

३ "यकारादौ यदङ्ग तस्य योऽवयवोऽजित्येवमत्र प्रसङ्ग । यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते तदात्र व्यवधानान्नास्ति प्रसङ्ग । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्" इति कैयटेनोक्तम् ॥

यथेति ॥ (कै)

[1]वा तुकीति । (कै)

वैकल्पिके तुकीति यावत् ॥

[2]विरोधादिति । (कै)

तथा च विकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्त्या नित्यस्य बाध एवेत्यर्थ ॥ क्व तर्हि पुन प्रसङ्गविज्ञान तत्राह

यत्र हीति । (कै)

यथा "भिन्धकी" त्यत्र परत्वात् धौक्यते पुन प्रसङ्गविज्ञानादकच्। न हि तत्राकच् धिप्रवृत्त्योर्विरोध ॥

समुदाये वेति । (कै)

इद चिन्त्य बहुशो दृष्टत्वात् ॥ व्यक्तिद्वारकपरिमाणासम्भव प्रक्रते आह

---

१ परत्वाद् दीर्घलक्षणो वा तुकि सति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद् ह्रस्वलक्षण पुनर्न प्रवर्त्तते ॥

२ न चैव विधेर्विषये पुन प्रसङ्गविज्ञानमस्ति। नित्यविकल्पयोर्विरोधात्। पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात्। यत्र हि पूर्वो विधि पर न बाधते तत्र पुन प्रसङ्गविज्ञान क्वचिद् आश्रीयते। समुदाये वा कार्य्य प्रति व्याप्रियमाणे अवयवाना पारतन्त्र्यादव्यापारान्नैव ह्रस्वलक्षणातुक् प्रसङ्ग। ननु क्रियमाणेऽप्यच्ग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणादच् समुदायस्यापि दीर्घसञ्ज्ञाप्रसङ्ग। नैष दोष। ऊकाल इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते ॥

[1]एकैकेति । (कै)

द्विमात्राकालिकव्यक्तिगतात्वजातिर्दीर्घ इति हि अर्थ स्यात् । तत्र या व्यक्ति प्रत्येकरूपा न सा द्विमात्रकाला या च तादृशी न सा व्यक्तिरिति भाव । [2]"हलन्ताच्च" इत्यादौ तु इक् समीपव्यक्तिवृत्तिहल्त्वजाते पर इत्यर्थान्न धिप्सतीत्यादौ दोष । जातेर्हि जात्यन्तरव्यवधायकमिति न सजातीयद्वितीयव्यक्तिर्व्यवधायिकेति बोध्यम् । परे तु वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य सत्त्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिकत्वाद्यसम्भव इति प्रश्नो भाष्ये

अथ पूर्वेति । (भा)

उत्तरन्तु तावत्सूक्ष्मकालग्रहणासमर्थस्य तत्र सञ्ज्ञाप्रवृत्तिशङ्कावारणार्थमित्याशयेन । एव च जातिग्रहणमित्यस्य जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थेऽपि न दोष । मात्राकालोऽवग्रहोऽर्धमात्राकालोऽवग्रह इति प्रातिशाख्ययोरविरोधाय [3]"पर सन्निकर्ष" इति सूत्रस्य भाष्येण च वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवायस्यावश्यकत्वाद् इत्याहु ॥

---

१ न हि जाते परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारक वा जाते परिमाणमाश्रीयते । एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जातिर्न समुदायव्यङ्ग्या ॥

२ अ १ । पा २ । सू १० ॥

३ अ १ । पा ४ । सू १ ९ ॥

[1] उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥
नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥

नन्वच इत्यनुवृत्तावपि कथं परिभाषाऽप्रक्लृप्तिः । अनुवृत्तस्य प्रकृतसूत्रेष्वपेक्षितसंज्ञिसमर्पकत्वेऽपि स्वरोऽच एव स्थाने इत्यर्थकत्वे मानाभावादत आह

---

१ किं षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तत उताहो न (१।२।२७)। किं चातः । यद्यनुवर्तते हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा[*] परिभाषा न प्रकल्पते। कथं हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम । बह्वन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते उताहो न । †किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाढमर्थो यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लभ्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । ‡"इषेत्वोर्जेत्वा" (यजु-वा संहि-माध्य-शा-१ १-१)। नैते व्यञ्जनस्य गुणाः । §अच एते गुणास्तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुणमुपलभ्यते ॥ कुतो नु

---

* "भवतीत्येषा" इति पाठोऽपि भाष्ये दृश्यते ॥

† "कश्चार्थोऽनुवृत्त्या" इत्यपि भाष्ये ॥

‡ अग्निमीळे पुरोहितम् (ऋक संहि १अ १अ १सू १ऋ) अग्न आ याहि वीतये (सामसंहि १प्र १अ १ख १ऋ) इति । इत्यधिकपाठोऽपि दृश्यते ॥

§ "किं तर्ह्यच एव" इति पाठो बहुषु भाष्यपुस्तकेषु अस्ति ॥

उच्चैरिति । (कै)

सञ्ज्ञिसमर्पणस्य प्रथमान्तानुवृत्त्यापि सिद्धेरिति भाव ॥

स्थाने । (कै)

ताल्वादौ ॥ "उच्चै" उच्चदेशे उपलभ्यमान इत्यन्वय ॥

उपलभ्यमानः । (कै)

व्यज्यमान ॥

स चाच इति । (कै)

वाक्यभेदेन षष्ठ्यन्ताच् पदेन सम्बन्ध इति भाव ॥ नन्वच् ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे मास्तु परिभाषाप्रवृत्तिरत आह

खल्वेतदच एते गुणा*स्तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यत †इति न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणा स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्यत इति। अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लभ्यन्ते न पुनरन्तरेणाच व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम।

स्वयं राजन्ते स्वरा अन्वग् भवति व्यञ्जनमिति ॥

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात् सञ्ज्ञाऽप्रसिद्धि । वा । इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् । तदेव हि किञ्चित्प्रत्युच्चैर्भवति किञ्चित्प्रतिनीचै । ‡एव कश्चित् कश्चिदधीयान आह किमुच्चै रोरूयसेऽथ नीचैर्वर्त्ततामिति । तमेव तथाधीयानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाधीष उच्चैर्वर्त्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थक तस्यानवस्थानात्

---

* "गुणा स्यु" इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

† "इति" इति नास्ति बहुषु पुस्तकेषु ॥

‡ "एव हि कश्चित क चित्" इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

[१]सत्यामिति । (कै)

"समासस्य" (६ । १ । २२३) इत्यत्राच इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाणे [२]"राजदृषद्" इत्यादौ न स्यादित्यर्थ ॥

षकाराकारस्येति । (कै)

तथा च तत्सिद्ध्यर्थं परिभाषैव कर्त्तव्या नाच इत्यनुवृत्तिरिति भाव । तदाह भाष्ये

बहुन्येतस्या इति ॥ (भा)

सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धि ॥ एव तर्हि लक्षण करिष्यते। आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चै कराणि शब्दस्य। आयामो गात्राणा निग्रह । दारुण्य स्वरस्य दारुणता रूक्षता। अणुता खस्य कण्ठस्य सवृतता। उच्चै कराणि शब्दस्य। *अथ नीचै कराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचै कराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो गात्राणा शिथिलता। मार्दव स्वरस्य मृदुता स्निग्धता। उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्य। इति नीचै कराणि शब्दस्य ॥ एतदप्यनैकान्तिकम्। यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तन्महाप्राणस्य सर्वनीचै ॥

सिद्ध तु समानप्रक्रमवचनात्। वा। सिद्धमेतत् समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम। क पुन प्रक्रम । उर कण्ठ शिर इति ॥

१ सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्य (६ । १ । २२३) इत्यन्तोदात्तत्व राजपुरुष इत्यादावेव स्यात् न तु राजदृषद् इत्यादौ षकाराकारस्य ॥

२ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसख्यानम् (वा। ६ । १ । २२३) इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे "राजदृषद् ब्राह्मणसमित्" इत्युक्त भगवता ॥

---

* "अथ नीचै कराणि शब्दस्य" इति पाठो नास्ति बहुषु पुस्तकेषु ॥

[1]यतोऽनाव इति । (पा)

यदन्तस्य द्व्यच्कस्यादिरुदात्त इति तदर्थं ॥

[2]यावतेति । (कै)

न वाऽच स्थाने हलप्युदात्तादिशब्देन प्रत्यापित स्यादिर्वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषयाऽप्राप्ते ॥ ननु स्वरशेषाया अविद्यमानवत्परिभाषाया अन्यत्राऽप्राप्तेस्तत्र दोषोऽत आह

[3]अनुदात्तादेरिति ॥ (कै)

[4]स्वत एव (कै)

इत्यस्याचा चैस्वर्य्यवत्तेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वराप्राप्त्या स्वस्वर एवावतिष्ठते इत्यर्थ ॥ ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभाव । कि

---

१ एषा च परिभाषा "यतोऽनाव" (६ । १ । २१३) इत्यत्र "अनाव" इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्व न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन । एतदेवोक्त भगवता । "सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न कर्त्तव्या । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय "यतोऽनाव" (६ । १ । २१३) इति नाव प्रतिषेध शास्ति" ॥

२ यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरञ् इत्यादावनुवादेऽपि न दोष ॥

३ अ ४ । पा २ । सू ४४ ।

४ स्वत एव हलोऽनुदात्तत्व भवतु अनुपरागवशाद्वा तदनुवादेन कार्य्यविधाने न कश्चिद्विशेष । एव तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवाय विचार ॥

चोदात्तसमवधानेऽप्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेव च हलादिप्रातिपदिके आद्युदात्तेऽप्यन्त्यापत्तिरत आह

अजुपेति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

उदात्तत्वादीनामज्धर्मविषयकन्यायेत्यर्थ ॥ भाष्येऽनुवृत्ते प्रयोजनाभावात् सन्देहानुपपत्तिरिति पृच्छति

किं चेति । (भा)

अनुवृत्ते फलमित्यर्थ ॥ भाष्ये यदि लक्ष्यन्ते तदार्थ । यतो न लक्ष्यन्ते अतो नार्थ इत्यन्वय ॥ ननु इय प्रतीतीरक्तस्फटिकप्रतीतिवत् भ्रान्तेत्यत आह

[1]बाधकेति ॥ (कै)

प्रतीतिर्भ्रान्तिवेत्याह

नैते इति (भा)

भाष्ये ॥ तद्व्याचष्टे

[2]अन्यथाऽपीति ॥ (कै)

रिक्तको लोहकंसः । (भा)

आदर्श रिक्तक । घर्षणेन उज्ज्वलीकृत ॥ "वदरपिटक" वदरफलयुक्तपेटिकेति सम्प्रदाय प्रतीतेर्भ्रान्तत्वे वीज पृच्छति

कुतो न्विति ॥ (भा)

अजन्वयव्यतिरेकौ वीजमित्याह

---

१ बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धि ॥ २ अन्यथाऽप्ययपालम्भोपपत्तेरिति भाव ॥

अन्तरेणापीति ॥ (भा)

[1]**अच हीति ।** (कै)

[2]"निपाता आद्युदात्ता" [3]"तिङतिङ" इत्याभ्यामिति भाव ॥

न पुनरन्तरेणेति । (भा)

अन्वयप्रदर्शनम इद प्रक्रियाप्राप्तातिरिक्तविषय सौत्रप्रयोगातिरिक्तविषयक च बोध्यम ॥

स्वयं राजन्त इति (भा)

भाष्यस्योदात्तादिगुणैरित्यर्थ ॥

अनुगच्छतीति । (कै)

अज्गुणमिति शेष ॥

न त्वच वर्णसादृश्यमिति । (कै)

निर्वचन हि तत्र धात्वर्थयोगेनार्थाभावेऽपि वर्णसादृश्येन वा इत्याशय ॥ अर्थयोग एवास्तीत्याह

अथवेति ॥ (कै)

---

१ अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघात । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणा । यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचा च भिन्नस्वरताप्युपालप्स्यत यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति न हल । तस्मान्न हला स्वय स्वरोऽस्तीति निश्चय ॥

२ निपाता आद्युदात्ता (फिट् सूत्रम ८०) । स्वाहा ॥

३ तिङतिङ । ८। १। २८। अतिङ इति किमर्थम् । पचति । करोति ॥ अतिङ वचनमानर्थक्य समानवाक्याधिकारात् । वा । अतिङवचनमनर्थकम् । कि कारणम । समानवाक्याधिकारात । समानवाक्य (वा। ८। १। १८) इति वर्त्तते न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्त ॥

विविधमिति । (कै)

उदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारगमनमजधीनमितिशब्दादेव लभ्यत इति भाव ॥

पर्य्यायेति । (कै)

यो हि यमनुगच्छति स तद्वद्विविध गच्छतीत्यर्थ ॥ ननु विरुद्धस्वरद्वयमध्यगतस्य व्यञ्जनस्य स्वरद्वयानुरागापत्तिरत आह

उपरागश्चेति ॥ (कै)

स्वभाव एवात्र वीजम् अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् कथमय पर्य्यनुयोगोऽत आह

श्रुतीति । (कै)

उच्चै श्रूयमाण उदात्तादिरर्थ इत्यभिमान ॥ नन्वस्त्यनवस्थितत्व को दोषोऽत आह

न चेति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं तर्हि लक्षणमिति । (भा)

न श्रुतिगतप्रकर्षाश्रयमुच्चत्व नीचत्व किन्तु ईदृशज्ञापकज्ञापितमिति भाव ॥

[1]श्रोता हीति । (कै)

---

१ श्रोता हि वक्तृगतानायामादीन् धर्मान् कार्य्यादवस्यति कार्य्यं च सकीर्णम । तथा हि महाप्राणो नीचैरप्युचारयन् स्वरेण महान्त देश व्याप्नोति । अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्प देश व्याप्नोति ॥

आयामादीना श्रुतिप्रकर्षानुमेयत्वात् तस्य चाव्यवस्थितत्वा-द्व्यवस्थितत्वमिति भाव ॥

[1]प्रक्रम्यन्ते इति । (कै)

अधिकरणे घञि [2]"नोदात्तोपदेशस्य" इति वृद्धि प्रतिषेध ॥

[3]ऊर्ध्वभागेनेति । (कै)

ऊर्ध्वभागावच्छिन्नवायुसयोगेनेत्यर्थ ॥ न चेदमपूर्व कर्त्तव्य-मित्याह

[4]एवं चेति । (कै)

करणस्य चाधिकरणविवक्षा बोध्या । कस्योर्ध्वभागे इत्याका-ङ्क्षाया योग्यतया स्थानस्येति लभ्यते इति भाव । मन्द प्रति तुक्-वचनमेवावश्यकमिति बोध्यम ॥ भाष्ये

उरः कण्ठ' शिर इति । (भा)

शिर पद ताल्वादीनामुपलक्षणम् ॥

---

१ प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन् वर्णा इति प्रक्रम स्थानमुच्यते ॥

२ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे । ७ । ३ । ३४ । अयत्व्यमिदमुच्यते ऽनाचमेरिति । अवमिकमिचमीनामिति वक्तव्यम् । वाम काम आचाम ॥

३ एकस्मिंस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोचार्य्यमाणा उदात्त । अधरभागनिष्पन्नोऽनुदात्त ॥

४ एव चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभाग । अभ्याससम-धिगम्यश्चाय स्वरविशेष षड्जादिवद्विज्ञेय ॥

[1]समाहारः स्वरितः ।१।२।३१॥

समाहारशब्दे कर्मसाधने कस्येति षष्ठ्यन्तेन पृच्छानुपपन्नेत्यत आह

---

१ समाहार स्वरित इत्युच्यते। कस्य समाहार स्वरितसञ्ज्ञो भवति। अचोरित्याह। समाहारोऽचोस्तेन्नाभावात्। वा। समाहारोऽचोस्तेन्न। किं कारणम। अभावात्। न ह्यचो समाहारोऽस्ति। नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति। नैषोऽचो समाहार। अन्योऽयमुदात्तानुदात्तयो स्थान एक आदिश्यते। एव तर्हि गुणयो। गुणयोस्तेन्नाच् प्रकरणात्। वा। गुणयो समाहार इति चेत्तन्न। किं कारणम। अच् प्रकरणात्। अजिति वर्त्तते। सिद्ध त्वच्समुदायस्याभावात् तद्गुणे सम्प्रत्यय। वा। सिद्धमेतत्। कथम। अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याच समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति। कथ पुन समाहार इत्यनेनाच्शक्य प्रतिनिर्देष्टुम्। मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्य। तद्यथा। पुष्पका एषा ते पुष्पका। कालका एषा ते कालका इति। एव समाहारवान् समाहार। अथवाकारो मत्वर्थीय। तद्यथा। तुन्द घाट इति। यद्येव त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते। तत्र को दोष। त्रैस्वर्य्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते नैतद्गुणापेक्षम्। किं तर्हि। अजपेक्षम। त्रैस्वर्य्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे कैश्चिदुदात्तगुणै कैश्चिदनुदात्तगुणै कैश्चिदुभयगुणै। तद्यथा। शुक्लगुण शुक्ल। कृष्णगुण कृष्ण। य इदानीमुभयगुण स तृतीयामाख्या लभते कल्माष इति वा सारङ्ग इति वा। एवमिहाप्युदात्त गुण उदात्त। अनुदात्तगुणोऽनुदात्त। य इदानीमुभयवान् स तृतीयामाख्या लभते स्वरित इति॥

[१]भावेति । (कै)

जातौ च "कस्ये"त्येकवचनम् ॥

[२]उपश्लेष । (कै)

अव्यवहितोत्तरत्वरूप ॥

[३]अन्यच । (कै)

फलादौ ॥

औत्तराधर्य्यम् । (कै)

आधाराधेयभाव । न च वर्णाना स अमूर्त्तत्वादस्थिरत्वाच्चेति भाव । स्वरितभाज एकादेशस्यैकत्वात् कथमत्र द्वयोरचो समाहारोऽत आह

स्थानिनोरिति । (कै)

"काय्ये क"शब्दयोर्णद्दन्तयोरस्तित्वात स्वरितत्वम् । "कन्या" इत्यत्र कन्या राजन्यमनुष्याणामन्त इति तत् । एव गौणोऽपि सर्व्वत्र नास्तीत्यर्थ ॥

गौण इति । (कै)

स्थानिनोनुपश्लेषस्याशास्त्रीयत्वेन स्थानिवत्सूत्रात प्रवृत्ते । लोकन्यायसिद्धस्तु गौण इत्यर्थ ॥ नन्वचो समाहाराभावे कथ तद् गुणयो समाहारोऽत आह

---

१ समाहरण समाहार इति भावसाधन मत्वा "कस्येति" प्रश्नो भाष्ये ॥

२ तयो समाहार उपश्लेषरूप ॥

३ अन्यत्र लौत्तराधर्य्यरूपोऽपि सभवति ॥

गुणयोरिति । (कै)

एकाज्निष्ठयोरेव तयो समाहार इत्यर्थ ॥

नैरन्तर्य्येणेति । (कै)

[1]'तस्यादित उदात्तम" इत्युक्ते ॥ पूर्व्वं प्रत्याख्यानेनाप्रक-रणादिति विरुद्धमत आह

[2]प्रस्ताव इति । (कै)

सामर्थ्यादवगतिरित्यर्थ । तदुपपादयति

तदयमिति ॥ (कै)

अजितिवर्त्तते इति । (भा)

भाष्येऽच्शब्देन तद्विशेषबोधकावुदात्तानुदात्तशब्दौ लक्ष्येते इत्यर्थ ॥ भाष्ये तत्तद्गुणरूपेणास्य व्याख्या

समाहारगुणस्येति । (भा)

उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत इत्यर्थ ॥ अच सञ्ज्ञित्वेन अनुपादानादय प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

[3]स्वरित इति ॥ (कै)

---

१ अ १ । पा २ । सू ३२ ॥

२ प्रकरण प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादनुवृत्ति । तस्य पूर्व प्रत्याख्यानात् तदयमर्थ । पूर्वसूत्रयो सामर्थ्याच्छिन्नोऽजेव सञ्ज्ञी उदात्तानुदात्त शब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावच प्रत्याययतो न तु गुणम् ॥

३ स्वरित इत्यनया सञ्ज्ञया योग्यत्वादच्सञ्ज्ञित्वेनाच्छिन्न ॥

न चाच् समाहार इति । (कै)

भावसाधनत्वात् समाहारशब्दस्येति भाव ॥

[1]अर्श आदेरिति । (कै)

अधिकरणे घञिति तु नोक्त ल्युटाबाधात । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात ॥

उदात्तेत्यादि । (कै)

स्वरशब्दस्य गुणपरत्वाभिप्राय चोद्यमित्यर्थ ॥

ऐस्वर्य्यमिति । (भा)

भावे ष्यञिति भाव । ननु स्वरशब्दस्य गुणे प्रसिद्धे कथ ऐस्वर्यमित्यस्याजपेक्षत्वमत आह

[2]स्वरशब्देनेति ॥ (कै)

एवमपि ष्यञनुपपत्तिरत आह

त्रय एवेति । (कै)

[3]चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भाव ॥

---

१ अर्श आदे आकृतिगणत्वात् ॥

२ स्वरशब्देनाच उच्यन्ते । त्रय एव स्वरास्त्रैस्वर्य्यमिति स्वार्थे ष्यञ् ॥

३ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसङ्ख्यानम् । वा (५।१।१२४)। ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसङ्ख्यान कर्त्तव्यम ॥ चातुर्वर्ण्यम् । चातुर्वैद्यम् । चातुराश्रमम् ॥

[1]तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ॥

अक्तपरिमाणस्येति । (कै)

अनवयवस्येत्यर्थ ॥ "अव्यपवृक्त" अवयव ॥

---

१ *अर्धह्रस्वमित्युच्यते तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । प्रक्तिके ३ प्रक्तिके [स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासमतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ । असूयादिषु वा वचनम । वा । असूयादिषु वेति वक्तव्यम । कन्ये ३ कन्ये । कन्ये कन्ये । प्रक्तिके ३ प्रक्तिके । प्रक्तिके प्रक्तिके । (वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८ । १ । ८) ॥] नैष दोष । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्य । अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति । किमर्थमिदमुच्यते । आमिश्रीभूतमिवेद भवति । तद्यथा । क्षीरोदके सपृक्ते । आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीर कियदुदक कस्मिन्नवकाशे क्षीर कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एव मिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्त कियदनुदात्त कस्मिन्नव-

---

* अक्तपरिमाणस्य ह्रस्वसञ्ज्ञाक्तता नाव्यपवृक्तस्येति न्यायाद्दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्व ग्रहणेन न गृह्यत इत्यालोच्याह "अर्धह्रस्वमिति" (भा) । "कन्येति" (भा) । कन्या राजन्यमनुष्याणामन्त इति स्वरित । प्रक्तिके ३ प्रक्तिके इति (भा) । स्वरितमाम्रेडितेऽसूयेति (८ । २ । १ ३) स्वरित प्लुत । मात्र च इति (भा) । अर्धह्रस्वशब्द प्रमाणवाची रूढिशब्द । व्युत्पत्त्यर्थ तु ह्रस्वस्योपादानम् । अर्धमात्रात्वेनाभिधीयते तत्र प्रमेये मात्रत्व विधाय तस्य "प्रमाणे ल" इति लोप क्रियते । तत्र यथा ह्रस्वबुद्ध्यार्धमात्रा

इति न्यायादिति । (कै)

इति हेतोर्न्यायाद् वाच्यवृत्त्यैवेत्यर्थ ॥ "शक्तिके" इत्यत्र वाक्यादे चितस्येति द्विलम् ॥ नन्वर्द्धह्रस्वशब्दस्यावयववचनत्वेन प्रमाणवचनत्वाभावात् कथ मात्रजत आह

अर्द्धह्रस्वेति । (कै)

ह्रस्वा अर्धमात्रारूपप्रमाणविशेषोऽनेनोच्यते न ह्रस्वस्य अर्द्धमित्यर्थ इति भाव ॥

काश उदात्त कस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति । तदाचार्य्य सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति ॥ यद्ययमेव सुहृत् किमन्यान्यप्येव जातीयकानि नोपदिशति । कानि पुनस्तानि । स्थानकरणानुप्रदानानि । व्याकरण नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ छन्द शास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्यावगन्तुमुत्सहते । यद्येव नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्या गमिष्यति ॥ सज्ञाकरण तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसज्ञमिति । *किं कृत भवति । चिदुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहण न कर्त्तव्य भवति । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर (१ । २ । ४०)

विभज्यते एव दीर्घप्लुतयोरपीति । किमर्थमिति (भा) । नैव भूतमिहान्वाख्यान दृश्यते सन्ध्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्न । आमिश्रीभूतमिवेति (भा) । तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इति इव शब्दोपात्त । क्षीरोदके इति (भा) । नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृत । उत्तरा विद्येति (भा) । पुराकल्पे पूर्वा अभूले तूत्तरेति पश्च शायामाख्यातम् । सज्ञाकरणमिति (भा) । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात् समुदाय आक्षिप्यते इति भाव । उभयमिति (भा) । सत्यप्यक्षरगौरवे

व्युत्पत्त्यर्थमिति । (कै)

अनुलोमादिवदिति भाव ॥ एवमपि दीर्घादौ अर्द्धमात्र-कालावयवविभागाभावाद्दोष एवेत्यत आह

तत्र यथेति । (कै)

उभयोरपि समागतिरिति भाव ॥ ननु गुणयो प्रमाण-देशविशेषप्रतिपादनरूपान्वाख्यानार्थत्वात् प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्य (८। २। ४) नोदात्त-स्वरितोदयम (८। ४। ६७) इति ॥ सञ्ज्ञाकरण हि नाम यतो न लघीय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहण न पुन सञ्ज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्त प्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि सञ्ज्ञाकरणे पुनरेकादश । एव तर्ह्युभयमनेन क्रियतेऽन्वाख्यान च सञ्ज्ञा च । कथ पुनरेकेन यत्ने-नोभय लभ्यम । लभ्यमित्याह । कथम । अन्वर्थग्रहण विज्ञास्यते तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसञ्ज्ञ भवतीति । ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम् ॥ यदि तर्हि सञ्ज्ञाकरणमुदात्तादेर्यदुच्यते तत्-स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वाख्यानमेव तर्हीद मन्दबुद्धे ॥

सहतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन विभागस्यापि परिज्ञानात । उदात्तादे-रिति (भा)। उदात्तादे प्रतिपादक यच्छास्त्रम आद्युदात्तस्येति तत् स्वरितादेरपि प्रतिपादक प्राप्नोति ततश्च प्रत्यय कदाचित् स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थ । अन्वाख्यानमेवेति (भा)। न केवलमिद सूत्रम । यावद् “उच्चैरुदात्त’ (१। २। २९) इत्यादिसञ्ज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रति-पादनार्थम । सिद्धो हि वेदाध्यायिना शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहार । स्वरितस्येति (भा)। आ अधह्रस्वोदात्तादित्याकारप्रश्लेष । इय नव सूत्री “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित” (८। ४। ६६) इत्येतस्मात परा कर्तव्या ।

नैवं भूतमिति ॥ (कै)

सन्ध्यक्षरादीति । (कै)

अवर्णभाग पूर्वइकारादिभाग उत्तर इत्येव रूपस्येत्यर्थ ॥

तत्त्वत इति । (कै)

अन्यथाऽन्वाख्यानाऽसङ्गतिरिति भाव ॥ भाष्ये

स्थानित्यादिः । (कै)

स्थानानि कण्ठादीन्यष्टौ ॥ "करणम्" आभ्यन्तरप्रयत्न ॥

उत्तरयति

स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात् कार्य्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम ॥ वा ॥

स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तादा उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर (१ । २ । ४) इत्येतस्मात् सूत्रादिद सूत्रकाण्डमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित (८ । ४ । ६६) इत्यत कर्त्तव्यम । कि प्रयोजनम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात् । स्वरितात् सहितायामनुदात्तानाम् (१ । २ । ३९) इति । "इम मे गङ्गे यमुने सुतुद्रि" । क्व तर्हि स्यात् । य सिद्धि स्वरित । कार्य्य (६ । १ । ८५) देवदत्तयज्ञदत्तौ ॥ स्वरितोदात्तार्थं च । वा । स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव

तेन 'स्वरितात् सहितायामनुदात्तानाम्' (१ । २ । ३९) इत्येकश्रुतौ विधीयमानायाम "उदात्ताद्" इति स्वरितस्य सिद्धत्व भवति । तेन म शब्दात स्वरितात् परेषा गङ्गे प्रभृतीनाम् आमन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिभवति । क्व तर्हीति (भा) । आश्रयात सिद्धत्व स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्राय । कार्य्यमिति (भा) । अत्र "तित्स्वरितम" (६ । १ । ८५) इति स्वरितत्व तत्र सिद्धमित्यत्रैव स्यात । स्वरितोदात्तार्थमिति (भा) । स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आश्रमिकस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति ।

व्याकरणं नामेति ॥ (भा)

छन्दः शास्त्रेषु । (भा)

प्रातिशाख्यशिक्षादिषु ॥

अभिविनीतः । (भा)

शिक्षित ॥

उपलब्ध्या । (भा)

व्युत्पत्त्या ॥ एव तर्हि इदमपि व्यर्थमित्याह

कर्त्तव्यम् । "न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्त" (१ । २ । ३७) इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्यात् । य सिद्ध स्वरित । सुब्रह्मण्योमिन्द्र आगच्छ ॥ स्वरितोदात्तार्थाचास्वरितार्थम् । वा । स्वरितोदात्तार्था-स्वरितार्थम् । तत्रैव कर्त्तव्यम् । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ ॥ स्वरितपरसन्नतरार्थं च । वा । स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्त्त-व्यम । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर (१ । २ । ४०) । माणवक-जटिलकाध्यापक न्यङ (६ । २ । ५३ ॥ ८ । २ । ४) । क्व तर्हि स्यात् । य सिद्ध स्वरित । माणवक जटिलकाभिरूपक क्व (५ ।

सुब्रह्मण्योमिति (भा) । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्यय तित्त्वात् स्वरित । ततश्चावेकादेश स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात् स्वरित । तत "ओमाङोश्च" (६ । १ । ९५) इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेश स्वरित एव तस्य सिद्ध त्वादुदात्तत्वम । "सुब्रह्मण्यायाम" (१ । २ । ३७) इति च स्वरूपमेव गृह्यते न तु निगदो लक्ष्यते । स्वरितोदात्तार्थ इति (भा) । "आगच्छ" इत्यत्र गशब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित" (८ । ४ । ६६) इति छशब्दाकारस्य स्वरितत्व प्राप्नोति । न्यङिति

यद्येवमिति ॥ (भा)

ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणाकरणे उदात्तग्रहणेनावयवस्य बोधनेऽपि तत्स्थाने यणोऽभावात् "उदात्तस्वरितयोर्यण" (८ । २ । ४) इत्यत्रानुपपत्तिरेवेत्यत आह

आक्षिप्यत इति । (कै)

तत्र सूत्रे एतदुपस्थितिसामर्थ्यादिति भाव ॥

सत्यपीति । (कै)

---

३ । १२ ॥ ६ । १ । १८५)। तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम । देवब्रह्मणोरनुदात्तवचन ज्ञापक स्वरितादिति सिद्धत्वस्य । वा । देवब्रह्मणोरनुदात्तवचन (देवब्रह्मणोरनुदात्त । १ । २ । ३८ । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके । वा । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति । देवा ब्रह्माण । देवा ब्रह्माण ॥) ज्ञापक सिद्ध इह स्वरित इति । यद्येतज्ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्व प्राप्नोति । न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचन ज्ञापक सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि परमेतत् काण्डमिति ॥

(भा)। "न्यभौ च" (६ । २ । ५३) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत "उदात्तस्वरितयोर्यण " (८ । २ । ४) इत्यकार स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति (भा)। लिङ्गात पाठक्रमबाधने क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थक स्यात् । यद्येतदिति (भा)। स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इत्यर्थ । न ब्रूम इति (भा)। सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्ग व्याख्यायत इत्यर्थ ॥

प्रयोजनविशेषलाभात् गौरव न दोषायेति भाव ॥ भाष्ये

ऊर्द्ध्वमाचमिति । (भा)

ताल्वादिषूर्द्ध्वदेशे उच्चारणेन गृहीतमित्यर्थ ॥ उदात्तादेरुच्यमान कार्य्यमिह शास्त्रे न किञ्चिदत आह

[1]उदात्त इत्यादेरिति । (कै)

इदमुपलक्षणम् अन्तोदात्तस्यापि ॥ एव भूत अन्वाख्यान न दृश्यते इति यदुक्त तत्परिहरति

न केवलमिति । (कै)

"उच्चैरुदात्त" इत्यादिकमपि तादृशमिति भाव ॥ भाष्ये "इदम्" इत्य"स्योच्चैरुदात्त" इत्यादिकमित्यर्थो बोध्य ॥

आकरप्रश्लेष इति । (कै)

तदभावे अर्द्धह्रस्वोदात्तादिति पञ्चम्यनन्विता स्यादिति भाव ॥ आङ्द्वयमारम्भाभिविध्योरिति तत्फलितमाह

द्वयं नवेति ॥ (कै)

तेन मे शब्दादिति । (कै)

फिट् स्वरेणेदमोऽन्तोदात्तत्वाद् इमम् इत्येकादेशस्वरेणान्तोदात्तम् । ततो मे शब्दस्य [2]"अनुदात्त सर्वमपादादौ" इत्यनुदा-

---

१ "उदात्तादेः" इति पाठ उपलब्धकैरटपुस्तकेऽस्ति ॥

२ अ ८। पा १। सू १८॥

(तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । १। २। ३२।) (अ १। पा १। आ. १)
इति गकाराकार स्वरित तस्यानेनोदात्त । इन्द्रेति "आमन्त्रितम्" आद्युदात्त द्वितीयोवर्ण "उदात्ताद्" इति स्वरित तस्याप्यनेनोदात्त ॥

स्वरित एवेति। (कै)

[1]"एकादेश उदात्तेन" इत्यत्र "अनुदात्तस्य" इत्यनुवृत्ते स नेति भाव । न च इको गुणेति सूत्रे [2]"एङिपररूपम्" इत्यत्ररूपग्रहणस्य परस्य यादृश रूप तादृश एव यथास्यादिति फलमुक्तमिति अत्र ओम उदात्तत्वादुदात्त एकादेशो युक्त इति वाच्यम् । [3]"तृज्वत्क्रोष्टु" इति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन स्वरस्य रूपलाभावात ॥ ननु [4]"सुब्रह्मण्यायाम" इति निगदाभिधानाद्यमेव विषयो न युक्त इत्यत आह

सुब्रह्मण्यायामिति। (कै)

स्वरितस्य तूदात्त इति वाक्ये सुब्रह्मण्याशब्दस्वरूपमेव गृह्यतेत्यर्थ ॥

उदात्तत्वे कृते इति। (कै)

[5]"न सुब्रह्मण्यायाम्" इत्यनेन । उत्कर्षे तस्यासिद्धत्वात् कशब्दाकारोऽनुदात्त एवेत्यर्थ ॥

---

१ अ ८। पा २। सू ५॥ २ अ ६। पा १। सू ९४॥
३ अ ७। पा १। सू ९५॥ ४ अ १। पा २। सू ३७॥
५ अ १। पा २। सू ३७॥

न्यधी चेति । (कै)

अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे नि अधि इत्येतत् पूर्वपद प्रकृतिस्वरमिति सूत्रार्थ ॥ [१]"न्यङस्वरौ स्वरितौ" इति फिट् सूत्रमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति भाव ॥ "क्त" इत्यत् प्रत्ययान्तत्वात् स्वरितम् ॥

देवब्रह्मणोरिति । (भा)

अनयो "सुब्रह्मण्या" निगदान्तर्गतयो स्वरितस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽनेनाऽनुदात्तत्व क्रियते । देवा ब्रह्माण इति चामन्त्रितायुदात्त । शेषनिघाते "उदात्तादनुदात्तस्य" इति स्वरित । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमात्रज्ञापने तु अस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाभावात् । "[२]न सुब्रह्मण्ये"ति विहित स्वरितोदात्तगकारात् परत्वेन इन्द्र आगच्छ इत्यादौ ककाराकारस्याष्टमिक स्वरित स्यादिति उत्कर्ष एव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् ॥ असिद्धकाण्डे पठनमेव [३]"सन्निवेशान्तरम्" ॥ न च देव ब्राह्मणोरित्यत्राऽऽश्रयाऽसिद्धत्वमिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेनैतत्प्रकरणोत्कर्षद्वारैव तत् सिद्धत्वज्ञापनादिति दिक् ॥

---

१ फिट् सू-७४ ॥
२ अ १ । पा २ । सू ३७ ॥
३ कै ॥

[1]एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३३ ॥

[1]एकवचनं सम्बुद्धि' (पा)

इत्युक्तेर्विचारानुपपत्तिरत आह

---

१ किमिद पारिभाषिक्या सबद्धेर्ग्रहणम "एकवचन सम्बुद्धि" (२ । ३ । २९) आहोस्विदन्वर्थग्रहण सबोधन सम्बुद्धिरिति । कि चात । यदि पारिभाषिक्या देवा ब्रह्माण । अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहण न दोष । यथा न दोषस्तथास्तु । कि पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ताहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथ ज्ञायते । यदयम् "उच्चैस्तरा वा वषट्कार (१ । २ । ३५) इत्याह । कथ कृत्वा ज्ञापकम । अतन्त्र तरनिर्देश । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरामिति ॥ यदि तर्हि नोदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथ ज्ञायते । यदयम् "उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर" (१ । २ । ४०) इत्याह । कथ कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्र तरनिर्देश । यावत् सन्नस्तावत् सन्नतर इति । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तकाल क्रियते ॥ अपर आह । किमियमेकश्रुतिरुदात्तोतानुदात्ता । उदात्ता । कथ ज्ञायते । यदयम "उच्चैस्तरा वा वषटकार" इत्याह । कथ कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्र तरनिर्देश । उच्चैर्दृष्टोच्चैस्तरामित्येतद्भवति । यदि तर्हि उदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथ ज्ञायते । यदयम् "उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर" इत्याह । कथ कृत्वा ज्ञापकम । तन्त्र तरनिर्देश । सन्न दृष्टा सन्नतर इत्येतद्भवति । त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्तस्वरा भवन्ति । उदात्त । उदात्ततर ॥ अनुदात्त । अनुदात्ततर ॥ स्वरित । स्वरिते य उदात्त सोऽन्येन विशिष्ट । एकश्रुति सप्तम ॥

२ अ २ । पा ३ । सू २९ ॥

क्वचिमेति ॥ (कै)

अक्वचिमग्रहण समर्थाद्भवतीत्यत सामर्थ्य दर्शयति

नं हीति ॥ (भा)

ननु क्वचिमग्रहणेऽपि महासज्ञावलात् दूरात् सम्बोधनार्थकैक-वचनान्तस्येत्यर्थलाभोऽत आह

व्याप्तिश्चेति ॥ (कै)

अस्या स्वरान्तरत्वप्रसिद्धे प्रश्नानुपपत्तिरत आह

उदात्तेति ॥ (कै)

उच्चैस्तरामिति । (कै)

तेनोदात्तमात्रस्य विधानात् पक्षे एकश्रुतिश्च विधानादिति भाव ॥ भाष्ये

सैषा ज्ञापकाभ्यामिति । (भा)

ज्ञापकाभ्या कर्तृभ्याम् एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थान प्राप्यत इत्यर्थ ॥

मध्यम् (भा)

इत्यस्य "अन्तरालम्" इति व्याख्या ॥

हरतेरिति । (कै)

व्यापारद्वयार्थत्वात्

"प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम" ।

इति वचनाच्च ॥ स्वरिताद्विशेष दर्शयितुमाह

श्रौरेति ॥ (कै)

सति चेति । (कै)

वौषट् व्यतिरिक्तमन्त्रभागस्योदात्तत्वे सत्येव तदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययोपपत्तिरिति भाव ॥ एकश्रुतिगतोदात्तापेक्षया प्रकर्षानुपपत्तिमाम्रक्यदृष्टान्तेन साधयति

यथेति । (कै)

अत्रापि पक्षे भेदतिरोधानमेव स्वरितादिविशेष । तेनैवोभयरूपतेति बोध्यम् ॥ एव च "सन्नतर" एकश्रुतिविषये एवेति बोध्यम् ॥ सप्तस्वरमध्ये उदात्ततरानुदात्ततरौ एकश्रुतिगतोदात्ताद्यपेक्षयैवातिशयविशिष्टौ न तु स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया

अनुदात्तेनेति । (कै)

उदात्तस्वरितपरत्वे इत्यर्थ ॥

कस्य चिदिति । (कै)

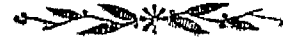
तदपरस्येत्यर्थ ॥

प्लुतस्त्विति । (कै)

तस्य वैकल्पिकत्वाद्यदा स जायते तदेत्यर्थ ॥

---

[1]न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः। १। २। ३७॥

नचाचोदात्तोऽन्यथासिद्ध इत्याह

ओमिति। (कै)

अभ्यादानपदेनायज्ञकर्मोच्यत इति भाव। अत एव जपेपि न प्लुतमेव जपन्ति। अभ्यादान प्रारम्भ इति तु वृत्ति। तद्रीत्या त्वत्र प्राप्तिरेवनेति बोध्यम्॥ "स्वरितस्य तूदात्त" इत्यस्योदाहरणान्तर प्रसङ्गादाह

१ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्त। वा। सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति। सुब्रह्मण्योम्॥ आकार आख्याते परादिश्च। वा। आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति। इन्द्र आगच्छ। हरि आगच्छ॥ वाक्यादौ च द्वे द्वे। वा। वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवत। इन्द्र आगच्छ। हरिव आगच्छ॥ मघवन् वर्जम्। वा। आगच्छ मघवन्। सुत्यापराणामन्त। वा। सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति। द्व्यहे सुत्याम्। त्र्यहे सुत्याम्॥ असावित्यन्त। वा। असावित्यन्त उदात्तो भवति। गार्ग्योयजते। वात्स्यो यजते॥ अमुष्येत्यन्त। वा। अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति। दाक्षे पिता यजते॥ स्यान्तस्योपोत्तम च। वा। स्यान्तस्योपोत्तममुदात्त भवत्यन्तश्च। गार्ग्यस्य पिता यजते। वात्स्यस्य पिता यजते॥ वा नामधेयस्य। वा। वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्त भवति। देवदत्तस्य पिता यजते। देवदत्तस्य पिता यजते॥

इन्द्र आगच्छेति ॥ (भा)

इन्द्रशब्द इति । (कै)

हरिवच्छब्दस्योपलक्षणम ॥

हरिव इति । (भा)

[1]"मतुवसो" इति रु ॥

अनन्तरेति । (कै)

इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द इत्याद्यनुपदोक्तयेति भाव ॥ एतन्निमित्त शेषनिघातस्तु न । अस्या असिद्धत्वात् ॥ भाष्ये

द्वे द्वे इति । (भा)

वर्णद्वयेत्यर्थ । "स्व सुत्याम् आगच्छ मघवन्नि"ति वाक्य तत्र स्व शब्दोनिपातत्वादुदात्त । सुत्याशब्द "[2]सञ्ज्ञाया समजे"ति क्यबन्तोऽन्तोदात्त । तत्रोदात्त इत्यनुवर्त्तते ॥

निघातविधानादिति । (कै)

पूर्वच्छकारस्याप्यनुदात्तत्वेन स्वरिताऽप्राप्त्या "[3]स्वरितस्य तूदात्त" इत्यस्याप्राप्तेरिति भाव । तत "[4]एकश्रुति दूराद्" इत्येकश्रुति तत्रेति तत्त्वम ॥

सुत्याशब्द इति । (कै)

---

१ मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥
२ अ ३ । पा ३ । सू ९९ ॥ ३ अ १ । पा २ । सू ३७ ॥
४ अ १ । पा २ । सू ३३ ॥

सर्वनामकार्य्याभावाद्बहुव्रीहिलिङ्गश्च स्व शब्दस्थाने ज्ञ्वे इत्याद्यूह ॥

इदमिति । (कै)

अग्रिमाण्यप्येवम ॥

स्यान्तस्य (भा)

इत्यनेन उपोत्तमान्त्योदात्तयो समुच्चय ॥

---

[1]देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १। २। ३८ ॥

भाष्योक्तम "एके" इति व्याचष्टे

[2]ये इति । (कै)

---

१ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके । वा । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति । देवा ब्रह्माण । देवा ब्रह्माण ॥

२ ये देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाङ्गस्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेष निघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्त क्रियते यदा तु देवा ब्रह्माण इत्यनयो सामानाधिकरण्य तदा विभाषित विशेषवचने बहुवचनम (सामान्यवचन विभाषित विशेषवचने । ८ । १ । ७४ । इह कस्मान्नभवति ब्राह्मणा वैयाकरणा । बहुवचनमिति वक्ष्यामि ॥) इति पक्षे विद्यमानत्वाद् 'आमन्त्रितस्य' (८ । १ । १९) इति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्यथा मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थम "एक" इत्युक्तम ॥

ये आस्ते इत्यर्थ "एके" इत्युक्तिर्नविभाषाग्रहणानुवृत्तिकृता किन्तु ब्रह्मनशे सूत्रारम्भावैयात्यबोधिकेति भाव ॥

तदा हि । (कै)

वैयधिकरण्ये हि ॥

अविद्यमानत्वादिति । (कै)

[1]"आमन्त्रित पूर्वम" इत्यनेन ध्वनितम् ॥ मतान्तर दर्शयितुमाह

यदात्विति ॥ (कै)

नानेनार्थ इति । (कै)

"ब्रह्माण" इत्यत्र अनुदात्तार्थेनेत्यर्थ । देवार्थं तु कार्य्यमेव । भाष्येत्वेव योजना देवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मन् शब्दस्यानेनानुदात्तत्वमेके वैयधिकरण्यवादिन इच्छन्ति । सामानाधिकरण्यपक्षे "दे" इत्येक एवोदात्त । वैयधिकण्यवादिनान्तु "दे" "ब्र" इति च द्वयमुदात्तम इदमेव ध्वनयितु हि पाठ उदाहरणस्येति बोध्यम ॥ केचित्तु वेदार्थस्याव्यवस्थितत्वे मानाभावाद् इद चिन्त्यम् ॥ कि च पक्षे विद्यमानस्यापि सत्त्वेन ब्रत्यस्योदात्तस्याग्रिमस्यानुदात्तस्य च श्रवणाय सूत्रमावश्यकमेव भाष्य तु विभाषानुवृत्तिफलकमेव। तथाच पक्षे आमन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तस्य देवशब्दस्य ब्रह्मशब्दस्य चान्तोऽनेनानुदात्तस्वरितस्य तु उदात्त इत्यस्यायमपवाद । "सु त्य्" तत्रानुदात्त एव। पक्षान्तरे तु पूर्वसूत्रणान्तेऽप्युदात्ते "[2]एकश्रुति-

---

१ आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ३३ ॥

दूरात" इत्येकश्रुति अत एवैकश्रुतीति सूत्रे सबुद्धिपदार्थनिरूपणावसरे देवा ब्रह्माण इत्यत्रैकश्रुतिरुक्ता भाष्ये ॥ इद च सूत्र वृत्तावेव व्याख्यातम्। "[1]सुब्रह्मण्याया" देवा ब्रह्माण इति पठ्यते। तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेन तस्यानुदात्तो विधीयते इति। एकश्रुतिसूत्रोदाहृत देवा ब्रह्माण इति सुब्रह्मण्यानिगदस्यातिरिक्तमेवेत्यत्र न मानमित्याहु ॥

---

[2]स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्। १। २। ३९॥

सञ्ज्ञाया इति। (कै)

"अनुदात्तानाम्" इति पदोपात्तव्यक्तिगतताया इति शेष । उपात्तस्याविवक्षा कारणाभावादिति भाव ॥ सख्येयप्रधानत्वे द्व्येकेषामिति स्यादत आह

---

१ अ १। पा २। सू ३७॥

२ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम्। वा। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्व्येकयोरैकश्रुत्य वक्तव्यम। आग्निवेश्य। पचति। कि पुन कारण न सिध्यति। बहुवचनेन निर्देश क्रियते तेन बहूनामैकश्रुत्य स्याद्द्व्येकयोर्न स्यात्॥ नैष दोष। मात्र निर्देशस्तन्त्रम्। कथ पुनस्तेनैव नामनिर्देश क्रियते तच्चातन्त्र

द्वित्वमिति ॥ (कै)

नन्वेव सख्याया ऐकश्रुत्यविधानायोगात् षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह

तेनेति । (कै)

अनुदात्तद्वित्वादौ सति तदधिकरणभूताना ऐकश्रुत्य वक्तव्यमिति भाष्यार्थ ॥

स्यात् । तत्कारी च भवास्तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देश क्रियते । अवश्य कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देश कर्त्तव्य इति । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलाप स पलाल स तुषमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेय तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मासार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् स शकलान् आहरति नान्तरीयकत्वात् ॥ स यावदादेय तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् बहुवचनेन निर्देश क्रियतेऽविशेषेणैकश्रुत्यम ॥

अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धि । वा । अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामैकश्रुत्य न प्राप्नोति । "इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि" (ऋ-स ८ अ-१० म ७५-५)॥ अनेकमपीति तु वचनात् सिद्धम । वा । अनेनाप्येकमपि स्वरितात पर संहितायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम । सिध्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते । यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्त स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति । नैष दोष । कथम । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्ताना चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिष्वेकशेष परिसमाप्यते । प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति ॥

[1]तन्त्रशब्दविति । (कै)

विवक्षितलक्षण प्राधान्यम् ॥ भाष्ये

नांचेति । (भा)

अनुवादस्थले इत्यर्थ । व्याप्तिन्यायश्चाविवक्षा हेतुरिति बोध्यम् ॥ विनार्थकान्तराशब्दात् भवार्थे छो [2]गहादित्वात् । स्वार्थे क । नञ्समास । नलोपाऽभावश्च [3]पृषोदरादित्वात् । नान्तरीयकशब्दे ॥ ननु बहुत्वसंख्याविवक्षापूर्वकत्वाद्बहुवचनस्य नान्तरीयकत्वमयुक्तमत आह

[4]शब्देति । (कै)

शब्दकृत संस्कार तदुच्चारणकृतमदृष्ट तदर्थमित्यर्थ । सौत्र बहुवचन इति तात्पर्य्यम ॥

[5]न कार्य्येति । (कै)

शब्दाना कार्य्यमर्थोपस्थिति सा प्रकृते नविवक्षितेत्यर्थ ॥ स शक्तानिति पाठ ॥

व्यवधानादित्यर्थः इति । (कै)

बहुत्वविवक्षाया तु सामर्थ्यात् परिभाषाबाध इति भाव ॥

---

१ तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची यथा गृह समाष्टीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते अथेहापीत्यर्थ ॥

२ गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥ ३ अ ६ । पा ३ । सू १०९ ॥

४ शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्व विवक्ष्यते न तु कार्य्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थ ॥

५ उपलब्धकैयटपुस्तके "न तु कार्य्य" इति 'तु' शब्दघटित पाठोऽस्ति ॥

[1]योगारम्भ इति । (कै)

एकशेषसूत्रारम्भे इत्यर्थः ॥ एकशेषेऽपि त्रिप्रभृतिष्वेव स्यात । अत आह

वर्गत्रयेति । (कै)

तात्पर्यवशात भिन्नसंख्याकत्वेनेत्यर्थः ॥

जाते. (कै)

अनुदात्तत्वजाते । व्यक्तिद्वारापरत्वं कार्यसम्बन्धस्येति बोध्यम् । तत्राव्यवहितव्यक्तिद्वारैव सवगतजाते परत्व बोध्यम् । इद चिन्त्यम् । एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यत्वाज्जातेस्तद्व्यक्तिद्वारक परत्व तद्व्यक्तिव्यङ्ग्याया । किं च [2]"आर्धधातुके" इति सूत्रस्थभाष्याद्व्यक्तिद्वारक परत्वादिजातेरयुक्तमिति निरूपित "[3]हलन्ताच्च" इति सूत्रे तस्मादेकशेषप्रत्याख्यानेऽपि भिन्नसंख्याकत्वेनप्रातिपदिकार्थाना तन्नभिन्नसंख्याकत्वेनार्थकप्रातिपदिकाना वा "[4]जात्याख्यायाम्" इत्यस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेदमेव युक्तमिति परे ॥ ननु वर्गत्रयोपादानेनैकशेषकरणादेवमपीत्याद्यनुपपन्नमत आह

[5]सहविवक्षायामिति । (कै)

एकया क्रियया गुणेन चानेकस्य युगपत्सम्बन्धप्रतिपादनेच्छा सहविवक्षेत्यर्थः ॥ षण्णामित्येव वक्तव्ये प्रभृतिग्रहणमधिकमत आह

---

१ योगारम्भपक्षे वर्गत्रयोपादानेनैकशेष क्रियते ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ३५ ॥ ३ अ १ । पा २ । सू १० ॥

४ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ॥

५ सहविवक्षायामेकशेषविधानात् समुदिताना कार्यप्रसङ्ग ॥

[1]प्रभृतीति ॥ (कै)

एकशेषवाक्ये । (कै)

एकशेषविग्रहवाक्ये ॥

[2]निर्देश एवेति । (कै)

बोध एवेत्यर्थ ॥

यथेति । (कै)

तत्रैव मातापित्रो श्राद्ध कुर्य्यात् इत्यत्रैवात्रापि निर्देश एव सह विवक्षा इत्यदोष ॥

---

[3]अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ।१।२।४१॥

अपृक्तग्रहणेऽक्षराधिक्यादाह

[4]पदद्वयेति । (कै)

अपृक्तमित्यखण्डमिति भाव ॥ युवापत्यसप्रत्ययार्थत्वात् णस्य कथ सामर्थ्यमत आह

---

१ प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोऽप्यनुदात्ता गृह्यन्ते ॥

२ निर्देश एव सहविवक्षा । कार्य्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येक यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ताम् इत्युक्ते देवदत्तादय पृथगेव भुञ्जते ॥

३ अपृक्तसञ्ज्ञाया हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् । वा ॥

४ पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भाव ॥

[1]लुगपेति ॥ (कै)

अण एव । (कै)

[2]"तस्यापत्यम्" इति सामान्यविहितस्य ॥

प्राप्तस्येति । (कै)

अणपवादत्वेनेति शेष । तदेव णस्य लुगभाव प्रसाध्यहल्ग्रहण इवाल्ग्रहणेऽपि त्रीण्येव पदानीति पक्षद्वयसाम्यमित्याह भाष्ये

[3]तानीति । (भा)

अनेन पदसाम्ये मात्रावैषम्यकिञ्चित्करमिति सूचितम् ॥ ननु प्रत्ययेनाल्वि विशेष्यमाणे तदन्तविध्यभावात् कथमत्र प्राप्तिरत आह

प्रत्ययस्येति । (कै)

व्याप्तिन्यायेनाल्वेव विशेषणमिति भाव ॥ ननु [4]"वेरपृक्तस्य" इत्यत्रानुनासिक परो यस्तस्य वेर्लोप इति वक्ष्यते इति कथ इर्वौ प्राप्ति । अत एवास्य अत इत्व न इत्यत आह

इदं त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

अल् चेति । (भा)

केवलात्मक इत्यर्थ ॥

---

१ लुगपवादो णो विज्ञास्यतेऽन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे ण विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थ ॥ २अ ४ । पा १ । सू ९२ ॥

३ तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । भा ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

अन्यश्चेति । (भा)

समुदायात्मक इत्यर्थ ॥

[1]अयं साम्प्रतिक इति । (भा)

[2]"वेरपृक्तस्य" इति सूत्रे उद्देश्यतया प्रधानस्य विग्रहणस्य मुख्यार्थलाभाय हल् इत्यत्र सोचो मतुप् लोप इति भाव ॥

हलः प्राधान्यादिति । (कै)

सञ्ज्ञावाक्यार्थप्रतिपत्त्युत्तरमेव प्रदेशार्थप्रतिपत्तेरसञ्जातविरोध-न्यायेन तत्रोक्तकल्पनानुचितेति भाव । किं च शास्त्रस्याल्पविषयतापत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥

किं न गौणीति । (कै)

क्लिष्टेत्यर्थ ॥

[3]किमनेनेति । (कै)

"वेरपृक्तस्य" इत्यस्य लक्ष्यानुसारात् सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे इत्यर्थ ॥

तिलोपः स्यादिति । (कै)

आगमविशिष्टस्य तित्वात् हलन्तत्वेनापृक्तत्वाच्च याट् इत्यस्य

---

१ अय साम्प्रतिको विशब्द इति क्विबादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्राऽपृक्तसञ्ज्ञाया हलग्रहणेन हलवान् गृह्यते । यथा गुरोश्च हल इत्यत्र गुरुमान् ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

३ क्विबादयोऽपि हलन्तो दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोऽपीति किमनेन व्यवच्छिन्न स्यादित्यर्थ ॥

लोप स्यादित्यर्थ ॥ अत्र पक्षे [1]"हल्ङ्याव्" इति सूत्रे हल्ग्रहण नास्त्येवेति भाव ॥

[2]अल्ग्रहणे त्विति । (कै)

तदुपादानसामर्थ्येन तदन्तविध्यभावादिति भाव ॥

ज्ञापित इति । (कै)

एव चात्र जातिग्रहणप्रकाकरणार्थैवैकग्रहण चरितार्थमिति कथ ज्ञापकमिति भाव ॥

पुनरिहेति । (कै)

युगपदेव विनिगमनविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति भाव ॥

[3]वृद्धिरादैजिति । (पा)

अस्य तत्त्व तत्रैवोक्तम ॥

व्यवस्थापितमिति । (कै)

मयेति शेष ॥

---

१ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

२ अलग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्य इति तु ज्ञापनार्थं तद्ग्रहणमिति भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो "निपात एकाजनाङ्" (१ । १ । १४) इत्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापित । अपृक्त प्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे सज्ञाविधान विस्पष्टार्थम् ॥

३ "वृद्धिरादैच्" (१ । १ । १) इत्यत्रास्य परिभाषात्व व्यवस्थापितमिह कथ सज्ञात्वेन व्यवहार । परार्थसामान्यात् परिभाषा सज्ञात्वेन व्यवक्रियते इत्यदोष ॥

[1]तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः। १। २। ४२॥

समासैकार्थत्वादिति। (भा)

वार्त्तिके समासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थ ॥ पर्य्याय-व्यावृत्त्यर्थं

[2]**भिन्नेति।** (कै)

---

१ तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वाद प्रसिद्धि । वा। तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय इति चेत् समासस्यैकार्थत्वात् सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धि । एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नामानेकार्थाश्रय च सामानाधिकरण्यम् ॥ सिद्ध तु पदसामानाधि-करण्यात् । वा। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्पुरुष समानाधिकरण-पद कर्मधारयसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्र तर्हि भिद्यते। यथा न्यासमेवास्तु। ननु चोक्त तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् प्रसिद्धिरिति। नैष दोष। अय तत्पुरुषोऽस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नेकपद्यमैकस्वर्य्यमेक-विभक्तित्व च। अस्ति तादर्थ्यात् ताच्छब्द्य तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति। तद्यस्तादर्थ्यात् ताच्छब्द्य तस्येद ग्रहणम् ॥

२ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्ति सामानाधिकरण्यमुच्यते ॥

(तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १। २। ४२ ।)

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिन्नोपस्थितिजनकत्वेत्यर्थः ॥ वस्तुतः पर्य्यायाणामपि कोशे सामानाधिकरण्यस्येष्टताया "[१]नामन्त्रिते समानाधिकरणे" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यम् ॥ "गौरश्वः" इत्यादौ तद्व्यावृत्तये

एकस्मिन्नर्थे इति ॥ (कै)

भाष्ये

एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नामेति । (भा)

तत्पुरुषसञ्ज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थ एक एकोपस्थितेरित्यर्थः । यद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधिकरण्यं तदा तत्पुरुषमात्रस्य कर्मधारयत्वापत्तिः । समानाधिकरणपदवैयर्थ्यं चेति तात्पर्य्यम् ॥

तत्पुरुषत्वमिति । (कै)

समासादिसञ्ज्ञासमुदायः निवेशिनीति भावः ॥ ननु एकपदत्वैकविभक्तित्वयोः पौनरुक्त्यमित्यत आह

[२]पदशब्देनेति । (कै)

पदतदर्थयोरभेदोपचारादिति भावः ॥

---

१ नामन्त्रिते समानाधिकरणे। ८। १। ७३। इह कस्मान्न भवति। अग्ने देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते अघ्न्ये नामानि। योगविभागः करिष्यते। नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्। ततो विभाषितं विशेषवचने इति॥

२ पदशब्देनार्थोऽच्यते। एकार्थमित्यर्थः ॥

(तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय । १। २। ४२ ।)

[१]अथवेति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्त्यपेक्षस्तूत्तरपदादिव्यवहार इति भाव ॥ नन्वेक-विभक्तीति पुनरुक्तमत आह

[२]एककारकत्वमिति । (कै)

विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्ते ॥

तद्यः (भा)

इत्यादि भाष्ये

ताच्छब्द्यम् (भा)

इति स्वार्थे ष्यञ्। "तत" ततो हेतोर्मुख्यार्थे समानाधि-करणासम्भवाद्धेतोर्यस्तादर्थ्यात्तच्छब्द तस्येद ग्रहणमित्यक्षरार्थ । यद्वा यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्य तच्छब्दवाच्यता लभत इति शेष ॥

[३]अन्तरङ्गन्त्विति । (कै)

अर्थनिबन्धनसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरङ्गन्यायस्तत्पुरुषशब्द-माचाश्रयगौणमुख्यन्यायात् प्रबल इति भाव ॥ ननु तत्पुरुषार्थ-

---

१ अथवा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्या एकपद्यमुच्यते ॥

२ एककारकत्वमित्यर्थ ॥

३ तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्य बहिरङ्गमन्तरङ्ग तु वर्त्तिप-दानामिति तदेवाश्रीयते। ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्ति परिगृह्यते तेन समासावयवानामेव पदाना कर्मधारयसञ्ज्ञा विधीयते समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसञ्ज्ञा न तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसञ्ज्ञाप्रकरणे इय सञ्ज्ञा न कृता एकसञ्ज्ञाधि-कारात् तत्पुरुषसञ्ज्ञाया बाधा मा भूदिति ॥

पदाना कर्मधारयसञ्ज्ञालाभेऽपि समुदायस्य सा न स्यात् । दृश्यते च तस्य इत्यत आह

समुदाये चेति । (कै)

समानाधिकरणपदम अर्श आद्यजन्तन्तु नाश्रित तादृशानामपि गौणत्वाद् ॥

वाधा मा भूदिति । (कै)

"तत्पुरुष" इत्यनुवृत्तावपि पाक्षिको वाधो माभूदित्यर्थ । समानाधिकरण कर्मधारयस्य इति तु सुवचम् [१]"द्विगुश्चे"ति वत् ॥

---

[२]प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ ॥

समासे किमिति । (कै)

समासे इति सप्तमीनिर्देशात् समासे विद्यमान प्रथमान्तमिति सूत्रार्थं मत्वा वार्त्तिकारम्भ इत्याशय ॥

---

१ द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥
२ प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमाया समासे सञ्ज्ञाप्रसिद्धि । वा । प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमाया समास उपसर्जनसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धि ।

तत एवेति । (कै)

समासादेवेत्यर्थः । तथा च समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात् । न तु समासे किंचिदिति सप्तम्यनुपपत्तिः स्यादिति भावः ॥

अन्तर्वर्त्तिन्येति । (कै)

समासे विद्यमानाद् यतः प्रथमोच्चार्य्यते इत्यर्थ इति भावः ॥

न कष्टशब्दस्येति । (कै)

तच्चानिष्टमिति भावः ॥

प्रथमान्तमिति । (कै)

सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तपदोच्चारणम् ॥

मुख्यार्थासम्भवादिति । (कै)

निर्दिष्टग्रहणोपदृहितसमासग्रहणस्य मुख्यार्थाऽसम्भवादिति अर्थः ॥ ननु प्रत्यासत्त्या यत् समासशास्त्रे यत् प्रथमानिर्दिष्टं तन्निरूपितकार्य्ये एव तदुपसर्जनं स्यादत आह

न हि कष्टादीनां समासे (२ । १ । २४) प्रथमा पश्यामः ॥ सिद्धन्तु समासविधाने वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसञ्ज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भवति ("भविष्यति" इति पाठोऽपि दृश्यते ॥) समासार्थं शास्त्रं समास इति ॥ यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्राप्युपसर्जनसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ("अन्यत्रोपसर्जनसञ्ज्ञाप्रसङ्गः" इत्यपि दृश्यते)। वा। यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततो ऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसञ्ज्ञा

(प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम । १। २। ४३ ।)

निर्देशापेक्षयेति । (कै)

ईदृग्प्रत्यासत्तिर्दुर्ज्ञेयेति भाव ॥ •

सत्युपेति । (कै)

परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे इदम् । इदमेव ध्वनयितु भाष्ये "श्रित" पदोपादानम ॥ अवयववृत्त्या सर्वनामादिपदैरिवानेनाभीष्टार्थालाभादाह

लोके चेति । (कै)

सञ्ज्ञामहत्त्वमेतत्पदरूढ्यर्थभूतलौकिकार्थापरित्यागे हेतुरिति भाव ॥ अप्रधानस्यैव सञ्ज्ञित्वे ऽव्याप्ति शङ्कते

यद्येवमिति ॥ (कै)

प्राप्नोति । राज्ञ कुमारी राजकुमारीं श्रित । श्रितादिसमासे द्वितीयान्त प्रथमानिर्दिष्ट तस्य षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति (१।२।४८॥२।२।३०)॥ सिद्ध तु यस्य विधौ त प्रतीति वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ प्रथमानिर्दिष्ट त प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञ भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम । न वक्तव्यम् । उपसर्जनमिति ("हि" इति पाठोऽप्यस्ति) महती सञ्ज्ञा क्रियते । सञ्ज्ञा च नामयतो न लघीय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम । तत्र महत्या सञ्ज्ञाया करण एतत् प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत । अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिशब्दा-

पुरुषव्याघ्र इति । (कै)

इदमुदाहरणं चिन्त्यम् "[1]परवल्लिङ्ग" सूत्रस्थतत्पुरुषग्रहण-प्रत्याख्यान परेण भाष्येण तस्योत्तरपदप्रधानता सूचनात ॥ ननु सञ्ज्ञाविधानमेव कथ तत्प्रयोजकाभावेऽत आह

प्रथमानिर्देशेति । (कै)

पूर्वापराधरोत्तरम् अर्धमिति । एतेन प्रदेशेष्वन्वर्थत्वेनैव व्यवहारोपपत्तौ सञ्ज्ञाविधान व्यर्थं स्यादित्यपास्तम् । निर्विभक्तिकस्योच्चारणासम्भवात प्राथम्याच्च लघुत्वाच्च तन्निर्देशस्य सत्त्वेन तत् सामर्थ्यं चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

प्रधानमुपसर्जनमिति च

सम्बन्धिशब्दौ इति । (भा)

तत्र "अप्रधानम्" इति दृष्टान्तार्थं तद्वदुपसर्जनशब्दस्तत्प्रतिद्वन्द्व्यप्रधानार्थकत्वात् "सम्बन्धिशब्द" इति भाव ॥ तदाह

---

१ परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ॥

वेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्य य प्रति यदप्रधान त प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञ भवतीति ॥ अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसञ्ज्ञा न भवति । राज्ञ पुरुषस्य राजपुरुषस्येति (२। २। ८) ॥ षष्ठ्यन्तयोस्त्वोपसर्जनत्व उक्तम् । वा । किमुक्तम । षष्ठ्यन्तयो समासे ऽर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति (२। २। ३०) ॥

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम । १। २। ४३ ।)

यं प्रति यदिति । (भा)

समासे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदाभिन्नमिति सूत्रार्थः । एवं च प्रत्यासत्त्या यन्निरूपितमप्रधानत्वं तन्निरूपितमेवोपसर्जनसञ्ज्ञाकार्य्यं पूर्वनिपात इत्यर्थः । ह्रस्वोऽपि नाद्य प्रत्यप्रधानत्वं तद्घटितसमासोत्तरपदभूतस्यैव ह्रस्वविधानात् ॥ परे तु "यं प्रति" इत्यादिभाष्यस्यायमर्थः । समासशास्त्रे यन्निरूपितं यस्याप्राधान्यं तं प्रति तदुपसर्जनम् इति समासशास्त्रे च सहार्थतृतीयार्थापेक्षया प्रथमान्तार्थस्याप्रधानत्वमिति तं प्रत्येव तदुपसर्जनम । यद्यपि सहार्थविशेषणत्वरूपम प्राधान्यं तृतीयान्तार्थस्य तथापि तत् समभिव्याहृतप्रथमाद्यन्तार्थस्य तदपेक्षया लौकिकमप्रधानत्वमितराधीनत्वरूपं बुध्यते । अत एव समकक्षयोर्मध्ये एकेन सह त्वया गन्तव्यमित्युक्ते परस्य दुःखं दृश्यते पूर्वकायामिद्धा कैयटोक्ततदाश्रयणमशक्यमित्याहुः । इत्यभिप्रायेण भाष्ये

अथ यत्रेति । (भा)

एवं न चेदमङ्गत भवेदुपसर्जनं पूर्वमित्यर्थस्याभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्य्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । राज्ञः कुमार्य्या । राजकुमार्य्या "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" (१ । २ । ४८) इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । उक्तं वा । वा । किमुक्तम । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति । (परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ । वा । परवल्लिङ्गमिति शब्द

"परिहारान्तर" इत्यादिकैयटश्चिन्त्य एव। उपसर्जनसञ्ज्ञाप्रयोज्यत्व पूर्वनिपातस्य नास्तीति दर्शयितु पूर्वनिपातप्रकरणप्रत्याख्यानमनुवदति

तत्र हीति। (कै)

एव हि तत्र भाष्यमुपसर्जनस्य पूर्ववचन परप्रयोगनिवृत्त्यर्थं न वा निष्ठादर्शनात् ॥ अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात् तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवतीत्याशङ्कायां

षष्ठ्यन्तयोः समासे (भा)

इत्यादि ॥

अनिष्टेति। (कै)

नित्येषु शब्देषु प्रयोगे स्थिते [1]गव्यादिप्रयोगनिवारणाय शास्त्रम् इह तु पुरुषराजेति प्रयोगो न दृश्यते इति। किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थ ॥ अबुधबोधनाय तदारम्भे पूर्वपक्षिणाशङ्कितस्य राज्ञ

---

१ गाव्यादि–। इ ॥

शब्दार्थावति दिश्येते। तत्रौपदेशिकस्य कृत्स्नमातिदेशिकस्य अवश्य भविष्यति॥ इद तर्हि। दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ता कारीषगन्ध्ये। दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ। द्वौ ष्यङौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुत (४।१।७८–१७)। स्ताम्। पुवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति (६।३।३५)॥ इद तर्हि। दत्ता च युवतिश्च। दत्तायुवती। द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुत (४।१।७७)।

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३।)

पुरुषस्य इत्यादौ [१]पूर्वनिपातितानि यमदोषस्योद्धारपरं षष्ठ्यन्तयो-रितिवार्त्तिकं तद्व्याचष्टे

तथापीति । (कै)

पुरुषस्य पूर्वनिपाते हि राज्ञः प्राधान्यमेव स्यात् पुरुषराज-शब्दात् तथैव प्रतीतेरिति वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेति भावः ॥

नासौ भिद्यते इति । (कै)

वाक्यात् समासे इति शेषः । पूर्वनिपाते हि तस्याप्राधान्यं प्रतीयेतेति भावः ॥ तदेवाह

न व्यतिरिच्यते इति । (कै)

व्यतिरेको विशेषणत्वं तद्वान् भवतीत्यर्थः ॥ परे तु ननु प्रधानस्य पूर्वनिपातेऽपि "अर्धपिप्पली"त्यादौ न वाक्यसमासयो-र्भिन्नार्थतेत्यतो भाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते

१ "पूर्वनिपातितानि" इत्यारभ्य "पुरुषस्य" इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोश्चाबलुग्वचनमिति । परिहृतमे-तन्निपातनात् सिद्धमिति ॥ अथवा नैव विज्ञायते परस्येव परवदिति । कथं तर्हि । परस्यैव परवदिति । यथा जातीयकं परस्यलिङ्गं तथा जातीयकं समासस्यातिदिश्यते ॥) तत्रौपदेशिकस्य कृत्स्नत्वमाति-देशिकस्य अवशा भविष्यति ॥

षष्ठीति (पा)

सूत्रे येन समासस्तन्निरूपितसम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तमेव गृह्यते तदेव च तत्र "प्रथमानिर्दिष्ट" पुरुषपदे च न राजापेक्षभेदसम्बन्धे षष्ठी तस्याविशेषणादेवोत्पत्तेरित्यर्थ ॥

अर्थश्चाभिन्न इति (भा)

भाष्यस्य प्रधानोऽर्थो न समासघटकविशेषणेन भेदमूलकसम्बन्धवानत प्रधानस्य तादृशषष्ठ्यन्तत्वाभावादनुपसर्जनत्वेनापूर्वनिपात । कैयटरीत्यातु प्रधानपक्षकापूर्वनिपातानुमाने हेतोर्वैयधिकरण्यम । उपसर्जनसञ्ज्ञा न भविष्यतीत्यनेन पूर्वनिपाता भाव । प्रधानस्यैतन्मूलक एव तत्रापीति सूचितम । किं च कैयटरीत्या व्याख्यानेन प्रयोजनानुवर्त्तिप्रमाणमिति न्यायविरोध । कैयटोऽपि वा एवमेव व्याख्येय । एव च पुरुषापेक्षयाऽप्रधानस्यैव राज्ञ षष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वमस्मिन् समासे इति तस्यैवोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपात इति भाव ॥ राजकुमार्य्या इत्यादौ ह्रस्वत्वमपि अनेन वारितमिति सूचयन् आह

उक्तं वेति । (भा)

विकल्पार्थवाशब्दघटितमन्यथा तदसगति ॥

सूक्ष्मेक्षिकेति । (कै)

अर्धपिप्पल्यादौ तु गतिरुक्तैवेति भाव ॥

———

[1]एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥

स्पष्टप्रतिपत्तये सूत्रार्थं दर्शयति

समास इति ॥ (कै)

समासार्थं वेति । (कै)

अस्त्याद्यपेक्षया बहिरङ्गक्रियाध्याहारात्मक्षणा युक्ता मन्यते शास्त्रे तु न गृह्यते "एकविभक्तौ"त्यस्य वैयर्थ्यापत्ते ॥

सर्वस्य चेति । (कै)

एकस्मिन् योगे इत्यादि ॥

---

१ द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोष । तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेध प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नाय प्रसज्यप्रतिषेध पूर्वनिपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽय यदन्यत्पूर्वनिपातादिति । पूर्वनिपातेऽव्यापार । यदि केनचित् प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति । अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा या प्राप्ति सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेय प्राप्ति पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम । वा । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह माभूत् (१ । २ । ४८) अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली इति (२ । २ । २) ॥ उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति (२ । ४ । २६) तत्रौपदेशिकस्य ऋखत्वमाति-

श्रितादिविशेषणत्वादिति । (कै)

कर्माकाङ्क्षश्रितादिविशेषणत्वादित्यर्थ ॥ ननु निरवकाशपूर्वप्राप्त्या इय प्राप्तिर्बाध्येतात आह

पूर्वसूत्रस्य त्विति ॥ (कै)

अपवादेति । (कै)

अपूर्वनिपात इति हि स ॥ भाष्ये

एकविभक्ताविति । (भा)

"शब्दशब्दार्थौ" इत्यस्य प्रत्याख्याने इद वचनमेव कर्त्तव्यम् । एकदेशिसमासविषयकमेव तत् । भाष्ये तथोदाहरणात् ॥ नन्वेवमपि "प्राप्तजीवक" इत्यादौ परवल्लिङ्ग स्यात् । एव स्त्रीगोव्यक्तिभि क्रीतपटेषु पञ्चगूनिजीव्यते न च सिध्यतीत्यत आह

द्विगुप्राप्तेति । (कै)

देशिकस्य श्रवण भविष्यति ॥ कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजन द्विगुप्राप्तापन्नाल पूर्वोपसर्गा क्तार्थे । वा । द्विगु (२।१।५१) पञ्चभिर्गोभि क्रीत पञ्चगु । प्रात्यापन्न (२ । २ । ४) । प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक । आपन्नो जीविकामापन्नजीविक ॥ अल पूर्व (२ । २ । १८) । अल कुमार्य्यै अल कुमारि ॥ उपसर्गा क्तार्थे (प्रादय क्तार्थे । वा । प्रादय क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्य्य प्राचार्य्य । प्रान्तेवासी । प्रपितामह । एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेन पठितम । स्वती पूजायाम । स्वती पूजयामिति वक्तव्यम । सु राजा । अति राजा । २ । २ । १८) । निष्कौशाम्बि । निर्वाराणसि ॥

वस्तुतो द्विगुग्रहणं परवदित्यस्यान्तरङ्गत्वेन तत्पुरुषसञ्ज्ञकशब्द-मात्र निमित्तकलिङ्गबाधकताया एव युक्तत्वाद्व्यर्थमिति बोध्यम ॥

पर्य्यादय इति । (कै)

[1]"कुगतीति" सूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादिति भाव ॥ अत्र शब्दयोगे चतुर्थीविधानसामर्थ्याद्वाक्यमपीत्याहु ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य द्वितीये प्रथमाह्निकम् ॥

———

१ अ २ । पा २ । सू १८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥

अभिधेयेति । (कै)

सर्वशब्दाना प्रयोजनवत्त्वेनाव्यभिचारात प्रयोजनवाचिनोऽसम्भवाच्च धनवाचिनो ग्रहणाभावादिति भाव ॥

कस्येत्याकाङ्क्षायामाह

महाभाष्यम ॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णाना च माभूदिति । किञ्च स्यात् । वनम् धनमिति "नलोप प्रातिपदिकान्तस्य" (८ । २ । ७) इति नलोप प्रसज्येत ॥ अधातुरिति किमर्थम । अहन् वृत्रमिति ॥ अधातुरिति शक्यमकर्त्तुम् । कस्मान्न भवति अहन् वृत्रमिति । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

कैयट ॥ अभिधेयवचनोऽत्रार्थशब्द आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति पर्य्युदासाश्रयणादर्थवत एव सञ्ज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह "अर्थवदिति" (भा) ॥ "व्यपदेशायेति" । (भा) । सञ्ज्ञिन इति वाक्यशेष । पर्य्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्ति स्यादिति भाव ॥

शब्दकौस्तुभ ॥ डित्यादीन्यव्युत्पन्नान्युदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकम् । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम् । तन्न । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

सञ्ज्ञिन इति । (कै)

"व्यपदेशो" विशिष्टसञ्ज्ञिनो लाभः ॥

केनेति । (कै)

शब्दत्वादिनापि तदाश्रीयेतेति भावः ॥ नञिवयुक्तन्याया-नित्यत्वज्ञापकं तदित्यन्ये ॥ च श्रवणाद् व्यपदेशापेक्षयाभिन्नमेव तत् फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह

न धातोः प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवतीति । यदयं "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" (२ । ४ । ७१) इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । प्रति-षिद्धार्थमेतत् स्यात् । अपि काकः श्येनायते इति (३। १। ११) ॥ अप्रत्यय इति किमर्थम् । काण्डे कुड्ये (१। २। ४७)॥ अप्रत्यय इति शक्यमकर्त्तुम् । कस्मान्न भवति काण्डे कुड्ये इति । कृत् तद्धितग्रहणं (१ । २। ४६) नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति नान्यस्येति ॥

"वर्णानां मा भूदिति"। (भा)। विशिष्टसञ्ज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति। क्वचिद्वर्णानां चेति पाठः (अस्माकं भाष्यपुस्तके 'वर्णानां मा भूद्' इति पाठोऽस्ति। किल्हर्ण् प्रभृतीनां भाष्यपुस्तके 'वर्णानां च मा भूद्' इति पाठोऽस्ति)। तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दशदाडिमानी-त्यादिः समुच्चीयते ॥

बहुपटव इत्याद्यर्थमिदम्। न च तद्धितग्रहणे मत्वर्थलक्षणया निर्वाहः । पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः । अव्युत्पत्तिपक्षस्तु कमि ग्रहणेन सिद्धेः कसग्रहणेनैव ज्ञाप्यः । ज्ञापिते च तत्राप्यनेनैव सञ्ज्ञासिध्यति । नन्वेतदेव ज्ञापकं बहुच्

विशिष्टेति । (कै)

च पाठस्तु प्रामादिक इति भाव ॥ तमपि समर्थयते

क्वचिदिति । (कै)

समासग्रहण त्वर्थवत् समुदायस्यैव नियामकमिति भाव ॥

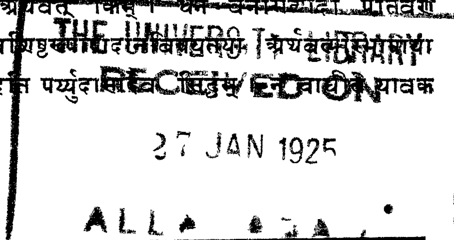
सख्येति । (कै)

द्व्येकयो कर्मणीत्यादीना स्वादिविध्येकवाक्यत्वादिति भाव ॥ एव च कार्य्याभावात् सञ्ज्ञापि न स्यादिति तात्पर्य्यम् ॥

अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्ग । वा। अर्थवति ("अर्थवदिति" इत्यपि पाठोऽस्ति) प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति। दश दाडिमानि षडपूपा कुण्डमजाजिन पललपिण्ड अधरोरुकमेतत् कुमार्य्या स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति॥ समुदायोऽञ्चाऽनर्थक । समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात समुदायार्थवत्त्व यथा लोके । वा। समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवैरर्थवद्भि समुदाया अप्यर्थवन्तो भवन्ति यथा लोके । तद्यथा । लोक आढ्यमिद नगर गोमदिद नगरमित्युच्यते न च तत्र

"किं च स्यादिति" । (भा)॥ सङ्ख्याकर्मादिषु स्वादीना विधानादनर्थकेभ्य स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्न । "धनमिति" । (भा) ॥ ननु 'अधातुरि'ति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति । "नैतदस्ति" । (भा) । प्रतिवर्णमञ्च विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्ग । न च प्रतिवर्ण धातुसञ्ज्ञासमावेश । अय भाव । अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते तेषूत्पन्नेष्वर्थनियम प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्यय

पूर्वं कृतार्थत्वादित्यवधेयम् । अर्थवत् किम् । धन वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सञ्ज्ञा माभूत । स्यादेतत् । वि[illegible] अर्थवत्[illegible] इहाप्रवृत्तावपि अधातुरप्रत्यय इति पर्य्युदा[illegible] वाचक

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम । १। २। ४५।)

न च प्रतीति । (कै)

क्रियावचनत्वाभावादिति भाव ॥ ननूक्तरीत्या स्वाद्यनुत्पत्तौ कथ पदत्वनिबन्धनो नलोपोऽत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

उत्पन्नेष्विति । (कै)

उत्पन्नस्यापि लुगादिनैव निवृत्तिरित्यर्थ । एकस्मिन्नेवैकवचनमिति सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे कस्या अप्यनवस्थितेराह

सर्व ("सर्वे तत्राढ्या" इति पाठोऽप्यस्ति) आढ्या भवन्ति सर्वे वा गोमन्त । यथा लोक इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदाया । आतश्चावयाव एवार्थवन्तो न समुदाया यस्य हि ("यद्" इतप्यस्ति) तद्द्रव्य भवति स तेन कार्यं करोति यस्य च ता ("या") गाव सन्ति स तासा क्षीर घृत चोपभुङ्क्तेऽन्यैरेतद्द्रष्टुमप्यशक्यम् ("द्रष्टुमशक्यम्" इत्यपि)। का तर्हीय वाचो युक्तिराढ्यमिद नगर गोमदिदमिति। एषैषा वाचो युक्ति । इह तावदाढ्यमिद नगरमित्यकारो

नियम इति स्वादेव स्वाद्युत्पत्ति । अव्ययादिवत् । यदुक्त सघातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापत्ते । तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्ति । समुदायावयवार्थगतमेकत्व प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्व तच्चैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्नस्यात् । अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसज्ञाया प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात् समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्यु-

---

इत्यादौ इङ्कानौ निरर्थकावपि धातुप्रत्ययौ स्त इति वाच्यम् । अडादिवव स्वार्थे इङ एवार्थवत्त्वस्वीकारात् स्वार्थिकाना च प्रकृत्यर्थनार्थवत्त्वात् । न चेद कल्पनामात्रमिति वाच्यम् । डित्यादावपि तथात्वात् । उक्त हि ।

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

अर्थनियम इति । (कै)

अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापक्षो दुर्बल इत्यभिमानः ॥ प्रत्ययनियमेऽपि न दोष इत्याह

प्रकृतेति । (कै)

सन्निहितेत्यर्थः ॥ अवश्यमेवमाश्रयणीयमित्याह

अव्ययादिवेति ॥ (कै)

मत्वर्थीयः । आढ्या अस्मिन् सन्ति तदिदमाढ्यमिति । गोमदिदमिति ("गोमदिदं नगरमिति" इति पाठोऽप्यस्ति) मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ एवमपि वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात् । वा । वाक्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । किं कारणम् । अर्थवत्त्वात् । अर्थवद्ध्येतद्वाक्यं भवति ॥ न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति

त्पत्तिप्रसङ्गः ॥ न लोप इति (भा) । विभक्तेस्तु श्रवणं न भवति समुदायस्य पृथक्प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया तदन्तर्भावाद् लुकोऽभावात् न लोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्त्वादीनामपि प्रसङ्गः ॥ अहन्निति । भा । विशेषविहितत्वाल्लङाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया सत्यां नलोपप्रसङ्गः । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । "नङिसम्बुद्ध्योरि"ति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात् ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । कश्चि ताभ्यामिति हि तदर्थः । वस्तुतः पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरेवार्थवत्त्वात् । सत्यम् । उत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं इह तु स्पष्टार्थम् । अधातुः किम् । अहन् । नलोपो माभूत् ।

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम । १। २। ४५।)

यत्तूक्तमिति । (कै)

"हयवरट्" (शिवसू—५) सूत्रे इति शेष ॥

प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावादिति । (कै)

तदभावेऽपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञासामर्थ्यादित्यर्थ ॥

समुदायादिवेति । (कै)

अनर्थकनिपातरूपात समुदायादिवेत्यर्थ । वस्तुत सख्याकर्मादेरभावाद्विभक्तेरत्रानुत्पत्तिरेव। अर्थनियमादिप्रकारस्तु महासञ्ज्ञाविरोधाद्गमके सत्येव न सर्वत्र। एतज्ज्ञापकत्वं तु निरर्थकसमुदाय

चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धि । वा। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेदिदमुच्यते। पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। इह देवदत्त-इत्युक्ते कर्त्ता निर्दिष्ट कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्ट कर्त्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। अभ्यजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्ट ।शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्ट कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा।

धातुग्रहण करोतीति। भा। पुत्त्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक् सिद्ध इति भाव ॥ श्येनायत इति । भा । अप्रत्यय इति निषिद्धा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा ॥ कृत्तद्धितेति । भा । तद्धितग्रहणमत्रनियमार्थं कृद्ग्रहण तु प्रतिषिद्धार्थम् ॥ भिद् छिद् इति । भा । अत्र हि अधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्ग ॥ अनेकपदप्रसङ्ग इति । भा । अनेक पदमस्मिन्नित्यनेकपद समुदायस्तस्य सञ्ज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ अनेकस्यापि पदस्येति । भा । समु-

---

न च "सुपोधात्वि"ति धातुग्रहणात् धातोर्नेय सञ्ज्ञेति वाच्यम्। श्येनायते इत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। अप्रत्यय किम्। पचतीति तिपो माभूत्। सुपोऽप्येवम्। न चैवन्तदन्तेषु अतिव्याप्तितादवस्थ्यम्।

इति बोध्यम् ॥ ननु सर्वसुबुत्पत्तौ तेषा श्रवणापत्ति । सर्वैक-वचनोत्पत्तावपि एवमेवात आह

विभक्तेस्तु इति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

कृदन्तस्य अन्तरङ्गत्वादवयवसञ्ज्ञा तन्निमित्तसुप्रवृत्तिकालोत्तर-काले इत्यर्थ । समासनियमस्त्वर्थवत्समुदायविषय इति भाव ॥ न च धनतीत्यादौ प्रतिवर्णं सुबुत्पत्तौ तच्छ्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धातुप्रत्ययपदयोधात्वयवप्रत्ययान्तावयवपरतया तत्र सर्वत्र वारणे-नादोषात् तस्मात अव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयववर्णाना सञ्ज्ञैवापाद्या तत्र च समुदायप्रातिपदिकावयवत्वेन तल्लोपो धनवनादिकमव्युत्पन्न-मिति भावस्तद्ध्वनयन्नाह

इहेदानी देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं भवति ("भवति" इति नास्ति बहुषु पुस्तकेषु) देवदत्त एव कर्त्ता नान्य । गौरेव ("गामेव" इति पाठोऽप्यस्ति) कर्म नान्यत् । अभ्याजिरेव क्रिया नान्या । शुक्लामेव न कृष्णा-मिति । एतेषा ("येषाम" इति पाठोऽप्यस्ति) पदाना सामान्ये वर्त्तमानाना यद्विशेषेऽवस्थान स वाक्यार्थ ॥ तस्मात् प्रतिषेध । वा । तस्मात् प्रतिषेधो

दितस्येति बोद्धव्यम । प्रतिपद तु नैव सञ्ज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात् समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्त्तते प्रत्ययग्रहणे यस्मात् सविहित इति वचनात् समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात् प्रत्ययान्तत्वाभावात् । न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन् सोऽयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितु न युज्यते बहुपटव इत्यस्यापि

उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । तद्धितान्तानामेव न त्वन्यप्रत्ययान्ता नामिति । न च तत्रापि सञ्ज्ञाविधित्वेन तदन्तग्रहण दुर्लभमिति वाच्यम् ।

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम । १। २। ४५ ।)

जश्त्वादीनामिति । (कै)

एतेन जश्त्वादौ धकाराद्युच्चारण वैयर्थ्यमित्यपास्तम् ॥

विशेषेति । (कै)

अनवकाशत्वात् सुप वाधितेति भाव ॥ न च श्येनायत इत्यादौ लडादय सावकाशा इति अत्र परत्वाद् दुर्वारा एव तर्हि "भूवादि" सूत्रस्य यल्लडादिविधावुपस्थान तस्यानवकाशत्वादित्यर्थ ॥

अडागमस्येति । (कै)

अङ्गभक्तत्वेऽपि धातुरेवाचाङ्गमिति धातुभक्तत्वादित्युक्तम् । इद च स्वरूपकथनम् ॥

वक्तव्य ॥ न वक्तव्य । अर्थवत् समुदायाना समासग्रहण नियमार्थम । वा । अर्थवत् समुदायाना समासग्रहण नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थवता समुदायाना प्रातिपदिकसञ्ज्ञो भवति नान्ये इति ॥ यदि नियम क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा न प्राप्नोति बहुपटव (५ । ३ । ६८)। उच्चकैरिति (५ । ३ । ७१)। कि पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया

समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् स्वरे दोषप्रसङ्गात् ॥ समुदायोऽत्राऽनर्थक इति । भा । पदार्थाना समन्वयाभावात् ॥ अवयवार्थवत्त्वादिति । भा । अवयवधर्माणा च समुदाये व्यपदेशात् सति च प्रातिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसङ्ग ॥ एवैषेति । भा । एषा या वाचो युक्ति सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थ ॥ अकारो मत्वर्थीय इति । भा । ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेश कि तर्हि

अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्सिद्धि । प्रशसाया हि मतुप् । एकार्थीभावेन लौकिकप्रयोगे प्रसिद्धत्व च प्रशसार्थ । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ् द्वयोपादान स्पष्टार्थम् । महासञ्ज्ञाकरण प्राचामनुरोधात् ॥

न ङिसम्बुद्ध्योः इति। (कै)

कथमन्यथा राजेत्यादौ न लोपः। न च कृदन्तत्वात् सिद्धिः। तत्राप्यप्रत्ययः इत्यनुवृत्तेरिति भावः॥

पुत्रीयतीति। (कै)

अप्रत्यय इति प्रत्ययस्यैव निषेध इत्यभिमानः॥ प्रत्ययान्तस्य स निषेध इत्यभिप्रायेणाह

अत्राप्रेति॥ (कै)

भाष्ये

प्राप्नोति। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् (४। १। १-२)। नैष दोषः। यथैवाचाप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न भवत्येव लुगपि (२। ४। ७१) न भविष्यति। तत्र यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति। नैवं शक्यम्। स्वरे हि ("हि" इति नास्ति बहुषु पुस्तकेषु) दोषः स्यात्। बहुपटव इत्येवं स्वरः प्रसज्येत ("स्यात" इति अत्र पाठोऽस्ति बहुषु पुस्तकेषु)। बहुपटव इति चेष्यते। पठिष्यति ह्याचार्यः। चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति। (चितः। ६। १। १६३। चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्। वा। चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। बह्वकजर्थम्। बहु-

---

दध्यादिवद्यौगिक इत्यर्थः॥ मत्वन्तादिति। भा। मत्वन्तान्मतुब् न भवति "सरूपः प्रत्ययो नेष्टः" इति (ग्रैविकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः। सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ३। १। ७॥ ५। २। ६४॥) वचनात् तस्माद् "एकगोपूर्वाद्" इति ठञो भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोपः। अत इति च तत्र निवृत्तम्। गौत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा सास्मिन्नस्तीति गौत्रिकम्। अथवा मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यत इति। अनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह। इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे सम्भवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

काण्ड इति । (भा)

परादिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वमिति भावः । न च पर्युदासे शाब्दफलत्वाभावात्तवन्तस्यैव प्रवृत्तेस्तेनाप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं स्यादेव तथा च ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम् । भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात् ॥

अत्र हीति । (कै)

न च कृद्ग्रहणस्य प्रतिषेधबाधनार्थत्वे तद्धितग्रहणनियमात् कारकशब्दे प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । कृद्ग्रहणं तु मध्येऽपवादन्यायेनाधातुरिति प्रतिषेधस्यैव बाधकं स्यादिति वाच्यम् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणादित्यभिमानः । वस्तुतो धातोः प्रत्ययान्तस्य च चेत् कृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमे भाष्यतात्पर्य्यम् । तेनाधातुग्रहणमपि प्रत्याख्यातं क्विबाद्यन्तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्य-

---

र्थमकजर्थं च । बह्वर्थं तावत् । बहुभुक्तम । बहुकृतम । अकजर्थम् । सर्वके । विश्वके । उच्चकैः । नीचकैः । तत्तर्हि वक्तव्यम । न वक्तव्यम् । मतुब् लोपोऽत्र द्रष्टव्य । तद्यथा । पुष्पका एषा पुष्पका । कालका एषा कालका । अथवाकारो मत्वर्थीय । तद्यथा । तुन्द घाट इति पूर्वसूत्रनिर्देशस्य । चित्वात् चित इति ॥) तस्या पुनर्लुप्ताया यान्या विभक्तिरुत्पद्यते

युक्ता ॥ अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति । एवमपीति । भा ॥ अर्थवद्धीति । भा । पदार्थानां समन्वयावगमात् ॥ न वै पदार्थादिति । भा । पदानि स्वस्वमर्थं प्रतिपादयन्ति ॥ वाक्यम् । पदार्था एव त्वाकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिवशात् परस्परसंसृष्टो वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति

यान्तस्यैवेत्येव भाष्ये उक्तम् । न च अस्यापत्यम् इ इत्यादौ प्रत्ययलप्रयुक्तनिषेधबाधनार्थं तद्धितस्यैव सञ्ज्ञाविधानमस्त्विति वाच्यम। तस्य निषेधे फलाभावात। न च हरिस्त्वित्यादौ सो प्रातिपदिकत्वापत्तिरेव च औत्सर्गिकैकवचनापत्ति "सात्पदाद्यो" (८ । ३ । १११) इति षत्वनिषेधापत्तिश्चेति वाच्यम् । औत्सर्गिकस्यापि विना गमकमप्रवृत्तेर्बहुव्रीहावनेकस्यापि पदस्येति भाष्यानुपपत्तेराह

समुदितस्येति । (कै)

अत एवानेकग्रहण चरितार्थम ॥ बहुव्रीह्याश्रयणफल दर्शयति

प्रतिपदं त्विति ॥ (कै)

तस्या प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्व न भविष्यति ॥ एव तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञेति । यदयमप्रत्यय इति प्रतिषेध शास्ति। स च तदन्तप्रतिषेध । स तर्हि ज्ञापकार्थं प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्य । ननु चाय प्रासर्थोऽपि वक्तव्य । नार्थं प्राप्त्यर्थेन कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति । स एषोऽनन्यार्थं प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या ॥ उभय

भाव ॥ पदार्थाभिसम्बन्धस्येति। भा। ध्वनिव्यङ्ग्य नित्य वाक्य विशिष्टस्यार्थस पदार्थससर्गरूपस्य वाचकम। अन्यथा श्लुशब्दो वाक्यार्थ स्यात् ॥ कर्त्त निर्दिष्ट इति। भा। सम्बोधनविषयमनियतक्रिय कर्त्तृमात्रमित्यर्थ यद्विशेषेऽवस्थानमिति। भा। पदार्थससर्गरूपे वाक्यार्थे इत्यर्थ । अत ए वाक्यमेव मुख्य शब्दो वाक्यार्थ एव मुख्य शब्दार्थ । सादृश्यादन्वयव्यतिरेकं कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्यपदार्थव्यवस्थापन क्रियते। प्रतिवाक्य व्युत्पत्त

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

प्रत्ययान्तत्वाभावादिति । (कै)

"सञ्ज्ञाविधावि"ति निषेधस्तु नात्र । यत्र प्रत्ययस्य सञ्ज्ञा तत्रैव तन्निषेधप्रवृत्तेरिति भावः ॥

स्वरे दोषेति । (कै)

अनुपदमेव स्फुटी भविष्यत्येतत् ॥

समन्वयेति । (कै)

स एव हि वाक्यशक्यः ॥

न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथा जातीयकानां समासः । कथं जातीयकानां समासः । सुबन्तानाम् ॥ सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । सुप्तिङ्समुदायस्य ("अपि" इति पाठोऽप्यस्ति) प्रातिपदिकसञ्ज्ञारभ्यते । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधातीति (२ । १ । ७२ गणसूत्रम्) । तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति नान्यस्येति ॥ तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञारभ्यते । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति (२ । १ । ७२ गणसूत्रम्) । तन्निय-

---

सम्भवात् शाब्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात् ॥ बहुपटव इति । भा । द्योत्येनार्थेनार्थवान् प्रत्ययः । प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोऽयं भवति ॥ उच्चकैरिति । भा । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति यदा नाश्रीयते नाप्यकच् स्वरवत् इति तदायं दोषः । तदा हि सुबन्तस्याकचि कृते "अव्ययादि"ति सुब्लुगभावात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि"ति लुगिष्यते स च न प्राप्नोति ॥ किं पुनरत्रेति । भा । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः ॥ इतरो बहुपटव इति न सिध्यतीति मन्यमान आह प्रातिपदिकादिति स्वर इति ॥

अवयवधर्माणामिति । (कै)

यथा ग्रामो दग्ध इत्यादौ ॥ वीप्साया निष्प्रयोजनत्वादाह

एषा येति । (कै)

नैवात्र वीप्सेति भाव ॥

मतुप् नेति । (कै)

इदमेव ध्वनयितु भाष्ये "मत्वर्थीय" इति उक्तम् । मतुबिति नोक्तम् ॥ लुग्विधायकाभावादाह

भाष्यकारेति ॥ (कै)

ननु अत इत्यनुवृत्तेरस्मादञ् दुर्लभोऽत आह

अत इतीति । (कै)

गोत्र इत्यत्र "इनित्र कठ्यचश्च" (४ । २ । ५१) इति 'त्र'॥ एकपूर्वसाहचर्य्याद् गोपूर्वस्यापि समासस्यैव तत्र ग्रहणमिति मते आह

मार्थं भविष्यति । एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥ अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् । वा । अर्थवत्ता नोपपद्यते वृत्तशब्दस्य । किं कारणम् । केवलेनावचनात् । न केवलेन वृत्तशब्देनार्थो गम्यते । केन तर्हि । सप्रत्ययकेन ॥ न वा प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवल-

---

भा। बहुपटव इति वकाराकारस्योदात्तत्व प्राप्नोति टकाराकारस्य चेष्यते ॥ प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । भा। न ह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थ । अप्रत्यय इति प्रतिषेध शास्त्रीत्यक्ते कश्च न ब्रूयाद् बहुपटव इत्यत्राप्रत्यय इति

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम। १। २। ४५।)

आदीति। (कै)

आदिना गोशकटिप्रकृतिकगौशकटिकस्य ग्रहणम् ॥

अथवेति। (कै)

गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरेव वादिलोप इतिवल्लोपशब्देनोक्तेति भाव ॥ परे तु एषा व्याख्या न भाष्यस्वरससिद्धा। अवयवार्थवत्त्वेन समुदायार्थवत्त्वाभाव प्रकम्यैतदुक्ते। तस्माद् अर्श आद्यचस्तत्प्रामाण्याद् "गुणवचनेभ्य" इति मत्वर्थीयलोप इति सार ग्रामो दग्ध इत्यादावपि अर्श आद्यजेव। अवयवेनासमुदायरूपाद् रूप इति भाष्यतात्पर्य्यम ॥ भाष्ये "अर्थवद्भोतद्वाक्यम्" इति पाठ ॥ नन्वन्वयरूपोऽर्थ पदार्थातिरिक्त उपलभ्यतेऽत आह

पदानीति। (कै)

"पदार्था एव तु" इत्यनेन ससर्गबोधे पदाना व्यापारो नास्तीति। एव च पदार्थैरिवाकाङ्क्षादिभि ससर्गस्य गम्यमानत्वान्न तत्र वाक्यशक्तिर्वाक्यस्यातिरिक्तस्याभावाच्च। तदाह

स्याप्रयोग । वा। न वैष दोष । किं कारणम। प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात्। नित्यसम्बन्धावेतौ अर्थौ प्रकृति प्रत्यय इति। प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥ अन्यद्भवान् पृष्टोऽन्यदाचष्टे। आम्रानपृष्ट कोविदारानाचष्टे। अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति भवानस्माभि

निषेध प्राप्नोतीत्यत आह स च तदन्तप्रतिषेध इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित इति तदन्तविधि । सज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधि । सज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारित । अप्रत्यय इत्यय तु प्रतिषेधविधि । पटुशब्दाच्चाच जसुत्पन्नो न बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येत

न तु वाक्यमिति ॥ (कै)

वाक्यार्थो वेति । (कै)

संसर्गस्य पदार्थबोध्यत्वादिति भावः ॥ ननु पदातिरिक्तवाक्याभावात् कस्य पदार्थाभिसम्बन्धो वाच्यः स्यादत आह

ध्वनिव्यङ्ग्यमिति । (कै)

अनेन स्थिरत्वं तस्य दर्शितम् ॥

विशिष्टस्यार्थस्येति । (कै)

विशेषणत्वादिविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ पदार्थानां संसर्गबोधकत्वे दोषमाह

अन्यथेति । (कै)

न च शब्दप्रयोज्यत्वाच्छाब्दत्वं प्रत्यक्षदृष्टधूमबोध्यवह्नेरपि प्रत्यक्षत्वात् पक्षे श्रुतधूमशब्दोपस्थितधूमार्थबोध्यवह्नेरपि शाब्दत्वापत्तेश्च ।

श्चोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति ॥ सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दोऽकारान्त

दप्रत्ययान्तत्वमेव । अथवा अप्रत्यय इति बहुव्रीह्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह स चेति । भा । अप्रत्यय इति तत्पुरुष आश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ प्राप्त्यर्थ इति । भा । प्रतिषेधः प्राप्त्यर्थ इत्यर्थः ॥ स एषोऽनन्यार्थ इति । भा । ज्ञाप-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

यदि तु पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा तत्कारणत्वज्ञानं च शाब्दबोधे कारणमिति शाब्दत्वं पदानां पदार्थेष्वपि शक्तिर्न सिध्येत । तदुक्तम् "अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेद्" इति । यदि बोधजनकतायाः असम्बद्धेव वक्तुमशक्यतया पदार्थैः पदानां शक्तिरूपसम्बन्धकल्पनं तदा समभिव्याहारे संसर्गबोधकारणतायाः अपि असम्बद्धेव वक्तुमशक्यतया तेन तादात्म्यसम्बन्धस्य वाक्ये आवश्यकत्वात् । तादात्म्यमेव च शक्तिरिति तत्त्वम् ॥ पदार्थातिरिक्तः कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति वक्तुमुपक्रमते भाष्ये

इह (भा)

इत्यादि ॥ ननु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् क्रियायाश्चासन्निधानात् तस्याभावेन कर्त्रेत्यनुपपन्नमत आह

कर्तृमात्रमिति । (कै)

प्रधानीभूतधात्वर्थमात्राश्रय इत्यर्थः । एवं कर्मशब्देन धात्वर्थफलमात्राश्रयः ॥

सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्दृश्यते मूलस्कन्धफलपलाशवानेकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । सकारो हीयते औकार उपजायते वृक्षशब्दोऽकारान्तोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूल

नार्थ एवेत्यर्थः ॥ सुबन्तानामिति । भा । एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात् सुबन्तानामपि समासो दृश्यते । अश्वक्रीतीत्यादौ "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति

अनिर्दिष्टाविति । (भा)

पूर्वत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वय । ईदृशप्रकारोऽपि भाष्यप्रामाण्याद्युक्त एव तृतीयस्थले "अनिर्दिष्ट" इत्येव पाठ ॥

देवदत्त एव कर्त्ता नान्य· इति । (भा)

अनेनैतद्दर्शयति यत्किञ्चित्कारकस्य क्रियायाश्चोच्चारणे सर्वक्रियाणा योग्याना सर्वकारकाणा च योग्यानामाक्षेपो भवति । एव च सर्वत्र वाक्यमेव बोधक तत्तदुपादान तु नियमायेति ॥

गामेव नान्यदिति । (भा)

गामिति शब्दवाच्यमेव कर्म नान्यदित्यादिक्रमेणार्थ ॥ भाष्ये

सामान्ये । (भा)

सामान्यत क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टे ॥

स्कन्धफलपलाशवानन्वयी । ते मन्यामहे य शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते य शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते य शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ॥ विषम उपन्यास । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्र शक्र पुरुहूत पुरन्दर । कन्दु

वचनात् । देवदत्तो ग्राम गत इत्यादे सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह सुप्तिङ समुदायस्येति । भा ॥ जहिकर्मणेति । भा । ननु समाससज्ञेय समासान्तोदात्तार्था । नैष दोष । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम् ॥ तिङसमुदायस्येति । भा । पश्य धावतीत्यादि । ततश्च प्रातिपदि-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ।)

विशेषे (भा)

विशेषणविशेष्यभावापन्ने ॥ तदाह

संसर्गरूपे (कै)

इत्यादि । विशेषणविशेष्यभावरूपसंसर्ग इत्यर्थः । स एव वाक्यशक्य इति निरूपितं मञ्जूषायाम् ॥

अत एवेति । (कै)

तेनैव लौकिकवैदिकव्यवहारादित्यर्थः ॥ नन्वेवं पदार्थव्यवहारोऽसङ्गतः स्यादत आह

सादृश्यादिति । (कै)

लाघवार्थं कल्पितान्वयव्यतिरेकावाश्रित्य सादृश्यात् पदपदार्थव्यवस्थेत्यन्वयः । यथा वर्णेष्वारोपिता उदात्तादयो व्यञ्जकध्वनिधर्मा व्यवहारे हेतव एवमिहापि काल्पनिकः पदपदार्थविभागस्तथेति भावः ॥ ननु तादृशकल्पना व्यर्थेत्यत आह

कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा अक्षाः पादाः माषा इति । अतः किं न साधीयो अर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिद्ध्यतीति । वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात प्रत्ययः एव वा ।

कान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ आख्यातमिति ॥ भा । ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः ॥ अर्थवत्तेति । भा । अर्थवत्तासञ्ज्ञानिमित्तत्वेनेष्टोपात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते न तु प्रकृतिमात्रस्य केवलस्य प्रयोगाभावादर्थवद

प्रतिवाक्यमिति ॥ (कै)

ननु वङ्कजादीनां स्वार्थिकत्वेनार्थवत्त्वं नेत्यर्थवत्समुदायत्वमस्मिन् कथमत आह

द्योत्येनेति ॥ (कै)

ननु तन्मध्यपतितन्यायेनाकजन्तस्य [1]'सर्वनामाव्ययविधौ' इति "येन विधि" इति सूत्रस्थवचनेन चाव्ययत्वात् लुक् सिद्ध इति किमत्र प्रातिपदिकत्वेन अत आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

तदा हीति । (कै)

तन्मध्यपतित इत्यादिन्यायाभावे इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात् लुक्त्वाच्च पूर्वमेवाकचो"ऽव्ययाद्" इति सूत्रे लुक् कुतो नेति चिन्त्यं वङ्कपटव उच्चकैर्नीचकैरिति वाक्ये वङ्कपटव इत्युदाहरणं 'किं पुनः' इति प्रश्नाशयस्तु 'यथैव' इत्यादिना वक्ष्यमाण इत्यन्ये ॥

---

१ सर्वनामाव्ययधातुविधौ । इ ॥

सामान्यशब्दा एव एव स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायतेऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत् सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्त्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥ किं पुनरिमे

व्यवहार्य्यत्वात् ॥ न वेति । भा । अन्यथा सिद्धः केवलस्याप्रयोगः । "न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः" इति "परश्चे"ति (३ । १ । २) सूत्रज्ञापितनियमात् । अर्थवत्तात्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । भा । अन्वयोऽनुगमः सति शब्देऽर्थावगमः ।

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अन्यथा सिध्यतीति । (कै)

तन्मध्ये पतितादिन्यायेनेति भाव ॥

टकाराकारस्येति । (कै)

प्रातिपदिकत्वे सति अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकिकृते टुशब्दोकारस्यैव स्वरप्रवृत्तिरिति भाव ॥

न ह्यसाविति । (कै)

समुदायादुत्पत्तेरिति भाव ॥

अप्रत्यय इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । (कै)

जससमाश्रित्येति भाव ॥

प्रतिषेधेति । (कै)

पर्य्युदासेऽपि प्रत्ययस्य सञ्ज्ञिलाभावान्न दोष इति भाव ॥

बहुव्रीहीति । (कै)

न विद्यते प्रत्ययो [1]यस्मिन्नित्यर्थ ॥

---

१ यस्मिन्नितीत्यर्थ । इ ॥

वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थका । वर्णस्यार्थवदनर्थकत्व उक्तम् । वा । किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद् (शिवसू वा-५) वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगत सघातार्थवत्त्वाच्च । सघातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णात् । अनर्थ-

---

व्यतिरेक शब्दाभावे तदर्थानवगम ॥ विषम इति । भा । यद्येक शब्द एकस्मिन्नर्थे नियत स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तु यतस्त्वनियत तत प्रकृतेरेव सर्वेऽर्था स्यु । यथा दधिमध्वश्विचिदिति । प्रत्ययस्तु क्वचिद्द्योतक ।

भेदसंसर्गेति । (कै)

[1]पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे इतरसंसर्गाकाङ्क्षभेदसंसर्गं सद्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामित्यर्थ । समासेऽपि वाक्यीयेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वं न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभाग परस्येति वचनादिति भाव । एवं च [2]समुदायघटका भागा स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हा अर्थवन्तो गृह्यन्ते इति तात्पर्य्यम् ॥ उपलक्षणत्वेन व्याख्याने बीजमाह

यस्मादिति ॥ (कै)

अश्वक्रीतीति । (कै)

सुबन्तेन समासे तु अन्तरङ्गत्वात् टापि ङीवेव न स्यादित्यर्थ ॥ सुबन्तानामित्यस्योपलक्षणत्वमजानानस्योदयतीत्याह

---

१ "वाक्ये" इत्यधिकम् । इ ॥ २ समुदायघटकभागा । इ ॥

कास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धे (शिवसू वा-५) वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति (शिवसू-वा ५) ॥ तच्चेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । तस्य परिहार । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभाव । वा । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन

प्रत्ययस्यैव वा सर्वे अर्था स्यु । इयानश्वेनेति यथा । प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्र कुर्य्यात् । अत किं न साधीय इति । भा । प्रकृति सर्वानर्थानभिदधाति । द्योतकास्तु विभक्तय इति सिद्धैवार्थवत्ता ॥ प्रत्यय एवेति । भा । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थ ॥

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

देवदत्तविति ॥ (कै)

ननु सुप्तिङ् समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्ययुक्तं तेनोन्तोदात्तस्वरस्यापि सिध्यर्थं समाससंज्ञाया एव विधानादिति शङ्किते

नन्विति ॥ (कै)

समासत्वादेवेति । (कै)

समाससमूलकार्थवत्त्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुप् तिङ् समुदायस्यापि समासतुल्यजातीयता प्रतिपादनाय "जहिकर्मणा" इत्येतदुपन्यस्तमित्यर्थः । एव च भाष्ये

प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यत (भा)

इत्यस्य तन्मूलभूतासमाससंज्ञारभ्यत इत्यर्थ इति तात्पर्य्यम् ॥ तिङन्तस्यासत्त्ववाचित्वेन सख्याकारकाद्यभावात् विभक्त्यनुत्पत्ते प्रातिपदिकस्य फलाभावोऽत आह

गुणिनोऽर्थभाव । तद्यथा । एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च कम्बल समर्थः । एकश्च तण्डुल क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च वर्धितक समर्थम् । एकश्च वल्वजो बन्धनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च रज्जु समर्था भवति ॥ विषम उपन्यास । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । भवति हि किञ्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थ एकश्च तण्डुल क्षुत्प्रतिघाते समर्थ एकश्च

सामान्यशब्दा इति । भा । प्रकृतिश्चेत् सर्वानर्थानभिदध्यात् वृक्ष इत्युक्ते सर्वा सख्या प्रतीयेत । प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्याययेदित्यर्थः ॥ यतस्तु खल्विति । भा । प्रकरणादिना विनैवेति भाव ॥ अतदर्थेनेति । भा । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः ॥ गुणेनेति । भा । अवयवेन । स

ततश्चेति ॥ (कै)

"समासश्चे"ति सूत्र तु परमसर्वं इत्यादौ "स्वाङ्गमिटाम्" इत्यादे प्राप्तस्य बाधाय स्यादिति तात्पर्य्यम ॥

तुल्यजातीयानामिति । (कै)

तत्त्व च प्रयोगार्हस्वतन्त्रार्थवत् समुदायत्वेनेत्याहु ॥ वार्त्तिक-चयेनायमेवार्थ उपलक्ष्यत इति बोध्यम् ॥ प्रकृतिभागस्यार्थवत्त्वे किं केवलस्य प्रयोग आपाद्यते उत तत्र प्रमाण नास्तीत्युच्यते इति विकल्पे नाद्य इत्याह

अन्यथेति ॥ (कै)

द्वितीये आह

अर्थवत्ता त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

नित्यसम्बन्धाविति । (भा)

मायेश्वरवदिति भाव ॥

वल्वजो बन्धने समर्थ । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तायैवानर्थका ॥ यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येक व्रजिक्रिया प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथ समर्थ एवमेषा वर्णाना समुदाया अर्थवन्तोऽवयवा अनर्थका इति ॥ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् । वा । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिक-

---

ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुण । अवयवी तु गुणी ॥ अर्थभाव (भा) प्रयोजनोत्पत्ति ॥ बल्वज (भा) तृणविशेष ॥ या च यावती चेति । भा । अथ समुदाय काचिदित्यस्यार्थे वर्त्तते ॥ विहृतानीति । भा । विच्छिन्नानी-त्यर्थ ॥ अनर्थकस्येति । भा । निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाभावेऽपि

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम । १। २। ४५।)

अवयवानामप्रसिद्धिरिति । (भा)

अवयवमात्रार्थगत्यभावेऽवयवानामर्थवत्त्वे हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थ । लोके केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेऽपि तान्त्रिककल्पितावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति

इह (भा)

इत्यादिना । एव कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्या प्रकृतिप्रत्ययविभाग तयोरर्थवत्त्व च परिकल्प्य शास्त्रेऽन्वाख्यानमिति भाव । अत एव पूर्वप्रश्न "कोसौ" इति लोकसिद्धत्वे हि प्रश्नासगतिरिति बोध्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्या प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्त्वोपपादनस्यानैकान्तिकत्व-मिह भाष्ये उक्त वैषम्य तथा हि ताभ्या नार्थसिद्धि । अध्यागच्छतीत्यादौ निपातेषु व्यभिचारात् [1]तत्सत्त्वेऽपि तदर्था-प्रतीते । तद्व्यतिरेकेऽप्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थप्रतीतेश्च । एव च

---

१ तत्सत्त्वे तदर्थाप्रतीते । इ ॥

सज्ञा वक्तव्या । खञ्जति निखञ्जति । लम्बते प्रलम्बते ॥ कि पुनरत्र प्रातिपदिकसज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्ति (४ । १ । १-२) सुबन्त पदमिति पदसज्ञा (१ । ४ । १४) पदस्य पदात् (८ । १ । १६ १७) इति निघातो यथा स्यात् (८ । १ । २८) ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम । सत्या

द्योत्यार्थसद्भावाद्येषामर्थवत्त्व तेषा सिध्यत्येव सज्ञा । यस्य तु द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम ॥ निघातो यथा स्यादिति । भा । अर्थवदनर्थकयो-रसत्यपि सामर्थ्ये सज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्येके । समानवाक्य-तानिमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्त स चेहास्ति आख्यात साग्रय

प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यैव सर्वार्थतास्तु । अन्यतरस्य साधुत्वमात्रार्थत्वमस्तु । अन्याय्यो नेकार्थत्वमिति त्वप्रयोजकमश्वादिषु दर्शनात् । बहुपर्य्यायदर्शनादन्याय्योऽनेकशब्दत्वमितिवदित्याशयेन प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्ताया अनैयत्यं दर्शयति

यद्येक इति ॥ (कै)

यतस्त्विति । (कै)

एवं च अश्वादिशब्दे [1]तस्मिन् शब्दे सत्येव तदर्थप्रतीतेरर्थान्तरप्रतीतेः । पर्य्यायस्थले तस्मिन्शब्देऽसत्यपि तदर्थप्रतीतेश्चेदृशावन्वयव्यतिरेकौ च निर्णायकाविति भावः । यदि प्रकृतिरेव सङ्ख्यावाचिका तर्हि क्वापि विभक्तिर्न प्रयुज्येतेत्यत आह

प्रत्ययस्त्विति । (कै)

इदम् ईशि यस्येति लोपे इयान् ॥

---

१ तस्मिन् प्रायेण प्रकृतिप्रतीतेः – । इ ॥

मपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते (१ । ४ । २१ २२) न चैषामेकत्वादयः सन्ति ॥ नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृता

कारकविशेषणम् वाक्यमिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे ॥ न ह्नीति । भा । स्वादिविधिवाक्यस्य सङ्ख्याविधिवाक्येनैकवाक्यत्वात् ॥ अविशेषेणेति । भा । नानावाक्यताश्रयणात् । नियमस्वार्थानां न प्रत्ययानां इत्यनर्थकेभ्योऽपि ते भवन्ति ॥ अथवेति । भा । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः ॥ अधिपरी

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम । १। २। ४५।)

अधुनेति । (कै)

इदमोऽधुनाप्रत्यय इति पक्षे इदम् शङ्कितुराशयम् । तदज्ञ मा ज्ञातु पृच्छति भाष्ये

अतः किमिति ॥ (भा)

उक्तेन बहव शब्दा इत्यादिना ग्रन्थेन कि साधित त्वयेति भाव ॥ इतर स्वाशयमाह

न साधीय इति ॥ (भा)

तदेवाह

न पुनरिति । (भा)

अन्यतरद् द्योतकमिति भाव ॥ तद्व्याचष्टे

प्रकृतिः (भा)

इत्यादिना ॥

सिद्धैवेति । (कै)

किन्तु विपरीत प्राप्नोतीति भाव ॥ तदाह

नर्थानपेक्ष्य नियम । के च प्रकृता । एकत्वादय । एकस्मिन्नेवार्थे एकवचन न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचन नैकस्मिन् बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचन नैकस्मिन् द्वयोरिति ॥ अथवाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थकानामप्येतेषा भवत्यर्थवत् कृतमिति यदयमधिपरी अनर्थकौ (१ । ४ ।

इति । भा । क्रियायोगे गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोर्विधानादनर्थकयो क्रियायोगाभावात् प्राप्तिरेव नास्तीति सञ्ज्ञाविधान यथोक्तार्थस्य ज्ञापक सम्पद्यते । आनर्थक्य च निपातस्य धातुनिपातयो साधारणार्थतयाऽधिकद्योत्यार्थाभावादुच्यते । न तु सर्वात्मनार्थाभावात् ॥ तिबेकादेश इति । भा । तिपश्चि-

ततश्चेति । (कै)

एव च प्रकृतेरर्थवत्त्वाभावात् सञ्ज्ञा न स्यादिति भाव ॥ परिहरति

सामान्यशब्दा इति । (भा)

एव सत्येते सामान्यशब्दा स्युस्तत्त्व चैषा न दृश्यते इति भाव । तदुपपादयति

प्रकृतिश्चेद् (कै)

इत्यादिना ॥

वृक्ष इत्युक्ते (कै)

इत्यस्य प्रातिपदिकप्रयोगमात्रे तात्पर्य्यम् ॥ सामान्यशब्दा कीदृशा इत्यत आह भाष्ये

सामान्यशब्दाश्चेति । (भा)

बोद्धार्थे विशेष विशेषबोधकपदान्तरसमभिव्याहारम् एव च प्रकरणादिसापेक्षतयाऽर्थप्रत्यायकत्व सामान्यशब्दत्वमिति भाव । एते तु नैवमित्याह

---

६३) इत्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसञ्ज्ञाबाधिका कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा शास्ति ॥ किं पुनरय पर्य्युदासो यदन्यत् प्रत्ययादिति । आहोस्वित् प्रसज्याय प्रतिषेध प्रत्ययो नेति । कश्चात्र विशेष । अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो ऽन्तवत्त्वात् । वा । अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्य । काण्डे

शब्दादारभ्य सुप पकारेण प्रत्याहार ॥ अन्तवत्त्वादिति । भा । पूर्वस्य प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाकार्य्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भाव ॥ आदिवत्त्वा

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

यतस्त्विति । (कै)

त्वद्रीत्या हि प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थसामान्यं चाभिदधाति तत्र विना प्रकरणादिकं केवलः स्वार्थस्य बोधः कथमपि न स्यात् । दृश्यते तु सः । सङ्ख्यादेश्च न सामान्यरूपेणापि बोधः । एवं च प्रत्ययमात्रात् न कदापि प्रत्ययार्थबोधः । प्रकरणाद्यसत्त्वेऽपि स्वार्थो-पस्थितिः । शास्त्रवासनावतामतो नैषामुभयार्थबोधकत्वरूपं सामान्य-शब्दत्वं ततः किमित्याह

न चेद् (भा)

इत्यादि ॥

प्रत्ययार्थौ (भा)

तद्द्योत्यार्थौ । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति मुख्यपक्षे तस्य द्योतक-त्वात् वर्णवारणायार्थवत् ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र वर्णानामानर्थक्यं दृढकर्त्तुं पृच्छति भाष्ये

कुण्डे। किं कारणम् । अन्तवत्त्वात् । तिबतिपोरेकादेशोऽतिपोऽन्तवत् स्यात् । अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति (१ । २ । ४७) ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इति चेद्ङ्ङेका-देशे प्रतिषेधः आदिवत्त्वात् । वा । न प्रत्यय इति चेद्ङ्ङेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्ध्वा (४ । १ । ६६) । किं कारणम । आदिवत्त्वात् ।

दिति । भा । परकार्य्यप्रतिषेधे कर्त्तव्ये पर प्रत्येकादेशस्यादिवद्भाव ॥ यदय-मिति । भा । अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वादय उत्पद्यन्ते ॥ द्वे इति । भा । तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रत्ययोत्पत्ते प्रागेव ब्रह्मबन्धूशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसञ्ज्ञेयूङेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावा-

किं पुनरिति॥ (भा)

उक्तमिति। (भा)

हयवरट् सूत्रे इति शेषः॥

अनर्थगतेरिति। (भा)

अर्थानवगतेरित्यर्थः। सङ्घातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थवत्त्वम् अन्यथा-नर्थकावयवकसमुदायोऽप्यर्थवान् स्यादित्यर्थः॥ नन्वर्थवत्त्वे प्रत्येकं सुप्स्यादत आह

संघातस्येति। (भा)

एकाज्द्विर्वचनन्यायेन न प्रत्येकं विभक्तिरिति भावः॥ अर्थ-शब्दस्याभिधेयपरत्वे दृष्टान्तासङ्गतिरत आह

अतत्प्रयोजनेति। (कै)

यथा तत्रातत्प्रयोजनकानां समुदायस्तत्प्रयोजनस्तथेहानर्थकानां समुदायोऽर्थवानिति भावः॥ भाष्ये

याच यावती चार्थमात्रेति (भा)

काचित् प्रयोजननिष्पत्तिरित्यर्थः॥ तदुपपादयति

भवति हि कश्चिदिति॥ (भा)

प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत् स्यात्। तत्र प्रत्ययो नेति प्रति-षेधः प्राप्नोति॥ नैष दोषः। आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्त ऊडन्ताद् स्वादय इति यदय नोङ्धात्वो (६।१।१७५) इति विभक्तिः स्वरस्य

दस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः॥ राजेति। भा। तत्र नलोपो न स्यात्। अत्राप्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसञ्ज्ञा बहिरङ्गेण

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

विक्षिपतीति । (कै)

विरहतिरिह पृथक्करणे वर्त्तत इति भावः ॥ "अनर्थकस्येति" विशेषणकृत्यमाह

निपातानामिति ॥ (कै)

ननु पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्य निघातस्य पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थितेः प्रकृते सामर्थ्याभावात् तदप्राप्तिरत आह

अर्थवदनर्थकयोरिति । (कै)

सामर्थ्यं व्यपेक्षालक्षणं ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

पदत्वसम्पादकप्रातिपदिकसंज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

एकेति । (कै)

अत्रारुचिस्तु समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव ग्रहणेन निघातविधौ तदनुपस्थितिः । तदपवादस्य समानवाक्ये निघातेष्वस्य सत्त्व चेति तदाह

समानेति ॥ (कै)

आख्यातमिति । (कै)

अत्र वाक्यलक्षणोऽर्थवत्त्वं न निविष्टमिति निखञ्जतीत्यादेरपि वाक्यत्वं बोध्यम् । एकतिङ्वाक्यमिति युक्तं वक्तुम् ॥

प्रतिषेधः प्राप्तिः ॥ अथवा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात् स्वाद्युत्पत्ति-

---

प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति ॥ नडिसम्बुद्ध्योरिति । भा । ननु हे सुराजन् हे अतिराजन्निति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थं प्रति-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

नानावाक्येति । (कै)

स्वौजस् इत्यादेर्देकयोरित्यादेश्चेत्यर्थ । "अव्ययादाप् सुप" इति लिङ्गात् वाक्यभेदोऽप्यभिमत इति भाव ॥ ननु प्रत्ययनियमे दोष एव इत्यत आह

नियमश्चार्थानामिति । (कै)

एकत्वे एकवचनमेवेति नियमो न त्वेकत्व एवैकवचनमिति भाव । एकवाक्यतापक्षेऽप्यौत्सर्गिकत्वात सर्वविभक्त्येकवचनमित्यन्यत्रोक्तम ॥

सञ्ज्ञाविधानमिति । (कै)

तयोस्तद्विधान च केवल गत्युपसर्गसञ्ज्ञावाधनार्थमेवेति भाव ॥ अनेन च ज्ञापकेन वार्त्तिक प्रत्याख्यायते विभक्त्युत्पत्तिस्तु क्रत्यैवेति बोध्यम् ॥

न त्विति । (कै)

तथाच प्रयोगो व्यर्थ स्यादिति भाव । एतेन ज्ञापकशैथिल्य-मिति ध्वनयति । धात्वर्थानुवादकत्वरूपस्यापि योगस्य ग्रहीतु शक्य-त्वादिति बोध्यम । ध्वनित चेद "अधीपरी"ति सूत्रे भाष्ये ॥

अन्तवद्भाव इति । (कै)

तस्य हि पर्य्युदासे शाब्दकार्य्यलाभ इति तस्यैव प्रवृत्तिर्नत्वादि-वत्त्वस्येति भाव ॥ भाष्ये

र्भविष्यति । सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् । वा । सुब्लोपे च प्रत्ययलक्ष-णेन प्रतिषेध प्राप्नोति । राजा तक्षा (६ । १ । ६८ ॥ ८ । २ । ७)।

षेध स्यात् । न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेध । मध्येऽपवादा इति

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम। १। २। ४५।)

अस्त्यन्यत्तिप इति । (भा)

अतिप्प्रातिपदिकमिति न्यासाश्रयेणेदम् । एव चोत्तरत्र तद्धितग्रहण न कार्य्यमिति लाघवम पञ्चनावप्रिय इत्यत्र पञ्चनावेत्यस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि न चति । टजन्तस्योपसर्जनत्वेन ङीपोऽप्राप्ते सुबपि समासे सख्याऽभावान्न प्रकृते सख्याया उक्तत्वाच्च । वस्तुत प्रश्नस्यार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाप्राप्तिरेव । (एतेन टाप्स्यादित्युक्ति परास्ता । इत्याधिकम् क पुस्तके) । काण्डे इत्यत्र च प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम । एवम ओजायत इत्यत्रापि ह्रस्वापत्तिरत एव तिप् ग्रहणञ्चरितार्थम् ॥

परकार्य्यं इति । (कै)

आदिवत्त्वस्य हि प्रतिषेधरूप शाब्दफलमिति भाव ॥ न चादिवद्भावेन ऊ इत्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि यतो विहितस्तदादित्वाभावात् कथ निषेध । पूर्वान्तवद्भावेन तदादित्व दुर्लभम उभयत आश्रयणे तन्निषेधादिति वाच्यम । धात्ते समुदाये दृष्टा शब्दा इति न्यायेनैकदेशविकृतन्यायेन च ऊङ्प्रकृतित्वारोपादत्रते ॥ भाष्ये

द्वे हीति । (भा)

तत्रावयवस्य सिद्धा समुदायस्य प्रार्थ्यमानेति भाव ॥

तत्रान्तरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेध प्राप्नोति ॥ नैष दोष । आचार्य्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति यदय नडिसम्बुद्धो

न्यायात् । एव तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्त्तते । अन्यथा सुराजाऽति

प्रथमवृत्तिकत्वमचान्तरङ्गत्वम। उपदेशप्राप्ताया समुदाय-निष्ठाया एव हि प्रत्ययान्तत्वेन निषेध इति बोध्यम॥ भाष्ये

अन्तवद्भावादिति। (भा)

एकदेशविकृतन्यायस्याप्युपलक्षण न चैव काण्डे इत्यत्र दोष। अग्रे भाष्य एव वक्ष्यमाणत्वात्॥

अचापीति। (कै)

अचेद चिन्त्य नाय दोष। कार्य्यकालपक्षे व्यवस्थितयो पक्षयो-रेकेन लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषशङ्काया अनौचित्यात्। ध्वनित चेद प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणेभाष्ये। अत एव पर्य्युदासपक्षे नाय दोष शङ्कितोऽत्र भाष्ये। तस्माद् यथोद्देशेऽपि न सिध्यतीति भाष्याशय। न च कैयटोक्तयुक्त्यासिध्यतीति वाच्यम। लुगादिनेव प्रतिषेधेन जात-निवृत्तिरपीति भाष्याशयात्। भुक्तवन्त प्रतीति न्यायस्यापि लुगादि-शास्त्र इवात्रापि त्याग इति भाव॥ अत एव ज्ञापकेन परिहरति

नैष इति। (भा)

यदि त्वनेन ज्ञापकेन जातनिवृत्त्यभाव एवान्वाख्यायते। लुगा-दिनाप्यनुत्पत्तिरेवोच्यते। अवयवलोपशास्त्रेऽपि तत् तदवयवरहित-स्यैव तत्तद्विषये प्रत्ययत्वादिबोध्यते इत्युच्यते तदास्तु इत्याहु॥ ननु "ह्वे" इति समासग्रहण विध्यर्थमिति शङ्काशय। सुराजन् शब्दे "न पूजनाद्" इति समासान्तनिषेध॥

(८।२।८) इति प्रतिषेध प्राप्ति॥ अथवा पुनरस्तु पर्य्युदास। ननु

राजेत्यादौ विध्यर्थताया सम्भवत्या नियमार्थं समासग्रहण न स्यात्॥ यत्त

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

एवं तर्हीति । (कै)

प्रत्याख्याने तु तद्धितनियमार्थे बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणीयेति भाव । पर्युदासेऽपि ज्ञापकाश्रयणमावश्यक न च स्वाश्रया प्रत्ययान्तत्वातसिद्धि । अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । अत एव तण्डुलानित्यादेर्न प्रातिपदिकत्वमिति न नलोपस्तत्र इद चासिद्धवत्सूत्रभाष्यकैयटयो स्पष्टम । सिद्धान्ते तु समासार्थे तदनुवृत्ते फल चिन्त्यम ॥ भाष्ये

गृह्यते चेति । (भा)

अन्तवत्त्वेनेति भाव ॥

संख्याप्रधानं चेति । (कै)

काण्डे तिष्ठत इत्यादौ । तत्र च सख्याया एव स्वाश्रयसम्बन्धेनान्वय इति भाव । तत्र सख्याया प्राधान्य (चिन्त्य इति नास्ति इ पुस्तके) न हि तद्वि शेष्यको बोधोऽनुभवसिद्ध शक्ते प्राधान्य च सम्बन्धघटकतया बोध्यम् । प्रथमान्तस्यापि वारिणी तिष्ठत इत्यादौ क्रियाकारकभावेनैवान्वयाद् वारिकर्तृकास्थितिरित्यर्थेन सम्बन्धघटकशक्तेरेव प्राधान्यमिति बोध्यम ॥

न च तयोरिति । (कै)

चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोष । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि ।

स्येति । भा । विभक्त्यन्त च शक्तिसख्याप्रधान न च तयोर्लिङ्गयोग । न वाऽन्तवद्भावेनार्थ शक्योऽतिदेष्टमिति न भवति ह्रस्व । अथवा नपुसकत्व

तदर्थशक्तिमत्त्वयोरित्यर्थः । यस्य ह्रस्वस्तस्य मात्राद्यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्त्ववयवद्वारकं तस्य माभूदित्येतदर्थं तस्येत्युक्तेरिति भावः ॥ भाष्ये

किं च नपुंसके इति । (भा)

नपुंसकलिङ्गवदर्थे किमित्यर्थः ॥

यस्येति । (भा)

यदर्थस्येत्यर्थः ॥

कस्येति । (भा)

किं शब्दार्थस्येति अर्थः ॥

प्रातिपदिकस्य (भा)

इत्यस्य सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थः । एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो निषेधो वेत्युभयमपि व्यर्थम् । तत्फलं हि तत्र ह्रस्वव्यावृत्तिरेव । तस्यामन्यथासिद्धायां तद्व्यर्थमेवेति भावः । फलान्तरं तु नास्त्येव । औत्सर्गिकैकवचनस्येष्टसिद्ध्यर्थं क्वाचित्कत्वेन तदर्थस्य संख्याकर्माद्ययोगेन च सुबनापत्तेः । न च प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वे तदवयवसुपो-लुगापत्तिः । विधिवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात् धातुसाहचर्यात् विभक्त्यतिरिक्तशब्दघटितप्रातिदिकावयवस्यैव तेन लुग् इति न दोषः । नापि फिट्स्वरप्राप्तिः । तत्तत् स्वराणां विशेषविहितानां बाधकत्वात्

गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मा-

---

प्रातिपदिकार्थस्यैव सम्भवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाभावः । अत्र च सूत्रे यद-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिट्स्वरप्रवृत्तेश्च । नापि पचेरन्नित्यादौ न लोपप्राप्तिः । रन्नादेरस्यैव कर्त्तुं युक्तत्वात् । अन्यथा पर्य्युदासे ह्रस्वाभावेऽपि कार्य्यान्तराणामवारणादस्तु पर्य्युदास इति भाष्यासङ्गतेरिति दिक् ॥ यथा न्यासेऽप्याह

अथवेति । (कै)

वस्तुतो यथा न्यासेऽपि नपुंसकलिङ्गवदर्थे विशेष्यतया वर्त्तमानस्येत्यर्थः ॥

नचेदं तथेति ।

अयं प्रयासो व्यर्थ एवेति दिक् ॥

यत्तस्येति । (भा)

अनेनायमेवार्थो बोध्यते इति बोध्यम् ॥

आहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीजं वङ्कपटव इत्याद्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति । इदं च बङ्कज्विधायके कैयटे स्पष्टम् । अव्युत्पत्तिपक्षज्ञापकं तु "[1]अत इकृकमिकंसे"ति सूत्रे कंसग्रहणमिति बोध्यम् । अस्यापि ज्ञापकं "[2]ऋत्व्क्" सूत्रे उपपादितम् ॥

---

१ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥
२ शिवसू – २ ॥

इभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्ध्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

व्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याङ्‌ ॥

[१]कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ॥

अर्थवत्समुदायानामिति । (भा)

लोकेऽर्थबोधकतया पृथक्प्रयुज्यमानाना च समुदाय इत्यर्थ ॥

---

१ समासग्रहण किमर्थम । समासग्रहणमुक्तम । किमुक्तम । अर्थवत्समुदायाना समासग्रहण नियमार्थमिति ॥

---

१ अर्थवन्त एते प्रातिपादिकसज्ञा स्यु । विशेषणसामर्थ्यात् तदन्तविधि । न हि जहत्स्वार्थाया वृत्तौ कृत्तद्धिताना चार्थोऽस्ति । भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्त स । भित् । छित् । अत्राधातुरिति पर्युदासे प्राप्ते कर्त्ता, हर्त्ता, अत्र तद्धितान्तानामेवेति नियमेन निरासे प्राप्ते सन्निहितत्वाच्च कृद्ग्रहणेन प्रागुक्तमेव बाध्यते न तु समासग्रहणकृतो नियमोऽपि । तेन कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् "मूलकेनोपदशम्" इति वाक्यस्य न भवति ॥ ननु बाध्यसामान्यचिन्ताया समासनियमोऽपि बाध्यते । विशेषचिन्ताया तु मध्येऽपवादन्यायावतारात् तद्धितनियमोऽपि न बाध्येतेति चेत् । सत्यम् । आद्ये एवेह पक्ष । न च वाक्येऽतिप्रसङ्ग । शब्दाधिकारमाश्रित्येहार्थवच्छब्देनैकार्थीभावविवक्षणात् । अतिशये मतुप्स्मरणात ।

(भूमनिन्दाप्रशसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
ससर्गेऽस्तिविवक्षाया भवन्ति मतुबादय ॥ ५ । २ । ९४)

वक्ष्यमाणरीत्या अप्रत्यय इति निषेध प्रत्ययान्तपर इति पक्षे तु पुरस्तादपवादन्यायादिष्टसिद्धिरिति दिक् ॥ तद्धित । औपगव । अत्रानेन मध्येऽपवादन्यायात् सर्वेष्टसिद्धि । अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽपि

पूर्वेण वा सञ्ज्ञानियमविधीना विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति मतभेदस्योक्तत्वात् । एव समासेऽपि । न चासमर्थसमासेषु विध्यर्थं समासग्रहणमिति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् । असमर्थाना तर्हि कथ सञ्ज्ञेति चेत् धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण । "असूर्य-ललाटयो" (३ । २ । ३६) इत्यादिना हि समास उपपदे कृद्विधीयते । उपपद च महासञ्ज्ञाकरणबलात् विभक्त्यन्तमेव । न चैवमपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् (परिभाषेन्दुशे—२७) राजकुमारीत्यादौ प्रत्ययान्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम । अन्तरङ्गस्यापि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्ते । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो नेति वक्ष्यते । तस्मात् प्रकृते समासग्रहण नियमार्थं सद्वाक्यस्य सञ्ज्ञा निवर्तयति इति स्थितम् । नियमस्य सजातीयापेक्ष । यत्र पूर्वो भाग पदमुत्तरश्च प्रत्ययभिन्न तादृशस्य समुदायस्य चेत् स्यात्तर्हि समासस्यैवेति । षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारात् । तेन बह्वृच् पूर्वस्यास्त्येव रुञ्ज्ञेति बहुपटच इति टकारस्योदात्तता लभ्यते । प्रथमस्य जसो लुकि "चित सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्" (६ । १ । १६३ । वा) इति चित् स्वरे कृते पुनर्विभक्त्युत्पत्ते । अन्यथा तु जसेवोदात्त स्यात् । उत्तरश्चेत्यादिकिम् । हरिष्वित्यादेरनेन व्यावृत्तिर्माभूत् । एवमस्तु को दोष इति चेत् । शृणु । तथा सति जन्मवान् इत्यादौ तद्धितान्ते विध्यर्थं तद्धितग्रहण स्यात् । राजानौ इत्यादेस्तु प्रातिपदिकत्व केन वार्यताम । न तावदनेन नियमेन । पूर्वभागस्यापदत्वात् । नापि तद्धितग्रहणेन । तस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वायोगात् । न च "सुपोधातुप्रातिपदिकयो" (२ । ४ । ७१) इति धातुग्रहण प्रत्ययान्ताना प्रातिपदिकसञ्ज्ञा नेति ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्य प्रासादीयतीत्यादौ हरिष्वितिवदप्रातिपदिके चरितार्थत्वात् । नापि ङ्याब्ग्रहण ज्ञापकम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धौ तस्यान्यार्थताया एव सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । तस्मादुक्तमेव साधु । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसङ्घातविषयको नियम इत्यपि सुवच तथापि सरूपसूत्रे समुदायाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति ग्रन्थ योजयितुमिद गौरव

मादृतम । निष्कर्षे तु तथैवास्तु । तथा च तद्धितग्रहणं नियमार्थमेव । भेदसंसर्गद्वारकमर्थवत्त्वमिति कैयटस्याप्ययमेव भाव । भेदे परस्परपरिहारेण प्रयोगे सति य संसर्गस्तद्द्वारकमित्यर्थात् न तु भेद संसर्गो वा द्वय वा वाक्यार्थ इत्याशयेन तद्ग्रन्थ । बहुच् समासयोर्वैरूप्यालाभात् । यद्वा । सात्पदाद्योरिति सातिग्रहणात् प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे पूर्वसूत्रस्थ प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्तदन्तपरम् । तद्धित ग्रहणन्तु विध्यर्थमेव । स्यादेतत् । पक्षत्रयेऽपि राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादे सञ्ज्ञादुर्वारेति प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक स्याद् इति चेन्नैवम् । जहत् स्वार्थायामानर्थक्यात् । अजहत् स्वार्थायामपि पूर्वपदविनिर्मुक्तस्य विशिष्टार्थविरहेण तत्सहितस्यैव विशिष्टार्थगमकत्वात । प्रशंसाया हि मतुब् इत्युक्तम् । एव घटपटावित्यादावपि मिलितयोरेव पदयो सहभूतार्थता । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाच्च । घटावित्यशो नार्थवानिति । एतेनासमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थं समासग्रहणं कि न स्यादिति चोद्य प्रत्युक्तम् । अर्थवद्ग्रहणस्येहार्थताया एवोक्तत्वादिति दिक् । यदि तु नैयायिकरीत्या अर्थवत्त्वं वृत्तिमत्त्व तच्च समासस्य नास्तीत्याश्रित्य समासग्रहणं विध्यर्थम । तद्धितग्रहणमपि तथा । अप्रत्यय इति तु प्रत्ययवारणार्थमित्याश्रीयते तथापि न क्षति । तद्धितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरतामाश्रित्य बहुपटव इत्यस्य सुसाधुत्वात् । किन्त्वस्मिन् पक्षे सिद्धान्तविरोध । मूलकेनोपदंश पचतकीत्यत्रातिप्रसङ्गश्चेति यथास्थितमेवास्तु । इह प्रकरणे यथा श्रुता प्राचा ग्रन्था दुष्टा एवेत्यवधेयम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या येषा द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुक्तसमुच्चयार्थाच्चकारात्सिद्धमिदम् । अनुकरणेषु तु अनुकरणेन सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावान्न प्रातिपदिकता । भूसत्तायामिति यथा । भेदविवक्षायान्तु सञ्ज्ञा स्यादेव । "भुवो वुग" इति यथा । न चाधातुरिति पर्युदासापत्तिः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यानित्यतयोवङादौ प्रवृत्तावपि सञ्ज्ञायां अप्रवृत्तिसम्भवात् । एतच्च ऋत्लकसूत्रे उपपादितम ॥

[1]ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। १। २। ४७॥

शक्तिप्रधानत्वादिति। (कै)

तिङभिहितकर्तृशक्तिबोधकत्वेन प्रथमाया अपि शक्तिप्रधानत्वमित्याशय ॥

द्वयोरपीति। (कै)

समुदायेनेति शेष । काण्डस्य विशेषणतया प्रविष्टत्वादिति भाव ॥

साधनेति। (कै)

साधनगता सख्यामाख्यात तदर्थ । क्रिया यथोपादत्ते तदुपादानेन यथा सख्यावती तथा तद्गतलिङ्गोपादानेन लिङ्गवत्यपि स्यादित्यर्थ । कारकगता सख्या आरोपेण क्रियायामेव बोध्यते तिङादिभिरिति स्पष्ट "ङ्याप् प्रातिपदिकात्" इति सूत्रे भाष्यकैयटयो ॥ अलिङ्गसख्यस्याव्ययत्वादाह

---

१ प्रातिपदिकग्रहण किमर्थम्। नपुसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहण तिब्निवृत्त्यर्थम। वा। नपुसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहण क्रियते तिब् निवृत्त्यर्थम। तिबन्तस्य ह्रस्वत्व माभूत्। काण्डे कुड्ये। रमते ब्राह्मणकुलमिति॥ अव्ययप्रतिषेध। वा। अव्ययाना प्रतिषेधो वक्तव्य। दोषा ब्राह्मण-

---

१ प्रातिपदिकग्रहणमिति। भा। नपुसकलिङ्ग द्रव्यस्यैव सम्भवति। द्रव्यवाचित्व तु प्रातिपदिकस्यैव सम्भवति न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वात् नापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्न। काण्डे इति। द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुसकार्थवृत्तित्व। सुबन्तस्यापीति भाव ॥

यथेति । (कै)

तिङन्तविषयोपवर्णितेत्यर्थ । यथा तत्र साधनत्वसम्बन्धेन तद्धर्मग्रहण तथात्र सामानाधिकरण्यात स्यादिति भाव ॥ वैयधिकरण्येन दोषा शब्दे नपुंसकत्वाभिव्यक्त्यभावादाह

दोषासहेति । (कै)

दोषा शब्दो लाक्षणिक इत्यभिमान ॥

इत्यचार्थे इति ।

शब्दशक्तिस्वभावादिति भाव ॥ ननु कारक क्रियाया न द्रव्यस्य इति कथ नपुंसकस्याधिकरणमित्युक्तिरत आह

ब्राह्मणकुलसाधनानामिति ॥ (कै)

तत्रोपपत्तिमाह

आधेयेति ॥ (कै)

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

अर्थधर्मनपुंसकत्वाश्रयत्वादित्यर्थ । एव च पूर्वं दीर्घे ततो ह्रस्वे लब्धे लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्दीर्घाप्रसङ्ग इति भाव । वस्तुत

कुलम । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ॥ स तर्हि वक्तव्य । न वक्तव्य । नाव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि । अधिकरणमव्ययं नपुंसकस्य ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूत वृषलकुलम् । कुड्यीभूत वृषलकुलमिति ॥ न

रमते ब्राह्मणकुलमिति । भा । यथैव साधनाश्रया सख्यामाख्यातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि ॥ अव्ययप्रतिषेध इति । भा । यथोपवर्णितन्यायेनाव्ययस्यापि लिङ्गयोगात् प्राप्ति ॥ दोषा ब्राह्मणकुलमिति । भा । दोषा

समत्वेऽपि परत्वात् "चौ" इति दीर्घे ततो ह्रस्वे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति बोध्यम ॥

असत्त्वेति (कै) ।

क्वचिल्लिङ्गवता सामानाधिकरण्येऽपितस्य लिङ्गवत्तया स्वार्थबोधकत्वाभाव इति भाव ॥

किं चिद् (भा)

इत्यादिना एतावता द्विविधमेवाव्ययमिति भ्रमितव्यम् उभयातिरिक्तस्यापि चाव्ययस्य सत्त्वात् । हिरुगादे क्रियाप्रधानत्व क्रियामात्रविशेषणत्वेन "काण्डीभूतमि"त्यत्राप्येतदेव स्वभावाच्च तादृशस्य लिङ्गाद्ययोग ॥

न चैतयोरिति । (भा)

प्रायेणेति शेष । तत्राव्ययार्थस्य काण्डेत्यादिश्चोभयायोग ।

वा लिङ्गाभावात् । वा । न वा वक्तव्यम । किं कारणम । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ॥ किं पुनरयमव्ययस्यैव परिहारमाहोस्वित् तिबन्तस्यापि । तिबन्तस्यापीत्याह । कथम । अव्यय हि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधान किंचित् क्रियाप्रधानम । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधान हिरुक्पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिबन्त चापि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधान किंचित्क्रियाप्रधानम् ।

सहचरितत्वाद् ब्राह्मणकुलमेव दोषा शब्देनोच्यते इति ह्रस्वप्रसङ्ग । नाचाव्ययमिति । भा । दोषाशब्दो रात्राविव्यर्थे वर्त्तते दिवाशब्दोऽप्यहनी त्यत्रेति । ब्राह्मणकुलसाधनाना क्रियाणामधिकरण कालो भवन् ब्राह्मणकुलस्याधिकरण भवति । दोषा दृश्यते चरत्यधीते चेति । आधेयव्यवधाने नाधिकरणस्य क्रियाधारणात् ॥ काण्डीभूतमिति । भा । प्रकृतिविका-

"रमते" इत्यादेर्लिङ्गायोग इति बोध्यम् । अन्यथा "हतशायिका शय्यन्ते" इत्यादौ "पचति रूपम्" इत्यादौ च ताभ्यां योगेन भाष्यासङ्गतिः स्यात् ॥

भावशक्तीति । (कै)

पदार्थशक्तिरित्यर्थः । "विचित्रत्वादि"त्यनेनेदं सूचयति "पचति कल्पम्" इत्यादौ भवत्येव । पचतकीत्यादौ च नेति ॥ "काण्डे तिष्ठत" इति प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थे विधानाद्विभक्त्यर्थाप्रधानत्वेनास्त्येव लिङ्गयोग इति स्यादेव ह्रस्वत्वमित्यभिमानः ॥ समाधत्ते

सङ्ख्याया इति । (कै)

विभक्त्या सङ्ख्याया लिङ्गवत्त्वेनाप्रतिपादनं भावशक्तेर्वैचित्र्यादिति भावः । अत्र "सङ्ख्याया" इति शक्तेरुपलक्षणं सङ्ख्यायाः प्राधान्यासम्भवात् । प्रथमास्थलेऽपि यथा शक्तिरस्ति तथोक्तम् ॥ भाष्ये

काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति । अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम् । क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्येत । काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपादिका-

---

रयोरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद् ह्रस्वप्रसङ्गः । कृते ह्रस्वत्वे "च्वौ च" (७ । ४ । २६) इति दीर्घो भविष्यतीति चेत् । ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसङ्गः । एवं रमते इत्यत्रापि ह्रस्वे सति टेरेत्वस्याप्रसङ्गः ॥ न चेति । भा ॥ असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ न चैतयोरिति । भा । आख्यातस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसङ्ख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने

अवश्यं चैतदेवमिति । (भा)

एतत् तिबन्तम् अलिङ्गमित्यवश्यं स्त्रीकार्य्यमित्यर्थः ॥ समुदायस्याप्युक्तं प्रातिपदिकत्वमुपपादयति

गृह्यते च प्रातिपदिक (भा)

इत्यादिना ॥

अवयवधर्मेणेति । (कै)

अवयवभूतप्रकृत्यर्थधर्मेणत्यर्थः । समुदाय प्रत्ययान्तः । यद्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तदा प्रातिपदिकग्रहणे क्रियमाणेऽप्येतदवश्यवाच्यमिति भाष्यार्थ इति भाव ॥ भाष्ये

उभाभ्यामपि वक्तव्यमिति । (भा)

एवमर्थकतया सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः ॥ अवयवद्वारा समुदायस्यापि नपुंसके वृत्तिसम्भवात् कथमनेन परिहारोऽत आह

साक्षादिति । (कै)

तस्यैव तज्जन्यबोधविशेष्यस्य अनुपजातव्यतिरेकस्य अनुपजात-

प्रातिपदिकयोरेकादेश प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद् ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥ यश्चैकादेशदीर्घैत्वेषु प्रतिषेध ।

विचित्रत्वाद्भावशक्तीनाम् । काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि सङ्ख्याया प्राधान्यान्नपुंसकत्वायोग ॥ अवश्यमिति । भा । यद्यवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते इत्यर्थः ॥ यत्तस्येति । भा । साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्व । यस्य त्ववयवद्वारकं तस्य माभूत् । अथवा तस्यैवानुपजातव्यति-

सम्बन्धस्य अनुपजातेतराकाङ्क्षस्येति यावत् ॥ अनेन सत्त्वप्रधानत्वमुपलक्षितम् ।

सूत्रकारेण त्विति । (कै)

अवयवद्वारकमपि नपुंसकवृत्तित्वं गृह्यते इति तदाशय । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसकगुणः प्रसिद्धस्तस्य नपुंसके वर्त्तमानस्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः ॥ भाष्ये

अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति । (भा)

एवं ह्रस्वत्वे कृते दीर्घप्रवृत्तेर्लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

चक्रकप्रसङ्ग इति । (कै)

लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायमनालोच्येदम् ॥

वा । यञ्चेकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्य । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम युगवरत्रेभ्य ॥ यञ्चेकादेशदीर्घत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात् सिद्धम । वा । बहिरङ्गा एते विधय (६ । १ । १०१ ॥ ७ । ३ । १०२ ३)। अन्तरङ्ग ह्रस्वत्वम् । असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

रेकस्येत्यर्थ । विभक्त्यन्त चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाभाव ॥ सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहण मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृत प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ह्रस्वाभाव ॥ युगवरत्रायेति । भा । दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्व पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्ग ॥

[1]गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।१।२।४८॥

भाष्यवार्त्तिकयोर्विभज्यकथनाकथने हेतुमाह

धात्विति ॥ (कै)

ननु स्वरितत्वे उत्तरत्रानुवृत्तिरेव स्यात् । न तु तदधिकारस्य-लाभोऽत आह

स्वरितेनेति ॥ (भा)

ह्रस्वभावित्वाभावादिति । (कै)

न चातिमतेरित्यादौ सम्भवगुणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । किं च तद् ग्रहणे अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव ह्रस्वे ततो गुणे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनः तत्प्रवृत्तौ फलाभाव इति भावः ॥ भाष्ये

स्त्रीप्रत्ययेनेति । (भा)

एवं च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद् ह्रस्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

अतिकारीषेति । (कै)

कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्र इति विग्रहः ॥

अनुपसर्जनेति । (कै)

---

१ उपसर्जनह्रस्वत्वे च । वा । उपसर्जनह्रस्वत्वे च किम् । यण्एकादेशा-दीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा—१ । २ । ४७) । अतिखट्वाय अतिखट्वार्थम् अतिखट्वेभ्यः ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् सिद्धमित्येव (वा—१ । २ । ४७) । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ [2]गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् । वा । गोटाङ्-

एवं च ण्यङ अतिक्रान्तार्थे प्रत्युपसर्जनत्वात् तदादिनियमेन पुंचोत्तरपदकतत्पुरुषेण्यङन्तस्यापूर्वपदत्वान्न सम्प्रसारणमित्यर्थः ॥

उपसर्जनत्वादिहेति । (कै)

वस्तुतश्चिन्त्यमेतत्प्रत्यासत्त्यायस्य ("पुंचोत्तर" इत्यारभ्य "यस्य" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके) समुदायस्त्रीप्रत्ययान्तत्वं प्रार्थ्यते तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वेन तदादिनियमाप्रवृत्तौ दोषाभावात् ॥

किं दीर्घेति । (कै)

"हल्ङ्यादि" सूत्रे "हल्ङ्याब्भ्य" इत्यस्य परविशेषणत्वेनावयवङ्यन्तात् परत्वेन च निष्कौशाम्बिरित्यादौ सोर्लोपवारणार्थत्वात् दीर्घग्रहणस्येदमपि चिन्त्यम्। विहितविशेषणे तु यासेत्यादावव्याप्तिः। कर्त्रीत्यादावव्याप्तिश्च (कर्त्री इत्यादा- इति नास्ति ड पुस्तके)। अत्वादिविधौ विषयसप्तमी तु "तस्मिन्निति" शास्त्रबाधापत्त्या गमकाभावेन चायुक्तेति दिक् ॥

कारीशब्दादपीति । (कै)

तथा च कुम्भशब्दे आदिवृद्धिर्न स्यादितीति भावः ॥ ननु पुंवद्‌तिदेशे स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादत आह

यथेति । (कै)

ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत्। पुंसि

ग्रहणं कर्तव्यम्। किमिदं टाब्डिनि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्वसन्निविष्टानां प्रत्याहारः। टाप प्रभृत्या ष्यङो ङकारात् (४।१।४–१८)। किं प्रयोजनम्। ङ्यन्निवृत्त्यर्थम्। इतुस्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं माभूदिति। अतितन्त्री अतिश्री अतिलक्ष्मीरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।

यथा पपीरित्यादौ ईकारस्य श्रवण तथा तत्र स्त्रीप्रत्ययभूतस्यापीत्येव वचनव्यक्त्येति भाव । अत एवाचैवेद कृतम । अन्यथा पुवद्भाव प्रकरण एव वदेत्। "ईयसश्च" इति प्रतिषेधान्नकप्। नपुसकह्रस्वत्व तु भवत्येव अत्र पाठात। न च नेत्येव सिद्धे पुवद् वचन व्यर्थ वार्त्तिकाक्षरेषु लाघवगौरवविचाराभावादित्याहु । अन्ये तु तस्याप्यभाव मन्यन्ते। अत एवोत्तरवार्त्तिके नपुसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध इति भ्रमव्यावृत्तये गोसमासनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । अत एव च विग्रहे स इत्यादि न प्रयुक्तमित्याहु । तत्र समासपद स्त्र्यन्तसमासपरम ॥

प्रथमेति । (कै)

षष्ठीति प्रथमानिर्दिष्टत्वादित्यर्थ । शास्त्रीयमिहोपसर्जन न तु केवल लौकिकमेवेति भाव । प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तेगोशब्दस्य प्रातिपदिकत्वमस्त्येव ॥

राजकुमारीशब्द इति । (कै)

नन्वस्यानुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन प्रत्ययान्तत्वात् कथ प्रातिपदिकत्वम । न च समासत्वात् । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वभङ्गापत्ते । तत्राप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन तेनापि दुर्लभत्वाच्चेति चेन्न स्त्रीप्रत्ययविशेषस्य सामान्यस्य वा ग्रहणाभावेन तदप्रवृत्ते ॥ भाष्ये

स्त्रीग्रहण स्वर्य्यते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति (१ । ३ । ११) । "स्त्रियाम्" (४ । १ । ३) इत्येव प्रकृत्य ये विहितास्तेषा ग्रहण विज्ञास्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति॥ यद्येव प्रत्यय ग्रहणमिद भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहण भवतीतीह न प्राप्नोति । अतिराजकुमारि अतिसेनानीकुमारिरिति । अस्त्रीप्रत्ययेने-

किमुच्यते इति । (भा)

गोस्त्रीनिवृत्त्यर्थमित्येव वक्तुं युक्तमिति भाव ॥

न पुनरिति । (भा)

असमासोऽपि किं चित् पूर्वपदस्यन्त नेति काका प्रश्न ॥ भाष्ये

न चान्तरेणेति । (भा)

तदाशयमाह

इह त्विति । (कै)

एतच्चाप्रत्यय इति सूत्रन्यासे । अतिबिति न्यासे तु कुमारीत्यस्यापि तत्त्वमस्त्येवेति तत्रापि दोष ॥ भाष्ये

[1]**उभयत इति ।** (भा)

एणेय सिद्धये "स्त्रीभ्यो ढक्" (४ । १ । १२०) इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यसम्बन्धात् गाङ्गेये न दोष । [2]प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्येति परिभाषामनाश्रित्येद तथा हि प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणा स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति "[3]बहुव्रीहेरूधस" इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । वक्ष्यमाणसमाधानेन [4]समाधानादेकदेशयुक्तावत्र

---

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥ २ परिभाषेन्दुशे – १२ ॥
३ अ ४ । पा १ । सू २५ ॥ ४ 'सर्व' । इ ॥

त्येव तत् ॥ ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् । वा । ईयस बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्य । बह्व्य श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥ पूर्वपदस्य च प्रतिषेधे । गोसमासनिवृत्त्यर्थम । वा । पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य । किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थम । गोनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च । गोनिवृत्त्यर्थं तावत् । गोकुल गोक्षीर गोपालक इति ॥ समासनिवृत्त्य-

नात्यादृत भगवतेति बोध्यम ॥ ननु चित्रगुरित्यादौ गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाभावाद्ध्रस्वाप्राप्तिरत आह

उपसर्जनेति । (कै)

श्रुतत्वादिति भाव ॥

गोस्त्रियौ इति । (कै)

गोस्त्रीप्रत्ययान्ताविवर्थ ॥

न तु सूत्रस्येति । (कै)

वस्तुत सूत्र ग्रेषत्वेऽपि न चति । "[1]येन विधि" '[2]असमासे निष्कादिभ्य" इति सूत्रभाष्ययोरस्या प्रत्ययविधिविषयताया सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयतायास्च बोधितत्वेनास्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वावश्यकत्वात् वक्ष्यमाणसमाधानेनास्यापि परिहार । तच्च गोशब्दांशेऽप्यावश्यकमिति ध्वनयन्नाह

अगोपुत्र इति । (कै)

ततस्तत्पुरुषादिति समासान्त निषेध ॥ भाष्ये

अप्रधानमुपसर्जनमिति । (भा)

---

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥ २ अ ५ । पा १ । सू २० ।

र्थम् । राजकुमारीपुत्र सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोऽपि किंचित् पूर्वपद यदर्थं प्रतिषेध स्यात् । स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते न चान्तरेण समास स्त्र्यन्त प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति । खट्वापाद

अत्र सूत्रे सम्भवसत्त्वात् लौकिकार्थसमानाधिकरणशास्त्रीयस्यैव ग्रहणमिति भाव । केवललौकिकस्य ग्रहणे तु गार्गी चासौ वृन्दारिका चेति गार्ग्यवृन्दारिका इत्यादौ वृन्दारिका ("इत्यादौ वृन्दारिका" इति नास्ति क पुस्तके) शब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वादुत्तरपदत्वात्तदन्तस्य समासप्रातिपदिकत्वाच्च ह्रस्वप्रसङ्ग इति दिक् ॥

यं प्रतीत्यादि । (भा)

यदर्थं प्रति यदर्थस्याप्रधानत्व तद्बोधकस्य चेत्तद्बोधको गोशब्दादिरन्तो भवतीत्यर्थ इति कैयटानुसारिण । परे तु "प्रथमानिर्दिष्टम्" (१।२।४३) इति सूत्रोक्तरीत्या येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्ट तस्य त प्रत्यप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्यासत्त्या तत्समासप्रातिपदिकान्तस्यैव ह्रस्व इति भाष्यार्थ । अत एव "य प्रति यदिति" भिन्नलिङ्गनिर्देश इत्याहु ॥ वार्त्तिकेन यथा न सिद्ध्यति तथोपपादयति

त्रिपदे इति ॥ (कै)

द्विगुसमास इति । (कै)

अत एव तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्व कपि कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादाह

मालामाद इति । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात् प्राप्नोति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥ गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थ । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते न चैतद्गोऽन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोऽन्तम । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थ । स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

कप प्राक् प्राप्तौ ह्रस्व "कपि चे"ति वार्त्तिकेन कथ निवर्त्त्यत अत आह

कपीति चेति ॥ (कै)

द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वेनानुपसर्जनत्वादाह

समासार्थे इति । (कै)

उद्भूतावयवभेदसमूह समासार्थ । तत्रावयवी च प्रधानमित्यर्थ ॥ नन्वेवमपि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् कथ प्राप्तिरत आह

प्रथमेति ॥ (कै)

परे तु अत्रैकविभक्तीत्युपसर्जनत्व समासोपेक्षया च तत्र नियत-विभक्तिकत्व द्वन्द्वस्य प्रथमान्तानामेव न परिनिष्ठितविभक्त्या वाक्ये प्रत्येकमेव कर्मत्वकरणत्वाद्यवगत्यासमासे च समुदाये एव तदवगत्या-समाससमानार्थत्वाभावेन तस्य वाक्यत्वासम्भवात। अत एव यदग्नये च प्रजापतये च इत्यादौ वाक्ये प्रत्येकमेव देवतात्वमग्नीषोमावित्यादौ

प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यम य प्रति यदप्रधान तस्य चेत् सोऽन्तो भवतीति । अवश्य चैतदेव विज्ञेयम । उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत । पञ्चकुमार्य्य प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रिय । दशकुमारीप्रिय इति ॥ कपि च । वा । कपि च प्रतिषेधो वक्तव्य । बहुकुमारीक । बहुवृषलीक (५ । ४ । १५३) ॥ द्वन्द्वे च । वा । द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्य । कुक्कुटमयूर्य्यौ ॥ उक्त वा । वा । किमुक्तम । कपि तावदुक्त "न कपि" (७ । ४ । १४) इति

समासे च समुदितस्यैवेति व्यवस्था सिध्यति ध्वनित चेद् "[1]न ङिसम्बुद्धो" इति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्याम इत्याहु ॥

प्रियं ग्रामणि इति । (भा)

तस्य नपुंसकत्वप्रदर्शनाय ब्राह्मणकुलमित्यस्योपन्यास । अत्र नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध स्यादित्यर्थ । प्रकल्प्य चापवादविषय-मिति न्यायेन पूर्वमपि ह्रस्वो न स्यादिति तात्पर्य्यम ॥

समासान्त इतीति । (कै)

कबन्तरङ्गतर इति वक्ष्यमाणोभिप्राय ॥

बहुयवागूक इति । (कै)

यवागूशब्दो दीर्घान्त इति "ऊङुत" (४।१।६६) इत्यस्याप्राप्ते । स न स्त्रीप्रत्ययान्त इति भाव ॥ विशेषापेक्षस्यावहिरङ्गत्वेऽप्याह

नद्युत्तरपदमिति ॥ (कै)

ननु द्वयो स्पर्धमानयोरेकस्य बहिरङ्गत्वेतदपेक्षमन्यस्यान्तरङ्गत्व-मिति प्रकर्षाभावादातिशयिकोऽयुक्तोऽत आह

---

[1] अ ८। पा २। सू ८॥

प्रतिषेध इति। नैतदस्त्युक्तम्। "केऽण" (७। ४। १३) इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्या प्रतिषेध । कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। अवश्य चैतदेव विज्ञेयम। यो हि मन्यते या च यावती ह्रस्वप्राप्तिस्तस्या प्रतिषेध इतीहापि तस्य प्रतिषेध प्रसज्येत। प्रिय ग्रामणिब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिक । प्रियसेनानिक ॥ इद तर्ह्युक्तम

परेति । (कै)

यदि भवान् ह्रस्वत्वमन्तरङ्गं मन्यते तदा ततोऽप्यन्तरङ्गतरः कबित्यर्थः ॥

ततश्चावयवापेक्षत्वादिति । (कै)

समासशब्देन तदर्थमुत्तरपदं लक्ष्यत इति भाव इति कश्चित् । वस्तुतस्तु समासार्थं विग्रहवाक्यं लक्ष्यत इति भाष्याशयः । तथैवान्यत्र दृष्टत्वात् । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवतीति वाक्यशेषस्वारस्याच्च । एवं चान्तरङ्गतरत्वं स्पष्टमेव कैयटेऽप्यवयवापेक्षत्वादित्यस्यावयवगतप्रातिपदिकसंज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः । समासान्तविधायकानां च तत्तत्समासार्थविग्रहवाक्यान्तावयवं शरदादिप्रातिपदिकात् परं प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः ॥ "समुदायापेक्ष" इत्यस्य च समुदायगतप्रातिपदिकापेक्ष इत्यर्थः ("पर" इत्यारभ्य "इत्यर्थ" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके) । एवं च समाससंज्ञापेक्षसमुदायगतप्रातिपदिकत्वात् पूर्वमेव समासान्त इत्यन्तरङ्गतर इति भावः । "अन्त" (६।२।१४३) इति सूत्रस्थभाष्यात् समासावयवत्वस्यैव प्रतीतेः । न तावत्तेषामिति कप् प्रथममित्यर्थः ॥

अन्यत् (भा)

समासशास्त्रम् । कबन्तादिति । तच्छास्त्रवैयर्थ्यभिया तद्भवनकाल

कपि कृतेऽनन्तत्वाद् ह्रस्वत्वं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् कप् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतरः कप् । ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्या-

प्रतीयत इत्यर्थ । अन्यथा समासशास्त्रस्य कबपेक्षत्वेन तत्प्रतीत्योकरसङ्गति । एव च कपा समकाल तत्पूर्वभागस्य समाससञ्ज्ञा कपस्तद्वाक्यान्तावयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य तदन्तत्वाभाव इति भाव ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

इद "परवल्लिङ्गम्" (२।४।२६) "चार्थेद्वन्द्व" (२।२।२९) इति सूत्रे भाष्यविरोधात् "द्वन्द्वे च प्रतिषेध" इति वार्त्तिकविरोधाच्च चिन्त्यम् । तस्माद्वचनारम्भ एव ज्यायान् । ध्वनित चेदम् अन्वर्थत्वमुक्त्वा *"द्वन्द्वे चेति" निषेध वदता दूषयिष्यमाणसमाधानोक्त्या च भगवतेति बोध्यम ॥

शब्दशब्दार्थाविति । (भा)

परिहारस्तु परमयुवतिरित्यादौ तिप्रत्ययद्वयापत्त्या तत्रैव भाष्ये दूषित इति दिक्

तच्छब्दत्र भविष्यति । येषा पदाना समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कप तावत् प्रतीयते ॥ द्वन्द्वेऽप्युक्तम । किमुक्तम् । "परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ" (वा—२ । ४ । २६) इति । तत्रौपदेशिकस्य ऋस्त्वमातिदेशिकस्य श्रवण भविष्यति ॥

[1]लुक् तद्धितलुकि ।१।२।४९॥

ननु "उपसर्जनस्य" इति अत्र वर्त्तते तत्र अवन्तिभ्या "वृद्धेत्" (४।१।१७१) इति "अड" कुरो "कुरुणादिभ्य" (४।१।१७२) इति "ण्यस्य" च तद्राजस्य "स्त्रियामवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च" (४।१।१७६) इति लुकि "इतो मनुष्य" (४।१।६५) इति "ऊङुत" (४।१।६६) इति च ङीबूङो कृतयो स्त्र्यपत्यवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययान्तस्यानुपसर्जनत्वात्तद्धितलुगनन्तर स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्परत्वाभावाच्च कथ लुक् प्राप्तिरत आह

अवन्तीत्यत्रेति । (कै)

उपसर्जनसम्बन्धिस्त्रीप्रत्ययस्य लुगित्यर्थस्तद्धितलुकीति च सत् सप्तमी इत्याशयेन चोद्यमिति भाव ॥ नास्ति लुक्परो यस्मात् स्त्रीप्रत्ययादित्यलुक्परत्वादित्यस्यार्थ ॥

---

१ तद्धितलुक्यवन्त्यादीना प्रतिषेध । वा । तद्धितलुक्यवन्त्यादीना प्रतिषेधो वक्तव्य । अवन्ती कुन्ती कुरू ॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधोऽलुक् परत्वात् । वा । तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थक प्रतिषेधोऽप्रतिषेध । लुक् कस्मान्न भवति । अलुक् परत्वात् । लुकीत्युच्यते न चात्र लुक पश्याम ॥ लुकीति नैषा परसप्तमीशक्या विज्ञातु न हि लुका पौर्वापर्यमस्ति । का तर्हि । सत्सप्तमी । लुकि सतीति । सत्सप्तमी चेत् प्राप्नोति ॥ एव तर्हीदमिह व्यपदेश्य सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम । उपसर्जनस्येति वर्त्तते । न च जातिरुपसर्जनम् ॥

कृते इति। (कै)

एव च न तत्परत्व आदेरिति भाव ॥ कथ तर्हि वार्त्तिककृता लुक्परत्वादित्युक्त्य तत्राह

बुद्धीति॥ (कै)

उपसर्जनसम्बन्धिन इत्यर्थान्न च जातिरुपसर्जनमित्ययुक्तमत आह

उपसर्जनेति। (कै)

सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यमिति भाव ॥ इह लुग्विधायके

स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनेति। (कै)

एव च प्रधानजातिगतस्त्रीत्वाभिधायीप्रत्ययो नोपसर्जनमिति भाव ॥ स्वय लुगभावे फलान्तरमाह

अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभाव इति। (कै)

अत्रावन्तीत्यादौ ह्रस्वपदेन ह्रस्वप्रयोजको लुगुच्यते ङीलुकि हि अवन्तिरिति ह्रस्वमवतिष्ठत इति तत्प्रयोजकता लुको बोध्या। तद्धितलुकि (तद्धितान्तात् स्त्रीलुकि इत्यधिकम् क पुस्तके) स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकावयवस्य प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययस्य लुगिति सूत्रार्थ प्रकृते च न तत्त्वम्। तद्धितान्तात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरिति भाव ॥ "गोस्त्रियो" (१।२।४८) इति ह्रस्वस्य तु नात्र प्राप्ति। तत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्य ग्रहात्। यथा चैतत्तथोपपादितम्। क्वचित्तु लुगभाव इत्येव पाठ ॥ नन्वेव कथम् "आमलकम्" इत्यादौ लुगत आह

आमलेति ॥ (कै)

तद्धितान्तत्वादिति । (कै)

मयटो लुकि प्रत्ययलक्षणेनेति भाव ॥ ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तावप्यवन्तीत्यत्र दोषोऽत आह

लिङ्गेति । (कै)

लिङ्गविशिष्टस्योपादानेऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्तौ वाधकाभावेन भाष्योक्तसमाधिरेव युक्त इति बोध्यम् ॥

---

[1]इद् गोण्याः । १ । २ । ५० ॥

पञ्चभिर्गोणिभि क्रीत इति द्विगौ क्रीतार्थठको लुकि "लुक् तद्धित" (१।२।४९) इति लुगपवादभूतमिदं सूत्रम । तत्रानेन लुको निषेधे एकविभक्तौत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वेन सिद्धे इद् ग्रहण व्यर्थमिति वोध्यम् । समाधत्ते भाष्ये

इति वा वचने तावदिति । (भा)

इच्छब्दोक्तौ न शब्दोक्तौ च तावदेव न तु मात्राप्यधिकेति तदर्थ । "लुकि" । स्त्रीप्रत्ययलुकि ॥

---

१ इद्गोण्या नेति वक्तव्य ह्रस्वता हि विधीयते ।
इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृत भवेत् ॥ १ ॥
गोण्या इत्त्व प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

सिध्यत्येव ह्रस्वत्वमिति । (कै)

गोवस्त्रक्रयणीत्यादौ ह्रस्ववारणाय शास्त्रीयोपसर्जनस्यात्र ग्रहा-च्चिन्त्यमिदम् भाष्यन्तु यथाश्रुत रमणीयमेव ॥

तदापि प्रथमेति । (कै)

"[१]प्रस्थादिभ्य" परिच्छेदकवाचिभ्य प्रमेयविवक्षाया प्रथमा बाधित्वा तद्धित प्राप्नोति तदविवक्षाया प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिध्यतीति व्यर्थं तदित्याशङ्क्य तद्धितमन्तरेणापि "यदा परि-माणे"त्यादि प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यतीति भाव ॥ न चानुप-सर्जनत्वादित्वमपि न प्राप्नोति तस्येहासम्बन्धादिति भाव ॥

अभेदोपचारेणेति । (कै)

गोण्येव व्रीह्य इत्याहार्य्य बुद्ध्या गोणीशब्दस्य प्रमेयवृत्तितया लाक्षणिकत्वेनानुपसर्जनत्वमित्यर्थ ॥ तत्र शङ्कते

सर्वत्र तर्हीति ॥ (कै)

तेन यत्रेति । (कै)

लाक्षणिकस्याप्युपसर्जनत्व मन्यते । एव हि गोणीपदलक्षणाया-मपि ह्रस्वापत्तेश्चिन्त्योऽय कैयट । तर्हि ह्रस्वत्वेनैव सिद्धे व्यर्थ इद्विधि स्यादत आह

ह्रस्वत्वं त्विति ॥ (कै)

अप्रातिपदिकत्वादिति । (कै)

गोणीशब्दस्य ङ्यन्तत्वादिति भाव । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-

---

१ ते इत्यधिकम् । इ ॥

विशिष्टस्यापि ग्रहा"दप्रातिपदिकत्वादि"ति चिन्त्यम् । ननु लुका विच्छिन्नत्वात् कथ ह्रस्वानुवृत्तिरत आह

गोस्त्रियोरिति ॥ (कै)

लुगपवाद (कै)

इत्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुवृत्ति दर्शयति

तच ह्रस्वमिष्यते इति । (कै)

तच्च न सिध्यतीति शेष ॥ [1]इत् ग्रहणे यथा सिध्यति तदाह

योगेति ॥ (कै)

इद् इति (भा)

एको [2]गोलुगपवादार्थ ॥

गोण्या इति । (भा)

द्वितीयस्तस्यासार्वत्रिकत्वायेति नातिप्रसङ्ग इति भाव ॥ ननु अस्य लुगपवादत्वे यत्र प्रमेयलक्षणया गोणीशब्दप्रयोगस्तत्र लुगभावादित्वमपि न स्यादत आह

गोणीरिति ॥ (कै)

लोपेनेति । (कै)

लुकेत्यर्थ ॥ एव च कैयटस्य पूर्वापरविरोधोऽपि द्रष्टव्य । अत्र पक्षे लक्षणाया गोणी इति दीर्घान्तस्यैव इष्टत्वादित्याहु ॥

---

१ इतो । क ॥ २ यो । इ ॥

[1]लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने।१।२।५१॥

पदार्थानवगमे तद्भावस्यावगन्तुं न शक्यतेऽत स्वार्थमाह

प्रकृतीति । (कै)

युक्तशब्देन प्रकृत्यर्थ उच्यते स हि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति । प्रकृतौ यादृश लिङ्गसंख्याप्रयुक्त कार्य्य तत्प्रत्ययार्थप्रतिपादिकाया तत्रातिदिश्यते इति तात्पर्य्य व्यक्तिर्लिङ्ग वचन सख्या ॥ न च पुष्प फलवान् वनस्पति । तथा च शिरीषस्य कथ वनस्पतित्व यद् ग्रामेऽतिदिश्येतेत्यत आह

फलीति ॥ (कै)

अस्यापुष्प इत्यादि । फलाभावेऽपि इत्यस्यापुष्पफलाभावेऽपीत्यर्थ । यद्वा शिवीना फललाभाव मन्यते । एव च वनस्पतिशब्देन वृक्ष एवोच्यत इति भाव ॥ [2]षष्ठ्याश्च प्रकृत्यर्थधर्मलाभावात् कथमतिदेशोऽत आह

प्रकृत्यर्थेति ॥ (कै)

व्यतिरेकस्य (कै)

सम्बन्धस्य ॥ षष्ठ्या एव प्रसङ्गे हेतुमाह

---

१ प्रागपि वृत्तेर्युक्त वृत्त चापीह यावता युक्तम् ।
वक्तुश्च कामचार प्रागवृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये ॥

२ षष्ठ्या । इ ॥

तत्रेति । (कै)

युक्तशब्देन प्रकृतिस्तद्वल्लिङ्गमेकवचनादिप्रत्ययाश्च लुपि सति भवन्तीति सूत्रार्थ । अर्थशब्दयोरभेदाच्च लिङ्गस्य प्रकृतिनिष्ठत्वमेव चोपस्थितत्वात्तस्या एवातिदेश प्राप्नोतीति भाव ॥ ननु वचनमिति पारिभाषिकसञ्ज्ञाभावात् "नेदम्" इत्यसङ्गतमत आह

एकवचनादीति ॥ (कै)

अनुनिष्पादीति । (कै)

नान्तरीयक इत्यर्थ ॥ भाष्ये

अन्वर्थेति । (भा)

लौकिक संख्याकृपोऽर्थो वचनशब्देनोच्यत इति भाव । अन्वर्थत्वम् अत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वम् ॥ नन्वेव षष्ठ्यप्युच्यते इति अनुपपन्नमत आह

षष्ठीशब्देन चेति ॥ (कै)

ननु लुपो भावस्य कथमभिधायकत्व किं च लुपा दूरभवार्थोक्तावपि षष्ठ्यर्थस्य कथमुक्तिरत आह

लुप् सहचरितेनेति । (कै)

तेन हि [१]स्वसम्बन्ध्यदूरभव उच्यते इति भाव ॥ तदाह

अभिहित इति ॥ (कै)

व्यतिरेकाभाव इति । (कै)

---

१ स्वसम्बन्ध्यदूरभव इति यावत् । इ ॥

[1]भेदनिबन्धनसम्बन्धत्वाभाव इत्यर्थ । शेषत्वाय इति यावत् । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष ॥ षष्ठ्यतिदेशाभावेन आतिदेशिकीत्ययुक्तमत आह

सख्यायामिति । (कै)

चेत्यर्थ इति । य इयास्तु विशेष ॥ वाक्ये भिन्नोपस्थिति-विषयतया वृत्तौ चैकोपस्थितिविषयतयेति उत्तरार्थे पक्षान्तरा-प्रतीते कामचार इत्ययुक्तमत आह

चशब्द इति । (कै)

तथाच तेन पक्षान्तरद्योतनमस्तीति भाव ॥ भाष्ये उक्तश्लोकस्य व्याख्यान "प्रागपि वृत्तेर्युक्त वनस्पतिभि" इत्यादिकामचारविषये एकतरपक्षग्रहणे विनिगमकाभावोऽत आह

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

तदुक्त भाष्ये

वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते इति । (भा)

वृत्तिप्राक्कालावच्छिन्नार्थनिष्ठलिङ्गसख्ययोरतिदेश उतवृत्ति-कालावच्छिन्नयोरिति सशय । तत्राद्ये सख्याया षष्ठीप्रतिपाद्य सम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात् तादृशयोरेवातिदेशे षष्ठी स्यादिति बोध्यम् । द्वितीयमादायोत्तर तत्र प्रातिपदिकप्रतिपाद्ये सम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात तादृशयोरेवातिदेशे प्रातिपदिकार्थमात्रत्वात् प्रथमैव । अतिदेशस्य वृत्तिनिष्ठत्वात् तद्गतयोरेवातिदेशे एकनिष्ठत्व प्रत्यासक्तिरिति

१ "व्यतिरेकाभाव" इत्यारभ्य "यावत्" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

बोध्यम् ॥ ननु वृत्तावुपसर्जनार्थस्य सङ्ख्याभेदानवगते कथ तत्कालावच्छिन्न तदतिदेशोऽत आह

वृत्ता उपेति । (कै)

आदेशात "तवकममकावेकवचन" इति विहितात् तत्र सम्बोध्यत्वादिनैकस्यैवोपस्थितिर्नत्वेकत्वेनेति तत्त्वम ॥

तथेहेति । (कै)

शिरीषा ग्राम इति बहुवचनात् तत्प्रकृत्यपि शिरीषत्वेनानेकोपस्थितिर्न तु बहुत्वेनेति तत्त्वम अन्यथातिदेशाप्राप्त्या तदनुपपत्तिरिति भाव ॥ ननु सङ्ख्यातिदेशेऽपि तन्निबन्धना षष्ठी कस्मान्नेत्यत आह

वृत्तावुपसर्जनमिति ॥ (कै)

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

तदतिदेशस्तु न मानाभावादिति भाव ॥

अथवा प्राग् वृत्तेरिति । (कै)

इदमयुक्त प्रत्यासत्तिबाधापत्तेरित्याहु ॥ ननु तद्धितार्थस्यैकत्वादेकवचननिवृत्तयेऽवश्याश्रयणीयोऽतिदेशोऽत आह

अन्तरेणापीति ॥ (कै)

[1]भाष्यवार्त्तिकयोगाप्रयोगयोर्बीजमाह

अभेदमिति ॥ (कै)

---

१ भाष्यवार्त्तिकयोर्वर्तिप्रयोगाप्रयोगयोर्बीजमाह । क ॥

लिङ्गसंख्ययोरिति । (कै)

विशेष्यमात्रगतलिङ्गसंख्ययोर्विशिष्टगतलिङ्गसंख्ययोश्चेत्यर्थ ॥

पठितमिति । (कै)

अभिधेयस्य व्यक्तीति पठितमित्यर्थ ॥

वतिनेति । (कै)

[1]विशेष्यमात्रवाचकयल्लिङ्गसंख्याप्रयुक्त कार्य्यं दृश्यते तद्देवान्यत्र विशिष्टवाचकेऽपि दृश्यते तथा प्रकृतेऽपि स्यात तद्वारणार्थं सूत्रमिति भाव ॥ अभिधेय विशेष्य अभिधानशब्दस्य वाचकपर्य्यायत्वादभिधानवदित्ययुक्तमत आह

उपसर्जनमिति ॥ (कै)

तत्र योग दर्शयति

तेन हीति ॥ (कै)

प्रधानार्थः । (कै)

तदा स्कन्दितस्वार्थ ॥

तस्य चेति । (कै)

त्रिलिङ्गोऽयं शब्द इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति भाव. ॥ भाष्ये

लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादिति । (भा)

लुप लुप्शब्दस्य ॥ ननु लुपीत्यनेन प्रत्ययार्थो वाच्य इत्यत आह

---

१ विशेष्यमात्रवाचके । इ ॥

अदर्शनसञ्ज्ञित्वादिति । (भा)

बहुव्रीहि ॥

न वाऽदर्शनस्येति । (भा)

लुबर्थादर्शनस्येत्यर्थ ॥ अशक्यत्वे हेतुमाह

अभावेति । (कै)

स्वरूपसद्भावे शब्दावाच्येऽतिदेशो शक्य इति भाव ॥

साहचर्य्यादिति । (भा)

लुप्शब्देन लुपो य स्थानी प्रत्ययस्तदर्थो लक्ष्यते युक्तार्थस्य लिङ्गसङ्ख्ये लुप्स्थानिप्रत्ययार्थेऽतिदिश्येत इति तात्पर्य्यम् ॥

युक्तः (कै)

सम्बन्ध इति ॥ "प्रकृत्यर्थ" इत्युच्यते । तच्च केन युक्त इत्याकाङ्क्षाया उपस्थितत्वाल्लुबर्थस्यैव सम्बन्ध स्याद् न च तदर्थादर्शनेन कस्यचिद् योग इति युक्तपदार्थाप्रसिद्धिरतोऽपि तत् स्थानिप्रत्ययार्थत्वालाभ इत्यर्थलाभ इत्यर्थक भाष्ये

योगाभावाच्चेति ॥ (भा)

ननु एवमपि उद्भूताद्यवयवसमूहस्यैव द्वन्द्वार्थत्वेन द्विवचनमेव स्यादिति बहुवचनसिद्ध्योऽतिदेश स्यादत आह

वर्त्तिपदेति ॥ (कै)

मधुरा पञ्चाला इति (भा)

भाष्ये उदाहृतत्वादिह समासशब्देनेतरेतरद्वन्द्व एवाभिधीयते ।

उत्तरसख्याया पूर्वसख्याबाधादतिदिष्टसख्यामादाय बहुवचन लुबन्तस्य पूर्वपदत्वेऽतिदेशाभावाद्द्विवचनमेवेति भाव ॥

अत एव (कै)

वर्त्तिपदार्थप्राधान्यादेव समासे बहुवचनान्तप्रकृतिकलुबन्तार्थे चेदतिदेशस्तदोत्तरपदस्यैवेति वार्त्तिकार्थो न तु उत्तरपदस्य चेद्बहुवचनान्तस्यैवेत्यर्थ इति भाव । बहुवचनग्रहण तु अबहुवचनान्तलुबन्त पूर्वपदस्य नियमेन व्यावृत्तिर्माभूदिति तेन गोदमधुरा इति भवति न तु गोद मधुरे इतीत्याहु ॥

विशेषणानां चाजातेः।१।२।५२॥

परिच्छेदकमत्र विशेषण तत्रासमस्ताया जातेर्विशेषणानामित्यनेन कथमन्वयोऽत आह

असमर्थेति । (कै)

एव च नञ इवोत्तरपदार्थस्याप्यन्यत्रान्वयो न दोषायेति भाव । पूर्वसूत्रेण प्रकृत्यर्थगतलिङ्गसख्ययोर्लुबर्थेऽतिदेशात्तद्विशेषणानामपि सिद्ध एवातिदेश । लुबर्थविशेषणानां स्वविशेष्यगतलिङ्गवचनयोरुचितत्वात् । सूत्र तु जातिप्रतिषेधार्थं तत्र सन्देह इति तात्पर्य्यम् । भाष्ये

सुभिक्ष (भा)

इत्यादि ॥

न सिध्यतीति । (भा)

तेषा जनपदविशेषणत्वेऽपि तद्द्वारा लुबन्तविशेषणस्यापि सत्त्वेन बहुवचनमेव स्यादीदृशविशेषणेषु विध्यर्थमेव विशेषणानामित्यश स्यादित्याशय ॥

यदा तु जातिः प्रक्रम्यते इति । (कै)

अत एव पञ्चाला सुभिक्षा जनपद इति पञ्चाला जनपद सुभिक्ष इत्येव च भवति जातौ प्रक्रान्ताया यद्विशेषणमुपनिपति त तज्जातिमेव साक्षाद्विशिनष्टीति भाव । "विशेषणानाम्" इत्यनेनापि साक्षाल्लुबर्थविशेषणग्रहणमेवोचितमिति तात्पर्य्यम ॥ जातिगुणसमभिव्याहारे जातेर्विशेष्यत्वनियमादाह

विशेष्यत्वेन वेति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

[१]**अथ किमर्थपुनरिदमिति ।** (भा)

"विशेषणानामि"त्येतदित्यर्थ ॥ उत्तरयति

[२]**जातिनिवृत्त्यर्थ इति ॥** (भा)

---

१ उपलब्ध भाष्य पुस्तकेषु 'अथ' इति नास्ति ॥

२ किमर्थपुनरिदमुच्यते । विशेषणाना वचन जातिनिवृत्त्यर्थम । वा ॥

विशेषणानामिति । (भा)

सुभिक्षादीनामित्यर्थः ॥

[1]समानाधिकरणत्वादिति । (भा)

अर्थस्य युक्तवद्भावे तदर्थाभिन्ने अनियतलिङ्गसङ्ख्ये सर्वत्र सिद्ध-मिति तात्पर्य्यम्। अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो नेति विशेष्यलिङ्गादि-ग्राहिता नेत्यर्थः ॥

वृक्षोपनिपातेत्विति । (कै)

वदरीवृक्षो मधुर इति यथा ॥ एवं प्रकृतेऽपि रूपद्वये सिद्धे व्यर्थं सूत्रमिति भावः ॥ पृच्छति

किं पुनरिति ॥ (भा)

उत्तरयति

[2]आविष्टेति ॥ (भा)

ननु जातेर्लिङ्गाश्रयत्वाल्लिङ्गाविष्टाजातिरिति वक्तव्ये विपरीतो-च्चारणमयुक्तमत आह

आविष्टमिति । (कै)

विशिष्यगृहीतमित्यर्थः ॥ एवं व्युत्पत्तौ जातेर्नियतलिङ्गोपा-दानत्वेन तत्त्वं प्रतीयत इत्याह

नियतेति । (कै)

---

१ समानाधिकरणत्वात् सिद्धम् । वा ॥

२ किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तल्लिङ्गं जहाति ।

यद्यपि जातिशब्दा अनियतलिङ्गा अपि दृश्यन्ते तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् ॥ ननु सर्वत्र सर्वलिङ्गसत्त्वात् कथं नियतलिङ्गत्वमत आह

सर्वत्रेति ॥ (कै)

शब्दव्यवहारगताविति । (कै)

व्यक्तिगतेति नोक्तं व्यक्तेरपि कस्याश्चिन्नित्यत्वात् । अत एव शब्दगतेति नोक्तम् । जातिरित्युपलक्षणम् । नियतलिङ्गशब्दमात्रार्थस्य भाविन इति । भाविबुद्धिविषयस्येत्यर्थः ॥

गुणवचनानामिति । (भा)

[1]जातिक्रियादिभिन्नानामित्यर्थः ॥ तेन शक्यं च क्षुदुपहन्तुम् इत्याद्युपपन्नं गुणाभेदेनगुणोपसर्जनगुणिबोधकानामाश्रयत आश्रयविशेषतो लिङ्गादिकमित्यर्थः । [2]अथ भाष्यकृत् कृतं सूत्रार्थं ॥

तन्निष्ठत्वादिति । (कै)

तन्निष्ठत्वेन ग्रहादित्यर्थः ॥

यदा तु जातीति । (कै)

यथा वदरीवृक्ष इत्यादाविति भावः ॥ [3]मनुष्यलुपीत्यस्य युक्तवद्भाव (१।२।५१) प्रतिषेधत्वे "चञ्चा" इत्यसङ्गतमित्यत आह

विशेषणानामिति । (कै)

लुबन्तस्य तु भवत्येवेति भावः ॥

---

१ जातिक्रियाभिन्नामित्यर्थः । इ ॥

२ 'अथ' इत्यारभ्य "सूत्रार्थं" इत्यन्तं नास्ति । इ पुस्तके ॥

३ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । वा । मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चाभिरूपः । वध्रिका दर्शनीयः ॥

अभिधेयाश्रय इति । (कै)

विशेष्यगत यत् युक्तवद्भावेन लिङ्ग विशेषणे प्राप्त तस्याय उपस्थितत्वात् निषेध इति विशेष्यभूतार्थगत पुल्लिङ्गमत्र भवतीति भाव । एतेन "मनुष्य लुपि" इत्यनेन विशेषणाना विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेध इति[1] ॥ [2]"अभिरूप" इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव पुस्त्वमिति बोध्यमित्यपास्तम् ॥

---

[3]तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।१।२।५३॥

तत् (भा)

युक्तवद्भावशास्त्रम् ॥ भाष्ये

कृत्रिमा इति । (भा)

शास्त्रकृता बोधितसङ्केता इत्यर्थ ॥ कृत्रिमसज्ञाग्रहणे हेतुमाह

---

१ वार्त्तिककृता सूत्रार्थस्योक्तत्वेन तस्यैवाय निषेध इति उभयोरपि विशेष्यगतलिङ्गयोर्निषेध । इत्यस्ति ङ पुस्तके ॥

२ चत्राभिरूप इत्यत्र ॥

३ कि या एता कृत्रिमाष्टिघुघभादिसज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम । नेत्याह । सज्ञान सज्ञा ॥

---

३ कि या एता इति । भा । प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्न । नेत्याहेति । प्रत्यासत्ते सामर्थ्य बलवत् । न हि टिघुभादिसज्ञाना प्रमाणत्व युक्तवद्भाव-

---

३ "तत्" युक्तवद् वचनम ॥ "अशिष्यम्" अकर्त्तव्यम । कुत सज्ञाना प्रमाणत्वात् । अय भाव । पञ्चाला वरणा इत्यादयो न यौगिका । तन्नि-

प्रत्यासत्तीति ॥ (कै)

सामर्थ्यमिति । (कै)

प्रकरणाल्लिङ्गं बलवदित्यर्थः ॥

अवगम इति । (कै)

भावे डन्तो यौगिकः संज्ञाशब्द इत्यर्थः ॥ [1]"लुब् योगाप्रख्या-

---

१ लुबप्यशिष्यः । "जनपदे लुप्" (४, २। ८१) "वरणादिभ्यः" (४। २। ८२) चेति । कुतः । योगस्यावयवार्थस्येह अप्रख्यानात् । अप्रतीतेः ॥ तथा चात्र "तस्य निवासः" (४। २। ६९) 'अदूरभवश्च" (४। २, ७०) इति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

शास्त्रस्याशिष्यत्वे हेतुरुपपद्यते सम्बन्धाभावात् । संज्ञानमिति । भा । अवगमः सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथाऽऽपो दाराः सिकता वर्षा इत्युक्ते लिङ्गसंख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम् । एवं पञ्चाला वरणा इत्यादावपि । न च पञ्चालादयो यौगिका अपि तु जनपदादीनां संज्ञास्ततो योगानवगमात् तद्धितो नोत्पद्यते इति लुबपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र भावात् । केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानं वस्तु कस्य चिल्लिङ्गस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा । बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यत इति संख्यायोगोऽपि सिद्धः । एकासिकता इत्याद्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनात् सिध्यति ॥

वासेऽपि देशान्तरे अप्रयोगात् । देशे तन्नाम्नीत्यधिकृत्यादूरभवे प्रत्ययविधानाच्च । किन्तु संज्ञाशब्दा एते । ते च यल्लिङ्गसंख्यतया लोके प्रसिद्धास्तत्र प्रमाणभूता एव । तदर्थप्रमाणका इत्यर्थः । यथा आपो दारा वनं गृहाः सिकता वर्षा इत्यादौ नेह शास्त्रेऽनुशासनमारब्धं तदर्थमपि मास्तु ॥

नात्" (१।२।५४) [1]"योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्" (१।२।५५) इत्यनयोस्तात्पर्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरूढयौगिकत्वरूपवैषम्यपरिहारं [2]चाह

न चेति । (कै)

एवं च लिङ्गप्रकरणं "जात्याख्यायाम्" इत्यादिसंख्याप्रकरणं च पूर्वाचार्य्यानुरोधेन कृतमिति ध्वनितं सूत्रकृता सर्वं चेद् [3]'कालोपसर्जने च" (१।२।५७) इति न सङ्गृहीतम् ॥

योगानवगमादिति । (कै)

सम्प्रति विनापि क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चालशब्दो व्यवहारदर्शनादित्यर्थः ॥

तत्र सर्वेषामिति । (कै)

---

१ चकारो ह्यर्थे । यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं प्रमाणं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्यते । दृश्यते च सम्प्रति । विनैव क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चालशब्दः । न च भूतपूर्व्वगतिः । क्षत्रिययोगाद्देशे देशयोगाद्वा क्षत्रिये शब्द इत्यत्र विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वापत्तेरिति भावः । अतोऽत्रादिवन्नानार्था एवैते इति तत्त्वम् ॥

२ 'चाह' इति नास्ति इ पुस्तके ॥

३ कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ । अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेन आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादिक्रमेण कालः उपसर्जनं च पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्रापि तुल्यम् । अशिष्यत्वं समानमित्यर्थः । लोकप्रसिद्धत्वादेवेति भावः ॥

---

१ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । १। २। ५६। प्रत्ययार्थप्रधानमित्येवं रूपं वचनमपि अशिष्यं कुतः अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । आख्यातस्य क्रिया प्रधानतया व्यभिचाराच्च इत्यर्थः ॥

[1]उपचयादिरूपस्य तस्य केवलान्वयित्वादिति भाव ॥ "वस्तु" द्रव्य लिङ्गसख्याकारकाश्रयत्व हि द्रव्यत्वमिति तदेव द्रव्यत्वानुपपत्तिपरिहाराय लिङ्गव्यञ्जक शब्दस्तु करणमिति भाव । एव च दारपदार्थस्य स्त्रीत्वेऽपि शब्देन उपचयलक्षण [2]पुस्त्वमेव व्यज्यते । सर्वेषा सर्वत्र सत्त्वादिति तात्पर्यम ॥

[3]एका सिकतेति । (कै)

अय प्रयोगो "हयवरट्" (शिवसू-५) सूत्रे भाष्ये एवमन्येऽपि ॥ अवादिविषयेऽपि शिष्टप्रयुक्ता साधव इति ध्वनयन् आह

आदीति ॥ (कै)

---

[4]जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्।१।२।५८॥

जातिवादिनो मते जातेरेकत्वात् बहुवचनार्थमावश्यकमितीदमयुक्तमित्यसङ्गतमत आह

---

१ उपचयापचयादि । ङ ॥

२ पुरुषमेव । क ॥

३ 'एका च सिकता' इति 'हयवरट' सूत्रस्य 'सङ्घातार्थवत्त्वाच्च' इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे उक्त भगवता ॥

४ इदमयुक्त वर्त्तते । किमत्रायुक्तम । बह्ववस्तेऽर्थास्तत्र युक्त बहुवचनम् । तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचन शिष्यते एतदयुक्तम । बहुष्वेकवचनमिति

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम । १। २। ५८।)

द्रव्यं त्विति । (कै)

जातेरुपलक्षणत्व तु शक्यतावच्छेदकतया बोध्यम् । प्रकारान्तर-
ापि मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् ॥ जात्याख्याया बहुष्वेकवचनमित्यसङ्गत-
ात आह

अत्र पक्ष इति । (कै)

क्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकास्तु तद्भावत्यां इति भाव ॥ द्रव्यवादे
न्तरासङ्गतेराह

जातिपदार्थेति ॥ (कै)

ाम वक्तव्यम ॥ अत उत्तर पठति । जात्याख्याया सामान्याभिधानादैका
र्थम् । वा । जात्याख्याया सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद्
ीही व्रीहित्व यवे यवत्व गार्ग्ये गार्ग्यत्व तदेक तच्च विवक्षितम । तस्यैकत्वा-
देकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचन स्यादिति तच्चान्तरेण यत्न न
सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । कि तर्हीति । तच्चैकवचनादेश उक्तम् । वा । किमुक्तम् ।
ीहिभ्य आगत इत्यत्र "घेर्ङिति" (७। ३। १११) इति गुण प्राप्नोतीति ॥
नैष दोष । अर्थातिदेशात् सिद्धम । वा । अर्थातिदेशोऽयम । नेद पारि-
भाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । कि तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम ।
बहूनामर्थाना वचन बहुवचनमिति । यावद् ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति
तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति ॥

सख्याप्रयोगे प्रतिषेध । वा ।

सख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्य । एको व्रीहि सम्पन्न सुभिक्ष करोति ॥
अस्मदो नाम युवप्रत्यययोश्च । वा । अस्मदो नाम प्रयोगे च प्रतिषेधो
वक्तव्य ॥ नाम प्रयोगे । अह देवदत्तो ब्रवीमि । अह यज्ञ दत्तो ब्रवीमि ॥
युवप्रत्ययप्रयोगे । अह गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अह वात्स्यायनो ब्रवीमि ॥
युवग्रहणेनार्थ । अस्मदो नाम प्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्ध भवति ।
अह गार्ग्यो ब्रवीमि । अह वात्स्यो ब्रवीमि ॥ अपर आह । अस्मद सवि-
शेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्ध भवति । अह पटुर्ब्रवीमि । अभिरूप

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ।)

जात्याख्यायामेकस्मिन्निति । (भा)

यदैकार्थ्यं तद्युक्त सामान्याभिधानादिति योजना ॥ वार्त्तिकस्य अत्र पचे [1]चाह दोषाद्यन्वयौ विशेषणीभूता व्यक्तिद्वारकपरम्परया जातावेवेति भाव ॥ अभ्युपगमत्वे हेतुमाह

बहुष्विति । (कै)

अभिन्नस्याभावादिति पाठ । अत एवाभ्युपगमवादोयमिति तात्पर्य्यम ॥ क्वचि"त्वभिन्नस्य भावाद्" इति पाठ ॥ तदा जात्यङ्गीकारे प्रमाणदर्शनमिदम् । अन्यथा गर्गनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य प्रतीति व्यक्तिभेदात् । गार्ग्य इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न स्यादिति भाव ॥ नन्वेव परिमाणभेदाद् द्रव्यभेदे न डित्यत्वादीनामपि जातिशब्दत्वेन तत्रापि बहुवचन स्यादत आह

एकस्मिन्निति ॥ (भा)

सामर्थ्यमेव दर्शयति

१ आह दोषाद्यन्वयो । का ॥

वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात् । वा । अस्मिन्यो वा बहुवद्भाव । कि कारणम । पृथक्त्वाभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहुवत्त्वेऽर्थास्तत्र इक्त बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति यावतेदानीमेवोक्त जात्याख्याया सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति ॥ जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम । वा । जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते जातिरपि । कथ पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति । एव हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीन पृच्छति । अस्त्यत्र काचिद् गा पश्यसीति । स पश्यति पश्यति चाय गा पृच्छति च का चिदत्र गा पश्यसीति नूनमस्य द्रव्यविवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधान तदा बहुवचन भविष्यति यदा सामान्याभिधान तदैकवचन भविष्यति ॥

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ।)

जातिपदार्थेति ॥ (कै)

सर्वे शब्दा इति । (कै)

उक्तयुक्त्या याचकादयोऽपि ॥ भाष्ये

तच्च विवक्षितमिति । (भा)

प्राधान्येनेति शेष ॥ भाष्ये

व्रीहिभ्य इति । (भा)

सूत्रे एकस्मिन्नित्येकशब्देन एकवचन गृह्यते । भीमो भीमसेन इतिवत् सप्तमी च षष्ठ्यर्थे इति भाव । सप्तम्युपादानादतिदेश एवेत्युत्तरम ॥ बहूनामर्थाना वचन [1]बहुवचनमपि भवतीत्यत आह

बहूनामिति । (कै)

कर्मणि ल्युट् । बहूनामर्थाना सम्बन्धियदुच्यते तद्बहुवचन तच्चोपस्थितत्वाद्बहुत्वमेव ॥ तदाह

बहुत्वमेवोच्यते इति । (कै)

एकत्वरूपेऽर्थे शास्त्रीयो बहुत्वरूपार्थस्य तादात्म्येनाहार्य्यारोप इति तात्पर्य्यम् । अत पव तद्विशेषणानामपि सिध्यति ॥

एवमिति । (कै)

अन्यथा तत्रापि "तिष्यपुनर्वस्वू" (१।२।६३) इत्यत्र "जसि च" (७।३।१०९) इति गुण स्यादिति भाव ॥ एकशब्दप्रयोगविरोधात् बहुवचनाप्राप्तेराह

एकस्यैवेति । (कै)

---

१ भ्यसादि । इ ॥

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ।)

जातेरेकत्वावगतावेवातिदेशप्रवृत्तेरिति भाव ॥ भाष्ये प्रसङ्गाद् "अस्मदो द्वयोश्च" (१।२।५९) इत्यस्य प्रतिषेधमाह

अस्मदो नामेति ॥ (भा)

ननु द्रव्यपदार्थाश्रयेण प्रत्याख्याने "व्रीहि सम्पन्न" इति प्रयोगो न स्यादत आह

उभयेति । (कै)

कदाचिद्द्रव्य प्रधान कदाचिज्जाति प्रधानमित्यर्थ ॥ भाष्ये

पृथक्त्वेनेति । (भा)

भेदेनेत्यर्थ ॥

जातिशब्देनेति । (भा)

जातिशब्दाभिमतेनेत्यर्थ ॥ नि क्तव्यजात्यभिधायकगोत्वादिशब्दे तु नाय विधिरिष्ट इति भाव । तदाह

द्रव्यमपीति । (कै)

प्राधान्येनेति शेष ॥ तदाह

तच कदाचिदिति । (कै)

जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यक एव शक्तिग्रह । गौर्गोपदवाच्य इति जातिव्यक्त्युभयविषयकबोधे कारणम् अत एव जातिविशेष्यक-शक्तिग्रहविषयात् गोत्वपदान्न कदापि व्यक्तिबोध । जातिव्यक्त्यो-रन्यतरस्य विशेष्यताया च पुरुषे चैव नियामिका तात्पर्य्यग्राहक चैकवचनबहुवचनादि । एतदेवाभिप्रेत्य जातिप्राधान्यदन्द्वैकवद्भावो

व्यक्तिप्राधान्ये तु नेति व्यवहार इति भाव । तच्च जातौ व्यक्ते प्रकारताऽभेदप्रधानतादात्म्ये नेति । न वाहाद्यन्वयानुपपत्ति । गोत्व-पदजन्यगोत्वबोधे तु भेदप्रधानतादात्म्येति न गोत्व वाहयेत्यादि-प्रयोग । व्यक्तिद्वारकोऽन्वय इत्यस्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

महति गोमण्डल इति । (भा)

अतिनिविडगोमण्डले अविविक्ततया दृष्टे इत्यमुक्ति । तच्च जातेरेव शब्दार्थत्वे जातेर्दृष्टत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरित्यर्थ ॥

---

[1]अस्मदो द्वयोश्च ।१।२।५९॥

[2]ननु इन्द्रियाणा स्वातन्त्र्येऽपि एकेन्द्रियसाध्यक्रियायामिन्द्रि-यान्तराणा कर्तृत्वाभावाद् बहुवचनमनुपपन्नमत आह

एकेन्द्रियेति । (कै)

स्वविषयौदासीन्य सन्निधापकत्वे हेतु । "सन्निधापकत्व" सहकारि-त्वम् ॥ नन्वेवम् अस्मद् प्रयोगोऽनुपपन्नोऽत आह

शरीर इवेति ॥ (कै)

अहङ्कारः (कै)

अहन्त्वप्रतीतिरहङ्कारेण इत्यादि ॥

पारतन्त्र्येति । (कै)

तथाच करणत्वेन विवक्षितत्वात् सन्निधापकत्वलक्षणकर्तृत्व नास्ती-

---

१ अयमपि योग शक्योऽवक्तुम् ॥ २ न तु । इ ॥

त्यर्थ । उच्चारयिचात्मन अहङ्कारास्पदात्मनो वा एकत्वावामित्यनुपपन्नमत आह

एकशेषे इति । (कै)

त्यदादीना यत पर तच्छिष्यत इति भाव ॥

अस्मदोऽर्थद्वयाभिधानादिति । (कै)

अत्र "अस्मद" इति शेषत्वविवक्षया षष्ठीसम्प्रत्ययेति व्यवहार इत्यर्थ । एव च युष्मदि गुरावेकेषामिति क्वचिद् वृत्तावुच्यमानमसङ्गत इति भाव । अत एवाचार्य्या कथयन्तीत्यादिसङ्गच्छते इत्यमेव डित्या कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बोध्या । एतदर्थं च प्रत्याख्यानप्रकारस्यावश्यकत्वात सूत्र प्रत्याख्यातमिति भाव ॥

---

[१]फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ॥

अमाया चन्द्रस्य नष्टत्वात कथ बहुवचनमित्यत आह

अमेति ॥ (कै)

ननु चन्द्रस्य फल्गुन्यादिपदवाच्यत्वाभावात कथ तमादाय फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोऽत आह

अर्द्धर्चा इति । (कै)

तद्रूपारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिभाव ॥ नन्वेवमेकर्क्षविवक्षायामेकवचनमपि स्यादत आह

---

१ अयमपि योग शक्योऽवक्तम ॥

---

१ बहुवस्तेऽर्थो इति । भा । अमावास्यायामप्यादित्यमण्डल प्रविष्टेन

एकस्यामिति ॥ (कै)

नन्वेव नक्षत्रान्तरेऽपि चन्द्रसम्बन्धविवक्षाया द्विवचनादिस्यादत आह

सर्वत्रेति ॥ (कै)

अनवस्था । (कै)

अतिप्रसङ्ग ॥

---

[1]तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ॥

ननु मानवक वाचि द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तद्त आह

तिष्येणेति ।

नक्षत्रेण युक्त काल इत्यणो "लुबविशेषे" (४।२।४) इति लुपि जाते "सन्धिवेला" (४।३।१६) इत्यण "तिष्य पुनर्वस्वि"ति लुक् यौगिकत्वादिति लोपेनापि अवशिष्टस्य तदर्थान्तर्भावेन शक्ति-रेव बोध्यते । अत एव लुबादिप्रत्याख्यान सूत्रकृतोक्तमिति भाव ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

कालार्थतद्धितान्तान्माणवकार्थतद्धितोत्पत्तिरिति कालमाणव-कयोरन्तरङ्गबहिरङ्गतेति भाव ॥

---

१ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम । १ । २ । ६१ ॥ विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ॥ इमावपि योगौ शक्याववक्तुम ॥

चन्द्रेण नक्षत्राणा योगोऽस्त्येवेति तदापि बहुवचनमर्द्धर्चा क्वचिन इत्यादि न्यायेन सिद्धम् ॥

(तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ।)

यथेति । (कै)

द्रव्यकर्मणा क्रियास्वरूपपरिपूरणं कालकर्मणालवगताया क्रियाया कालसम्बन्धपूरणमिति तयोरन्तरङ्गवहिरङ्गता बोध्या ॥

नन्विति । (कै)

अकर्मकग्रहणेन श्रुत्यैव साक्षात्कर्मणि व्यावर्त्त्यमाने युक्ता पूर्वपश्चात् सम्बन्धसत्त्वेनान्तरङ्गस्यैव व्यावृत्ति । न त्वेव प्रकृते अस्य हि स्वार्थसमर्पणद्वारान्यव्यावर्त्तकत्वेनाविशेषादुभयव्यावर्त्तकत्वसम्भवाद् इति भाव ॥ अचत्य अङ्गाधिकारस्थेन कथ सम्बन्धोऽत आह

तिष्येति । (कै)

नक्षत्राण् तत सप्तम्या नक्षत्राणीति निर्देश ॥

यलोप इति । (कै)

तच्च पुष्यविशेषणार्थमावश्यकमेवेति भाव ॥

पुनर्नक्षत्रेति । (कै)

तिष्यपुनर्वस्वो शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्त्तमानाना नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्व इति सूत्रार्थ इति भाव ॥ ॥

अर्थस्यैवेति । (कै)

तदर्थसम्बन्धिनो बहुत्वस्य द्वित्वातिदेश इत्यर्थ ॥

समासस्येति । (कै)

"कृत् तद्धिते" (१।२।४६) तिसूत्राद्विपरिणतविभक्तिक समासग्रहणमनुवर्त्त्यैत्यर्थ ॥

नास्तीति (कै)

इत्यन्तेन पूर्वमतदूषणम ॥ अथ भाष्य व्याचष्टे

(तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ५० ।)

अवयवेन (कै)

इत्यादिना ॥ अवयवार्थकेन वर्त्तिपदार्थस्य बोधनमित्यर्थस्तदाह

समुदाय इति । (कै)

उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः ॥

विपर्य्यासविषया इति । (कै)

यस्तिष्य इत्युपलक्षणम् यौ पुनर्वसू स तिष्यो येषामित्यर्थ-स्यापीति भावः ॥ "विपर्य्यास" भ्रमः ॥ "उन्मुग्धा" इत्यस्य च विपर्य्यासेन दृश्यमाना इत्यर्थः ॥ अविविक्ततावचनान्मुहे कर्त्तरि क्ते अविविक्ता इत्यर्थादिति भावः ॥ भाष्ये

कथं चार्चेति । (भा)

प्राण्यङ्गादीनामेव समाहारद्वन्द्व इति नियम इति भावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

"द्वन्द्वश्च" (२।४।२) इत्यादिषु समाहार एवेति नियमबोधन-द्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्यानेनोभयरूपता बोध्यते इत्यर्थः । तदाह

अप्राणीति । (कै)

न्यायसिद्धार्थद्योतकत्वेन सर्वशब्दस्य सङ्कोचस्तद्वृत्तितैव युक्तेति भावः । तद्भनयन्नाह

न्यायेति ॥ (कै)

एकवद्भावप्रकरणवैयर्थ्यमुद्धरन् न्यायमेव दर्शयति

एकेति ॥ (कै)

विषयविभागः । (कै)

विषयनियमः । न तु विधेयद्वन्द्वनियमार्थमिति भावः ॥

(तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३ ।)

न त्विति । (कै)

अन्यथात्र बहुवचनग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥

सिद्ध एवेति । (कै)

चार्थ इत्यनेनेत्यर्थः ॥

न ह्येतेष्विति । (कै)

आपोमयः प्राण इति श्रुतेरद्भिर्विना ग्लायमानप्राणा एव लोके प्राणिन इत्युच्यन्ते इदमेव पूज्यत्वं भाष्ये अत्र भवच्छब्देनोच्यते इति भावः ॥ लोके प्राण इति व्यवहारस्याप्यभावादाह

तदधीनेति । (कै)

एवं च तथा नियमेऽपि न क्षतिरिति भावः । केचित्तु दृष्टानुरोधेन 'द्वन्द्वश्च" (२।४।२) इत्यादिषु समाहार एवेति नियमः । एवं चात्रापि पक्षे "जातिरप्राणिनाम" (२।४।६) इति नित्यैकवद्भावे वचनाभावात् सूत्रमनर्थकं सदुक्तार्थज्ञापकं ज्ञाप्यकोटौ सर्वशब्देनैकवद्भावविषयो जातिद्वन्द्व एव गृह्यते । "द्वन्द्वश्च" इत्यादीनामन्येषां तु नित्यत्वमेवात एवैकवद्भावप्रकरणे पूर्वं च नित्यार्थमुत्तरं च व्यभिचारार्थमिति "विभाषा वृक्षमृग" (२।४।१२) इति सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । अत एव मृदङ्गशङ्खतूणवा इत्यादिसङ्गच्छते । यद्वा जातिप्राधान्ये एकवचनं व्यक्तिप्राधान्ये बहुवचनमित्युभयमप्यत्र । अत्रैवार्थे इदं ज्ञापकमित्याहुः ॥

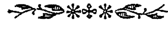
इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयमाह्निकम् ॥

७

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषा न्यायबीजाना महाभाष्यनिबन्धने ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।
१ । २ । ६४ ॥

ननु अर्थकृतमपि साम्य गृह्येतेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

रूपस्येति । (कै)

रूपग्रहण किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समान शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात् । वृक्षा वृक्षा इति । इह न स्यात् । अक्षा पादा माषा इति । रूपग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो

रूपग्रहणमिति । भा । रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्व गृहीष्यते । प्रतिपत्तिलाघव च समानानामित्युच्य-

---

समानाया विभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषा मध्ये एक एव शिष्यते । अनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेष सुबुत्पत्ते प्रागेव ऽन्ता-

"अन्तरङ्गत्व" शब्दार्थप्रतीतेः पूर्वं नियमेन प्रतीयमानत्वम् अर्थो हि तद्विपरीतत्वाद्बहिरङ्ग ॥ तथानुकरणदशायामप्रतीते-र्हेयश्च । शब्दस्य तु ज्ञानमात्रे भानात् स कुत्रापि न हेय ॥ उपदेश सम्बन्धग्रह । पर्य्यायाप्रतिपाद्यमानत्वमसाधारणत्वम ॥ ननु समानानामित्युक्तेऽपि वर्णकृतलाघवाभावोऽत आह

प्रतिपत्तीति ॥ (कै)

यद्यपि सहमानेन इतियोगस्तथापि प्रवीणादिवद्रूढ एवाय-मिति भावस्तदाह

रूढशब्दत्वादिति । (कै)

सरूपशब्दस्तु "[१]ज्योतिर्जनपद" इति समानस्य सभावविधाना-दवयवानुसन्धानद्वारेणैव सादृश्य प्रतिपादयतीति तात्पर्य्यम् ॥

---

१ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६। ३। ८५॥

भवति । रूप निमित्तत्वेनाश्रीयते अतो च रूपग्रहणम ॥ अथैकग्रहण किमर्थम । सरूपाणा शेष एकविभक्ताविति उच्यमाने द्विबह्वोरपि शेष प्रसज्येत । एकग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ शेषग्रहण किमर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्ताविति उच्यमान आदेशोऽय विज्ञा येत । तत्र को दोष । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । आन्तयतो ह्युदात्तवत

माने भवति । रूढशब्दत्वात् समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । सरूपाणा-मिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरव

बन्तप्रातिपदिकाना प्रवर्त्तते । हरिणी मृगी हरितवर्णा च । तयो सह विवक्षाया हरिण्यौ हरिण्य । क्षितिक्षान्त्यो क्षमा । "वासो न सम्यक

ज्ञापितमिति । (कै)

शब्दार्थविषये क्वचिदुक्तन्यायाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यर्थ ॥ श्रोत्रेन्द्रियस्य करणत्वेऽप्याधारत्वासम्भवादाह

श्रोत्रोपेति । (कै)

भावसाधन श्रुतिशब्द इति भाव ॥

अथवेति । (कै)

श्रुत्यवच्छेदेनेत्यर्थ । करणसाधन स इति भाव । आद्ये ग्रहण विषयता द्वितीये तु प्रतीतिरिति विवेक । प्राधान्येन श्रोत्रेन्द्रियग्राह्य वस्त्वत्र रूपशब्देनोच्यते इति तात्पर्य्यम ॥

शेषणमिति । (कै)

अत्रेतरनिवृत्तिविशिष्टमवस्थान विधेय तत्रैकस्य द्वयोरित्याद्याकाङ्क्षाया प्राथम्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थ ॥

स्थानिनो ह्युदात्तवानादेश प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्प्येत । तत्र को दोष । गर्गा वत्सा । विदा उर्वा । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग प्राप्नोति (२ । ४ । ६४) । माभूदेवम् । अञन्त यद्बहुषु यञन्त यद्बहुष्वित्येव भविष्यति । नैव शक्यम् । इह हि दोष स्यात् ।

भवतीति प्रश्न ॥ शब्दार्थस्येति । भा । स्व रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापित व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति । ततस्वार्थरूपाभ्या समानत्व गृह्यतेत्यर्थ । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसम्बन्धिरूप गृह्यते न तु चक्षुर्ग्राह्य

क्षमयोश्च तस्मिन्" इति श्रीहर्ष । "श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य" इति च । सकृच्छ्रुतात् सकृदर्थ प्रत्यय इति मते शब्दसारूप्येति द्वन्द्व स्यात् ।

कर्मसाधनेति। (कै)

तत्र हि सरूपाणां सम्बन्धी शिष्यत इत्यर्थः । तत्राक्षिप्तसम्बन्धिपदे आक्षेपकसामानाधिकरण्याय एकवचनान्ते एकत्वविवक्षेति भावः ॥ सङ्ख्येयार्थकत्वे द्विबहुवचनानुपपत्तिः । सङ्ख्यार्थत्वेऽर्थाऽसङ्गतिरत आह

द्वित्वेति॥ (कै)

"द्विबह्वोरि"ति विषयसप्तमीति भावः ॥ शेषशब्दोऽत्र नोपयुक्तादन्यस्मिन् असम्भवात् तदाह

तत्र भावेति॥ (कै)

व्याप्नोतीति। (कै)

अत्र शास्त्रे "[1]आद्युदात्तश्च" इत्यादिग्रहणेन [2]प्रागीश्वरादिति रेफोच्चारणेन प्राथम्यन्यायापेक्षया व्याप्तिन्यायस्य प्राबल्यबोधनात् ।

---

१ अ ३ पा १। सू ३॥ २ अ १। पा ४। सू ५६॥

काश्यपप्रतिकृतय काश्यपा इति (४।१।१०४॥ ५।३।९९, ९८)॥ एकविभक्ताविति किमर्थम । पयः पयो जरयति। वासो वासश्छादयति। ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम। वा॥ प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिवि-

---

मित्याह श्रुतौ चेति। भा। श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः। अथवा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतिरुच्यते। एकग्रहणमिति। भा। शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति। शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षेऽप्येकत्व-

---

स्याथापि तन्त्रेणानेकार्थताभ्युपगम्यते। एवमपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमपि नियमाभावात् पाक्षिको द्वन्द्वो दुर्वारः। आरब्धे त्वेकशेषे सुबन्तद्वयविरहात्

एव चेतरनिवृत्तिमदवस्थान तदर्थ । तत्र यद्यपि स्थिते सिद्धत्वात् निवृत्तावेवार्थतो विधेयता तथापि शब्दतस्तत्रैव विधेयत्वाद्व्याप्ति-न्यायेन द्विबहूनामेवावस्थानस्य निवृत्तिरिति भाव ॥

सरूपार्थत्वादिति। (कै)

शिष्यमाणत्वविधानेन शेषपदार्थाक्षिप्तस्य सक्रियमाणत्वादिति भाव ॥

सरूपाणामिति। (भा)

षष्ठ्याविधेयबोधकशेषपदेन सामानाधिकरण्यान्वययोग्य सम्बन्धी आक्षिप्यते स चैकवचनान्त एव यद्यपि तथापि तस्य विधेयेन शिष्य-माणत्वेन सक्रियमाणत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वाविवक्षेति तात्पर्य्यम ॥

सरूपाणामिति। (कै)

लक्ष्यानुसारतो व्याख्यानमाश्रित्यैषा निर्धारणे षष्ठी साध्वनु-

---

शन्ते। किमिद प्रत्यर्थमिति। अर्थमर्थ प्रति प्रत्यर्थम्। प्रत्यर्थ शब्दनिवे-शादेतस्मात् कारणान्नैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधान प्राप्नोति॥ तत्र को दोष । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम। वा॥ तत्रानेकार्थाभिधाने ऽनेकशब्दत्व प्राप्नोति। इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधान स्यादिति तत्रान्त-

---

सख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्न ॥ द्विबह्वोरिति। भा। द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थ । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्याया-श्रयेणानेकस्यापि शेष स्यात्। कर्मसाधनपक्षेऽपि सख्यार्थत्वात् प्राधान्यात्

द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवति। अत एव एकशेषस्य द्वन्द्वापवादकतेत्यु-क्तदोष। "इको गुणवृद्धी" (१।१।३) इत्यस्य "अलोऽन्त्य" (१।१।५२)

शासनत्वाच्च साधुरित्याद्यध्याहार । एव च तेषा मध्ये एकस्य साधुत्वेऽपरस्यासाधुत्वेनार्थान्निवृत्तिरिति भाव ॥

षष्ठीति । (कै)

निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यर्थमावश्यकस्य व्याख्यानापेक्षा गौरव-परिहाराय नियमार्थत्वमप्यङ्गीकार्य्यमिति निर्धारण षष्ठी न युक्तेति भाव ॥

अन्तरतम इति । (कै)

शब्दतोऽर्थतश्चेति आदि तमग्रहणादिति भाव ॥ शुदात्त-शब्दस्य बहुव्रीहित्वे मतुप् न स्यात उक्तार्थत्वात् कर्मधारयात तु मत्वर्थीयो नेष्ट इत्यत आह

रेण यत्न न सिध्यति । तस्मादेकशेष । वा ॥ एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । कि तर्हीति । किमिष प्रत्यर्थ शब्दा अभिनिविशन्त इत्येत दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थ शब्दा अभि-निविशन्त इत्येत दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तच्चैतत् स्याल्लघीयसी सरूपनिवृत्तिर्गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । लघी-यसी विरूपप्रतिपत्ति । कि कारणम । यत्र हि बहूना सरूपाणामेक

सख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा ग्रह समार्ष्टीति भाव ॥ शेषग्रहणमिति । भा । सरूपाणामेक साधुर्भवतीति वाक्यशेषोऽध्याहरिष्यत इति भाव । आदेशोऽयमिति । भा । "षष्ठीस्थानेयोगे"ति नियमात् । तत्र को दोष इति । भा । अन्तरतम एक आदेश प्रवर्त्तिष्यत इति भाव ॥ इतरस्तु स्वरे

अपवादकतेति पक्षेऽपवादशब्दस्य इत्थमेव व्याख्यातत्वात् । अत एव घटौ घटा इत्यादीन्यपीहोदाहरणानि । तत्रापि ऐच्छिकस्यानेकव्यक्तिबोधोद्देश्य

द्वाविति । (कै)

अचोदात्तशब्दो धर्मिपर ॥ आदेशस्यापि तथात्वे एकशेषानर्थक्यमत आह

आदेशोऽपीति । (कै)

अचोदात्तशब्दधर्मपर इति भाव । विधीयमानानेकोदात्तस्य "उभे वनस्पत्यादिषु युगपद्" (६ । २ । १४०) इत्यादौ समावेशदर्शनादिति तात्पर्य्यम ॥

तेनेति । (कै)

पर्य्यायेणेति भाव ॥ नन्वश्वशब्दे श्रूयमाणोदात्तानुदात्तयोरनुग्रहायान्तरतमपरिभाषयोभयस्वरक एवादेशो भविष्यतीति चेन्न । तेनैव रूपेण सादृश्यग्रहणमित्यत्र नियामकाभावेन पर्य्यायस्य दुर्वारत्वात् । यत्तु इस इस इत्येकशेषे एक आदेशोऽलूपत्वादन्यस्य

श्रिष्यते,तत्रावरतो द्वयो सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या । स्यात् । एवमप्येतस्मिन् सति किञ्चिदाचार्य्य सुकरतरक मन्यते सुकरतरक चैकशेषारम्भ मन्यते ॥ कि पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति । एव भवितुमर्हति । एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्ते । वा ॥ एकविभक्ताविति चेत्तन्न । कि कारणम । अभावाद्विभक्ते । न हि समुदायात् परा विभक्तिरस्ति , कि कारणम् ।

दोषमाह । अश्वश्चाश्वश्चेति । भा ॥ द्युदात्तवत इति । भा । द्वावुदात्तवन्तावश्वशब्दौ यस्य समुदायस्य स द्युदात्तवान् समुदाय । आदेशोऽपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति द्युदात्तवानुच्यते । एतच्चोपलक्षण तेन

कस्यानेकविशकलितशब्दप्रयोगस्य घटोऽय घटोऽयमिति बहुशो दर्शनेन तदेव सह विवक्षाया घटाविव्यादिद्वन्द्वस्य दुर्वारत्वात् । एतेन व्यर्थेषु च

स्यात् । सूत्र तु अनेकाल्सु चरितार्थं तत सवर्णदीर्घे "[1]दीर्घाद्" इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणियाविति स्यादित्याह ॥ तत्र "सरूपाणामि"ति बहुवचनेन प्रत्येक स्थानिवत्त्वबोधनेन रमागमन्यायेन सर्वनिवृत्तेरदोषात ॥ "लोप्यलोपि" पदयो पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह

लोपनीयस्येति । (कै)

लोपपदम "[2]ऋहलोरिति" ण्यदन्तम ॥

सम्बन्ध इति । (कै)

कृत्तद्धितसमासेभ्यो भावप्रत्ययस्य सम्बन्धाभिधायकत्वादिति भाव ॥

एकैवेति । (कै)

गर्गस्यापत्यानीति विवक्षणादिति भाव ॥

---

१ अ ६ । पा १ । सू १०५ ॥ २ अ ३ । पा १ । सू १२४ ॥

अप्रातिपदिकत्वात । ननु चार्थवत् प्रातिपदिकमिति (१ । २ । ४५) प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत् समुदायाना समासग्रहणं नियमार्थमिति (१ । २ । ५४) ॥ यदि पुन पृथक् सर्वेषा विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते । पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथगविभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् । वा ॥ पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धि

ह्यनुदात्तस्य ह्यनुदात्त आदेश प्राप्नोति ॥ लोप्यलोपितेति । भा । लोपनीयस्य लोपित्व लोपसम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ गर्गा इति । भा । प्रकृतिरर्थाभेदा-

---

मुक्तसंशयमिति वार्त्तिक दृष्ट्वा नामार्था एवेहोदाहरणमिति भाष्यन्त परास्ता । न च पदार्थतावच्छेदकभेदाभावाद् द्वन्द्वप्रसक्तिर्नेति वाच्यम् । "चार्थे

बहव इति । (कै)

अपत्याना बहुत्वात् ॥ नन्वेकस्या प्रकृते कथ बहुत्व परेऽत आह

यत्रा कृतेश्चेति । (कै)

यद्यपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यत्व व्यक्तिद्वारकमेव परत्व च तथाप्य-व्यवहितव्यक्तिद्वारक सर्वगतजाते परत्वमित्यभिमान । व्यक्तिपक्षे-ऽपि विजातीयव्यक्तिव्यवधानमेव व्यावर्त्यते न सजातीय तद्व्यव-धानमित्यन्ये ॥

प्रत्ययानामेवेति । (कै)

समानाकारत्वादिति भाव ॥ इद चिन्त्यम एकविभक्तौ इत्युक्त्या तत्प्रकृतित्वाऽयोग्यत्वा केवलप्रत्ययानामेकशेषाप्राप्ते । गगसहिता-नामेव हि तत्प्रकृतिता ॥

प्राप्नोति । किमुच्यत एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यदा समय कृतो न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या न केवल प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकाया प्रकृते प्रयोगो भवति । अग्निचित् सोमसुदिति (६ । १ । ६८) यथा । यत्र च प्रत्यय-निमित्ताप्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति । अधुना

देकैव । यत्र प्रत्ययास्तु बहव । यत्राकृतेश्च एकत्वाद् व्यवधानाभावादनेक स्यापि प्रत्ययस्य परत्व न विरुध्यते । तत्र गर्ग य य य इतिस्थिते यदा गर्ग-शब्दमुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यशब्द आदेश क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वाल्लुक्

द्वन्द्व" (२ । २ । २९) इति सूत्रेण साहित्यमात्रे तद्विधानात् । तस्य चेतरेतरयोगद्वन्द्वे एकशेषे च विशेषणत्व प्रयोगोपाधित्व वा । समाहारद्वन्द्वे

विरूपाणामिति । (कै)

अन्ययशब्दयोरपि गर्गापत्यत्वेनैव बोधकत्वात् समानार्थत्व बोध्यम् ॥

वद् (कै)

इत्युक्तिस्तु सप्रतिपन्नविषयाभिप्रायेण ॥ नन्वादिश्यमानगर्गशब्दान्तर्गतयशब्दस्यान्यत्वेन कथ यञन्तत्वापीत्यत आह

आदेशपक्षेऽपीति ॥ (कै)

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

लुग्वचनसामर्थ्यादिति भाव ॥

यञ् बुद्धीति । (कै)

एतेनावयवस्याप्रत्ययत्वात् लुगसभव इति परास्तम् ॥

इयानिति यथा (५। ३। १७, ३॥ ६। ४। १४८॥ ५। २। ४०॥ ६। ३। ९०॥ ६। ४। १४८)। अस्तु। सयोगान्तलोपेन सिद्धम् (८। २। २३)। कुतो नु खल्वेतत् परयोर्द्दत्शब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुन पूर्वयोरिति। तच्चैतत् स्यात् पूर्वनिवृत्तावपि सत्या सयोगादिलोपेन सिद्धमिति (८। २। २९)। न सिध्यति। तत्रावरतो दयो सकारयो

सिध्यति। यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेश सप्रकृतिक क्रियते तत्र गर्गय इत्यस्यान्ययोस्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेश । तत्र यशब्दान्तस्य बह्वषु वृत्ति न तु प्रत्ययमात्रस्येति भाव । यञन्त यद् बहु-

---

तु प्राधान्येन भानमित्यन्यदेतत् । न चैवमपि घटकलशावित्यादिद्वन्द्वापत्ति । विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्त्तिकेन एकशेषात् । वस्तुतस्तु सौत्र एवायमर्थ । रूप्यते बोध्यते इति रूपम्। अर्थ समान रूप येषामिति

लौकिकस्य गोचस्येति। (कै)

प्रवराध्यायप्रसिद्धस्येत्यर्थ। 'यस्कादिभ्य" (२ ४। ६ ३) इत्यतो "गोच" इत्यनुवृत्त्या गोचबहुत्वे वर्त्तमानस्य यञन्तस्य लुगिति व्याख्यानात्। इद च[1] प्रकृतिबहुत्वे वर्त्तते। न तु गोचबहुत्वे इत्यदोष इति भाव ॥

लौकिकस्येति (कै)

सिद्धान्तस्वरूपकथनम् ॥ एकग्रहणविषय प्रश्न इत्यभिप्रायेणो-त्तरयति भाष्ये

पय इति। (भा)

भिन्नविभक्तिव्यावृत्त्यर्थमेकग्रहणमिति भाव ॥ ननु भावे सरूपाणा द्वन्द्वापत्तिरत आह

---

१ प्रतिकृतिबहुत्वे। क ॥

अवश्य प्रसज्येत। यत्र च सयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति। क्व च सयोगान्तलोपो नास्ति। द्विवचनबहुवचनयो ॥ यदि पुन समास एकशेष उच्यते। कि कृत भवति। कश्चिद्वचनलोप परिहृतो भवति ॥ तत्तर्हि समासग्रहण कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। तिष्य पुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचन नित्यम् (१। २। ६३) इति ॥

ष्विति। भा। आदेशपक्षेऽपि वचनसामर्थ्यात् सारूप्यात् यञ्वुञुत्पादाद्य-न्तमेतदित्याश्रीयते ॥ काश्यपा इति। भा। काश्यप इवाय तत्प्रतिकृति-रिति "इवे प्रतिकृतौ" (५। ३। ९६) इति विहितस्य कनो। "जीविकार्थे

सरूपा। "ज्योतिर्जनपद" (६। ३। ८५) इति समानस्य स भावः। सरू पाश्च सरूपाश्च तेषामिति एकशेषेण व्याख्यानात्। न च स्वाङ्गे स्वव्यापारा-

जातिरिति ॥ (कै)

द्रव्यमिति । (कै)

[1]तत्र प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति न्यायात् तत्तद्व्यक्तिप्रतिपादनाय नानाशब्दप्रयोग प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

उपलक्षणं त्विति । (कै)

यो रक्तवासा स देवदत्त इत्यादौ [2]रक्तवासस्वद् इत्यर्थ । अन्यथानन्त्यात् तत्र शक्तिग्रहो न स्यात् । केवलाव्यक्तिरेव शब्दार्थ । [3]जाते शक्तिग्रहे प्रकारत्वेऽपि न तत्र शक्यतावच्छेदकता नापि शक्यता ॥ शुद्धव्यक्तेरेव च शब्दाद भान शब्दस्यैव बोधे प्रकारतया न निर्विकल्पत्व तस्य । तत्पक्षे चानुगतधर्माभानान्नतेनानुगतानेकव्यक्तिबोधसम्भव इति सूचमिति भाव ॥

---

१ तत्र हि प्रत्यर्थंम । इ ॥ २ रक्तवासस्वत् । क । इ ॥
३ केवलाव्यक्तिरेवशब्दार्थं जाते शक्तिग्रहो न स्यात् इत्यधिकम् क पुस्तके ॥

समास इति चेत् स्वरसमासान्तेष दोष । वा ॥ समास इति चेत् स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे (६ । १ । २२३) प्रत एकशेष प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्य्यम् । समासान्तोदात्तत्व क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् समासा-

---

चापत्ये" (५ । ३ । ६९) इति लुप् तत काश्यपस्य काश्यपस्य काश्यपस्येति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेक काश्यपशब्द प्रयुज्यते सच बह्वर्थोऽनन्तस्येति

योग वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया "तुल्यास्यप्रयत्नम्" (१ । १ । ९) इति वत् स्वस्मिन्नपि प्रवृत्ते । एतद्

विशिष्टगुणक्रियाविषयतयेति । (कै)

तदाश्रयत्वेनोपलक्षितानि इत्यर्थः ॥ [1]अपरे तु "किमर्थम्" इति प्रश्नभाष्यस्य तन्त्रेणैव सिद्धिरित्याशयः । तन्त्रकारणं च शब्दानां तुल्यरूपता यथाक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति ॥

प्रत्यर्थमिति । (भा)

अक्षा दीव्यन्तामक्षा भज्यन्तामक्षा भुज्यन्तामित्यादौ वाक्ये प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दर्शनात् कदाचित् तादृशप्रयोगे सहविवक्षाया प्राप्तद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमावश्यकमित्याशयः ॥

किमिदं प्रत्यर्थमिति । (भा)

अर्थाविर्थो प्रतीत्यादेरपि तदर्थस्य सम्भवात् प्रश्नः । एकवचनान्तेन विग्रह इत्युत्तरम् ॥ नैकेनेति । (भा) नैकेनैवेत्यर्थः ॥

---

१ अपरे इत्यारभ्य यथाक्षा इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

न्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वरः ॥ समासान्तः । ऋक् च ऋक् च ऋचौ । समासान्ते (५ । ४ । ७४) कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्य्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ॥ अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् । वा ॥ अङ्गाश्रये च कार्य्ये एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा

लुक् प्रसङ्गः । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परिहारः उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः ॥ पय इति । भा । उत्तरत्रार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं करिष्यते । किमर्थं पुनरिति । भा । जातिः शब्दार्थः । तस्याश्चैकत्वात् अनेक

विषयविवेचनं तु "अ इ उण्" (शिवसू- १ ।) इत्यत्रैव कृतम् । अत एव जननी वाचिनो मातृशब्दस्य धान्यमापवाचिनस्तृजन्तस्य च एकशेष निषेद्धु

अनेकशब्दत्वमिति । (भा)

अनेकशब्दत्वमेवेत्यर्थ ॥

एकेनापीति । (भा)

अपिना वाक्यसग्रह । शास्त्रेण सह विवचाविषयशास्त्रीयद्वन्द्वस्यैव वारणाद् इति भाव ॥

किमिदमिति । (भा)

अचा इत्यादावेवाप्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दृष्टत्वेन विरूपविषयेऽपि लाघवायैकशब्दप्रयोग एव प्राप्तेऽनेकशब्दप्रयोगाय विरूपाणामनेकशेष एव कुतो नारभ्यत इत्यर्थ इत्याहु ॥

हेतुरहितमिति । (कै)

प्रत्यर्थमित्यादिस्तु न हेतु । अपचन्तित्वादिति भाव ॥ अत एव भाष्ये "दृष्टान्तमास्थाय" इत्युक्तम् ॥

च ससारौ च ससार । अङ्गाश्रये ([२ । ४ । ७१ ॥ ६ । ३ । २५ ॥] ७ । ३ । ११० ॥ ६ । ४ । ११) कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । अङ्गाश्रय क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् । तिङसमासे तिङ्समासवचनम् । वा ॥ तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्य ॥ एक तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । समासे तिङसमास इत्येव । नानर्थकम । तिङ्-

---

शब्दाप्रयोगः । आश्रयगतसख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्न । द्रव्य पदार्थ उपलक्षणा त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धव्यमित्याह । प्रत्यर्थमिति । भा । यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया

प्रवृत्ते मातृमात्रो प्रतिषेध सरूपत्वादिति वार्त्तिके स्वान्तर्गते मातृमात्रोरित्यत्रापि निषेधप्रवृत्ति । तन्त्वर्थविशेषोपस्थितयोरेव तत्रानुवाद । अन्यथा

विरूपानेकशेष इति । (कै)

नन्वनेकशेष इत्यस्यानेकस्य शेष इत्यर्थो वा एकशेषो नेत्यर्थो वा एकशेषभिन्नो भवति इत्यर्थो वा । नाद्य । त्रिषु प्रतिपाद्येषु द्वयो प्रयोगापत्ते । शेषशब्दस्वारस्येनैकनिवृत्तेरावश्यकत्वात। न द्वितीय । एकशेषाप्राप्त्याऽसम्भवात् इति चेन्न । तृतीयेऽदोषात् तत्रापि भिन्न-शब्देन द्वन्द्व एव न तु वाक्य "[१]वृद्धो यूना" इत्यादौ प्रसिद्धैकशेषस्य पुष्पवन्तौ इति न्यायेन सह विवक्षाविषयस्यैव सत्त्वेन तद्भिन्नस्य सह विवक्षाविषयस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । तत्रेद वचन न घटपटावित्यादिविषयम् अप्रत्ययार्थशब्दनिवेशे शब्दानान्तुल्यरूपताया बीजत्वेन तदभावेन तस्याप्राप्ते । किन्तु जननीपरिच्छेदकादिवाच-कमात्रादिशब्दविषय तयोरौजसादौ वैरूप्यात । अत्रापि विभक्ता-

---

१ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेष । १ । २ । ६५ ॥

समासे प्रकृते (२ । १ । ७२—गणसू) तिङ्समासो वक्तव्य ॥ तिङविधि-प्रतिषेधश्च । वा ॥ तिङश्च कश्चिद्विधेय कश्चित् प्रतिषेध्य । पचति च पचति च पचत । त शब्दो विधेयस्तिशब्द प्रतिषेध्य ॥ यदि पुनरसमास एकशेष उच्यते । असमासे वचन लोप । वा ॥ यद्यसमासे वचन लोपो वक्तव्य ॥ ननु चोत्पततैव वचनलोप चोदिता स्म । द्विवचनबहुवचनविधि

विवक्षितानि तावता शब्दानामेकैकार्थोपस्थयाणा प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थ ॥ किमिदमिति । भा ॥ यदि हेतु रहित दृष्टान्तमाश्रित्यविरूपा-नेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्श-

---

जननी वाचिनोरपि निषेधापत्ते तत्काय शब्दरूपपरे स्वान्तर्गते निषेधप्रवृत्ति-रिति चेत् "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशादिति गृहाण । सूत्रमते

वित्यावश्यकम् अन्यथा हरितवर्णविशिष्टस्त्रीहरिणस्त्रीवाचकयो-र्हरिणीशब्दयोस्तद्भिते वैरूप्येणानेकशेषापत्ते । विभक्तिसामानाधि-करण्येन च वैरूप्यान्वयोऽन्यथाऽसम्भवात् । तच्चेद न विधायकम् "[1]चार्थे द्वन्द्व" इत्यनेनैवसिद्धे किन्तु नियमार्थं तेन लोकसिद्धसह-विवक्षाविषय तत्र व्यावृत्ति । तथा विरूपाणामेव द्वन्द्व इति च नियम । अन्यथैकशेषारम्भेणास्य समफलकत्वानापत्ति । तन्न्यासे हि स । येन नाप्राप्तिन्यायेन द्वन्द्वबाधक इति सरूपाणा[2] द्वन्द्वाभाव-स्पष्टत्वात । अनेकशेषपदेन चावृत्त्या विरूपाणा[3] तन्त्रन्यायसिद्ध-लौकिकैकशेषाभावोऽपि बोध्यते ॥ न वा स्वार्थस्यैकशेषारम्भे कथ सिद्धि । आवृत्त्यासरूपाणामेवैकशेष इति नियमस्याप्यङ्गीकारात्

---

१ अ २ । पा २ । सू २९ ॥ २ द्वन्द्वाभावस्येष्टत्वात् । क ॥ ३ तत्र ॥

द्वन्द्वप्रतिषेध च वक्ष्यति तदर्थं पुनस्चोद्यते ॥ द्विवचनबहुवचनविधि । वा ॥ द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ॥ द्वन्द्वप्रतिषेधश्च । वा ॥ द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । चार्थे द्वन्द्व (२ । २ । २९) इति द्वन्द्व प्राप्नोति । नैष दोष । अनवकाश एकशेषो

नाद्विरूपानेक शेष किमिति नारभ्यत इति प्रश्न । प्रयोगात्तु शब्दशक्ता वनुगम्यमानाया न कि चिदारब्धव्यम । द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेक शब्दोऽनेकमर्थं द्व्यादिवत् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेपि कथ

तूत्तरसूत्रादेवकारोचानुकृष्यते । तेन एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यानात् परिच्छेदवाचिनस्च "अमृन" (६। ४ । ११) इति सर्वनामस्थाने दीर्घविधानात् असारूप्यादेकशेषाभाव । न च वाचनिकैकशेषविरहेऽपि

इति बोध्यम्॥ ननु विरूपाणां भिन्नार्थानां नैकस्यानेकार्थाभिधानशक्तिमत्त्वमित्येकशब्दाप्रयोगाच्चानेकशेष आरम्भणीयोऽत आह

प्रयोगाच्चेति। (कै)

"व्युत्पादनार्थं वा" इति पाठे "वा" शब्दश्चार्थे। क्वचित् "चे"त्येव पाठ ॥

प्रयोगानुसरणे इति। (कै)

प्रयोगाणां शास्त्रेणानुसरणे अन्वाख्याने इत्यर्थ ॥

लाघवायेति। (कै)

सुराशब्दोपदेशेनापशब्दनिवृत्तिवदेकशेषारम्भेणानेकशेषनिवृत्ते सिद्धत्वादिति भाव ॥

द्वन्द्व बाधिष्यते। सावकाश एकशेष। कोऽवकाश। तिङन्तान्यवकाश॥ यदि पुन पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्यन्ते। किं कृत भवति। कश्चिद्वचनलोप परिहृतो भवति। विभक्त्यन्तानामेकशेषे (वा) विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति। एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम्। वा॥ एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम।

प्रत्यायक स्यात्। न हि सतोऽसती शक्तिराचार्य्येण कर्तुं शक्यते। मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कौतुरोध सरूपैकशेषारम्भे न पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे। लाघवायैकशेषारम्भस्तत्र। लघीयसी विरूपप्रतिपत्ति। तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति। एकशेषे तु

श्लिष्टरूपकस्थल इव तन्त्रन्यायाश्रयेण पाक्षिक एकशेषो मातृमात्रो स्यादेवेति वाच्यम्। यान्येकविभक्तौ सरूपाण्येव तेषामेवैकशेष इति नियमात्। न चैव घट घटाविति पाक्षिक दुर्वारमिति वाच्यम्। तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन

यदा तु द्वयोरिति । (कै)

सरूपौ च सरूपाश्च इत्येकशेषेण निर्देशादिति भावः । एवं चावरतोद्वयोरिति भाष्य यत्र बहूनामेकशेषस्तद्विषयमेवेति तात्पर्य्यम् ॥ नन्वेकशेषारम्भस्य गुरुत्वेन सुकरत्वमेव नास्ति कुत सुकरतरकत्वमित्यत (सुकरकत्वम् । इ । क ।) आह

एवं हीति । (कै)

[1]पृथक् प्रकरणतया [2]"वृद्धो यूना" इत्याद्यर्थं चैकशेषावश्य वाच्यम् इति भाव ॥

सख्येति । (कै)

'तेनैकदिग्" (४।३।११२) इति वत् समानवाचित्वे पृथक् सर्वेभ्य उत्पन्नाया विभक्तेर्निमित्तत्वाभावादार्त्तिकोत्थान भज्येत। एवं चैकशेषविषयरूपसमुदायादेकत्व सख्याविशिष्टविभक्तौ परत एकशेष

१ पृथक् प्रस्थानतया । इ ॥ २ अ १ । पा २ । सू ६५ ॥

किम्प्रयोजनम् । पृथग् विभक्तिप्रतिषेधार्थम् । पृथग विभक्तयश्चाणा मा भूत् । ब्राह्मणाभ्या च कृत ब्राह्मणाभ्या च देहि । न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभाव । वा ॥ न वैष दोष । कि कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्त्ता सम्प्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देष्टुम् । तयोर्विप्रति-

प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग । अवरतोद्वयोरिति । भा । यदा त्रयाणामेक शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्ति । चतुष् प्रभृतीना त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीना निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणा-

सरूपाणामेकशेष एवेत्यपरनियमाश्रयणात् । तस्मात् घटकुम्भौ कुम्भकुम्भौ माभूतां चेति सार्वत्रिकमनिवृत्तित्वम् प्राप्त द्वन्द्वस्मरणेन वार्यते । "घटाकि-

इत्यर्थः। किमिति प्रश्न इति भाव ॥ प्रष्टुराशय विज्ञातुमाहेतरो भाष्ये "एवमि"त्यादि॥ प्रष्टा स्वाशयमाह "एके"त्यादि॥ "सङ्ख्याभेदावगमे" द्वित्वाद्यवगमे इत्यर्थः। एवमपि प्रातिपदिकादित्येकत्वस्य विवक्षाया न मानमत आह

गुणे चेति। (कै)

सत्कार्य्यत्वादिति भाव ॥

यथा कर्त्तुरिति। (कै)

कर्त्तुरित्यत्रेति भाव ॥

लक्ष्यसिद्ध्यर्थमिति। (कै)

एव च पशुना इत्यादिदृष्टान्तदानमभ्युच्चयो विधेयगता सङ्ख्या विवक्षिता नानुवाद्यगतेत्येव मीमांसकमर्य्यादेति भाव ॥ वस्तु तस्तु

सिद्धत्वाद्युगपद्वचन न भविष्यति॥ अनेकार्थाश्रयस्य पुनरेकशेष। वा॥ अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते। तस्मान्नैकशब्दत्वम्। वा॥ तस्मादेकशब्दत्व न भविष्यति॥ अयं तर्हि दोष। कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति॥ यदि पुन प्रातिपदिकानामेकशेष उच्यते। किं कृत भविष्यति। वचनलोप परिहृतो भवति॥ प्रातिपदिकानामेक-

---

विषयभेदाद् बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः। सुकरतरक चेति। भा। एव हि प्रकरणमभिन्नरूप भवति "वृद्धो यूने"त्यादिभि सूत्रैरेकशेषस्य विधानात्। अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक् प्रस्थानतया गौरव स्यादित्यर्थः। किं पुनरिति। भा। किमयमेकशब्द सङ्ख्यावाची तुल्यतावाची वेति प्रश्न। एव भवितु-

---

त्यादि सिद्धिस्तु स्यादेवैतद् विनापि हि"। जातिपक्षे व्यक्तिपक्षेऽपीति निष्कर्षसङ्ग्रह। स्यादेतत्। देव देव इत्यादावपि तर्ह्येकशेष प्राप्नोति। न चैकविभक्तावित्यनेन तद्वारणम्। तस्य सारूप्योपलक्षणत्वादेकशेषस्य चाने-

समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भाष्ये उक्तप्रातिपदिकत्व-पर्य्याप्त्यधिकरणात् प्रत्यय इति सूत्रार्थ । न हि प्रातिपदिक-समुदाये प्रातिपदिकत्वम् । यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्व-मिति कैयटोक्तार्थोपयोगश्चिन्त्य । परस्परापेचायां कार्य्यविशेष इति शेष ॥ समुदायार्थ समूहरूप ॥

समुदाय इति । (कै)

समुदायोऽपीत्यर्थ ॥

न तु सुबन्तानामिति । (कै)

भेदसंसर्गद्वारकार्थवतामुपलक्षणमिदम् ॥

शेषे मातृमात्रो प्रतिषेध सङ्ख्यत्वात् । वा ॥ प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृ मात्रो प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जनयित्री मातारौ च धान्यस्य मातृमातार । किं कारणम् । सङ्ख्यत्वात् । सङ्ख्यानि ह्येतानि प्राति-पदिकानि ॥ किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रो प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रो प्रतिषेधं

मिति । भा । सङ्ख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् । नाभावादिति । भा । "ङ्याप्प्रातिपदिकादि" त्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्व क्रियते । वर्ति-पदार्थानां सर्वत्र सङ्ख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात् । गुणे च सङ्ख्याविवक्ष्यते यथा पशुना यजेतेति । एव चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरुत्पत्तव्य न तु समुदायात् । यत्र क्वचिद्गुणेऽपि सङ्ख्या न विवक्ष्यते यथा "कर्तुरीप्सित-

---

मित्तिकत्वात् । अथ वक्ष्यमाणरीत्या एकशेषविशेषणता ब्रूमे तथाप्य-निस्तार । देवदेव इत्यत्रापि षष्ठी समासादुपरि एकविभक्ते सत्त्वात् । अन्तर्वर्त्तिन्योस्तु लुकालुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् । अत्राह । सह

तुल्येति। (कै)

यथा "एकदिग्" इत्यादौ प्रसिद्धतरार्थानुपपत्तौ प्रसिद्धार्थ-परिग्रहो न्याय्य इति भाव। तुल्यत्व भेदाधिष्ठान तेन पृथक्सर्वेभ्य शब्दतोऽर्थतश्च। तुल्यार्थां विभक्तौ परत एकशेष इति तात्पर्य्यम् ॥ अर्थतश्च इत्युक्ते प्रथमा द्वितीया द्विवचनान्तानां नैकशेष। विनि-गमनाविरहादर्थतश्चेत्यस्य लाभ। तदाह

वृक्षस् (कै)

इत्यादि ॥

केवलानामिति। (कै)

निवृत्तप्रकृतीनामित्यादि ॥ भाष्ये

वक्तव्य स्यात्। तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि। माढ्भ्यां च माढ्भ्या चेति। अथ मतमेतद्विभक्त्यन्ताना सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषे-णेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति। एव च कृत्वा चोद्यते। हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणाना स्त्रियामुपसंख्यानम्। वा॥ हरित-

---

तममि"ति द्वयोर्बह्वना वेष्टिततमस्य कर्म संज्ञा प्रवर्तते तत्र नान्तरीयक संख्याया उपादानमिति लघ्वसिद्ध्यर्थमाश्रीयते। ननु चेति। भा। अव यवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षाया सत्या समुदायार्थोपजनात् सरूपसमु-दायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तथा सरूपसमुदाय एक प्राति

विवक्षायामेव एकशेष। इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत्। यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वय स तथाभूतो विषय। उक्त च* "अनुस्यूतेव

---

* अनुद्भूते च भेदानामेका प्रख्योपजायते।
यदा सर्वविवर्चा तामाश्रद्ध दैकशेषयो ॥ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

तदाश्रयत्वादिति । (भा)

बह्वर्थे तु विभक्त्याश्रयत्वात् तत्प्रकृत्येकशेषस्येत्यर्थ ॥

न केवला (भा)

इत्यस्य च अनुत्पन्नप्रत्यया प्रकृति प्रकृतेरनुत्पन्नस्य प्रत्ययो न प्रयोक्तव्य इति तात्पर्य्यमिति भाव ॥

अधुनेति । (भा)

यदेदमोऽधुना प्रत्यय इशोलोपश्च तदेद निमित्तापायपरिभाषा नास्त्येव इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

संयोगान्तेति । (भा)

एवं[1] च निवर्त्तमानवृत्तशब्दसम्बन्धिविभक्तिश्रवणप्रसङ्गरूपो दोषो वारित इति भाव ॥

---

१ एव वर्त्तमान- । इ ॥

हरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणाना स्त्रियामुपसख्यान कर्त्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी । हरिणस्यापि हरिणी । हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी । श्येनस्यापि श्येनी । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी । रोहिणस्यापि रोहिणी । रोहिणी च रोहिणी च

यदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा । अर्थवत् समुदायानामिति । भा । अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते । इदानी तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह । पृथक सर्वेषामिति । भा । वृक्षस वृक्षस वृक्षस् इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात्

भिन्नानामेका प्रसखोपजायते । यदा सहविवक्षान्तामाऽद्वन्द्वैकशेषयो ” इति । अयञ्च विषयनियमोऽभिधानबलाल्लभ्यते ॥ “वृद्धो यूना” (१ । २ । ६५)

नन्विति । (कै)

संयोगान्तस्य पदस्य इति पाठ । "संयोगान्तस्य पदान्तस्य" इति तु व्याख्यानमसङ्गतमेव [1]"स्वसो" इति सूत्रे "द्विसकारको निर्देश" इति भाष्यविरोधात् । संयोगसञ्ज्ञासूत्रेऽन्तपदसामर्थ्येन द्विवचनान्तेन समास इति ध्वनयता भाष्यकृता प्रयोजनान्तराभावस्य ध्वनितत्वेन तादृशेऽर्थे मानाभावाच्च ॥ दोषान्तरमप्याह

सयोगान्तलोपस्य चेति ॥ (भ)

इत्यभाष्य (कै)

इति च तत्र[2] सुति स्त्रिति प्रत्यये प्रकृत्याक्षेपात् तस्याप्यप्राप्ति तदाक्षेपे मानाभावात् फलाभावाच्चेत्यभिप्राय ॥ केचित्तु आष्टमिकपद-

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १२९ ॥ २ न च तत्र । इ ॥

रोहिण्यौ ॥ न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । वा ॥ न वैष दोष । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्त च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्राहस्य शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येवानि ॥ अपर आह न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् ।

प्रकृतिनिवृत्ते केवलानां विभक्तीना प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थ । संयोगान्तलोपेचेति । भा । वृक्ष स् स् स् इति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति । ननु संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वमह सकारान्त द्वौ सकारौ मदे इति पदत्रय सपद्यत इति कुतो लोप । संयोगान्तलोपस्य चापवाद

इत्यादि सूत्रेषु सप्तयोगे तृतीयाया प्रयोगाच्च । यद्वा । पूर्वसूत्राद्द्वन्द्वे इत्यनुवर्तते । अर्थाधिकाराच्चेतरेतरयोगद्वन्द्वादागम । तेन द्वन्द्वे प्रसक्ति सतीति व्याख्यानात् उक्तविषयनियमसिद्धि । न च द्वन्द्वे कृत इत्येव

द्विर्वचने भाष्यकृता वक्ष्यमाणे पचसि पचतीत्यादे समुदायस्य पद-त्ववदिहापि वृक्षस्वृक्ष इति समुदायस्य पदत्व वृक्षशब्दे तत्वप्रत्यभि-ज्ञानात् । अन्त्यसकारे सुप्राच । ईदृशे विषये सयोगादिलोप सयोगान्तलोपयोरविशेषेण भाष्ये सयोगान्तलोप उक्त । हल्ङ्यादि-लोपस्तु हलन्तप्रकृते पर इत्यर्थाश्चेत्याशय । प्रत्येक सयोगसज्ञा इति पक्षे ङ्ग्यरसयोगादित्वेन सयोगादिलोपो भाष्योक्त साधुरेव तत्र सूत्रे सङ्गीत्यनाश्रित्य चेद प्रकारान्तरेणास्य दूषयिष्यमाणत्वाच्च तदनाश्रयण तस्य प्रत्याख्यानाच्चेत्याहु ॥ नन्वेकशेष विना कथ द्विवचनादे सम्भवोऽत आह

स्वभावत इति ॥ (कै)

कृतैकशेषाणां चेति । (कै)

इद च हलन्ताभिप्राय तत्र हि हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरतयैकशेषे द्विवचनादौ पुनरेकशेष इत्यर्थ ॥ भाष्ये

न वैष पक्ष एवंस्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पद-स्यार्थे प्रयोगात् पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्त च पदम् । रूप चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकम् प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे

सयोगादिलोपत्वेन भाव्यम् । "पूर्वत्रासिद्धमि"ति वचना"द्धल्ङ्यादि"लोपे-नैव च भाव्यम् । अत्र व्याचक्षते । सयोगस्य योन्त सकारस्तस्य लोपः स च "हल्ङ्याब्भ्य" इत्यनेनेति । सयोगादिलोपेनेति । भा । अत्राप्येकपदस्य सयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव सयोगादिलोप प्रतिपन्ना ।

व्याख्यायतामिति वाच्यम् । स्वरसमासान्तादि दोषप्रसङ्गेन कृतद्वन्द्वाना-मेकशेष इति पक्षस्य दूषयिष्यमाणत्वात् । एतेन "सारव सारवोर्मिज"

यदि पुन. समासेति। (भा)

द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्त्यं तच्च कृते इति व्याख्यानात्तस्य निमित्ततया नाऽसौ द्वन्द्वबाधक। द्वन्द्वे कृते एकविभक्तौ परत सरूपाणमेकशेष इत्यर्थ। अत्र पक्षे सख्या वाच्यैवैकशब्द॥ समासान्तर्गत सर्व वचनलोपात् कश्चिदिययुक्तमत आह

यस्त्वयेति। (कै)

यस्त्वया वचनलोपाभिद्धिरूप कश्चिद् दोष उक्त स परिहृत इत्यर्थ इति भाव॥ अत्राध्याहारगौरवमाशङ्क्याह

प्रातिपदिकाना प्रयोगो नास्ति॥ अथानेन पक्षेणार्थं स्यात् प्रातिपदिकानामेकशेष इति। वाढमर्थ। कि वक्तव्यमेतत्। न हि। कथम् अनुच्यमान गस्यते। एतेनैवाभिहित सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ इति। कथम्। विभक्ति साख्येणाश्रीयते। अनैमित्तिक एकशेष। एक विभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति। क्व। यत्र वा तत्र वेति॥ अथानेन पक्षेणार्थं स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति। वाढमर्थ। कि वक्तव्य

सयोगश्चासौ प्रत्येक इत्वा सयोगसज्ञेति पक्षाश्रये, आदिश्च वृत्तशब्दापेक्षया तस्य लोपो "हलङ्याबि"त्यनेनेत्यर्थ। अवरत इति। भा। स वृत्तसिति प्राप्नोति। दुष्टत्वप्रतिपादनपर चैतत् न पुन कदाचित्त्वयाणा अवणप्रतिपादनार्थं। द्विवचनबहुवचनयोरिति। भा। ये स्वभावादेव द्विवचनबहुवचनान्ता प्रयुज्यन्ते गोदौ दारा सिकता इत्यादय। तत्र द्विवचनबहुवचनेष परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनाना अवणप्रसङ्ग।

इति श्रीहर्षप्रयोगोऽपि व्याख्यात। सख्या भवा साख्या। ते च ते आख्यसहिताश्चेति कर्मधारये सह विवक्षा विरहात्। "विद्वन्मानस राजहस" इत्यादिश्लिष्टरूपके तु मानसमेव मानसमिति तन्त्रेण प्रयोगो

अथवेति ॥ (कै)

समासान्तोदात्तत्वे च कृते इति । (कै)

विभक्तिसापेक्षैकशेषापेक्षयान्तरङ्गत्वादिति भाव ॥

प्रसङ्ग इति । (कै)

दृश्यते त्वाद्युदात्तत्वमिति भाव । अश्वशब्दस्य क्वनन्तत्वात् । परत्वादित्यस्य उत्कृष्टत्वात् पूर्वकालप्राप्तत्वादित्यर्थ । एकशेषस्तु समासाद्विभक्त्युत्पत्त्युत्तरमिति भाव । एवमग्रेऽपि । एव चापवादत्वाशङ्काचिन्त्यैव । ब्राह्मणेभ्यो दधि इत्यादावविरोधेऽपि दधिदानत पूर्वं परत्र वा सावकाशत्वेऽपि [1]बाधदर्शनात् समाधिरपि चिन्त्य ॥ भाष्ये

---

१ बाधकत्व– । क ॥

मेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गस्यते । एतदप्येतेनैवाभिहित सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ इति । कथम् । नेद पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणम् (१ । ४ । १०४) । किं तर्हि । वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधि र्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । नैष दोष । यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहु-

---

कृतैकशेषाणा वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्ग । कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्त स परिहृत । अथ वा सुपा परिहृतो न तिङामित्यर्थ । स्वरसमासान्तेष्विति । भा । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्व प्राप्नोत्यथ परशेषस्तदाश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्ग । परत्वादिति । भा । ननु प्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधक । नैतदस्ति । निरवकाशो हि

न तु सौत्र एकशेष । सह विवक्षा विरहात् । साख इत्यत्रापि तथा स्यादिति चेत् पक्षे एवमेव । तवतापि उभयप्रयोगस्य निर्वाह्यत्वात् । न

असारूप्यादिति । (भा)

समासान्तप्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाभाव । तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वम् ॥

एकशेषो न स्यादिति । (कै)

किं चैकशेषेसत्यपि ऋचावित्यस्यासिद्धिरिव । ऋचे इत्येवमापत्ते । ऋग् ऋच्शब्दयोरेकशेषे तु पत्रे तत् सिद्धिरस्ति इति बोध्यम् ॥

उत्तरपदस्यान्तादिति । (कै)

अथ पचस्तु निर्मूल एवेति पञ्चमषष्ठयोर्वक्ष्याम । "गोस्त्रियो" (१।२।४८) इत्यत्रोक्त च ॥

वचनविधिरिति । सहविवक्षायामेकशेष । युगपदविवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिद भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षाया भवति । अथापि निदर्शयितु बुद्धिरेव निदर्शयितव्यम । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ। वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च

बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्त्तनाद्विरोधाभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभाव । ऋक् चेति । भा । ऋच् ऋच् अ इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुकालुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नास्त्येकविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्त समुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्या तस्या च नास्ति सारूप्य एको हि ऋक्शब्द अपर ऋचशब्द समासान्त । समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो

चैव समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषानुशासनात् पाक्षिक घटघटमित्यादिदुर्वारमेवेति वाच्यम । तत्रानभिधानस्यैव शरणी करणीयत्वात् । अस्तु वा

[1]भाष्यकारस्य मतमिति । (कै)

एवं विधं भाष्यं न दृश्यत इति चिन्त्यमिदम् । न चेदं भाष्यमेव तथान्यथैकस्यार्थवत्त्वेनापरस्यानर्थकत्वेन कथमेकशेष इति वाच्यम् । द्वन्द्वावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् । विशिष्टरूपोपादानविषयाया अर्थवत् परिभाषाया इहाप्राप्ते ॥

सर्वथेति । (कै)

समासविभक्त्यन्तर्वर्त्तिविभक्तौ चेत्यर्थः ॥ तदेवाह

यद्यन्तरिति । (कै)

न च विग्रहप्रदर्शनेन स्पष्टमेवोक्तम् ॥

---

१ भाष्यकारस्य दर्शनमित्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

इत्वा इति ॥ यदप्युच्यते द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेष । कोऽवकाशः तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । यथा जातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति

न स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तः समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति अक्षरचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः । अक्षाश्रये चेति । चशब्दादनक्षाश्रयेऽपि । यथा नौश्च नावौ चेति । समा च समाहौ चेति । किमर्थमेकमेकवचनान्तं द्वितीयं तु दिवचनान्तमिति चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय । तथा हि । यद्यन्तर्वर्तिन्या विभक्तौ

तन्त्राद्येकशेषप्रवृत्तिः । न चैव नपुंसकताप्रसक्तिः । समाहारद्वन्द्व एव तदनुशासनात् । तथा च प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति पक्षे न ग्राह्यम् इत्यादिवादौ

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

लुकालुप्तत्वादिति भाव[1] ॥

अथापीति । (कै)

द्वन्द्वे सुप् लुकि औत्तरपदिकानङि ततो विभक्तौ "ऋतो ङि" (७।३।११०) इति गुणे "अप्तृन्" (६।४।११) इति दीर्घे च परत्वात् कृते इति भाव । एकवचनान्तेन विग्रहे तु समासविभक्तावेव वैरूप्यम् । अन्तर्वर्त्तिन्यां तु नेति तात्पर्य्यम् ॥

१ अथापीतीत्यारभ्य इति भाव इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

तथा जातीयकानामेकशेष । न च तिङन्ताना द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति । पचत पचन्ति । नैतानि

लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदाच वैरूप्यमथापि समासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्व तथापि वैरूप्य तिङ्समास इति । समास एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्य । स च तिङ्समासो वक्तव्य इत्यर्थ । एकमिति । भा । विनापि तेनार्थस्यावगमात् । प्रकृत इति । भा । आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र द्वन्द्वस्य सरूपाणामिति वक्तव्यम । यदि पुनरिति । भा । दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । भा । पूर्वं दोषमात्रमुपन्यस्तं केवलाया विभक्ते श्रवण प्राप्नोतीति । इदानी तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते तिङन्तान्यवकाश इति

सकलव्यक्तिसग्रहो भविष्यतीति प्रतिव्यक्ति लक्षण नावर्त्तनीयम् । एकवचनाद्वान्यतरस्यामिति ज्ञापकादेकशेषे कृते एकवद्भावो नेति तु तत्त्वम ।

समास एकशेषे इति । (कै)

प्रत्यर्थशब्दनिवेशे एक पचा एकाक्रियोच्यते एकेन च तिपैक कर्त्रेति अनेकक्रियाकर्तृविवक्षायामनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेष इष्यते स च तेषा समासाभावात् ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

सरूपतिङन्तानामपि द्वन्द्वो वाच्य इत्यर्थ ॥ आद्ययोस्तिङो-लोपेऽपि समासस्याधातुत्वात् ततस्तिङोऽप्राप्तेराह भाष्ये

तिङ्विधिरिति ॥ (भा)

सुप् ग्रहणात्तिङो लुगप्राप्तेराह

क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि । साधनापेक्षाणि ॥ अथवा पुनरस्त्वेक-विभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति । नैष दोष । परिहृतमेतत् । अर्थवत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्य-तीति । ननु चोक्त नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत समुदायाना समासग्रहण

कारकभेदात् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेषो विधेय । ततश्च परत्वात सङ्ख्यायामेकशेष बाधित्वा द्वन्द्व प्राप्नोति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्यपि वा पुन प्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासा-न्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । भा । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसङ्ग षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यन्ताना निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्ग । कश्चिदिति । भा । शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवण-प्रसङ्ग एव । एकविभक्त्यन्तानामिति । भा । सप्तमीनिर्देशमपास्य तु प्रयोजन

एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ च इत्यादौ तु द्वन्द्वैकशेषौ उभावपि अनभिधानेनैव वारणीयौ । उत्सर्गत सङ्ख्याशब्देऽप्येवमेवेति बोध्यम । विंशतीत्यादौ त्वेकशेष

प्रतिषेधश्चेति । (भा)

प्रतिषेधोऽत्र लोप । उपलक्षणमिद पादौ पादा इत्यादावेकवद्भावस्यापि प्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् ॥

पुनरुपन्यास इति । (कै)

द्वितीयपक्षस्येति शेष । उत्पततैव तत्पक्षदूषणमुपक्रमतैव पृथग् विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वादित्यनेन "चोदिता स्म" इति अर्थ ॥ दूषणान्तर वक्तुमुक्तानुवाद इत्याह

द्विवचनेत्यादि ॥ (भा)

वक्ष्यतीति । (भा)

वार्त्तिककृदिति शेष ॥

नियमार्थमिति। नैष दोष । तुल्यजातीयस्य नियम । कश्च तुल्यजातीयः। यथा जातीयकाना समास । कथ जातीयकाना समास । सुबन्तानाम् ॥ सर्वत्रापत्यादिषूपसख्यानम् । वा॥ सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसख्यान कर्त्तव्यम् । भिक्षाणा समूहो भैक्षमिति (४ । २ । ३८)॥ सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकाना

मुक्तमेव कश्चिद्वचनलोप परिहृत इति। न वेति। भा। एकविभक्त्यन्तानामिति न कर्त्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् ततश्चानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनसिद्धि । विप्रतिषिद्धाविति। भा। चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते च कर्तृत्व न प्रतीयते। तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते सम्प्रदानत्व न गम्यते यश्च शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्य । अथ तद्धीति। भा।

इष्ट एवेति दिक्। एव स्थिते सूत्रारम्भपक्षेऽपि बहुशोऽनभिधानस्यैवाश्रयणाद् घटघटा इत्यादावपि तथैवास्तु किं तन्निरासार्थं सूत्रारम्भेण इत्याशयेन

तदर्थम् (भा)

तदवतारणार्थम् ॥

पुनश्चोच्यते इति । (भा)

असमासे वचनलोप इत्येतदित्यर्थः ॥ वक्ष्यतीति यदुक्तं तदाह

द्विवचनेति । (भा)

केवलं घो श्रवणमेव न दोषोऽपि तु द्विवचनाद्यसिद्धिरपि वचनाद्विभक्तिलोपे कृतेऽपि 'प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावेन द्विवचनाद्यनापत्तेः । तदर्थं वचनारम्भे गौरव

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥ प्रत्यय इति निषेधात् । इ ॥

चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिष्वित्युच्यते बह्वचश्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः (४ । १ । १०५ ॥ २ । ४ । ६४) । एका प्रकृतिर्बहवश्च यञ । असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यञ एव प्रकृतयोऽपि बह्व्यः स्युः । नैव शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । गर्गाः वत्सा विदा उर्वा

एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । भा । शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः । यदि पुनरिति । भा । एकविभक्ताविति न क्रियते "क्लीबे नपुंसकं" इत्यत्र प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपादिकानामेकशेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् । उच्यते । लावस्थायामेव पच् ल पच् ल् इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः । मातृमात्रोरिति । भा । कथमयं निर्देशः यावतैकशेषेण

भगवता एकशेषप्रकरणम् प्रत्याख्यातम् । न चैवं पितराविव्यत्र मातुः श्वशुरावित्यादौ श्वश्र्वादेश्च प्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यम् । एकशेषारम्भेऽपि तौल्यात् । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति चेत् तर्हि

च "नडि सम्बुध्यो" इति ज्ञापकं च न लोपप्रतिषेधमेवेत्यर्थः ॥

भाष्ये ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेऽपि दोषमाह

द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । (भा)

द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावेऽस्य सार्थक्य मन्यते ॥

अनवकाश इति । (भा)

सहविवक्षाया व्यपेक्षाभावे ह्येकशेषस्तत्र च द्वन्द्वस्य नित्यता विशेषणविशेष्यभावानापन्नस्यानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा सह विवक्षेति भाव ॥

---

१ अ ८। पा २ सू ८॥

इति । अग्न्यो बहुषु यग्न्यो बहुष्विगुच्यमानो लुम प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अजन्त यद्वहुषु यजन्त यद्वहुष्वित्येव भविष्यति । ननु चोक्त नैव शक्यमिह हि दोष स्यात् काश्यपप्रतिकृतय काश्यपा इति । नैष दोष । लौकिकस्य

भावम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभाव । एव ह्यत्रार्थो विवक्षित जननीवाचिन परिच्छेत्तृवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष चार्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो न भवति । कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्त्र्यर्थानवगति । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्ताना सारूप्य इति । प्रातिपदिकावस्थाया सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेष स्यात् विभक्त्यन्ताना तु सरूपाणामेकशेषे यत्रैव

द्विवचनाद्युपाधिविशेषपुरस्कारेण पित्रादिशब्दानामेव मात्रादौ शक्ति-र्निरूढलक्षणा चेति फलितोऽर्थ । तथा च लोकव्यवहारादेव तद्ग्रह-सम्भवे न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चैवमग्निचिदित्यादौ क्विबादयोऽपि

न वेति । (भा)

प्रत्याख्यानमप्येकग्रहणस्यैव ॥

एकविभक्त्यन्तानामिति [1]न वक्तव्यमेवेति । (कै)

"न वेति" प्रतीकेऽस्यार्थस्योपयोगश्चिन्त्य । यदि पुन "प्राति पदिकानामिति" प्रतीके लिद् वक्तु युक्त "अथ तर्हि दोष" इत्यग्रिमभाष्यस्वारस्येन तावत्पर्यन्त

विभक्त्यन्तानामेकशेष इति (भा)

पदानुवृत्तेरेव लाभेन तथा व्याख्यानस्यानौचित्याच्च ॥

---

१ उपलब्धविवरणपुस्तके "एकविभक्त्यन्तानामिति न वक्तव्यमेवेति" इति प्रतीको दृश्यते । उपलब्ध कैयटपुस्तके तु "एकविभक्त्यन्तानामिति न कर्तव्यमेव' एवम्विध पाठ ऽस्ति ॥

र्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम ॥ यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते कथम अक्षा पादा माषा इति । नानार्थानामपि सरूपाणाम् । वा ॥ नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्य ॥ एकार्थानामपि विरूपाणाम । वा ॥

त्वादिह नानुवर्तन । सारूप्य चेहाश्रीयते । न च प्रातिपदकानि लोके प्रयुज्यन्ते कि तर्हि पदान्येव । शास्त्रेऽपि प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात् प्रातिपदिकाना प्रयोगाभाव । तेन पदावस्थाया मातृमातार इति वैरूप्या देकशेषाभाव । हरिण्याविल्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधान कृतम । अपर आहेति । पक्षान्तरसम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थ । इदानी

वद्विनापि सहविवक्षामेकशेष विधातु भविष्यतीत्याशयेन "द्विर्वचनेऽचि"- (१।१।५६) तत्र एकशेष इति भाष्येऽभिहितमिति दिक् । आरम्भ

विप्रतिषिद्धावेताविति । (भा)

कर्तृसम्प्रदानयोरर्थयोर्विरोधेन युगपदेकरूपेणैकत्रान्वयाभावेन सहविवक्षाभावादेकशेषाप्राप्तेरेकत्वेन विभक्तिर्न विशेष्येत्यर्थः । कैयटोक्त "ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते" इत्यादि तु वचनलोपवचनविधिकरणेऽपि एकग्रहणवैयर्थ्योपपादकमिति बोध्यम ॥ भाष्ये

अनेकमर्थम् (भा)

इत्यस्य युगपदेकरूपेणेत्यादि ॥

अयं तर्हीति (भा)

प्रतीके

एकविभक्त्यन्तानामिति

क्रियमाणे प्रत्युतदोष इति (कै)

व्याख्यान भाष्याक्षरस्वरसविरुद्धम उक्तदोषाभावेऽपि अय दोष इत्यर्थस्तदक्षरमर्य्यादया लभ्यते ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्य । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा ॥ स्वरभिन्नाना यस्योत्तरस्वरविधि । वा ॥

भाष्यकार एन पक्ष समर्थयितुमाह । अथातेनेति । विभक्ति सारूप्येणेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता कि तर्हि सारूप्योपलक्षणार्था एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेष स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्ति नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहण

माणे तु सूत्रे यद्यपि षट्पक्षा सम्भवन्ति तथापि तत्र त्रयो दुष्टा एव । त्रयस्तु निर्दोषा इत्यवधेयम् । तथा हि । पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तौ परत

द्विवचनेति । (भा)

शिष्टस्य विभक्त्यन्ततयाऽप्रातिपदिकत्वेन द्विवचनाद्यप्राप्ते (अप्राप्ते । क ।) सापि (वाच्य । इ ।) वाच्येत्यर्थ ॥ द्वितीयपक्षादिशेष दर्शयितुमाह

एकेति ॥ (कै)

प्रातिपदिकानामिति । (भा)

अनुवृत्तस्य बहुवचनेन विपरीणाम इत्यर्थ । यद्यपि विभक्त्युत्पत्ते पूर्वं सरूपाणामेकशेष इत्यर्थे भाष्यतात्पर्य्येण प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्ते फल चिन्त्यम् । तथापि हरित हरिणेत्याद्यग्रिमवार्त्तिकोत्थानाय तथोक्तम् ॥

स्वरभिन्नाना यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्य । अक्षश्चाक्षश्च अक्षौ (३ । १ । ३ ॥ ६ । १ । १६७) । मीमासकश्च मीमासकश्च मीमासकौ (६ । १ । १६०) ॥ इह कस्मान्न भवति, एकश्चैकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।

स्योपलक्षणार्थत्वात् ङ्याबन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति । स्वरभिन्नानामिति वचनात् ङीबन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेष । येत्वाहुर्हरितहरिणयोरेवैकशेष इति उभयवाचित्वेऽप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्व जाति वाचित्व वाश्रित्य स्त्रीप्रत्यय क्रियत इति तेषा पक्षे स्वरभेदप्रसङ्ग । मातृमात्रो स्तु क्व चित्सारूप्येऽप्यर्थ वप्रतिषेधादेकशेषाभाव । यत्र वेति । अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते । विभाग इति । कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते । तत्र

एकशेष । एकवचनान्ताना चाकृतद्वन्द्वाना वा समुदायादेकविभक्तौ वा युगपदधिकरणवचने वा अनैमित्तिको वेति षट्पक्षा । तत्राद्ये एकशब्द समानपर्य्यायस्तथा च वृक्षस वृक्षस इति स्थिते सयोगान्तस्य पदान्तस्य

कृदन्तत्वादिति । (कै)

अतिङीति प्रतिषेधस्तु तिङ एव स्थानिवत्त्वप्राप्त [1]कृतस्येति अभिमान । भाष्ये

मातृमात्रोरिति । (भा)

प्रातिपदिकयोरनयो साम्यादिति भाव । इद मात्रादी-नामुपलक्षणम् ॥

यावतैकशेषेणेति । (कै)

जनन्यादिवाचकयोर्निषेधेऽपि शब्दपरयोर्निषेधे मानाभाव इत्यर्थ ॥

---

१ कृतस्य । इ ॥

सख्याया अर्थासप्रत्ययादन्यपदार्थवाचानेकशेष । वा ॥ सख्याया अर्था-सप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । न ह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते । अन्य-पदार्थत्वाच्च सख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्चैकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थ ।

कस्मिंश्चित्कारके विवक्षिते तस्मिन्नन्यया विभक्त्या भाव्यमित्येकविभक्त्यन्ताना सङ्ख्यायामेकशेष सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य लोपो वक्तव्य । तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसज्ञाया अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । न ङिसम्बुद्ध्यो-रिति तु ज्ञापक न लोपविषयमेवायाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिक-सज्ञाया ज्ञापकम । एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनबचनासिद्धिरेव ।

लोप इति व्याख्याने तु हल्ङ्यादिलोप तत्रापि सुतिसौति प्रत्यये प्रकृतेराक्षेप इति पक्षे तु न कस्यचिल्लोप । सर्वथापीष्टरूप न सिध्यत्येव । आद्यन्तयोर्निवृत्तौ तुस् वृक्षस् इति स्यात् । परयोर्निवृत्तौ तु वृक्षस्

तद्भाव इति । (कै)

विवक्षितार्थावगमायैकशेषो न कृत इति भाव । एवमेव "यत्तदेतेभ्य" इत्यादौ कोशेषु चैकशेषाकरणम् । तत्शब्द सूचिता स्वरस स्पष्टयति

अर्थेति ॥ (कै)

अर्थानवगतिरिति । (कै)

प्रकरणादिना प्रतीतिसम्भवाच्चिन्त्यमेतत । एव च विभक्त्यन्तानामेकशेषे तृतीयान्तादीनामेकशेषो भवत्येव । प्रथमा द्वितीययोस्तु नेतिमते दोषाभावात् । एकविभक्ताविति पदरहितप्रातिपदिकैकशेषपक्षे एवैष दोष इत्यर्थो भाष्यस्य विभक्तिपदाभावे सरूपाणा-

---

द्वौ च द्वौ च इत्यस्य चत्वार इत्यर्थ ॥ नैतौस्त परिहारौ । यत्तावदुच्यते सख्याया अर्थासप्रत्ययादिति । अर्थासप्रत्ययेऽप्येकशेषो भवति । तद्यथा । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ (१ । २ । ६५) । न चोच्यते वृद्धयुवानाविति

सहविवक्षायामिति । एव चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैकशेष । न तर्हीति । नित्यैनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्य न प्राप्नोतीत्यर्थ । इतरो भिन्नार्थत्वाद् एकशेषवृत्त्या वाक्य न बाध्यत इत्याह । नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थ । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्यत्याद्यन्त इत्याह । अथापीति । यथाजातीयकानामिति । द्रव्यवाचिनामित्यर्थ । एकाहीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्व्वनिवृत्तभेदा प्रतीयते । भवद्भिरा-

---

इति स्यात् । तथा वृक्षा अनित्या इत्यादावन्तसुप्रत्ययश्रवण स्यादिति दुष्ट एव प्रथम पक्ष ॥ द्वितीये वृक्षस इति सविभक्तिकस्यावस्थानात् । द्विवचनबहुवचनयोरनुत्पत्तिरेकवचनश्रवण च स्यात् ॥ तृतीये द्वन्द्वे इति

मेवैकशेष इत्येव नियमेन प्राप्ते[१] । मातृभ्यां कृत देहीति च ऋचा भज्यन्तामित्यादिवत ॥ "अथमतम" इत्यनेनारुचिर्बोधिता। तद्बीज तु सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेन लक्ष्यभेदानौचित्यमिति । तस्माद्विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि 'मातृमात्रो प्रतिषेधो वक्तव्य" (भा) एवेति गूढतात्पर्य्यम् ॥ तद् ध्वनयन्नाह

एवं च कृत्वेति । (भा)

एवमङ्गीकृत्यप्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधश्चोद्यते इत्यर्थः । वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि तद्वक्तव्यमित्यर्थ । अस्य मतस्य

१ प्रतिषेधेन सह विवक्षाविषयैकशेषस्यनिषेधे तद्विषये द्वन्द्व पक्षे वाक्य च सिध्यति । असहविवक्षाविषयतत्त्व तु भवत्येव । इत्यस्ति क पुस्तके ॥

भवति चैकशेष । यदप्युच्यतेऽन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो भवति । तद्यथा । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति । तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थ ॥ एव तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयम् ।

स्यत इत्यादौ वस्तुस्थित्याकर्तृभेदाद् भेदेऽपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात् । प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्व क्रियाया विघ्नन्ति । नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचने इत्यर्थ । ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके अनेकेनव लकारेणोत्पत्तव्यम । भवत्वनेको लकार लकारजातेरव्यवधानाल्लस्येत्यत्र लजात्याश्रयणादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थत आन्तर्याद् द्विवचन

अनुवर्त्त्य अभिमतवाक्यार्थो यद्यपि लभ्य शक्यते तथापि अश्व अश्व औ इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात् पूर्वमन्तरङ्गत्वात् समासान्तोदात्ते कृते यदि पूर्वशेषस्तर्हि सर्वानुदात्त पद स्यात् । परशेषे तु अन्तोदात्तं स्यात् ।

भाष्याभिप्रेतत्वे तु "विरूपाणामनेकशेष" इत्यादिप्रागुक्तभाष्य-विरोध इति दिक् ॥ तदुद्भावयन्नाह

अभ्युपगम्यवादेनत्विति॥ (कै)

सर्वदेति । (कै)

सर्वंच इत्यर्थकम् ॥ अत्रैव पक्षे दूषणान्तरमाह

हरितेति । (भा)

लिङ्गविशिष्टपरिभाषामनाश्रित्येदम् ॥

सा च स्त्रीति । (कै)

एव [1]"वर्णादनुदात्ताद्" इति ङीप्रकारौ ॥ ननु लौकिकप्रयोगे सरूपत्वेऽप्येषा प्रातिपदिकाद्यभावात् कथमेकशेषसिद्धिरत आह

---

[1] अ ४। पा १। सू ३९ ॥

सख्याया अर्थासप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र ह्यर्थासप्रत्यय एव वान्य-पदार्थत्वेव वा भवति तत्रैकशेषो गार्ग्यौ विग्रती इति यथा ॥ अथवा नेम

बहुवचने भविष्यत इत्यदोष । तुल्यजातीयस्येति । अवयवाना समुदायार्थ-तन्त्रत्वात् समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य सख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्ति-र्नोत्पद्यते विरूपसमुदाये तु सुबन्ताना द्वन्द्ववचनेनाय न्यायो बाध्यते इत्यवयवेभ्य एव विभक्त्युत्पत्ति । सुबन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकोप-पदाना कृद्भि सहसमासवचन प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपद तत्र सुबन्तमेवेति सोऽपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव समास । अन्यथा

इष्यते तु आद्योदात्तम् । अग्नि क्विनिप व्युत्पादनात् । "योऽग्नेभिर्वर्द्धते विभवो ह्यग्न" इत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च । किं च ऋक् च ऋक च ऋचावित्यत्रान्तरङ्गत्वाद् "ऋक्पूर" (५। ४। ७४) इति समासान्ते

प्रातिपदिकग्रहणमिति । (कै)

तदननुवृत्तौ लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्तेऽपि अन्तरङ्गत्वादेकशेषप्रवृत्तिर्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति । सुप्प्रकृतीनामेवैकशेषसिद्धिरिति भावः । लौकिकप्रयोगस्य येषामेकशेषस्तत्प्रकृतिकविभक्त्यन्त एव प्रत्यासत्तेः । एतेन हरिणीशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकतद्धितघटितप्रयोगे वैरूप्यमस्त्येवेति परास्तम् ॥ नन्वन्यत्र [१]"तरप्तमपौ घ" इत्यादौ लौकिकासम्भवे शास्त्रीयग्रहणस्योक्तत्वादत्रापि तथैवास्त्वित्यत आह

शास्त्रेऽपीति । (कै)

लौकिकतादृशप्रयोगत्वावच्छेदेन च सारूप्यं विवक्षितं तदाह

---

१ अ १ । पा १ । सू २२ ॥

एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति । तत्र को दोषः । एकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदायाः

नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदेन स्युः । उत्तरपदमेव तु तत्रासुबन्तम् । इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । उच्यते । विरूपाणामपि समानार्थानामिति भविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा । दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम् । उपधा विभक्तिविशेषमसम्बुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति बहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । षट् पक्षा इहोपक्षिप्ताः पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः । एकवचनान्तानां वा

कृते विभक्तेरकारेण व्यवधानादेकशेषो न स्यात् । समासान्तो हि समासभक्तस्तमेव न व्यवदध्यात् । सरूपं तु व्यवदधात्येव । समासार्थोत्तरपदस्यावयव इति भाष्यमतेऽपि विरूपत्वादेकशेषो दुर्लभः । विरूपाणा-

तेनेत्यादि ॥ (कै)

पक्षासंभवेति । (कै)

लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्ते प्रातिपदिकैकशेषस्योक्तिसंभव एव न किन्तु विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्यैवापत्तिरिति भाव ॥

अथानेनेति । (भा)

यद्यनेन पक्षेण प्रयोजन स्यात्तदा सोऽपि समर्थयितु शक्यम् इति शेष ॥ अपर आह

वाढमर्थ इति ॥ (भा)

स एवाह

किं वक्तव्यमिति । (भा)

प्रातिपदिकानामेकशेष इति सूत्र कर्त्तव्य चेत्यर्थ ॥

भवन्ति । तद्यथा । यूथम् शतम् वनमिति ॥ सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दा । कि कृत सारूप्यम । अन्योऽन्यकृत सारूप्यम । सन्ति पुन केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भाव । सन्तीत्याह । तद्यथा । माता पिता

समासादिकस्या विभक्तौ परत सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परत प्रातिपदिकाना वा सहविवक्षाया प्रत्येक द्विवचनबहुवचनान्ताना मिति । तत्र पश्चिम पक्षत्रयमङ्गीकृतम् । तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम स इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्वाद् लुकि कृते विभक्त्यभावादेक-विभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षण च नास्ति

मपि समानार्थानामिति तु यद्यपि प्राप्नोति तथापि पक्षे ऋच इत्यस्य शेषे टापि ऋचे ऋचा इत्याद्यपि स्यात् । एव पथा पथौ इत्याद्यपि पक्षे

सारूप्येणेति । (भा)

तेन स्वोपलक्षकतया विभक्तिराश्रीयते इति भाव ॥

ये त्वाहुरिति । (कै)

प्रातिपदिकग्रहण चोपलक्षणमिति भाव ॥

हरितहरिणयोरिति । (कै)

विभक्तौ यानि सरूपाणि दृष्टानि तदवयवप्रातिपदिकानामित्यर्थ इति भाव ॥

अन्यतरस्येति । (कै)

शिष्टस्यान्यतरस्योभयवाचित्वेनेत्यर्थ ॥

जातिवाचित्वं चेति (कै)

चकारघटित पाठ ॥

भातेति ॥ विषम उपन्यास । सन्त्येते शब्दा प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्त्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति ॥ अन्यदिदानीमेतदुच्यते सन्त्येते शब्दा प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्त्तन्ते इति । यत्तु भवानस्मांश्चोदयति

न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद्ङ्याप्-प्रातिपदिक तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्ग । यदा तु सङ्घविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष सुबन्ताच्च तद्धित इत्यय पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात् पूर्वमेकशेष पश्चात्तद्धित इति न कश्चिद्दोष । प्रातिपदिकाना चेति । अनैमि-

---

त्तात् । अपि च करौ करा इत्यादि न सिध्येत् । प्राण्यङ्गाना समाहार एवेति नियमात् । अपि च सर्वेषामित्यादौ "द्वन्द्वे च" (२ । २ । २९)

क्वचित्सारूप्ये इति । (कै)

वस्तुतस्तु विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणान्न मातृमात्रादौ दोष इति बोध्यम् । एकशब्दस्यावृत्त्यैनैव एकापकर्षणेन चैकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि इत्यर्थात् इति दिक् ॥ एकग्रहणफलं तु चिन्त्यमेव । अत एव पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे एकग्रहणं पृथक् विभक्तिप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । तेन हि तदतिरिक्त-पक्षेषु तद्वैयर्थ्यं ध्वनितं तत्पक्षेऽपि न वार्थविप्रतिषेधादिति तत् प्रत्याख्यातमेव । अत्रापि विभक्ति सारूप्येणाश्रीयत इत्येवोक्तं न

सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भाव इति तत्रैते-ऽस्माभिरूपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ताः अपायेष्वपि वर्त्तन्त इति । एतच्च ।

एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्किंच तत्र ।
एकैकः कर्त्ता स्यात् सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥
कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।
तस्मात् पृथक् पृथक्ते कर्त्तारः स व्यपेक्षास्तु ॥

सकत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेकशेषः पश्चाद्वृद्धिरथवा तद्धित एव पश्चादुत्प-द्यत इति भावः । बहवश्च यञ इति । प्रत्यर्थशब्दनिवेशाद् बहुष्वपत्येषु बहवो यञ उत्पाद्याः । तत्र गर्ग य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धिता-न्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्ततः एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृति-सन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय

"विभाषा जसि" (१ । १ । ३२) इति प्रवर्त्तेत । अत एव विरूपैक शेषो न कृतद्वन्द्वानां तेषामित्यादौ "त्यदादीनि सर्वैः" (१ । २ । ७२)

लेकविभक्तिरिति ॥ न चैव नृणां नॄणामित्यादावेकशेषानापत्तिः । दीर्घस्य वैकल्पिकत्वेन साधारूप्यनियमाभावादिति वाच्यम् । विरूपाणामपि समानार्थानामिति सिद्धे । यत्त्वेकग्रहणसामर्थ्येन यद्विभक्तिविषये एकशेषस्तस्यामेव सारूप्यमित्यर्थात् । तृतीयादौ मातृमात्रोरेकशेष सिद्धिरिति तन्न । वार्त्तिककार सर्वत्र प्रतिषेधेन पचयो फलभेदापत्तेरित्यलम् ॥ भाष्ये

किं वक्तव्यमिति । (भा)

एकविभक्तीनामिति षष्ठ्यन्त वक्तव्य किमित्यर्थ ॥

तेन हीति । (कै)

बाहुलकात्करणसाधन । कारकशक्तिवाची विभक्तिशब्द आश्रीयत इति भाव ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात् । वा ॥ प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्य । पचति च पचसि च पचथ । पचसि च पचामि च

यच्छब्दाना सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरीकृताप्रकृतिर्विभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथ हातु शक्यते । न च यत्रा प्रकृत्यर्थानपेक्ष समुदायार्थ तत्कथ प्रकृतिर्वर्ज्येत । यदापि सहविवक्षाया विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्ष तदा गार्ग्य अस् य अस य अस इति स्थिते पूर्वस्य य अस् शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्य प्रातिपदिकैकशेषपक्षेऽपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एव प्रकृतयोऽपीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणस्यावृत्त्या

इत्येकशेषे सर्वनामत्वाभावप्रसङ्गात् तदेव त्रय पक्षा दुष्टा एवेति स्थितम् ॥ सिद्धान्तस्तु त्रेधा । तथा हि । राम राम राम इत्यत्रावयवानामिव

विवक्षिते इति । (कै)

अनेन सूत्रेऽपि विषयसप्तमीति दर्शितं कारकशक्तेः शब्दात् परत्वासम्भवात् इति बोध्यम् ॥

लुप्तप्रत्ययस्येति । (कै)

बहुव्रीहि ॥

एकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्येति । (कै)

न च शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायविरोध । प्रत्येकपर्य्याप्तैकत्वविशिष्टानामेव शिष्यमाणशब्दबोध्यतया द्वित्वादिविशिष्टार्थाप्रतीत्या द्विवचनाद्यसिद्धिरिति भाव ॥

एवं चैकैकस्येति । (कै)

युगपदधिकरणवचनताश्रयेणेति भाव । सर्वेषामर्थाना सर्वै शब्दै युगपद्बोधनेच्छा हि सह विवक्षेति तात्पर्य्यम् ॥

पचाव । पचति च पचसि च पचामि च पचाम । किं पुन कारणं न सिध्यति । असरूपत्वात् ॥ द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् । वा ॥

गार्ग्यशब्दानामेवैकशेष क्रियत इत्यर्थं । यञञो बहुष्विति । यदा यञा मेवैकशेष क्रियते तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्त्तत इति लुक् सिध्यति गार्ग्यशब्दाना त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्त्तते किं तर्हि यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति । यञन्त यदिति । तेनैव चेत् क्वत बहुत्वमित्यपि तदन्ते नेति व्याख्यायते । काश्यपा इति । एकस्मिन् काश्यपापत्येऽञि कृते

समुदायस्याप्येका प्रातिपदिकसञ्ज्ञा तावदस्ति । मिलितेन अर्थवत्त्वात् । न चार्थवत् समुदायाना समासग्रहण नियमार्थमित्युक्तं कथमेतदिति वाच्यम् ।

भिन्नार्थत्वादिति । (कै)

सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः साहित्येनार्थप्रतिपादनविवक्षाभावादिति भावः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थः ॥

अथापीति । (भा)

निदर्शयितुमित्यनेन च वक्ष्यमाणस्यासाधुत्वं बोधितम् । यथा वा लौकिकविग्रहवाक्येनासाधुनापि समाससञ्ज्ञाप्राप्त्यवस्थानिदर्शनं तथानेनापीत्यर्थः ॥

द्रव्यवाचीनामिति । (कै)

सत्त्ववाचिनामित्यर्थः ॥ ननु कर्त्रादिभेदात् क्रियाभेदावगमेनैका क्रिया इत्यनुपपन्नमत आह

द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोऽयमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थ-

---

तत्प्रतिकृतिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अन्न्त बहुषु वर्तते इति लुक् प्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रतिकृतिवृत्तित्वान्नैतदन्न्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहूनामप्यपत्यानां सम्बन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात्

नियमस्य सजातीयविषयकत्वेन यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तत्रैव प्रवृत्तेः । अत एव बहुपटव इत्यत्र प्रातिपदिकत्वं भवत्येव इत्युक्तं "अर्थवत्"-

आख्यातेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भाव ॥ सर्वैव सवापि निवृत्तभेदात् (भेदा । द।) स्वतोद्वित्वादिसंख्यारहिताभेदस्य तत सहचरितद्वित्वादे स्वगतमेकत्व तु प्रतीयत इत्येकवचनमिति भाव ॥

प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्त्विति । (कै)

अभ्यावृत्तिरत्र गणनम् ॥

[1]आश्रयाभ्यावृत्तीति ।

आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्ष । अभ्यावृत्तिर्जन्म तत् गणनमेव क्रियागणनमिति भाव ॥

[2]एकत्वं न विघ्नन्तीति । (कै)

---

१ उपलब्ध कैयटपुस्तके तु "आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्ती"ति पाठोऽस्ति ॥
२ "नैकत्व क्रियाया विघ्नन्ति" इत्युपलब्ध कैयटेऽस्ति ॥

स्यैक । एक एकार्थ ॥ नैकार्थ्यम । नायमेकार्थ । कि तर्हि । द्व्यर्थो बह्वर्थस्य । नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम । वा ॥ नैकार्थ्यमिति चेदेक-

---

समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डस्यकुटिलदण्डस्येति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्य तेनैवान्यो बहुष्वित्यपि पक्षे आश्रीयमाणे इष्ट सिध्यति । यदात्वन्त यद्बहुष्वित्याश्रीयते तदाऽर्थविकन्यायाश्रयणात् वक्रदण्डस्य कुटिलदण्डस्येति वाक्यमेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेष । स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थ । अक्षस्येति । एकोऽक्षशब्दोऽशेर्देवन इति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त । द्वितीयस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्यैव

(१ । २ । ४५) सूत्रे । तथाच एकाजद्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनबहुवचनयोरुत्पत्ति । तावताप्यवयवाना सख्यान्वयेनानुग्रह-

द्वित्वादिप्रतीतौ हि उत्तरया पूर्वसङ्ख्याबाधनात् तद्विहृति (तद्रहित) स्यादिति भाव ॥

कर्तृकर्मेति । (कै)

अस्यारोपितेत्यादि ॥ भाष्ये साधनशब्देन तिङन्ताभिधेय-कर्तृकर्मगतसङ्ख्याविशेष उच्यते । तदपेक्षाणि । तदारोपापेक्षाणि । एव [1]चैकस्मिन्नेव तदारोपान्नपदभेदप्रसग इति [2]नैकशेषस्यान्यविषय इति भाव ॥

अनेकेनैवेति । (कै)

[3]"वर्त्तमाने लड्" इत्यत्र सङ्ख्याविवक्षणेऽपि [4]धातुभेदेन

१ कस्मिन्नेव । इ ॥ २ नैकशेषस्यान्नविषय इति भाव । क । इ ॥
३ अ ३ । पा । सू १२३ ॥ ४ धातुभेदे च । इ ॥

शेषारम्भोऽनर्थक स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकीवानेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा । तद्यदि तावत् स्वाभाविकी । अशिष्य एकशेष

शेषो भवति एको मीमासकशब्दो ण्वुलन्तत्वान्मध्योदात्त परन्तु मीमासा-मधीते इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेष । एकस्येति । द्वन्द्वोऽप्य-त्रानभिधानान्न भवति । अर्थासप्रत्ययादिति । यत्रैक शब्दोऽनेकमर्थमभि-धातु शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानाद् । एकाविति चोक्तेऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थ । अन्यपदार्थत्वाच्चेति । असदिग्धेन पदान्तरेणायमर्थ प्रत्याय्यत इत्यर्थ । गार्ग्याविति । गार्ग्यस्य

सम्भवात् । तथाच समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेष । रामकृष्णावित्यादौ तु यद्यप्युक्तरीत्या समुदायादेकविभक्ति । प्राप्ता तथापि द्वन्द्वविधावनेक

वाक्योपप्लववत् कर्तृरूपार्थभेदेनापि वाक्योपप्लवादनेकप्रसङ्गो दुर्वार । अत एवाग्रे एकप्रकृतेरनेकश्रुत्युत्पत्ति भाष्यकृद् वक्ष्यति ॥

जात्याश्रयणादिति । (कै)

जात्याश्रयानेकव्यक्त्याश्रयणादित्यर्थ ॥

अर्थतः आन्तर्य्यादिति । (कै)

द्व्यर्थस्य लद्वयस्य द्विवचन बह्वर्थस्य लसमुदायस्य बहुवचनमिति भाव ॥ केचित्तु अनेकलकारोत्पत्तौ न मान कर्तृत्वारोपवत् एकस्मिन्ननेकार्थत्वस्याप्यारोपात् इत्याहु । एव चानवकाशत्वादेकशेषो द्वन्द्वबाधक इति स्थितम् । भाष्ये "अथवा पुनरि"त्यादिना समुदायादेकविभक्ताविति पक्ष समर्थ्यते ॥

समुदायविभक्त्यैवेति । (कै)

एकेनोक्तत्वात् । वा ॥ अशिष्य एकशेष । किं कारणम् । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

गार्ग्यस्येत्यस्याप्यर्थस्य सभवात् सदेहादर्थासप्रत्यय । उत्तरकाल तु प्रकरणादिवशात् सदेह निवृत्ति ॥

ननु "वृद्धो यूने"ति वचनात् सन्देहेऽप्येकशेष स्यात् अस्य तु नि सन्देहविषयसम्भवात् कथ सन्दिग्धविषये प्रवृत्ति । नैतदस्ति । अक्षादिष्वपि सन्देहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । एव तर्हीति । अर्थासम्प्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्यय हेत्वर्थ । यदि तर्हीति । प्रत्यर्थ शब्दनिवेशादेकशेषे सति

सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या बाध्यते । अस्मिन् पक्षे मातृमात्रोरपि एकशेष प्राप्त । एकविभक्तावित्यस्यावृत्त्या एवकारस्यचानुकर्षणेन एकविभक्तौ

अवयवारब्धत्वात समुदायसङ्ख्याया समुदायगतसङ्ख्याभिधायि समुदायविभक्त्यैवावयवार्थेऽपि तत्सङ्ख्याप्रतीतेर्गतार्थत्वान्नावयवेभ्य पृथग् विभक्तिप्रसङ्ग इति भाव ॥ अवयवाना पदत्वादिरूपो यकारस्य समुदायविभक्त्याऽसम्भवाच्चिन्त्यमिदम । किञ्च विशेष्यविभक्त्या विशेषणीय[1]सङ्ख्यादीनामुक्तावपि विशेषणाद् यथा साधुत्वाय विभक्ति क्रियते तथाचापि दुर्वारेति । तस्मात् प्रत्येकगतसङ्ख्याया अविवक्षणान्न प्रत्येक सुबुत्पत्ति समुदायगतबहुत्वसङ्ख्याया एव विवक्षणेन तद्बोधकसमुदायादेव विभक्तिस्तावतापि “अपद न प्रयुञ्जीत” इति निषेधातिक्रमाभावादिति भाष्यार्थ । प्रत्येकसङ्ख्याविवक्षाभावेऽपि बहुत्ववत्त्वेनविवक्षणात् पृथक् प्रयोगार्हत्वमप्येषां नेति । भेद-

---

१ “सङ्ख्यादीनाम्” इत्यारभ्य “प्रत्येकगत” इत्यन्त नास्ति ङ पुस्तके ॥

अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोऽयमवशिष्यते स च द्व्यर्थो भवति बह्वर्थश्चेति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव। कथ पुनरेकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन

एकस्यानेकार्थत्व सम्भवति। यदा तु समुदायवाचित्व द्व्यादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्ग । यत्तु वनानीति बहुवचन तत्समुदायप्रचयविवक्षाया न त्ववयवभेदविवक्षायाम। समुदाया इति। समुदायवाचिन इत्यर्थ । किं कृतमिति। एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथ द्विशब्द' प्रवर्त्तेत इति प्रश्न । अन्योऽन्यकृतमिति। परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्या प्रक्रियावाक्यमिद भवति द्वौ च द्वौ चेति। तत्रैको द्विशब्द शिष्यते।

यानि सरूपाणीवेति व्याख्यानान्न भवति। यदा युगपदधिकरणवचनताया द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेष । द्वन्द्वोऽप्येवम्। अजहत् स्वार्थाया हि वृत्तौ रामकृष्णावित्यादौ पूर्वपदमप्युभावभिधत्ते तावेवोत्तरपदमपि। न

समर्गद्वारकमर्थवत्त्वमस्य नेति न नियमेन व्यावृत्तिरिति तात्पर्य्यम् ॥ तत्र सरूपसमुदायादेकविभक्तावेकशेषपक्षे दोषमुपपादयति

तत्र भिक्षेति । (कै)

पदस्य विभज्यान्वाख्यानपक्षे इदम् । आबन्तसमुदायस्य चाप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वमिति भाव ॥ "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेने"ति तु स्त्रीप्रत्ययत्वेन तद्व्याप्यधर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति तात्पर्यम् ॥

तदासुबन्तसमुदायादिति । (कै)

तस्य सुबन्तत्वपर्य्याप्त्यधिकरणत्वाभावादिति भाव । एव च भाष्ये **"सर्वत्र" शब्देन पक्षद्वयमेव** ग्राह्यमिति तात्पर्य्यम् । वस्तुतस्तु तद्वयवादेकस्मात्तस्य दुर्वारत्वेन तत्रक्षते परत्वादादिवृद्धौ वैरूप्यात्त-

---

द्व्यर्थता बह्वर्थता वा शक्या लब्धुम् । तच्चैकशेषकृतम् ॥ न ह्यन्तरेण तद्वाचिन शब्दस्य प्रयोग तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामस्तु पुनरन्तरेणापि

मातेति । यथा सुत जन्मन प्रागलब्धमातृव्यपदेश स्त्रीपश्चाल्लभ्यते एव सङ्ख्यान्तरापेक्षाया सत्या पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्द पश्चात्प्रवर्तत इत्यर्थ । अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशेऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्त्तते पितृविनाशे पुत्त्रव्यपदेश । चतुर्णा त्वेकापाये नास्ति चतुशब्दस्य प्रवृत्ति । अन्यादिदानीमिति । अवश्य साधर्म्ये सति वैधर्म्येण भाव्यम । अन्यथा तत्त्वमेव

चान्यतरवैयर्थ्यम । परस्परसमभिव्याहारेणैवोभयार्थताध्यवसायात् । तथा च द्वन्द्ववृत्ते प्रागेकैकार्थतावगमेऽपि वृत्तावुभयाभिधानात् प्रत्येक द्विवचनाद्युत्पत्ति । एवमेकशेषवृत्तावपि परार्थाभिधान वृत्तिरिति सिद्धान्तात् ।

त्यपक्षेऽप्येकशेषो न प्राप्नोति। न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकमुत्पत्तौ अनुपपत्तिः। तावतापि अ अ भ्यामित्यस्याप्यापत्या नियतभेदा[1]सिद्धस्तदवस्थत्वात। किञ्च प्रातिपदिकानाञ्चैकशेषे सिद्धमिति भाष्ये न्यूनताप्रत्येक द्विवचनाद्यन्तानामेकशेष इति पक्षेऽपि त्वदुक्तरीत्या दोषाभावात्। युगपदधिकरणवचनताया दुःखलदुरुपपादत्वयोर्द्वितीये भाष्ये वक्ष्यमाणतया [2]तत्पक्षोक्तिसम्भवाभावाच्च। समर्थग्रहणेन तु न विभक्तिनिमित्तकार्य्यस्य पूर्वप्रवृत्तिः। विश्वौहः आगत विश्ववाड्रूप्यमित्यादेः[3]"विभाषा पूर्वाह्णे"ति सूत्रभाष्यस्यासङ्गत्यापत्तेरित्याहुः॥ प्रातिपदिकैकशेषपक्षे मातृमात्रादौ यथा नैकशेषस्तथोक्तमेव॥ भाष्ये

---

१ भेदासिद्धेस्तदावश्यकत्वात्। ग॥

२ तत्पक्षस्योक्ति—। क॥ ३ अ ४। पा ३। सू १४॥

तदाचिन शब्दस्य प्रयोग तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति अग्निचित् सोमसुदिति यथा। ते मन्यामहे लोपकृतमेतद्येनान्तरेणापि तदाचिन शब्दस्य

स्याद् न तु साधर्म्यम्। यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावने न कश्चिदपि हेतु स्यादित्यर्थः। मात्रादयश्च शब्दा सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयैकस्मिन् आश्रये वर्त्तन्त इति सम्बन्ध्यन्तरविनाशेऽपि आश्रयसद्भावाद्युक्ता यत्प्रवर्त्तन्ते द्व्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाभावात् कथ प्रवर्त्तेरन्। एतच्च वार्त्तमिति। भा। एतद्युक्तम। यदाश्रयसन्निधानादेकोपायेऽपि मात्रादय-

---

तथा च रामश्च कृष्णश्चेति लौकिकवाक्यस्यादूरविप्रकर्षेण विग्रहतया प्रदर्शनेऽपि अलौकिकद्वन्द्वैकशेषयो प्रक्रियावाक्ये राम औ कृष्ण औ इति प्रविशति। तथा च विभक्त्यन्तानामेकशेषोऽपि निर्बाध एव। अथवा

सिद्धमिति । (भा)

सुबन्तात् तद्धितोत्पत्त्या तत्पचे एकशेषस्यान्तरङ्गत्वात् । एव च "सर्वेच" इत्यसङ्गतमिति भाव ॥ इदानीं तस्य सार्थक्य दर्शयितु-मपत्यार्थ एव पचचयेऽपि दूषणमाह

अपत्यादिष्विति ॥ (भा)

एका प्रकृतिरिति । (भा)

अर्थाभेदादभिन्नैवेत्यर्थ ॥

तद्धितान्तत्वादिति । (कै

अपत्यशब्दस्यापि गर्गादिद्धितत्वेन समुदायस्य तद्धितदन्तत्वा-दिति भाव ॥

प्रकृतिसन्निपातेति । (कै)

प्रयोग तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्येनाचैको-ऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्यर्थता बह्वर्थता वा भवति॥ उच्येत तर्हि न तु

स्तदपेचा प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थ । इदानीमेतद्वैधर्म्यरहित द्वितीय दृष्टान्त व्यक्ति। एकैक इति । भा । यथोद्यन्तॄणा परस्परसन्निधिकृत कर्तृत्व-मेकैकापाये च निवर्त्तते तथा द्यादिव्यपदेशोऽपीत्यर्थ । कथ तर्हीति । भा। न्याय्यमित्यध्याहार ॥ एकैक इति । भा। कर्तृत्वमेकैकापाये परस्परनिरपेच्चमित्यर्थ । कारणमुद्यमन चेदिति । भा । कर्तृत्वप्रतीता-वित्यर्थ । कार्य्यकल्पितत्वात् शक्तीनामेवमुक्तम । तत्तुल्यमिति । भा ।

उपक्रम एव यथा व्याख्यात तद्रीत्या अनैमित्तिक एवैकशेष । तथा च पचचय स्थित सिद्धान्ते । अत्रेदमवधेयम । उक्तपचचयमध्येऽपि समु-दायादेकविभक्ताविति पचस्तावद्दुष्ट एव । मातृमातारावित्यचाति

तत्र प्रथमस्य सान्निध्यात् सन्निपातोऽन्यस्य व्यवहितत्वान्नास्तीति वैरूप्यमिति भाव ॥

अभ्यन्तरीति । (कै)

गार्ग्यशब्दविशिष्टशब्दद्वयस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसङ्ख्याभिधायितया प्रवृत्ता विभक्ति साङ्ख्योपलक्षणतायां प्रकृति न त्यजतीत्यर्थ ॥

न च यञामिति । (कै)

यञ् समुदायस्येत्यर्थ ॥

समुदायार्थः । (कै)

अपत्यसमुदायरूपोऽर्थ । अपत्याद्यर्थस्य सम्बन्धिकत्वादिति भाव ॥

गम्येत । यो हि गामश्व इति ब्रूयादश्व वा गौरिति न जातुचित् सप्रत्यय स्यात् ॥ तेनानेकार्थाभिधाने यत्न कुर्वतावश्य लोक एष्ठतोऽनुगन्तव्य ।

तेनोद्यन्तातुल्यम् द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थ । अथवा तत्तुल्यमिति द्यादिशब्देषु अप्येतत्तुल्यमित्यर्थ । प्रथमेति । भा । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेष पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्षपरोक्षादिभेदे विरोधात् क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्य । कृतेचैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थविशेषावसाय । यदा तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्ष । तत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधान तदैकशेषो न

प्रसङ्ग वारयितुम एकविभक्ताविव्यस्य सङ्ख्याणेवेत्येतद्विशेषणतया आवश्यकत्वे स्थिते एकशेषविशेषविशेषणत्वायोगात् । आवृत्तौ मानाभावात् फलाभावाच्च । न च पय पयो जरयतीत्यादिश्यावृत्ति फलम् । सहविव-

तदा गर्गा इति । (कै)

प्रत्येक तद्धितान्तत्वात् सह विवक्षाया प्रत्येकं बहुवचनमिति भाव ॥

प्रधानभेदे च गुणावृत्त्येति । (कै)

प्रातिपदिकोद्देशेन तद्विधानात् प्रातिपदिकार्थस्य तत्र विशेषणत्वाद् गुणता । किं चैकस्मात् अनेकेषा परत्वासम्भव इति भाव ॥

यञञो बहुष्विति (भा)

भाष्ये तेनैवेत्यनुवृत्त्या प्रत्ययस्यैव बहुषु वृत्तेर्लुगभ्युपगम इति भाव ॥

यदा यञामेवेति । (कै)

उक्तरीत्याणोपपत्तिश्चिन्त्या । लुक् शास्त्रवैयर्थ्यापादानमेवात्र भाष्यकृत् तात्पर्यविषयीभूतम ॥

केष्वर्थेषु लौकिका काञ्शब्दान् प्रयुञ्जत इति । लोके चैकस्मिन् वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षाविति बहुषु वृक्षा इति । यदि तर्हि लोको-

---

वक्तव्य । द्विवचनेति । भा । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैक शब्द एकैकार्थाभिधायीति सह विवक्षाया निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्वाद्यैं अवसेयमिति भाव । सर्वेषु पक्षेष्वय दोष प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्ग । विभक्त्यन्ताना विभक्तौ वा परत एकशेषेऽर्थाभावाद्द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्ग । अथ स्वभावत शिष्य-

---

क्षायामित्यस्य द्वन्द्वग्रहणबलेनावश्यवाच्यत्वात् । अन्यथा पय पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्ते । देवदेव इत्यादावति प्रसङ्गाच । प्रत्युत आवृत्त्योभयविशेषणत्वे भैक्षमिति न सिध्येत् । तथा हि । भिक्षा २ आम्

अपत्यवाचीति । (कै)

यद्यपि प्रकृतिनिवृत्ते (प्रकृतिवृत्त्येतत् । इ) तत् गोत्रमेव नेति

लौकिकस्येति (भा)

विशेषण व्यर्थ तथापि सिद्धान्तस्वरूपप्रदर्शनमेतत् । यद्वा तत् सदृशत्वात् तत्रापि गोत्रत्वाभिमान । प्रवराध्यायप्रसिद्ध हि तत्र गोत्रशब्देन गृहीतमित्युत्तरम् ॥

सम्बन्धसम्भवादिति । (कै)

प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिन्यायस्तु यत्र गुणावृत्ति विना प्रधानोत्पत्तेर्न निर्वाहस्तव्यक्तव्यानीयरादौ तद्विषय इति भाव ॥ इह तु यत्रा (यत्रा । इ) कृतेरेकत्वाद्बहूनामपि परत्वसम्भवाद् गुणावृत्तिर्नापेक्ष्येति तात्पर्य्यम् ॥

ऽवश्य शब्देषु प्रमाण किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आरभ्यते । प्रत्ययलक्षणमाचार्य प्रार्थयमाणो लोपमारभत एकशेषारम्भे

माणोऽनेकार्थे किमेकशेषेण । वाचनिकी वेति । भा । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविक तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च ह्यर्थ इति । भा । सरूपाणामेकशेषोऽनेकार्थस्य एकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थ । सिद्धमिति । भा । एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाण शब्दोऽनेकार्थाभिधायीति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेष क्रियते । एकार्थाभिधाने तु

श्च इति स्थिते "अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोऽपी"ति लुकि कृते लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणविरहादेकशेषो न स्यात् तथा युगपदधिकरणवचनतापक्षोऽपि दुर्बल । जहत् स्वार्थाया वृत्तौ तदयोगात् । तथा च द्वितीये

समानार्थत्वमिति । (कै)

नन्वेव कदाचिद्यशब्दमात्रस्य शेषप्रसङ्ग । तथा सति प्रकृत्यर्थ-विशिष्टप्रत्ययार्थानवगतिप्रसङ्गात् । न चानड्वाहावित्यादौ अपत्र पक्षेऽनेनैवैकशेषसिद्धि । अपर सरूपाणामित्यस्य स्थाने समानार्थानामितिमत्वाऽव्याप्तिमाह भाष्ये

यदीति ॥ (भा)

नानार्थानामपीति । (भा)

सूत्रमपि क्रियत इति भाव ॥

तेनैवान्यो बहुष्विति । (कै)

"तेनैव (तेनैक । द) विरूपाणामपी"ति वचनेन वस्तुत तेन

पुनरस्य न किंचित्प्रयोजनमस्ति ॥ ननु चोक्त प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधान स्यात् न प्रत्यर्थं

अनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेष स्यात् इत्यर्थ ॥ इतर एतत्सामर्थ्यमजानन्नाह कथमिति । भा ॥ तच्चैकशेषकृतमिति । भा । एकशेषविधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थ । अनेनेति । भा । एकशेषविधानेन । उच्येत इति । भा । वचनादनेकार्थकार्याणि प्रवर्त्तन्ता यथा "जात्याख्यायामेकस्मिन्" इति । न त्वेकार्थ शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थ सम्पद्यत इत्यर्थ । गामस्व इति । भा । अश्वधर्मसमारोप केवल प्रतीयते न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थ । यदि तर्हीति । भा । यदि च लोक प्रमाण-

---

भाष्यम् । सेय युगपदधिकरणवचनता दु खा च दुरुपपादा चेति । तच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्याम । तस्मात् प्रागुक्त षटपक्षीमध्येऽनैमित्तिकत्वपक्ष एव प्रबल । इतरे पक्षापि हेया इति तदभिप्रायकतयैव सूत्र व्याख्यातम् ।

गर्गयशब्दस्य शेष इति तस्यैव लुप्यमानार्थाभिधायित्वमित्यत्रापि पक्षेऽन्तवद् बहुष्वित्यर्थेनैव लुगितिकेचित् ॥

अव्यविकेति । (कै)

मन्दबुध्यनुग्रहाय तु कार्य्यमेव वार्त्तिक सूत्रजालवत् ॥ ननु बहुव्रीहौ निष्ठान्तत्वाद्विनस्य पूर्वनिपात स्यादत आह

स्वरेणेति । (कै)

साधन कृतेति समास ॥

घञन्तत्वादिति । (कै)

अचुव्याप्राविति भ्यादिप्रकृतिकेत्यादि ॥ अनभिधानस्यावश्याश्रयणीयता दर्शयति

शब्दनिवेश कृत स्यात् ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव । वा ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभि-

---

मित्यर्थ । उच्यते तर्हि अत प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिन । तदपि प्रत्यर्थमेवेति । भा । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यश्च ह्यर्थं शब्दो नासौ ह्यर्थता जहाति बह्वर्थस्य बह्वर्थता रोदसी दारा इति यथेत्यर्थ । यावतामिति । भा । वृक्षश्च वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्ध एकशेषे अनेकार्थता एकस्य न स्यात् । एकेनापीति । भा । सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेद समुदायमभिधत्त इत्यर्थ । प्लक्षन्यग्रोधाविति । भा । अत्रापि सहविवक्षाया समुदायार्थप्रादुर्भावादनेकेनैव समुदायस्य प्रति-

---

पचतीत्यादौ तु धातोर्द्वन्द्वादिप्रसक्तिरेव नास्ति यद्वाक्यशेषो मृग्यते । न च मिलितात्लडादिप्रसङ्ग । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैकस्मादेव कर्तृद्वये लट्द्वय कर्तृबहुत्वे लकारबहुत्व च स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्ते ॥

द्वन्द्वोऽपीति । (कै)

सङ्ख्याशब्देष्वेकादिषु एकशेषमापादयतोऽय भाव ॥ द्विचतु शब्दादिभ्योऽनेकार्थाभिधान घटादिशब्देभ्य इव न स्यादिति । अवश्यमेकशेषेणानेकार्थत्व वक्तव्यमिति एकादिशब्दानामपि तत्प्रसङ्ग इति ॥ भाष्ये

अर्थो गम्यत इति । (भा)

द्वित्वरूपार्थ इत्यर्थ ॥

[1]द्वावित्यर्थ इति ॥

तस्य च द्वौ शब्दौ वाचक इति भाव ॥

सन्देहादिति । (कै)

---

१ त्व इति । क ॥

धानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यदप्येकेनानेकस्याभिधान भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि द्व्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि द्व्यर्थानर्थान्

पादनात् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थ । अनुक्तत्वादिति । भा । ब्रह्मावित्युक्ते ब्रह्मस्य ब्रह्मान्तरेण सहत्व गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थ । द्यावेति । भा । द्योशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात् तत्र परस्यौकारस्य "सुपा सुलुग्" (७। १। ३९) इत्याकार "गोतो णित्" (७। १। ९०) इत्यो-कारान्तग्रहणासित्वाद् वृद्धिरावादेशस्य । पृथिवी इति । भा । द्विवच नान्त "वा छन्दसी"ति (६। १। १०६) पूर्वसवर्णदीर्घ । पृथिवीशब्देनात्र दिव-

---

"लस्य" (३ । ४ । ७७) इत्यत्रजातिविवक्षया लद्वयस्य तसादय बहूनान्तु झियादय इति सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु "वर्त्तमाने लट्" (३ । २ । १२३) इत्यादौ व्यक्तिनिष्ठैकत्वस्य विवक्षणान्न कश्चिद्दोष । अत एव वृक्ष वृक्ष

निश्चयात्मकप्रतीत्यभावोऽसम्प्रत्यय इत्यर्थ । न चोच्यते वृद्ध-युवानावित्यनेन सन्देहबीज दर्शितम् एव तर्हि नेमावित्यादि भाष्यस्य वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थासम्प्रत्ययेनैकादि आदशतामेकशेषा-भाव इत्यत्र तात्पर्य्यम् । विंशत्यादीना तु भवत्येवेति दिक् ॥ इदानीं तदयस्थमभिप्रेत द्विशब्दादिरूपदृष्टान्त खण्डयति

अथवा नेम इति । (भा)

द्वावित्यादय इत्यर्थ । तेषामेकशेषशब्दत्वे हि तद्दृष्टान्तेनाचैक-शेषापादान नत्वेते तथेति भाव ॥

यदात्विति । (कै)

एकशेष विनैवेत्यर्थ ॥ ननु समुदायो नामार्थ । न च तस्यार्थो-ऽस्तीत्यत आह

प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ यावतामभिधान तावता प्रयोगो न्याय्य । याव-तामर्थानामभिधान भवति तावता शब्दाना प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्य ॥

स्पर्धिव्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । भा । प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थ-विशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते तत्र सरूप कथ न स्यादत्रैक प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ । तदेव द्रव्याभिधान पक्षेऽपि प्रत्याख्यायत एकशेष । अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृत्त-शब्दः प्रयुज्यते न तु द्वन्द्व । अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यान करोति । आकृत्यभिधानादिति । भा । जाति पदार्थ तस्या

सिद्धतीत्यादौ नानेकत्वाभिधानार्थ विभक्तिपरम्परा नेति दिक् । गर्गावि-त्यादावपि पितुरेकत्वात् प्रकृतिरेका प्रत्ययास्तु बहव । सर्वेषा प्रकृत्यर्था-न्विताभिधायितया विरूपाणामपि समानार्थानामिति गार्ग्यशब्दस्य

समुदायवाचिन इति ॥ (कै)

प्रश्न इति। (कै)

एकश्चैकश्चेति विग्रहे शिष्यमाणद्विशब्देन किं सादृश्यमित्यर्थ ॥

परस्परेति। (कै)

एकशब्दयो सहविवक्षाया शिष्यमाणैकशब्दस्यैतदर्थाभिधाना-सामर्थ्यात्परस्परापेक्षयैकैकत्वार्थे द्वित्वोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्द-प्रवृत्तिः। तदलौकिकं च द्वौ च द्वौ चेत्यादीति भाव'। अन्यो-ऽन्यापेक्षाकृतद्वित्वेन प्रत्येकं द्विशब्दप्रवृत्त्या सारूप्यमिति भाष्या-क्षरार्थ । अत एवाग्रे अन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्न । अन्योन्यकृत इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थ ॥ भाव प्रवृत्तिनिमित्तं मातृपुत्रादि-शब्दाश्च परस्परकृतमातृत्वपुत्रत्वादिनिबन्धना । तदाह

यावतामभिधानं तावता प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम् ।
भा ॥ यावतामभिधानं तावता प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषो-

---

एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थ । कथं पुन-रिति । भा द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभाव मन्यमानस्य प्रश्न । प्रख्या-विशेषादिति । भा । प्रख्याबुद्धि तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषय-स्याप्यैक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकार-प्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव एकत्वं चावसीयते । गौरित्युक्त इति । भा । गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते

शेष' । न च पक्षे यच्छब्दमात्रस्यापि तदापत्ति । विकल्पस्यादोषदुष्ट-त्वात् । न च विनिगमकाभाव । अणुरपीति न्यायेन स्पष्टप्रतिपत्ति-सामर्थ्यस्यैव विनिगमकत्वात् । यद्वा । यत्र इत्यपि व्यक्त्यैक्य विवक्षितम् ।

यथेति ॥ (कै)

पुत्रविनाशोऽपीति । (कै)

ननु पुत्रस्य बुद्धिस्थत्वेन तन्नाशेऽपि पितृव्यवहारोऽस्त्येव भाविपुत्रस्य पितेति व्यवहारवत् प्रकृतेऽप्येकस्य बुद्धिस्थत्वे तदपायेऽपि चतुरादिव्यवहार इति । किं वैषम्य पुत्रस्याबुद्धिस्थत्वे तु तत्सत्वेऽपि न पितृव्यवहार इति चेन्न नष्टस्य पितेति व्यवहारवत् नष्टबुद्धिस्थ पदार्थमादायैकस्य विद्यमानत्वे द्वौ स्त इत्यादिव्यवहाराभाव इति वैषम्यमित्याशयात् ॥

नास्ति चतुः शब्दस्येति । (कै)

एव च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भाव ॥ नन्वेव परिहारे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव क्वापि न स्यादित्याह

ऽपि न्याय्य एव यदप्येकेनानेकस्याभिधान भवति । यदि तर्ह्येकेनानेकस्याभिधान भवति । प्लक्षन्यग्रोधौ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न ।

सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादैक्यसामान्यस्यावसीयत इत्यर्थ । कुतश्चैतदिति । भा । भवतु सामान्यमेक तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वादभिधान न्याय्यमिति मत्वा प्रश्न । अव्यपवर्गगतश्चेति । भा । अव्यपवर्गोऽभेद अभेद अविच्छेद अविशेषस्तस्य गति प्रतीतिरित्यर्थ । जातौ चाभिधीयमानाया द्रव्यद्वारका वाहदोहादय उपपद्यन्ते जातितद्वतोस्त्वाभेदोपचाराद् गौ शुक्ल इति सामानाधिकर

प्रतिप्रधान च गुणावृत्ति । गार्ग्यशब्दत्रयस्य चैकशेष । उभयथा यञन्त यञञोश्च इति लुक् । न चैव काश्यपस्य प्रतिकृति काश्यप । तत प्रतिकृतीना सहविवक्षाया काश्यपा इत्यत्रापि अञन्त बह्वषु वर्त्तते इति लुक

अन्यदिदानीमिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

अवश्यमिति । (कै)

एव चेदृशे विषये वैधर्म्योद्भावनमकिंचित्करमिति भाव ॥
साधर्म्योत्पत्त्यपि उक्तवैधर्म्ये बीजमाह

माचादय इति ॥ (कै)

आश्रयसद्भावादिति । (कै)

सद्भावोऽत्र बुद्धिकृत । तेन मृतामातेत्याद्युपपत्ति ॥

समुदायेति । (कै)

इतरसाहित्यविशिष्टद्रव्यनिवेशिन इत्यर्थ ॥

एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेद

णादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते । अथ प्रख्याविशेषादप्यपवर्गगतश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानम् । एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयो सिद्धत्वान्नैष दोष । अनभिधीयमानापि जाति सन्निधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्त भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादित नाभिधानम । तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाप्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति भिन्नवृक्षावलम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति ।

स्यादिति वाच्यम् । "यस्कादिभ्यो गोत्रे" (२ । ४ । ६३) इत्यतो गोत्र इत्यनुवृत्ते । यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्र तथापीह ऋषिप्रजन एव गोत्र विवक्षितमिति "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्नञौ" (४ । १ । ८७)

वार्त्तम् (भा)

इत्यस्यासारमित्यर्थ इत्यन्ये ॥ भाष्ये

यद् (भा)

इत्यस्य यच्चेत्यर्थ । सर्वे परस्परसापेक्षा इत्यर्थ ॥ ननूद्यमनस्यैव कर्त्तृत्वप्रतीतौ कारणत्वात्तस्य च प्रत्येकवृत्तित्वादेकैक इत्येव युक्तस्त- (युक्त । इ) चाह

कारणमुद्यमनं चेदिति । (भा)

स्वतुल्य द्वितीयसहाय विनाप्युद्यमन स्यात् । न च तथा दृश्यते तस्मात् परस्परसापेक्ष पृथक् पृथक् कर्त्तृत्वमित्यर्थ । एव च तत्र यथान्योन्यकृतेनोद्यमनकर्त्तृत्वरूपार्थेन प्रत्येकस्मिन् तेन सहउद्य-

---

मुक्तत्वात् प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग । वा ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्त प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्द·

भा । एकस्मिन्नुपदिष्ट गौरयं त्वया मदा न स्पृष्टव्य इत्यादि वस्तु । अथ वैक- मुपदिष्ट यस्य तदेकोपदिष्ट सकृदुपदिष्ट गोत्वादिसर्वत्रज्ञायत इत्यर्थ । उपोद्बलकमिति । भा । उद्भूत बल प्रत्यक्ष तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थ । शब्दाविशेषादित्यनेन प्रत्यक्ष जात्या- लम्बन प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जाति- सद्भावे ज्ञायते च "एकोपदिष्टमि"त्यनेनोक्त देशकालावस्थाभिखण्डान्त- रेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्भावोऽनुमीयते

इति सूत्रे कैयट । तेन मौञ्जा दौहित्रा इत्यत्र न लुगित्यवधेयम् । एतेन सख्यया कर्मभेद इत्यस्य व्युत्पादनाय प्रवृत्ते पृथक्त्वनिवेशात् सख्यया कर्म- भेद स्यादित्यधिकरणे सप्तदशप्राजापत्यानित्युदाहृत्य किं त्वय तद्धिता-

च्छतीति शब्दस्तथान्योन्यसव्यपेक्षद्वित्वेनैकैकस्मिन्नपि द्विशब्दप्रवृत्ति-रिति सिद्धमेकशेषशब्दत्व द्वौ च द्वौ च इति विग्रह । द्वित्ववै-शिष्ट्येन बोधाच्च । प्रत्येक द्विवचन प्रयोगेत्वेकशेषेणैव प्रयोगात्समु-दायेकबोधो द्वावित्यत । एव चैको न द्वावित्याद्युपपन्नम । द्वौ नैकस्त्रयो न द्वौ इत्येव विधव्यवहारादुत्तरसङ्ख्याया पूर्वसङ्ख्याबाध-कत्वमिति तत्त्वम् ॥

अथवेति । (कै)

अत्र पक्षे ॥

तत्तुल्यमिति । (भा)

स व्यपेक्षास्त्वित्युत्तर योज्यम ॥

नोद्यच्छतिचान्तरेण (भा)

इत्यत्र स्वसमकच सहायमिति शेषो बोध्य । वस्तुतो द्व्यादी-नामेकशेषशब्दत्वाभावेऽपि नियमत उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षणेन न कदाचिदपि द्व्यादिभ्य एकवचनम ॥

प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधान भवतीति । सरूपाणामेकेनानेकस्याभिधान भवति न विरूपाणाम् ॥ किं पुन कारण सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधान भवति न पुनर्विरूपाणाम् ॥ अभिधान

इत्यर्थ । अथवा वत्समुद्दीपयत्युपोद्वलकमुपष्टम्भकमुच्यते । धर्मशास्त्र च तथेति । भा ॥ अनेनैतद्दर्शयति । न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनि-मित्ता भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति ग्राह्य किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्तास्तुति-

---

न्तानामेकशेष कृतो भवेत् । किं वा कृतैकशेषाणा पश्चात् तद्धितसङ्गति-रिति वदता भट्टाना ग्रन्थोऽपि व्याख्यात । ण्यप्रत्ययान्तानामेकशेष ।

अथवा नेमे इति (भा)

भाष्यस्यायमेवार्थ । एकशेषेणाऽप्ययमेवार्थ सूचितमिति (सूचित इति । इ) बोध्यम ॥ भाष्ये

प्रथमेति । (भा)

[1]प्रथमे नमध्यम प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थ ॥

पुरुषे । (कै)

प्रथमाद्यन्यतमे ॥

एकत्वादिति । (कै)

भेदावगमे हेतोरभावादित्यर्थ ।

प्रत्यक्तम् । (कै)

अहङ्कारानास्पदचैतन्यम् ॥

पराक्तम् । (कै)

---

१ प्रथम मध्यम । इ ॥

पुन स्वाभाविकम । वा ॥ स्वाभाविकमभिधानम् ॥ उभयदर्शनाच्च । वा ॥ उभय खल्वपि दृश्यते । विरूपाणामप्येकेन अनेकस्याभिधान भवति । तद्यथा । द्यावा ह क्षामा । द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाणा

कारणामप्यविगीतप्रमाणभावस्मृत्युपनिबद्धवचनाना जात्याश्रयेण सर्वथव इारप्रवर्त्तनादित्यर्थ ॥ एव ब्राह्मणमिति । भा ॥ एकस्यैव द्वयस्य ब्राह्मण-शब्दवाच्यत्वादिति भाव ॥ तस्येति । भा ॥ अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता । स्मृति-

---

ण्प्रत्ययान्तानामेव चेति तदाशयात् । कृतैकशेषाणा प्रजापतिर्देवता येषा मिति कृतैकशेषयच्छब्देनोपस्थापिताना तद्धितसङ्गतिस्तद्धितवाच्यता ।

तदास्यदचेतनत्वम ॥ "आदिना" प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे ॥

प्रकरणादीति । (कै)

गार्ग्यावित्यत्र "वृद्धो यूनेति"वेति भाव ॥

यदात्विति । (कै)

[१]"त्यदादीनी"त्येकशेषारम्भादिति भाव ॥

आख्यातेनाभिधानमिति । (कै)

प्रथमत इति शेष । पश्चादित्वादिप्रत्यय समभिव्याहारादिति भाव । एव चेद वचनमवैयाकरणतार्किकस्येति तात्पर्य्यम । सरूप-व्याक्रिययैव चास्य प्रत्याख्यातप्रायत्वाद्द्विवचनाद्यसिद्धेश्च । नास्य विशिष्यप्रत्याख्यान भाष्ये इति बोध्यम् ॥

असरूपत्वादिति । (भा)

---

१ अ १ । पा २ सू ७२ ॥

किल नामैकेनानेकस्याभिधान स्यात् कि पुन सरूपाणाम ॥ आकृत्यभि-धानदेक विभक्तौ वाजप्यायन । वा ॥ आकृत्यभिधानादेक शब्द विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्य मन्यते । एकाकृति सा चाभिधीयत इति ॥

कारणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थ ॥ नन्वेकमनेकस्य कथ भवति । न हि देवदत्तो युगपन्मथुरायां स्रुघ्ने च भवतीत्यत आह अस्ति चेति । भा । अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्य तथापि तत्सद्भावे विवादान्नासौ दृष्टान्त-

---

तथा च मिलिताना देवतासम्बन्ध बोधयितु लौकिकविग्रहे येषामिति निर्देश । वृत्तौ तु देवतावद्वाचकस्य तद्धितस्यैकशेष इति मिलितेषु पश्चषु

असमानशब्दत्वादसमानार्थत्वाच्चेत्यर्थ ॥ द्विवचनेत्यादिग्रन्थस्तु वृत्तौ इत्याद्यभिप्रायक सूत्र प्रत्याख्यात्

निवृत्तिप्रसङ्ग इति ॥ (कै)

जातनिवृत्तौ मानाभावात् तत्सत्वेऽपि तदर्थाभावेन तदबोध-प्रसङ्ग इति [1]वक्तु

यद्यपीति । (कै)

शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति भाव ॥

विप्रयोगः । (कै)

द्वन्द्वरूप ॥

एतत् प्रतिपादितमिति । (कै)

भाष्ये "कृतम" इति [2]एकशेषविधानसामर्थ्यलब्धप्रतिपादने वर्त्तते तेन शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भाव ॥ लोप-स्याभावात्मकत्वात् तत्कृतत्वमर्थावगतेरनुपपन्नमत आह

१ वक्तु युक्तम ॥ इ ॥ २ एकशेषविधानसामर्थ्याल्लब्धम् । क ॥

कथ पुनर्ज्ञायत एकाकृति सा चाभिधीयत इति । प्रख्याविशेषात् । वा ॥ न हि गौरित्युक्ते विशेष प्रख्यायते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥

त्वेनोपात्त ॥ इतीन्द्रवद्विषय इति । भा । एकस्याप्यनेक इति वाक्यशेष । शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते वति प्रत्यय ॥ सर्वेचेति । भा । सर्वेषु

देवतान्वयादेको याग । अग्नीषोमीय ("अग्नीषोमीय पशुमालभेत" "अजोऽग्नीषोमीय" इत्यादिषष्ठाध्यायस्याष्टमे पादे नवमाधिकरणो

लोपद्वारेणेति । (कै)

एव च श्रियमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमनुभवमितिभाव ॥

भाष्ये

बह्वर्थता वा भवतीति । (भा)

वा चार्थे । क्वचित् चेत्येव पाठ । विद्यमानैव बोध्यते इत्यर्थ ॥

[1]एतदजानान शङ्कते

उच्येत तर्हीति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

वचनादिति । (कै)

शास्त्रस्य शास्त्रीयकार्य्यार्थत्वादिति भाव ॥

सम्प्रत्ययः स्यादिति । (भा)

भाष्ये आप्तत्वप्रमाण्यादित्यर्थ ॥ तर्हि शब्दस्य चार्थतया व्याख्याने मान दर्शयति

---

१ एतदजानान इतर । इ ॥

यद्यपि तावत्सङ्ख्याविशेषाज्जायत एकाकृतिरिति कुतस्त्वेतत् साभिधीयत इति । अव्यपवर्गगतेश्च । वा ॥ अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयत इति । न हि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला

यागेषु द्रव्यवदङ्गता प्रतिपद्यत इत्यर्थ ॥ एकशेषेऽपीति । भा । यद्येकस्यानेकसम्बन्धो नाभ्युपगम्यते । तदैक शब्दोऽनेकमर्थ सम्बन्धाभावान्न प्रत्याय

द्रष्टव्यम्) इत्यादौ मिलितयोर्देवतायामभेदान्वये यथेत्युदाहृतवार्त्तिकस्योत्तरार्धेऽर्थोऽध्यवसेय । युक्त चैतत् । "प्रत्ययार्थबहुत्व हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

सर्वो ग्रन्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये

अथ किमर्थं लोप इति । (भा)

अग्निचिद् इत्यतो लोकत एव कर्त्रर्थे प्रतीतिसिद्धेरिति भाव ॥

प्रत्ययलक्षणमिति । (भा)

अनेन [१]लोपेनानुवृत्तेरेवान्वाख्यानमित्युक्तं न प्रत्यर्थमिति ततश्च वृक्षश्चेति वाक्य न स्यादिति भाव ॥ इतराभिमतमनूद्य दूषयति

प्रत्यर्थम् (भा)

इत्यादि । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकाभिधानाभावादेकशेष आरब्धव्य । अन्यथाऽप्रत्यर्थं स्यात् । एकेनानेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगो न स्याद् इति चेदित्यर्थ ॥

यद्प्येकेनेति । (भा)

१ लोपेनानुत्पत्तेव । क ॥

कपोतिकेति ॥ ज्ञायते चैकोपदिष्टम । वा ॥ ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मिन् देशेऽन्यस्मिन् काले-ऽन्यस्या च वयोऽवस्थाया दृष्ट्वा जानात्यय गौरिति ॥ क पुनरस्य विशेष

येदित्यर्थ ॥ उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह "द्रव्याभिधाने ह्री"ति । भा । श्रुति स्मृतिविहिताना सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्ति स्यादित्यर्थ । ननु चेति । सर्व-विषयाचेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठान विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थ । अथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्मक्रियते तचाप्युच्यते

तत्कृत चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेद्" इत्युत्तरवार्त्तिकस्यानुगुण्यात् । स्यादेतत् । "प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । अभेदस्येह सम्बन्ध

अपिना एतत सूचयति । नैकेनैकस्याभिधान वय निराकुर्म । किन्तु सहविवक्षायामेकेनानेकाभिधानमपि स्वीकुर्म । तेन वाक्यसिद्धि । एकशेषारम्भश्च न कार्य्य । द्वन्द्वस्य तु प्रयोगादर्शनात्तन्निवृत्त्यर्थोऽपि स इति। स्वीयस्वीयार्थत्याग एव प्रत्यर्थत्वमिति भाव ॥ आरम्भवाद्याह

यावतामिति । (भा)

एष एव न्याय्य इत्यर्थ ॥ न्याय्यत्व कुत इत्यत आह

दृष्टश्चेति । (कै)

एकस्य न स्यादिति प्रयोगे इति शेष ॥ प्रत्याख्यानवादी आह

एकेनेति । (भा)

वृक्षावित्यादिदर्शनादिति भाव ॥ आरम्भवाद्याह

यदीति ॥ (भा)

सहेति । (कै)

समुदायार्थप्रादुर्भावादिति भाव ॥ द्विवचनाद्युत्पत्त्यर्थमाह

उद्भूतेति ॥ (कै)

प्रख्याविशेषादित्यत । तस्यैवोपोद्बलकमेतत । प्रख्याविशेषाज्जायते चैकोपदिष्टमिति ॥ धर्मशास्त्र च तथा । वा ॥ एव च कृत्वा धर्मशास्त्र

"एकाकृतिरिति चे"ति । भा । च शब्दस्तु शब्दस्यार्थे वक्ष्यमाणार्थापेक्षया समुच्चये वा ॥ स चेदानीमिति। भा। एकत्वजातेरेकशब्दप्रवृत्ते सिद्धत्वादेक

आग्नेयादाविव स्थिति " इति पक्षे देवतावता साहित्य लभ्यते न तु सहितानां देवतात्वे देवताया प्रदेये च खण्डश शक्तिरिष्यत इति पक्षेऽपि

एकेनैवेति । (कै)

युगपदधिकरणवाचक इति रीत्येत्यर्थः ॥

पक्षान्तरेणेति । (कै)

सजातीयत्वाद् झटितिबुद्धिस्थेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एकेनापीति । (भा)

अपिनानेकेनापि ॥ प्रत्याख्यानवाद्येव युक्त्यन्तरमाह

उभयदर्शनाच्चेति । (भा)

उभयोरप्येकेनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः ॥ तद्व्याचष्टे

सरूपस्य चेति ॥ (कै)

द्विवचनान्तमिति । (कै)

अत एव पदकाले पृथिवी इतीति प्रगृह्यत्वम् ॥ ननु द्यावा इत्यादाविव वृक्षावित्यादावपि जाति अनेकार्थाभिधान स्यादिति चेन्न स्वभावेन वारणात् ॥

यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । (कै)

प्रवृत्तम । ब्राह्मणो न हन्तव्य सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्र न हन्यते सुरामात्र च न पीयते । यदि ह्यय पदार्थ स्यादेक ब्राह्मणमहत्वैका सुरा-

---

शेषारम्भ प्रत्याख्यायते अनेकत्वे तु आरब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थ ॥ एव तर्हीति । भा । सर्वाभिर्व्यक्तिभि सम्बन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात् प्रत्येकं

एकप्रत्ययोपात्तदेवतान्वयस्यान्तरङ्गत्वादेवमेवेति चेत् सत्यम् । प्रदेय एव शक्ति प्रकृतेस्तु प्रत्ययसमभिव्याहारात् देवताया निरूढलक्षणयाप्ययेनाय

तत्र [1]शक्यतावच्छेदप्रकारकबोधाङ्गीकारे तदनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधो नाश्य एव एकस्माद्द्रव्यपदार्थवादेऽपि शुद्धव्यक्तिबोध इति वादीना मतेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्तौ शक्तिग्रहात्तात्पर्य्यग्राहकसत्त्वे एकस्मादप्यनेकशुद्धव्यक्तिबोध इति सर्वथा द्रव्यपक्षेऽपि सूत्र प्रत्याख्यातम् ॥ इदमेव तत्र यदेकस्य युगपदनेकार्थबोधकत्व तदाह

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

इद च प्रत्याख्यानमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्यनेन सूत्रकृतापि दर्शितप्रायमेव ॥ नन्वेवमपि द्वन्द्वो दुर्वारोऽत आह

न त्विति । (कै)

सहविवक्षायामेकजातीयार्थानेकशब्दप्रयोगादर्शनेन तदसाधुत्वप्रतिपादनार्थसूत्रमिति भाव ॥

एकाकृतिरिति । (भा)

भाष्यस्यास्तीति शेष शब्दार्थ । शब्दप्रतीतिविशेष्य बुद्धिरिति प्रमात्मिकेत्यर्थ ॥ ननु व्यक्त्यैक्ये स्यादेव प्रतीत्येकरूपतेत्यत आह

---

[1] शक्यतावच्छेदकप्रकारक । क ॥

मपीत्वान्यत्र कामचार स्यात् ॥ क पुनरस्य विशेषोऽभ्यपवर्गगतेश्चेत्यत । तस्यैवोपोद्बलकमेतत् । अभ्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्र च तथेति ॥ अस्ति चैक-

---

परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कार्मं क्रियमाणा जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थ ॥ यथादित्य इति । भा । प्रतिदेश यथा सर्वात्मनादित्य उपलभ्यते तथा

ग्रन्थो नेय । "केवलाद्देवतावाची तद्धितोऽग्ने समुच्चरन्" इत्यादिग्रन्थास्तु मतान्तराभिप्रायेण नेया । न चैवमपि विरूपैकशेषपक्षे समानार्थता-

गुणेति ॥ (कै)

आलम्बनेनेति । (कै)

विषयेणेत्यर्थः ॥

प्रत्यायित इति । (कै)

अनेकशोऽपीत्यादि ॥

विशेषानवधारणादिति । (कै)

आश्रयभेदेऽपीत्यादि ॥ अविच्छेदं व्याचष्टे

अविशेष इति ॥ (कै)

तस्य गतिरिति । (कै)

विशेषानवगतिपूर्वसामान्यस्य शब्दतोऽवगतिरित्यर्थः । अयं भावः । गुणादिभिन्नेष्वनुस्यूतैकाकारप्रतीत्या जातिसिद्धौ तत्र शक्तिग्रहः शब्दात्तस्यावबोधश्च व्यक्तीनां त्वानन्त्यात् तासु न शक्तिग्रहो नापि शुद्धाना तासां बोधस्तासां विशेषरूपत्वेन विशेषावगतिप्रसङ्गात् । यथाकृतिरूपादिकं शाब्दबोधे भासते सामान्येन तथा विशेषेऽपि भासेत । जाते शक्यत्वे तु तदाश्रयत्वेनाक्षेपा-

---

मनेकाधिकरणस्थं युगपत् । वा ॥ अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । किम् । आदित्यः । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधि-

---

जातिरपीत्यर्थः ॥ ननु चेति । भा । द्रव्येऽपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणात् परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनो-

---

त्वाभार्थं प्रकृत्यर्थान्वयस्य प्राथमिकत्वं स्वीकार्य्यमेवेति वाच्यम् । य य य इत्येषामेकविभक्तिं प्रति प्रकृतित्वाभावेऽपि विभक्तौ परत सारूप्यसम्भवेन

दिना सामान्याकृतिरूपादेरेव ग्रहणमिति न दोष । प्रथमतो बालस्य यद्यपि विशेषव्यक्तावेव शक्तिग्रहस्तथाप्यावापोद्वापन्यायेन व्यक्त्यन्तरे आनयनादिदृष्ट्वा पूर्वज्ञातशक्तिग्रहस्य जात्याश्रयमात्रे व्यवस्थितिरिति तत्त्वम् ॥ वाहादिक्रिया तर्हि कथमत आह

द्रव्यदारका इति ॥ (कै)

आश्रये क इति ।

आश्रये करणमेव जातौ तत्करणमिति भाव ॥ अन्वयबोधे तु बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वान्न तदनुपपत्ति । जातीत्यादिप्रयासो वृथेति कश्चित् ॥

संनिधिमात्रेण । (कै)

शक्तिग्रहे व्यक्ता उपलक्षणतामात्रेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेण प्रत्यभिज्ञाविषयेण प्रत्ययेन तदुच्चारितगोशब्दाद्यादृश प्रत्ययस्तादृश एवैतदुच्चारितादित्येव प्रत्यभिज्ञाविषयता सा चैकाकारतां विनानुपपन्नेति । द्वितीयेनाभिधाने सिद्धेऽपि एकत्व ग सिध्यतीत्याह

करणस्यो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यास । नैको द्रष्टादित्यमनेकाधिकरणस्थ युगपदुपलभते ॥ एव तर्हि । इतीन्द्रवद्विषय । वा ॥ तद्यथा ।

च्यते ॥ प्रत्येक च परिसमाप्यते इति । भा । शास्त्रमित्यध्याहार । अथवा जातिरूपलक्षणभूता प्रत्येक परिसमाप्यत इति व्याख्येयम् ॥ एकशेषस्व-

---

सरूपैकशेष एवेत्याशयात् । प्रकृतमनुसराम । स्वरभिन्नाना यस्योत्तर स्वरविधि स शिष्यत इति वक्तव्यम् । तेन पूर्वोदाहृते हरिणावित्यत्र

तथा वनमिति ॥ (कै)

अविशेष इति । (कै)

एकरूपत्वमित्यर्थ ॥ वनशब्देन कदाचिदाम्रसमुदायस्य कदाचित्पलाशसमुदायस्य कदाचित् खदिरसमुदायस्य कदाचिदाम्रादिसमुदायस्य प्रतीतेरिति तात्पर्य्यं तदाह

भिन्नदृष्टेति ॥ (कै)

एकत्वे युक्त्यन्तरमाह

ज्ञायते चैकेति ॥ (भा)

आद्यव्याख्यानेऽध्याहारभयाद्भाष्यस्वारस्याच्चाह

अथवेति ॥ (कै)

उपदिष्टमिति । (कै)

भावे क्त इत्यर्थ ॥ भाष्ये

कः पुनरिति । (भा)

अनेनापि प्रत्याख्यानविशेषस्यैवोपपादनादिति भाव ॥

प्रत्यक्षमिति । (कै)

एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशत आहूतो युगपत् सर्व्वत्र भवति । एवमाकृतिरपि युगपत् सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्य चैतदेव विज्ञेयमेकमनेकाधि-

---

येति । भा । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थ ॥ त्वयाऽपीति । भा । जातेरेकत्वाद्द्वित्वबहुत्व-

---

ङीबन्तस्य पित्त्वादनुदात्तप्रत्ययस्य शेष । न तु जातौ पुयोगे वा यो ङीष् तदन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य । ननु “वर्णादनुदात्ताद्” (४ । १ । ३९)

प्रत्यक्षशब्देन शाब्दमप्यत्रोच्यते ॥

तत इति। (कै)

तत्र इत्यर्थः ॥

विप्रतिपन्नेति। (कै)

देहात्मप्रत्ययवत्। भ्रान्तत्वशङ्कयेति भावः। प्रयोगस्तु विमत-प्रत्ययो जातिविषयो देशादिभेदेऽपि अबाधितैकाकारप्रत्ययत्वात् संमतवदिति ॥

अवस्थेति। (कै)

अवस्थाकृतभेदोपपादनेन च न व्यक्त्यैक्यं विषय इति सूचितम् ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति। (कै)

तद्विषयप्रत्ययेत्यर्थः ॥

उपबृंहकमिति। (कै)

भ्रान्तत्वाशङ्कानिवर्त्तनेन प्रमात्वनिर्वाहकस्तर्क इत्यर्थः ॥

न सादृश्येति। (कै)

सादृश्यरूपैकक्रियाकारितादिनिमित्तकभ्रमरूपा नेत्यर्थः ॥

करणस्य युगपदुपलभ्यत इति॥ नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्तथैकशेषे शेषे। वा॥ यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्येक-

---

निबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिद्ध्यन्तीति भावः। एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम्। वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि

इति ङीषन्तस्यापि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तता स्यादेवेति चेत्। भ्रान्तोसि। उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात्। "वर्णानान्तणतिनितान्तानामि"ति

अविगीतः । (कै)

प्रमाणभाव । प्रमाणत्व यस्य स्मृतस्य स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य तेनोपनिबद्धानि वचनानि यैस्तेषामित्यर्थ ॥ द्रव्यस्य शब्दार्थत्वे हि एकब्राह्मणवधनिषेधादेव प्रतीयेत ॥

एकः क इति ।

एव चेत् यो यस्य तद्वाक्यश्रवणकाले बुद्धिस्थ स इति गृह्यताम् । जाते पदार्थत्वे तु न दोष इति तात्पर्य्यम ॥

अन्यच्च कामचार इति । (भा)

सर्वेषामिति शेष । एकेन एकस्याहनने जात शास्त्रार्थ इति अन्यब्राह्मणविषये सर्वेषा कामचार स्यादित्यर्थ ॥

नन्वेकमिति । (कै)

जातिरूपमित्यर्थ ॥

सद्भावे विवादादिति । (कै)

बौद्धादीनामिति शेष । किं च सामस्त्येन प्रत्यवयवमवयवी-नोपलभ्यत इति वैषम्यादपि स न दृष्टान्तित इति भाव ॥ साका-ङ्क्षत्वाद्वाक्यस्याह

तस्य दोष स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिदधीत ॥ अवश्य चैतदेव विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति । द्रव्याभिधाने ह्याकृत्य

समुच्चयेनाचष्टे ॥ चोदनाया चैकस्येति । भा । सामान्यस्याग्नेयादे ॥ उपाधिवृत्तेरिति । भा । अष्टाकपालत्वादिरुपाधि तस्य वृत्ति प्रवृत्ति ।

(द्विती-पा-फिट्सू-३३) फिट्सूत्रेण प्रकृतेरनुदात्तत्वात् । तदुक्त "वर्णा-दनुदात्ताद्" इति । तथा मीमांसते इति मीमांसक । लित्स्वरेण

एकस्यापीति। (कै)

एकस्यापि अनेक इति पाठ। एकस्यापीन्द्रशब्दस्य यथानेकयागाङ्गत्वेन विषय एकबोधज्ञानविषयस्य एकदेशावच्छिन्नानेकयागेषु तथा दर्शनसम्भवात् तथा एकस्य अपि जातेरनेको विषय आश्रयतयेत्यर्थ ॥ अनेकस्य इति पाठे एकोऽपि यथा इन्द्रशब्दोऽनेकयागस्य एकस्यापि बोद्धुर्विषयस्तथा जातिरपीत्यर्थ ॥

अव्ययीभावे इति। (कै)

इन्द्रस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थ ॥

सर्वेष्विति। (कै)

प्रादुर्भावविषयेन्द्रशब्दरूपा तद्बोध्या वा एका देवता व्रीह्यादिद्रव्यवत्सर्वयागेष्वङ्गता युगपत् प्रतिपद्यत इत्यर्थ ॥ भाष्येऽपि इन्द्रशब्द "आहूत" प्रादुर्भूत "युगपत् सर्वत्राङ्ग" भवतीत्यर्थ ॥

यदीति। (कै)

अनेकाधिकरणस्थपदेनानेकसम्बन्धो विवक्षित इत्यर्थ। एव चैक शब्दो यथानेकत्रार्थे एकेन युगपत् गृह्यते तथा जातिरपीत्यर्थ ॥

सप्रत्यय। वा ॥ द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसप्रत्यय स्यात् ॥ तत्र को दोष। तत्रासर्वद्रव्यगति। वा ॥ तत्रासर्वद्रव्यगति प्राप्नोति। असर्वद्रव्यगतौ को

एतदुक्त भवति। यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाशेषद्रव्याणामाक्षेपात् प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते। द्रव्ये तु पदार्थे

मध्योदात्त। मीमासामधीते मीमासक। "क्रमादिभ्यो वुन्" (४। २। ६१) नित्स्वरेणाद्युदात्त। उभयो सहविवक्षायामाद्युदात्त। उभयो

अपरो शास्त्रोक्तमिति । (भा

एक शब्द [१]निवेशित्वादिक द्रव्य गोरूप बोधयेत् तस्य केन-चिदालम्भे कृते परैस्तेन वा गवान्तरालम्भेऽशास्त्रार्थं प्रत्यर्थं स्यात् । एव न ब्राह्मणमित्यादावपि एकस्य ब्राह्मणस्यावधो विषयस्तत्रान्य-विषये सर्वेषा कामचारेण प्रवृत्तावपि न प्रायश्चित्त स्यादिति बोध्यम् । सर्वपुरुषान् प्रति एकव्यक्तेरेव बोधनमित्यभिमान ॥

अथानुष्ठानेति । (कै)

अय भाव । जाते साक्षादनुबन्धनाद्यसम्भवात् व्यक्तिद्वारा तद्वाच्य तत्रानुष्ठानसिध्यर्थमेकप्रयोगे एकव्यक्तिद्वारकमेव तदा-श्रीयते तत्राकृतेरेकत्वे विनिगमनाविरहात् सर्वव्यक्तिद्वारकमेव तदाश्रीयते आकृतेरनेकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति ॥ पूर्वार्थस्यानव-तारणाच्चशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह

तु शब्दस्यार्थे इति ॥ (कै)

भाष्ये

१ "निवेशित्वात्" इत्यारभ्य "शास्त्रार्थं" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

दोष । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति । एक शास्त्रोक्त कुर्वीतापरो-ऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुण कर्म भवति विगुणे च

एकेनैव यजमानेन सकृदेवाष्टाकपाल पुरोडाशो निरूप्यते नान्येन नाप्य-न्यदेत्यर्थ ॥ क पुनरिति । भा । गौरनुबन्ध्य इत्याग्नेयमष्टाकपालमिति

सह विवक्षायामाद्युदात्त शिष्यते नित्स्वरस्य परत्वात् । अक्षौ अक्षा । "अक्षस्यादेवनस्ये" (फिटसू-३५-पा २) ति फिट्सूत्रेण शकटाक्षे

अनवयवेनेति। (भा)

जात्याश्रयाव्यक्तिविशेषा अवयवा इत्युच्यन्ते। अनवयवेन व्यक्तिविशेषानालम्बनेनेत्यर्थः॥ नन्वाश्रयभेदात्तद्भेदोऽत आह

सर्वाभिरिति। (कै)

भेदकाभावान्न भेद इति भावः। प्रत्यक्षविरोधाद् धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च भेदानुमानमसंगतमिति भावः॥ ननु आदित्यस्य प्रत्येकं समासमाप्त्यभावेन दृष्टान्तासंगतिं मत्वाह

प्रतिदेशमिति॥ (कै)

अनभिधेयाया इति। (कै)

शक्यतावच्छेदकमशक्यमेवेत्यर्थः। यद्वा प्राधान्येनानभिधेयाया इत्यर्थः॥

परित्यक्तभेदमिति। (कै)

परित्यक्तावान्तरभेदमित्यर्थः॥ ननु द्रव्यस्य प्रत्येकं समाप्तेः प्रकृतेरनुपयोगोऽत आह

शास्त्रमिति॥ (कै)

कर्मणि फलानवाप्तिः॥ ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थस्तस्यापि यद्यनवयवेन चोद्यते न चानुबध्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः।

चानयोरित्यर्थः॥ एकानिर्वर्त्तनेनेति। भा। निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधनायोपादीयते॥ अपरानिर्वर्त्त्यं नेति। भा। आग्नेयोऽष्टाकपालस्तोरनयैवोत

आद्युदात्तः। देवनाद्ये तु "फिष" (फिट्सू-१-पा१) इत्यन्तोदात्तः। शकटावयवविभीतकयोस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तः। अत एव "प्राचेयाम्"

शब्देनाभिधाने इति । (कै)

प्राधान्येनेत्यर्थ ॥ नन्वेव चोदनाया चैकस्येति चोऽनुपपन्न इत्यत आह

वाक्यकार इति ॥ (कै)

प्रयोजनानि । (कै)

प्रयोजनान्तराणि ॥

समुच्चयेनेति । (कै)

द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसप्रत्यय इत्यनेन समुच्चय इति बोध्यम ॥ एकस्याग्नेयादेर्य उपाधिरष्टाकपालत्वादिस्तस्य पुन पुन प्रवृत्तेरिति वार्त्तिकार्थ । [1]समासवाच्यत्वात् एकस्येति व्याचष्टे

सामान्यस्य (कै)

इत्यादि ॥

अष्टाकपालत्वादि (कै)

इत्यादिपदेन निर्वाह ॥ अत एव भाष्ये स एव दर्शित "एक निरूप्य" इत्यादिना ॥

---

१ समासस्येष्टत्वात् । इ ॥

एकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयते । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानी वक्तव्यो भवति । एव तर्ह्यनवयवेन चोद्यते

पाद्यते न तु चोदनाया पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थ । तत्र निर्वृत्ते भेदाग्रहणात् द्रव्यान्तरेऽपि प्रवृत्ति स्यान्न तु निर्वर्त्ये सादृश्याग्रहणादित्यवश्याश्रयणीया

इति सूक्ते अक्षकितवनिन्दाप्रस्ताव अक्षस्याहमेकपरस्य इत्यादयाश्चे शब्दा बहवोऽन्तोदात्ता एव प्रयुज्यन्ते। तस्य नाक्ष इत्यादौ तु रथावयवपरत्वा-

प्रवृत्तिरिति । (कै)

पुन पुन वृत्तिरित्यर्थ ॥

उत्पाद्यत इति । (कै)

उत्पाद्यत्वेन बोध्यत इत्यर्थ ॥ ननु प्रभेदेऽपि द्वितीयोपन्यासे कि बीजमत आह

तत्रेति ॥ (कै)

[1]रूपसामान्याद्वासिद्धमिति "अ इ उण्" (शिवसू-१) इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या निष्पन्नेदमभिधेय नेदमिति विवेकाग्रहादित्यर्थ ॥ ननु तत्राप्युक्तरीत्यैव प्रवृत्ति स्यादत आह

सादृश्येति । (कै)

तस्य सबन्धिकत्वेन प्रतियोग्यन्तरानुपस्थितेरिति भाव ॥ ननु व्यक्तिशक्तौ आनन्त्यव्यभिचारयो सत्वात् जातौ शक्तिरित्याशङ्क्य जातिरेव नास्तीत्याह

वृत्तिविकल्पेति । (कै)

---

१ रूपसामान्याद्वा । वा । रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । शिवसू-१ ॥

प्रत्येक च परिसमाप्यते यथादित्य । ननु च यस्यापि द्रव्य पदार्थस्तस्याप्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येक च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्य । त्वयापि

जाति ॥ द्रव्याभिधानमिति । भा । जातेर्वृत्तिविकल्पाद्यसत्वेनाभाव मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयते इति मन्यते ॥ आकृतौ चोदिताया-

---

दाद्युदात्त । उभयो सहविवक्षायान्तु आद्युदात्तस्य शेष । इन्द्रियवाचिना क्लीबेन सहविवक्षायान्तु ॥ "नपुसकमनपुसकेन" (१ । २ । ६९)

न तावद्द्रव्येषु व्यासज्यवृत्ति । एकाश्रयनाशेऽप्रतीत्यापत्तेः । किञ्च "गामालभेत" इत्यादि चोदनासु सर्वद्रव्यालम्भापत्ति । प्रत्येक-समाप्तौ तु द्रव्यान्तरे तदनापत्ति । तत्रापि सत्त्वे "एकाकृतिरि"ति प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । तत्तत्संस्थानाद्युपलक्षितमधिष्ठानचैतन्यमेव द्रव्यमिति नानन्त्यव्यभिचाराविति तात्पर्य्यम् ॥ भाष्ये

चोदनास्विति । (भा)

प्रवर्त्तकवाक्ये तस्य द्रव्यस्यारम्भणात् । इदमुपलक्षणमारम्भणा-लम्भनादिकरणादित्यर्थः । तत्रारम्भण क्रयो बन्धनं वा । जातिवादे दूषणमाह भाष्ये

आकृतौ चोदितायामिति । (भा)

कार्य्यसम्बन्धित्वेन चोदितायामित्यर्थः ॥

[1]तच्छेषपूरणेन व्याचष्टे

अयुक्तम् (कै)

इत्यादिना ॥ तत्रैव दूषणान्तर

---

१ कर्म । क ॥

तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ॥ चोदनाया चैकस्योपाधिवृत्ते । वा ॥ चोदनाया चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामहे आकृतिरभिधीयत इति । आग्नेयम्

मिति । भा । आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते द्रव्ये तु कार्यं प्रव र्त्तते । अयुक्तं चैतत् । न ह्यन्यचोदनेऽन्यस्य कार्यं क्रियमाणे यथोक्तं कृत

इति अक्षमहाणीत्याद्यूह्यम् । नन्वचेतनानां देवतानां कथं पुनर्पुरुषकादि व्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकप्रसिद्धमवयवसंस्थानविशेषात्मकलिङ्ग

न चैकमिति॥ (कै)

विपर्य्ययस्यापीति। (कै)

सत्प्रतिपक्षसम्भवादित्यर्थ। एव चानेकद्रव्यगतिकाजातिरभ्युपगन्तुमेव न शक्यते इति भाव॥ ननु जातेर्नित्यत्वात् कथ नाशादि किञ्चैकनाशेऽपि व्यक्त्यन्तरेणाभिव्यक्तजात्याश्वाप्रचरेद्देवेत्यत आह

अभिव्यंजकेति। (कै)

व्यासज्यवृत्तिर्जाति सर्वव्यक्तिभि सम्भूयाभिव्यज्यत इति मते इद दूषणम्। जातेर्नाशश्च तिरोभाव एवेत्यर्थ। एव "श्वा नामलोके न [1]सचरे"दिति भाष्यस्य व्यक्त्यन्तरे स्वप्रत्ययविषयो न सचरेत्। न स्यादित्यर्थ। एव विनाशपद व्यक्तिवृध्वन्स्यपरम्। तथेति परामृष्टमाकृतौ तिरोधानपरमित्ययुक्तमत आह

यद्वेति। (कै)

आविद्यको धर्मविशेषो जातिरिति भाव॥

---

१ "प्रचरेत्" इत्यपि पाठ॥ "सचरेद्" इत्यनेन नागेशभट्टीयभाष्यपुस्तके एवविधपाठोऽस्तीत्यनुमीयते॥

अष्टाकपाल निर्वपेत्। एक निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते। यदि च द्वय पदार्थ स्यादेक निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणा न प्रकल्पेत॥

भवति। तस्माद्द्रव्यमेव शब्देनोच्यते इति न्याय्यम॥ न चैकमिति। भा। न हेतुर्हितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्य्यय-

---

तावन्न व्याकरणे आश्रीयते। दारान् इत्यादौ नत्वाभावप्रसङ्गात्। तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथ लिङ्गात् त्रितयनिबन्धनकार्य्याणामसिद्धि

जातेनेति । (कै)

व्यासज्यसर्वाश्रयवृत्तिगोत्व सर्वाश्रयज्ञानैरभिव्यक्तव्यम अन्यथा गोत्वज्ञानमेव न स्यादित्यर्थ ॥ अस्तु तर्हि तत्प्रत्यक्षत्वाय तदाश्रय-सर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह भाष्ये

अनवकाशमिति । (भा)

अर्थान्तरप्रत्ययावकाशरहित गोभूत गोत्वप्रत्यक्षाय गोरूप वस्तु सर्व प्रत्यक्ष स्यात् । गोव्यक्तीनामनन्तत्वादनवकाशत्वमित्यर्थ । न विद्यते अवकाशो यस्मादिति बहुव्रीहिरिति तात्पर्य्यम् । अत्र पक्षेऽध्याहारक्लेशात् पक्षान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

नायातीति । (कै)

उत्पन्नगवि व्यक्त्यन्तरादायातीति न शक्य वक्तुम् । तस्या नि क्रियत्वात् ॥ "न याती"ति पाठे उत्पन्नव्यक्ति व्यक्त्यन्तरादागत्य प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

न च तत्रासीत इति । (कै)

प्रागाश्रयाभावादित्यर्थ ॥ तत्रैव हेतुमाह

क पुनरेतयोर्जाति चोदनयोर्विशेष । एकानिर्वृत्तेनापरानिर्वर्त्त्येन ॥ द्रव्याभिधान व्याडि । वा ॥ द्रव्याभिधान व्याडिराचार्य्यो न्याय्य मन्यते ।

स्यापि साधनात् ॥ स्या मत इति । भा । अभिव्यञ्जकविनाशे जातेस्तिरो भावात् पिण्डान्तरे श्वेति प्रत्ययो न स्यात् । शतप्रत्यय इवैकापाय इत्यर्थ ।

प्रसङ्गाच्च किन्तु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम । तच्च केवलान्वयि । अयमथ, इय व्यक्ति, इद वस्तु, इति शब्दाना सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र

अस्ति पश्चादिति । (कै)

यत पश्चादेवास्ति अत पूर्वं नासीदित्यर्थ । एतेन मा यासीत् मा च भूत् तत्र गोत्वमिति परास्तम् ॥ ननु सक्रियत्वमङ्गी-कृत्याशेनागमनमस्त्वत आह

न चांशवदिति । (कै)

निरवयवत्वेनांशाभावादित्यर्थ ॥ ननु पूर्वमाधार त्यक्त्वा चैवा-यातीत्यत आह

जहातीति । (कै)

पूर्वत्रापि प्रतीतेरिति भाव ॥ तस्मात् सर्वगौकेति वाच्यम । ततश्च कयाचिद्व्यक्त्यैव व्यक्ता सा अभेदात सर्वगेति वाच्यम् । ततश्च सर्वत्र दृश्येत तदाह

सर्वेष्विति । (कै)

अत्र पक्षे गोभूतमभिव्यक्तगोत्वेन व्याप्त तुल्यव्यक्तित्वेन जात्य-न्तरावकाशरहित सर्व स्यादिति भाष्यार्थ । जातिसंकरप्रसङ्गश्च इत्यपि बोध्यम् ॥

द्रव्यमभिधीयत इति ॥ तथा च लिङ्गवचनसिद्धि । वा ॥ एव च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मण ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति ।

यद्वाश्रयापाये आश्रितस्याप्यपाय अवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्वि-नाशप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ गोर्जात इति । भा । जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभि-व्यक्त तच्च सर्वाश्रयवर्त्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ॥

कश्चिच्छब्द एकस्मिन्नेव लिङ्गेशक्त कश्चित्तु द्वयो कश्चित् त्रिष्विति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णेयम । कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुरुष

न हीति । (कै)

एव च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मिन् विरुद्धधर्मोपपत्तेरभावाद्द्रव्यमेव पदार्थ इति भाव ॥ भाष्ये गौश्च गौश्च इत्यनेनाभिप्रेतवैरूप्यमुपपादयति ।

भेदेति । (कै)

एव खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति च न स्यादिति भाव ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय· । (कै)

तद्विषयप्रत्यय ॥ भाष्ये

अस्ति च वैरूप्यमिति (भा)

वाक्यस्य च शब्द व्याचष्टे तथा च

विग्रह इति । (भा)

एकार्थत्वे पर्य्यायाणामिव सहप्रयोगो न स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

व्यर्थेष्विति । (भा)

विजातीयानेकार्थसरूपशब्देष्वित्यर्थ ॥

चोदनासु च तस्यारम्भात् । वा । चोदनासु च तस्यारम्भान् मन्यामहे द्रव्यमभिधीयत इति । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति । आकृतौ

अनवकाशमिति । भा । पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात् । अथवा सर्ववस्तु व्यापि गोत्वमेवेष्टव्यम । अन्यथा—

नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसन सन्तति ॥

विशिष्टे शास्त्रीये पुस्त्वे शक्ता लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथ

मुक्तसंशयमिति । (भा)

एकशेषाङ्गीकरणमिति शेष ॥ जात्यभावो व्याडिमते उक्तस्त निरस्यति

आकृतिसद्भाव इति ॥ (कै)

"अथवा" इत्यादिना व्याख्यात सर्वगोभूतमित्यादिदोष परिहरति

सर्वगतत्वेऽपीति । (कै)

सकरोऽपि न। परस्परपरिहारेण भिन्नवस्तुनिष्ठानामेवैकत्र-स्थिते सकरत्वात् न स गोत्वादीनामिति भाव ॥ आद्य व्याख्या-रीत्या दोषस्तु जाते प्रत्येक परिसमाप्त्यङ्गीकारेण सूद्धर । एकैक-व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वाच्च न विनाशेत्यादि दोष ॥ ननु "सर्वामिति" (कै) यथात्मना व्यापकत्वेऽपि क्वचित् शरीरे कश्चिदेवात्मास्फुरति न तु सर्व सर्वत्र तद्वदित्यर्थ ॥

एकार्थसमवायेति । (कै)

तेन च निमित्तेन जातौ लिङ्गसख्यारोप इत्यर्थ ॥ भाष्ये

चोदिताया द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते ॥ न चैक मनेकाधिकरणस्थ युगपत् । वा ॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थ युगपदुप-

---

इति दोषापत्ति । ततश्च । व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्त्याऽभेदात् सर्वत्र सा यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्ग ॥ नास्ति च वैरूप्यमिति । भा । तस्माद् द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्य न ह्येकस्य भेदा-

---

मन्यथा कुमारी कुमार इत्यादय प्रयोगाव्यवतिष्ठेरन् । करेणुरिभ्या स्त्रीनेभ इत्यमरस्याप्ययमेवार्थ ॥ नन्वेव पशुनेति पुस्त्व विवक्षितमिति मीमासको-

गुणस्येति । (भा)

जातावेकवचनम ॥

अनित्या इति । (भा)

अनियता इत्यर्थ ॥ अपायित्वोपायित्वाभ्यामनियतत्वमेव भाष्ये दर्शितम् ॥

बहुवचनवदिति । (कै)

आश्रयगतसख्यावत् आश्रयबोधे दृष्टानेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्यभिमान ॥

जातिर्व्यपदिश्यत इति (कै

यव इत्येक वचनेन तच्च जातिप्राधान्यावगमादिति भाव । एव चारोपितद्वित्वादिना न प्रतिज्ञाहान्यादीति तात्पर्य्यम् ॥

अभ्युपगममिति । (कै)

गौण्यप्युत्तरासख्या पूर्वा सख्या बाधत इति भाव ॥

लभ्यते । न ह्येको देवदत्तो युगपत् स्रुघ्ने भवति मथुरायां च ॥ विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात । वा ॥ किम् । विनश्येच्च प्रादुष्याच्च । श्वा मृत इति श्वा नामलोके न प्रचरेत । गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाश

भेदौ विरुद्धौ उपपद्येते इत्यर्थ । एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय ॥ गौश्चेति । भा । भेदाधिष्ठान समुच्चय । सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थ ॥ आकृतावपीति । भा यदर्थ आकृति-

---

द्वोष कथ योज्य । पारिभाषिकस्याव्यावर्त्तकतया तद्विवक्षाया अकिञ्चित्करत्वात् । लौकिकस्य तु पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । सत्यम । “क्वागो

आविष्टलिङ्गेति । (कै)

स्वाश्रयानेकलिङ्गसत्त्वेऽपि स्वय किंचिदेकमेवोपादत्ते तथा चानेकलिङ्गत्वासिद्धिरिति भाव ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनाह

ततश्चेति । (कै)

न चैव लिङ्गस्यासिद्धि कुत ब्राह्मणीशब्दवाच्यया जात्या आश्रयगत स्त्रीत्वमेवोपादीयते ब्राह्मणशब्दवाच्यया पुस्त्वमेवेति व्यवस्था सम्भवादिवाच्य ब्राह्मणीपदार्थ । इय ब्राह्मणव्यक्ति । इद ब्राह्मणवस्तु ब्राह्मणीदारा इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरित्याशयात् ॥

सिद्धान्तत्वादीति । (कै)

आकृतिवादीत्यर्थ ॥

स्तनकेशादीति । (कै)

केशो भगम् ॥

लिङ्गान्तरेणेति । (कै)

स्यात् ॥ अस्ति च वैरूप्यम् । वा ॥ अस्ति खल्वपि वैरूप्यम । गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति ॥ तथा च विग्रह । वा ॥ एव च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति । गौश्च गौश्चेति ॥ अर्थेषु च मुक्तसशयम् । वा ॥ अर्थेषु च

पक्षपरिग्रह तदेव न सिध्यति न हि प्रकटात्तदेवनाद्यादिष्वेकाकृति-सद्भाव । इदानीमाकृतिवादीदोषान् परिहर्तुमाह लिङ्गेति । भा । आकृति सद्भाव पूर्वमेव । प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभि प्रतिपादित ।

वा मन्त्रवर्णात् " (पूर्वमीमांसासू-३१ । अध्या-६ । पा ८ । अधिक-६)

ब्राह्मणी दारा इत्यादौ द्रव्यदाराजातेर्लिङ्गान्तरेण योगो न स्यात् तटस्तटीत्यादौ च कस्यापि लिङ्गस्य योगो न स्यादिति भाव । शब्दविशेषापेक्षया तु जातेराविष्टलिङ्गत्वोक्तिरिति तात्पर्य्यम ॥ भाष्ये

कृतान्तः । (भा)

सिद्धान्त ॥

किमिति । (कै)

सस्त्यानप्रसवशब्दयो कोऽर्थ इति प्रश्न ॥ उत्तर सस्त्यानेऽभिधेये स्त्यायतेर्ड्रट्प्रत्ययान्तस्त्रीशब्द (उणादिसू- ६०५) इत्यर्थ । सूते सप्सकारस्य पकार इत्यर्थ । प्रसवेऽभिधेये पुमानितिशब्द । गर्भ शुक्र स्त्यायति शोणितेन सङ्घीभवतीत्यर्थ ॥ सूते शुक्र त्यजति योनिरूपे आधारे। स्त्यानमपचय । प्रवृत्ति वृद्धि ॥

शब्देत्यादि । (कै)

मुक्तसशय भवति। आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्य । अक्षा पादा माषा इति ॥ लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् । वा ॥ लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुत । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा अपायिन

सर्वगतत्वेऽपि पदार्थाना विचित्रशक्तियोगात् ॥ कश्चित् पदार्थ काचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वा सर्व । गुणश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिता तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षण सम्बन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसख्या-

---

इति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुस्त्वस्य नियमो बोध्य । छागशब्दस्य लौकिकपुस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति दिक् । तच्च जातित्रयमित्येके ।

इदमुपलक्षणं सत्वादिकार्य्यमात्रस्येति बोध्यम् ॥ उपलक्षणत्व ध्वनयन्नुक्तयोर्व्याप्तिमाह

सर्वाश्चेति ॥ (भा)

मूर्त्तयः। (भा)

पदार्था ॥

एवमात्मिका (भा)

इत्यस्य विवरणं "सख्याने"त्यादि ॥ "गन्धवत्य" (भा) इत्यन्त पृथिव्यपेक्षयाप्सु अल्प अप् पृथिवी भा तेजसि अल्पे इत्यल्पीयास इत्यत्र इत्युपलक्षयण वायौ रूपाभावात्। आकाशे स्पर्शस्याऽप्यभावाच्च। वस्तुत तेजोवद् (न्न। इ) रूपाणा सर्वमूर्त्तीना त्रिवृत्करणमात्राभिप्रायेणेदमुक्तम्। वाय्वाकाशशब्दवाच्ययो लिङ्गव्यवहारस्तु ईश्वर इव स्वकार्य्यतेजो (वन्न। इ) वद्गतोपचयारोपेणेति बोध्यम् ॥

प्रवृत्तिः खल्वपीति। (भा)

परिणाम इत्यर्थ ॥ प्रतिक्षणपरिणामित्वाद् वस्तूना

उपायिनश्च। किं य एते शुक्लादय। नेत्याह। स्त्रीपुनपुसकानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्-

---

सिद्धिरित्यर्थ ॥ अनित्या इति। भा। कदाचित् स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृतिर्व्यज्यते कदाचित् पुस्त्वयुक्तेन कदाचिदेकाधारस्था प्रतिपाद्यते कदाचिदनेकाधारस्थेत्यर्थ ॥ किं य एत इति। भा। ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा

उक्त च हरिणा,—

"तिस्रो जातय एवैता केषाचित्समवस्थिता।
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभि" इति ॥

न हीति । (भा)

अस्य "अवतिष्ठते" इत्यनेनान्वय । किन्तु परिणमन्त एवेति शेष ॥

तच्चोभयमिति । (भा)

वृद्ध्यपचयरूपमित्यर्थ ॥

सर्वत्रेति । (भा)

पदार्थे इत्यर्थ । सर्वदा इत्यपि बोध्यम् ॥ कैयटे

गुणानामिति । (कै)

शब्दादीनामित्युपलक्षण सत्त्वकार्य्यमात्रस्य अन्यथा शब्दे लिङ्ग व्यवहारे न स्यात् ॥ तासा लिङ्गत्वे प्रमाण दर्शयति

शब्दैकेति । (कै)

शब्दजन्यबोधविषया इत्यर्थ ॥ अप्रवृत्तिधर्मत्वेऽपि स्वतो लिङ्ग-रहितत्वेऽपि

अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वादिति । (कै)

परिणामवदन्यदात्माध्यासेन तत्परिणामानुयायित्वादित्यर्थ ।

द्वित्वेन कदाचिद् बहुत्वेन कदाचित् स्त्रीत्वेन कदाचित् पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन ॥ भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वे-

---

न च तदनित्यत्व लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुरुपपद्यत इति प्रश्न ॥ प्रकरणादर्थ-निश्चय इत्याह । नेत्याहेति । भा ॥ वचनपरिहारस्त्विति । भा ॥ लिङ्ग परिहारे न किंचिद् दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति

भाष्ये तु "स्त्रियाम्" (४ । १ । ३) इति सूत्रे प्रकारान्तरमुक्तम् ॥

एव च प्रकृतिपरिणामविशेषजाते स्वत एव 'लिङ्गयोग" इति तात्पर्य्यम ॥ भाष्ये

कथं तस्येति । (भा)

अप्रकरणेति शेष ॥ ननु शब्दनित्यताया वाचनिकानीत्युक्तमत आह

संकीर्णांति । (कै)

गोदौ पञ्चाला इत्यादावेकत्रापि द्विवचनादिदर्शनेन सार्थकमिति भाव ॥

व्याचष्ट इति । (कै)

"ह्येकयोरि" (१। ४। २२) त्यादिसूत्राणीति भाव ॥ अभिधेयत्वेऽप्युपसर्जनत्वात् कथ तत्कृत उपकारोऽत आह

तत्र यथेति ॥ (कै)

नैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानी वक्तव्यो भवति ॥ एव तर्हि लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुत । गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन

प्रतिज्ञाहानि द्वित्वबहुत्वसम्बन्धस्याप्यभ्युपगमात् द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोऽपि वक्तव्य इत्यर्थ ॥ गुणविवक्षानित्यत्वादिति । भा । स्वत आकृतेरेकत्व द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षाया तु द्विवचनबहुवचने भवत । आश्रयधर्मैराश्रितानां व्यपदेश । यथा सपन्नो यवो

"सस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्तत ।
सस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूते स प्रसवे पुमान्" ॥

भाष्ये

द्रव्यं गुणभूतमिति । (भा)

अत्रोपपत्तिरुक्ता [१]"जात्याख्यायामि"ति सूत्रे ॥

साधनसंख्याकृत इति । (कै)

साधनसंख्यारोप इत्यर्थ ॥

इत्यदोष इति । (कै)

एवं च लिङ्गयोग स्वत एव । संख्यायोगस्त्वारोपेण । [२]एका आकृतिरिति प्रतिज्ञा चानारोपितसंख्याभिप्रायानामप्येकशेषारम्भ । अनेकशब्दप्रयोगे मानाभावादिति तात्पर्य्यम ॥ अत्र भाष्ये द्रव्य-

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ॥

२ एकाकृतिरिति प्रतिज्ञा । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा । इति पाठोऽपि दृश्यते भाष्ये ॥

विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचित् स्त्रीत्वेन कदाचित् पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन ॥ भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यच्चास्य पक्ष-

विनष्टो यव इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते तथा लिङ्गसंख्याभ्यामपीत्यर्थ ॥ भवेदिति । भा । अभ्युपगमविरोधाभावात् । वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विरुणद्धि द्वित्वबहुत्वयोगेऽभ्युपगतैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थ ॥ लिङ्गपरिहारस्त्वपीति । भा । "विशेषणाना चा-

"उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्" ।

इति ॥ अयमर्थ । संस्त्यान स्त्री । सत्त्वरजस्तमोरूपाणां गुणानाम-

पदार्थवादे आकृतेर्विशेषणत्वोक्ता [1]तज्जात्यानुकृतौ कृतानेकव्यक्तिबोधस्यैकस्मादेव शब्दात् सम्भवेन नानाशब्दप्रयोगाप्राप्त्या तत्पक्षेप्येकशेषो न कार्य्य इति सूचितम् ॥

[2]जाति वादेति।

(जातिवादे । इ) व्यक्तिद्रव्यवादे जाति शक्यतावच्छेदिकेति च सूचितम् ॥ ननु "गुणवचनानाम" इत्यादिवचनातन्त्रा (तु । इ) तथा इह तु अजातिरिति निषेधात् कथ तत्प्रवृत्तिरत आह

जातितद्वतोरिति। (कै)

न त्वत्र तद्वचनप्राप्ति । अत एव "गुणवचनवद्" इति भाष्ये उक्तमिति भाव ॥ यद्यपि जातेराश्रयतो न लिङ्गादीति "विशेषणाना चे" (१। २। ५२) त्यत्रोक्त तथापि विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेध स

१ तज्जात्यनुमतौ । क ॥ २ "जातिवादेति" इति नास्तिकोरटादौ ॥

स्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानी वक्तव्य भवति ॥ लिङ्गपरिहारस्यापि नोपपद्यते। किं कारणम् । आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तत उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तल्लिङ्ग न जहाति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्य लौकिक लिङ्गमास्थातुम । अवश्य कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेय । कोऽसौ स्वकृतान्त ।

जातेः" (१ । २ । ५२) इत्यत्रोक्ताम "आविष्टलिङ्गा जाति" इति ॥ तत-स्वैकमेवाश्रयगत लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जाति यथा ग्राम्यपशुजातय सङ्घे स्त्रीत्वमेवोपाददते गाव इमा इति अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति

पचय । प्रसवो गुणानामुपचय । स एव पुमान् । सूतेर्धातो सप्सकारस्य पकारादेश इत्यर्थ । सूङो डुम सुन्निति माधव । यत्तूज्ज्वलदत्तेन यातेर्दम-

तत्राश्रयपदेन विशेष्यग्रहणात् इहलाश्रयपदेनाधारो गृह्यत इति न विरोध इति भाव । अत्र चाभेद एव बीज यो यदभेदमापन्न स स्वाभिन्नाश्रयगतलिङ्गवचनादिग्राहीति नियमात् । इयास्तु विशेष शुक्लादिशब्दवाच्यगुणाना गुणिना भेदाभेदविवक्षा (चे । इ । क) शब्दवाच्यजातेस्त्वभेदविवक्षैवेति ॥ परे तु तयोरभेदमादाय ग्रन्थयोजने तदभेदादेवारम्भणादीन्यपि तत्र भविष्यन्तीत्यधिकरणगतिरित्युत्तरग्रन्थानुत्थानमतो गुणवचनाना विशेष्यगतलिङ्गादिग्राहित्ववद्जातेराश्रयगतलिङ्गादिग्राहित्व स्वभावादिति एतद् भाष्यार्थमाहु ॥ भाष्ये

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिद संस्त्यानप्रसवाविति ।

संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूते सप्प्रसवे पुमान् ॥

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री । स्त्यायत्यस्या गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति । इह पुनरुभय भावसाधनम । स्त्यान प्रवृत्तिश्च । कस्य पुन स्त्यान स्त्री प्रवृ

यथेत्यर्थ ॥ तस्मादिति । भा । सिद्धान्तवादी युक्त पक्षमाश्रयति । लौकिकमिति । भा ॥ स्तनकेशादिसम्बन्ध इत्यर्थ । तस्मिन्नाश्रीयमाने लिङ्गान्तरेण सम्बन्धो न स्यात् । तस्मात् स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणाना सत्त्वरजस्तम परिणामरूपाणा शब्दादीना वृद्धिह्रासमध्यस्थावस्था शब्दैकगोचरा लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेऽप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिङ्गयोग ॥ वाचनिकानीति । भा । सङ्कीर्णप्रयोगोपलम्भात् । असङ्-

---

सुन्नित्युक्तम् । यत्तु "पुसोऽसुङ" (७ । १ । ८९) इति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्या पुनातेर्मकसुन् ह्रस्वश्च इति सूत्र पठित तदुभयमपि भाष्याननुगुणत्वयो-

आकृताविति। (भा)

[1]प्रधानभूतायामित्यादि आकृतेरेव तज्जन्य बोधे प्रधान क्रिया तु पाचे इव द्रव्ये इति भाव । शाब्दबोधे तु न बाधज्ञान प्रतिबन्धकमिति न तदनुपपत्ति ॥

सर्व एवेति। (कै)

गौरानीयतामित्यादिरपीत्यर्थ ॥ भाष्ये "आरम्भण" क्रम ॥ "आलम्भन" स्पर्श ॥

आकृति सहचरिते इति। (भा)

आकृत्याश्रये इत्यर्थ ॥

इतीन्द्रवद्विषयः। (भा)

स्वभावाद् हेतुरहितदृष्टान्तेनाप्यनेकवृत्तित्व जातेरभ्युपगम्यते इत्यर्थ ॥ नन्वनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्यलक्षणविरुद्धमेतदत आह

१ आकृति प्रधानभूता। भा ॥

त्तिर्वा पुमान्। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम। सर्वाश्च पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिका सस्त्यानप्रसवगुणा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्य। यत्राल्पीयासो गुणास्तत्रावरतस्त्रय शब्दस्पर्शौ रूपमिति। रसगन्धौ न सर्वत्र। प्रवृत्ति खल्वपि नित्या। नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्य-

रार्थो यथा द्रव्यपदार्थकस्य वाचनिको वचननियम तथाकृतिवादिनोऽपि स ह्येव व्याचष्टे एकाश्रयसम्बन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचन यथा पशुना यजेतेति। अनेकाश्रयसम्बन्धविवक्षाया द्विवचनबहुवचने ॥ ननु द्रव्यस्यानभिधेयत्वात् कथ तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह। न हीति। भा। तत्र

रुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरसदृश तन्नपुसकम। न भ्रासुपादिति (६। ३। ७५) निपातनादिति भाव। तथा च स्थितिमात्र न पुसकम्।

यथेति । (भा)

द्रव्याधीनस्थितिकत्वमाश्रितत्व विवक्षितमित्यर्थ ॥

अन्यथापीति । (कै)

कर्णशष्कुल्यनधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य तदवच्छिन्नतया श्रोत्ररूपत्ववद्द्रव्यमनाश्रित्यस्यापि महा सामान्यस्यनित्यस्य गवादिद्रव्यपरिच्छिन्नतया गोत्वादिरूपतेत्यर्थ ॥ "अन्यत्रापीति" क्वचित् पाठ । तत्र व्यक्त्यन्तरेत्यर्थ ॥

प्रत्ययः । (कै)

ज्ञानम् ॥

वतिष्ठते। वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तच्चोभय सर्वत्र । यद्युभय सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षात । सस्त्यानविवक्षाया स्त्री प्रसवविवक्षाया पुमान् उभयोरप्यविवक्षाया नपुसकम् । तत्र लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्न ॥ वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । वचनपरिहारस्याप्युपपन्न । इद तावदय प्रष्टव्य । अथ यस्य द्रव्य पदार्थ कथ तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति । एव स वक्ष्यति ।

यथा पचति पचत पचन्तीति क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसङ्ख्याकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसङ्ख्याकृत इत्यदोष ॥ यदसाविति । भा ॥ जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जाति प्रतीयमाना तद्गतलिङ्गसङ्ख्याग्राहिणीत्यर्थ ॥ चोदनासु च तस्यारम्भादिति यदुक्त तत् परिहारार्थमाह । अधिकरणगतिरिति । भा । यथाग्नीरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासम्भवान्नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयन

अत एवाविर्भावतिरभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासम्भवान्नपुसकलिङ्ग सर्वनामेति सिद्धान्त । स्त्रीपुमान्नपुसकमिति शब्दाश्च शुक्लादिशब्दवद्धर्मे

अभिधानम् । (कै)

शब्द ॥

पूर्वोक्त एवेति । (कै)

अनाश्रितत्वादि (तौष्ट एवेत्यर्थ । इ) त्येष एवेत्यर्थ ॥

भेदादिति । (कै)

नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्य तद्विपरीत द्रव्यमितिभेद इत्यर्थ ॥

अनैकात्म्याद् (भा)

इत्यस्य भिन्नस्वभावत्वादित्यर्थ इति भाव ॥ ननु विग्रहसत्वे द्वन्द्वापत्तिरत उक्त

एकस्मिन्नेकवचन द्वयोर्द्विवचन बहुषु बहुवचनमिति। यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकान्यहमप्येव वक्ष्याम्येकस्मिन्नेकवचन द्वयोर्द्विवचन बहुषु बहुवचनमिति । न ह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्य न पदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य वाकृतिर्न पदार्थ । उभयोरुभय पदार्थ कस्यचित्तु किञ्चित्प्रधानभूत किञ्चिद्गुणभूतम। आकृतिपदार्थिकस्याकृति प्रधानभूता द्रव्य गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्य प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता ॥

यत्पात्रस्यस्य तथाकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्यात् द्रव्यमभिनिविशन्ते। सर्व एवाकृते क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारक सम्पद्यते ॥ अनाश्रितत्वादिति । भा । यथा गुणाना द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्व नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्व तस्या इत्यर्थ ॥ इतर सम्बन्धमात्रमाश्रितत्व मत्वा पृच्छति । किमुच्यत इति । भा॥ अनैकात्म्यादिति । भा । पूर्वोक्त

धर्म्मिणि वर्त्तन्त इत्यवधेयम् । स्वकृतान्त इति । कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ इत्यमर । वैयाकरणसिद्धान्ते इत्यर्थ ॥

समुच्चयोपपत्त्येति । (कै)

तत्र तु सहविवक्षाभावान्न द्वन्द्व इति भाव । सहविवक्षायां तु न तथा प्रयोगोऽनभिधानादितिबोध्यम ॥ द्रव्यगतलिङ्गादिग्राहित्ववस्तुगतभेदग्राहित्वमपि तस्या इति बोध्यम ॥

भिन्नास्विति । (कै)

आश्रयभेदात् कर्मभेदाच्च इत्यर्थ ॥

तदेवेति । (कै)

समवेतसमवायेनेत्यर्थ ॥ आश्रयान्तरगत पाकक्रियागत सामान्यम् पाकत्वादिपरम्परयोपकर्त्तृत्वे दृष्टान्तमाह

यथेति । (कै)

एव च व्याप्यादिगतसामान्यस्य परम्परया द्रव्ये सत्त्वेन तत्तद्जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्य वाच्यत्वमितिभाव ॥ न चैव नानार्थोच्छेद ।

गुणवचनवद्वा । वा ॥ गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनाना शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्ल वस्त्र शुक्ला शाटी शुक्ल कम्बल शुक्लौ कम्बलौ शुक्ला कम्बला इति । यदसौ द्रव्य श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्ग वचन च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्य श्रिताकृतिस्तस्य यल्लिङ्ग वचन च तदाकृतेरपि भविष्यति ॥ अधिकर-

---

एवार्थो विशिष्यानेन प्रतिपाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वगा तद्विपरीत द्रव्यमिति भेदाद् द्रव्यविनाशेऽपि न जातेर्विनाश । गुणाना तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्य नाश इति न तैर्व्यभिचार ॥ वृक्षस्थोऽवतान इति । भा । यथा वृक्षस्योपरिशाखादित्वावतान स्थितो न वृक्षविनाशमनुविनश्यति तथा जातिरपीत्यर्थ ॥ वैरूप्यविग्रहाविति । भा । द्रव्याना स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थ । तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्याम-

नानाजातीनां सम्बन्धघटकत्वेन [1]नानार्थत्वोपपत्तिः (त्ते । क)। तत्र क्रियारूपसामान्यसमनियतस्याचलादेर्जातिरूपस्याचपदार्थत्रय-साधारणस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वशक्यत्वान्यतराङ्गीकारात् सिद्ध-मिति भाष्यार्थमन्ये सूत्रारम्भेऽपीदमावश्यकम एकरूपेणैव सर्वार्थ-बोधादितिभाव इति बोध्यम ॥ नन्विदानीन्तनमाषस्य षोडषभाग-त्वाभावात कथ सख्यासामान्यमत आह

पुरेति ॥ (भा)

व्यपदिश्यते इति । (कै)

---

१ नार्थत्वोपपत्तिः । इ ॥

गति साहचर्य्यात् । वा ॥ आकृतावारम्भणादीना सम्भवो नास्तीति कृत्वाकृति-सहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि भविष्यन्ति ॥ न चैकमनेकाधिकरणस्थ युगपदित्यादित्यवद्विषय । वा ॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थ युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यास । नैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थमादित्य युगपदुपलभते ॥ एव तर्हीन्द्रवद्विषय । तद्यथा । एक इन्द्रोऽनेकस्मिन्

प्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते ॥ क्रियासामान्यादिति । भा । भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्त यत्सामान्य तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्त भवति । यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्य समवेत समवायाद् द्रव्य उपकरोति । यथा गैरिकादिगत लौहित्य सयुक्तसमवा-यात् पटे लौहित्य प्रत्ययमादधाति । पुराकल्प इति । भा । पुराकल्पप्रसि-द्धोऽर्थ सम्प्रतिनिमित्ताभावेऽपि तथैव व्यपदिश्यते ॥ माषसवद्य इति । भा । तत्र षोडशभागत्वेन माष प्रसिद्ध तथैव कार्षापणे माष षोडशभाग इति षोडशभागत्व नाम सामान्यमुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥

आरोपादिति भाव ॥ [1]माषसम्बद्ध माष षोडशभागफलरूप ॥ कार्षापणे माष (कै)। पञ्च गुञ्जामित षोडशो भाग तयो षोडशभागत्वेन सामान्येन सर्वेषु माषत्वव्यवहार ॥ इदानीं लष्ट-गुञ्जामिते माषे षोडशत्वमारोप्य तथा प्रयोग इति भाव ॥ ननु सख्यागत सामान्य सख्याशब्दप्रवृत्तावेव कारणमत आह

सख्यैवेति ॥ (कै)

तत्संख्येति । (कै)

सख्यामूलकत्वादित्यर्थ ॥

अभिन्नप्रत्ययः । (कै)

एकाकारप्रत्यय ॥

---

१ माषसम्बद्ध क–भा ॥ माषशब्द्य द –भा ॥

क्रतुशत आहृतो युगपत् सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्युगपत् सर्वत्र भविष्यति ॥ अविनाशोऽनाश्रितत्वात् । वा ॥ द्रव्यविनाश आकृतेरविनाश । कुत । अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिताकृतिर्द्रव्यम ॥ किमुच्यते । अनाश्रितत्वादिति यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगति साहचर्यादिति ॥ एव तर्ह्यविनाशोऽनेका-त्म्यात् । द्रव्यविनाश आकृतेरविनाश । कुत । अनेकात्म्यात् । अनेक आ-त्माकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा । वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे छिन्नेऽपि न विनश्यति ॥

सङ्ख्यासामान्यादिति । भा । सङ्ख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् ॥ ननु षोडशसङ्ख्यापूरणत्व नाम यत्सामान्य तत्सङ्ख्यामूलत्वात्सङ्ख्यासामान्यमुच्यत इत्यदोष । अथ डित्था इति भिन्नेषु सज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात् कथमेकशब्द-वाच्यत्वम् । उच्यते । भिन्नडित्थशब्दगतडित्थशब्दत्व नाम यथा शब्दे स्व-भिन्नप्रत्ययाभिधानहेतु तथा सोऽयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यस्त डित्थशब्देषु सज्ञिष्वपि सम्बन्धिसम्बन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति

अभिधानम् । (कै)

शब्दप्रयोग ॥

परोक्षत्वेति । (कै)

इद बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादीनामुपलक्षणम् ॥

[1]तार्किकाः । (कै)

वैशेषिकादय ॥

निरुपाख्यत्वम् । (कै)

विशिष्टस्य निर्वक्तुमशक्यत्व तत्र समनियतो जातिविशेषोऽभावत्वमेव सर्वत्र [2]इत्यलम ॥

---

१ तैर्थिका । इ ॥ उपलब्धकैयटे तु "तार्किकदर्शनम" इति पाठोऽस्ति ॥
२ इत्यन्ये । इ ॥

वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात् । वा ॥ वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः ॥ अर्थेषु च सामान्यात् सिद्धम् । वा ॥ विभिन्नार्थेषु च सामान्यात् सिद्ध सर्वम् । अश्नोतेरक्ष । पद्यते पाद । मिमीतेर्माष । तत्र क्रियासामान्यात् सिद्धम् ॥ अपरस्त्वाह । पुराकल्प एतदासीत् षोडशमाषा कार्षापणा षोडशपलाश्च माषशवथ्य । तत्र सङ्ख्यासामान्यात् सिद्धम ॥

सिद्धमेकशब्द वाच्यत्वम । तथा ताविर्थेवाविति परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिक सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुसामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम । अथवा नि सामान्यानि सामान्यानीति तार्किकदर्शन न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम । कार्यान्नीयमाना हि तेषा पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । अभावाश्चत्वार इत्यत्रापि निरुपाख्यत्व सामान्य कल्पनीयम् । तदेव सर्वत्राकृतिसद्भावात् सिद्धमेकशब्दत्वम ॥

[१]वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ॥

अजवर्करादीना वृद्धयुवसञ्ज्ञकत्वाभावादाह

उभयेति ॥ (कै)

अथवेति । (कै)

स्वशास्त्रीयवृद्धसञ्ज्ञकन्तु न गृह्यते व्याख्यानादिति बोध्यम् ॥ सामान्यविशेषवाचिना सहविवक्षाभावाद्द्वन्द्वाभावेन तदपवादे एकशेषस्याप्यप्राप्तेराह

अजोष्ट्रेति । (कै)

यद्यपि करभकिशोरशब्दौ शावकवचनौ तथापि भाष्यप्रामान्यात तरुणवचनौ बोध्यौ ॥ "वर्करस्तरुणोऽज" ॥

समुच्चयाभावादिति । (कै)

सहविवक्षाभावादित्यर्थ ॥

---

१ इह कस्मान्न भवति अजस्य वर्करस्य । अश्वस्य किशोरस्य । उष्ट्रस्य करभस्येति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेष । तल्लक्षण एव विशेषो यत् समानायामाकृतौ शब्दभेद ॥ वृद्धो गोत्रम् । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम् इति पूर्वाचार्यैः सूचितत्वात् ॥

वक्ष्यमाणम् । (कै)

यञोर्द्व्यचप्रकृतेरित्यादि ॥

उत्तरत्र । (कै)

[1]"भ्रातृपुत्रावि"त्यत्र ॥

---

[2]स्त्री पुंवच्च । १ । २ । ६६ ॥

टाबादीति । (कै)

क्तिनादीनां तु न ग्रहणं "वृद्धो यूना" (१ । २ । ६५) इत्यधिकारात् । अत्र पक्षे "पुंवद्" इति सामर्थ्यादभावातिदेशः ॥

---

१ अ १ । पा २ । सू ६८ ॥

२ इह सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात् स्त्र्यर्थग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्ययग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गाः केन यशब्दो न श्रूयेत । "अस्त्रियाम्" इति हि लुग् (२ । ४ । ६४) उच्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गान् पश्य "तस्माच्छसो न

---

२ इदमिति । भा । यदि स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदा स्त्र्यधिकारविहितटाबादि प्रत्ययग्रहणं ततश्चायमर्थः । पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवतीत्यभावातिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति

शब्देति। (कै)

स्त्र्यर्थवृत्तिशब्देत्यर्थः। 'वृद्धे'ति विशेषणसामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं नेतिभावः॥

दोष इति। (कै)

[१]"यञञोश्च" इत्यत्र [२]"अस्त्रियाम" इत्यनुवृत्तेः॥

पर्युदासे त्विति। (कै)

"सर्वं वाक्यं सावधारणम्" इति न्यायेन "अस्त्रियाम्" एव वर्त्तमानस्येत्यर्थात्। पर्युदासेऽपि दोष इत्यन्ये॥

पुं बहुत्वे इति। (कै)

पुमात्रगते बहुत्वे इत्यर्थः॥

---

१ अ २। पा ४। सू ६४॥

२ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (२। ४। ६२) इत्यत अस्त्रियाम् इत्यनुवर्त्तते॥ "यञिञोश्च" (४। १। १०१) इत्युपलब्धविवरण-पुस्तकेऽस्ति तत्तु न सम्यक्।

पुंसि" (६। १। १०३) इति नत्वं न प्राप्नोति॥ अथार्थग्रहणं न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु॥ इह कस्मान्न भवति। अजा च वर्करश्च। वडवा च किशोरश्च। उष्ट्री च करभश्चेति। तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः। तल्लक्षण एव विशेषो यत् समानायामाकृतौ शब्दभेदः॥

स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव। अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिबद्धाना कार्याणां सिद्धिः। तत्रार्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चार्थपक्ष एवाश्रीयते॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ।१।२।६८॥

यच्चैकेति । (कै)

समानेत्यर्थ ॥

अन्यत्त्विति । (कै)

अन्यक्ततमित्यर्थ ॥

वैरूप्यमिति । (कै)

स्वार्थे ष्यञ् ॥

इत्येतद्दर्जयित्वेति । (कै)

"भ्रातृपुत्रौ" [१]"पितामाता" [२]"श्वशुर श्वश्रु" इत्येतेषा ज्ञापक-

---

१ अ १ । पा २ । सू ७० ॥ २ अ १ । पा २ । सू ७१ ॥

पुमान् स्त्रिया । १ । २ । ६७॥ इह कस्मान्न भवति । हसस्य वराटा च । कच्छपस्य डुली च । ऋष्यस्य रोहितस्येति । तल्लक्षणस्येदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेष । तल्लक्षण एव विशेषो यत् समानायामाकृतौ शब्दभेद ॥

अस्त्रियामितीति । भा । यदाय प्रसज्यप्रतिषेध तदा दोष । पर्युदासे तु शिष्यमाण शब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति लुक् सिध्यति ॥ गर्गान् पश्येति । भा । स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् । नाय पुम बहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्व न सिध्यति ॥

त्वात् । "[1]नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम" इत्यत्र तदनुवृत्तेश्च "त्यदादीनि" (१ । २ । ७२) इत्यस्यैव वर्जनमुक्तम् । तत्र हि सर्वग्रहणसामर्थ्यात तन्निवृत्तिरितिभाव ॥ ननु स्त्रीगोव्यक्ति-पुंगोव्यक्तिवाचकयोर्गौश्च गौश्च इत्येकशेषानापत्तिस्तल्लक्षणविशेषाभावात् अत आह

पदान्तरगम्येऽपीति ॥ (कै)

तल्लक्षणविशेषे इति ॥ (कै)

स्त्रीत्वपुंस्त्वरूपविशेषे इत्यर्थ ॥

एतौ गावौ इति । (कै)

तल्लक्षण इत्यस्य तद्रूप इत्येवार्थ ॥

ऊर्ध्वम् (भा)

इत्यादेश्च प्रकृत्यतिरिक्तशब्दकृत एव चेत्तद्रूप विशेष इत्यर्थ ॥ सूत्रेऽप्येव इत्यस्य प्रकृत्यतिरिक्तकृत इत्यादिप्रकृत्यतिरिक्तकृत एव तद्रूपो विशेषश्चेदित्यन्वय ॥ तद्रूप इत्यस्य वृद्धत्वरूप । स्त्रीत्वपुंस्त्वरूप इत्यर्थ ॥ प्रकृतिश्चात्र स्त्रीत्वाद्यर्थकप्रत्ययस्य गृह्यते इति बोध्यम् ॥ न च इन्द्रेन्द्राण्यौ इत्यादावप्यस्य प्रवृत्ति प्राप्नोति । आनुक प्रकृत्यवयवत्वेन तत्कृताप्यत्र स्त्रीत्वप्रतीतिरिति न दोष । एव हि "यत्रोर्ध्वम्" इति भाष्ये एवोत्थानो भवति । अचरस्वारस्य च नेति । ऊर्ध्वं प्रकृतेर्विशेषश्चेत्तल्लक्षण एव इत्यन्वयेन तदितर-

---

१ अ १ । पा २ । सू ६९ ॥

कृतविशेषविरहरूपे विशेषाभावे तात्पर्य्यान्नदोष । स चेह विशेष्या-भावादस्त्येवेत्यन्ये ॥ भाष्ये

[1]असरूपाणाम् (भा)

इत्यनेन उक्तत्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे ॥

गर्गापत्यत्वमिति । (कै)

गोत्रयुवसाधारणम् अपत्यत्वेनैव गोत्रादिप्रत्ययेभ्यो बोधात् युवत्वादिविशेषानादरेण गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च इति गोत्रशब्दयोरेव सरूपैकशेषेण सिद्धमित्यर्थ ॥ नन्वेवमन्यतरस्यपुवत्व न प्रतीयेतेत्यत आह

आरभ्यमानेऽपीति ॥ (कै)

नार्थ इति । (कै)

[2]"वृद्धो यूना" इत्यादिनेत्यर्थ ॥ ननु प्रकरणाद्यनपेक्ष्य युवत्वा-दिप्रतिपादनेच्छाया द्वन्द्व स्यादत आह

द्वन्द्वोऽपीति । (कै)

सह विवक्षाया द्वयो प्रयोगाभाव एवानभिधानादिति भाव ॥ ननु स्त्र्यभिधाननिमित्तस्त्रीप्रत्यय निवृत्तये "[3]पुमान् स्त्रिया" इत्यावश्यकम अत आह

---

१ असरूपाणा युवस्थविरस्त्रीपुसाना विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामा-न्यस्य च विवक्षितत्वात् सिद्धम् ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६५ ॥ ३ अ १ । पा २ । सू ६७ ॥

स्त्रीति॥ (कै)

इदानीं[1] "पुमान् स्त्रिया" इत्यस्य सार्थक्यं शङ्कते भाष्ये

पुमान् स्त्रियेहेति। (भा)

उक्तरीत्याचैकशेषस्य साधयितुमशक्यत्वादेतदर्थमेव ततसूत्र कस्मान्न भवतीति प्रश्न । कृतेऽपि सूत्रेऽत्र न प्राप्नोतीत्युत्तर तत्र प्रश्नमुपपादयति

अस्त्यत्र प्रकृतेरिति। (कै)

ब्राह्मणरूपायावत् सरूपास्तु इत्यर्थ ॥

विशेषः (कै)

प्रधानत्वरूप ॥

एकशेषनिमित्ते इति। (कै)

सारूप्योपलक्षणमेवात्र निमित्तत्वम ॥

[2]**लिङ्गस्याविभक्तिपरस्येति** (भा)

---

१ अ १। पा २। सू ६७।

२ "ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेष। वा। ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषे न भविष्यति" इति पाठो बहुषु दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तकेषु वार्त्तिकपुस्तकेषु चास्ति॥ "ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेष। वा। ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति" इति पाठो बहुषु मध्यदेशीयभाष्यपुस्तकेषु दृश्यते॥

भाष्ये पाठ । "लिङ्गस्य" लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य ॥ कैयटे "ऽप्यविभक्तिपरस्ये"ति प्रतीकग्रहण तद्भ्रनयन् भाष्ये आह

यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । (भा)

नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति (भा)

च हेतौ पत्र वृत्तित्वम् ॥ अयमस्य सूत्रस्यार्थ । यत्र प्रकृत्यतिरिक्तैकशेषनिमित्तविभक्तिपरशब्दगम्य एव स्त्रीत्वरूपो विशेषस्तत्रैकशेषो विभक्तौ सारूप्य च लिङ्गबोधकातिरिक्तकृतमेव सामर्थ्याद्बोध्यम ॥

स्त्रीपुंसकृत इति । (कै)

स्त्रीपुसबोधकशब्दकृतस्तद्गम्यो विशेष स्त्रीत्वादिरूप इत्यर्थ ॥

[1]इत्वमप्यत्रेति । (कै)

सति इत्वे स्त्रीत्वप्रतीतेरित्यर्थ ॥ भाष्ये 'लिङ्गम" लिङ्गबोधक शब्द ॥

शब्दो या स्त्रीति । (भा)

सामर्थ्यात तल्लक्षण इत्यस्य तन्निमित्तक इत्यर्थ ॥ "अर्थ स्त्री" पक्षेऽपि [2]एवमेव तदर्थ मन्यते तदाह

न च तदिति ॥ (कै)

नात्र यणादेशस्येति । (कै)

अर्थशब्दान्यतरस्त्रीकृत एव यत्र विशेषो नान्यकृत इत्यर्थ इति भाव ॥

---

१ "इत्वमप्यस्य" इत्युपलब्धविवरणे पाठोऽस्ति ॥

२ एव तदर्थ मन्यते । इ ॥

शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनेति । (कै)

स्त्रीप्रत्ययत्वेनेत्यर्थ ॥

नाचेति । (कै)

यौगपद्यग्रहणे तु उभयनिमित्तकस्य क्वाप्यभावेन सूत्रासङ्गतिरेव स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

शब्दार्थौ या स्त्रीति । (भा)

सा आश्रीयते इति शेष ॥ नन्वेवमपि पटू इति न सिध्यति तत्राह

[१]सद्भावेन चेति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

तद्भावभावित्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं च कृत्वेति । (भा)

अत्रार्थस्त्रीकृत एव विशेष इति भाव ॥

एवं तर्हीति । (भा)

स्त्रीरूपार्थस्य विभक्तिपरत्व वक्तुमशक्यमिति भाव ॥

प्रधान स्त्रीपुंसकृत इति । (कै)

ततृकृत एवेत्यर्थ ॥

---

१. "कथ तर्हि शब्दार्थौ या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते" इति काशीस्थभाष्यपुस्तके । दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके इङ्गलण्डीयभाष्यपुस्तके च "सद्भावेन च" इत्यस्ति ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतर-स्याम् । १ । २ । ६९ ॥

नपुंसकपर्य्यायेणेति

इद चिन्त्यम् । [1]"शुक्लानि" इत्यादौ नपुंसके प्रातिपदिकवैरूप्यात् तस्मात् अप्राप्ते विधिरयमित्येव वक्तुमुचितम् ॥

[2]प्रधाने कार्य्यसंप्रत्ययाद् (भा)

इत्यस्य कार्य्यस्यैकशेषस्यैकावस्थानरूपस्य प्रधाने नपुंसके संप्रत्ययात्तस्यैव शेष इति नार्थ । योगप्रत्याख्याने हेतुत्वानुपपत्तेरत आह

शब्देनेति ॥ (कै)

नपुंसकस्यैवेति । (कै)

प्रधानन्यायेनेत्यादि । प्रधानन्यायेन नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव स्त्रीपुंसार्थस्यापि प्रतीतिरिति भाव ॥

सा चेति । (कै)

---

१ शुक्लश्च कम्बल शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानी शुक्लानि ॥

२ प्रधाने च कार्य्यसंप्रत्ययाच्छेष । वा । प्रधाने कार्य्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति । एवं हि दृश्यते लोके । अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते ॥

वृद्धिह्रासयोः स्थितेरपि सत्त्वादिति भावः ॥ नन्वनिर्ज्ञाते कथं प्रश्नोऽत आह

सामान्यरूपेणेति ॥ (कै)

भाष्ये

अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे चेति । (भा)

गुणसन्देहमूलकेऽनिर्ज्ञातार्थविषये प्रश्नवाक्ये इत्यर्थः ॥

शब्दैकगोचरत्वमिति । (कै)

तत्तच्छब्दमात्रबोध्योपचयादिरूपत्वमेवेत्यर्थः । ततश्च नपुंसकस्य प्रजननासमर्थस्यापि पुंस्यन्तर्भावोऽस्तीति भाव इति विवरणकृतः ॥

स्त्री वा पुमान् वा (भा)

इत्यस्य स्त्रीशब्दवाच्यं वा इत्यर्थः ॥ एतद्भाष्यस्य प्रायेणेत्यादिरित्यन्ये ॥ नन्वनेककोटिकस्यैव सन्देहस्य दृष्टत्वेनेदृक् सन्देहाकारोऽनुचितोऽत आह

यत्र दूरादिति ॥ (भा)

इत्यस्मिन्नर्थे इति । (कै)

इत्र शब्दो भिन्नक्रम इति भावः ॥

दृष्टान्तत्वेनेति । (कै)

स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके स्त्रिया अन्तर्भावे दृष्टान्तत्वेनोपात्त इत्यर्थः । एवं च व्यापकत्वेन नपुंसकस्य प्राधान्यात् तद्विवक्षाया नपुंसकप्रयोगः ॥

आधिक्यादिति । (कै)

यदि विशेषस्तदा नपुंसकत्वस्त्रीत्वपुंस्त्वकृत एवेत्यर्थ इति भाव ॥ भाष्ये

[1]आकृतिवाचित्वादिति । (भा)

यदा आकृतौ स्वगतसंख्याविवक्षा तदैकवचनं यदाश्रयगतसंख्यारोपस्तदापि द्विवचनादीति बोध्यम । एतेन [2]सरूपसूत्रविषयेऽप्येकवचनान्तत्वमनुमतं भगवतेति बोध्यम् ॥

---

[3]पिता मात्रा । १ । २ । ७० ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा । १ । २ । ७१ ॥

भ्रात्रादीनां वैरूप्याद् भिन्नार्थत्वाच्चैकशेषाप्राप्ते "पुमान्-

---

१ आकृतिवाचित्वादेकवचनम । वा । आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवनबहुवचने भविष्यत ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

३ । किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान स्त्रिया (१ । २ । ६७) इत्येव सिद्धम् । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति ॥ भ्रातृपुत्रपितृ-

स्त्रिया" इत्यत्रापि [1]सरूपाणाम इत्यनुवृत्ते प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

वृत्तीति ॥ (कै)

भाष्ये

न [2]पुमान् स्त्रियेति । (भा)

सिद्धमिति । (भा)

"[3]सरूपाणाम" इत्यपेक्षया परत्वादयमेव न्याय्य इति भाव ॥

स्वस्रादिष्वपीति । (कै)

एकापत्यत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्वात् इति भाव । एव भ्राता च भ्रात्री च इति विग्रहे "पुमान् स्त्रिया" इत्येव सिद्ध-मिति तात्पर्य्यम् ॥ भाष्ये उत्तरयति

भ्रातृपुत्रे (भा)

त्यादि ॥ तद्व्याचष्टे

---

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥ २ अ १ । पा २ । सू ६७ ॥
३ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

श्वशुराणा कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात् सिद्धम । वा । यदि तावद् विभर्त्तीति भ्राता । तथा यदि **पुनाति प्रीणातीति वा पुत्रः** दुहितरि अप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्य्यप्येतद्भवति । तथा यदि आश्वासत्य श्वशुर श्वश्र्वामप्येतद्भवति । **दर्शनं वै हेतु.** । न हि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते । **दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम्** । वा । दर्शन

[1]भिन्नं प्रवृत्ति निमित्तमिति । (कै)

एतदेव भाष्ये "कारण" शब्देनोक्तम । पुंस्त्वविशिष्टमेकापत्यत्व भ्रातृशब्दस्य स्त्रीत्वविशिष्ट स्वसृशब्दस्येत्यर्थ । तयो सारूप्याभावात् "पुमान् स्त्रिया" (१ । २ । ६७) । इत्यस्याप्राप्तिरिति भाव ॥

प्रत्याख्यानवाद्याह

इति चेत्तुल्येति ॥ (भा)

आरम्भवाद्याह

दर्शनं वै हेतुरिति ॥ (भा)

प्रत्याख्यानवाद्याह

दर्शनं हेतुरिति
चेत्तुल्यमिति । (भा)

---

१ उपलब्धकैयटपुस्तके "भिन्न च प्रवृत्तिनिमित्तम" इति पाठोऽस्ति ॥

हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्य्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यता तुल्य हि कारणम । न वा एष लोके सम्प्रत्यय । न हि लोके भ्रातानीयतामित्युक्ते स्वसानीयते ॥ तद्विषय च । वा । तद्विषय चैतद्द्रष्टव्य भवति स्वसरि भ्रातृत्वम् । कि विषयम । एकशेष-विषयम ॥ युक्त पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दा स्यु । बाढ युक्तम् । अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् । वा । अन्यत्रापि नियतविषया शब्दा

दर्शन हेतोस्तुल्यत्वात्तत्रापि दर्शन स्यादित्यर्थ ॥ [1]"शास्त्रारम्भेण" इति पाठ ॥

नियम्यते (कै)

उत्पाद्यते ॥ एव च [2]भ्रातृत्वपुत्रत्वपितृत्वश्वशुरत्वादीना [3]स्वसृदुहितृमातृश्वश्रूद्वारोपेणैकशेषविषये तत्तद्रूपेणैव स्वस्रादीना बोध इति [4]सरूपसूत्रादिप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इति तत्त्वम् ॥ एव प्रत्याख्याता त्रिसूत्रीति दिक् ॥

---

१ एवमनारब्धेऽप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थस्य सम्बन्धस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्द स्वसुरभिधायको भविष्यति । न ह्यविद्यमानसम्बन्धस्य शक्ति **शास्त्रेण** नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्र शब्दयो स्वसृदुहितृभ्या द्वन्द्वाभाव । मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वन्द्व इष्यत एव ॥

२ भ्रातृपुत्रत्व — — — इति पाठोऽस्ति इ-पुस्तके ॥

३ "स्वसृदुहितृश्वश्रूद्वारोपेणैकशेषविषये" इति पाठोऽस्ति इ-पुस्तके ॥

४ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

दृश्यन्ते । तद्यथा । समानि रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्व शोण इति । समानि च काले वर्णे गौ कृष्ण इति भवत्यश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौ श्वेत इति भवत्यश्व कर्क इति ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥

व्याश्रय इति । (कै)

त्यदादितद्भिन्नपदयोरेकशेषेण त्यदादिपदाश्रयणाद्द्वापि व्याश्रयसद्भावो बोध्य । त्यदादीनामित्यर्थ ॥

पुंनपुंसकत इति । (भा)

पुनपुसकयोरित्यर्थ । सहविवक्षितपुनपुसकवशेनेति भाव ॥

पुंस्त्वमिति । (कै)

वचन लभिधेयवशेन सिद्धमिति प्रसङ्गोच्चारितो वचनशब्द । "शब्दपरेति" वार्त्तिके इति शेष । ध्वनित चेद "[1]नपुसकमनपुसकेन" इति सूत्र तत्प्रत्याख्यानव्याख्याभ्याम इद वचन त्यदादिभि सजातीयविजातीयाना त्यदादीना त्यदादिभिन्नाना च सह विवक्षायामेकशेषप्रवृत्तिविषयम अक्षरस्वारस्येन तथैव लाभात् । न चैव "गाव इमाश्चरन्ती"ति [2]उत्तरसूत्रस्थभाष्यप्रयोगे 'इमा' इत्यनुपपन्न स्यात् । निषेधवार्त्तिके द्वन्द्वपदेनैकशेषस्यापि ग्रहणात् ॥

तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात् । (कै)

---

१ अ १ । पा २ । सू ६९ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ७३ ॥

प्रधानतन्त्रत्वाद्गुणानाम् ॥ ननु नेह गवादिवत् समान्यमर्थ इत्यत आह

वस्तुमात्रमिति । (कै)

अविवक्षितस्त्रीत्वपुंस्त्वाद्यवान्तर[1]विशेष परोक्षत्वाद्यनुगतीकृत वस्तुमात्रमित्यर्थ । एव चैकेनैव तच्छब्देनोभयो प्रतीति ॥

सिद्धेति । (भा)

एकशेषफल सिद्धमित्यर्थ ॥ लिङ्गमपि लोकत एव सिद्ध तत्र तात्पर्य्यतो निर्णय इति भाव ॥

[2]सति सूत्रे इति । (कै)

"त्यदादीनि" इत्यनेनानुपूर्वीविशेषयुक्तानां निर्देशात् । असति तु वचने निर्णायकस्य विप्रतिषेधस्य न प्रवृत्तिरिति भाव । [3]एतन्मूलकमेव पठ्यते "त्यदादीना मिथ सहोक्तौ यत्पर तच्छिष्यते" इति "परस्य च" इति भाष्ये । परस्यैवेत्यर्थ ॥ आरम्भवादिनापि परस्योभयवाचित्वमङ्गीकार्य्यमित्यर्थ ॥

तद्देवदत्ताविति । (कै)

अवान्तरधर्मविशेषविवक्षाया तत्प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

---

१ 'वि' इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ उपलब्ध कैयटपुस्तके "सूत्रे सति" इत्यस्ति ॥

३ परस्य शेष वक्ष्यामीति । परस्य चोभयवाचित्वात् । उभयवाचि परम ॥

[१]उत्कालिताः (भा)

निष्कासिता । पुरुषायेष्ठीत्यर्थ । विनाशितपुस्का इत्यर्थ कश्चित ॥ तच उत्तरसूत्रस्थ "[२]पुस उत्कालयितुम" इति भाष्यासङ्गते ॥ किमर्थ पुसा नि कासनमत आह

वाहाय च इति । (भा)

प्रायेण बलीवर्द्द एव वाह्यन्ते विक्रीयन्ते च ॥

स्त्रिय एवेति । (भा)

ततश्च गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरण गोत्व प्रवृत्तिनिमित्त पुस्त्वसमानाधिकरण चेति । नानार्थो गोशब्द तत्राद्य प्रसिद्ध । अन्यस्तु कश्चिदेव । एव च गोशब्दस्त्रीगवीणामेव वाचक प्रायेण । क्वचिदेव तात्पर्य्यग्राहकवशेन पुगवाना वाचको यथा "[३]एतान्

---

१ उपलब्ध भाष्यपुस्तके "उत्कालितपुस्का" इति पाठोऽस्ति ॥

२ क पुनरर्हत्यग्राम्याणा पुस उत्कालयितु ये ग्रहीतुमशक्या कुत एव वाहाय च विक्रयाय च (१ । २ । ७३)॥

३ प्रथमयो पूर्वसवर्ण (६ । १ । १०२) इति सूत्रस्य "नकाराभावस्य तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्" (वा) इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे भगवता जगद्गुरुणा श्रीमत्पतञ्जलिनोक्तम् । "न त्वस्य चाभाव (६ । १ । १ ३) । वृक्षान् प्लक्षान् । कि कारणम । तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् । तस्मादित्यनेनानन्तरो योग प्रतिनिर्दिश्यते । इह माभूत् । एतान् गा पश्य" अत्र बहुविधपाठो दृश्यते । एकस्मिन् भाष्यपुस्तके "एतान् गा पश्य" इति । अपरैकस्मिन् "एतान्

गाश्चतुरो बलीवर्द्दान् पश्येति" "प्रथमयो" (६ । १ । १०२) इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे "गौर्वाहीक" इत्यादौ चेति भाव । एव बलीवर्दसमभिव्याहारात गोशब्दस्तदतिरिक्तपर इति कथा चिन्त्या । वाहाद्यर्थं निष्काशितपुरुषा एव गाव गोपदवाच्या ॥ ननु तत्सहिता इत्यर्थो भाष्यस्य । भाष्यस्य "एतान् गा" इत्युदाहरणे "बलीवर्दान्" इति तु अवस्थाविशेषप्राप्तत्वबोधनाय इत्याहु ॥

ततश्चाचेति । (कै)

अत्रोदाहरणे पुतात्पर्य्यग्राहकरहिते इत्यर्थ ॥ भाष्यात लोकाच्च गोशब्दव्यवहार प्रायेण स्त्रीगवीष्वेवेति द्रष्टव्यम् ॥

समुच्चय इति । (कै)

सहविवचेत्यर्थ ॥

गतत्वादिति । (कै)

वस्तुमात्रविवक्षयेत्यर्थ ॥

सामान्योपक्रमे इति । (कै)

न प्रथमत एव विशेषावगम । तथा सति सामान्यविशेषवाचिनोरुभयो प्रयोगवैयर्थ्य तस्मात् सामान्योपक्रमे विशेषाभिधान-

---

गाश्चरतो बलीवर्द्दान् पश्येति" इति । अन्यस्मिन् "एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान् पश्येति" इति । परम् "एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान् पश्येति" इत्यनेन नागेशभट्टीयमहाभाष्यपुस्तके एवमासीद् इत्यनुमीयते ॥

मित्यर्थ ॥ ननु [1]वाक्य विशेषणविशेष्यविषय [2]द्वन्द्वस्तूभयपदार्थ-प्रधानविषय इति कथमेतदत आह

१ आख्यात साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम । वा । आख्यात सव्यय सकारक सकारकविशेषण वाक्यसज्ञ भवतीति वक्तव्यम ॥ साव्ययम् । उच्चै पठति । नीचै पठति ॥ सकारकम । ओदन पचति ॥ सकारक-विशेषणम । ओदन मृदुविशद पचति ॥ सक्रियाविशेषण चेति वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति । दुष्ठु पचति ॥ अपर आह । आख्यात सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि ॥ एकतिङ् । वा । एकतिङवाक्यसज्ञ भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि । २। १। १ ॥ "सक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली" अग्निपुराणम् । अ – ३३६ । श्लो – ६ ॥

२ इद तर्हि प्रयोजन द्वन्द्वो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । **सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम् ।** वा । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम ॥ यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीर गोबलीवर्दम तृणोलपम इति न सिध्यति । नैष दोष । इह तावच्छूद्रा-भीरमिति । *आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति । गाव उत्कालितपुस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलपमिति । **अपाम् उलपम् इति नामधेयम् ॥** तत्तर्हि वक्तव्यम । न वक्तव्यम । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम । कि कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्हीदानीमिद भवति त ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा नियोगतस्तस्यैवानयन भवति । एव तर्हि येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्य भवति त ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । **तस्मात् सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥**

* ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्यायां प्रजायते विट् शूद्राङ्गनय न्यपात् ॥

यथेति । (कै)

[१]"प्राच्यभरतेषु" इति तु सौत्रो निर्देश । [२]"प्रमाणप्रमेये"त्यादि तु एतद्भाष्यरीत्या असाध्वेव इत्याहु ॥

---

१ बह्वच इञ प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

२ "अनित्योऽय निषेध ("सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम" इति निषेध) प्राच्यभरतेषु (२ । ४ । ६६) इति सूत्रनिर्देशाल्लिङ्गात् । तेन "प्रमाणप्रमेय" इत्यादिषु द्वन्द्व सिद्ध । एतेन "अविद्यातच्चितो योग षडस्माकमनादय" "मत्स्यादौ तद्विशेषयो" इत्यादि प्रयोगा व्याख्याता" इति दीक्षितादय ॥ "प्राच्यभरतेषु (२ । ४ । ६६) इति निर्देशात् सामान्यशब्दस्योपात्तविशेषातिरिक्तपरत्वे सह विवक्षासम्भवेन द्वन्द्वो भवत्येव । तेन गोबलीवर्दमित्यादि सिद्धि" इति नागेशेनोक्त शेखरे अत्र तु सौत्रत्वादित्युक्त तेनैव ॥ प्रमाणप्रमेयसशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानाना तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम । न्याय—अ १ । आ १ । सू १ ॥ "चार्थे द्वन्द्वसमास इति तद्भाष्ये॥ "सर्वपदार्थप्रधान समासो द्वन्द्व इति किमुक्त भवति । सर्वे एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति । अन्यथा हि समासान्तरपरिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्ताना प्रमाणादीनामविज्ञेयता स्यात् । यथा वचन विग्रह । यदेव निर्देशे वचनभेदोपादानेप्रयोजन तदिहापि । द्रष्टव्यम्" इति न्यायवार्त्तिके ॥ अत्र तत्त्वज्ञाननि श्रेयसयो शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतुहेतुमद्भाव । प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयिभाव । प्रमाणादिशास्त्रयो प्रतिपाद्य प्रतिपादकभाव । शास्त्रनि श्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभाव । सम्बन्ध । तत्त्व ज्ञायतेऽनेन इति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञान शास्त्रम । तथा च शास्त्रनि श्रेयसयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारकहेतुहेतुमद्भाव एव सम्बन्ध इति सम्प्रदायविद ॥ अत्र च सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्व समास । यद्यपि भेदे द्वन्द्वविधानादत्र च बहूना पदार्थानाम् अभेदान्न द्वन्द्वसम्भवस्तथापि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्व इति न दोष ॥

[1] ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥

स्त्री शब्देनेति । (कै)

अन्यथा "[2]पुमान् स्त्रिया" इति पुंस शेष स्याद् इत्यर्थ ॥

उभयेति । (कै)

सङ्ख्येत्यादि ॥

---

१ अयमपि योग शक्योऽवक्तुम । कथ गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ॥ इद तर्हि प्रयोजन ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । न्यङ्कव इमे सूकरा इम इति । क पुनरर्हत्यग्राम्याणा पुंस उत्कालयितु ये ग्रहीतुमशक्या कुत एव वाहाय च विक्रयाय च ॥ इद तर्हि प्रयोजन पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । ब्राह्मणा इमे वृषला इमे । क पुनरर्हत्यपशूना पुंस उत्कालयितु ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥ इद तर्हि प्रयोजन सङ्घेष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । एतौ गावौ चरत । क पुनरर्हति निर्ज्ञातेऽर्थेऽन्यथा प्रयोक्तुम ॥ इद तर्हि प्रयोजनमतरुणेष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत । उरणका इमे वर्करा इम इति । क पुनरर्हति तरुणाना पुंस उत्कालयितु ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥ अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह माभूत् । अश्वा श्चरन्ति । गर्दभाश्चरन्तीति ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६७ ॥

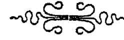
[1]वृषभस्यापीति । (कै)

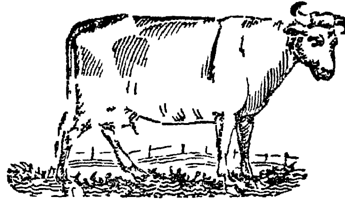
सर्वेषामुत्कालनासम्भवादिति भाव ॥

[2]मिश्रत्वादिति । (कै)

तेषामुभयसाधारणजातिविशिष्ट एव शक्तिरिति भाव ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजि-
भट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य
द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्
पादश्चायं समाप्तः ॥

१ यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति सम्भव । तथापि मल्लग्रामवद् भूयस्त्वात् स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति ॥

२ अग्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात् सङ्घस्येति "पुमान् स्त्रिया" इति पुंस शेष ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्यनिबन्धने॥

भूवाद्यो धातवः।१।३।१॥

कस्मान्निमित्तादिति। (कै)

फलमपि निमित्तम। अत एव "मङ्गलार्थ" इत्युत्तर सङ्गच्छते। तन्त्रेण कारण प्रश्नश्च॥ अत एव

कुतोऽय वकार। यदि तावत्संहितया निर्देश क्रियते भ्वादय इति भवितव्यम्। अथासंहितया भूआदय इति भवितव्यम॥ अत उत्तर पठति।

*भूवादीना वकारोऽय मङ्गलार्थ प्रयुज्यते।

कुतोऽयमिति। भा। लक्षणाभाव मत्वा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति। यदि तावदिति। भा। यणादेशेनेको निवर्त्तितत्वात्॥ अथास-

---

क्रियावाचिनो गणपठिता धातुसञ्ज्ञा स्यु। धातुत्वाल्लडादय। भवति एधते। क्रियावाचिन किम्। "या पश्य" इत्यादौ धातुत्व माभूत्। सति

---

* विस्तर तु तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डे मङ्गलवादरहस्ये द्रष्टव्यम॥

यदि तावदिति (भा)

भाष्योक्तौ विकल्प सङ्गच्छेते ॥ न च भ्वादय इत्युक्तेऽपि वकारस्य सत्वात प्रश्नानुपपत्तिरत आह

यथेति । (कै)

उकारोत्तरवकारविषय प्रश्न इति भाव ॥ अस्मात् भाष्यात् समासेऽपि सहिता विकल्प इति भ्रम वारयति

अभ्युपगम्येति ॥ (कै)

नत्वेकस्मिन्निति । (कै)

यद्यप्यत्र सहिता निमित्तैकपदत्व प्रयोजक

सहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

माङ्गलिक आचार्यो महत शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागम प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ॥ अथादिग्रहणं किमर्थम । यदि तावत पश्यन्ते नार्थ आदिग्रह-

---

हितयेति । भा । अभ्युपगम्य वादोऽयम । नत्वेकस्मिन् पदेऽसहितास्ति । सहितैकपदेति वचनात् । तस्मात् सर्वथा निर्देशोऽय न सम्भवतीत्येव परमेतत् ॥ भूवादीनामिति । भा । सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षित । तत्र वाचकसम्बन्धी भूवादीना भूवादिशब्दवाच्याना वकार

हि तस्मिन् "आतो धातो" (६ । ४ । १४०) इत्यालोप स्यात् । न च या प्रापण इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामक । तस्यापाणिनीयत्वात् । भीमसेनादयो हि अर्थ निर्दिदिशुरिति स्मर्य्यते । पाणिनिस्तु भ्रेध इत्याद्यपाठीत् इति

इति श्लोके समासग्रहणेनैकपदशब्देनाखण्डपदस्यैव ग्रहणात ॥ अत एव [1]"अग्रे अग्रे" इत्यादौ आष्टमिकद्वित्वे सा न नित्या किन्तु समासत्व प्रयोजक तथापि अनेनैकशेषोक्तश्लोकग्रहणान्न दोष ॥ नचैव भाष्यप्रामाण्योच्छेदेति आह

तस्मादिति । (कै)

तथाच तात्पर्य्यविषयावाधान्नप्रामाण्यमिति भाव ॥ ननु

भूवादीनाम् (भा)

इत्यस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनानुपपत्ति । अर्थपरत्वे प्रकृतासङ्गतिरत पर्य्यवसितमर्थमाह

१ प्रकारे गुणवचनस्य (८ । १ । १२) इति सूत्रस्य "आनुपूर्व्ये" इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे दृष्टान्ततयोक्त भगवता तद्यथा— "आनुपूर्व्ये । वा । आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूले मूले स्थूला । अग्रेअग्रे सूक्ष्मा" ॥

णेन । अन्यत्रापि ह्यय पठन्नादिग्रहण न करोति । क्वान्यच । "मृड मृद गुध कुषक्लिशवदवस क्त्वा" (१ । २ । ७) इति । अथ न पश्यन्ते नतरामर्थ आदिग्रहणेन । न ह्यपठिता शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एव तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्योऽस्ति च पाठो

इति व्यपदिश्यते ॥ मङ्गलार्थ इति । भा ॥ ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम् । नैष दोष । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत एव निपातनादागमरूपोऽत्र वकार कृत । न चायमसाधु । वैयाकरणभाष्यवार्त्तिकादौ स्पष्टम् । किञ्च । अभियुक्तैरपि कृतोऽर्थनिर्देशो नार्थान्तरनिवृत्तिपर सुखमनुभवतीत्यादावधातुत्वप्रसङ्गात् । उक्त च ।

सूत्रोच्चारित इति ॥ (कै)

तल्लाभप्रकारमाह

तत्रेति । (कै)

वाचकभूवादिशब्दसम्बन्धी वकारस्तद्वाच्यनिष्ठत्वेनोपचर्यत इति भाव ॥

प्रयोजनेति । (कै)

अनिमित्तकस्यासत्प्रायतया प्रयोजनकथनानुपपत्तिरिति भाव ॥ उभयस्मिन् पृष्टे प्रयोजनमात्रकथनमसङ्गतमित्यपि बोध्यम् ॥

न चायमिति । (कै)

सर्वलोकप्रयुक्तत्वाभावादिति भाव ॥

वाह्यस्य सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसञ्ज्ञेत्येतदुपपन्न भवति ॥ पाठेन धातुसञ्ज्ञाया समानशब्दप्रतिषेध । वा । पाठेन धातुसञ्ज्ञाया समानशब्दाना प्रतिषेधो वक्तव्य । या इति धातुर्या इत्याबन्त । वा इति धातुर्वा इति निपात । नु इति धातुर्नु इति प्रत्ययस्य निपातस्य ।

निकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गल प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादित भवति । अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गल सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो मङ्गलार्थ सपद्यते । अथवा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महाव्याहृतिस्मरण मङ्गल भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थक

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थ प्रदर्शित

प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्या अनेकार्था हि धातव । इति ॥

अत एव कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव इत्येवकार । पठ्यते । श्लिष आलिङ्गने इत्यादि सूत्राण्यपीह ज्ञापकानि । तस्मात् "या पश्य" इत्यादि

वैयाकरणेति। (कै)

अनादिव्यवहार एव साधुत्वप्रयोजको न सर्वलोकप्रसिद्धि । अन्यथा याज्ञिकमात्रप्रसिद्धस्फादीना व्याकरणप्रसिद्धटिघुभादीनामप्यसाधुत्वापत्तिरिति भाव ॥ ननु मङ्गल नाम धर्म । तच्च न वकारोच्चारण तज्जनक मानाभावात् श्वादिशब्देनाऽपि तत्सम्भवाच्चात आह

अपूर्वस्य हीति। (कै)

मङ्गलजनक इति नार्थ । किन्तु सूचक इति न दोष । निबन्धन तु शिष्याणामप्यानुषङ्गिकमङ्गलसूचनार्थमिति भाव ॥ नन्वस्य मङ्गलसूचकापूर्ववस्तुत्व न लोकसिद्धमत आह

दिविति धातुर्दिविति प्रातिपदिकम् ॥ किञ्च स्याद्येतेषामपि धातुसञ्ज्ञा स्यात्। धातो (३।१।९१) इति तव्यदादीनामुत्पत्ति प्रसज्येत (३।१।९६)। नैष दोष । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधन च क्रियाया। क्रियाभावात् साधनाभाव । साधनाभावात् सत्यामपि धातुसञ्ज्ञाया तव्यदादयो न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि या पश्य आतो धातो (६।४।१४०)

सम्पद्यते ॥ नार्थ इति। भा। भूवादय इति पठित्वा ते धातव इति वक्तव्यम्। यथा "ते तद्राजा" (४।१।१७४) इति ॥ नतरामिति। भा। सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्त्तव्यमसति त्वसम्बन्धादित्यर्थ । अत एव प्रतिषेधप्रकर्ष । सम्बन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये निर्दिष्ट ॥ एव तर्ह्णीति। भा। सूत्रेषु ये पठ्यन्ते म्रड म्रदादय तान्

व्यावृत्तये क्रियावाचिन इति विशेषण स्थितम। गणपठिता इति किम्। हिरुक् पृथक् ऋते इत्याद्यव्ययाना शिष्ये इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत्। न चैव सौत्रेष्वव्याप्ति । स्तम्भादीनामुद्दिलकरणेन धात्वधिकारीय-

अथवेति ॥ (कै)

रेफान्तस्यैव महाव्याहृतित्वादाह

स्मरणमिति । (कै)

एव च वकारलक्षणप्रश्ने इदमेव निपातनविधया लक्षण गुरूच्चारणन्तु महाव्याहृतिस्मरणलक्षणमङ्गलार्थमित्युत्तरमिति बोध्यम् ॥ तदेतत्सर्वं भाष्ये

वकारमागमम् (भा)

इत्यनेन सूचित वकारस्यामृतबीजत्वादध्यादिवन्मङ्गलसूचकत्वमित्यन्ये ॥ ननु गणपाठेऽपि आदिग्रहण विना कथ सर्वसङ्ग्रहोऽत आह

भूवादीति । (भा)

इति लोप प्रसज्येत । नैष दोष । अनाम इत्येव स (६ । ४ । १४०) ॥ अस्य तर्हि वा शब्दस्य निपातस्याधातुरिति (१ । २ । ४५) प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया प्रतिषेध प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोष । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्व चोदित (१ । २ । ४५) तत्रा-

---

समाप्य ते धातव इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थ ॥ अस्ति च पाठ इति । भा । अनेनासम्बन्धत्व परिहृतम ॥ "वाह्यश्च" इत्यनेन गतार्थत्व निराकृतम ॥ पाठेनेति । भा । धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव धातुसञ्ज्ञा । तेषा च पाठो नोपलक्षणार्थं अपि तु इयत्ता प्रतिपादनार्थं तत्र यदि क्रियावाची

कार्यविधानेन च धातुत्वानुमानात् । न चैवमपि लौकिकाना चुलुम्पादीनामसङ्ग्रहापत्ति । आद्यन्ते यजादि समाप्त्यर्थं वृत्करणेऽपि आदीनामसमाप्ते । धातुवृत्तिषु तथैव व्याख्यातत्वात् । "कास्यनेकाज्ग्रहण चुलुम्पा-

एव च भूपदस्थाने ते पदस्यावश्यकतया आदिपदमात्रविषय प्रश्नो भाष्ये कृत इति भाव ॥

इन्धिभवतिभ्यां च (भा)

इति भवतिमादि मन्यते ॥

असन्तमेवेति

अनेन सति पाठे सन्निधानाविशेषाद्धातूनामिव प्रत्ययानामपि तत्पद परामर्शक स्यादितिज्ञापकक्लेशवारणाय स्पष्टप्रतिपत्तये आदिग्रहण कदाचित् क्रियेतेतिनात्यन्तमकरणमितिसूचितम् ॥ ननु "एव तर्हि सिद्धे" इति भाष्यमनुपपन्न सूत्रपठितकतिपयाना धातुत्वसिद्धावपि सर्वेषा तत्सिद्ध्यभावादत आह

नर्थकग्रहण न करिष्यते । निपात प्रातिपदिकमित्येव ॥ इह तर्हि चक्रु इति "अचि श्नुधातुभ्रुवा य्वोरियङुवङौ (६ । ४ । ७७) इत्युवङादेश प्रस ज्येत । नैष दोष । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवङादेशो भवतीति यदय तत्र श्नु ग्रहण करोति ॥ अस्तु तर्हि दिव् शब्दस्याधातुरिति प्राति-

---

धातुरित्येतल्लक्षण क्रियेत तर्हि आणवयति वट्टयतीत्यादीनामपि धातुसञ्ज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तर ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठिताना न स्यात् । तस्मात् "भूवादय" इत्युक्तम । तत्र सूत्रवार्त्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीया ॥ समानशब्दाना-

---

र्थम्" इति कात्यायनवचनेनाप्येतल्लभ्यते । एव श्वाद्यन्ते वृत्करणस्य पुषादिसमाप्त्यर्थतया दिवादीनामपरिसमाप्तेर्म्रंग्यतीत्यादि सिद्धि । वस्तुतस्तु चुरादीनामन्ते "बहुलमेतन्निदर्शनम्" इति गणसूत्रेण सकलेष्टसिद्धि । तद्धि धातुवृत्तिषु द्वेधा व्याख्यातम । आदिगणपठितेभ्योऽपि णिच प्रयोगा-

सूत्रेष्विति । (कै)

पूर्वपक्षी बहिर्गणपाठं न जानात्येवेति "इन्धि भवतिभ्यां च" (१ । २ । ६) इति सूत्रस्थं भवतिमादिं मन्यते इति तं प्रत्याह सिद्धान्ती "यदि तावतामेव धातुत्वमिष्टं स्यात्तर्हि ते धातव इत्येव वदेत्" इत्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्या-द्यादिशब्दो दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रसि-द्धतरत्वादिति भावः ॥ ननु बाह्यं पाठ इत्येतावतैव सत्ताया अपि सिद्धेरस्ति पाठ इति व्यर्थमत आह

अनेनेति ॥ (कै)

यथा वादिग्रहणाकरणे पाठेन संज्ञा इत्येतदुपपत्तिस्तथा दर्शयति

पदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिवः शब्दात् स्वादय इति यदयं दिव औत् सावौत्वं शास्ति (७ । १ । ८४) । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम । किम् । दिव् शब्दो यत्प्रातिपदिक

मिति । भा । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः ॥ तव्यदादीनामिति । भा । यथैव दिवं पश्येति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति एवं तव्यदादयोऽपि स्युरित्यर्थः ॥ साधन इति । भा । अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशा बाह्यक्रियापेक्षे

नुसाराज्ज्ञाप इति । दशगणीपाठो दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थस्तेनान्येऽपि शिष्ट-प्रयुक्ता धातवः संग्राह्या इति च । स्यादेतत् । भूवादिर्येषां इति विग्रहे यणि सति भ्वादय इति स्यात् । क्रियावाचित्वं च सूत्रानारूढमेवेति ।

ये धातुपाठ इति। (कै)

यद्यपि ते इति पाठेऽपि पाठमूलैव सञ्ज्ञा तथापि पाठविशेष-मूलत्वज्ञापन ज्ञापकफलमिति भाव ॥ ननु च्युतिप्रभृतीना सौत्राणा धातुत्वाय भ्वादेराकृतिगणत्वमावश्यकमित्याणवयत्यादावतिप्रसङ्गोऽत आह

तेषां चेति। (कै)

अत एव भ्वादिसमाप्तौ वृत्करणम् ॥ "बहुलमेतन्निदर्शनम्" (चुरादिगणसूत्रम्) इत्यपि यदि प्रामाणिक तर्हि णिच एव तत न गणपाठस्येति भाव । ध्वनित चेद् "पाठेन धातुसञ्ज्ञा" इत्येतद् भाष्येण ॥ ननु "या पश्यति" इत्यादि व्यावृत्यर्थं क्रियावचनत्व-स्यावश्यवाच्यतया पाठफल नास्तीत्यतस्तत्फल दर्शयति

तदर्थमेतत् स्यात् । अच्चधूरिति । न वा अन्वेष्यते । अनिष्ट च प्राप्नोति । इष्ट च न सिध्यति । एव तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य इत्येवमेतस्य न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव् शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ परिमाणग्रहणञ्च । वा । परिमाणग्रहणञ्च कर्त्तव्यम ।

साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थ । योऽपि शकधृष (३ । ४ । ६५) इति स्वार्थि-कस्तुमुन् सोऽप्यनभिधानान्न भविष्यति॥ या पश्येति । भा । यच्छब्दो न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसञ्ज्ञायाम् "आतो धातोरिति" लोपप्रसङ्ग त्वस्तू इति । भा । ननु णुर्धातुषु पठित ।

उच्यते । भवन भू क्रिया सामान्यम । वदन्तीति वादय । वदेरौणादिक इञ् इति भाष्यम । यद्यपि "वसि वपि यजि राजि व्रजि सहि हनि वासि वादि वारिभ्य इञ" (उणा—सू—५६३ । चतुर्थ—पा) ("सहि" इत्यत्र-"सदि" इत्यपि पाठ) इत्यौणादिकसूत्रेण वदेर्ण्यन्तात इञ विहित-

तत्रेति ॥ (कै)

आज्ञापयतीत्यर्थे

आणवयतीति । (कै)

प्राकृत अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकत्वाङ्गीकारादेतेषा क्रियावाचित्व बोध्यम् ॥ अथ पाठविशेषफल दर्शयति

अथ सूत्रेति ॥ (कै)

ननु पाठस्योपलक्षणत्वे ऋत्यादीना कथ धातुत्वमत आह

सूत्रेति ॥ (कै)

ऋतेरियङ् (पा)

इति सूत्रमनेकाज्ग्रहण "चुलुम्पाद्यर्थम्" इति वार्त्तिक गण "कण्ड्वादि" धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यताकरणरूप तत्प्रामाण्यम। तेन च पूर्व धातुपाठे पठितानामिदानीं पाठभ्रंशोऽनुमीयते इति

इयानवधिर्धातुसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। कुतो ह्येतद्भूशब्दो धातुसञ्ज्ञो भविष्यति न पुनर्भ्वेधशब्द इति ॥ यदि पुन क्रियावचनो धातुरित्येतल्लक्षण क्रियेत। का पुन क्रिया। ईहा। का पुनरीहा। चेष्टा। का पुनश्चेष्टा।

न चास्य तेन सारूप्यम। नैष दोष प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चास्य सारूप्यमस्त्येव। यद्यपि चाय सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननुबन्धकपरिभाषा कैश्चिन्नाश्रीयते। अथवोपलक्षणार्थमिद तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम। अक्षद्यूरिति। भा। अत्र क्वदन्तत्वात प्रातिपदिकत्वम्। न वै अत्रेष्यत

स्तथापि बहुलग्रहणात् केवलादपि भविष्यतीति न्यासकारादय। वस्तुतस्तु वदन्तीति वादय इति भाष्यमर्थकथनपरम। णयन्तादेवत्विञ्। न चेह णयर्थानन्वय। पचति पाचयतोस्तुल्यार्थत्वात्। भुवो वादय इति विग्रह।

भाव ॥ न चैवमप्यवश्य पठनीये गणे सूत्रान्तरे च गण पठित्वा "ते धातव" इत्येव किं नोक्तमिति चेन्न । एव विधसूत्रकरणे "अल्पाचरमसन्दिग्धम्" इति सूत्रलक्षणोच्छेदापत्ति । अन्यथा सर्वाद्यादीनपि सूत्रान्त पठित्वा सर्वनामानीत्याद्युक्त्यैव सिद्धे वक्तव्याकुलतापत्तिरित्याहु ॥ ननु समानशब्दानामित्यत्रार्थत साम्ये पर्य्यायाणामित्यर्थेऽसगति । पर्य्यायातिप्रसगस्य पाठाश्रयणप्रयुक्तत्वाभावादत आह

समानश्रुतीनामिति ॥ (कै)

ननु प्रयोगस्थानां गणपठितेभ्यो भिन्नत्वेन समानश्रुतित्वेनैव कार्य्यस्य वक्तव्यत्वादाह

इष्टेति ॥ (कै)

इष्टानिष्टविभागस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह

व्यापार ॥ सर्वथा भवान् शब्देनैव शब्दानाचष्टे न किंचिदर्थजात निदर्शयत्येव जातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा । अशक्या क्रिया पिण्डीभूता निदर्शयितु यथा गर्भो निर्लुठित । सासावनुमानगम्या ।

इति । भा । शिष्टप्रयोगाभावात् । तस्माद् "दिव औत्" (६ । १ । १३१) इति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्व विघटयति । अनिष्ट चेति । भा ॥ एव तर्ह्यैति । भा । धातु सानुबन्धक इति भाव ॥ एवमपीति । भा । अधातुरिति प्रातिपदिकसज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात् सोरसम्भव उभयसम्भवे चास्या

तथा च क्रियावाचित्व तावत्सूत्रारूढम् । निरनुबन्धाना शब्विकरणाना भूप्रभृतीना पाठसामर्थ्यात्पठितानामेव सज्ञेत्यनुमीयते । "सनाद्यन्ता धातव" (३ । १ । ३२) इति सूत्रारम्भाच्च । अथवा भूरादिर्येषाम इति विग्रह ।

अक्रियेति ॥ (कै)

नन्वेषामक्रियावाचित्वात् कारके विधीयमानतव्यादीना कथ प्राप्तिरत आह

यथैवेति ॥ (कै)

अन्तरङ्गेति । (कै)

प्रतिपदिकाद्द्वितीयेत्यादौ प्रातिपतिकार्थनिरूपितकर्मासम्भवात् तथा ग्रहणेऽपि धातोस्तव्यदित्यादिवाक्ये उपस्थितधात्वर्थापेक्षकारकसम्भवान्न वाह्यग्रहणमिति भाव । अनया रीत्या भावेऽप्यनुपपत्तिर्बोध्या । साध्यावस्थस्यैव तव्यदादिविधौ भावपदार्थत्वात् ॥ भाष्ये

साधन इति (भा)

भावोपलक्षण बोध्यम् ॥

कोऽसावनुमान । इह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्न भवति । यस्मिन् साधने सन्निहिते पचतीत्येतद्भवति सा नून क्रिया । अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नून क्रिया । कथ पुनर्ज्ञायते क्रियावचना पचादय इति । यदेषा करोतिना

परिभाषाया उपस्थान नान्यथा । इयानवधिरिति । भा । अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसज्ञा विधेयेत्यर्थ ॥ श्वेधशब्द इति । भा । ततश्च श्वेधशब्दाल्लडादिप्रसङ्ग । न चार्थपाठ परिच्छेदक । तस्यापाणिनीयत्वात् । अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वादने

निपातनाद्वुगागम । महासज्ञाकरण तु दधति क्रियामिति धातव इत्यन्वर्थसज्ञाविज्ञानार्थम । यद्वा । भूश्च वाश्च इति द्वन्द्व । आदिशब्दयोस्तु व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेष । ततो भूवौ आदी येषाम् इति बहुव्रीहि । भूप्रभृतयो वा सदृशा क्रियावाचिन इति यावत् अथवा वा इत्ययमादि-

भावे इति ।

घञपि न यदृच्छादिसाहचर्य्यात् साध्यत्वेनापि भासमाने भा एतद्विधानादित्याऊ ॥ नन्वेवमपि स्वार्थिकास्तुमुनादय स्युरत आ

योऽपीति । (कै)

तादर्थ्ये तुमुन क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावादप्रसक्तेराह

शक्तिति ॥ (कै)

वस्तुतो "ऽव्ययकृतो भाव" इत्युक्ते । सोऽपि भाव एवेति बोध्यम् ननु धातुत्वे विभक्त्यनुपपत्तिरेव कुतो न शङ्कितेत्यत आह

यच्छब्द इति ॥ (कै)

अनाप इत्येवमिति (भा)

सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति । किं करिष्यति पक्ष्यति किमकार्षीत् अपाक्षीदिति ॥ तत्र । क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेध वा । क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययो प्रतिषेधो वक्तव्य । पचति प्रपचति किं पुन कारणं प्राप्नोति । सङ्घातेनार्थगते । वा । सङ्घातेन ह्यर्थो गम्य

कार्यत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात् ॥ क्रियावचन इति । भा । ए सति समानशब्दाना प्रतिषेधो न वक्तव्य नापि परिमाणग्रहणम् । हि स्विधशब्दसमुदाय क्रियावाची । का पुनरिति । भा । द्रव्यव्यतिरेके तस्या सत्तामसम्भावयत प्रश्न । ईहेति । भा । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारविशेषवचनत्वेऽपि इह व्यापारमात्रवचनत्व बोद्धव्यम् । कस्यचि

र्येषाम् इति बहुव्रीहि वा इत्यस्यादय इति तत्पुरुष । तयोरेकशेषे स्व भिन्नानामिति बहुव्रीहिशेष । भूवो वादय इति षष्ठीतत्पुरुष । वाच्यवाचक भावस्य षष्ठ्यर्थ । "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति वचनाद्वन्त्यादिना

भाष्ये । अत एव क्त ऋ इत्यादिसिद्धिरिति भाव ॥ न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टावन्तस्य न धातुसञ्ज्ञेति वाच्यम । "सकारज षकारश्चैर्षाट्टवर्गस्तवर्गज" इत्यभियुक्तोक्तेर्भूवादिसूत्रे तत्परिभाषाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादित्याहु ॥ भाष्ये

तत्रानर्थकग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

एव चानर्थकेष्वप्राप्तविध्यर्थ तत् ॥

चादिषु अधातुरिति । (कै)

बाधकबाधनार्थमपीति भाव ॥

नन्विति । (कै)

पठित साहृप्यस्यैव सञ्ज्ञाप्रयोजकत्वादिति भाव ॥

सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ॥ अस्ति भवति विद्यतीना धातुत्वम् । वा । अस्ति भवति विद्यतीना धातुसञ्ज्ञा वक्तव्या । यथा हि भवता करोतिना पचादीना सामानाधिकरण्य निदर्शित न तथास्त्यादीना निदर्श्यते । न हि भवति कि करोति अस्तीति ॥ प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्

केनचिच्छब्देनसोऽथ प्रसिद्ध इत्यनेकपर्य्यायोपादानम् । सर्वथेति । भा । यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाण नोक्त तावत् पर्य्यायोपादान-मात्रेण तस्या सरूप न निश्चीयते इत्यर्थ । अर्थजातमिति । भा । अथ स्वरूपमित्यर्थ ॥ अशक्येति । भा । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा

उभयलाभ । सर्वथापि क्रियावाचिनोभ्वादय एव धातव इति स्थितम् । का पुन क्रिया । उच्यते । करोत्यर्थभूता उत्पादनापरपर्य्याया उत्पत्त्यनुकूल-व्यापाररूपा भावनैव क्रिया । तथा हि । अभवतो गगणादेरक्रियमाण तया भवतश्च घटादे क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्त्तु करोति कर्मत्वम् । तथा च ।

[1]नैष इति । (कै)

कार्य्यार्थत्वात् सञ्ज्ञाया प्रयोगे (तु शब्दाऽ) ऽध्यारोपेण सञ्ज्ञाप्रवृत्तिर्न तु णावस्थाया न शब्दसञ्ज्ञार्थमेव ण पाठ इति प्रयोगस्थे पठितबुद्ध्यारोपेण सञ्ज्ञा प्रवृत्त्या तत्स्वरूपेति प्रसङ्गापादान युक्त "णो न" (६ । १ । ६५) इत्यादौ तु धात्वादेरित्यस्य भाविसञ्ज्ञा परत्वान्न दोष इति भाव ॥ अथ कु प्रत्यय "कैश्चिद्" इति भूवाद्य इत्यत्र "नाश्रीयते" इत्यर्थ ॥

अथवेति । (कै)

अयमभ्युच्चय प्रागुक्तरीत्या सामञ्जस्यात् । किं चैव अग्रहणेऽस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यासगति । चक्रू इत्यादावुवङापत्तिस्तूवर्णान्तत्व-[2]धात्वन्ताङ्गस्य इत्यर्थमभिप्रेत्य बोध्या ॥ भाष्ये

१ कार्य्यार्थत्वात् सञ्ज्ञाया प्रयोगे तु शब्दावस्थायामेव सञ्ज्ञाप्रवृत्तिर्न तु णावस्थाया तु शब्दसञ्ज्ञार्थमेव — — इति क पुस्तके ॥

२ स्तूवर्णान्तधात्वन्ताङ्गस्य । क ॥

प्रकृत्यन्तरेषु । प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात् प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च प्रत्ययार्थ स एव ॥

साध्यमानावस्थाभूतभविष्यद्वर्त्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपा सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थ । पिण्डीभूतेति । भा । यथा परमाणव पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवला एव पिण्डीभावाभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थ ॥

करोत्यर्थकर्त्तुर्भवितृप्रयोजकतया भवतेरुत्पत्त्यर्थाप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यमान करोत्यर्थमवलम्बते । उक्त च,—

अस्य तर्हि दिव् शब्दस्येति । (भा)

अव्युत्पन्नप्रातिपदिकस्येत्यर्थ ॥ ननु अत्रापि धातुत्वात् कथ प्राति-पदिकत्वमत आह

अत्रेति । (कै)

क्रद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भाव ॥

नवै अत्रेति (भा)

भाष्य पुनरुक्तमतो वाक्यभेदेन योजयति

शिष्टेति । (कै)

अत्र शिष्टाप्रयोगादेवौत्वाप्रवृत्तौ स्वर्गार्थकदिव्शब्दार्थमेवेद स चेद्धातुत्वादप्रातिपदिक व्यर्थमेव तदिति ज्ञापकत्वमिति भाव ॥

इतर इति । (कै)

अप्रयोगस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयतया चारितार्थ्यसम्भावना सत्वा-दिति भाव । यद्यपीष्ट न सिध्यति तथाप्यनिष्टप्राप्त्यर्थमेव शास्त्र स्यात्। तथा च विपरीत एवेष्टानिष्टविभाग स्यात् इति भाष्यार्थ ॥

ज्ञापकबाधाह

धातोस्स्वार्थाभेदात् प्रत्ययान्तरेषु । धातोस्स्वार्थाभेदात् प्रत्ययान्तरेषु मन्या-महे धातुरेव क्रियामाहेति । पक्ता पचनम् पाक इति । प्रत्ययार्थोऽन्यस्सा-

---

गर्भो निर्लुठित इति । भा । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रिये-त्यर्थ । अथवा यथा निर्लुठितो निर्गत कुक्षेर्गर्भ । प्रत्यक्षो नैव क्रियेति

करोति क्रियमानेन न कश्चित्कर्मना विना ।

भवत्यर्थस्य कर्त्ता च करोते कर्मजायते ॥ १ ॥

एवं तर्हीति ॥ (भा)

तत् खण्डनवाह्याह

एवमपीति ॥ (भा)

"नास्ति" इत्यस्य सुपर इत्यादि तदाह

अधातुरिति । (कै)

तदेव समानशब्दातिप्रसङ्ग स्थित । अत एव

परिमाणग्रहणं चेति (भा)

चकारस्तदर्थे भगवता न व्याख्यात ॥ अवधे सज्ञायां ऊकारादेरेव सा स्यात् न भू इत्यादेरत आह

अवधिमानिति । (कै)

इद च इयत्पदेन भाष्ये ध्वनितमिति भाव ॥

अभियुक्तैरिति । (कै)

भीमसेनेनेत्येतिह्यम। तत्रैव हेतुमाह

अनेकार्थत्वेति । (कै)

न्यश्च भवति प्रकृत्यर्थ स एव ॥ कथ पुनर्ज्ञायतेऽय प्रकृत्यर्थोऽय प्रत्ययार्थ इति । सिद्ध त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यम । वा । अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽसा-

---

वैधर्म्येण दृष्टान्त ॥ सासाविति । भा । या पूर्वमुक्ता सासावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थ । कोऽसाविति । भा । यो भावे ल्युट् स नपुसक । अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्ग । अथवा मन्यतेर्घञनुमान इति रूपम ।

करोत्यर्थस्य य कर्त्ता भवितु स प्रयोजक ।
भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्व प्रपद्यते ॥ २ ॥

अर्थनिर्देशस्य व्यभिचारित्वेनाप्रयोजकत्वाद्व्यवस्थापकत्वाभावेन परिमाणग्रहणमपि कार्य्यमिति भाव ॥

क्रियेतेति (भा)

लिङ्बोधितेऽस्य लक्षणस्य सम्भावनीयत्वे हेतुमाह

एवमिति॥ (कै)

न हीति। (कै)

अवयवाना वाचकत्वेऽपि दशदाडिमादिवत् समुदायोऽनर्थक इति भाव ॥ शब्दानुशासनप्रवृत्तानामर्थविवेचने का प्रसक्तिरत आह

द्रव्येति॥ (कै)

असम्भावयत इति। (कै)

अप्रत्यक्षत्वादिति भाव । प्रकृतलक्षणेनापि द्रव्यवाचिना धातुत्वानिवृत्ते समानशब्दातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति भाव ॥

अन्यचेति। (कै)

वन्वयो व्यतिरेको वा। इह पचति इत्युक्ते कश्चिच्छब्द श्रूयते पचशब्दस्य-कारान्तोऽति शब्दस्य प्रत्यय । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्ति कर्तृत्वमेकत्व च। पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। पच्

यस्मिन् सन्निहिते इति। भा। यस्मिन् वस्तुनि सन्निहिते सति पचतीत्येतत् प्रयुज्यते नासति सा क्रिया। क्वचित्तु यस्मिन् साधने सन्निहिते इति पाठ । तत्रायमर्थ । यस्मिन् सन्निहिते सति पचतीत्येतत् साधनविषये

प्रयोज्यकर्तृकैकान्तव्यापारप्रतिपादका ।
णन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु ॥ ३ ॥

[1]मानसव्यापार इच्छारूप ईहा। इच्छाकाङ्क्षास्पृहेहातृडिति कोशात्कायपरिस्पन्दश्चेष्टा ॥

ईहेति। (कै)

"समानमीहमानानाम" इति भाष्यप्रयोगात् ईह चेष्टाया-मित्यर्थनिर्देशाच्चेति भाव ॥ नन्वेकपर्य्यायेणार्थस्य व्याख्यानसम्भवात पर्य्यायान्तरोपादानमनर्थकमत आह

कस्य चिदिति ॥ (कै)

"सर्वथा" इत्यादिभाष्यमुपहासपर स किं शब्दैर्व्याकरोषीति वा उत शब्दान् व्याकरोषीति। नाद्य शब्दैरेव यतो व्याख्यान नाचिनि कोशा (चा। क) दिभिर्नान्त प्रयुक्तशब्दस्याप्रसिद्धत्वे व्याख्येयत्वादत आह

यावदिति। (कै)

क्रियापदार्थप्रश्ने इद युक्त न तु क्रियापदार्थो नातिरिक्तो

१ "मानस" इत्यारभ्य "ईहेति" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

शब्दो हीयते पठ शब्द उपजायतेऽतिशब्दोऽन्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियो-पजायते कर्तृत्व चैकत्व चान्वयि। ते मन्यामहे य शब्दो हीयते

भवतीति। स्यादेतत्। मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवत् पचतीत्येतदसत्य विषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह। अथवेति। भा। देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणावाधितेन क्रियाख्या कारणमनुमीयत इत्यर्थ ॥ ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ

तेन भूतिषु कर्तृत्व प्रतिपन्नस्य वस्तुन ।
प्रयोजकक्रियामाङ्र्भाविना भावनाविद ॥ ४ ॥

द्रव्यादिति प्रश्ने तत्र हि द्रव्यव्यतिरेक एव साधनीय इति उपहास इति भाव । स्वरूप द्रव्यव्यतिरेक शब्दैरेव शब्दान् व्याकरोतीति भाष्याक्षरार्थ ॥ समूहार्थकजातशब्दस्य प्रकृते ऽन्वयादाह

अर्थेति । (कै)

अत्रेद तत्त्वम । कारक न क्रिया तस्या कारकानन्वयापत्ते कारकाणा मिथ सम्बन्धायोग्यत्वात् । तस्मात द्रव्यातिरिक्तक्रिया सिद्ध । सर्वथेत्युपहास कारकातिरिक्तक्रिया प्रत्यक्षेणनोपलभ्यते इत्येव परो वाच्य सचेष्ट एवेतिगूढाभिसन्धिप्रत्युपहासपर "क्रियानाम" इत्यादि भाष्यम् ॥

[१]अत्यन्तापरदृष्टेति । (भा)

---

१ "अत्यन्तापरिदृष्टेति" पाठ उपलब्धभाष्यपुस्तकेष्वस्ति। पर विवरणे अत्यन्तापरदृष्टेति पाठोऽस्ति ॥ परोक्षे लिट् (३ । २ । ११५) इति सूत्रस्थभाष्येऽपि एव दृश्यते। तद्यथा। "क्रियानामेयम अत्यन्तापरिदृष्टानुमानगम्याशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितु यथा गर्भो निलुठित" ॥

तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते य शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते य शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी। विषम उप-

---

सम्बन्धग्रहणाभावात् कथ क्रियाविषयमनुमान प्रवर्त्तते। नैष दोष । धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसन्निधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्धा तान् क्षणान् सकलय्य पचतीति प्रयुज्यते। यदाप्येकस्मिन्

सा च सकलधातुना वाच्या। अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचति पठति इत्याद्युत्तर सङ्गच्छते। न चासौ मीमासकोक्तरीत्या प्रत्ययवाच्ये-

परेण प्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यन्तमवयवश समूहरूपेण चादृष्टेत्यर्थ ॥ तत्र निदर्शनस्याशक्यत्वे हेतुमाह

आख्यातेति ॥ (कै)

तत्राप्रत्यक्षत्वे हेतुरनेकावयवरूपत्व तच्च घटादिषु व्यभिचरितमत

सदसदिति । (कै)

तदुपपादक भूतेत्यादिसमूहव्यवहारो बुद्धिकृतो विकल्परूप एव न वास्तव इति बोद्धम ॥ नन्वतीतप्रयोगे सर्वेषामतीतत्वात् भविष्यति सर्वेषा भावित्वाच्च कथ सर्वत्र वैरूप्यमत आह

[१]पूर्वापरीभूतेति ॥ (कै)

तत्त्वे बीजमाह

साध्यमानेति । (कै)

वर्त्तमानविषयेऽपि तत्त्वमेवमुपपाद्यम । तथा हि वर्त्तमानत्व प्रारब्धपरिसमाप्तत्वम् ॥ नन्वेकत्र क्षणे तत्त्व सम्भवति तस्मादारब्धत्व-

१ पूर्वापरभूतेति पाठो विवरणे ऽस्ति ॥

न्यास । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा। इन्द्र शक्र पुरुहूत पुरन्दर । कन्दु कोष्ठ कुसूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थ । तद्यथा । अक्षा

क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम । शब्दशक्तिस्वभावाच्चैक क्षणो नैव धातुवाच्य । किं करोति पचतीति । सामान्यविशेषभावेन

वास्तामिति वाच्यम् । भोक्तव्यमित्यादावाख्यात विनापि तत्प्रतीते । तथाच तत्रापि कारकापेक्षा दृश्यते । अस्ति च तत्रापि करोति सामानाधिक

मतीतक्षणमादाय । असमाप्तत्व तु भविष्यत्क्षणमादाय इत्येव समर्थनीय क्षणा एव च क्रियाधारा इति न च तत्तत्कालसम्बन्ध एव वर्त्तमानत्वमिति वाच्यम एव हि पर प्रति "पश्य मृगो धावति" इति शब्दप्रयोगानुपपत्ते । न हि स्वज्ञानप्रभृतिपर-ज्ञानपर्य्यन्तम् एक क्षणोऽस्ति समूहरूपत्वे तु अवयवान्तरावच्छेदेन स्वानुभूतां वर्त्तमानताम् अवयवान्तरावच्छेदेन [1]पर बोधयितु तदुपपत्ते । विलाद्बिल प्रविशति सर्वे किञ्चिदवच्छेदेन सर्वमनु-भवतोऽवयवान्तरावच्छेदेन त दर्शयितु सूर्य्य पश्येति प्रयोगवत् ॥

सद्वस्त्विति । (कै)

सद्वस्तूनि विषयाणि येषाम् इन्द्रियाणा तत ग्राह्या नेत्यर्थ ॥ ननु यदि पिण्डीभूता क्रिया कुतो निदर्शयितु न शक्येत्यत आह

यथेति । (कै)

पिण्डीभूता इति । (कै)

---

१ 'परम' इत्यारभ्य 'तम' इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

पादा माषा इति । अत कि न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । नापि ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदय प्रकृत्यर्थोऽय प्रत्ययार्थ इति न पुन प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्

सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचना पचादय प्रतीयन्त इत्यर्थ । यदा तु कि करोतीति पृष्टे न करोत्यास्त एव केवलमिति प्रतिवचन तदा

रणम् । कि कर्त्तव्यम् । भोक्तव्यम । कि कृतवान् । भुक्तवान् इति । किञ्च । भावयति घटमितिवत्तन्मते भवति घटमित्यपि स्यात् । तुल्यार्थत्वात् । दृष्टान्ते

कार्य्यात्मना स्थिता इत्यर्थ ॥ अनेन दृष्टान्तेन परमाणुवदवयवक्रियाणामप्यप्रत्यक्षत्व सूचितम ॥

कुक्षिस्थ इति। (कै)

आद्येऽनिर्लुठित इति छेद । द्वितीये निर्लुठित इति छेदो निष्क्रान्त इति च तदर्थ इति भेद ॥ अत्यन्तापरदृष्टत्वेन अवयवरूपेणाप्यप्रत्यक्षत्व तदवयवाना क्षणरूपत्वात् "पश्य धावती"ति तदनुमायकफलपरमेव। एतेन क्रियानुमेयैवेत्युक्त भवति। "वर्त्तमाने लट्" (३।२।१२३) इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव ॥

या पूर्वमिति। (कै)

अद शब्द इदमर्थ इति न पौनरुक्त्यमिति भाव । तच्छब्दाव्यवहितोत्तरवर्त्ती अदस्शब्द प्रसिद्ध्यर्थक इत्यन्ये ॥ ननु ल्युडन्तत्वे नपुसकत्व स्यादत आह

प्रत्यय एव वा। सामान्यशब्दा एत एव स्यु । सामान्य शब्दाश्च नान्तरेण प्रकरण विशेषण वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तु खलु नियोगत पचतीत्युक्ते

व्यापारमात्रस्यावश्य भावित्वाद् व्यापारविशेषविषय । प्रतिवचन तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम् ॥ सङ्घातेनेति। भा। सङ्घातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम। केवलाना तु धातूनामप्रयोदानर्थक्यम ॥ अतिशब्दस्येति। भा। यद्यप्यय

कर्त्तु कुम्भकारस्य व्यापार णिजाचष्टे दार्ष्टान्तिके त्वाख्यातप्रत्यय ॥ ननु प्रयोजकव्यापारणिजर्थ। कर्तृव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत्। कारकचक्रप्रयोक्तु कर्तृत्वे घटस्यातथात्वात। यदि तु,—

"धातुनोक्तक्रिये नित्य कारके कर्तृतेष्यत"

यो भाव इति । (कै)

तथा करणे ल्युडिति भाव ॥

अथवेति । (कै)

प्रौढ्या ॥ नन्वनुमायकलिङ्गप्रश्ने कारकसमवधानकालिकपच-त्यादिव्यवहारव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूप लक्षणमुक्त न तु लिङ्गमित्यतस्तदपि सूचितमित्याह

यस्मिन्निति । (भा)

इतरभेदसाधने लक्षणस्यैव लिङ्गत्वेऽपि लिङ्गान्तरसूचनमिद विमत कारकेभ्यो भिद्यते बाधकाभावे कारकासत्ताकाले व्यवह्रियमा-णत्वाद्बाधकाभावे यद्यतकालेन व्यवह्रियते तत् ततो भिद्यत इति प्रयोग ॥ ननु "[१]यस्मिन् साधन" इति पाठे यत्तच्छ्यां कारकस्यैव क्रियात्व प्रतीयते तच्च विरुद्धमत आह

१ "यस्मिन् साधने सन्निहिते" इति पाठो दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके-ष्वस्ति । "यस्मिन् सन्निहिते" इति पाठ काशीस्थभाष्यपुस्तकेष्वस्ति॥

स्वभावत कस्मिंश्चिद्विशेषे पचतिशब्दो वर्त्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्य-शब्दा इति । न चेत् सामान्यशब्दा प्रकृति प्रकृत्यर्थे वर्त्तते प्रत्यय

प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात् प्रत्ययभागपर्य्यालोचनेना दरादेवमुक्तम् ॥ अथवा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदति प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम । कि न साधीय इति । भा । यदा प्रकृतिरेव क्रिया

इति भर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधान्येन धातूपात्तव्यापारत्वरूप कर्तृत्व तवापि सम्मत कस्तर्हि इदानीमाख्यातार्थ । व्यापारस्य धातुनैवा

यस्मिन्निति ॥ (कै)

मृगेति । (कै)

ज्ञान वस्तु सत्तासाधकम असतोऽपि शशशृङ्गादे शब्दज्ञानदर्शनादिति भाव ॥

देशान्तरेति । (कै)

सयोगजभिन्न सयोग क्रियाजन्य कारकजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति प्रयोग सयोगस्य क्रियाफलमात्रोपलक्षकत्व बोध्यम । फलानुमेया क्रियेति तातपर्य्यम् । एतेन पचत्यादिष्वस्य हेतोरसम्भव इत्यपास्तम् ॥

सम्बन्धग्रहणेति । (कै)

फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावग्रहे सति हि कार्येण कारणानुमान स्यात् स एव तु दुर्घटोऽप्रत्यक्षत्वादिति भाव ॥

एकैकस्येति । (कै)

अधिश्रयणादेरित्यर्थ ॥

प्रत्ययार्थे ॥ क्रियाविशेषक उपसर्ग । वा । पचतीति क्रिया गम्यते ता प्रो विशिनष्टि ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तु यत्र धातुरुपसर्ग व्यभिचरति

साधन चाह तदा सिद्धमेव प्रकृते क्रियावाचित्वम् । अधिरुपरिभाव इति । भा । ततस्त्वाधीत इत्यस्य विशिष्टार्थयुक्ताना शब्दाना पठन विधिपूर्वक वा करोतीत्यर्थ । अध्येतीत्यत्र विशिष्ट स्मरणरूप ज्ञान धात्वर्थ । प्रोऽय-

---

भिहितत्वात् । अपि च । धातो सकर्मकाकर्मकत्वविभाग उच्छिद्यते । "अकर्मकाच" (१ । ३ । २६) इत्यादिसूत्राणि च विरुध्येरन् । ननु सिद्धा-

[१]प्रत्यक्षत्वेनेति । (कै)

पश्य मृगो धावतीति प्रत्ययादित्यर्थ ॥

[२]बुद्ध्या सङ्कलय्येति । (कै)

स्मृत्या विषयीकृत्येत्यर्थ । उपस्थिते च सम्बन्धग्रहो न प्रत्यक्षेणोपस्थित एवेति नियम इति भाव ॥ एव सम्बन्धग्रहे सति कार्येण तामनुमाय पचतीति प्रयुज्यते इति तात्पर्य्यम । इद च योगिप्रयोगविषय तेषामेवावयवक्रिया प्रत्यक्षात् अस्माक तद्व्यवहारपरम्परया सर्व्वथाविकल्पात्मक एव प्रयोग क्रियापदानामिति बोध्यम । एतच्च "वर्त्तमाने लट्" (३।२।१२३) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ॥ ननु समूहस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि एकक्षणस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात् क्रियामात्रे आनुमानिकत्वकथनमयुक्तमित्याशङ्कापरिहरति

यदापीति । (कै)

---

१ "प्रत्यक्षत्वे" इति पाठ उपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

२ "बुद्ध्या तान् क्षणान् सङ्कलय्य" इत्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

यत्र न खलु त व्यभिचरति तत्र कथम् । अध्येति अधीत इति । यद्यप्यत्र धातुरुपसर्ग न व्यभिचरत्युपसर्गस्तु धातु व्यभिचरति । ते मन्यामहे

मिति । भा । अन्यत्रापि प्रयोगात । ततश्चान्यत्रास्य योऽर्थो द्योत्य स एवेहापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्धातूना तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णय । भाववचन इति । भा । भावशब्दक्रियामात्र वाची । यथा "यस्य च भावेन"

न्तोऽपि क्रियाया कर्मापेक्षा नि मात् कथमकर्मकतामिति चेत् न । फलव्यापारयो सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्याम सकर्मकाकर्मकविभागस्य

तथा च तस्य व्यवहाराविषयत्वाद्व्यवहारविषया[1]सर्वानुमेयैवेति भाष्यतात्पर्य्यमिति भाव ॥ ननु तदारोपेऽपि वस्तुत एकस्यैव चणस्य क्रियात्वेन तत्र प्रत्यचत्व व्यवहारविषयत्व च दुर्वारमत आह

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

एकः क्षण इति । (कै)

अनारोपितसमूहरूप एक चण इत्यर्थ । परे तु [2]अधिश्रयणादिरूपानेकचणात्मकस्तस्यापि हस्तप्रसारणपात्रादानचुल्लीसयोजनाद्यो ऽवयवा सन्त्येवेति सोऽपि समूहत्वरूप एव । यस्तु तेषामप्यवयव परमाणुप्रख्य स तु शब्दशक्तिस्वभावान्नैव वाच्यो नापि प्रत्यच । अनुमान त्वेवम् । उत्तरदेशसयोगादिफल कारणजन्य कार्य्यत्वादिति । तच्च कारण प्रसिद्धातिरेकि इत्यवाधवलात् क्रियारूपमेव सिध्यतीति भाष्यतात्पर्य्यमित्याहु ॥ नन्वेकार्थवोधकत्व सामानाधिकरण्ये न प्रकृतेऽत आह

---

१ विषयात् । इ ॥ २ अधिश्रयणादिरूपनैकक्षणात्मक । इ । क ॥

य एवास्याधेरण्यत्रार्थं स इहापीति । क पुनरन्यत्राधेरर्थं । अधिरुपरिभावे वर्त्तते ॥ इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तर गम्यते । तिष्ठति प्रतिष्ठत इति ।

(२ । ३ । ३७) इति भावे घञ इति च । तेन पचादीनामपि धातुसञ्ज्ञा सिध्यति । अस्तिभवतिविद्यतीनामपि भावरूपार्थाभिधायित्वात् । भवति पचतीति । भा । आत्मभरणवचनो भवति । तच्चात्मभरण विरुद्धैकार्थसमवायि

वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च । "ज्योतिष्टोम याजी" इत्यादौ "करणे यज" (३ । २ । ८५) इति णिनिरस्मत्पक्षे सङ्गच्छते । धातुत्वेन धातूपात्ता

सामान्येति । (कै)

तथा च धातुलक्षणे क्रियातद्व्याप्यान्यतरवचनत्व विवक्षितमिति न दोष । यद्यपि करोतिर्गन्धनावक्षेपणादिष्वपि वर्त्तते । तथापि कारकव्यापार एव तदर्थे प्रसिद्ध इति भाव । तत्र यो व्यापार-सामान्यवाचीतद्विशेषा पचादय कि करोति इत्यस्य च यत्करोति तत् किम् इति व्यापारविशेषविषयप्रश्नोऽर्थ । एव च यन्निष्ठतया प्रश्नविषयक्रियाया करोति शब्दवाच्या या प्रतीति तन्निष्ठतयै-वोत्तरभूतपचतिशब्दवाच्यक्रियाया प्रतीतिरिति तयो सामा-नाधिकरण्य तत्र क्रिया प्रश्नजनकजिज्ञासायास्तद्विषयोत्तरेणैव विरामादेषा क्रियावाचित्वमिति भाव ॥ नन्वेव येनाशौ(पनसो । क) वृक्ष इति वत पचति करोतीति सहप्रयोगापत्तिरिति चेन्न केवलस्य धातो प्रयोगाभावेन तिङ्प्रयोगे तदर्थपौनरुक्त्यभीत्या तथा प्रयोगाभावात यत्र तु नेदृश वाधक तत्रैधाचकारेत्यादि-प्रयुज्यते एवेति दिक् ॥

यदात्विति । (कै)

अपि(से)रपि क्रियाविशेषत्वम् । अत एव गमनासनशयनसग्र-

तिष्ठतीति व्रजिक्रियाया निवृत्ति प्रतिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामह उपसर्गकृतमेतद्येनात्र व्रजिक्रिया गम्यत इति । प्रोऽय

पाकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम । यथा शुक्ल रूपमिति शुक्लो गुणि शुक्लत्व रूपत्व चास्तीति शुक्लादयो रूपवचना । एव चादयो भाववचना इत्यर्थ । क पुनरिति । भा । यदि क्रियैव भावस्तदा पचान्तरोपादान-

---

भावना प्रति यजित्वेन तदुपात्तस्याशान्तरस्य करणत्वात् । पच्यादयो हि धातुत्वेन भावनामाहु । विक्लित्त्याद्यशान्तरे तु पचित्वादिना प्रातिस्विकरू

यात् प्रश्ने आस्ते इति [1]वचनमिति बोध्यम ॥ पाठनिरपेक्षमिद लक्षणमिति प्रकृते भाष्ये

तत्रेति ॥ (भा)

ननूपसर्गस्य धात्वर्थविशेषकत्वात प्रत्ययस्य कर्त्रर्थमेकत्वाच्च प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तिरत आह भाष्ये

संघातेनार्थगतेरिति । (भा)

बोद्धेति शेष ॥ तद्व्याचष्टे

संघातस्येति । (कै)

उपसर्गप्रत्ययोरित्यस्य तद्विशिष्टयोरित्यर्थ इति भाव ॥

अर्थवत्त्वमिति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भाव ॥ भाष्ये

यथा हीत्यादि (भा)

---

१ प्रतिवचनमिति । क ॥

दृष्टाप्रचार आदिकर्मणि वर्त्तते । न चेद नास्ति* बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । तद्यथा । वपि प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्त्तते । केशश्मश्रु

मनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्न । स्वपदार्थ इति । भा । स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवति न तु स्वो व्यभिचारात् । पद-

---

पेक्षाऽङ्ग । तच्चाशान्तरभावता प्रति प्रायेण भाव्यतया सम्बध्यते । "ज्योतिष्टोमयाजी"त्यादौ तु करणतया ज्योतिष्टोमाख्येन जागेन स्वर्ग यावित-

---

* "बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति" इत्यारभ्य "स्थापयेति गम्यते इत्यन्तम् "आदेच उपदेशेऽशिति' (६।१।४५) इति सूत्रव्याख्यानावसरे भगवता पुनरप्युक्तम् ॥

प्रागुक्तकरोति सामानाधिकरण्यरूपक्रियावाचित्वचिह्नाभावात्तद्भाव इति भाव ॥ अतिव्याप्तिनिराकरोति भाष्ये

प्रत्ययार्थस्येति ॥ (भा)

अव्यतिरेक. । (भा)

अभेद ॥

प्रकृत्यन्तरेषु । (भा)

भिन्नार्थकेषु ॥ प्रत्ययस्याप्यवापोद्धार दर्शयति

धातोश्चेति ॥ (कै)

अन्यश्चेति । (भा)

लिङ्गभेदादित्यर्थ ॥ "[1]अन्वयव्यतिरेकाभ्याम" (सिद्ध त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम्) इति वार्त्तिकेन धातोरेव क्रियावाचित्व काल्पनिकमिति प्रतिपाद्यते । इत उत्तरभाष्य

१ दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके "अर्थवत्" (१।२।४५) सूत्रे "भूवादि" (१।३।१) सूत्रे च "सिद्ध त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्" इति वार्त्तिकस्वरूपमस्ति । मध्यदेशीयभाष्यपुस्तके विवरणे च "अन्वयव्यतिरेकाभ्याम" इत्येवमस्ति ॥

वपतीति । ईडि स्तुति चोदनाया चासु दृष्ट प्रेरणे चापि वर्त्तते । "अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोऽमुतश्च्यावयन्ति" इति । करोतिरभूत-

ग्रहण प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम । भवन भाव इति विग्रह कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थं । भेद इति । भा । विनाशोऽवाभेदश्छेदस्य घटरज्वादे स च भावविरोधीति भाव । सर्वान् पुरुषान् इति । भा । कि करोषि

वानित्यर्थप्रतीते । स्पष्ट चेद णिनिविधौ हरदत्तग्रन्थे । एतेन ह्यर्थे पचिरिति भाष्य व्याख्यातम ॥ भट्टिस्त्वाह,

[1] "न चेत्सामान्यशब्दा" इत्याद्यन्तम "अर्थवत्" (१।२।४५) सूत्रे व्याख्यात तत एवावधार्य्यताम् ॥

प्रत्यय प्रत्ययार्थे इति । (भा)

"प्रत्ययद्योत्येऽर्थे" इत्यर्थ । [2]प्रातिपदिकविषये पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थतया "अर्थवत" (१।२।४५) सूत्रस्य भाष्यस्यैव व्याख्येयत्वात् । तदेव सप्रत्ययकेति व्याप्ति निरस्य सोपसर्गता निराकरोति भाष्ये

क्रियाविशेषक इति । (भा)

यथा अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् प्रत्ययार्थवोधकस्तथा ताभ्यामेव क्रियाविशेषद्योतक उपसर्ग क्रियावाचीधातुरेवेति भाव ॥

प्रोवीति । (भा)

पचेरुत्कृष्टक्रियापरत्व द्योतयतीत्यर्थ ॥

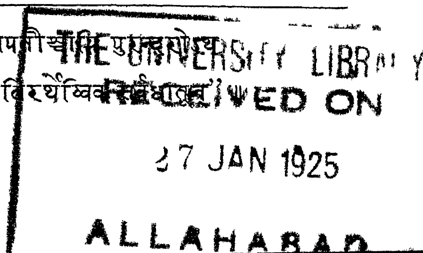
१ "न चेत्" इत्यारभ्य "अवधार्य्यताम" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

२ "इत्यर्थ" इति नास्ति इ पुस्तके ॥

प्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्त्तते । पृष्ठ कुरु । पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्त्तते । कटे कुरु । घटे कुरु । अश्मानमित कुरु । स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह

पचामि किं करोमि पचेत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्ति सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भवति पुनरिति । भा । न हि भवति भविष्यति पक्ष्यति अभूद् अपाक्षीद् भवत पचत भवन्ति पचन्तीति । का तर्हीति । भा ।

"विभज्यसेना परमार्थकर्मा सेनापतीश्चापि पुराणयोध्य
नियोजयामास स प्रभुसैन्ये करोति रर्थैर्व्विविधैविधानं

यद्यपि तावदिति । (भा)

उपसर्गव्यभिचारिधातुस्थले तत्त्वासम्भवादिति भाव ॥

यद्यप्यचेति । (भा)

धातोरुपसर्गाव्यभिचारेऽपि उपसर्गस्य धातुव्यभिचारात् अन्यच्च द्योत्यत्वेन निश्चितोऽर्थ एवेहाप्यधेरिति भाव ॥ नन्विदमयुक्तम् "अधीते" इत्यादावुपरिभावाप्रतीतेरत आह

ततश्चेति । (कै)

उत्कर्षलक्षण उपरिभावेऽधेरर्थ । स च विशिष्टार्थयुक्तत्वरूपो-विधिपूर्वकत्वरूपो वेति भाव ॥ केचित्तु अवगमपर्य्यन्तत्वरूप उत्कर्षो-ऽधेरर्थ इत्याहु ॥

[1]विशिष्टस्मरणमिति । (कै)

निरन्तरत्वादिक तत्रोत्कर्ष ॥ भाष्ये

---

१ उपलब्धकैयटे तु "विशिष्ट स्मरणरूपम्" इत्यस्ति ॥

तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियाया निवृत्तिम् ॥ अथ तर्हि दोष । अस्ति भवति विद्यतीना धातुत्वमिति ॥ यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येव लक्षण क्रियते । कथ पुनर्ज्ञायते भाववचना पचादय इति । यदेषा भवतिना सामानाधि-

---

कथ सम्बन्ध इति प्रश्न । एषैषेति । भा । या एषा त्वया पृष्टा सैषा वर्ण्यमान स्वरूप इत्यर्थ । पचादय इति । भा । साध्यसाधनभाव सम्बन्धो न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थ । नन्वन्यत्रोक्त तिङभिहितो भाव क्रियया

ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृका वर्त्तमाना पचि-क्रिया इति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थ प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्तत्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थ प्रधानमिति

इह तर्हि व्यक्तमिति । (भा)

तत्र प्रजिक्रियाया उपसर्गमात्रार्थत्वे तिष्ठतेर्धातुत्वानापत्ति । तिष्ठतिमात्रस्य तु नार्थ । तस्य तन्निवृत्त्यर्थकत्वात् । विशिष्टस्य तदर्थकत्वे तु तस्यैव धातुत्वापत्तिरिति भाव ॥ समाधत्ते

प्रोयमिति । (भा)

नन्वेवमपि गतिनिवृत्तिवाचिनस्तिष्ठते कथ गतिवाचित्वमत आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

धातो क्वचिदवश्यकल्पनानार्थत्वेनैव प्रकृतार्थनिर्वाहे प्रशब्दस्यार्थकल्पने मानाभाव इति भाव ॥ लोकेऽपि प्रथमगमनकर्त्तर्य्येव प्रतिष्ठत इति प्रयुज्यत इति तात्पर्य्यम् तदाह भाष्ये

न चेदं नास्तीति ॥ (भा)

करणम् । भवति पचति । भवति पक्ष्यति । भवत्यपाक्षीदिति ॥ क पुन र्भाव भवते स्वपदार्थो भवन भाव इति । यदि भवते स्वपदार्थो भवन भावो विप्रतिषिद्धाना धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । भेद छेद । अन्यो हि भावोऽन्यो-

---

समवाय न गच्छति । नहि भवति पठति पचति इति । ततश्च तेनैतद्विरुध्येत । तत्राऊ । कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यत एव । भवति पचति पश्य मृगो धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बध्यते । तथा प्रयोगादर्शनात् । भवेदपि भवेदिति । भा । एकस्या क्रियाया आत्मापेक्ष साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भाव । कालभेदादिति । भा । स्वाभाविकमन्यत्व

ह्युत्सर्ग स चेह त्यज्यते । "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति स्मरणात् । पाचिका इत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च । प्रयुततवैव पचतीत्यादावनुपपत्ति । पचन्त त पश्य इत्यादौ शतृशानचो कर्तृप्राधान्यस्य सर्वसम्म

प्रकिरणे इति । (भा)

माषान्वपतीत्यादौ ॥

[1]दृष्टिमीट्टे इति । (भा)

प्रेरयतीत्यर्थ ॥ ननु "भाव वचन" इति न्यासे पचादिष्व-व्याप्तिरत आह

क्रियामात्रेति । (कै)

धात्वर्थमात्रे इत्यर्थ । मात्रपद कार्त्स्न्ये ॥ नन्वेवमप्यस्त्यादिष्व-व्याप्तिरत आह

अस्ति भवति (भा)

इत्यादि । तस्मिन् सत्यागत भवन भाव इत्यादि प्रयोगात् । अस्त्यादिक्रिया भावपदेन गृह्यत इति भाव ॥ नन्वस्त्याद्यर्थस्यापि क्रियात्वे किमपरार्द्धं पूर्वलक्षणेनेत्यत आह

१ शतपथब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

ऽभाव । अतस्त्वान्यो भावोऽन्योऽभाव इति यो हि यस्य भावमिच्छन्ति स न तस्याभाव यस्य चाभाव न तस्य भावम् ॥ पचादीना च धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीना सामा-

कालसाधनभेदेन व्यज्यते । एकस्येति । भा । अपि भवेदित्यत्र योभवतिस्तस्या-रोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्त्तृका सत्ता वर्त्तमानार्थस्तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यते इति वर्त्तमानकाल प्रत्यय सा तु सत्ता भवेदित्यस्या सत्ताया कर्तृत्वेन

ततया तिङन्त्स्वपि तथात्वापत्ते । शचादीना तिङाञ्च लादेशत्वस्याविशिष्ट-त्वात् । आदेशाना च स्थानिस्मारकत्वे स्थान्यर्थाभिधायित्वे वार्थैक्यश्रौव्यात् ।

भावरूपेति । (कै)

क्रियाशब्द सपरिस्पन्दसाधनसाध्यार्थे रूढो भावशब्दस्य सपरिस्पन्दापरिस्पन्दान्यतरसाधनसाध्ये इति भाव ॥ इतरे भवत्यर्थोऽस्य भावशब्देन विवक्षित इत्याशयेन पृच्छति भाष्ये

कथं पुनरिति ॥ (भा)

ननु भवतिपचत्योर्नैकार्थबोधकत्वरूप सामानाधिकरण्यम । भाव सत्ता विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्य पाक इति तयोरत्यन्तवैलक्षण्यादत आह

नाधिकरण्य निदर्शित न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते । करोति पचादीना सर्वान् कालान सर्वान् पुरुषान सर्वाणि वचनान्यनुवर्त्तते भवति पुनर्वर्त्तमानकाल चैवैकत्व च ॥ का तर्हीय वाचो युक्तिर्भवति पचति भवति पक्ष्यति भवत्यपाक्षीदिति । एषैषा वाचो युक्ति । पचादय क्रिया भवति क्रियाया कर्त्र्यो भवन्तीति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते । वक्तु यत्रान्या चान्या

निर्दिश्येति भेदोऽस्त्येव । अस्त्वयमिति । भा । भेदादयोऽपि भवन्तीति तद्वचनाना सिध्यति धातुसञ्ज्ञा । एतान्यपीति । भा । एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ । भाव्यते य स भाव इति । भा । तेन साध्यमानार्थवाचिना धातुसञ्ज्ञेत्यर्थ । स्वभावसिद्धमिति । भा । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते । कृतता क्रियमाणता कर्त्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्राति-

---

अत एव हि "युष्मदि समानाधिकरणे मध्यम" (१ । ४ । १०५) "अस्मद्युत्तम" (१ । ४ । १०७) इत्यादिपुरुषव्यवस्था सङ्गच्छते । अभिहिते कर्त्तरि प्रथमा इत्यादि च । न च समानाधिकरण इत्यनेन स्वाभिधेयसङ्ख्यान्वयित्वमभिहितशब्देन चाभिहितसङ्ख्याकत्व विवक्षितमिति वाच्यम ।

आत्मभरणेति । (कै)

आत्मभरण चाषष्ठाद्भावविकारादनुस्यूत सदिति प्रत्ययवेद्य रूप तच्च केवलान्वयित्वात् पदार्थमात्रसमानाधिकरणम् एव चाश्रये पचि क्रियाबोधे तत्समानाधिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्वेन तद्वाचकत्व पचादीना यथा शुक्ले गुणे रूपत्वसत्तामात्रेणारूपवचनत्व- शुक्लादीनाम । तदुक्त

पाचकत्वादिभिरिति । (कै)

"आदिना"क्त्वादि । "पाकत्वादिभि" इति पाठान्तरम ॥ अत्र "आदिना" गमनत्वादि ॥

विरुद्धेति । (कै)

परस्परमित्यादि । एव च पचति भवतीत्यादेर्यत्कर्तृका पचि क्रिया तत्कर्तृका सत्तेति बोध । एव च भवत्यर्थपचत्यर्थयोरेकाधि-

---

च क्रिया यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथम । भवेदपि भवेत् । स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुत । कालभेदात साधनभेदाच्च । एकस्याच्च भवतेर्भवति साधन सर्वकालस्य प्रत्यय । अपरस्य वाह्य साधन वर्त्तमान- कालस्य प्रत्यय ॥ यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयस्च क्रिया भवति क्रियाया

पदिकेनाभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तर प्रतिपाद्यते । मातेति । भा । मातृत्व पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वस्येति । भा । पाठाश्रये समानशब्दाना प्रसङ्ग कर्तृसाधने भावशब्दे वृत्तादीना प्रसङ्ग । कर्मसाधने

सूत्राननुगुणत्वात् । कृत्तद्धितसमासै सङ्ख्याया अनभिधानात् तदभिहिते- ऽपि तृतीयाप्रसङ्गाच्च । न च कृत्यनभिधानमेव कर्तुरनभिधानमिति वाच्यम । भावार्थलकारेऽपि कर्त्तरि प्रथमापत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । अस्तिभवतिवि-

करणवृत्तित्वमेव भवति पचत्यो सामानाधिकरण्यमिति भाव ॥ ननूक्तेन सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्याप्युक्तप्रायत्वात्

क॰ पुनरिति (भा)

प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

यदीति ॥ (भा)

भवतेरर्थ इत्येतावता सिद्धे स्वपदेति व्यर्थमत आह

स्वेति । (भा)

न च धातूनामनेकार्थत्वात् धातुर्न क्वापि लाक्षणिक इति वाच्यम । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानापूर्वकप्रतीतिविषयार्थमादायैवानेकार्थत्वस्वीकारात् । यस्तु अनुपपत्तिप्रतिसन्धानपूर्वकप्रतीतिविषयो यथा भूधातोर्गमनादिस्तत्र लक्षणैवेत्याशयात् । क्रियावाचकत्व च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यम ॥

कर्त्ता भवन्तीत्यस्यय कर्तृसाधन । भवतीति भाव इति किं कृत भवति । विप्रतिषिद्धाना धातुसञ्ज्ञा सिद्धा भवति । भवेत् विप्रतिषिद्धाना धातुसञ्ज्ञा सिद्धा स्यात् प्रातिपदिकानामपि प्राप्नोति । वृक्ष प्लक्ष इति किं कारणम् । एतान्यपि हि भवन्ति ॥ एव तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते य

मात्रादीनामित्यर्थ । इदानी समाधानमाह "पठिष्यतीति" । भा । पठितानामेव भाववचनाना धातुसञ्ज्ञा नान्येषामित्यर्थ । अस्त्वयमिति । भा । भवतीति भूरिति कर्त्तरि क्विबस्ति न तु कर्मणि । अर्थस्त्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नान्य । नेदमिति । भा । वृद्धिशब्दस्य

द्यतिषु क्रियावाचित्वमव्याप्तम् । न हि तत्रोत्पाद प्रतीयते । एव तिष्ठता वपि तथा जायत उत्पद्यते इत्यत्राप्यव्याप्ति । उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणसम्बन्ध ।

प्रकरणादीति । (कै)

तेन तत्सापेक्षप्रतीतिकपराभवाद्यर्थनिरास । भवनलक्षणभावस्य सत्तारूपत्वात सत्तायाश्च केवलान्वयित्वेन सर्वसाधनाधिकरणतया "भाववचन" इति लक्षण न क्वाप्यव्याप्तमिति उत्तरभाष्यतात्पर्य्यम् ॥ ननु अवयवविभागानुकूलव्यापारवाचिना भिदादीना कथमभाववचनतेत्यत आह

विनाश इति । (कै)

तत्र घटादेर्नाशो भेदपदेन रज्ज्वादे सच्छेदपदेन इति शब्दशक्तिस्वभावादवगन्तव्यम । विनाशकाले सत्ताया अभावान्न तेन तस्या सामानाधिकरण्यमिति भाव ॥ दोषान्तरमाह

पचादीनां चेति ॥ (भा)

भाष्ये

स भाव इति । क्रिया चैव हि भाव्यते स्वभावसिद्ध तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत् केषा चित् न स्याद्यानि न भाव्यन्ते । ये त्वेते सम्बन्धिशब्दास्तेषा प्राप्नोति । माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वय प्रातिपदिकपर्य्युदासान्नमुच्यामहे । पठिष्यति ह्याचार्यो भूवादिपाठ प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थं

मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वादकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भूवमिति । भा । जायमानमर्थं येऽभिदधति ते धातव इत्यर्थं । भवतिश्च जन्मवाची गृह्यते न तु सत्ता वाचीति सिद्धार्थाभिधायिना सञ्ज्ञा न भवति । शिष्ये इति ।

तदनुकूलव्यापारस्योत्पादना । तदनुभवस्यास्त्यादिभ्यो नास्त्येव । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति न प्रतिब्रुवत इति चेत् उच्यते । अस्तीत्यादे स्वरूपधारण करोतीत्यर्थ । धारण चोत्तरकालसम्बन्ध । तथा

क्रियावचने धाताविति । (भा)

[१]"क्रियावचनो धातु"इति लक्षणनिरूपणावसरे यथा निदर्शित न तथा "भाववचनो धातुरि"ति लक्षणावसरे पचादीना भवतिना निदर्शित इत्यर्थ । तथा हि न सामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिना सामानाधिकरण्यम् । कि करोति पचति । किमकार्षीदपाक्षीत् । कि करिष्यति पक्ष्यति । कि कुरुत पचत इतिवत । कि भवति पचति कि भविष्यति पक्ष्यति इत्यादेरप्यापत्ते । यतस्तु न प्रश्नोत्तर-भावेन सामानाधिकरण्यम । यतश्च पचतौ भिन्नभिन्नवचनाद्यन्तेऽपि भवतेरेकरूपत्वम अत पच्यर्थो भवते कर्त्रैव पचति यद्भवतीति वाक्यार्थात् । भवतिर्भूधात्वर्थ । करोति कृधात्वर्थ । धात्वर्थनिर्दे-शोऽपि यजतिषु ये (यजामहम् इ। क) यजामहे करोतीतिवत् श्तिप् वर्त्तमानकाल चैकत्व चेति प्रश्नविषयत्व विना चेत्यपि बोध्यम।

---

१ अत्रैवाग्रे उक्त भगवता । तथाहि—
"अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्ष" ॥

इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियाया कर्त्र्यो भवन्ती-त्यस्त्वय कर्तृसाधन । भवतीति भाव इति । कि वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गस्यते । एतेनैवाभिहित सूत्रेण "भूवादयो धातव" इति ।

भा । भावार्थाभिधायित्वात् प्रत्ययस्य धातुसञ्ज्ञा प्रसङ्गादात्व प्राप्नोति । तद्धि अनैमित्तिक शिति तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारण तु यदा कर्त्तृ-कर्मणोर्लकारस्तदर्थम । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्त्तते । इतरेतराश्रय

सत्यपि करोत्यर्थे धात्वर्थान्तर्गतेन धारणेनैव भाव्याकाङ्क्षाया पूरणात् जीवति नृत्यत्यादिवदकर्मकता क्रिया हि व्यापारव्यधिकरणैवोत्पत्ति

"भवतिरेकत्वमनुवर्त्तते" इत्युक्त्या क्रियायां सङ्ख्यान्वय दर्शयति । एव "पचादीना सर्वाणि वचनानि" इत्यनेनापि । तत्र वचन सङ्ख्या । नन्वेव पक्ष्यति भवति इति कथ प्रयोग । भविष्यत् पाके वर्त्तमानसत्ताश्रयत्वासम्भवात् इति वाच्यम् । भूतभविष्यतोरपि सूक्ष्मावस्थामालम्ब्यसत्ताया वर्त्तमानत्वाद्यतेरिति भाव । करोते पचादिसर्वपुरुषानुवर्त्तकत्त्व किं करोषि पचामीत्यादौ व्यभि-चरितमत आह

किं करोषीति । (कै)

करोते सामान्यविशेषभावेन पचादिष्वनुवृत्तिर्द्वेधा । पचादि-समानपुरुषान्ता अनुकूलतद्विपरीतपुरुषान्ता चेति । द्विविधापि सा सर्वपदेन सगृहीतेत्यर्थ ॥

न हि भवतीति । (कै)

ननु य पक्ष्यति स भविष्यतीत्यभिप्रायेण भविष्यति पक्ष्यतीति प्रयोग कथ नेति चेत् न । आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वात् । उक्त

कथम् । नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इञ् कर्तृसाधन । भुव वदन्तीति भूवादय इति ॥ भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध । वा । भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । शिश्य इति । किञ्च स्यात् ।

चेति । भा । प्राक् शास्त्रव्यापारात् समुदाय एव नास्ति कुतोऽन्वयव्यति-रेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागस्तस्मिंस्त्वासति भाववचनापरिज्ञानात् धातुत्व न व्यवतिष्ठते इत्यर्थ । सिद्ध त्विति । भा । व्यवस्थिता एव पचत्यादय

बध्यते । अत एव तत्र घटादीना कर्मता । परसमवेतव्यापारफलीभूतो-त्पत्तिशालित्वात् । जनिप्रभृतिभिस्तु व्यापारसमानाधिकरणैवोच्यते । अत

[1]सामानाधिकरण्यमपि न भाववाचकतासाधक यथा शुक्लादीना रूपवाचकत्वेऽपि न रूपत्ववाचकता तद्वत्। एव पाकत्वेन सत्ताया सामानाधिकरण्येन पचे तद्वाचकत्वेऽपि न सत्तावाचकत्वमिति बोध्यम्। किं च उक्तोऽर्थोऽपि न पचतीत्यनेनैव तत्कर्त्तुर्वर्त्तमान-सत्त्वावगत्या भवतीत्यस्यानुपयोगात् तदच्युति भाष्ये

पचादयः क्रिया (भा)

इत्यादि ॥

कथं सम्बन्ध इति । (कै)

किं सम्बन्धमूलिका इय युक्तिर्वाक्प्रयोगोऽयमिति भाष्यार्थ इति भाव ॥

एषैषेति (भा)

दिरुक्ति कथमत आह

---

१ सामानाधिकरण्यमपि च । इ ॥

अग्लितीयात्व प्रसज्येत (६ । १ । ४५) । तद्धि धातोर्विहितम ॥ इतरेतराश्रय च प्रत्यये भाववचनत्व तस्माच्च प्रत्यय । वा । इतरेतराश्रय च भवति । केतरेतराश्रयता । प्रत्यये भाववचनत्व तस्माच्च प्रत्यय । उत्पन्ने

समुदाया सहस्त्रार्थाभिधायिन केवल समुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभाग स शब्दविभागस्चापोद्ध्रियते इत्यर्थ । अनाश्रित्येति । भा । पारमार्थिक नाश्रीयते परिकल्पित त्वाश्रीयते एव । तत्त्वतो हि शब्दान्तराण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। प्रथमभावग्रहणा चेति। तदर्थप्रत्ययपरिहारो-

---

एवाकमकता तेषाम् । सोत्पत्त्यनुकूलव्यापारभाजामपि सूक्ष्मरूपापन्नघटादीना परसमवेतत्वघटितकर्मताविरहात् । उक्त च हरिणा,—

यैषेति ॥ (कै)

**साध्यसाधनभाव । ** (कै)

क्रियाकारकभाव ॥

तथा प्रयोगदर्शनादिति । (कै)

ज्योतिष्टोमेन यजेत इत्यादावपि ज्योतिष्टोमेन इत्यस्यैव करणत्वेनान्वयो न तु धात्वर्थस्य इति मत मञ्जुषाया विधिवादे निरूपितम । यद्वा तस्य करणत्वेन न धात्वन्तरार्थेऽन्वय इति भाव ॥ यत्कर्त्तृका पचि क्रिया तत्कर्त्तृका सत्ता इति बोधे तु पच्यन्ति भवन्तीत्यादेरप्यापत्तिरिति बोध्यम् ॥

[१]यत्र खल्विति (भा)

भाष्ये । एकस्या एव कर्त्तृत्व तन्निरूपकत्व च न युक्तमिति भाव ॥

भवेदपि भवेदिति । (भा)

अपि भवेदिति यत्तद्भवतित्यर्थ ॥ नन्वन्यत्वस्य कालभेदजन्यत्वाभावादनुपपन्नमेतदत आह

१ "यत्र तु खल्विति" इति काशीस्थभाष्यपुस्तके ॥

हि प्रत्यये भाववचनत्व गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्याद्य । तदेतदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ सिद्ध तु नित्यशब्द-

ऽयम । प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात् पृच्छति । कुत इति । भा । पुत्रीयतीति । नात्र प्रथमोच्चार्यमाण पुत्रशब्दो भावमाह "सनाद्यन्ता धातव" (३ । १ । ३२) इत्यस्य प्रत्याख्याने ऽय दोष । सिद्धेति । भा । प्रथम

"आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीतिव्यपदिश्यत" । इति ॥

अन्येप्याहु ,

स्वाभाविकमिति । (कै)

[1]ज्ञानहेतुत्वे तद्धेतुत्वोपचार इति भाव ॥ ननु "भवेदपि भवेद्" इत्यस्य देवदत्तस्य सत्तासम्भाविता इति यत्तद्भवेद् भवत्वित्यर्थ ॥ लिडा अपिना च सम्भावना प्रतिपाद्यते । अपरोक्षे लिड् प्रार्थने । एव च तयो कालांशे उदासीनत्वाद्वर्त्तमानकाल इत्ययुक्तमत आह

अपि भवेदिति । (भा)

"सत्ता वर्त्तमाना" इत्यस्य सम्भावितेति शेष । यद्यपि उदासीनकाले लिड् तथापि क्रियानियमेन कालाकाङ्क्षासत्त्वात प्रकरणादिवशेन तत्तत्कालविशिष्टक्रियावगति अत एव "माङि लुङ्" (३।३।१७५) आदे सर्वलकारापवादत्वव्यवहार । एव च "न हि भूतभाविनोस्तादृशी प्रतीतिर्यादृशी वर्त्तमान" इति न्यायेन सम्भावना लिडन्तप्रतिपाद्यस्य वर्त्तमानत्वसिद्धि । तदाह

तथा भूता हीति ॥ (कै)

---

१ तद्ज्ञानहेतुत्वे । क ॥

त्वादनाश्रित्य भाववचनत्व प्रत्यय । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्या शब्दा । नित्येषु च शब्देष्वनाश्रित्य भाववचनत्व प्रत्यय उत्पद्यते ॥

प्रथमभावग्रहण च । वा । प्रथमभावग्रहण च कर्त्तव्यम् । प्रथम यो

आद्यो भावो प्रथमेनापि क्वचाभिधीयते न तु द्वितीय । अभिधानत इति । भा । अन्येनानभिहित भाव य आह स धातु । शिष्ये इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहित भाव प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसञ्ज्ञाप्रवृत्ति । यथा

"अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।
अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते" । इति ॥

भवेदित्यस्याः सत्ताया इति । (कै)

प्रार्थनालिङन्तार्थाया इत्यर्थ । सम्भावनाविषयवर्त्तमानसत्ता कर्त्तृका प्रार्थ्यमाना सत्तेति बोध ॥ नन्वेवमपि प्रार्थना लिङन्तार्थस्य कथ सर्वकालत्व प्रार्थनाया भविष्यद्विषयतया तद्विषयसत्ताया भविष्यत्वप्रतीतेरिति चेन्न । शान्तो रोगो इति प्रश्ने पुनरनुत्पत्तिध्वननायैकेन शमिष्यतीत्युक्ते सवादायापरेण शाम्यतीत्युक्तेऽनौत्वरापायशाम्यतु इति प्रयोगदर्शनेन प्रार्थनाविषये सर्वकालत्वाभिमानात भाष्ये

स्यादपि स्यादिति । (भा)

अत्र सर्पिष इत्यध्याहारेण पदार्थद्योतकत्वाद् अपे[१] कर्म्मप्रवचनीयत्वेन षत्वाभाव ॥ तदेवमत्र लक्षणे भिदादिष्वव्याप्तिर्भवति सामानाधिकरण्याभावात् पचाद्यव्याप्तिश्च इति दूषणद्वय स्थितम ॥

१ अ १ । पा ४ । सू ९६ ॥

भावमाहेति । कुत पुन प्राथम्य कि शब्दत आहोस्विदर्थत । कि चात । यदि शब्दत सन्नादीना धातुसज्ञा न प्राप्नोति । पुत्रीयति वस्त्रीयतीति । अथार्थत सिद्धा सन्नादीना धातुसज्ञा स एव तु दोषो भाववचने तदर्थप्रत्य-

---

प्रथममय राजान पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्ट पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो य प्रथम भावमाहेति । सुमध्यम इति । भा । द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वापरित्यज्योपादीयमानमभिधान मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन

तथा पचौ विक्लित्तौ च विक्लित्तिर्यद्यपि साधारणी तथापि पचौ व्यापारव्यधिकरणा विक्लित्तौ तु तत्समानाधिकरणा सेति सकमकाकर्मक-

कार्यो भवन्तीति (भा)

इत्यस्यानुपपन्न "भाववचनो धातु" इति लक्षणमिति शेष । भवति सामानाधिकरण्याभावेन भाववचनत्वाभावादिति भाव ॥

अस्त्विति । (भा)

अथ तदुद्धरति

विप्रतिषिद्धानाम् (भा)

इत्युपलक्षण पचादीनामपि ॥

भेदादयोऽपीति । (कै)

जन्मवाची भवति । तेन ध्वसस्यापि जायमानत्वान्नाव्याप्तिरिति भाव । अन्योन्याभावोऽपि तत्तद्वस्तु जन्मना जन्य एवेति तद्वाचक-भेदशब्दसिद्धिर्बोध्या ॥

एतानि (भा)

इति नपुसकमयुक्तम् उपक्रान्ताना पुस्त्वादत आह

यप्रतिषेध इति । एव तर्हि नैवार्थतो नापि शब्दत । अभिधानत । सुमध्यमेऽभिधाने य प्रथम भावमाह ॥ इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव क्रियावचनेऽपि । तत्र त एव परिहारा । तत्रेदमपरिहृतमस्तिभवतिविद्यतीना धातुत्वमिति । तस्य परिहार । का पुन क्रिया भवान् मत्वाहास्ति-

---

विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहिता सन् प्रत्यय आहेति प्रवर्त्तते धातुसज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिष्य इति प्रत्ययस्य धातुसज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति गोपायति

विभाग । न हि धात्वर्थभूलफलशालित्वमात्र कर्मत्व किन्तु व्यापारवैयधिकरण्यमपि फले पेक्ष्यते । यत्तूक्त कि करोतीति प्रश्ने इत्यादि । तदसिद्धम् ।

एतदिति ॥ (कै)

ननु कर्मसाधनेऽपि वृत्त्यादिषु दोषोऽपरिहृत एव इत्यत आह

तेन साध्यमानेति । (कै)

साध्यावस्थापन्नार्थवाचिनामित्यर्थ ।

कृतता (कै)

घटमकार्षीद् इत्यादौ ॥

क्रियमाणता (कै)

घट करोतीत्यादौ ।

कर्त्तव्यता (कै)

घट करिष्यतीत्यादौ ॥

सिद्धरूपाण्येवेति । (कै)

स्वभावेन शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्ध सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव द्रव्य शब्दवाच्यमिति भाष्याचरार्थ । अत एव तस्य क्रियाकाङ्क्षा

भवति विद्यतीना धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत् तद्देवदत्त कसपात्र्या पाणिनौदन भुङ्क्त इति न ब्रूम कारकाणि क्रियेति । किं तर्हि । कारकाणा प्रवृत्तिविशेष क्रिया । अन्यथा च कारकाणि शुल्कौदने प्रवर्त्तन्तेऽन्यथा च

कामशते इति । तदर्थं "सनाद्यन्ता धातव" (३ । १ । ३२) इति पठितव्यमेव इहेति । भा । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रय च । प्रथमभावग्रहण च सिद्ध तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवल प्रथमभावग्रहण मपनीय प्रथमक्रियाग्रहण वेति क्रियाग्रहण कर्त्तव्यम् । तच्चेदमिति । भा ।

आसन्नविनाश कश्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात् । इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्न पाकादिविशेषगोचर एव इत्यवधारणादस्तीति नोत्तरम् ।

यद्यपि क्रिया तथापि सा शब्दशक्तिस्वभावात् स्वरूपेण साध्यतयैव प्रतीयत इति बोध्यम् ॥

मातृत्वमिति। (कै)

मात्रादिशब्दजनकस्त्रीत्वादौ शक्त्यजनकत्वस्य च जन्यनिरूपितत्वमित्यभिमान ॥ भाष्ये

पठिष्यति हि (भा)

इत्यस्य हि शब्दात् पूर्वोक्तशङ्कोपपादकत्वभ्रम वारयति

इदानीमिति ॥ (कै)

समानशब्दातिप्रसङ्गवारणायाह

भाववचनानामिति ॥ (कै)

मासौदने । यद्येव सिद्धास्तिभवतिविद्यतीना धातुसञ्ज्ञा । अन्यथा हि कारकाणस्तौ प्रवर्त्तन्तेऽन्यथा हि त्रियतौ ॥ *षड् भावविकारा इति ह

कि करोतीति प्रश्नेऽस्त्यादिभि प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामिति मन्यते । यच्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्ये-

---

एतेन

"यावत् सिद्धमसिद्ध वा साध्यत्वेनाभिधीयते
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते"

इत्यपि व्याख्यातम् । पूर्वापरीभावापन्नानेकक्षणविशिष्टस्योत्पत्तिरा

---

* भावप्रधानमाख्यात सत्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवत पूर्वापरीभूत भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचति इत्युपक्रमप्रभृत्य पवर्गपर्यन्त मूर्त्त सत्त्वभूत सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेश । निरु-नैघण्टुका पूर्वषट्-अ १ । पा १ । ख १ ॥

कर्त्र्यो भवन्ति (भा)

इत्यत

अस्त्वयं कर्त्तृसाधनो भवतीति भाव इति (भा)

न कश्चिद्दोष इत्यर्थो भाष्यस्य सूत्राक्षरैरस्य सङ्गह दर्शयति

भूरिति कर्त्तरीति ॥ (कै)

अर्थस्त्वभिन्न एवेति । (कै)

एव च कर्त्तृसाधनकर्मसाधनयोरविशेष फले दोषवारणमपि सम न्यायप्राप्तस्य "कर्त्तृसाधन" इति स एवास्त्वित्याशय ॥ भाष्ये

किं वक्तव्यमिति (भा)

भाववचना

भुवादयो धातव इति (भा)

कि वक्तव्यमित्यर्थ ॥ भाष्ये

स्माह भगवान् वार्ष्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोति ।

तद्भवति कदाचिन्नेति तदस्त्यादिषु नास्ति । न ह्यस्तीति कदाचिद्भवत्यपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम् । यथा च पचतितराम् इति । प्रकर्षो भवति

त्वास्तीत्यादावपि सुलभैवेति भाव । पचत्यादावपि हि अधिश्रयणादिरध श्रयणान्तो व्यापारकलाप क्रिया । अत एव तस्य युगपदसन्निकर्षान्न

षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणि । जायते अस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत

औणादिक इति (भा)

बाहुलकादिति भाव ॥

वृद्धि शब्दस्येति (कै)

मध्यमङ्गलस्य "शिवशमरिष्टस्य करे" (४। ४। १४३) इत्यादिरेव सिद्धत्वेनेद नातीवोपयुज्य इति भाव ॥

जायमानमिति । (कै)

तत्त्वेन प्रतीयमानमित्यर्थ । एव वदतानेन प्रातिपदिक-निमित्तार्थपाठो नाश्रित । वृक्षादीनामुतत्वेनाभावात्तव व्यावृत्ति-सिद्धेरिति सन्धान शङ्कते भाष्ये

भाववचने (भा)

इत्यादि ॥

वाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठति । एव तर्हि क्रियाया क्रियानिवर्त्तिका भवति द्रव्य द्रव्यस्य निवर्त्तकम् । एव हि कश्चित् कश्चित् पृच्छति । किमवस्थो देवदत्तस्य

नैवमस्तितरामिति । कि यत्तद् इति । भा । यत्तच्छब्दाभ्या कारकवैचित्र्य निर्दिश्यते । प्रवृत्तिविशेष इति । भा । सर्वा प्रवृत्ति प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते इत्यस्येव

प्रत्यक्षता । किन्तु एकैकस्याधिश्रयणादिव्यापारस्य क्रमेणानुभवे सति मनसा सङ्कलना क्रियते । तदुक्त भाष्ये । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा

इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वादिविकार वर्द्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चय सायौगिकाना वार्थाना वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वा ऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यात प्रतिलोम विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति । निरु – नैघ – पूर्वषट् – अ १ । १ पा । ख २ ॥

प्रत्ययस्येति । (कै)

प्रत्ययान्तस्य तूपदेशाभावाद् धातुत्वेऽप्यात्वाप्राप्तेरिति भाव ॥
[1]"अशितीति" [2]पर्य्युदासेन अशित परत्वाभावादात्वाप्राप्तिरत आह

तद्धीति ॥ (कै)

भाष्ये

तद्धि धातोरिति । (भा)

"आदेच" (६। १। ४५) इत्यत्र [3]"धातो" इति सम्बध्यते

---

१ आदेच उपदेशेऽशिति (६ । १ । ४५) इति सूत्रे ॥

२ "अथवा पुनरस्तु पर्य्युदास" इत्यादिना तत्रैवोक्त (६ । १ । ४५) भगवता ॥

३ धात्वधिकारात् प्रातिपदिकस्याप्राप्ति । वा । धात्वधिकारात् प्रातिपदिकस्यात्व न भविष्यति । धातोरिति वर्त्तते । इत्याद्युक्त भगवता तत्रैव । ६ । १ । ४५ ॥

व्याधिरिति । स आह । वर्धत इति । अपर आह । अपक्षीयत इति । अपर आह । स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्धतेश्चापक्षीयतेश्च निवृत्ति-

---

सर्वस्या क्रियात्वम् । अन्यथेति । भा । शुष्कौदने मन्दप्रयत्न प्रवर्त्तते मांसौदने तु सवेगेन । यथा च भोजनक्रियाणा परस्परवैलक्षण्यात् प्रवृत्तिविशेषत्व

अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति । ऐक्यमपि पारिभाषिकम् । एकफलावच्छिन्नत्वात् । उक्त च,—

"गुणभूतैरवयवै समूह क्रमजन्मनाम ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेद क्रियेति व्यपदिश्यते" इति ।

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथा वचनमभ्यूहितव्या । नि – नैघण्टु – पूर्वषट् – १ । १ । ख ४ ॥

इति वार्त्तिककृतोऽभिमान इति भाव । भाष्यकारस्तु उपदेशग्रहण-बलेन तत्र [1]"धातो" इति असम्बन्ध वक्ष्यति ॥ अत्र तु नालम्

[1]श्रिति नेति (भा)

निषेधेन श्रित्प्रत्ययपरत्वयोग्य एवैजन्त आत्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम ॥ थ विधिप्रतीतिन्यायेनैकारोच्चारणसामर्थ्यात् आत्व न स्यादत आह

एकारोच्चारणं त्विति ॥ (कै)

व्यवस्थिता इति । (कै)

साधुत्वान्वाख्यानमात्रे शास्त्रव्यापारात् प्रागुक्तप्रणाली सर्वापि सिद्धैवेति नान्योन्याश्रय इति भाव ॥

---

१ अथापि निवृत्तम् । एवमप्यदोष । उपदेश इत्युच्यत उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश । ६ । १ । ४५ ॥

२ "श्रिति नेति । श्रिति प्रतिषेधे अजुकोरुपसङ्ख्यानम् श्यौध्वम् चाध्वम श्रिणीते" इत्याद्युक्त (६ । १ । ४५) तत्रैव ॥

भवति ॥ अथवा नान्तरेण क्रिया भूतभविष्यद्वर्त्तमाना काला व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिश्चापि भूतभविष्यद्वर्त्तमाना काला व्यज्यन्ते ॥ अथवा नान्यत्

नैवमस्त्यादीनाम् । यद्येवमिति । भा । अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थ । अन्यथेति । भा । अस्तावात्मभरणरूपा

तदेव भवत्यादौ क्रियावाचकत्व सुवचम् । अत एवाभूदस्ति भविष्यतीति कालयोग । न हि क्रियात्व विनासौ सम्भवति । तदुक्तम्,—

"क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्यासर्वस्य भेदिका"

इति ॥

"कालानुपातियद्रूपन्तदस्तीति प्रतीयत"

संसृष्टार्थाभिधायिन इति । (कै)

संसृष्टोपस्थापका इत्यर्थ ॥ धातुसञ्ज्ञार्थे भाववचनत्वाश्रितत्वाद् "अनाश्रित्य" इत्यनुपपन्नमत आह

पारमार्थिकमिति । (कै)

तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तित्वादिति भाव । वार्त्तिककृता "अनाश्रित्य" इत्युक्तेरिति तात्पर्यम ॥

परिकल्पितं त्विति । (कै)

भाष्यकृता पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्या धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तेरिति भाव ॥ च श्रवणाद्दोषसमुच्चय इति भ्रम प्राप्त वारयति

तदर्थेति । (कै)

वार्त्तिककृता धातोरित्यस्यात्वे सम्बन्धाभ्युपगमात्तदुक्तोऽय परिहार इत्यर्थ ॥ ननु स्वभावादेव धातूना प्रथमभाववाचित्वे "कुत" इति हेतुप्रश्नोऽसङ्गत इत्यत आह

प्राथम्यस्येति । (कै)

पृष्ठेनान्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति किं करोति अस्तीति ॥ अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षोऽथापि भाववचनो धातुरिति किं गतमेत

प्रवृत्तिर्म्रियतौ तत्त्यागरूपा । उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्च सत्तानुषङ्गादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूत्पत्तिरवश्य भाविनीति कादाचित्कत्वा-

---

इति च ॥ भाष्ये तूक्तार्थसाधनाय निरुक्तकारवचनमुदाहृतम् । षड्भावविकारा इति ह स्माह भगवान् वार्ष्यायणिरिति । भावस्य क्रियाया षट्

अवधिविषयप्रश्न इति भाव ॥ प्रथमश्चासौ भाववचनश्चेति विग्रहे प्रथममुच्चार्य्यमाण सन्

भावमाहेति। (भा)

अर्थे शब्दत प्राथम्य प्रथमस्य भावस्य वचन इति विग्रहे "ऽर्थत" इयोर्मध्ये प्रथम पूर्व्वकाल भाववचन इति विग्रहे विस्पष्ट पटुवत समासेऽभिधानत स्वय प्रथमोऽप्रथमो वा प्रथममप्रथम वा भावमन्येभ्य पूर्वमाह इत्यर्थादिति बोध्यम् ॥

नावेति। (कै)

यद्यपि तिङपेक्षया [1]क्यजपि प्रथमस्तथापि तस्य गौण प्राथम्यमिति भाव । न च क्यजन्तस्य तिङन्तपेक्षया मुख्यमेव प्राथम्यम । पुत्र इच्छा आश्रय इति अर्थत्रयावभासमानखण्डत्रयस्यैव करणादिति तत्त्वम् ॥ ननु "सनाद्यन्ता" (३।१।३२) इति तस्य धातुत्व सिद्धमत आह

सनाद्यन्ता इति ॥ (कै)

---

१ "क्यजपि" इत्यारभ्य "न च क्यजन्तस्य" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

दियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन् पक्षे भूय सूत्र कर्त्तव्यम । गतमित्याह । कथम । अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थाया वर्त्तते । तद्यथा । देवदत्तादीन्

भाव । प्रकर्षप्रत्ययोऽपि दृश्यते विद्यतेतरामिह धान्यमिति । अत्रैवार्थे आगममाह "षड्भावविकारा" इति । भा । भावस्य क्रियाया षट्प्रकारा

प्रकारा इत्यर्थ । तेषु च जायतेऽस्तीति पाठात्सर्वक्रियान्वय सिद्ध इत्यर्थ । कैयटस्तु प्रकारान्तरेणापि व्याचख्यौ। भावस्य सत्ताया एते प्रकारा

भाववचनाः (भा)

इति लक्षणे सनाद्यन्तानामप्यनेनैव धातुत्वसिद्धौ तत्सूत्रमेव प्रत्याख्येयमिति भाव ॥

क्वचेति । (कै)

लक्षणे भाववचनस्तदन्तस्य गृह्यते इति तदन्तस्य धातुत्वसिद्धिरिति भाव ॥

प्रथममयं राजानमिति । (कै)

प्रथममयमेव राजानमित्यर्थ ॥ नन्वस्य पचस्यान्यत्वान्मध्यम इत्ययुक्तमत आह

द्वाविति । (कै)

उभयास्पृष्टे मध्यस्थ इति व्यवहारात् प्रागुक्तदोषद्वयास्पर्शेनायम् मध्यम इति भाव ॥

समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति । त उत्थाप्यानीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्त्तते । तद्यथा । देवदत्तादय आढ्या अभिरूपा दर्श-

---

इत्यर्थ । तेषु चास्ति पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थ । अथवा भावस्य सत्ताया एते प्रकारा । सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धात्

सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धात् अवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतयावभासत इति । तथा च । जाति समुद्देशेऽपि सम्बन्धिभेदात् सत्तैवेत्युपक्रम्योक्तम्,—

"प्राप्तक्रमविशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते
क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्वमिति कथ्यत"

इच्छामन्येनेति । (कै)

एव प्रतीषीषतीत्यादावपि प्रकृत्यर्थातिरिक्ता तद्विषयामिच्छा-मन्येनाभिहितामेव सनाहेति बोध्यम् ॥

आयादीनामिति । (कै)

तदन्तानामित्यर्थ ॥ क्रियावचनपक्षे प्रथमभावपदस्यानन्वयात्त एव परिहारा इत्यसङ्गतमत आह

तदर्थे (कै)

इत्यादि ॥ भिदादीनामपि विभागफलकव्यापारवाचित्वात् क्रिया-वाचित्वमस्त्येव अभावोऽपि सूक्ष्मावस्थसत्तैवेत्यभाववाचिनामपि भाव-वचनत्वम् भावस्यालौकत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम ॥ भाष्ये

नचेदमिति (भा)

तत्र

नीया महावन्त । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते । प्रत्येक चादिशब्द परि-समाप्यते । भ्वादय इति च वादय इति च । तद्यदा तावत् क्रियावचनो

अवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते । एते च भावविकारा निरुक्ते निपुन व्याख्याता । इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते । सर्व-थेति । भा । भावविकारपरिसख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थ । एव तर्हीति ।

इति ॥ व्यापारविशेषाणा साध्यत्वात् क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायास्ते भवत इत्यर्थ । पाक इत्यादौ तु प्रकृत्या साध्यावस्थाया असत्वरूपाया उपस्थिति । घञा तु सिद्धरूपाया । उक्त च,—

क्रियाया सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्त्तिता ।

क्रियावचनो धातुः (भा)

इतिलक्षणे क्रियावचनत्वाभावादप्राप्त धातुत्वमस्त्यादीनामिति भाव ॥ कुतो क्रियात्व तेषामत आह

किं करोतीति ॥ (कै)

नह्यस्तीति (कै)

साधनसन्निधानेऽस्तीति कदाचिद् भवतीति नापि तु सर्वदा भवत्येवेत्यन्वय ॥ क्रियास्वरूप शङ्कितैव वाचयितु पृच्छति भाष्ये

कां पुनरिति ॥ (भा)

तदाशय स्वयमेवोन्नीयाह

किं यदिति । भा

एव हि भुजिकारकस्येवास्तिकारकस्यापि क्रियात्वमस्तु काचतिरिति भाव ॥ ननु

भुङ्क्ते इति (भा)

यत सा क्रिया इत्यन्वये धात्वर्थक्रियावाद एवोपक्षिप्त स्यादिति

धातुरित्येष पक्षस्तदा भू इत्यत्र य आदिशब्द स व्यवस्थाया वर्त्तते वा इत्यत्र य आदिशब्द स प्रकारे । भू इत्येवमादयो वा इत्येव प्रकारा इति ।

भा । अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्व प्रतिपादयति । अन्यथा स्थित इत्युक्ते वृद्धिक्षयनिवृत्तिर्नप्रतीयेत । अथ वेति । भा । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्या-

---

सिद्धता द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम् ॥
आख्यातशब्दे भागाभ्या साध्यसाधनवर्त्तिता ।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपिक्रम ॥

न ब्रूम· (भा)

इत्यादिग्रन्थासङ्गति ॥

देवदत्त इति (भा)

यत् सा क्रिया इत्याद्यन्वये यत्तदो प्रधानपरामर्शित्वहानिरत आह

यत्तदिति । (कै)

क्रियाशब्दस्य प्राधान्येऽपि न तात्पर्य्यविषयता सर्वनाम्ना गुणपरामर्शकता च दृष्टान्तस्तद्व्यापाराविष्टकारकाण्येव ताभ्या परामृश्येत इत्यर्थ ॥

कारकवैचित्र्यम् (कै)

इत्यस्य विचित्राणि कारकाणि इत्यर्थ स्वार्थे ष्यञिति बोध्यम् ॥ वैचित्र्य च तत्तद्व्यापाराविष्टत्वमेव भाष्ये शङ्किताह

न ब्रूम· (भा)

इत्यादि ॥

यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वा इत्यत्र य आदिशब्द स व्यवस्थाया भू इत्यत्र य आदिशब्द स प्रकारे । वा इत्येवमादयो भू इत्येव

दीना क्रियात्व प्रतिपाद्यते । घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति अभूद् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सत्वभावस्तु यस्तस्या स घञादिनिबन्धन ॥

इति लिङ्गसङ्ख्याकारकाद्यन्वययोग्येनावस्थाविशेषेणघञादिभ्य उपस्थितिरित्यर्थ । एतेन "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत" (उपपदमतिङ । २ । २ । १९ । इति सूत्रव्याख्यानावसरेऽप्युक्त भगवता) इति तृतीयाध्याये

प्रवृत्तिविशेष इति । (भा)

स चास्त्याद्यर्थे नास्तीति भाव । एतच्चोपलक्षण प्रतिवचनादीना-मिति तान्युक्तवानुपाध्याय ॥ ननु प्रवृत्तिविशेषस्य क्रियात्वे प्रवर्त्तते इत्यत्र क्रियात्वानापत्तिरत आह

सर्वेति । (कै)

पचाद्यपेक्षया सापि विशेष एवेति भाव ॥ शङ्किताशयमुप-सहरति

यथा चेति । (कै)

एव चास्त्यादौ धातुत्वासिद्धिरिति भाव ॥ सिद्धान्त्याह भाष्ये

यद्येवमिति ॥ (भा)

अन्यथा हीति । (भा)

कारककर्त्तृकाऽस्तौ वाच्यत्वेन स्थिता प्रवृत्तिरन्यथा इत्यक्षरार्थ ॥ तदेवाह

प्रकारा इति ॥ यदि तर्हि लक्षणा क्रियते नेदानी पाठ कर्त्तव्य । कर्त्तव्यश्च । कि प्रयोजनम । भूवादिपाठ प्रातिपदिकाणप्रयत्यादिनिवृत्त्यर्थ । वा । भूवा-

---

योगात् क्रियात्वावसाय । अथ वेति । भा । निर्ज्ञाताया सत्ताया कि करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभाव । न तु क्रियात्वाभावादि त्यर्थ । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशप्रशङ्कया देवदत्त कि करोतीति प्रश्न तदास्ति

भाष्यमपि व्याख्यातम् । "प्रकल्पित" इत्यनेन पदस्फोटस्यैव वास्तवता ध्वन-यति । साध्यत्वेनेति । अत एव तन्मतिकारकतया ओदनादेरन्वय इति भाव । अत एव भोक्तु पाको भुक्त्वा गमनमित्यादौ तुमुनादय सिद्धा ।

आत्मभरणरूपेति । (कै)

स्थूलरूपधारणानुकूलव्यापाररूपेत्यर्थ ॥

म्रियतौ (कै)

तत्त्यागानुकूलव्यापाररूपेति भाव ॥ एव च म्रियत्यपेक्षया प्रवृत्ति-विशेषरूपतास्त्येवास्यार्थस्येति तात्पर्य्यम ॥ पूर्वोक्तदूषणद्वये स्वद्वय-मुद्धरति

उत्पत्तीत्यादि ॥ (कै)

कादाचित्कत्वाभाव इति । (कै)

अय चात्मभरणलक्षणसत्तावाच्येव । तदपि कर्तृरूपे वस्तुनि विद्यमाने एव वस्तु कादाचित्कताप्रयुक्ता तु साऽस्त्येव । अत एव भूतभविष्यत्प्रयोगा सङ्गच्छन्ते । उत्पत्तिरूपसत्तावाचिनि तु का(दा । क)चित्कताप्यस्त्येव ॥

विद्यतेतराम् (कै)

दिपाठ कर्त्तव्य । कि प्रयोजनम् । प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थं । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराणपयत्यादय ।

तावदिति प्रतिवचन भवत्येव । अथ यद्येवेति । भा । परिस्पन्दापरिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यास । तदा वेत्यचेति । भा । अदादीनामादौ वा गति गन्धनयोरिति पठितव्यम् ।

क्त्वोऽर्थास्त्वनभिधानान्नेत्येव शरणम् । अत एव क्वचिद्दृश्यतेऽपि द्विर्वचनम । द्विरणिवधिरिति सूत्रवार्त्तिकयो प्रयोगात् । सत्त्वभावस्त्विति । अत एव पाक करोति इत्यादौ कारकत्वेन सान्वेतीत्यर्थ । नन्वेव पश्य मृगो धावती-

इत्यपि कारकगतप्रकर्षारोपेणैव बोध्यम ॥ भाष्येऽस्त्यादीना [1]क्रिया-वाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह

षड्भाव (भा)

इत्यादि ॥

क्रियाया इति । (भा)

भावो लीला क्रिया चेष्टा इति कोशादिति भाव ॥ विकार शब्द प्रकारवाची ॥

अथवेति । (कै)

उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावात्तेषामपि सत्तात्मकत्वमिति बोध्यम ॥

भावस्य सत्ताया. । (कै)

ब्रह्मसत्ताया या एते विकारा क्रियाप्रकारा मायावशात् त इव भासमाना इति वार्त्तिकयुक्तेरर्थ ॥

१ "क्रिया" इत्यारभ्य "इत्यादि" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

आशपयति वट्टति वड्डतीति । स्वरानुबन्धज्ञापनाय च । वा । स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठ कर्त्तव्य । स्वराननुबन्धास्च ज्ञास्यामीति । न ह्यन्तरेण पाठ

अदादिगणो गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्ति । यदि तर्ह्यीति । भा । क्रियावचनो धातुरिति वा भाववचनो धातुरिति वा लक्षण क्रियते नार्थ पाठेन इत्यर्थ । भूवादिपाठ इति । भा ।

त्यादौ मृगकर्तृकशीघ्रगतेर्दर्शनम्मति कर्मता न स्यात् । न च ससर्गमर्य्यादयेह कर्मताभानेऽपि प्रकारत्वेनाभानान्नोक्तदोष इति वाच्यम । एवमपि पचति भवतीत्यादावसङ्गते । एककर्तृका वर्त्तमाना पचिक्रिया एककर्तृका

सत्तैव इत्यादि (कै)

ब्रह्मसत्तैवानेकक्रियाविवर्त्तात्मिका साधनै कारकै सम्बन्धात् अव-सीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थ। एतच्च निरुक्तभाष्ये (निरु-नैघण्टु-पूर्वषट्-१।१) स्पष्टम॥

भावविकारेति। (कै)

एव चाव्याप्तिदूषित परिगणन कथमस्यार्थे प्रमाण भवेदिति भाव॥

अनुमानेनेति। (कै)

षड्भावविकारेष्वभावादक्रियात्वमेव मन्यमान प्रति इत्यादि॥

अन्यथेति। (कै)

एव च स्थितेरपि अस्थितायामन्तर्भावान्न परिगणनाव्याप्ति-रिति भाव॥ तिष्ठतेरेव क्रियात्वे युक्त्यन्तरमिति भ्रम वारयति

क्रियान्तरेति। (कै)

एतन्मूलिकैव "क्रियाभेदाय कालास्त्वि"ति वाक्यपदीयोक्ति कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति भाव॥ ननु यद्यस्यादे

स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम्॥ ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता

यथा भोक्तु पाक इति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति तथा धातुसञ्ज्ञापि स्यादिति पाकादीना शयितव्यादीना च प्रातिपदिकाना पाठेनासौ निवर्त्त्यते। तथा हिरुक् पृथग इत्यादीना च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम्।

वर्त्तमाना भवन क्रियेति हि तत्र वाक्यार्थ। तत्र च भवतीति लकारार्थस्य कर्त्तुर्देवदत्तकर्तृकपचिक्रिया प्रत्यभेदेन ससर्गेण विशेष्यत्वस्यावश्यकत्वात्।

क्रियावाचित्व तर्हि किं करोतीति पृष्टेऽस्तीत्याद्युत्तर कुतो न दृश्यतो भाष्ये

अथवा नान्यदिति । (भा)

अत्र "अथवा" इति यत इत्यर्थ ॥

प्रश्नासम्भवादिति । (कै)

निर्ज्ञातत्वेन सत्ताविषयप्रश्नासम्भवादित्यर्थ ॥ ननु क्रियाभावयो रेकार्थतया कथमिह भेदेनोपादानमत आह

परिस्पन्देति ॥ (कै)

आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेष सादृश्य चान्यानभिहितसाध्यावस्थापन्नार्थवाचित्वेनेति नाव्याप्ति । तत्र वा प्रभृतयो भूप्रकारा इत्यर्थे वा धातो प्राचीनाना न स्यादित्यत आह

अदादीनामिति । (कै)

"अदिप्रभृतिभ्य" (२।४।७२) इत्यस्य स्थाने "वा प्रभृतिभ्य" इत्येव पठनीयम् । "अदिप्रभृतिभ्य" इत्यत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषो वा बोध्य ॥ ननु व्यवस्थावाच्यादिशब्दान्तर्भावेन पाठस्यापि लक्षणेनापेक्षणीयत्वान्नेदानीमित्ययुक्तमत आह

अननुबन्धका पठ्यन्त एतेषा पाठ शक्योऽकर्त्तुम् । एतेषामप्यवश्यमागणय

एतेषामपीति । भा । तेषामपाठे निवृत्तिरणावयत्यादिवत्स्यात् तस्मात् आणवयत्यादिष्वेषा निवृत्तिर्यथा स्यात तन्मध्ये मा प्रविक्षन्नित्येवमर्थस्तेषा-

---

तथाच देवदत्तवत्पचिक्रियाया सत्वधर्मो दुर्वार । अत्राऽऽह । कर्त्तृत्वकमत्व योरनुभवबलाद्भान स्वीक्रियते । कारकान्तराभावमात्रे तु तात्पर्यमिति ।

क्रियावचन इति । (कै)

व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रयोजनप्रश्न इत्यर्थ ॥ ननु भावक्रियापदयो साध्यावस्थापन्नार्थाभिधायित्वात् प्रातिपदिकेषु कथमतिप्रसङ्गोऽत आह

यथेति ॥ (कै)

भोक्तु भुक्ता इत्यादिप्रातिपदिकव्यावर्त्त्यं बोध्यम । पाकपदेन सिद्धावस्थस्य भानात् । भोक्तु पाक (कै) इति प्रयोगोऽपि चिन्त्य इति

उपपदमतिङ् (भा)

(२।२।१९) इति सूत्रे वक्ष्यते । फल तु पाकादिशब्दे इव अत्रापि हिरुगिति क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनेनैषा क्रियावाचित्व चिन्त्यम् । अत एव "तद्धितश्चासर्वविभक्ति" (१।१।३८) इति सूत्रे क्रियामात्रविशेषणत्वात क्रियाप्रधानत्वमेषा स्वयमुक्तम् । "शिश्ये" इत्यादिव्यावृत्तिस्तु अन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेन सादृश्यग्रहणाद्बोध्या । वस्तुत एषा धातुत्वे फलाभाव । न च प्रातिपदिकत्वाभाव । फल कृदन्तत्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । उभयो सत्त्वेऽपि लिङि-

---

त्यादिनिवृत्त्यर्थं पाठ कर्त्तव्य । न कर्त्तव्य । शिष्टप्रयोगादाणपयत्यादीना

मपि पाठ कर्त्तव्य इत्यर्थ । शिष्टप्रयोगादिति । भा । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यान न चाणवत्ययादय शिष्टै प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषा शास्त्रेणा-

---

"आख्यातशब्दे भागाभ्याम्" इत्युदाहृत श्लोकोऽप्येतदभिप्रायक एव । तत्र य प्रति इत्युत्तरश्लोकानुरोधादिति तृतीये स्फुटीकरिष्याम । एतेन अपाच्ची

त्यादाविव परत्वात् सुपामेवोत्पत्तिसिद्धे वार्त्तिके प्रातिपदिकग्रहण तु प्रौढ्यैव अत एव तदुदाहरणानुक्तिर्भाष्ये ॥ ननु तेषा सञ्ज्ञार्थ पाठ कर्त्तव्य इति वक्तव्ये आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थमसङ्गतमत आह

तेषामिति । (कै)

पाठाभावे हि तेऽपि आणवयत्यादिवद् बहिर्भवेयुरिति । आणवयत्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थो भेदार्थ इति भाष्यार्थ इति भाव ॥

प्रयुक्तानामिति । (कै)

प्रयुक्ताना च सम्प्रति अदृश्यमानपाठानामपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थ पाठ स्यादत आह

एतेनेति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । स्वरानुबन्धकार्य्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति बोध्यम् ॥ ननु शिष्टप्रयोगालम्बनेन प्रत्याख्याने शास्त्रवैफल्यमत आह भाष्ये

निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्य शिष्टप्रयोग उपास्यो येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थ । लोके हि ह्यर्थे कसि प्रयुञ्जते दृश्यर्थे च दिशिम् ॥

नुविधानमिति भाव । एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्यर्थोऽपि पाठो नोपयुज्यते न हि पाकादय शब्दा धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते ॥

दपाक्षी पचत पचन्ति पक्ष्यति पक्ष्यत इत्यादावपि भवतीत्यनेन कर्तृत्वेनान्वयो व्याख्यात । भावी वर्त्तते घटोऽस्तीत्यादाविव सूक्ष्मावस्थस्य वर्त्तमान सत्तासम्भवात् ॥

स चावश्यमिति । (भा)

एव चाकृतिगणेष्विव तदुपासनावश्यकत्वे किं पाठेनेति भाव । ननु तद्देव निदर्शनार्थं कतिपयपाठोऽप्यावश्यकता न इत्येव भाष्यतात्पर्य्यादिति दिक् ॥

---

[1]उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १। ३। २॥

ननूपसर्गभेदे ऽर्थभेदस्यावश्यकत्वात प्रश्नानुपपत्तिरत आह

उपदेशेति । (भा)

उभावपि धात्वर्थानुवादकावेवेति भाव । येन निवृत्त्यादि-

क्रियासु बह्वीष्वभिसंश्रितो य

पूर्वापरीभूत इवैक एव ।

क्रियाभिनिर्वृत्तिवशेन सिद्ध

आख्यात शब्देन तमर्थमाहु ॥ १ ॥

क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजात

कृदन्त शब्दाभिहितो यदा स्यात् ।

सख्या विभक्त्यव्ययलिङ्गयुक्तो

भावस्तदाद्रव्यमिवोपलक्ष्ये । २ ॥

---

१ उपदेश इति किमर्थम् । अभ्र आँ (६। १। १२८) अप । उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति ॥ क पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेष । प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणै प्रापणमुद्देश ॥ प्रत्यक्ष तावदाख्यानमुपदेश ।

विहितानां सङ्ग्रहः । आङस्तु व्यावृत्तिः स विशेषः क इति प्रश्नार्थं इत्यन्ये॥ ननु "आङोऽनुना" (६।१।१२६) इत्यप्युपदेश एव इत्यत आह

अयमिति। (कै)

उच्चारणेन बोधनाभावादित्यर्थः ॥ ननु नास्योद्देश्यत्वमपि "अङ्गदी"त्यादिवत् बहुभिर्गुणैः प्रापणं हि तत्। नेह तथानुनासिकत्वेनैव प्रापणादत आह

अन्तरतम इति। (कै)

[1]तथा च कवन्तत्वदीर्घत्वादिभिरपि प्रापणान्न दोषः ॥

गुणैः (भा)

इत्यत्र बहुत्वमविवक्षितमिति तत्त्वम ॥ आख्याने प्रत्यक्षत्वमविशिष्टमत आह

इन्द्रियेति। (कै)

---

१ अत्र "तथाच इति" प्रतीकोऽस्ति इ पुस्तके। परम् उपलब्धभाष्ये कैयटे च तथाच इति पाठो नास्ति॥

तद्यथा अगोज्ञाय कश्चिद् गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति । अयं गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उपदिष्टो मे गौरिति ॥ गुणैः प्रापणमुद्देशः ॥ तद्यथा । कश्चित् कञ्चिदाह । देवदत्तं मे भवानुद्दिशत्विति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति । अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उद्दिष्टो मे देवदत्त इति ॥ इत् संज्ञायां सर्व-

यद्यप्यनुनासिकत्वमपि इन्द्रियग्राह्यं तथाप्यनुनासिकशब्दप्रतिपाद्यतावेलायामिन्द्रियागोचरमिति भाव ॥

प्रसिद्धेति । (कै)

प्रत्येकसाधारणेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

आख्यातमाहेति । (भा)

कथितमित्यर्थ ॥ एकव्यक्तौ भेदाभावाद् "ईदृश" इत्यसङ्गतमत आह

एतैरिति ॥ (कै)

ग्राह्य इति । (कै)

लोके दृश्यमान इत्यर्थ ॥ एतेन बौद्धार्थस्यैव शाब्दबोधेनालमिति दर्शित भाष्ये

इत्संज्ञायामिति । (भा)

उक्तविशेषस्य निष्टाद्यसङ्ग्रहेणाचाश्रयणमशक्यमिति भाव ॥ ननु हस्तदक्षिणत्वादिक नेतरभेदानुमायक लक्षणमत आह

गुणस्तेनापीति ॥ (कै)

प्रसङ्गोऽविशेषात् । वा । इतसज्ञाया सर्वप्रसङ्ग । सर्वस्यानुनासिकस्येत्सज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अभ्र आँ अप । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद् विशेष उपादीयत एव जातीयकस्यानुनासिकस्येत् सज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्ग ॥ किमुच्यते अनुपादीयमाने विशेष इति । कथ न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते लक्षणेन ह्युपदेश । सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापणमुपदेश ॥ प्रत्यक्ष तावदाख्यानमुद्देश । तद्यथा । कश्चित् क

भाष्ये "हि" अप्यर्थ इति भाव ॥ क्वचित्तु "लक्षणेनापि हि" इति पाठ । बहुत्व चाविवक्षितमेव । प्रकृतसूत्रे चास्यापि ग्रहणमत एव "निष्ठे"त्यादिभि सञ्ज्ञाविहितप्रत्ययावयवानामित्सञ्ज्ञासिद्धिरिति भाव । अत एवात्रैतत्कथन सफलम् "आदेच" (६।१।४५) इत्यादौ तु व्याख्यानात 'प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश" इत्यस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् ॥

उपदेश इति । (भा)

अज्ञातज्ञापन भवतीत्यर्थ ॥ "आचष्टे" इत्यस्य कर्माकाङ्क्षत्वादाह

पूर्वेणेति ॥ (कै)

अध्ययनार्थमिति । (कै)

"इति हेतौ" फल च हेतुरिति भाव ॥

इषेत्वकमधीष्व (भा)

इत्यादि वाक्यम "आचष्टे" इत्यन्वय इत्यन्ये ॥ नन्वित कार्य्ये तदकार्य्यत्ववादो ऽयुक्तोऽत आह

किदाह । अनुवाक मे भवानुद्दिशतु इति । स तस्मा आचष्टे । *इषेत्वकमधीष्व । †शन्नो देवीयमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यात माह । तद्दिष्टो मे अनुवाकस्तमध्येष्य इति ॥ गुणैश्च प्रापणमुपदेश । तद्यथा । कश्चित् कचिदाह । ग्रामान्तर गमिष्यामि पन्थान मे भवानुपदिशत्विति स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन् अवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽमुष्मिन् हस्तवाम इति । स गुणै प्राप्यमाण आह । उपदिष्टो मे पन्था इति । एवमेतौ

---

* यजुर्वेदसंहिता-प्रथ म ॥ † अथर्ववेदसंहितायाम् ॥

यदीति । (कै)

अभिमतकार्य्यलाभावपरो "ऽकार्य्य" शब्द इत्यर्थ ॥ नन्वित् सञ्ज्ञाया आनन्तर्य्यनिमित्तकत्वाभावेनानन्तरलक्षणायामित्यसङ्गतमत आह

यदेति ॥ (कै)

अनन्तरलक्षणायाम् (भा)

इत्यस्य अनन्तरलक्षणकार्य्यायामित्यर्थ ॥ 'शिट्' इत्यादावनन्तरादिषु वृत्त्यभावेऽपि सौत्रत्वाद्वृत्तिरिति भाव ॥ ननु तत्रैव आङ् इदित्येवाचक्षत् इति चेन्न । विधानसामर्थ्याल्लोपो माभूत सञ्ज्ञा तु स्यादेवेति भाष्याशय । एव चात्रोपदेशग्रहण प्रत्याख्यातम । "अनुबन्धा एकान्ता" इत्यस्यैव न्याय्यताया वक्ष्यमाणत्वात् ॥ "अभ्र आँ" इत्यस्यापि शास्त्रे विहितस्यानुनासिकत्वादाह

शास्त्रे य उच्चारित इति । (कै)

उच्चारित इत्यध्याहार इति भाव ॥ भाष्ये

शास्त्रमिति (भा)

सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशौ । एव तर्हीत्कार्य्याभावात् अत्र इत्सञ्ज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्य्य स्यात् (१ । ३ । ९) । अकार्य्य लोप । इह हि शब्दस्य द्वर्थ उपदेश । कार्य्यार्थो वा भवत्युपदेश अवगार्थो वा । कार्य्य चेह नास्ति । कार्य्ये चासति यदि अवगमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थक स्यात् ॥ इदमस्तीत्कार्य्यम् । अभ्र आँ अ'ठत । अनन्तरलक्षणायामित्सञ्ज्ञाया सत्याम "आदितश्च" (७ । २ । १६) इतीट प्रतिषेध प्रसज्यते ॥ सिद्ध तूपदेशने ऽनुनासिकवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम । उपदेशने योऽनुनासिक

(उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।) (अ १ । पा ३ । आ १।)

तच्च धात्वादिरूप बोध्यम । [1]"आदेच उपदेश" इत्यादाविव भाव-साधनस्याद्योच्चारणरूपार्थकस्य ग्रहणे तु "[2]ल्युट सदा" "[3]निष्ठा" इति विहितराचाद्यवयवस्येत् सञ्ज्ञानापत्ति । यथा कथ चिद्बोधनस्य उपदेशत्वे तु अभ्र आम् इत्यादौ दोष इति भाव ॥ तदाह

घञयं करोति ॥ (भा)

उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधायोगादाह

परत्वेनेति ॥ (कै)

पशु' कर्त्ताभिधीयते इति । (कै)

यद्यपि कर्त्तृत्वेनैव कर्त्ता प्रत्ययार्थस्तथापि तत्त्वेनापि पशुरेवाभिधीयत इति स उपाधिरित्यर्थ ॥

श्लाघेति । (कै)

गोत्रचरणाद् भावे वुञ् स चेत् श्लाघादिभिरन्वित स्यादिति सूत्रार्थात श्लाघादिक न प्रत्ययेन स्पृश्यत इति भाव ॥ ननु इनङोऽपि विधेयतया प्राधान्यात् कथ गुणत्वमत आह

---

१ अ ६ । पा १ । सू ४५ ॥ २ अ ३ । पा ३ । सू १४ ॥
३ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

स इत्सञ्ज्ञा भवतीति वक्तव्यम । कि पुनरुपदेशनम । शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमित् सञ्ज्ञाया सर्वप्रसङ्गेऽविशेषादिति । नैष दोष । उपदेश इति घञय करणसाधन । न सिध्यति । परत्वात् ल्युट् प्राप्नोति । (३ । ३ । ११७) । न ब्रूमो "ऽकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम" (३। ३। १९) इति । कि तर्हि । हलश्च (३। ३। १२१) इति । तत्रापि सञ्ज्ञायामिति वर्त्तते (३ । ३ । ११८) न चैषा सञ्ज्ञा ।

प्रत्ययस्येति । (कै)

आर्थिकं गुणत्वमस्तीत्यभिमानः ॥ ननु प्रत्ययस्याभिधेयत्वाद् गुणत्वमित्ययुक्तम् अनुवाद्यत्वस्य प्राधान्यनियतत्वाद्विधेयत्वस्य गुणनियतत्वादिति मीमांसकशङ्कां परिहरति

अपूर्वेति । (कै)

न मीमांसकसम्मते प्राधान्यगुणत्वे भगवतोऽभिमते किं तु शास्त्रसंरम्भगोचरत्वतदगोचरत्वे एवेति भावः ॥ ननु "[१]वाकिनादीनाम्" इत्यतश्चकारानुवृत्त्या तद्वदेवानेन प्रत्ययस्यापि विधेयत्वाद् गुणत्वमेव इत्यत आह

उदीचामिति । (कै)

नात्र चोऽनुवर्त्तते इति भावः ॥ ननु 'गुणः कृतात्मसंस्कारः" इति न्यायेन गुणस्यापि विशेषणसम्बन्धदर्शनादाह

गुणप्रधानसंनिधौ यत्रेति । (कै)

---

१ अ ४ । पा १ । सू १५१ ॥

प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात संज्ञायामेव स्याद्वा न वा । न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् "कल्याण्यादीनामिनङ् (४ । १ । १२६) "कुलटाया वा" (४ । १ । १२७) इनङ् विभाषा न प्राप्नोति । इनङेवात्र प्रधानम् । विहित प्रत्यय प्रकृतस्यानुवर्त्तते (४ । १ । १२०) इह तर्हि "वाकिनादीनां कुक् च" (४ । १ । १५८) "पुत्रान्तादन्यतरस्याम्" (४ । १ । १५९) इति कुग्विभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुगेव प्रधानम् । विहित प्रत्यय प्रकृतस्यानुवर्त्तते (४ । १ । १५७) । एवं न चेदमकृत

तद्भिन्नविषय स न्याय इति भाव ॥ ननु कृत्वेति क्त्वार्थो विचारस्तत्र पुरुष कर्त्ता प्राप्तौ घञ् इति असमानकर्तृकत्वात क्त्वा न प्राप्नोतीत्यत आह

एवं स्थित्वेति ॥ (कै)

१हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

अन्तशब्दो नान्तावयववाची तद्धितवैयर्थ्यापत्ते । नापि समीपपर । अतिप्रसङ्गात् । अत आह

अवसाने इति ॥ (कै)

ननु यदुच्चार्य्य विरम्यते तत्त्वमन्त्यत्व न च तन्मध्यगतस्येति कथ सर्वप्रसङ्गोऽत आह

भवति नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् इति न च कश्चिद्दोषो भवति। एव च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति। एव तर्हि "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३ । ३ । ११३) इत्येवमत्र घञ् भविष्यति ॥

---

१ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्ग सर्वान्त्यत्वात् । वा । हलन्त्ये सर्वप्रसङ्ग । सर्वस्य हल इत् सञ्ज्ञा प्राप्नोति । कि कारणम् । सर्वान्त्यत्वात् । *सर्वो हि हल् त तमवधि प्रत्यन्त्यो भवति ॥ सिद्ध तु व्यवसितान्त्यत्वात् । वा । सिद्धमेतत् ।

---

* सर्वोऽपि हल त तमवधि कृत्वान्त्यो भवति ।१। सर्वो हि हलन्त्यो भवति ।२। सर्वो हि हल त तमवधी कृत्वान्त्यो भवति । ३ ॥

सर्वस्येति। (कै)

सर्वमपि वर्णमुच्चार्य्यविरम्यत एव। स्पष्ट चेद [1]"पर सन्निकर्ष" इति सूत्रे भाष्ये। न च तत परमुच्चारणाभावोऽप्यपेक्षित इति भाव ॥ भाष्ये "सर्वो हि हलन्त्यो भवति" इत्येव पाठ । "तमवधि प्रति" इति पाठे [2]तत्तद्वर्णोच्चारणानन्तराभावाद्विरामरूपमवधि प्रतीत्यर्थ । "तन्तमवधिकृत्येति" पाठान्तरम् ॥ नन्वेवमन्त्यग्रहण व्यर्थमत आह

आदिनिवृत्त्यर्थमिति। (कै)

उपक्रमाभावसूचक तदिति भाव ॥ न च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य धात्वादिशास्त्रपरतया तस्यैव प्रकृतेऽनुवृत्त्या यत्किञ्चित् समुदायान्त्यकरणेन शङ्कैषानुपपन्नेति वाच्यम्। तस्य स्वरितत्वाभाव इत्याशयात्। व्यवसितपदस्य निश्चितपरत्वभ्रम वारयति

व्यवसिता इति। (कै)

शास्त्रकृतापरिच्छिन्नत्वेन बोधिता इत्यर्थ ॥

---

१ अ १। पा ४। सू १०९ ॥

२ तत्तद्वर्णोच्चारणानन्तरभावि विरामरूपम्। क ॥

कथम्। व्यवसितान्त्यत्वात् ॥ व्यवसितान्त्यो हलित् सञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। के पुनर्व्यवसिता। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा ॥

सिध्यति सूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्त —— सर्वप्रसङ्ग सर्वान्त्यत्वादिति। नैष दोष। आहाय हलन्त्यमित्सञ्ज्ञ भवतीति सर्वस्य हल् त तमवधि प्रत्यन्त्यो भवति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो

धातु- (कै)

इत्यादिवक्ष्यमाणेत्यादि ॥ अवयवाना धातुत्वाभावे युक्तिमाह

अवयवा इति ॥ (कै)

समुदायतन्त्रत्वात् । (कै)

समुदायस्तन्त्र प्रयोजन येषा तत्त्वात ॥ भाष्ये

धातुप्रातिपदिकेति । (भा)

इउण् नदट् इत्यादौ णटादीनामित्सञ्ज्ञाक्रमबोधकत्वेन स्वरूप-बोधकत्वेन च प्रातिपदिकत्वात् श्रोत्रियनादेरपि तत्वादेव निपा-तोदाहरणमाडादि ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

लक्षणा विनैवोपपत्तौ उपक्रमाभावलक्षकत्वमेव दोष इति भाव ॥

काल्पनिकमिति । (कै)

सर्वान्त्यस्य हि मुख्य तत् यस्मात् परो नास्ति इत्यादिलक्षणा-क्रान्तत्वादिति भाव ॥

अवयवानामसत्त्वादिति । (कै)

योऽन्त्य इति । कथ साधीय । यो व्यवसितान्त्य ॥ अथवा सापेक्षोऽय निर्देश क्रियते न चान्यत किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति तेन व्यवसितमेवापेक्षिष्यामहे ॥ लकारस्यानुबन्धत्वाज्ञापितत्वाद् हल ग्रहणाप्रसिद्धि । वा । लकारस्यानुबन्ध-त्वेनाज्ञापितत्वात् हल्ग्रहणस्याप्रसिद्धि । हलन्त्यमित्सञ्ज्ञ भवति इत्युच्यते

तत्प्रतीतिस्तु भ्रम एव तन्मूलक एव च समुदायव्यवहार इति भाव ॥ ननु हलामित्सञ्ज्ञाविधाने लकारे तदप्राप्तिकथमत आह

इतरेतरेति ॥ (कै)

भाष्ये "हलन्त्यम" इत्युत्तरम "लस्य" इति वाक्यान्तरकरणात्तदर्थबोधात् पूर्व्वं कथ तस्य बोधोऽत आह

पूर्वमिति । (कै)

पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति भाव ॥ इतरेतरयोगे द्विवचनापत्तेराह

समाहारे इति । (कै)

एव भाष्ये कर्त्तव्यपद व्याख्येयपरमिति भाव । वस्तुतो भाष्ये कर्त्तव्यपद यथाश्रुतमेव कैयटस्तु चिन्त्य । यण प्रतिषेधारम्भेण झल्ग्रहणापकर्षेण च सयोगान्तलोपाप्राप्ते । वक्तृणा सह बोधासम्भव [1]"नाज्झलौ" इति सूत्रोक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन भाविसञ्ज्ञया पूर्वमाचार्य्यनामव्यवहारेण सहविवक्षाभावाद् द्वन्द्वाप्राप्तेश्चेति बोध्यम् । अत एव भाष्ये "निर्द्देश कर्त्तव्य" इत्युक्तम् । "निर्द्देश" उच्चारणम । न तु लुप्तनिर्दिष्ट इत्युक्तम एतेन "हलन्त्यम ल्" इति

[1] अ १ । पा १ । सू १० ॥

लकारस्यैव तावदित्सञ्ज्ञा न प्राप्नोति (१ । १ । ७१) ॥ सिद्ध तु लकारनिर्द्देशात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्द्देश कर्त्तव्य । हलन्त्यमित्सञ्ज्ञ भवति लकारस्येति वक्तव्यम ॥ एकशेषनिर्द्देशाद्वा । वा । अथवा एकशेषनिर्द्देशोयम् । हल् च हल् च हल् । हलन्त्यमित्सञ्ज्ञ भवतीति ॥

प्रश्लेष सौत्रस्य [1]"तस्य लोप" इत्यपास्तम् । सौत्रत्वाल्लोप कृत्वा व्याख्यानमाश्रयणीयमिति गौरवेण भाष्यकृदुच्चमाणरीत्यैव प्रत्याख्यानस्य न्याय्यत्वात ॥

हस्य लिति । (कै)

सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासे पर्य्यवसानगत्या सामीप्यलाभ इति भाव ॥

[2]इतरस्येति ।

प्रकृतेऽन्यपदसामानाधिकरण्यादिति भाव । वस्तुत इद चिन्त्यम । एवमर्थस्येष्टत्वे तत्पुरुषेऽन्यपदासम्बन्धेन हलित्सज्ञ हलन्त्य च इत्सज्ञमिति वदेत् पूर्ववत् । तस्माद् वाक्यद्वयमप्यन्यपदघटित द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येव प्रत्येक सम्बन्धात् । तयोश्च तन्त्रेणोच्चारण भाष्ये इति हल् सूत्रान्त्य अन्त्य च हलिदित्येव भाष्यार्थ । एकशेषशब्देन च भाष्ये तन्त्र लक्ष्यते । अन्यथा सह विवक्षाभावादेकशेष शास्त्रीयो न स्यादिति बोध्यम ॥ भाष्ये एकदेश्याह

अथवा (भा)

१ अ १ । पा ३ सू ९ ॥

२ "इतरस्य" इति पाठ उपलब्ध भाष्ये कैयटे च नास्ति ॥

अथवा लृकारस्यैवेद गुणभूतस्य ग्रहण तत्रोपदेशेऽजानुनासिक इत् (१ । ३ । २ ।) इतीत् सञ्ज्ञा भविष्यति ॥ अथवा आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्येत् सञ्ज्ञेति यदय शल लित करोति ॥ प्रातिपदिक प्रतिषेधोऽक्तत् तद्धिते । वा । अक्तत् तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्य ।

इत्यादि ॥ ज्ञापकेन लृकारस्थले "उपदेश" इति सूत्रोल्लेखोऽसङ्गत इत्यत आह

लकारस्येत्संज्ञाकार्य्यमिति । (कै)

अच् पदघटितसूत्रस्य कार्य्यभूतेत्सञ्ज्ञेत्यर्थ ॥

हल्ग्रहणादिति । (कै)

न च ङानिवृत्त्यर्थं तत । सुति सौति प्रत्यये प्रकृत्याक्षेपेण तद्व्यावृत्तिसिद्धिरित्यभिमान । वस्तुत [1]"तद्वेद" इत्यादिनिर्देशान्न श्रवणार्थो लकार इति भाष्यतात्पर्य्यम् । अनयोरेकदेश्युक्तिल तु लकारेत्सञ्ज्ञाया अपि हल् पदार्थसिद्धे प्रागलाभात "लृदित" इति ज्ञापकमपि शिथिल सर्वेषामचामित्सञ्ज्ञाकाले तस्यापीत्त्वलाभात । एव णलो लित्वस्यापि ज्ञापकतोक्ति । चादीनामित्सञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले णलो णलोपस्यापि तत्प्रवृत्त्या ज्ञापकासम्भवात् । तस्मा"देकशेषनिर्देशाद्वा" इत्येव समाधानम् ॥

सञ्ज्ञकादिति । (कै)

---

[1] अ ४ । पा २ । सू ५९ ॥

उदश्वित् । शकृदिति । अकृत् तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकार नगरकार । औपगव कापटव इति (३ । २ । १ ॥ ४ । १ । ८३ – ९२) ॥ इदर्थाभावात् सिद्धम् । वा इत्कार्य्याभावादत्र इत्सञ्ज्ञा न भविष्यति । इदमस्ति इत्कार्य्यं तित्स्वरितम । (६ । १ । १८५) इति स्वरितत्व यथा स्यात । नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति (६ । १ । १८५) ॥ इद तर्हि । राजा तक्षा । ञ्नितीत्याद्युदात्त यथा स्यात् (६ । १ । १९७) ।

मञ्चकाख्याने इत्यर्थः । अथ पश्च [१]पशपशाह्निकान्ते भाष्ये । इद चिन्त्यम् । यद्युपदेशे अज्ञातज्ञापकमुच्चारण तर्हि ढकि लोप इत्यनुमितढक उपदेशाभावादित्संज्ञानापत्ति । मञ्चकादौ मञ्चकादिभ्रमनिवृत्त्यर्थं तेषामप्यनुवादस्यैव सत्त्वेन उक्तोपदेशाभावाच्च । यथा कथञ्चिद् बोधनस्यैवोपदेश तदनुवृत्तिर्निष्फला । किञ्च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वपक्षेऽपि टितानामप्येषामुपदेशत्वमस्त्येव । व्यवसितान्त्य हलिति न्यास कुर्वता वार्त्तिककृता तदनुवृत्तेरुक्तत्वाच्च ॥ ननूपदेश एव णकारलोपे पश्चात् प्रातिपदिकत्वमिति कथमत्र निषेधप्रसक्तिरत आह

अपवादेति ॥ (कै)

ननु शकृति क्षत प्रत्ययत्वात तद्ग्रहणेऽपि दोषोऽत आह

उदश्विदिति । (कै)

उदकेन श्वयत इति व्युत्पत्तावपि अस्य तकारस्य तुका निष्पन्नत्वात प्रत्ययावयवत्वाभावात । तत्राव्युत्पन्नत्वकथनफल चिन्त्यम ।

---

१ प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तद्‌ग्रहणानि प्रातिपदिकानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेश कर्त्तव्य । शश । षष इति माभूत् । पलाश । पलाष इति माभूत् ॥ मञ्चक । मञ्जक इति माभूत् ॥

ञ्नितीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इद तर्हि । स्वर् । उपोत्तम रिति (६ । १ । २१७) इत्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति न्यङ स्वरौ स्वरिताविति ॥ इह तर्हि । अन्तर् । उत्तमशब्दस्त्रि-

[१]"उपदेशेऽन्त्यो न भवतीति," इदमुक्तरीत्या चिन्त्यम् । भाष्यस्वरसस्तु अव्युत्पन्न एवेति बोध्यम् । किञ्चोपदेश इत्यनुवृत्तौ "प्रातिपदिकप्रतिषेध" इति वार्त्तिकानुत्थानमेव । "उद्देशस्य प्रातिपदिकाना नोपदेश" इति [२]'आदेच' इत्यादिसूत्रभाष्योक्ते । अत एव पश्पशाह्निकान्ते [३]"उपदेश" इत्यस्य अनुवाद इत्येवार्थ एतद्भाष्यैकवाक्यत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु सम्बुद्धौ [४]"नङिसम्बुद्ध्यो" इति लोपनिषेधसामर्थ्यादिलप्रयुक्तनलोपस्याप्यभावेन सञ्ज्ञापि नेति मन्दाशङ्कायामाह

नङीति ॥ (कै)

नित्परो नेति । (कै)

समुदायार्थत्वादुपदेशस्य स एव निङ्व्यपदेश्ययोग्य (व्यपदेशयोग्य । क) इति अनित्यवयवो नित्परोऽस्तीति न शङ्क्यम् ॥

न तु निदन्त इति । (कै)

व्यपदेशिभावस्त्वप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध इत्यभिमान ॥

---

१ "उपदेशे तकारान्त्यो न भवतीति" इति उपलब्धकैयटे क्वचिल्लिखितविवरणपुस्तके च पाठोऽस्ति ॥

२ आदेच उपदेशेऽशितिति (६ । १ । ४५) इति सूत्रव्याख्यानेषे उक्तं भगवता "उपदेश इत्युच्यते उद्देशस्य प्रातिपदिकाना नोपदेश" इति ॥

३ अ १ । पा १ । आ १ ॥ ४ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

प्रभृतिषु वर्त्तते न चात्र चि प्रभृतय सन्ति ॥ इह तर्हि सत्तुतर् उपोत्तमरितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातन करिष्यते । स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्त यदित् कार्य्याभावात्

अत्र त्विति । (कै)

तथा चेद् भाष्यम् एकदेशयुक्ति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भाव ॥

प्रत्ययस्येति । (कै)

प्रतिषेधारम्भोऽस्य चस्य इत्व न स्यादिति तत्रकार्य्यमिति भाव । अत्र हि चित्त्वेन अन्तोदात्तत्वमिष्यते प्रकृतिप्रत्ययान्यतरधित्वमादायैव चिदवयवकप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्ततायास्तेन विधानात ॥

न विभक्तौ तुस्माः । १ । ३ । ४ ॥

ननु इत्सञ्ज्ञाव्यावर्त्तकोकारस्य कथ तत्परित्राणार्थत्वमत आह

इत्संज्ञाया इति । (कै)

[1]"इटोऽत्" इत्यादीना सुखसुखार्थत्वप्रतिज्ञया श्रवणाभावस्य बोधितत्वात् तत्प्रतिज्ञयैव तेषु "न विभक्तौ" इत्यस्याप्रवृत्तिरिति नतद्धिते इत्यसङ्गतम् ॥ [2]"इदानीम् अत्र प्राप्नोति" इति भाष्ये । ज्ञापनकाले इत्यर्थ ॥ अत्रत्यम् "अत्र" इति व्याचष्टे

---

१ अ ३ । पा ४ । सू १०६ ॥

२ "इदानीमित्यत्र प्राप्नोति" इत्युपलब्धभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

इतसञ्ज्ञा न स्यात् । तत्रेत्कार्य्यं भवति भवति यत्रेत्सञ्ज्ञा । तद्यथा । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच (२ । ४ । ७०) इति (६ । १ । १६३) ॥

इदानीमित्यत्रेति ॥ (कै)

भाष्ये

तावदिशभाव इति । (भा)

प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ननु [1]"प्राग्दिशः" इति शब्दस्यावधित्वेनोपादानादवधिमानपि शब्द एवेत्याशङ्क्याह

यथेष्टमिति । (कै)

तस्यापि प्रकृतित्वेन सजातीयावधिमदसम्भव इति भाव ॥

अर्थ इति । (कै)

तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोऽर्थः ॥ ननु प्रत्ययादेशयोर्मध्ये कदाचित् प्रथम प्रत्ययोत्पत्तौ इत् कार्य्यं स्यादित्याशङ्क्य प्रथममादेशोत्पत्तौ विनिगमकमाह

यदि त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

किं तर्हि प्राग्दिशोऽर्थेष्विश् भावः (भा)

इत्युक्ते । एवमपि परत्वात् प्रत्यय एव पूर्वमुचित इत्याशङ्क्योक्तं

[2]किं सर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । (भा)

एवं च द्यादिभेदज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरङ्गप्रत्ययात् पूर्वमन्तरङ्गत्वादादेश एव । अत्रैवार्थे

---

१ अ ५ । पा ३ । सू १ ॥ २ अ ५ । पा ३ । सू १९ ॥

दानीं (भा)

ग्रहणमपि ज्ञापकमिति तद्भाव केचित्। वस्तुतोऽयमपाठ । [1]"इदमोर्हिल्" इत्यत "इदम" इत्यनुवर्त्तमाने "दानीमो" विधानात्। कैयटस्वरसोऽप्येवमेव ॥ अलप्रवृत्तिप्राथम्ये विनिगमकमाह

सप्तम्यामिति । (कै)

अन्तरङ्गानपीति न्यायमसौ न जानीते इति बोध्यम् ॥

सप्तम्यर्थेति । (कै)

प्राग्दिश इतिवत् सप्तम्या इत्यपर्थपरमेव प्रातिपदिकाच्च तद्धितोत्पत्तिरिति भाव । अन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च ॥ ननु यकारसत्त्वेऽपि "दानीमि"त्यस्य सोऽन्त्य एव इत्यत आह

यकार इति ॥ (कै)

[2]संयोगान्तस्य लोप इति । (कै)

चिन्त्यमिदं यण प्रतिषेधात् तस्माच्च शब्दनिमित्तको [3]"लोपो व्योरि"ति लोप इति वक्तुमुचितम ॥

उपदेशेऽन्त्य इति । (कै)

व्यवसितस्यान्त्य "श्रूयत" इति वक्तुमुचितम् ॥*

---

* १ अ ५ । पा ३ । सू २ । २ अ ८ । पा २ । सू २३ ॥
३ अ ६ । पा १ । सू ६६ ।

पूर्वश्चेति । (कै)

वस्तुतस्तु [1]"लोपो व्यो" इत्यस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वमित्सञ्ज्ञा प्रति इति बोध्यम । न च मकारे कृतेऽपि नान्तस्य प्रत्ययतया व्यवसितान्त्यत्वेन दुर्वारैवेत्सञ्ज्ञेति वाच्य व्यवसितान्त्यशब्देन प्रत्यासत्त्या शास्त्रकृद्व्यवसितान्त्यस्यैव ग्रहणेनादोषात्। तद्व्यवसितश्च यान्त इति बोध्यम्। उत्तरसूत्रस्थस्य यकारादौ चुश्चुप् चणपाविति भाष्यस्य योजनार्थं मदुक्तप्रकार आवश्यक इति बोध्यम् ॥

चुटू ।१।३।७॥

लुप्तस्य निर्देशायोग्यत्वादाह

पूर्वमिति ॥ (कै)

[2]इति प्रतिज्ञात इति । (कै)

निर्दिष्टशब्द प्रतिज्ञानार्थको मध्यमपदलोपी च समास इति भाव'॥ ननु [3]इरित इत्यादौ इरौ इतौ यस्येति विग्रहात् हलन्त्यमुपदेशे इत् इत्येव सिद्धे इद व्यर्थमत आह

---

१ अ ६ । पा १ । सू ६६ । २ "प्रति" इति नास्त्युपलब्धकैयटे ॥
३ अ ३ । पा १ । सू ५७ ॥

इरित इति ॥ (कै)

इराविताविति । (कै)

लक्ष्यानुरोधाद्विवचनान्तेनापि विग्रह इति भाव । एव चात्मनेपदार्थं सामर्थ्यं नाश्रयणीयमिति बोध्यम् ॥

यद्यपीति । (कै)

दानपाचतासिद्धये विशेषणकुम्भ्यामन्वितैवकारगर्भसमासे नान्ययोगव्यवच्छेदलाभेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावादिति भाव ॥
भाष्ये

इकार एवेदिति । (भा)

तत्पुरुषत्वमेवास्य न बहुव्रीहित्वमित्येतत् सूचनायैवकार ॥ अङ्गाधिकारस्थत्वेन (प्रय । क । इ) निमित्तत्वात्तदप्राप्तेराह

अनङ्गस्यापीति । (कै)

अधातोरित्यपि बोध्यम ॥ [1]"न धातु" इति सूत्रस्थभाष्यकैयटरीत्या अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वात् । अत एव भाष्ये सूत्र नोपन्यस्तम् ॥ इत्सञ्ज्ञाया परत्वादित्वे इष्टसिद्धिर्न स्यादत आह

तत्रेति । (कै)

निर्देशानुपपत्तिकल्पितमित्व बहिरङ्गमिति भाव । निपातनादेवेत्वरपरत्वाभ्या पूर्वं तस्य लोप इत्यपि नेति बोध्यम् ॥ नुमोभावादाह

---

१ अ १। पा १। सू ४ ॥

नुमेति । (कै)

एतद्भाष्यात् केषाञ्चिद् धातूनामर्थनिर्देशसहितोऽपि पाठ इति ज्ञायते ॥

किं तन्निषेधेनेति । (कै)

यद्यपि तेन उपदेश इगुपधत्व विवच्यते इत्यपि ज्ञापन सम्भवति तथापि लच्चानुरोधादिदमेव ज्ञाप्यते इत्यभिमान ॥

गो· पादान्त इति । (कै)

समानयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्या-दनुवर्त्तत इति भाव । अन्तपदार्थस्य इकारविशेषणत्वेऽपि सौत्रत्वात् समास इति बोध्यम् । अत्र पृथग् इत्सञ्ज्ञा इदित इति कर्मधार-यात् षष्ठीति युक्त पच ॥

तस्य लोपः।१।३।९॥

अभावो लोप इति । (कै)

दर्शनाभावो लोप इत्यर्थ ॥

भावोपाधिरिति । (कै)

दर्शनस्य सविषयत्वाच्छब्दशास्त्रत्वाच्छब्दरूप एव सविषय ।

किं च भावविरोधी इत्यभावपदस्यार्थ. । एव च भावोपाधिरेव सभावप्रतियोगिक एव स इति भाव ॥ ननु प्रकृतस्यान्वययोग्यत्वे-ऽनुषङ्ग । अयोग्येऽध्याहार एवेति विपरिणामोऽसङ्गतोऽत आह

साहश्यादिति । (कै)

एव चैकदेशसारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भाव ॥

आमन्त्रयस्व (भा)

इत्येतदन्तमेव लौकिक वाक्य तत्र प्रकृतत्वाद् 'एनम' इति गम्यत इत्यर्थ ॥ तद्व्याचष्टे

देवदत्तमिति ॥ (भा)

गम्यत इति । (भा)

एनमित्यस्य सामान्यशब्दत्वाद्विरोधलाभायेदमुक्तम् ॥

वैधवेयः । (भा)

मूर्ख ॥

[1]**अलोऽन्त्यस्य इति ।** (पा)

[2]"नानर्थक" इति परिभाषा तु [3]"अलोऽन्त्यात्" सूत्रे प्रत्याख्यातैवेति भाव ॥ तस्य ग्रहणेन इत्संज्ञकपरामर्शिना अश्रुतत्वात् ग्रहण कथ प्रतिषिध्यतेऽत आह

---

१ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

२ नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । परिभा १०५ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६५ ॥

[1]नैषामिति । (कै)

णिदादिपदलक्षितनतत्कार्य्याणां प्रतिषेध इति भाव ॥ भाष्ये

ग्रहणानि (भा)

इत्यस्य णिदादिपदैर्ग्रहणप्रयुक्तानि कार्य्याणीत्यर्थ । अन्येऽपि णित्-ग्रहणेन गृह्यते यत्कार्य्यं तत्कार्य्यं लभत इत्यादिक्रमेणार्थ । विकल्पेऽपि प्रतिषेधोऽस्तीति "प्रतिषिध्यन्ते" इत्युक्तम् ॥

निर्दिष्टेति । (कै)

उच्चारितशब्दप्रतिपादितत्वमेवात्र निर्दिष्टत्व [2]विवक्षितम् अत एव णादीना निर्दिष्टत्वमिति भाव । अथ पक्ष एकदेशिन सर्वलोपासिद्धे ॥ [3]इत्संज्ञाद्वारा तत्कार्य्यार्थमुच्चारणमस्तु इत्यत आह

इत्संज्ञाया इति ॥ (कै)

नन्वनुबन्धा श्रूयन्ते इति वचनाभावात् कथ विरोधोऽत आह

यथेति । (कै)

अनुमितेन विरोध इति भाव ॥ सामान्यविशेषभावात् कथमपवादन्यायोऽत आह

यथाऽणमिति । (कै)

विषयान्तरे चरितार्थमित्यर्थ ॥

कार्य्यं (कै)

इत्प्रयुक्त ॥ भाष्ये

---

१ उपलब्धकैयटे "नैतेषाम्" इति पाठोऽस्ति ॥

२ विवक्षितम् इत्यारभ्य निर्दिष्टत्वम् इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

३ इत्संज्ञाद्वारा इत्यारभ्य आह इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ।

कार्य्यादन्यत् (भा)

अवण सन्देहवीज दर्शयति

तत्रोपलभ्यमानस्येति ॥ (कै)

शकुनिभाष्ये इति । (कै)

"यदि पुनरिमेवर्णा शकुनिवत्स्यु । आन्यभाव्य तु कालशब्द-व्यवायादि"त्यत्रेत्यर्थ । एक एव ककार इति पक्षेऽपि न दोष । लोपशास्त्रज्ञानात्पूर्वं यस्तत्रोपलभ्यते एव सोऽवयव इत्यर्थात । अन्यथा शाखाया अपि छेदनोत्तरमन्यत्रोपलम्भात् तत्रैवोपलम्भा-भावेनानवयवत्व स्यादेव चानुपलम्भकफल विनापि तत्रान्यत्रचोप-लभ्यमानोनवयवस्त विना तत्रोपलभ्यमान एव य सोऽवयव इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥ भाष्ये "तत्र" इत्यस्य एकान्तपक्षे इत्यर्थ ॥

अनाकारान्तत्वादित्येतदिति । (कै)

[1]"असरूपसर्वादेशे" (भा)तिपदे लुप्तसप्तमीके दोषपदाध्याहारेण

---

१ तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् । वा । तत्रासरूपविधौ दोषो भवति कर्मण्यण् (३ । २ । १) आतोऽनुपसर्गे क (३) इति कविषयेऽप्यणपि प्राप्नोति (३ । १ । ९४) ॥ सर्वादेशे च दोषो भवति । दिव औत्सर्वादेश प्राप्नोति (७ । १ । ८४ ॥ १ । १ । ५५ ॥) दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देश कर्त्तव्य । अदाप् दैपाविति वक्तव्यम । (१ । १ । २०) । किं पुन कारण न सिध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु चात्वे कृते भविष्यति । तद्धि आत्त्व न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् (६ । १ । ४५) ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्त । अनेकान्ते वृत्तिविशेष । वा । यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति । किति नितीति कार्य्याणि न

योऽर्थ्ये इति भाव । एतेन द्वन्द्वे एकदेशान्वय कथमित्यपास्तम । अत एव "टाप्प्रतिषेधे" इति वार्त्तिके एकवचनम ॥ भाष्ये

दिव औत् इति । (पा)

यद्यप्ययमुच्चारणार्थस्तथापि समभिव्याहृतवर्णोच्चारणे सहाय-सम्पादकतया तस्य चारितार्थ्येन विधेयविषये विशिष्टस्यापि विधेयत्वसम्भावना सत्त्वात् इत्सञ्ज्ञालोपयो प्रवृत्तयोर्बाधे मानाभावादुच्चारणार्थानामपि इत्त्वमस्त्येव। किं च तदभावे उच्चारितस्य निवृत्ति कथ स्यादिति भाव । एतेनोच्चारणार्थानामितसञ्ज्ञानेति नव्योक्ति परास्ता। 'स्तीर्णे बर्हिषि समिधानेऽग्नौ" इत्यादौ ङेरौति स्वरितत्वाभावस्तु छान्दसत्वादिति बोध्यम। ननूच्चारणार्थानामपि इत्त्वे "णौगमि" (णौगमिरबोधने। २।४।४६) इत्याद्यादेशाना नुमापत्ति । भाविधातुत्वमादाय तच्चेका निर्देशेनादोषात्। अत एव सुबुत्पत्ति । अन्यथा "हनो वध लिङि" (२।४।४२) इतिवत् सा

सिध्यन्ति। किं हि स तस्येद् भवति येनेत्कृत स्यात् ॥ एव तर्ह्यनन्तर । अनन्तर इति चेत् पूर्वपरयोरित्कृत प्रसङ्ग । वा। अनन्तर इति चेत् पूर्वपरयोरित्कृत प्राप्नोति। वृन्ब्रूञ् (४ । २ । ८०) ॥ सिद्ध तु व्यवसित पाठात्। वा। सिद्धमेतत्। कथम। व्यवसित पाठ कर्त्तव्य । वृन्ब्रूञ्। स चावश्य व्यवसितपाठ कर्त्तव्य । इतरथा ह्येकान्तेऽपि सन्देह । वा। अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि सन्देह स्यात्। तत्र न ज्ञायते किमय पूर्वस्य भवत्याहोस्वित् परस्येति॥ सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति पूर्वस्येति व्याख्यास्याम ॥

"हलन्त्य" (१।३।३।) सूत्र निर्णीतधातुत्वादिनापरिच्छिन्नत्व-रूपव्यवसितत्वस्यात्रासम्भवादाह

विच्छिन्नानामिति ॥ (कै)

नन्वनेकान्तत्वेऽपि व्याख्यानानिर्णयोऽत आह

अनेकान्तत्वेत्विति ॥ (कै)

विरोधाभावादिति । (कै)

एव च सन्देहाभावान्न व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भाव । विरुद्धा-नेककोटिविषयज्ञानस्यैव सन्देहत्वादिति तात्पर्य्यम ॥

व्याख्यानाच्चेदिति । (कै)

व्याख्यातारोऽत्र प्रत्ययादावीदृश प्रयोग इति व्याख्यास्यन्ति । तत्र च तत्तत् कार्य्यं दृष्ट्वा तस्य तस्य तत्तदनुबन्धत्व निर्णेष्यन्ती-त्यर्थ ॥

पूर्वं हेत्वित्यादि । (कै)

अस्यायमवयव इत्यादिरूपम् ॥

तस्मिन् इत्यादि । (कै)

वृत्तरूपे हेतौ गुरुमुखादवगते सति उक्तव्याख्यानविषयसाध्य स्वयमेव जानातीत्यर्थ ॥ नन्वेव पूर्व्वोक्तसमर्थनरूपतया पक्षान्तरत्वा-भावेन वाशब्दासामञ्जस्यमत आह

भाष्येति । (कै)

वस्तुतस्तु विरम्यपाठे तस्य कर्त्तव्यता "वुञ्छण" (४।२। ८०) दिसूत्रे द्वन्द्वानुपपत्तिर्बहुवचनानुपपत्तिस्तेत्यरुचेर्वार्त्तिककारस्य

[1]"वृत्ताद्वे"ति परिहारान्तरम । तदैकान्तपचेऽसन्देहाय व्याख्यान शरणमित्युक्तम ॥

भाष्यकृतेति । (कै)

न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयम ॥ भाष्ये

[2]एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति । (भा)

अनवयवत्वे णशस्ना णादेरित्वानापत्ति प्रत्ययादित्वाभावात । एवमन्त्यत्वाभावादिशादे शस्येत्वानापत्ति । अन्त्यादिशब्दयो

---

१ वृत्ताद्वा । वा । वृत्ताद्वा पुन सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्त दृष्ट्वा ञिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्त दृष्ट्वा किदिति (७ । २ । ११७ — ११८ ॥ ६ । १ । १९७—१९५) ॥ युक्त पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामानुबन्ध स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्ध । वृत्तज्ञो ह्याचार्य्योऽनुबन्धानासजति ॥

२ उभयमिदमनुबन्धेषु उक्तम एकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता इत्येव न्याय्यम । कुत एतत । अत्र हि हेतुव्यपदिष्टो यच्च नाम सहेतुक तन्न्याय्यम । ननु चोक्त तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्व निर्देशोऽनाकारन्तत्वादिति । असरूपविधौ तावन्न दोष । आचार्य्यप्रवृत्ति-र्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यम भवतीति यदय ददाति दधात्योर्विभाषा (३ । १ । १३९) इति विभाषा श शास्ति ॥ यदप्युक्त सर्वादेश इति । अत्राचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व भवतीति यदय शित् सर्वस्य (१ । १ । ५५) इत्याह ॥ तदप्युक्त दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देश कर्त्तव्य इति । न कर्त्तव्य । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्व भवतीति यदयम उदीचा माङो व्यतीहारे (३ । ४ । १९) इति मेङ सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहण करोति ॥

परपूर्वकसमीपबोधकत्वे लक्षणैव (न द्र) दोष । किञ्च "दृश्च च" वैयर्थ्यापत्ति "वुञ्छण् कठञ्" इति विहितकेणित्वप्रयुक्तवृद्ध्यापत्ति-श्चेति भाव ॥ "हेतुरहितत्वाद्' (क) इत्युपलक्षणम ॥

[1]प्रदेशान्तरेषु त्विति । (कै)

एव च तत्तत्यैकदेश्युक्तिरिति भाव ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ॥

सङ्ख्याशब्दस्यैकत्वादिरूढस्य ग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्तिरतो यौगिक इति व्याचष्टे

संख्यानमिति ॥ (कै)

गणनम् (कै)

तत क्रम इत्यर्थ ॥ सूत्रे

---

१ उपलब्धकैयटे "प्रदेशान्तरे तु" इति पाठोऽस्ति ॥

किमिहोदाहरणम । इकोयणचि (६ । १ । ७७) दध्यत्र । मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत् सिद्धम (१ । १ । ५०) कुत आन्तर्यम । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थान भविष्यतीति ॥ इद तर्हि तस्यस्थमिपा ताम तम् ताम (१ । ४ । १०१) इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्त-रतमेनैव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति ॥ इद तर्हि । तदीशलातुरवर्मती कूचवाराड्ढकच्छण्

अनुदेशः (पा)

पश्चादुच्चार्यमाणसम्बन्ध । अत्र उद्देश्यनुद्देशिन उच्चार्यमाणा-नुच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्यास्य उद्देश्यनुदेशिशब्दौ पूर्वोच्चार्यमाण-पश्चादुच्चार्यमाणपरौ न तूद्देश्यविधेयपरौ । "असूर्य्यललाटयो (३।२।३६) इत्यादौ यथासङ्ख्यानापत्ते ॥ "सम" शब्दो न सर्वप-र्य्याय । सुडापत्ते किन्तु सङ्ख्यासाम्यपर ॥ ननु "इक्" शब्देन षट् षष्टे 'यण्' शब्देन सप्ताना चोपस्थित्या सङ्ख्यासाम्याभावात् कथ यथासङ्ख्यमत आह

इक् शब्देनेति ॥ (कै)

पश्चात्त्विति । (कै)

इक्पदोपस्थितेकारादिभिर्गृहीतदीर्घादिघटितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थ । वस्तुतस्तेषामनुच्चारितत्वेन न ग्राहकत्व किन्त्विक्शब्दानेक-त्वेन यणत्वेन च "अ इ उण्" इत्यादौ तत्तद् व्यक्तिविशेषणतया गृहीतजातिचतुष्टयोपस्थितिरिति यथासङ्ख्यनिर्वाह ॥ "पश्चात्" "प्रथमत" इत्यादि तु चिन्त्यमेव । न च जातिपक्षे सावर्ण्येन ऋकार-लृकारयो परस्परजात्यतिदेश एव वाच्य इति ऋकारस्य लका-रापत्ति । ऋदित् लृदिद् इति भेदेन निर्देशेन तदतिदेशानि-त्यत्वेनादोषादनभिधानाद्वा इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

ठञ्कक (४ । ३ । ९४) इति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सङ्ख्यासमासनि-र्देशात् सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचन नियमार्थम् । वा । सङ्ख्या समासैश्च निर्देशा क्रियन्ते । सङ्ख्या तावत् । परस्मैपदाना णलतुसुस् थल् अथुस् अ णल् वमा (३ । ४ । ८२) इति ॥ समासे । तुदीशलातुरवर्मती-

स्थानेऽन्तरतमेनापीति। (भा)

स्थानेऽन्तरतमपदघटितेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥ नन्वत्रापि अर्थत आन्तर्यादेव सिद्धमत आह

नापीति। (भा)

विशिष्यार्थापरिज्ञानादिति भावः ॥ लक्षणशरणात (लक्षणशरणाना। ह। क) प्राक् शास्त्रात् प्रयोगाज्ञानेनार्थविशेषनिर्णयो दुर्लभोऽत आह

[1]नित्यानामिति। (कै)

साधुत्वमात्रं शास्त्रैकगम्यं प्रयोगतदर्थज्ञानं तु प्राक् शास्त्रात् अप्यस्त्येव पाणिनेः। अन्येषां व्याख्यानाद्बोध इति भावः ॥

पाठेति। (कै)

लोकसिद्धस्थानाख्यप्रमाणेनैव "शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय" इति वत् सिद्धिरिति भावः ॥

युगपदिति। (कै)

परस्मैपदत्वेनेत्यर्थः। एवं च क्रमो नास्तीति भावः ॥ यद्यपि सञ्ज्ञा प्रत्येकं पर्याप्तेति न सञ्ज्ञाकृतं युगपत् प्रत्यायनं किन्तु एकशेषप्रभावलभ्यं तत्। ब्राह्मणानामर्घपाद्याचमनीयपाणीयेतिवत। तत्र

१ नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थज्ञतमान्तर्यमस्त्येवेति भावः ॥

कूचवाराड्ढक्छ्श् ठञश्च (४। ३। ९४) इति ॥ सञ्ज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात् कारणात् सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति। इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते ॥ किं पुनः कारणं सञ्ज्ञया च समा-

ब्राह्मणच्चिलेऽपि न अर्घादीनां क्रमनियमः । तथापि संज्ञायां नवकसाधारण्यमेव तत्र मूलमिति संज्ञानिर्देशादित्युक्तम् ॥

[1]एकेनैवेति । (कै)

अवयवानां समुदायोपसर्जनतया समुदायस्यैव पदान्तरार्थेनान्वयादिति भावः । समासेनैकोपस्थितेः पृथगुपस्थित्यभावेन तथान्वयो वक्तुमशक्य इति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

सर्वस्योद्देशस्येति । (भा)

सर्वस्मिन्नुद्देशिन इत्यर्थः ॥

सर्वोऽनुदेश इति । (भा)

सर्वेऽनुदेशिन इत्यर्थः ॥

तिपो णल् इति । (कै)

यद्यप्येषापि "स्वं रूपम्" इति संज्ञा तथापि संज्ञाशब्दो बहूनां युगपत् प्रत्यायको यः शब्दस्तत्पर इति भावः ॥

---

१ द्वन्द्वेऽनेकावयवात्मकः समुदाय एवैकेन शब्देन प्रत्याय्यत इति कुतः क्रमनियमः स्यात् इति उपलब्धकैयटे 'एवैकेन' इति पाठो दृश्यते ॥

सैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञा समासनिर्देश पृथग्विभक्तिसंज्ञ्यनुच्चारणार्थं । वा । संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तौ संज्ञिनश्च मोचीचरमिति ॥ प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थं । प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥ विदो लटो वा (३ । ४ । ८३) इति ॥ किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः । कश्चात्र विशेषः ॥ संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण् णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशः ।

प्रतिपत्तीति । (कै)

स्वरितत्वस्य लक्ष्यसिद्ध्युन्नेयतया विना शास्त्रमस्मदादिभिर्दुर्ज्ञेयत्वादिति भाव ॥ सञ्ज्ञया समासेन च निर्देशे सति तस्यैवोत्तरसूत्रेऽनुवृत्तेर्न दोष इति तात्पर्य्यम् । एव चैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात सूत्रान्तरस्थमुपसर्जनावयवकृत च क्रम गृहीत्वा यथासङ्ख्यप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । अत्र वदन्ति यद्यपि समासत उपस्थितिरेकैव तथाप्येतत् सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पृथक् वाक्यकल्पनया बोधान्तर कल्प्यते । एव चेद सूत्र द्वन्द्वसमासनिर्दिष्टसम्बन्धिनोस्तथान्वयेऽपि द्वन्द्वस्य साधुत्व बोधयति स्वशास्त्रे तेन लोके आद्यन्तौ वर्णानां विप्रशूद्राविप्त्यादे साधुत्व नेति ॥

शब्दधर्मेणापीति । (कै)

वाच्यवाचकयोरभेदोपचारादिति भाव ॥ ननु शब्दत सङ्ख्या समानां योऽनुदेश पश्चादुच्चार्य्यमाणसम्बन्ध स यथासङ्ख्यमिति सूत्रार्थे "परस्मैपदानाम्" इत्यादौ तादृशाना पश्चादुच्चार्य्यमाणसम्बन्ध एव नेति क्व यथासङ्ख्यप्राप्तिरतो व्यत्ययेन पठति

णलादय इति । (भा)

वा । अगमको निर्देशोऽनिर्देश । परस्मैपदाना णलतुसुस थलथुस णल्वमा (३ । ४ । ८२) इति णलादयो बहव परस्मैपदानामित्येक शब्द । वैषम्यात् सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । डारौरस प्रथमस्य (२ । ४ । ८५) । डारौरस बहव प्रथमस्येत्येक शब्द । वैषम्यात् सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ एचोऽयवायाव (६। १। ७८) । अयवायावो बहव एच इत्येक शब्द । वैषम्यात् सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थत । अर्थतश्चेत्

[1]विधेयता प्रतीतौ तु न यथासङ्ख्यनियामक "ओपोव्यो" (६।१।६६) इत्यादौ व्यभिचारादिति भाव ॥

न तु शप्क्सोरिति । (कै)

व्याख्यानादिति भाव । अन्यथा शप्क्सुभ्यामेकादशपरस्मैपद-शब्दार्था इत्यर्थत साम्येऽपि न यथासङ्ख्यं स्यादिति तात्पर्य्यम् ॥

न तु शब्दत इति । (कै)

यद्यपि एक एव द्वन्द्वो युगपदेवानेकोपस्थितिजनक इत्यस्ति शब्दत साम्य तथापि प्रत्येकपदशक्तिज्ञानसहकारेणैव स तथेति नास्ति शब्दत साम्यम । "परस्मैपदानाम्" इत्यत्र तु एकशेषेऽपि श्रूयमाणैकपदशक्त्यैव नवकोपस्थितिरिति भाव ॥ ननु परस्मैप-दात्मनेपदभेदात् "प्रथमा षडिति" अर्थपक्षेऽपि न साम्यमत आह

यदेति ॥ (कै)

भाष्ये

१ 'विधेयता' इत्यारभ्य इति भाव इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

ल्लुटोनन्द्यरीहणासिन्धुतक्षशिलादिषु दोष । वा । अर्थतश्चेल् ल्लुटोर्निन्द्य रीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति ॥ स्यतासी ल्लुटो (३ । १ । ३३) स्यतासी द्वौ ल्लुटोरित्यस्य त्रयोऽर्था । वैषम्यात् सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच (३। १। १३४)। नन्द्यादयो बहवो ल्युणिन्यचस्त्रय । वैषम्यात् सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अरीहणादयो बहवो वुञादय सप्तदश (४ । २ । ८०)। वैषम्यात् सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ सिन्धुतक्षशीलादिभ्योऽणञौ (४। ३। ९३)। सिन्धुतक्षशिलादयो

अगमक इति । (भा)

"अनिर्देश" (भा) इत्यत्र मध्यपदलोपी समास इति भाव ॥ ननु स्थान्यादेशभावावगतिरस्त्येवेत्यत आह

संख्येति ॥ (कै)

सामान्यमिति । (कै)

स्थलजातिपरो निर्देश । अत एव द्विवचनसङ्गतिरिति भाव ॥

समुदाय इति । (कै)

समुदायत्रयमित्यर्थ । प्रत्ययोत्पत्तिस्तु समुदायस्याप्रयोगात प्रत्यवयव पर्य्यवस्यतीति भाव ॥

तद्रूपापन्ना इति । (कै)

सञ्ज्ञाशब्दे स्वरूपस्येव प्रवृत्तिनिमित्तभिन्नत्वात् (प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । क) एकतङ् शब्दरूषिततया तङ्त्वेनैवोपस्थितानां सञ्ज्ञेति सञ्ज्ञासूत्रस्यमर्थसाम्यमादाय स्यात् यथासङ्ख्यमिति भाव ॥ कचित्तु

तङ्रूपापन्नाः (कै)

इत्येव पाठ ॥ ननु यत्र द्वा उपादीयेते अमस्तीसार्वधातुकग्रहण वास्ति तत्र न स्यादिति वक्तव्योऽगमकोऽय निर्देशोऽत आह

बहवोऽशब्दौ द्वौ । वैषम्यात् स ।तानुदेशो न प्राप्नोति ॥ आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु । वा । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (१ । ३ । १२) । अनुदात्तङितौ द्वावात्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ (१ । ४ । १०) । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ निष्ठा । रदाभ्या

द्वाविति । (कै)

अधिकरणसाधनग्रहणशब्देन द्विशब्दस्य षष्ठीसमास तत पुन सार्वधातुकपदेन स इति भाव ॥ सार्वधातुकपदेन षष्ठीसमासे षष्ठीप्रयोजकसम्बन्ध दर्शयति

सार्वधातुकमपीति ॥ (कै)

अथ शब्दत साम्ये उक्तदोषोद्धारमाह भाष्ये

अस्तु तर्हीति । (भा)

एकार्थस्येत्यादि प्रत्यक्षादिकमप्युपलक्ष्यतेऽनेनेति बोध्यम् ॥

यद्यपीति । (कै)

एव च संवृतावर्णस्येत्ययुक्तमिति भाव ॥

लौकिकेति । (कै)

केचित्तु ए ओ इत्यनयो संवृतावर्णत्वे मानाभाव । ह्रस्वाकारव्यतिरिक्तार्थां विवृतत्वस्यैव "अ इ उण्" सूत्रभाष्ये उक्तत्वात । प्रत्यापत्तिशास्त्रस्यावयवे प्रवृत्तौ मानाभावाच्च शास्त्रदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वाच्च । चिन्त्यमिदमित्याहु ॥ अन्ये तु एतद् भाष्यप्रामाण्यात्

निष्ठातो न पूर्वस्य च द (८ । २ । ४२) इति । रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ (१ । १ । २६) । तत्र संख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । असोरल्लोप (६ । ४ । १११) । श्नमस्तौ द्वौ सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ (३ । ४ । ११३ ,। तत्र संख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ एङ पूर्वत्वे प्रतिषेध । वा । एङ पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्य । "एङ पदान्तादति" "ङसिङसोश्च" (६ । १ । १०९ । ११०) ङसि ङसौ

ए ओ इत्यनयोरकारांशे संवृतत्वमेव इतरांशे एव [1]विवृततरत्व तदुपरागाच्च । न संवृतत्वस्य लोके प्रयोगे स्पष्टमवभासः । ऐ औ इत्यनयोस्तु अकारांशेऽपि विवृतत्वमेवेत्याहुः ॥ "अतिप्रसङ्ग" इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषाणां साधारणत्वादाद्यः दोषः । शब्दसाम्यपक्षे नारोहतीत्यतस्तं तत्रोपपादयति

क्ङिच्छब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

गकारोऽपीति । (भा)

स्थामूरित्यत्र इत्वाभावाय क्स्नोर्गित्वावश्यकत्वेन जिष्णुरित्यत्र गुणाभावाय तन्निर्देशः इति भावः ॥ उत्कूले द्वे इति वाक्ये "उदिकूले" इति इकारसहितपाठो व्याख्यानभाष्येऽयुक्तमित्यत आह

---

१ विवृतत्वम् । क ॥

द्वावेङित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेस्युलादयः परस्मैपदानां णलादयः प्रथमस्यायवायावः एच इत्यनिर्देशः इति । नैष दोषः । स्थानेऽन्तरतमः (१ । १ । ५०) इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थौ द्व्यर्थस्य द्व्यर्थौ बह्वर्थस्य बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णौ विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः ॥ अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति । वा । अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति (१ । १ । ५) । गुणवृद्धी द्वे क्ङितौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो (८ । ४ । ५५) निर्दिश्यते । गिति किति ङितीति ॥ उदिकूले रुजिवहो (३ । २ । ३१) । उदिकूले द्वे रुजिवहौ द्वौ । तत्र संख्यातानु

आगन्तुनेति । (कै)

वस्तुत उदिकूले इति अनुकरणम इति दे शब्दरूपे इत्यर्थ इति न दोष ॥ सप्तमी विभक्तिसाम्ये अर्थवैरूप्यमनुपपन्नमत आह

उदीतीति ॥ (कै)

एव "रुजि-वहो" इत्यपि पञ्चम्यास्थाने षष्ठीति बोध्यम ॥ भाष्ये

एवं तर्हि अकर्त्तरि चेति । (भा)

विशेषणविशेष्यभावापन्नार्थवाचकत्वाद् "अकर्त्तरिकारक" इति । [1]शब्दत साम्ये एष दोष । अर्थत साम्ये तु न कारकाणां बहुत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु भवतेरकर्मकत्वात कर्त्तर्य्येव करोतेस्तु सकर्मकत्वात कर्मण्येवेति यथासङ्ख्यमिष्टमेवेति भ्रम वारयति

भवतेरिति ॥ (कै)

---

१ एक शब्दो भाव इत्यपर इति । क ॥

देश प्राप्नोति ॥ नैष दोष । नोदिरूपपदम् । कि तर्हि । विशेषणा रुजिवही । उत्पूर्वाभ्या रुजिवहिभ्या कूल उपपद इति ॥ तच्छीलादिषु धातुनिग्रहणेषु । वा । तच्छीलादिषु धातुनिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदिच्छिदे कुरच (३ । २ । १६२) । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयस्तच्छीलादयस्त्रय (३ । २ । १४४) । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ घञादिषु द्विग्रहणेषु । वा । घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्यो पूल्वो (३ । ३ । २८) । निरभी द्वौ पूल्वौ द्वौ । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ नैष दोष । इष्यते चात्र सख्यातानुदेश । निष्पाव अभिलाव इति ॥ एव तर्ह्यकर्त्तरि च कारके भावे च इति (३ । ३ । १९,१८) द्वौ पूल्वौ च द्वौ । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ अवे तॄस्त्रो करणाधिकरणयो । वा । तॄस्त्रौ द्वौ करणाधिकरणे

अन्येत्विति । (कै)

अत एव "हृतदारतयातिकोपनः शरणं किं रघुपुङ्गवो भवेत्" इति । "रावण मा कृथा मतिं सकिलेशं शरणं भवो विभुः" इति तर्किता शरणताकः सुखेन शरणत्वेन प्राप्य इत्यर्थकमुपपन्नमिति भावः ॥

गोबलीवर्दन्यायेनेति ॥ (कै)

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्योपलक्षणं गोबलीवर्दयोः सामान्यविशेषभावाभावस्यैकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वात् ॥ तथा पृथक् ब्राह्मणग्रहणे फलमाह

छन्द इति । (कै)

वस्तुतो गायत्र्यादिच्छन्दोबद्धेषु मन्त्रेषु एतच्छन्दस्त्वमिति बोधयितुं तत्र ब्राह्मणग्रहणम् ॥

द्वे (३ । ३ । १२०,११७) । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः (३ । ३ । १२७) वा । कर्तृकर्मणी द्वे भूकृञौ द्वौ । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि (३ । ३ । १४५) । वा । अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ किं वृत्ताकिंवृत्ते द्वे । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ क्त्वो क्त्वाणमुलौ । वा । क्त्वौ द्वौ क्त्वाणमुलौ द्वौ (३ । ४ । ६१,५९) । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥ अधीयानविदुषोश्छन्दो ब्राह्मणानि । वा । छन्दो ब्राह्मणानीति द्वे अधीते वेदेति च द्वौ (४ । २ । ६६,५९) । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ रोपधेतोः पथिदूतयोः । वा । रोपधेतोः प्राचाम् (४ । २ । १२३) । तद्गच्छति पथिदूतयोः (४ । ३ । ८५) रोपधेतौ द्वौ पथिदूतौ द्वौ । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ तत्र भवतस्तस्य व्याख्यान

जुष्टार्पित (कै)

इत्यत्र तु छन्द पदस्य ब्राह्मणे लक्षणेति बोध्यम् ॥

याज्ञवल्क्यानि (कै)

इत्यर्थं तु

[१]याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः (वा)

इति वचनमेवकृत भाष्ये ॥ भाष्ये

अधीयानविदुषोरिति । (भा)

तत्र विद्वत्पर्य्यायो विदुष् शब्द । अन्यथा वसुन्तस्यौक्ति-कल्पितभलाङ्गलाभावात्तदसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

संघादिष्विति । (भा)

"संघाङ्कलक्षणेषु अञ्यञिञामण्" (४।३।१२७) इत्यत्र चिह्न-पर्य्येषु चिह्न प्रत्यय इष्यते । तत्र सङ्ख्यातानुदेशेन चिह्नपर्य्येष्वञा-दयोऽण्विशिष्टा न सिध्यन्तीत्यर्थ ॥

---

१ छन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥ इति सूत्रस्य-वार्त्तिकम् ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च । वा । तत्र भवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ क्रतुयज्ञौ द्वौ (४ । ३ । ५३,६६,६८) । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति । सघादिष्वञ् प्रभृतय । वा । सघादिष्वञ् प्रभृतय (४ । ३ । १२७) सङ्ख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥ नष दोष । घोषग्रहणमपि तत्र कर्त्तव्यम् ॥ वेशोयशो आदेर्भगाद्यल् खौ । वा । वेशो यश आदी द्वौ यल् खौ द्वौ (४ । ४ । १३१,१३२) । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ ङसिङसो ख्यत्यात् परस्य । वा । ङसिङसौ द्वौ ख्यत्यौ द्वौ (६ । १ । ११०, ११२) । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

[1]वचनादिति (भा)

भाष्यस्य व्याख्यानादित्यर्थ इत्याह

अनुदेश इति ॥ (भा)

उच्चारणम् । (कै)

उच्चारितसम्बन्ध इत्यर्थ । वस्तुत उच्चारितस्यैव शब्दस्य बोधकत्व नानुमितादेरिति "अणुदित्" सूत्रभाष्योक्तेरनुमानपूर्वकस्योच्चारणात श्रोतुर्बोध ॥

समानयोग (भा)

इत्यस्य च एकयोगे उच्चारितानामित्यर्थ इति वाचनिकमेवेदम् । एतेन [2]"निरभ्यो" [3]"अवे तृस्त्रो" [4]"स्वाङ्गेतस् प्रत्यये" [5]"रोपधेतो [6]"क्रतुयज्ञेभ्य" [7]"व्यत्यात्" [8]"अनवक्लृप्त्यमर्षयोरि"-

---

१ न वा समानयोगवचनात् । वा ॥ २ निरभ्यो पूल्वो । ३ । ३ । २८ ॥
३ अवे तृस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ । १२७ ॥
४ स्वाङ्गे तस प्रत्यये कृभ्वो । ३ । ४ । ६१ ॥
५ रोपधेतो प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥
६ क्रतु यज्ञे भ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ॥ ७ व्यत्यात्परस्य । ६ । १ । ११२ ॥
८ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकि वृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

न वा समानयोगवचनात् । वा । न वैष दोष । किं कारणम्। समानयोग वचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि ॥ तस्य दोषो विदो लटो वा । वा । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो विदो लटो वा (३ । ४ । ८३) इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ ध्माधेटो नाडीमुष्ट्योश्च । वा । ध्माधेटोर्नाडी-

त्येतेषु परिहृतो दोष । समानयोगे द्वयोरुच्चारणाभावात् [१]"छन्दो ब्राह्मणानि" इत्यत्रापि न दोष । तत्पदोपस्थापितलिङ्ग्युच्चारणाभावात अत्र पक्षे [२]"कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो" [३]"वेशो यश आदे" इत्यपरिहृतेति च "युष्मदस्मदोश्चादेशा" इति चेन भाष्ये सयाह्ये ॥ भाष्ये

तस्य दोष इति । (भा)

"समानयोगे" इत्यस्येत्यर्थ ॥

अत्र तु लभ्येति । (कै)

इद चिन्त्यम । तत्तद्योगे वक्रोच्चारितानामेव तथा सम्बन्ध इति पक्षमुपक्रम्य दोषोक्ते ॥ भाष्ये

नाडीमुष्ट्योरिति । (भा)

इद [४]तृतीयाध्यायस्थभाष्यविरोधादेकदेशिवचन ॥

यस्मिन् पक्ष इति । (भा)

"समानयोगे" इत्येतत करणाकरणपक्षयोर्मध्ये यत्र पक्षे इत्यर्थ ॥

---

१ अ ४ । पा २ । सू ६६ ॥ २ अ ३ । पा ३ । सू १२७ ॥
३ वेशो यश आदेर्भगाद्यल् । ४ । ४ । १३१ ॥
४ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो ३ । २ । २९ ।

इनित्रकठ्यचश्च (४ । २ । ५०, ५१) । वा । सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ सिनृष्ट्यपकराभ्या कन् अणञौ च (४ । ३ । ३२, ३३) । वा । सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ यु दस्मदोश्चादेशा । वा । युष्मदस्मदोश्चादेशा (४ । ३ । १,२,८) सङ्ख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥ तस्माद् यस्मिन् पक्षेऽल्पीयासो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेय दोषेषु ॥ अथ वा एव वक्ष्यामि । यथासङ्ख्यम-

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीजं तु उक्तरीत्यार्थत इति पक्षेऽपि दोषोद्धारस्य सुकरत्वात् तदनाश्रयणं किमर्थमिति ॥

क्वचिदिति । (कै)

युष्मदाद्यादेशविषये [1]"विदो लट" इत्यत्र च क्वचिदिति । [2]खल गो[3]सिन्ध्वादौ अत्र संख्यातानुदेशाभावेऽपि अभिधानात् प्रयोगानुसरणात् समासनिर्देशेऽपि क्रमेणान्वयः । [4]"कर्तृकर्मणोश्च भू" इत्यत्र [5]"वेशोयश" इत्यत्र च अनभिधानादेतत सूत्राप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ 'एकयोगे' इत्यस्यानाश्रयणपक्षे तु अनेकस्थले अनभिधानाश्रयणमिति तात्पर्य्यम् ॥ अस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह

अथवेति ॥ (भा)

---

१ अ ३ । पा ४ । सू ८३ ॥
२ खलगोरथात । इनित्रकट्यचश्च । ४ । २ । ५०–५१ ॥
३ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । अणञौ च । ४ । ३ । ३२–३३ ॥
४ अ ३ । पा ३ । सू १२७ ॥ ५ अ ४ । पा ४ । सू १३१ ॥

नुदेशः समाना स्वरितेन । ततोऽधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा सन्देहः स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थ आहो स्विदधिकारार्थ इति । सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥

स्वरितेनाधिकारः ।१।३।११॥

नेय हेतौ तृतीया । अधिकारस्य स्वरितजन्यत्वाभावादत आह

[1]इत्थं भूतेति ॥ (कै)

न त्विति । (कै)

स्वरितोच्चारणेऽस्याधिकारज्ञापनेन चारितार्थ्यात प्रयोगे शास्त्रान्तरप्राप्तस्वरेण वाध्यत इति भाव ॥ न च स्वरितत्वस्यात्। धर्मत्वात् "सम सुटि" (८।३।५) इत्यादौ अग्रेऽनुवर्त्तमानत्वस्य कथ तत्वम् । तत् समभिव्याहृताऽपि तत्करणेनादोषात् । स्पष्ट चेद "सम सुटि" इत्यत्र कैयटे ॥ इहाधिकारो नोपक्रम इत्याह

अधिकारेति । (कै)

प्रेरण तद्विषयीभूत कार्य्यं वा लौकिकोऽधिकार । तत्र शब्दस्य द्विविध कार्य्य अर्थबोध स्वरूपबोधो वा । तत्रार्थबोधस्य वचन निरपेक्षत्वात द्वितीये पर्य्यवसानेन योगे योगे उपस्थान फलति । तच्च प्राय उत्तरयोगेषु क्वचित् पूर्वत्रापि यथा [2]"सयोगान्तस्य लोप" 'झलि' इत्यादाविति भाव ॥ उक्तार्थे सूत्रस्य समर्थत्वात् [3]"कि गतमिति" प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

---

१ स्वरितेनेति "इत्थ भूतलक्षणे" (२।३।२१) इत्यनेन तृतीया ॥
२ अ ८। पा २। सू २३ ॥ ३ कि गतमेतदियता सूत्रेण ॥

किमयमिति । (कै)

यद्यधिकारशब्देन प्रतियोगमुपस्थानमुच्येत तदा सूत्रं सफलं स्यात् तस्य तु अन्योर्थ इत्याक्षेप इति भाव ॥

न हीति । (कै)

अर्थबोधरूपो व्यापारस्तु न वचनसाध्य इति भाव । पारिशेष्यादुपस्थानलाभ इति बोध्यम् ॥

वचनेति । (कै)

तथा च सूत्रमेवाक्षिप्यत इत्यर्थ ॥

संनिहिता गोकर्मिकेति । (कै)

गौरिति गम्यते (भा)

इति भाष्यस्य

गौर्दीयताम् (भा)

इति गम्यते इत्यर्थ ॥

श्रुतापेक्षणस्य (कै)

इति पाठ । श्रुतकल्पनस्य इत्यर्थ ॥

लाघवात् (कै)

इत्यस्य न्याय्यत्वमिति शेष ॥ इनुण् विधौ घञो निवृत्तिरिष्टैवेत्यत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

१"अधिकारपरिमाण"शब्देन तत् प्रदेशपरिमाण विवक्षित-मित्याह

यथेति ॥ (कै)

प्रकृतस्येति । (कै)

सूत्रे स्वरित इति सप्तमीति भाव ॥ भाष्ये

केनेदानीमिति । (कै)

सूत्र ह्यधिकारनिवृत्त्यर्थ न तु तद्बोधकमिति भाव ॥

इकारोऽनुबन्ध इति । (कै)

प्रत्याहारसूत्रस्थक्रमेणेत्यर्थ ॥ ननु द्वयोरल्पयोरयमल्पीयानि-ति भवति । नैवमत्राल्पत्वात् सूत्राणा बहुत्वादिति शङ्कते

कथमिति । (कै)

भिन्नजातीयत्व बहुत्वेन सूत्राणा बोध्यम ॥ परिहरति

परमतेति । (कै)

२यावतिथोऽल् (भा)

---

१ अत्र "सत् सप्तमीति भाव" इति पाठोऽस्ति इ पुस्तके । "अधिका-र" इत्यारभ्य "सप्तमीति भाव" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

२ यावतिथोऽलनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात् सिद्धम । वा । यावतिथोऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्त्तत इति वक्तव्यम् ॥ अथेदानी यत्राल्पीयासोऽलो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्त्तते कथ तत्र कर्त्तव्यम् । भूयसि प्राग वचनम् । वा ॥ भूयसि प्राग् वचन कर्त्तव्यम । प्रागमुत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सन्देहमात्र-मेतद्भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम इति प्रागमुत इति व्याख्यास्याम ॥ यद्येव नार्थोऽनेन ।

इति वादी अल्पे योगा बहवोऽत्र इति मन्यते। आक्षेपात्तु अल्पेऽत्रो बहवो योगा इति। एव मतभेदेनात्रा योगाना च प्रत्येकमल्पत्व बहुत्व च प्राप्त तदवलम्ब्याच्च प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थ ॥

प्राग्द्वेरिति। (कै)

[१]"सर्वस्य द्वे' इति द्विशब्दात् प्रागित्यर्थ ॥

यावतिथ इति। (कै)

समुदायाभिप्राय "तत्तर्हि" इत्येकवचनमिति भाव ॥

[२]घञिति। (भा)

आनन्तर्य्याद् इनुण्वत् बहुषु सूत्रेषु उपस्थिततया सत्कारदार्ढ्यात् घञपि झटित्युपस्थितिक इत्यस्ति सदेहनिमित्तम। एवञ्च व्याख्यानादधिकारनिवृत्तिवदधिकारोऽपि सिद्ध इति सूत्र व्यर्थमिति भाव ॥ भाष्ये

[२]अधिकारगति' (भा)

इत्येक फलमुक्त्वा फलान्तरमाह

---

१ अ ८। पा १। सू १॥ २ विवरणे "घञ इति" अस्ति॥

२ न तर्हीदानीमय योगो वक्तव्य । वक्तव्यश्च कि प्रयोजनम्। स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत। अधिक कार्य्यम्। अधिक कार ॥ अधिकारगति। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (१।२।४८) इत्यत्र गोटाङ्ग्रहण चोदित तन्न कर्त्तव्य भवति। स्त्रीग्रहण स्वरयिष्यते। स्वरितेनाधिकार-

केनेदानीमधिकारो भविष्यति। लौकिकोऽधिकार । ननु चोक्त नाधिकार इति चेदुक्त किमुक्तमन्यनिर्देशस्तु निवर्त्तकस्तस्मात् परिभाषा। सन्देहमात्रमेतद्भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि न्देसहादलक्षणम इत्युक्तम। इनुण् घञितिसन्देहे घञिति व्याख्यास्याम ॥

[1]अधिक: कार इति । (भा)

अधिकारशब्दोऽधिकव्यापारवाची। न्यायप्राप्तादधिकोऽपि व्यापारो ग्राह्य इति भाव ॥

बुद्ध्येति । (कै)

बुद्धिकृतौ विभागसयोगौ ग्राह्याविति भाव ॥ अभिरूपत्वप्रकारैकबुद्ध्युपारोह एव सयोग । अभिरूपत्वप्रकारेण साङ्काश्यकैरपि ससृज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्वलक्षणप्रकर्षाश्रयेण साङ्काश्यकान् जहातीति बुद्धेर्विश्लेष एव तद्विषयस्यापि विश्लेष इति भाव ॥

---

१ अधिक कार । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्ध नुमचि रतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति (७ । १ । ९५) । नुम् नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिक कारो भवतीति नुम नुटौ भविष्यत । कथ पुनरधिक कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधा शक्या न पठितुम् । लोकत । तद्यथा । लोके ऽधिकमय कार करोतीत्युच्यते योऽय दुर्बल सन् बलवद्भि सह भार वहति । एवमिहाप्यधिकमय कार करोतीत्युच्यते सोऽय पूर्व सन् पर बाधते ॥

गतिर्भवतीति स्त्रियाम (४ । १ ३) इत्येव प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषा ग्रहण विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति इति न दोषो भवति ॥ अधिक कार्य्यम । अपादानमाचार्य्य कि न्याय्य मन्यते यत्र प्राप्यनिवृत्ति । तेनेहैव स्यात् । ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । साकाश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिक कार्य्य भवतीत्यत्रापि सिद्ध भवति । तथाधिकरणमाचार्य्य कि न्याय्य मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति। तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैल दध्नि सर्पिरिति । गङ्गाया गाव कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिक कार्य्य भवतीत्यत्रापि सिद्ध भवति । अधिक कार्य्यम् ॥

नद्यास्तु तत् सामीप्यादिति । (कै)

ननु कृत्स्नपदेन व्याप्यवृत्त्याधेय एव मुख्य आधारो विपरीतस्तु अन्याय्य इति प्रतिपादनेन प्रवाहैकदेशे तरन्तीष्वपि गोषु प्रवाहस्य न मुख्यमाधारत्वमिति किं सामीप्यपर्यन्तधावनेन इति चेत् न कृत्स्नपदं न तथा तात्पर्यकं कटे आस्ते इत्यादेर्मुख्यत्वानापत्तेः । तस्माद्व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्त्युभयसाधारणस्यैवाधारत्वम । [1]कृत्स्नत्व वक्त्रवयवाभिप्रायकम । वक्रवयवसम्बन्धाधेयकत्वमेव विवचित सर्वे इत्यपि तदभिप्रायकमेव इत्याशयात् । प्रकृति स्वार्थे सप्तम्येव गौणाधारत्वार्थिकेति भाव इति कैयटानुसारिणः । वस्तुत कृत्स्नपदसकोचे न मान कटे आस्ते इत्यप्यमुख्यमेव । गङ्गापदस्य प्रवाहपरत्वे तीरपरत्वे चोक्तरीत्या न मुख्यमाधारत्व गङ्गा सर्वावयवानामिव तत् समीपदेशसर्वावयवानामपि व्याप्त्यभावात । किञ्चात्रौपश्लेषिकमधिकरणत्वम् अत एव मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्यापि मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति [2]"तत्र च दीयत" इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । समीपेऽप्यौपश्लेषिक तत्त्वम् । व्यापकाधारस्यैवाधिकरणता न्याय्येत्यत्र मान तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे विभक्त्यर्थान्वयौ

---

१ कृत्स्नत्व च । क ॥

२ किमिदं भवान् कार्य्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयते ग्रहणमपि । यथैव हि यन्मासे कार्य्यं तन्मासे भवं भवत्येव यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम् । न सिद्ध्यति । न तन्मासे दीयते । किं तर्हि । मासे गते । एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते । ५ । १ । ९६ ॥

चिन्त्यम् । न हि कटैकदेशे कटत्वमस्ति तस्मादेकदेशगताधारत्वस्य कटे आरोपेण बोध इति गौण एव स आधार इति तत्त्वम् ॥ ननु स्वरितत्वेन प्रवल [1]पूर्वं परमिव नित्यादीनपि बाधेत इत्यत आह

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

यादृशदौर्वल्ये प्रसक्ते प्रावल्याय स्वरितत्व प्रतिज्ञायते तादृश-मेव दौर्वल्य तेनापनीयत इति भाव ॥ उक्तमर्थं गाथयासङ्गृह्णाति भाष्ये—

[2]अधिकारगतिस्त्र्यर्थेति ॥ (भा)

द्वितीयफलम्

विशेषायेति । (भा)

गौणसङ्ग्रहायेत्यर्थ ॥ तृतीयमाह

अथ योऽन्य इति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते महभाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

१ "पूर्वं" इति नास्ति इ पुस्तके ॥

२ अधिकारगति स्त्र्यर्थो विशेषायाधिक कार्य्यम् ।
अथ योऽन्योऽधिक कार पूर्वविप्रतिषेधार्थ स ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषा न्यायबीजाना महाभाष्यनिबन्धने ॥

[1]अनुदात्तङित आत्मनेपदम्।१।३।१२॥

ननु लादेशविधायकस्यैतैरेकवाक्यत्वान्नियमोत्तरमेव विकरणोऽत आह

लादेशेष्विति । (कै)

एकवाक्यतापक्षस्तु भाविसञ्ज्ञाश्रयणक्लेशदुष्ट इति भाव । पक्षप्राप्तपरस्मैपदनिवर्त्तकतया चास्य नियमत्व स्पष्टाचेय रीति "युष्मद्युपपदे" (१।४।१०५) इति सूत्रे कैयटे ॥

---

१ विकरणेभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य । चिनुत । सुनुत । लुनीत । पुनीत । ङित आत्मनेपद प्राप्नोति (सार्वधातुकमपित । १ । २ । ४)॥ नैष दोषः । नैव विज्ञायते ङकार इदस्य सोऽय ङित् ङित इति । कथ तर्हि । ङकार एवेत् ङित् ङित इति॥ अथवा उपदेश इति वर्त्तते (उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २)॥ अथवा उक्तमेतत् सिद्ध तु कार्य्यातिदेशादिति (सिद्ध तु पूर्वस्य कार्य्यातिदेशात् । वा । गाङ् कुटादि-

केवलाचेति ।

तस्य लोपावश्य भावादिति भाव ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

तेन च "येन विधि" (१।१।५२) इति शास्त्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तदन्तग्रहणमित्यर्थ ॥

तदन्तविधेर्वेति । (कै)

शब्द विशेष्यीकृत्य तत्सामर्थ्यात् शास्त्रप्राप्तेर्वेत्यर्थ ॥

तेन ङिदन्तादिति । (कै)

इत्सञ्ज्ञकङकारान्तादित्यर्थ । अतिदेशे तु "ङिद्" इति बहुव्रीहिरेव । "क्ङिति च" (१।१।५) इत्याद्यनुरोधादिति भाव ॥

तेनेति । (कै)

अत्र पक्षे ङिदिति बहुव्रीहिरेवेति भाव । बहिरङ्गोऽपि "क्ङिति च" (१।१।५) इत्याद्येकरूप्याय शास्त्रे आश्रीयते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

भ्योऽभ्निष्णिङित् (१ । २ । १) इति सूत्रस्थवार्त्तिकम्) ॥ सर्वथा चङ्भ्या प्राप्नोति । एव तर्हि धातोरिति वर्त्तते । क्व प्रकृतम । भूवादयो धातव (१ । ३ । १) इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्ट पञ्चमीनिर्दिष्टेनचेहार्थ । अर्था-द्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्य च । आढ्यो वैधवेय । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात् षष्ठीनिर्दिष्ट सदर्थात्

सिद्धं तु पूर्वस्येति । (भा)

[1]पूर्वपदस्य परभिन्नपरत्वात् पचेत इत्यादौ "आतो ङित" (७।२।८१) इति भवत्येव ॥

अचापीति । (कै)

कुटे सनो "गाङ् कुटादिभ्य" (१।२।१) इति ङित्वात् सनन्तस्य ङिदन्तधातुत्वादिति भाव । [2]शेत इत्यादौ तु व्यपदेशि-वद्भावात् सिद्धिरिति बोध्यम् ॥

इत्यपीति । (कै)

उपदेशपदानुवृत्तिर्वा कर्मधारयो वेत्यपि बोध्यम् ॥

वाक्यैकवाक्यतयेति । (कै)

आपाततोऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तर वाक्यैकवाक्यतया महावा-क्यार्थबोध इत्यर्थ ॥

एकवाक्यतायामिति । (कै)

---

१ 'पूर्वपदस्य" इत्यारभ्य "इति ङित्वाद्" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥
२ "शेत इत्यादौ धातुत्वादिति भाव" इत्यधिकम् क पुस्तके ॥

प्रथमानिर्दिष्ट द्वितीयानिर्दिष्ट च भवति । एव मिहापि पुरस्तात् प्रथमा निर्दिष्ट सदर्थात् पञ्चमीनिर्दिष्ट भविष्यति ॥ किमर्थ पुनरिदमुच्यते । आत्मनेपदवचन नियमार्थम् । वा । नियमार्थोऽयमारम्भ । किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् । लविधानाद्विहितम । वा। लविधा-नाद्ध्यात्मनेपद परस्मैपद च विहितम (३ । ४ । ७८) ॥ अस्ति प्रयोजन-

लादेशाश्रयसञ्ज्ञामूलविधानेऽन्योन्याश्रयापत्ते "अनुदात्तङित" इत्यादौ भाविसञ्ज्ञाश्रयणीया स्यात् । अनुदात्तङितो लस्य स्थाने तिबादयो भवन्ति येषा जातानामात्मनेपदसञ्ज्ञा भविष्यतीत्यर्थादिति भाव ॥

वाक्यभेद एवेति । (कै)

वाक्यभेदेऽपि एतन्मुखनिरीक्षणेनैव लब्धसंस्कारक तिबादिसूत्र न तत स्वतन्त्रमिति बोध्यम् । नियमार्थत्वपक्षेऽन्येषा प्राप्तानामेतत् सामर्थ्यान्निवृत्ति । एकवाक्यतापक्षे तु तेषामप्राप्तिरेवेति विशेष ॥ भाष्ये तिप्तस् इत्यादिना सिद्धत्वान्नियमार्थत्वमित्यजानान शङ्कते

किमुच्यते इति ॥ (भा)

लविधानादिति । (भा)

लपद तदादेशलक्षकमिति बोध्यम ॥ अन्यतरस्यानवकाशत्वे विप्रतिषेधाऽयोगाद् द्वयो सावकाशता दर्शयति

विकरणानामिति । (कै)

मेतत् । कि तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्य्यम । विकरणा क्रियन्ता नियम इति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाद्विकरणा (स्यतासी लृलुटो । ३ । १ । ३३) । नित्या खल्वपि विकरणा । कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वात् परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोष । अनवकाशो नियम । सावकाश । कोऽवकाश । य एते लुग्विकरणा श्लुविकरणा लिङ् लिटौ च ॥ यदि पुनरिय परिभाषाविज्ञायेत । कि कृत भवति ।

यद्यपि नित्यानित्ययोरयुक्त स तथापि पूर्वं नित्यत्वात् स्मृतेर्न दोष इति बोध्यम् ॥

परत्वादिति । (भा

यद्यपि प्राप्तस्यैव बाध इति सार्वधातुकपरत्व दुरुपपाद तथापि शास्त्रत प्राप्तिमात्रेण बोध्यम् । परत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति भाव ॥

इति भाव इति । (कै)

इत्यभिमान इत्यर्थ ॥ परिभाषाया लिङ्गवत्त्वनियमात्तद्दर्शयति

आत्मनेपदेति । (कै)

यथोद्देशे वाक्यभेदस्यैव सत्त्वात् कार्य्यकालाश्रयणम । उपस्थितस्य च वाक्यैकवाक्यतयान्वय । स च इत्थ लस्य स्थाने तिबादयो भवन्ति । तेचानुदात्तङित परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति । येषा जातानामात्मनेपदसञ्ज्ञा भवतीति । नचावान्तरवाक्यार्थबोधोत्तर तेषां लस्थानिकत्वज्ञानादात्मनेपदादिसञ्ज्ञोत्तरमेवैकवाक्यतास्तु कि भाविसञ्ज्ञाश्रयणेनेति वाच्यम । अस्य तत्रोपस्थितौ तावत-

---

कार्य्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष यत्र कार्य्य तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिद भव"अनुदात्तङित आत्मनेपद" "शेषात् कर्त्तरिपरस्मैपदम" (१ । ३ । ७८) इति ॥ एवमपीतरेतराश्रय भवति । केतरेतराश्रयता । अभिनिर्वृत्ताना लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसञ्ज्ञया भवितव्यम (ल परस्मैपदम । १ । ४ । ९९, १००) सञ्ज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते । तदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ परस्मैपदेषु

पर्य्यन्त तेनासम्बद्धतयावस्थाने मानाभावात् । अन्तरङ्गतयानेन सम्बन्धानुभवोत्तरमेव तिबादिभि सज्ञानुभवात् ।

तच महावाक्येनेति । (कै)

अत एव भाष्येऽपि

"लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति अनुदात्त (भा)

इत्याद्युक्तम् । अत्रेद बोध्यम् । कार्य्यकालपक्षेऽपि इदमेव सूत्र स्वाकाङ्क्षया तेनैकवाक्यतामनुभवति । परिभाषा इत्यस्य परिभाषावदित्यर्थ । यथा परिभाषाकार्य्याकाङ्क्षावशात् तेनैकवाक्यतापन्ना तथेदमपि स्वाकाङ्क्षावशात् आकाङ्क्षोत्थापके च लिङ्गव्यवहार । प्रकृते चास्य तदाकाङ्क्षोत्थापकात्मनेपदलादिना बोधकावेतौ शब्दौ इति तत्र लिङ्गव्यवहार । एतेन सर्वत्र परिभाषालिङ्ग विधे परिभाषाकाङ्क्षोत्थापक विधौ दृष्ट नचात्र तथा विधिसूत्रे आत्मनेपदलादिनानुपस्थितेरिदमयुक्तमित्यपास्तमिति । एव च धातो इत्यनुवृत्त्यर्थं मण्डूकप्लुतिर्विभक्तिविपरिणामश्च नाश्रयणीयाविति बोध्यम् ॥

लकारविशेषेति । (कै)

अपरनिमित्तकत्वेन लादेशानामन्तरङ्गत्व वक्तु योग्यमीदृशान्त-

तावन्नेतरेतराश्रय भवति । परस्मैपदानुक्रमन न करिष्यते । अवश्य कर्त्तव्यम "अनुपराभ्या कृञ" (१ । ३ । ७९) इत्येवमर्थम् । ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते । "स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" (१ । ३ ।

क्त्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादिति केचित् ॥ नन्वेव परत्वाच्छबादय स्युरत आह

[1]येनेति ॥ (कै)

ननु भावकर्मणोऽस्य चारितार्थ्यात कथमय न्याय । न च तत्रापि यका वाध । एव तर्हि "पुरस्तादपवादा" इति न्यायेन यक एव वाध स्यान् न शबादे । कि च श्नादिभि "येन नाप्राप्ति" न्यायाभावात्तद्विषये सावकाशा । कि च लुग्विकरणादिषु शपो निवृत्तौ स्यादय सावकाशा इत्यत आह

शबादीति । (कै)

आदेशेषु कृतेषु लावस्थाभावात् स्याद्यप्राप्तेश्चिन्त्यमिद लावस्थाया स्यादय इत्यनाश्रित्येदमिति वक्तु युक्त तत्पक्षे तु "धातो" इतिवद् "अनुदात्तङित" इत्यपि विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

एकवाक्यतेति । (कै)

परिभाषात्वपक्षे इति भाव ॥

नन्वसतीति । (कै)

प्रत्ययनियमाश्रयणे अनुदात्तादिभ्य एवात्मनेपदम्। धातुमात्रात् परस्मैपदमिति पर्य्यवसानात् कादिविषये क्विविवेति भाव ॥

---

१ "येनेति" इत्यारभ्य "एव तर्हि" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

---

७२) आत्मनेपद भवति कर्त्तर्यनुपराभ्या कृञो नेति ॥ आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रय भवति । कथम । भाविनी सञ्ज्ञाविज्ञास्यते सूत्र शाटकवत् ।

वाधनादिति । (कै)

प्रकृति ("प्रकृति" इति नास्ति । क) नियमाश्रयणेनेत्यर्थ । क्यप्क्विपोस्तु [1]"वासरूप" विधिना समावेश इति भाव. ॥ भाष्ये

अथवा पुनरिति । (भा)

वाक्यभेदेनेत्यर्थ ॥

कृतेति । (कै)

भिन्नवाक्यताया तिबादिसूत्रेणासरूपतया प्रसक्तत्वेन प्रतिपन्नस्य न निमित्तत्वमिति भाव ॥ भाष्ये

अभिनिर्वृत्तानि (भा)

इत्यस्य प्राप्तानीत्यर्थ ॥

[2]इङ्ग इति । (कै)

अन्यथा विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ उभयोरपि पदयो सामान्यशास्त्रेण सिद्धतया तद्विधान विफल सद् एतदर्थज्ञापक "स्ये" इति तु एतत्पक्षे विषयसप्तमीति भाव ॥ विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति [3]"शदे शित" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिति वच्यते । अत एव लावस्थाया स्यादय इति पक्षेऽपि न दोष । केचित्तु भाष्यप्रामाण्याद् [4]"अनुपसर्गाद्वा" इत्यस्य

---

१ अ ३ । पा १ । सू ६४ ॥ २ अ १ । पा ३ । सू ६२ ॥
३ अ १ । पा ३ । सू ६० ॥ ४ अ १ । पा ३ । सू ४३ ॥

तद्यथा । कश्चित् कञ्चित् तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटक वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न शाटक शाटको वातव्यश्चेति

आशीर्लिङ् लिटोरप्रवृत्तिरित्याङ्क ॥ उभयनियमपक्षेऽपि न सम्भवति। किमिति नोक्तम् (उभयानियमपक्षेऽपि न सम्भवत किमिति नोक्त । द । क) इत्यत आह

उभयेति ॥ (कै)

एकस्येति । (कै)

सकृदुच्चरित इति न्यायादिति भाव ॥

नन्विति । (कै)

"प्रधाने कार्य्यसम्प्रत्ययाद्" इति न्यायादित्यर्थ ॥

एवं तर्हीति ।

न्यायद्वयस्यापि सत्त्वात् सन्देह इति प्रश्न ॥

प्रकृत्यर्थेति (कै)

द्वन्द्व ॥

नन्विति । (कै)

"अनुदात्तङित एव" इत्यत्रैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वात् प्रकृत्यन्तरात् कुत्राप्यर्थे तदप्राप्तौ विध्यर्थत्वमेव न्याय्यमिति भाव ॥

नैष इति । (कै)

खले कपोतन्यायेन सम्पूर्णप्रकरण युगपदेवप्रवृत्तमिति भाव ॥

भाष्ये

विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य सञ्ज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातश्यो यस्मिन्नुते प्राटक इत्येतद्भवतीति । एव मिहापि स लस्य स्थाने कर्त्तव्यो यस्याभिनि र्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा सञ्ज्ञाभविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु नियम । ननु चोक्तम्। विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोष । आचार्य्य

तत्र परस्मैपदमपीति । (भा)

अनुदात्तङिन्न इत्यर्थ ॥ प्रत्ययनियमे दोषान्तरमाह भाष्ये

कयष आत्मनेपदं वक्तव्यमिति । (भा)

[१]"वा कयष" इत्यादि चतु सूत्री शेषादित्यत प्राक् कार्य्येति भाव ॥

लकारस्येति । (कै)

वाग्रहणादिति भाव ॥ लान्तस्यापि कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सुपि पदत्वाद् "अपद न प्रयुञ्जीत" इत्यस्य न विषय इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उच्यते (भा)

इत्यस्य विकल्पद्वारात्मनेपदमिति शेष ॥ [२]न च "प्राप्नोति" इत्यस्य आत्मनेपदमिति शेष । [३]"तद्" आत्मने पद "वचनाद्" "वा कयष" इति वचनादित्यर्थ ॥ ननु वा वचनेन लकारस्यैव पाक्षिकत्वमुच्यते न त्वात्मनेपदस्य इत्यत आह

---

१ वा कयष । १ । ३ । ९० ॥ द्युद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥ वृद्भ्य स्यसनो । १ । ३ । ९२ ॥ लुटि च कृप । १ । ३ । ९३ ॥

२ 'च' इति नास्ति इपुस्तके ॥

३ "तद्" इत्यारभ्य "इत्यत" इत्यन्त नास्ति इपुस्तके ॥

प्रवृत्तिर्ज्ञापयति "विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्" इति यदय विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति । "पुषादिद्युताद्य्लृदित परस्मैपदेषु" (३ । १ । ५५) "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम" (३ । १ । ५४) इति । नैतदस्ति-

लकार इति । (कै)

भिन्नवाक्यतापक्षे सामान्यसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरभावित्वादेतत् प्रकरणेन पूर्वंनिवृत्तलस्य प्रत्यायनमशक्यम ॥ तिङ विषयत्वाच्च तदन्तस्य लत्वमप्यशक्यम् ॥ ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तेनोच्यतेऽत आह

केवलाया इति ॥ (कै)

नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्त्वत आह

शब्दमिति । (कै)

साधुप्रयोगनिर्वाहप्रवृत्तशास्त्रेण क्यषन्तप्रयोगाभावस्य बोधयितुमयुक्तत्वादिति भाव । एव च "क्यष आत्मनेपदवचनम्" इति द्वितीयदोष उद्धृत ॥

शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् (भा)

इति दोषस्तस्थैव ॥ ननु आपाततस्तिबादिसूत्रेण प्रसक्तमुभयपदत्व यथा पाश्चात्यैर्नियमैरपोद्यते एव प्रथम नित्यवत् । अत लकारनिवर्त्तन पाक्षिकमितिकल्पयितु युक्तम् । कि च दधि इत्यादिवत् केवलप्रकृतिप्रयोगोऽपि वक्तु शक्य इति चेन्न । तिबादिसूत्रेण युगपदुभयप्रत्ययपरत्वासम्भवादर्थाक्षिप्तस्तयोर्विकल्प स एव तन्नियमैरप्राप्त पुन "वा क्यष" इत्यनेन प्रतिप्रसूयते इति कल्पनाया एव युक्तत्वान् न दोष । एकवाक्यतापक्षेऽपि यदीदं

ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च । यत्तर्हि "अनुसर्गाद्वा" (१ । ३ । ४३) इति विभाषा शास्ति ॥ कि पुनरिय प्रत्ययनियम । अनुदात्तङित एवात्मनेपद भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपद

प्रकरणे न स्यात स्यादेव विकल्प इति सम्भावितस्य तस्यैव प्रतिप्रसव इति न दोष ॥ ननु प्रत्ययनियमपक्षे "शेषादि"ति कृतेऽपि दोष । "कर्त्तरि" इत्यस्य सत्त्वेन कर्त्तरि शेषादेवेत्यर्थेऽर्थान्तरे परस्मैपदस्य सर्वत आपत्तेरिति चेत्सत्यम् । [१]कर्त्तर्य्येव शेषादेव इति नियमद्वयाङ्गीकारेणादोषात् । न चैवमपि भावकर्मणोरेवेति धातुमात्रविषयनियमेन अनुदात्तङितोऽपि कर्त्तरि तङानानापत्ति । न च अनुदात्तङित इत्यस्य वैयर्थ्यम् । शेषाद्भावकर्मणोस्तङ्व्यावृत्त्यर्थं चारितार्थ्यादिति चेन्न । योगविभागसामर्थ्येनास्य कर्त्रर्थत्वाद् अदोष ॥ भाष्ये

अस्तु तर्हीति । (भा)

शेषादिति कर्त्तव्यतारूपाद्दोषादित्यादि ॥

परस्मैपदिनोऽवकाशः (भा)

इति भाष्यादवकाशशब्दो नित्यैकवचनान्त ॥

करणादीन्यवकाशः (भा)

इति कैयटान्नित्यपुल्लिङ्ग । "तिङन्तान्यवकाश" इति "सरूप" (१।२।६४) सूत्रस्य भाष्याच्चेति बोध्यम ॥

तत्रापि नियमान्नेति । (भा)

१ विनिगमकविरहेण । इ ॥

(१ । ३ । १३) भवतीति । आहोस्वित् प्रकृत्यर्थनियम । अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कस्तात्रविशेष । तत्र प्रत्ययनियमे शेष वचन परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । वा । तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणा

तेषु परस्मैपदमेवेति नियमादित्यर्थ । एव चानवकाशत्वाद्वचन-सामर्थ्याद्भविष्यन्तीति प्रकृत्यर्थनियमे न दोष इति भाव ॥

तथापि। (कै)

बहुलग्रहणोन्नीतविधेश्चारितार्थ्येऽपि ॥

तयोरेवेति। (कै)

विधेरचारितार्थ्यादिति भाव ॥

सहाभिधानेति। (कै)

यद्यपि निर्दिष्टार्थाना स्वार्थिकत्वेन प्रकृत्यर्थकतैव न्याय्या तथापि व्याकरणान्तरेऽतिप्रत्ययादिकल्पनादर्शनादय[1] पच्च आश्रित । सहा-भिधान द्योतकत्वेनोभयोरपि द्योतकत्वादिति तत्वम् ॥

अकर्त्तरीति। (कै)

भावघञ् तु अनवकाशत्वात् सिद्ध इति भाव ॥ ननु

---

१ सहाभिधानेऽपि द्वाविति वदर्थता प्रत्येकमेव पर्याप्तेति बोध्यम । इ ॥

कर्त्तव्यम् परस्मैपदनियमार्थम । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् (१।३।७८) इति। किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । प्रत्यया नियता प्रकृत्यर्थाविनियता तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति। तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् परस्मैपदनियमार्थम्। शेषादेव परस्मैपद भवति नान्यत इति ॥ कथम आत्मनेपदवचन तस्यान्यत्र नियमात् । वा । कथम आत्मनेपद वक्तव्यम् । लोहितायति । लोहितायते (१।३।९०) । किं पुन कारणं न सिध्यति। तस्यान्यत्र नियमात् । तद्धान्यत्र नियम्यते ॥ उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद् भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियम ।

उपपद इति (कै)

विशेष्याभावात् कथ कर्मणीत्यस्य तत् विशेषणत्वमत आह

सप्तमीति । (कै)

विशेषोपस्थापकमत्र विशेषणपदेन विवचितम इति भाव । स्वघटित सूत्रे भावलक्षणसप्तम्यन्तम अनुवृत्तिमात्रेण कथ विषयसप्तम्यन्त स्यादिति शङ्का भाष्यार्थ । शब्दाधिकार एवाश्रित इति परिहार ॥ भाष्ये प्रत्ययनियमवादीमतपक्षे त्वयोद्भावित गौरमत्रापि समानमित्याह

शेषवचनं चेति । (भा)

अत्रापि पक्षे शेषग्रहण कर्त्तव्यमित्यर्थ ॥ शेषग्रहणान्तर च कर्त्तव्यमित्यधिकं गौरव प्रत्ययनियमपक्षे इत्याह

कर्त्तरि चेति ॥ (भा)

आत्मनेपदविषय । कर्त्ता कर्मकर्त्ता ॥ ननु स्वाश्रयकर्त्तृत्वप्रयुक्त परस्मैपद आतिदेशिकेन विरुद्धमिति कथ तत स्यादत आह

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याभाव । वा । प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषा प्रत्ययानामभाव । अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति। नैष दोष । अनवकाशास्तृजादय उच्यन्ते (३।१।१३३) च ते वचनाद् भविष्यन्ति। सावकाशास्तृजादय । कोऽवकाश । परस्मैपदिनोऽवकाश । तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति ॥ तव्यदादयस्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति। तव्यदादयोऽप्यनवकाशा । ते वचनाद्भविष्यन्ति (३।४।७०)॥ चिण तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति। चिणपि वचनाद्भविष्यति (३।१।६६)॥ घञ् तर्हि कर्मणो नियमान्न प्राप्नोति (३।३।१८)। तत्रापि प्रकृत कर्मग्रहणमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्।

यद्देति ॥ (कै)

परस्मैपदं प्राप्नोतीति । (कै)

द्वितीयशेषग्रहणे तु कर्मकर्त्तुं शेषत्वाभावान्नेति भाव ॥

उभयो· (कै)

कर्मकर्त्राश्रयविध्यो । भावाभावकृतविरोधवद्देव स्वाश्रय निवर्त्यत इति भाव ॥ न चातिदेशोऽनवकाश कार्य्यान्तरे सावकाशत्वाद् इति तात्पर्य्यम ।

कार्य्यातिदेशेत्विति । (कै)

केचित्तु एतद् भाष्यप्रामाण्यात् कार्य्यातिदेशेऽपि परत्वादिव्यवहारे उत्पत्तिदेश एव देशोऽतिदिश्यमानकार्य्याणामित्याहु । वस्तुत कार्य्यातिदेश शास्त्रातिदेशद्वारैव इत्युक्तम् ॥ "कर्त्तरि च" इत्यादिचकारस्वारस्यात प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषान्तरमिति भाति तच्च न वक्ष्यमाणयुक्तेरित्याशयेन पृच्छति

"अण् कर्मणि च" (३ । ३ । १२) इति ॥ तद्धि तत्रोपपदविशेषणमभिधेय विशेषणेन चेहार्थ । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनात् अन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते अन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्या प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीय पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद् भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद् द्रव्येष्वेतदेव स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ॥ शेषवचन च । वा ।

कतरस्मिन्निति ॥ (भा)

भाष्ये चकारस्थाने तेनाह तृतीय

प्रकृत्यर्थेति ॥ (भा)

प्रकृत्यर्थनियमव्याख्याह

तावन्न दोष इति ॥ (भा)

अन्तरेणापीति । (कै)

भावकर्मणोस्तङानयोर्नैयत्येन कर्त्तर्य्येवोभयप्रसङ्गात् । उभयप्राप्तौ नियमार्थं शास्त्रं कर्त्तर्य्येव पर्य्यवस्यतीति भाव ॥ भाष्ये

नार्थ' कर्तृग्रहणेन । (कै)

कर्तृग्रहणाच्चैष दोष इति । (भा)

यथा च प्रकृतत्यर्थनियमपक्षे तदभावान्नैष दोष । अय भाव । यदि कर्तृग्रहण क्रियते तदा भिन्नविषयत्वाद् भावकर्मणोरिति परस्मैपदापवादो न भवतीति कर्मकर्त्तरि परस्मैपद प्राप्नोतीति तन्निवृत्तये शेषग्रहण कर्त्तव्यम् । यदा तु कर्तृग्रहण न क्रियते तदा

शेषग्रहण च कर्त्तव्यम । "शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" (१ । ३ । ७८) इति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत् शेषग्रहण कर्त्तव्यम । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति ॥ कर्त्तरि चात्मने पदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् । वा । कर्त्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीय शेषग्रहण कर्त्तव्यम । शेषात्कर्त्र इति वक्तव्यम । इह मा भूत् । भिद्यते कुसूल स्वयमेवेति (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय । ३ । १ । ८७) ॥ कतरस्मिन् पक्षेऽय दोष । प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोष । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया

परस्मैपदे प्राप्ते भावकर्मणोरित्यारभ्यमाण "येन नाप्राप्ति" न्यायेन शेषादित्यस्यापवाद इति भावकर्मणोरित्येतद्विषये शेषादिति न प्रवर्त्तते इति कर्मकर्त्तरि परस्मैपदनिवृत्तये शेषग्रहण न कर्त्तव्यमिति दोषद स्वाशयमाह

प्रत्ययनियमे तर्हीति ॥ (भा)

[1]द्वितीय "कर्त्तृग्रहणाच्च" इत्यनेन दोषवानेव प्रत्ययनियमस्तत् करणात् कर्मकर्त्तर्य्यतिव्याप्तेश्चेति सूचित तत्राह

पुरस्तादिति ॥ (कै)

इदानीं प्रकृत्यर्थनियमवादी स्वपक्षे आपादितशेषग्रहणकर्त्तव्यत्वनिराकरणद्वारा प्रत्ययनियमे ततकरणप्रयुक्तगौरवमाह

प्रकृत्यर्थनियमे (भा)

इत्यादिना । शेषादिति पञ्चम्यन्तमित्यर्थ ॥

सिद्ध इति । (कै)

तिबादिसूत्रेणेति शेष ॥ एव च प्रकृत्यर्थनियमपक्ष एव

---

१ द्वितीयकर्मकर्त्तृग्रहणाच्च । क ॥

अनियतास्तत्रनार्थं कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैव दोष ॥ प्रत्ययनियमे तर्ह्यय दोष । प्रत्यया नियता प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्त्तृग्रहण कर्त्तव्यम् भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्त्तृग्रहणाच्चैव दोष ॥ प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहण शक्यमकर्त्तुम । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियता । ततो वक्ष्यामि परस्मैपद भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपद चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति ॥ तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीय शेषग्रहण कर्त्तव्यम् ।

ज्यायान् इति स्थित कर्त्तृग्रहण शेषग्रहण च कुर्वत पाणिने प्रत्ययनियमपक्षे एव तात्पर्य्यमिति तत्पक्षेऽपि कर्मकर्त्तर्य्यव्याप्तिनिरासाय पृच्छति भाष्ये

तत्तर्हि प्रत्ययेति । (भा)

सप्तम्यन्तमित्यर्थ । तत कर्त्तरीति वाक्ये भावकर्मणोरित्यनुवृत्त कर्त्तृविशेषणमिति भाव ॥ ननु प्रत्यासत्त्या तद् धात्वर्थनिरूपितकर्मकर्त्तृत्ववत् तद् धात्वर्थभावकर्त्तृत्वमेव ग्राह्यम एव च

एति जीवन्तमानन्द (भा)

इत्यत्र कथ दोष इति चेन्न । भावांशे प्रत्यासत्त्याश्रयणस्य अशक्यत्वात्तदाह

पीड़ारूपमिति ॥ (कै)

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

अत्र तु हन्ति भेद इत्यर्थ । तद्धात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्यैव कर्मवद्भावेनातिदेशादिति भाव ॥

व्यवहित इति । (कै)

एव चानन्तरस्येति न्यायेन कर्त्तरीति योगविभाग "शेषात्

न कर्त्तव्यम । योगविभाग करिष्यते (१ । ३ । १४) । "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" । ततो "भावकर्मणो" । तत "कर्त्तरि" । कर्त्तरि चात्मने पद भवति भावकर्मणो । तत "कर्मव्यतिहारे" । कर्त्तरीत्येव । भावकर्मणोरिति निवृत्तम् ॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्त्तरि भवत्येव भावेऽपि कर्त्तरि प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्द (भावे । ३ । ३ । १८) । नास्य कि चिद्-

कर्त्तरी"त्यस्यैव बाधको न तु "अनुपराभ्याम्" इत्यस्येति भाव ॥ कर्त्तरीति योगविभागेन "अनुपराभ्याम" इत्यस्याबाधे युक्त्यन्तरमप्याह

कक्ष्यान्तरेति । (कै)

प्रथम सामान्यतस्तिबादिप्राप्ति तत कर्मवद्भावात् भावकर्मणोरिति तत परत्वात् शेषादिति प्राप्त कर्त्तृगामिक्रियाफलाभावेनाप्यपि शेषत्वात् ततो योगविभागादात्मनेपद प्राप्त ततो "ऽनुपराभ्यम" इति ततश्च उत्तरकक्षाभावत्वाद् योगविभागस्यापि तद्बाधकमिति न कर्त्तरीति योगविभागेन तद्बाधनमिति भाव ॥

आत्मनेपदापवादत्वाच्चेति । (कै)

परत्वेन योगविभागबाधक "स्वरितञित" इति प्राप्ते इत्यर्थ । एव बाधकापवादत्वात्तद्बाध्यत्वमिति भाव ॥

प्राप्तिमात्रमिति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तयेति भाव ॥ भाष्ये

पराप्राप्तिरप्रतिषिद्धेति । (भा)

अबाधितेत्यर्थ ॥ ननु "इयम" इत्यनेन पूर्वप्रक्रान्तत्वाद् योगविभागरूपाया एव परामर्श स्यात् । स चायुक्त । उक्तरीत्या बाध्य-

---

जतीति (रुजार्थाना भाववचनानामज्वरे । ३ । ३ । ५४)। द्वितीयो योगविभाग करिष्यते (१ । ३ । १३)। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम" । यतो "भावे" । तत कर्मणि'। कर्मणि चात्मनेपद भवति। तत "कर्त्तरि" । कर्त्तरि चात्मनेपद भवति। कर्मणीत्यनुवर्त्तते भाव इति निवृत्तम् । तत

बाधकभावस्य वैपरीत्यापत्ते । 'इयम' इत्यनेन शेषादिति प्राप्ति-र्ग्राह्या । तत्र च बाधकत्वमनुपपन्नमत आह

पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥ (कै)

तदेवाह

शेषादित्यस्यावकाश इति । (कै)

एव तृतीयकक्षायामेव "शेषादिति" । अनेन "अनुपराभ्याम" इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधे चतुर्थकक्षाया योगविभागप्राप्त्या शेषादिति बाध्यते न च पुन "अनुपराभ्याम्" इत्यस्य प्राप्ति सकृद्गतिन्यायादिति भाव ॥ तदाह

सापि योगविभागेनेति ॥ (कै)

शेषादितीति । (कै)

उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतया अपवादविषये उत्सर्गाप्रसक्तेरिति भाव ॥

परां प्राप्तिमिति । (भा)

कर्मकर्तृविषयाम् "अनुपराभ्याम" इति प्राप्तिम् इत्यर्थ ॥ भाष्ये

प्रतिषिद्धा (भा)

इत्यस्य बाधिता इत्यर्थ । पूर्वविप्रतिषेधारम्भे गौरवात् ॥ "इयम" इत्यनेन योगविभागप्राप्तिरेवपरामृश्यत इत्याह

"कर्मव्यतिहारे"। "कर्तरि" इत्येव। "कर्मणि" वेति निवृत्तम्। एवमपि "शेष" ग्रहणं कर्त्तव्यम "अनुपराभ्यां कृञ" (१ । ३ । ७९) इत्येवमर्थम। इह मा भूत्। अनुक्रियते स्वयमेव। पराक्रियते स्वयमेव। ननु चैतदपि

अथवेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तयेति भाव ॥

अपवादापवादत्वादिति । (कै)

पूर्वमपवादबाधकपर तच्च योगविभागस्य परत्वाद्बाधक "स्वरितञित" इति तदपवादत्वादित्यर्थ । क्वचित्त्वपवादत्वादित्येव पाठ । तदापि तद्बाधकत्वोपलक्षक परत्वाद् हि योगविभागस्य "अनुपराभ्याम्" इति साधकम् ॥ भाष्येऽपि

प्रतिषिद्धा (भा)

इत्यस्य परत्वाद् बाधिता इत्यर्थ ॥ भाष्ये

प्रत्याख्यायते इति । (भा)

वर्त्तमानसामीप्ये लट् कमकर्त्तरि वस्तुत कर्मत्वाभावात पुन कर्त्तृग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह

योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्ति योगविभागेन शक्या वाधितुम् । कुत एतत् । "अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति" । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति । ननु चेय प्राप्ति परा प्राप्ति वाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम ॥ एव तर्हि "कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे" (१ । ३ । १४) इत्यत्र कर्त्तृग्रहण प्रत्याख्यायते तत प्रकृत मुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते । शेषात् कर्त्तरि (१ ३ । ७८) कर्त्तरीति । किमर्थमिद कर्त्तरि कर्त्तरीति । कर्त्तैव य कर्त्ता तत्र यथा स्यात । कर्त्ता चान्यस्य य कर्त्ता तत्र मा भूदिति । ततो "अनुपराभ्या कृञ "। कर्त्तरि कर्मणीयेव ॥

व्यपदेशान्तरमिति ॥ (कै)

भाष्ये

कर्त्ता चान्यश्चेति । (भा)

कर्त्तृव्यवहारवान् कर्मव्यवहारवांश्चेत्यर्थ ॥

---

[१] कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

ननु क्रियावचनस्यैव कर्मशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वाद् धात्वन्वये साक्षात् सम्बन्धलाभाच्च तस्यैव ग्रहण भविष्यतीत्याह

प्रत्यासन्नत्वादिति । (कै)

लोकप्रसिद्ध्यपेक्षया शास्त्रे शास्त्रप्रसिद्धिरेव बलवती प्रकरणादिति भाव ॥

साधनकर्मणि (कै)

ईप्सिततमे ॥

तद्विषयत्वमिति । (कै)

---

१ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इह प्रसज्येत । देवदत्तस्य धान्य व्यतिलुनन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुनते व्यतिलुनत इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्य न वक्तव्यम् । क्रिया हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । का क्रिया करिष्यसि । कि कर्म करिष्यसीति ॥ एवमपि कर्त्तव्यम । कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिम कर्म । न

कर्मव्यतिहारविषयार्थवाक्याद्धातोरित्यर्थ इति भाव ॥ ननु देवदत्तस्वामिकधान्यस्यान्येन लवणेऽपि तत् स्वत्वानुसत्त्वेर्विनिमयाभावात् कथमत्रप्राप्तिरत आह

स्वीकुर्वन्तीत्यर्थ इति । (कै)

स्वीकारपर्य्यन्त धातोर्लक्षणेति भाव । क्रियामात्रकर्मण स्वत्वविनिमय एव कर्मविनिमय इति बोध्यम ॥

क्रियाणामिति । (कै)

स्थिरेषु द्रव्येषु अन्यसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धरूपव्यतिहारसम्भवेऽपि क्षणस्थायिक्रियासु तदसम्भव इति भाव ॥

योग्यतेति । (कै)

नान्यसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धित्व स किन्तु अन्यदीयत्वेन प्रसक्तस्यान्यसम्बन्ध इति भाव । एव च साधनव्यत्यास एव क्रियाव्यत्यास इति तत्पर्य्यम् ॥ नन्वेव स्व स्व क्रिया एव स्वेनकरणात "सप्रहरन्त" इत्यत्र व्यतिहाराभावेनात्मनेपद नस्यादत आह

परस्परेति । (कै)

परस्परसम्बन्धिकरणमित्यर्थ । सम्बन्धश्च कर्मकरणसम्प्रदानापा-

सिध्यति । "कर्तुरीप्सिततम कर्म" (१ । ४ । ४९) इत्युच्यते कथ च क्रिया नाम क्रिययेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । सपश्यति क्रियया प्रार्थयति क्रिययाध्यवस्यति क्रियया वा। इह च एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् क चिदर्थं सपश्यति सदृष्टे प्रार्थना प्रार्थितेऽध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिनिर्वृत्तौ फला-

दानादि लक्षणो बोध्य । प्रायेण व्यती अस्य द्योतकौ । क्वचित् सम अपि यथा "सप्रहरन्त" इत्यत्र। क्वचित्तु प्रकरणादिकमपि तथा बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि एकक्रियानिरूपितकारकशक्तिव्यत्यासो नोपपादित । प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादित्यत आह

अत्रेति । (कै)

साधनभेदात क्रियाभेदावश्यम्भावेन सर्वत्रजातिकृतमेवैक्यमपेक्षणीयमिति भाव । एकधातुवाच्यत्वेन च एकत्वम ॥

लौकिका इति । (कै)

पशुरपत्य देवतेतिवदिति भाव ॥ इह शास्त्रे तदुक्तगति[1]

इहेति ॥ (कै)

"कर्मणि द्वितीये"ति कृत्रिमम्। अत्र लौकिक क्रियारूप स्पष्ट चेद सख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये। इह तु कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायमेवाभ्युपेया इत्याह

क्रियापि कृत्रिममिति । (भा)

ननु द्वयोरपि क्रिययो "पश्य मृगो धावति" इत्यादौ सम्बन्धो दृश्यते इत्यत आह

वार्त्ति । एव क्रियापि कृत्रिम कर्म ॥ एव मप्युभयो कृत्रिमयोरुभयगति प्रसज्येत तस्मात् क्रिया व्यतिहार इति वक्तव्यम ॥ न वक्तव्यम। इह कर्त्तरि व्यतिहार इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यत् कर्मग्रहण करोति तस्यैतत्प्रयोजन क्रिया व्यतिहारे यथास्यात् कर्म व्यतिहारे मा भूदिति ॥

---

१ समय इत्यधिकम । क ॥

मत्वा प्रश्न इति ॥ (कै)

भोक्तुमिच्छतीति । (कै)

अव्ययत्वादयमसत्त्वभूतो भाव इति भाव ॥ ननु क्रियाया अपि जन्यत्वेन किंचित् क्रियासाध्यत्वनिश्चये किमुच्यते कथा इत्यत आह

क्रियान्तरेति ॥ (कै)

भाष्ये

संपश्यति क्रियया (भा)

इत्यादिदर्शनक्रियाजन्य प्रार्थन तज्जन्याध्यवसायजन्यारम्भेण इत्यर्थ ॥

क्रियया (भा)

इति च पाठो साम्प्रदायिक ॥

प्रेक्षापूर्वकारी । (भा)

विचारपूर्वक्रियाकर्त्ता ॥

स बुद्धा । (भा)

बुद्धिवृत्त्या ॥

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् । वा । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपद (१ । ३ । १३) मा भूदिति ॥ इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणो प्रतिषेध । वा । अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपद प्रसज्येत । तत्र को दोष । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणो प्रतिषेध ।

तावत् । (भा)

प्रथमम ॥

कंचिदर्थम् । (भा)

फलरूपम ॥

पश्यति । (भा)

फलविषयसकल्पोऽत्र दर्शनम ॥ तज्जन्य फलोपायविषयोऽभि-लाष

प्रार्थना ॥ (भा)

तज्जन्य क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वनिश्चय

अध्यवसायः ॥ (भा)

अभिलाषे सति तन्निश्चयकरणात् ॥ तज्जन्यमानसीप्रवृत्ति

आरम्भः । (भा)

तज्जन्याक्रिया

निवृत्तिः । (भा)

तत

फलावाप्तिः (भा)

तत्र प्रतिषेधे (१ । ३ । १५) भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेध प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामा । व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ॥ न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोष । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तर यदात्मनेपदविधान तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेय प्राप्ति पूर्वा प्राप्ति बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहण कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम । क्रियते तत्रैव "शेषात्

इत्यर्थ ॥ "फलावाप्ति" इत्यनेन दर्शन फलविषयकमिति सूचितम्। सप्तमीभिस्तृतीयाभिश्च पूर्वपूर्वस्योत्तरकारणता बोधिता। तत्रारभ्यव्याप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियाया कर्मत्वम् ॥

अव्यभिचारादिति। (कै)

स च उक्तविभक्तिभिर्भाष्ये दर्शित ॥ ननु कर्मग्रहणाभावे करणादिव्यतिहारोऽपि गृह्येतेत्यत आह

क्रियाया इति। (कै)

साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् शब्द प्राधान्यम। क्रियाया क्रियोद्देश्यत्वलक्षणमार्थं प्राधान्य च कर्मकारकस्यैव इति तयोरेवग्रहण न करणादेरिति भाव ॥ कर्मग्रहणेन क्रियामात्रग्रहणे उपायमाह

क्रियाया इति ॥ (कै)

कारकपरत्वे

कर्मेति। (कै)

कर्मणि प्रत्यय कार्य्य ॥ क्रियापरत्वे तु भावे भावस्यान्तरङ्गा इति भाव. ॥ भाष्ये

कर्मव्यतिहारादिष्विति। (भा)

आदिग्रहणात् "शेषात् कर्त्तरि" इत्यत प्रागनुवृत्तावपि फलाभावप्रतिपादनार्थं भावकर्मणोरप्यनेनेति विहितस्येति शेष ॥

कर्त्तरि परस्मैपदम" (१।३।७८) इति। द्वीतीय कर्तृग्रहण कर्त्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कर्त्तैव य कर्त्ता तत्र यथा स्यात्। कर्त्ता चान्यस्य य कर्त्ता तत्र मा भूदिति ॥

[1]न गति हिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

हसादीनाम् (भा)

इत्यादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वे हसेरुत्तरेषा धातुपाठपठिताना ग्रहण स्यादत आह

हसीति ॥ (कै)

पठन्तीति (भा)

भाष्योदाहरणाह

शब्दक्रियाणामिति । (कै)

अशब्दहासे भवति (न चेति । इ) बहुदर्शिनो विचारयन्तु ॥

ह्वहृोरिति (भा)

इत्येव पाठ ॥

हरिवह्योः (भा)

इति पाठे इत एव निर्देशादिक्किन्त्वेऽपि गुण । कृतगुणानुकरणाद्वा इगिति कल्प्यम् ॥

---

१ प्रतिषेधे हसादीनामुपसख्यानम । वा । प्रतिषेधे हसादीनामुपसख्यान कर्त्तव्यम् । व्यतिहसन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यति पठन्ति ॥ हरिवह्योर प्रतिषेध । वा । हरिवह्योरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । सम्प्रहरन्ते राजान । सविवदन्ते गर्गैरिति ॥ न वहिर्गत्यर्थ । देशान्तरप्रापणक्रियो वहि ॥

योत्स्येति । (कै)

सम्प्रहारशब्दस्य युद्धेऽपि रूढत्वादिति भाव ॥ वार्त्तिकस्य वहि-र्ग्रहण प्रत्याचष्टे भाष्ये

न वहि॰ (भा)

इत्यादिना ॥

नान्तरीयकत्वादिति । (कै)

ग्राम प्राप्त इत्यादौ देशान्तरप्राप्तेर्गति विनानुपपत्तेरिति भाव । प्राप्तिस्तु सम्बन्धमात्र न सयोग एव देशान्तरस्थेपि भूरणेन प्राप्नेति व्यवहारात् । ग्राम प्राप्तवान् इत्यादौ सयोगमूलकाधारधेयभाव प्राप्ति । क्वचित तत्र स्थितिरेव प्राप्ति । [1]"द्वितीयाश्रित" इत्युदा-हरणे 'सुखप्राप्त" इत्यादौ[2] "आदिकर्मणि क्त कर्त्तरि च" कर्त्तरि क्तो बोध्य । नान्तरीयकतया प्रतीयमानस्यापि तदर्थलाभिमानेन वार्त्तिकारम्भ । तत्रैव मानमाह

अस्यैवेति । (कै)

अन्यथा न गतिहिंसयोरित्येव वदेत् । गतिहिंसयोर्वर्त्तमानेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ इति भाव ॥ भाष्ये उक्तोदाहरणेऽपि गत्यर्थलाभाव दर्शयति

गर्गाणां चेति ॥ (कै)

प्रापणम् । (कै)

सम्बन्ध ॥

---

१ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ७१ ॥

कन्यादारकमिति । (कै)

कन्याप्राप्तिफलकपाणिग्रहणदारकसम्बन्धो विवाह इत्यर्थ ॥

गर्गैः (भा)

इति तृतीया तु सहार्थे बोध्या ॥ गर्गै सह कन्यादारकसम्बन्ध प्राप्नुवन्तीत्यर्थ ॥ देशान्तरग्रहणमुपलक्षणमिति तात्पर्य्यम् ॥

---

[1]इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ।१।३।१६॥

नन्वितरेतरशब्देनैव कर्मप्रवचणीयस्य द्योतितत्वात् उक्तार्थाना-मिति न्यायेनाचात्मनेपदाप्रसक्तिरत आह

लौकिक इति । (कै)

लाघवादनयो प्रयोगानुसार एव बीजमिति भाव ॥ "उप-पद"शब्दश्चात्र यौगिको न तु रूढ ॥

---

१ परस्परोपपदाच । वा । परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिपुनन्ति ॥

[1]विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९

दृष्टापचार इति । (भा)

दृष्टव्यभिचारो दृष्टोपसर्गत्वाभाववान् इति यावत ॥ पक्षि-वाचकविशब्दस्यानुपसर्गस्यापि सत्त्वादाह

पक्षीति ॥ (कै)

इह चेति । (कै)

उपसर्गस्तु द्योत्यार्थेनार्थवानेवेति भाव । इद चिन्त्यम् । तत् पक्षे भौतपूर्विकार्थवत्वस्यैव ग्रहणात् । शुद्धरूढ़ातिरिक्ते जहत्स्वार्थ-त्वाभावाच्च ॥

विभक्त्यन्तस्येति । (कै)

सम्बुद्धिगुणस्य विभक्त्युत्पत्त्यनन्तर प्रवृत्तेरित्यभिमान ॥

ननु विभक्त्युत्पत्त्यनन्तर गुणप्रवृत्तावपि विशब्दान्त्यवर्णावच्छेदेन विकारसत्त्वात् तस्याप्येकदेशविकृतत्वमस्त्येवेति चेत् चिन्त्यमेवैतत ॥

पूर्वस्य कार्य्य इति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिहल् लोपे "अमि

---

१ उपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । पराजयतिसेना ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदय पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चा-नुपसर्गश्च अय खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्यकोऽन्यो द्वितीय सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत उपसर्गात् । तद्यथा । कस्य गोर्द्वितीये-नार्थ इति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति ॥

पूर्वस्य" अन्यवद्भावानापत्ते सर्वासाम इत्यच सुडनापत्तेश्च। भाष्यन्तु इत्थ व्याखेयम। विशब्द इत्यस्य जयतिसम्बद्ध इत्यादि । तेन जयति सम्बद्धो विशब्दोऽदृष्टापचारो दृष्टान्यार्थक इत्यर्थ ॥ ईदृश प्रयोगाणा क्काप्यदर्शनादिति कुतोऽन्यत्वम् तदाह

अन्यदत इति । (भा)

अत उपसर्गादन्यत्वमित्यर्थ ॥ ननु पूरणप्रत्ययान्तस्य सजातीयविषयत्वेऽपि प्रकृते किमायातमत आह

द्वितीयेति । (कै)

दृष्टान्तार्थं स इति भाव ॥

यदपेक्षं द्वितीयत्वमिति । (कै)

यदीय सहायत्वमित्यर्थ । द्वितीयशब्द सहायवाची । एव च यथा लोक स्वसजातीयमेव सहायमुपादत्ते एव शब्दोऽपि प्रयोगे सहाय सजातीयमेवोपादत्ते न विजातीयमेतन्मुलिकैव सहचरितासहचरितयो सहचरिते सम्प्रत्यय इति परिभाषा । तच सहचरितत्व सदृशत्वमेवेति दिक् ॥

सम्भवेत्विति । (कै)

वीजयत वेजयतीत्यादौ। अच तुनापूर्वोक्तप्रयोगाभावरूपस्तदसम्भवो ध्वनित ॥

परस्परेति । (कै)

विशब्दसाहचर्य्यात् पराशब्दोऽप्यवन्त प्रसिद्धो गृह्यते । तत्

साहचर्य्याच्च विरुपसर्ग एवेति भाव । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्या-नित्यत्वाज्ञेरित्यत्र इयङभाव ॥

— —

[1]आङो दोऽनास्यविहरणे।१।३।२०॥

विभाग इति । (कै)

व्यसनशब्दस्य पीडाया रूढत्वेऽपि ददाते पीडार्थकत्वासम्भवेन निषेधवैयर्थ्यात् स न गृह्यते इत्यर्थ ॥ विभागशब्देन तदनुकूल-व्यापारो गृह्यते तदाह

विकासनमिति ॥ (कै)

पादविहरणमिति । (कै)

इदमुपलक्षणम । "अग्नीन् विहर" इत्यादौ प्रज्वलनस्य विहार-शय्यासनभोजनेष्वित्यादौ लीलायाश्च प्रतीति । अत एव "वे पादविहरणे" इत्यत्र पादग्रहण चरितार्थम् ॥

---

१ आङो दोऽव्यसनक्रियस्य । वा । आङो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्त-व्यम । इहापि यथा स्यात् । विपादिका व्याददाति । कूल व्याददातीति ॥ तर्त्हि वक्तव्यम । न वक्तव्यम । इहाङो दोऽनास्य इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यद्विहरणग्रहण करोति तस्यैतत् प्रयोजनमास्यविह रणसमानक्रियादपि यथास्यात् । यथा जातीयका चास्यविहरणक्रिया तथा जातीयकाऽन्याऽपि ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च । वा । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । इह-माभूत् । व्याददते पिपीलिका पतङ्गस्य मुखमिति ॥

दुःखादिष्विति । (कै)

"व्यसन विपद्भ्रंशे दोषे कामजकोपजे" इति कोशात दुःखादिसम्बन्धिक्रियावृत्तेरपि प्रतीतिप्रसङ्ग इति भाव । क्रियाग्रहणे तु व्यसनरूपक्रियावाचकस्यैव ग्रहणाद्विभागार्थकलाभ । स्वरूपतो दुःखादिक तु न क्रिया नापि धातुवाच्यमिति बोध्यम् ॥

विपादिकां व्याददातीति । (भा)

विपादिका वृत्तिविभागानुकूलो व्यापार एककर्त्तृक इति बोध ॥ आस्यस्य द्रव्यत्वात् कथ तत्र धातोर्वृत्तिरत आह

आस्येति । (भा)

आस्यवृत्तिविभानुकूलव्यापारे इत्यर्थ ॥ नन्वेवमास्यसमवेतक्रियेतरार्थवृत्तेर्दाधातोरित्यर्थे "गामादाग्रहणेष्वविशेषात्" सर्वदाशब्दाना ग्रहण स्यादत आह

ददातेरेवेति । (कै)

आङ्पूर्वस्येति शेष ॥

नान्येषामिति । (कै)

अनभिधानादिति भाव । एतेन शोधनखण्डनादिनामप्यास्यसमवेतक्रियात्वाविशेषादन्येषामपि दारूपाणा ग्रहण प्राप्नोतीति परास्तम् ॥

आस्यसमवेतैवेति । (कै)

आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियावृत्तेर्नेत्यर्थ । आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियालक्षकास्य शब्देन च समास । एवच स्वमुखमित्यादौ

न दोष । तदर्थफलस्य सयोगस्य कर्त्तृकर्मोभयसमवेतत्वात न्याय्यत्वादाह

पर्य्युदास इति । (कै)

तेन मुखव्यापादिके व्यादत्ते इत्येव । वस्तुत प्रसज्यप्रतिषेध एव स्वाङ्गकर्मकादित्यस्यान्वयासम्भवात प्रत्युदाहरणभाष्येण तस्य तत्सम्बन्धस्यैव बोधनात् । न हि विधिशेषत्वे तत प्रत्युदाहरण सम्भवतीतिपरे ॥

विहरणविशेषेति । (कै)

विकासरूपेत्यर्थ । आस्ये दृष्ट विहरणमित्यर्थाद् इति भाव ॥ अत एव

यथाजातीयका (भा)

इत्यादिभाष्य सङ्गच्छते ॥

न तु पारिभाषिकमिति । (कै)

कृत्रिमत्वाद्रूढत्वाच्च। यद्यपि तस्यैवग्रहण न्याय्य तथापि व्याख्यानाल्लक्ष्यानुसाराच्चेदमेव गृह्यन इति भाव ॥

स्वाङ्गकर्मकाद् (भा)

इति पञ्चमीनिर्देशात् ।

अव्यसनक्रियस्य (भा)

इति षष्ठीनिर्देशाच्च सूत्रस्य “द्” इति पद पञ्चम्यन्त षष्ठ्यन्त वाऽस्तु इति वार्त्तिककारो मन्यते ॥

---

१ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

कर्मप्रवचनीयेति । (कै)

धात्वर्थविशेषकत्वे तु धातोरकर्मकत्वान्माणवकमिति द्वितीयानापत्तिरिति भाव ॥

आगमेः (वा)

इति वार्त्तिके गमेर्ण्यन्तस्य निर्देश इति बोध्यम ॥

---

१ उपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । अनु (१ । ४ । ८५) क्रीडतिमाणवकमिति ॥ समोऽकूजने । वा । समोऽकूजन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सङ्क्रीडन्ति शकटानि ॥ आगमे क्षमायाम् । वा । आगमे क्षमायामुपसख्यान कर्त्तव्यम । आगमयस्व तावन्माणवक ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम । वा । शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसख्यान कर्त्तव्यम् । विद्यासु शिक्षते । धनुषि शिक्षते ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु । वा । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसख्यान कर्त्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्ट । अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वाश्रयार्थी ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये । वा ॥ हरतेर्गतताच्छील्य उपसख्यान कर्त्तव्यम । पैटकमश्वा अनुहरन्ते । मातृक गावोऽनुहरन्ते ॥ आङि नुप्रच्छ्योः । वा । आङि नुप्रच्छ्योरुपसख्यान कर्त्तव्यम । आनुते शृगाल । आपृच्छते गुरुमिति ॥ आशिषि नाथ । वा । आशिषि नाथ उपसख्यान कर्त्तव्यम् । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ॥ शप उपलम्भने । वा । शप उपलम्भन उपसख्यान कर्त्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते ॥

मा त्वरिष्ठा इति । (कै)

अध्ययनाद्यर्थं कंचित्कालं चमस्व मा त्वरां कुर्वित्यर्थः ॥

शिक्षेरिति । (वा)

सनि "सनिमीमा" इति इस्भावे अभ्यासलोपे "स्को" इति लोपे षत्वे इक् प्रत्यये शिक्षेरिति निर्देशः ॥ नन्वेवं जिज्ञासायामित्यसङ्गतम् । ज्ञानेच्छा हि तदर्थः । लभ्ये तु ज्ञानं शक्तौ विषयः शक्तिः । समर्थेच्छायामिति चेन्न । ज्ञानविशिष्टायाः शक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानस्यापि तत्त्वानपायात् । इयांस्तु विशेषः । इच्छा सनर्थः शक्तिः प्रकृत्यर्थः । [१]तस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनेपदद्योत्यमिति तदाह

केचिदिति ॥ (कै)

ननु प्रतिपदोक्तशिक्षेरेव ग्रहणं युक्तमत आह

विध्यर्थमिति । (कै)

एवं च विधित्वानुरोधेनैव परिभाषात्याग इति भावः ॥ नन्वेवं शक्तीच्छावाचकस्य शिक्षेः कथं जिज्ञासायां वृत्तिरत आह

क्रियाविषयश्चेति । (कै)

एवं च जिज्ञासाविशेषणीभूतज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषयकत्वं तस्य जिज्ञासायामिति च विषयसप्तमीति भावः । तदाह

---

१ तस्य ज्ञानविषयत्वभावे पदे द्योत्यमिति तत्त्वानपायादाह । इ ॥

इहेति ॥ (कै)

जिज्ञासितुमिति । (कै)

जिज्ञासाविषयत्वे ज्ञानार्थशक्तौ जिज्ञासार्थत्वारोप । वार्त्तिककृता शिक्षे सनन्तस्य ग्रहणमिति ज्ञापयितु जिज्ञासाया विषयत्वेन निर्दे-श कृत इति बोध्यम् । विद्याविषयज्ञानफलक शक्तीच्छेति बोध । आत्मनेपदसमभिव्याहारे सन प्रकृते शकेर्ज्ञानविषयशक्तिबोधकत्व-मिति तात्पर्य्यम् ॥

जिज्ञासायाः । (कै)

इच्छाविशेषणीभूतज्ञानस्या ॥

विधेरेवत्विति । (कै)

शिक्षेरनुदात्तत्वेनात्मनेपदस्य सिद्धत्वादित्यर्थ ॥

विषयत्वेनेति । (कै)

तत्र हर्ष कारण जीविकाकुलायकरणे फल इति विवेक ॥ हृष्टा बाला धूलिमवकिरतीत्यत्रापि स्यादत आह

हर्षादिष्वेवेति । (कै)

हर्षादिपूर्वकाऽऽलेखन एवेत्यर्थ । इहाऽऽलेखनाभावान्नसुट् शब्द-शक्तिस्वभावात् । सुट्विषय एवात्मनेपदमिति भाव ॥ ताच्छील्यम अविच्छेदेन शीलन तदाह

सततमिति ॥ (कै)

पैतृकम् (भा)

इत्यत्र [1]"तत आगतम्" इत्यधिकारे [2]"ऋतष्ठञ्" । ताच्छील्ये कि रावणमनुहरति नट । नाथतेरनुदात्तेत्वाद्वचनानर्थक्यमत आह

आशिष्येवेति ।

इद भूयाद् इति इच्छा आशी तत प्रयुक्त परहितानुकूलो व्यापारो याचना इति आशीर्याचनयोर्भेद । अस्यानुदात्तेत्व तु युजर्थमिति बोध्यम ॥

शब्दं करोतीति । (कै)

स्तुत्यर्थकोऽपि "नु" आङ्पूर्वोत्कण्ठापूर्वकशब्दमात्रे रूढ इति भाव ॥ शपतिर्नानार्थ । अस्याक्रोशे । देवदत्त शपतीति । निन्दतीत्यर्थ । अस्तितत्त्वावेदनपूर्वक तत्प्रत्यायनाय ब्राह्मणादे कचिद् हस्तादिना साक्षात् स्पर्शरूपे मानसस्पर्शरूपे वा शपथे । यथा विप्रे शपे चात्रधर्मेण शपे इत्यादौ । तृतीया तु कर्मणोऽपि करणत्वविवक्षया । अस्ति प्रकाशने देवदत्ताय शपते कथयतीत्यर्थ । तत्र स्वरितत्वात् सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । तदपि प्रकाशनार्थ एव तदाह

उपलम्भनं प्रकाशनमिति ॥ (कै)

यद्येव शपतेर्ण्यन्तजानात्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वे देवदत्त शपत इत्यापत्तिरत आह

[3]श्लाघह्नुङिति ॥ (कै)

---

१ अ ४ । पा ३ । सू ७४ ॥ २ अ ४ । पा ३ । सू ७८ ॥
३ अ १ । पा ४ । सू ३४ ॥

ननु ज्ञापयितुमिष्टस्य सम्प्रदानत्व ज्ञापयितुमिष्ट वा णौ कर्मत्वाशङ्क्याह,

केचिदिति । (कै)

प्रधानभूतप्रत्ययार्थकर्मण एव ग्राह्यत्वादिति भाव ॥

य इति । (कै)

प्रथमोपस्थितत्वात् प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यमिति भाव । प्रकृते देवदत्तस्तादृश एवेत्याशय । अत्राद्य मत न युक्त तथाहि सति ज्ञाप्यमान इत्येव सिद्धे तदुपादानवैयर्थ्यापत्ते । सख्य शपामि यदि किचिदपि स्मरामि इत्यादौ तु शपनार्थकत्वाचात्मनेपदम । काशिकादौ तु उपलम्भन शपथ इति व्याख्यात तच्चिन्त्यम् । उपलम्भनशब्दस्य तु योगेन प्रकाशनार्थकत्वात् । शपथे रूढिकल्पने न मानम् । अत एव हरिणैतदुदाहरणे शपिर्द्विकर्मक इति व्याख्यातम ॥

---

[1]समवप्रविभ्य: स्थ: । १ । ३ । २२ ॥

अस्तिमिति । (भा)

केचित् सकारमात्र धातु पठित्वा पिति सार्वधातुकेऽडाटौ गुणवृद्धिरूपौ आगमावित्याहु ॥

विकाराविति । (भा)

सस्थानेऽस्ति मा सिच इत्यर्थ ॥

---

१ आङः स्थ प्रतिज्ञाने । वा । आङ स्थ प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । विकारो गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

[1]उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

सर्वस्यापि धात्वर्थस्येहानुविद्धत्वाद्विशिष्टोपादान व्यर्थमत आह

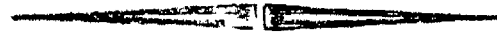
ईहेति ॥ (भा)

प्रत्युदाहरणे तादृशव्यापाराभाव दर्शयति

उत्पद्यत इति ॥ (कै)

---

[2]उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

ननु देवपूजाया मन्त्रकरणकत्वात सूत्रेणैव सिद्धमत आह

---

१ उद ईहायाम् । वा । उद ईहायामिति वक्तव्यम् इह मा भूत् । उत्तिष्ठति सेनेति ।

२ उपाद्देवपूजासगतकरणयो । वा । उपाद्देवपूजासगतकरणयोरिति वक्तव्यम । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुपतिष्ठते ॥ सगतकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।
पश्य वानरसैन्येऽस्मिन् यदर्कमुपतिष्ठते ॥
मैव मस्था स चित्तोऽयमेषोऽपि हि यथा वयम ।
एतदप्यस्य कापेय यदर्कमुपतिष्ठति ॥

अमन्त्रेति । (कै)

अमन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानात् स्थ इत्यर्थ इति भाव ॥

मैत्री सम्बन्धः । (कै)

प्रीतिरूप ॥ ननु पथ्यपि सगतकरणमस्तीति पृथग् ग्रहण व्यर्थमत आह

प्राप्नोतीति । (कै)

प्राप्यप्रापकव्यापारपूर्वकसम्बन्धो हि तत् । न चेह तदस्ति यत पथ स्रुघ्नस्य च बुद्धिकल्पितप्राप्तिक्रियापेक्ष कारकत्व न तु वस्तुत इति भाव ॥

लिप्सयेति । (कै)

लिप्साकारणके उपगमने गमेर्वृत्तिरिति भाव ॥

अपर आह । उपाद्देवपूजासगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् । सगतकरण उदाहृतम ॥ मित्रकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते । पथि । अय पन्था स्रुघ्नमुपतिष्ठते । अय पन्था साकेतमुपतिष्ठते । वा लिप्सायाम् । वा । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठतीति वा ॥

[1]उद्विभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

उत् तपति सुवर्णम् इत्यादिप्रयोगादकर्मकत्व तपेर्विशेषण न सम्भवतीत्यत आह

भासन इति । (कै)

उत्तपते वितपते सूर्य्य इत्युदाहरणम् । भासत इत्यर्थ ॥

स्वमङ्गमिति । (कै)

न तु [2]"अद्रव मूर्त्तिमद्" इति भाव ॥ प्रत्युदाहरणविशेषप्रश्ने तात्पर्य्यमाह

किमयमिति । (कै)

---

१ अकर्मकादित्येव (१ । ३ । २६)। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार ॥ स्वाङ्गकर्मकाच । वा । स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम । उत्तपते पाणी । वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पृष्ठम् ॥ अथोद्विभ्यामित्यत्र कि प्रत्युदाह्रियते । निष्टप्यत इति । कि पुन कारणमात्मनेपदमेवोदाक्रियते न परस्मैपद प्रत्युदाहार्य्य स्यात् । तपिरयमकर्मक । अकर्मकाश्चापि सोपसर्गा सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्त्तार सकर्मका अकर्मका भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्त्तार सकर्मका अकर्मका भवन्तीत्यन्तरेणापि कर्मकर्त्तार सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहति इत्यकर्मक । भार वहतीति सकर्मक । तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्य्यम ॥

२ अद्रव मूर्त्तिमत् स्वाङ्ग प्राणिस्थमविकारजम् ।
अतस्थ तत्र दृष्टञ्च तस्य चेत्तत् तथायुतम ॥ ४ । १ । ५४ ॥

यदि कर्मकर्त्तृत्व विकार्यकर्मकत्वमुत्तपतेस्तदाविध्यर्थम । अथ कर्मकर्त्र्यैककर्मकत्व ततो नियमार्थमिति भाव ॥ नियम पचे यगादिनिवृत्ति फलमिति यगादिमत्प्रत्युदाहार्य्यम् इत्याह

उद्विभ्यामिति ॥ (कै)

भाष्ये

तपिरयमकर्मक इति । (भा)

तपिरयमकर्मक । सूत्रे गृहीतोऽकर्मकाद् इत्यधिकारादित्यर्थ ॥ अकर्मकत्व चास्य कर्मकर्त्र्य्येवेति न परस्मैपद प्रत्युदाहर्त्तु शक्य-मिति भावस्तदाह

भासत इति । (कै)

इत्यत्र अर्थे शुद्धस्तपिरकर्मक उदादिपूर्वस्तु अन्तर्भावितण्यर्थत्वात सकर्मक एव । तस्य च न कर्मकर्त्तृत्व विना ऽकर्मकत्वमिति विधित्वासम्भव इति भाव ॥

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

उदिद्रूपोपसर्गस्तु अन्तर्भावितण्यर्थत्वस्यैव द्योतक इति भाव ॥

तपिः सकर्मक इति । (कै)

उदादिपूर्वक सकर्मक एवेति भाव ॥

अन्यत्रापीति । (कै)

उद्विभ्यामन्यत्रापीत्यर्थ । "अत्रापीति" पाठे निष्टप्यत इत्य-त्रापीत्यर्थ ॥

इदानीमिति । (कै)

अकर्मकाणामुपसर्गसम्बन्धेऽपि प्रलम्बत इतिवत सकर्मकत्व-
नियमाभावाद्द्विधिरेव सिद्धान्त इत्याशय ॥

नदी वहति (भा)

इत्यस्य स्यन्दत इत्यर्थ ॥

तद्देवमिति । (कै)

उपसर्गसम्बन्धेऽपि इत्यर्थ । एव च कर्मकर्त्तार विनाप्युदाहरण-
सम्भव इति भाव ॥ तत् किं कर्मकर्त्तर्य्युत्तपत इत्यस्माद् यगिष्ट ।
नेष्ट प्रकारान्तरेण तद्व्यावृत्तेरित्याशयेनाह

कर्मकर्त्तरि त्विति । (कै)

आत्मनेपदविधावकर्मकाद्यक्चिणो प्रतिषेधेनोपसर्गान्तरसम्बन्धे
तत्र यक्चिणौ भवत एवेति बोध्यम ॥

---

[1]आङो यमहनः।१।३।२८॥

भाष्ये

आयच्छतीति । (कै)

आकर्षतीत्यर्थ ॥

---

१ अकर्मकादित्येव। आयच्छति रज्जु कूपात् । आहन्ति वृषल पादेन ॥
स्वाङ्गकर्मकाच्च । वा । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम। आयच्छते पाणी। आहते
उदरमिति ॥

१ आङ्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्या स्वाङ्गकर्मकाभ्या च यमि हनिभ्यामात्मनेपद

१समो गम्यृच्छिभ्याम् । १ । ३ । २९ ॥

विद्यादीनामपि सूत्र एव वृत्तिकारै पाठाद्वार्त्तिक व्यर्थमत आह

समो गमिति ॥ (कै)

प्रामादिक स पाठ इति भाव ॥ भाष्ये

गमादिष्विति । (भा)

बहुवचन प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण ॥ भाष्ये

---

१ समोगमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसख्यानम । वा । समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसख्यान कर्त्तव्यम । स वित्ते । स पृच्छते । स स्वरते । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्च । वा । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम । मासमृत । मासमृषाताम् । मासमृषत । अर्त्ति । श्रु । स शृणुते । दृशि । स पश्यते ॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् । वा । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम् । निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥

स्यात् । आयच्छते । आहते । आयच्छते पाणिम । आहते शिर । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथ तर्हि "आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष" इति भारवि । अत्र केचित् । आजेति पद छित्वा घ्न इति भावे क्विपि चतुर्थ्येकवचनान्तमुक्त्वा घ्ने हन्तुम आज जगाम इति व्याचख्यु । तन्न । आजेर्लिटि वीभावेन विवायेति सिद्धान्तात् । अन्ये तु विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्व वक्षमास्फालितवान् इत्यर्थ । भागवृत्तौ तु प्रमाद एवायम् इत्युक्तम् । एव च मोहाद् आहध्व मा रघूत्तमम् इति भट्टिप्रयोगोऽपि चिन्त्य ॥

मासम्स्तेति । (भा)

अङ् विधौ लुप्तविकरणसाहचर्य्याद् जुहोत्यादेरेव ग्रहणमिति भ्वादेरिदम्। तस्य तु मासमरतेत्यादि। परस्मैपदेष्विति तु अङ् विधौ न सम्बध्यते योगविभागसामर्थ्यादिति वृत्ति। भाष्यो-दाहरणबलात सम्बध्यत एव योगविभागो वैचित्र्यार्थं। यद्वा वार्त्तिके ऋदृशि साहचर्य्यात भ्वादेरेव ग्रहणमिति दर्यर्तेनात्मने-पदमित्यन्ये। निरस्यति समूहत्यो सकर्मकत्वादाह

अचेति ॥ (कै)

---

[1]आङ उद्गमने। १। ३। ४०॥

ननु "ज्योतिषामुद्गमने" (वा) इत्यस्य ज्योति सम्बन्ध्युद्गमने इत्यर्थ। एव च पची सूर्य्यमाक्रामतीत्यत्रापि प्रसङ्ग। यद्वा कर्त्तरि कर्मणि वा षष्ठीत्यत्र विनिगमनाविरहात्तत्रापि प्रवृत्ति। न च[2] "उभयप्राप्तौ" इति कर्मण्येवैषा षष्ठी तथा सति

ज्योतिरुद्गमने (भा)

इति भाष्यकृत्सारसमस्तप्रयोगानुपपत्तिरित्युभयोपादान एव तत्प्र-वृत्तिरत आह

---

१ ज्योतिषामुद्गमने। वा। ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम। इह मा भूद् आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति॥

२ उभयप्राप्तौ कर्मणि। २। ३। ६६॥

उद्गमने इति । (भा)

प्रत्युदाहरणभाष्ये "हर्म्यतलात्" इत्येव पाठ साम्प्रदायिक इति भाव । एव चोद्गमनमचोदय एवेति बोध्यम् ॥

---

[१]व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादिवत्तिरश्चा व्यक्तवाक्त्वाभावात सर्वे व्यक्तवाच इत्यसंगतमत आह

ये इति ॥ (कै)

भाष्ये

येषां वाच्यकारादय इति । (भा)

---

१ व्यक्तवाचामिति किमर्थम् । ***वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ।** व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाच । आतश्च व्यक्तवाच कुक्कुटेनोदित उच्यते कुक्कुटो वदतीति ॥ एव तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो ये व्यक्तवाच इति । के च साधीय । येषा वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते ।

---

* इह तनु शब्दस्य ह्रस्वान्तत्वे "सम्बुद्धौ च" (७ । ३ । १०६) इति गुणेन भाव्यम् । दीर्घान्तत्वे नदी लक्षणा कप् प्राप्नोति । सत्यम । तनु शब्द स्त्रीजातौ कविभि प्रयुज्यते । तस्माद् "ऊङ् उत" (४ । १ । ६६) इत्यूङि कृते कर्मधारयोऽयम् इति ॥ "वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा" इति दृष्टान्ततयाचोक्तम भगवता ॥

येषा वाचि [1]वैखरीरूपायामकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते व्यक्ता भवन्तीत्यर्थ ॥

कुक्कुटा कुक्कुडिति (भा)

भाष्यस्य वदन्तीति शेष । एव जना "आङ" इत्यन्वय ॥ वाचि शब्दे [2]"निष्ठा" इति पूर्वनिपात ॥

---

१ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ भा ॥
वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम ।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाच पर पदम ॥ हरि ॥
२ अ २। पा २। सू ३६ ॥

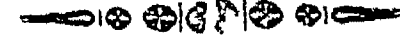
न चैतेषा वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते। आतश्च व्यज्यन्त एव ह्याहु कुक्कुटा कुक्कुड् इति। नैव न आङ । अनुकरणमेतत् तेषाम ॥ अथवा नैव विज्ञायते व्यक्ता वाग् येषा त इमे व्यक्तवाच इति । कथ तर्हि। व्यक्ता वाचि वर्णा येषा त इमे व्यक्तवाच इति ॥

एतदेवाश्रित्य उक्त कविना । यथा,—

अपनय पादसरोजमङ्कत
शिथिलय बाहुलता गलादृताम् ।
क्व च वदनेंशुकमाकुलीकृतम्
वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा ॥

एतत् सूत्र व्याख्यानावसरे पदमञ्जर्यामुक्त हरदत्तेन ॥

[१]अवाद्ग्रः । १ । ३ । ५१ ॥

अनुगृणातीतिवत अवगृणातीति प्रयोग को वारयेद् अत आह

नियतेति ॥ (कै)

क्रियाविशेषणानाम् । (कै)

तद्विशेषणार्थद्योतकानाम ॥

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

तृतीयायोगाभावे आत्मने पदनिवृत्त्या तस्य चारितार्थ्यात् प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

---

१ अवाद् ग्रो गिरते । वा । अवाद् ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् । तत्तर्हि वक्तव्यम । न वक्तव्यम् । प्रयोगाभावात् । अवाद्ग्र इत्युच्यते न चावपूर्वस्य गृणाते प्रयोगोऽस्ति ॥

अपर आह,—

अयि विजहीति दृढोपगूहन
त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते
वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

कुमारदासकृतोऽयमिति कश्चित्

धातोरिति ॥ (कै)

तदर्थेन । (कै)

करणेन ॥

[1]केचिदिति । (कै)

"सर्वत्रे"ति सामान्योक्तेरिति भाव ॥

यत्रापीति । (कै)

अस्ति गते इत्यादौ ॥

अन्ये त्विति । (कै)

प्रकरणादिति भाव ॥

अन्तरङ्गत्वम् (कै)

गेन्नमेव ॥

---

[2]दाणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे १ । ३ । ५५ ॥

अशिष्टो ऽविहितो व्यवहार इत्यर्थे दास्यै सयच्छति वास इत्यत्रापि स्यादत आह

---

१ "केचिद्" इत्यारभ्य "अन्तरङ्गत्वम्" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

२ सा चेत् तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते । कथ नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । एव तर्ह्यशिष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपद च । दास्या सप्रयच्छते । वृषल्या सप्रयच्छते । यो हि शिष्टव्यवहारो ब्राह्मणेभ्य सप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम । यद्येव नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानी तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदश्च ।

अशिष्टानामिति । (कै)

अशिष्टशब्द प्रतिषिद्धकर्त्तृषु रूढ इति भाव ॥ भाष्ये "अनेन" इति नास्तीति कैयटस्वरस ॥

अशिष्टव्यवहार इति (भा)

तु कर्त्तव्यमेव ॥

दास्यै इति । (कै)

दास्यभिलषित धूर्त्त करोति दासी च धूर्त्ताभिलषितमिति व्यतिहारसिद्धि । दानपूर्वकोपभोगे च सम्प्रयच्छतिरिति भाव । अत्र वदन्ति । यदि "अनेन" इत्यादि पूर्वपक्ष्युक्तिरित्युक्तिप्रत्युक्तिस्वारस्येन प्रतीयते । तथा सहोपभुङ्क्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतिहाराप्रतीते । विश्राणनमादाय तु न स । अन्ययोग्यैकजातीयक्रियाणामन्येन करणे हि स । तस्यै विश्राणतामुपभुङ्क्ते इत्यर्थे कर्मव्यतिहाराप्रतीतावप्यशिष्टत्वप्रतीत्या तत्रेष्टात्मनेपदासिद्धेश्च । उपपदविभक्तेरिति न्यायेन विश्राणननिरूपितचतुर्थ्या एवापत्तेश्च । धातोर्व्यतिहारे वृत्तावपि "कर्त्तरि" इति सूत्रे तद्धात्वर्थकर्त्तृमात्रे तङो विधानौचित्येन तिङोक्तत्वात्तेनैव न्यायेन प्रथमापत्तेश्च । अत एव क्रियायोगे कर्त्तरीत्येव तृतीयाया सिद्धायामक्रियायोगार्थं सूत्रमिति[१] "तेन सह" इति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति इत्यलम ॥

---

१ अ २ । पा २ । सू २८ ॥

सह युक्ते तृतीयास्याद् व्यतिहारे तङो विधि ।
सह युक्ते ऽप्रधाने (२ । ३ । १९) इत्येव तृतीया भविष्यति कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे (१ । ३ । १४) इत्यात्मनेपदम ॥

[1]उपाद्यमः स्वकरणे।१।३।५६॥

स्वस्य मत ग्राटकान्तस्याभूतप्रादुर्भावलक्षणकरणायोगात् [2]प्रश्नानुपपत्तिरत [3]आह

स्वस्येति॥ (कै)

करणं (कै)

क्रिया। ग्रहणादिरूपेत्यर्थ॥

अन्तरङ्गत्वादिति। (कै)

निष्पन्नस्य हि ग्रहणम्। निष्पत्तिश्च निष्पादनाधीनेत्यन्तरङ्गता। किंचायमर्थ प्रकरणाद्यनपेक्ष। अर्थान्तरे तु तदपेक्षेत्यन्तरङ्गल केचिदाहुरिति। तदा हि अस्व स्व करोतीति वाक्येन भवितव्यमित्यरुचि॥

प्रकृतेरिति। (कै)

स्वकरण इत्यस्य स्वलवतो निष्पादने इत्यर्थ इति भाव॥ चिस्तु न वास्तवे तथा भवने किन्त्वारोपित एव स्वभावादिति तात्पर्य्यम्। इदमेव वैचित्र्यम्॥

---

१ इह कस्मान्न भवति। स्व ग्राटकान्तमुपयच्छतीति। अस्व यदा स्व करोति तदा भवितव्यम्। यद्येव स्वीकरण इति प्राप्नोति (५।४।५७)। विचित्रास्तद्धितवृत्तय। नातस्तद्धित उत्पद्यते॥

२ प्रश्नानुपपत्तिश्च। इ॥

३ "अत आह" इत्यारभ्य "निष्पत्तिश्च" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके॥

[1]नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥

औषधेनेति । (कै)

"[2]ज्ञो ऽविदर्थस्य" इति करणे शेषषष्ठीति भाव ॥ भाष्ये

अकर्मकाज्जानातेः (भा)

इत्यस्य सनन्तादिति शेष ॥

पूर्ववत्सन इत्यनेनेति । (कै)

"[3]अकर्मकाच्च" इति सूत्रेण केवलाज्जानातेस्तङ्विधानादिति भाव ॥

---

१ अनोर्ज्ञ प्रतिषेधे सकर्मक वचनम । वा । अनोर्ज्ञ प्रतिषेधे सकर्मकवचन कर्त्तव्यम् । इह माभूत् । औषधस्यानुजिज्ञासत इति ॥ न वाऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । वा । न वा कर्त्तव्यम । कि कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात । अकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपद विधीयते पूर्ववत् सन (१ । ३ । ६२) इति (१ । ३ । ४५) ॥ प्रतिषेध पूर्वस्य च । वा । पूर्वस्य (१ । ३ । ५७) चाय प्रतिषेध । स च सकर्मकार्थ आरम्भ । कथ पुनर्ज्ञायते पूर्वस्याय प्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । कथ पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इति । अकर्मकाज्जानाते सन आत्मनेपदवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥

२ अ २ । पा ३ । सू ५१ ॥ ३ अ १ । पा ३ ' सू ५७ ॥

शदे: शित:।१।३।६०॥

—— o ——

शदे परो य शित् प्रत्ययस्तत परस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदमेवेति मत्वा वार्त्तिकावतार इत्याशयेनाह

शिदिति ॥ (कै)

ननु विकरणात् पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावेऽपि लादेशवाक्येन सामान्यत प्राप्त सार्वधातुकमाश्रित्य सार्वधातुकविषये विधीयमाने विकरणे कृते नियम स्यादत आह

शेषत्वादिति । (कै)

[1]"अनुदात्तङित" [2]"भावकर्मणो" इति सूत्रद्वयापेक्षशेषस्यैव तत्र ग्रहणादित्यर्थ । विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वादिति भाव ॥

निवर्त्तयितुं शक्यत इति । (कै)

---

१ अ १ । पा ३ । सू १२ ॥ २ अ १ । पा ३ । सू १३ ॥

शदे शित । १ । ३ । ६० ॥ शदे शित परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव । वा । शदे शित परस्मैपदाश्रयत्वात् आत्मनेपदस्याभाव । शीयते । शीयेते । शीयन्ते ॥ किं च भो शदे शित् परस्मैपदेषु इत्युच्यते । न खलु

शदे शित । १ । ३ । ६० ॥ शदेरिति । भा । शिद्विकरणोत्पत्ते पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात् परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शित् प्रत्यये नानेन विहित परस्मैपद निवर्त्तयितु शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणा-

भुक्तवन्त प्रतीतिन्यायेनेति भाव । शास्त्रान्तरेण कृतनियमस्य निवृत्तिरशक्या । तेन निवर्त्तितवडा प्रतिपत्तिस्त्वाशक्येति तात्पर्य्यम् ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

वक्ष्यमाणरीत्या इत्यर्थ ॥ यद्येतत् सूत्रद्वयोत्तर शेषादित्युच्येत तर्हि निविशत इत्यादौ परस्मैपदस्याप्यापत्तिरित्याशयेनाह

समस्तमेवेति । (कै)

एव च तदपेक्ष एव शेष "[1]शेषाद्" इति सूत्रे । अत्र च तस्याप्राप्त्यानियमेनैव लादेशा इति भाव । भाष्यात्मनेपदनियम-विषयोऽप्यशेष एवेति तात्पर्य्यम् । एव च न परस्मैपदाश्रयत्वमिति बोध्यम् ॥

लादेशेषु कृतेष्विति । (कै)

प्रसक्तेष्वित्यर्थ ॥

---

१ अ १ । पा ३ । सू ७८ ॥

परस्मैपदेषु इत्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" "भावकर्मणोरात्मनेपदम्" *इत्येतौ द्वौ योगावुक्त्वा "शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" †उच्यते । एव न च परस्मैदेषूच्यते परस्मैपदेषु च

मप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम ॥ किं च भो इति । भा । सार्वधातुकसशब्देन श्रितो विधान न परस्मैपदसशब्देन ॥ न खल्विति । भा । सामर्थ्यादिति भाव ॥ क पुनरिति । भा । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरण महावाक्य निय-

---

* अ १ । पा ३ । सू १२-१३ ॥ † अ १ । पा ३ । सू ७८ ॥

विकरणे इति । (कै)

"विकरणेभ्यो नियमो बलवान्" इति तु शित इत्येतत सामर्थ्यादेतद्विषये नाश्रीयते इति भाव ॥ नन्वेव शदे शेषत्वाभावे शत्स्यतीत्यादावपि परस्मैपदनियमो न स्यादत आह

शदेः शित एवेति । (कै)

तादृशशदि विषय एव नियम इत्यतादृश शेष एवेति भाव ॥ विकरणेभ्यो नियमो बलवत्तानाश्रयणमजानान शङ्कते भाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

नन्वेतदनुक्तौ महावाक्यस्यासमाप्ततया शेषपदार्थानिर्णयेन शेषा-दित्यस्याप्रवृत्तेर्यदीदमित्यादि कथमत आह

यद्यपीति । (कै)

अय भाव । "[१]अनुदात्तङित" "[२]भाव कर्मणो" इत्येतद्वय नियमार्थं शेषादिति च। तत्र "शेषाद्" (१। ३। ७८) इति

१ अ १। पा ३। सू १२॥ २ अ १। पा ३। सू १३॥

विज्ञायते। क पुनरर्हत्येतौ योगावुक्ता शेषात् कर्त्तरि परस्मैपद वक्तुम। किं तर्हि । अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात् कर्त्तरि परस्मै-पदमित्युच्यते। एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति। कथम। इद तावदय

मार्थम। तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेऽशिति विकरणे कृते नियमोऽय प्रवर्त्तते। शदे शित एव न तु शत्स्यतीत्यादाविति भाव ॥ एवमपीति । भा। यद्यपि तात्पर्य्यपर्य्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्व तथाप्येकैकसूत्रार्थ-

सूत्रे शेषस्य तद्दयापेक्ष एव। इतरसूत्राणि तु शेषादिति प्राप्त-परस्मैपदबाधनेनात्मनेपदविधायकानि तत्र शित पूर्वमस्या प्राप्ते-र्बाधकाभावात परस्मैपदे जाते पश्चाज्जातनिवृत्त्ययोगेनाप्रामाण्य-मस्यापद्यते इति भाव ॥

यदीदं नोच्येत (भा)

इति भाष्येण बाधकत्वमेषामिति दर्शितम ॥

अनारम्भे इति । (कै)

बाधकशास्त्राभावेन शेषपक्षनिपात । एव च परस्मैपदोत्पत्ति-र्निर्बाधेवेति भाव ॥

आरम्भ इति । (कै)

स्वरूपकथनमिदम ॥

तत । (कै)

शेष पश्चात ॥

उद्धारात् । (कै)

बहिर्भावात् ॥ नन्वेव लडादिष्वतिप्रसङ्गोऽत आह

प्रष्टव्य । यदीद नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपद-मिति चेत् परस्मैपदाश्रयो भवति ॥ सिद्धन्तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम ॥

पर्य्यालोचनकालेऽवान्तरव्यापारसम्भवाद्विध्यर्थता सम्भवत्येव । अनारम्भे शेष-पक्षे निक्षेपादारम्भे तत उद्धारात् ॥ लडादीनामिति । भा । आदि शब्द प्रकारे येषु शिता भाव्यन्ते लडादय ॥ शित् प्रकृतेरिति । भा । योग्यतया

आदिशब्द इति ॥ (कै)

श्निदुत्पत्तेः प्राक् श्नितप्रकृतित्वमत आह

योग्यतयेति ॥ (कै)

शदिरेवेति । (कै)

"शदेः श्नितः" इति समानाधिकरणे इति भावः ॥ नन्वनुदात्तङितौ भावकर्मणी च विहाय परिशिष्टस्यात्मनेपदवाक्यस्यावान्तरव्यापारापेक्षया विधित्वसम्भवस्योक्तत्वात् कथमेतदत आह

प्रकरणमिति ॥ (कै)

प्रवृत्तानि । (कै)

प्रसक्तानि ॥ नन्वेवमपि श्निदुत्पत्तेः प्राक् शेषत्वस्यैव सत्वेन विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्वात् परस्मैपदनियमो दुर्वारोऽत आह

तच्चैतदिति । (कै)

[1]"अनुपसर्गाद्वा" [2]"वृद्भ्यः स्यसनोः" इत्येतत् सामर्थ्यान्नियमस्य

१ अ १ । पा ३ । सू ४३ ॥ २ अ १ । पा ३ । सू ९२ ॥

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं शदेः श्नितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । श्नित इति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । सम्बन्धे षष्ठी । श्नितो यः शदिः । कश्च श्नितः शदिः ।

श्नित्प्रकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव श्निदुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते ॥ श्निद्विषयादिति । भा । श्निद्विषयत्वाच्छदिरेव श्निच्छब्देनाभिधीयते ॥ अथवेति । भा । प्रकरणं नियमार्थम् । तत्र नियमात् पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेन प्रवृत्तानि

बलीयस्त्वमत् एतत् सूत्रसामर्थ्यादेतद्विषये विकरणस्यैव बलवत्व ज्ञाप्यत इत्यर्थ ॥

पूर्वं विकरणा इति । (कै)

सार्वधातुकप्रसक्तिसाचेणेति भाव ॥

अनाश्रित्येति । (कै)

कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इत्येवमपि ज्ञापकस्य नेतु शक्यत्वात्तदनाश्रयणमिति भाव ॥ एव लावस्थायामडिति पच-मात्मनेपदप्रकरणस्य "[1]तिप्तसा"दि सूत्रेणैकवाक्यतेति पच चाना-श्रित्येदमित्यपि बोध्यम ॥

नानित्या इति । (कै)

अस्येति मन्यत इति शेष । तदेव स्थितमेतत । विकरणेषु कृतेषु भवत्यड्विकरणान्तभक्तो [2]धातुव्यवधायक इत्युपसख्या कार्य्य-मिति ॥ तच भाष्यकृत् विकरणोत्पत्ते प्राक् नियमस्य "अटश्च" सप्रधारण करोति

---

१ अ ३ । पा ४ । सू ७८ ॥   २ धातुव्यवधायकम इत्युपसख्यानम । क ॥

प्रकृति । शदे ष्नित् प्रकृतेरिति ॥ अथवाह्वाय शदे ष्नित इति न च शदि ष्निदस्ति त एव विज्ञास्याम शदे ष्निद्विषयादिति ॥ अथवा यद्यपि तावदे-तदन्यच भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इतीहैतन्नास्ति । विकरणो

वचैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पूर्वं विकरण प्रवर्त्तते पश्चाच्छित एव शदे-रात्मनेपदमिति नियम ॥ न्यविशतेति । भा । ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमेन भाव्य ततो नित्यत्वात् पूर्वं विक

एवं तर्हीति । (भा)

लादेश इत्यनेन नियमो विवक्षित ॥ ननु नियमोऽटि कृते न प्राप्नोति अटा व्यवधानादत आह

धातुभक्तत्वादिति ॥ (कै)

अटोऽपि कृताकृतप्रसङ्गत्वेन नित्यत्वमाशङ्क्याह

अडागम इति ॥ (कै)

अटो विकरणापेक्षया कथमनित्यत्वमत आह

विकरणेष्विति । (कै)

भाष्ये "आत्मनेपद एवे"ति नित्यत्वादट पूर्वं नियमप्राप्तिरिति भाव ॥

अडागमो भविष्यतीति (भा)

फलितनिर्देश । तथाचोपसख्यान न कार्य्यमिति भाव ॥ पुनरुपसख्यानवाद्याह

हि इहाश्रीयते श्रित इति ॥ उपसर्गपूर्वनियमेऽड्व्यवाय उपसख्यानम् । वा । उपसर्गपूर्वस्यनियमे अड्व्यवाय उपसख्यान कर्त्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रीणीत* । कि पुन कारण न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायड् धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य हि अडुच्यते† । विकरणान्त

रणा ततोऽडागम इति कि वार्त्तिकेन । उच्यते । एतदनाश्रित्यैतदुक्तम ॥ शब्दान्तरस्येति । भा । विकरणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नानित्या ॥ कृतेऽप्यटीति । भा । धातुभक्तत्वादटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद् व्यवधानाभावात् । अडागमस्त्वनित्य । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात् प्रतिबध्यते ।

---

* अ १ । पा ३ । सू १७–१८ ॥ † अ ६ । पा ४ । सू ७१ ॥

नित्यत्वाल्लादेशस्य (भा)

इत्यादि ॥

इति चेदिति । (भा)

अडपि नित्य इति वक्तव्ये निमित्तग्रहण किमर्थमत आह

कृतेऽपीति । (भा)

अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लडादिपरत्वाभावादडाद्यभावशङ्का स्यादिति भाव ॥

[1]तस्य तु धातु भक्तत्वादिति । (कै)

लादेशेभ्य परत्वादडागमे विकरणाभावात् स धातुभक्त इत्यर्थ ॥

सिध्यतीति । (कै)

आत्मनेपदनियम सिध्यतीत्यर्थ ॥

लादेशेषु । (कै)

"तिप् तस्" (३। ४। ७८) इति विहितेषु ॥

---

१ "तस्य धातु भक्तत्वादिति" इति उपलब्धविवरणेऽस्ति । उपलब्धकैयटे "तु" शब्दघटित पाठो दृश्यते ॥

चाङ्गम् । सोऽसौ सङ्घातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम ॥ एव तर्हीदमिह सम्प्रधार्य्यम् । अट् क्रियता विकरण इति किमत्र कर्त्तव्यम् ।

विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्य ॥ नित्यनिमित्तत्वादिति । भा । कृतेऽपि लादेशे स्थानिवद्भावाल्लुडादिव्यपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्त ग्रहणमुपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादड् बाध्यते तथापि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त विहन्यते न तदनित्यम् । तत्रोभयोर्नित्ययो

नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिति । (कै)

[1]"वृद्भ्य स्यसनो" इति तु विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्ति-रित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भाव ॥

आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति । (कै)

नियमाप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥

चोद्यम् । (कै)

उपसख्यानम ॥

अटो नित्यनिमित्तत्वात् (भा)

इत्युत्तरमुभयोर्नित्ययोर्नियमात परत्वादटि प्राप्ते त बाधित्वा विकरणे ततोऽटीति शेषपूरणेनेति भाव ॥ उभयोस्तात्रययो कथमन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वेऽत आह

लकारेति । (कै)

परनिमित्तकत्वादडागमो बहिरङ्ग इति वक्तु युक्त [2]"तस्मि-

1 अ १ । पा ३ । सू ९२ ॥ 2 अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

परत्वादडागम । नित्या विकरणा * । कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नु-वन्ति । अडपि नित्य । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्यकृतेषु शब्दान्तरस्य च

परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवति परत्वादडागम तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यव-धायकत्वात् सिध्यत्यात्मनेपदम् । नैष दोष । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वा-

* अ ३ । पा १ । सू ७७–८१ ॥

निति" परिभाषामपेक्षत्वात् तस्य विशेषापेक्षत्वेऽपि न बहिरङ्गत्व-मिति प्रागुक्तम। [1]प्रत्याख्यातहसिद्धान्तिनो"ऽन्तरङ्गस्तर्ही"त्युक्ति-र्भाष्ये। विधिवाक्येनैषामेकवाक्यताश्रयणान्नियमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थ ॥ उपसर्गकार्य्य चान्तरङ्गमिति "[2]सुट्कात्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम ॥ एतदुत्तरग्रन्थस्त्वेकदेशिन "अथवा ने" (भा) इत्येतत् पर्य्यन्तम्। तदाशयश्च पूर्वपक्षमुखेन मयोच्यते। नन्वन्तरङ्गस्तर्हि लादेशशब्देन नियमो विवक्षित उत तिप्तम् इति विधि । नाद्य । "नेर्विश" (१। ३। १७) इत्यादि पदान्तरापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् द्वितीयो ग्राह्यस्तत्राह

नैतदिति। (भा)

अयमित तिप्तमिति विधि । न तु तेन सह सम्प्रधारणेति भाव ॥ केन तर्हि सम्प्रधारणेत्यत्राह

अत्र खल्विति॥ (भा)

---

१ प्रत्याख्यनात् । इ । क ॥ २ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ॥ एव तर्हीदमिह सम्प्रधार्य्यम्। अट् क्रियता लादेश इति किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादडागम नित्यो लादेश *। कृतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वाल्लादेशस्त्यात्मनेपद एवाडागमो भवि-

---

ङ्क्तातोर्य्यवधायक इति न्यादिभ्य परे विशादयो निरन्तरा न सम्भवन्तीत्या-त्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येव भाष्य चोद्य व्यवस्थाप्यते ॥ अन्तरङ्गस्तर्हीति। भा। लकारमात्रापेक्षत्वात्। अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद् बहिरङ्ग ॥

---

* अ ३ । पा ४ । सू ७८ ॥ अ १ । पा ३ । सू १७-१८ ॥

लादेशे कृते इति । (भा)

जातस्यापि लुकेव निवृत्ति प्रसक्ते इति वार्थ ॥

सर्वत इति । (भा)

विकरणादडागमाच्चेत्यर्थ ॥

तत्तु न लभ्यमिति । (भा)

नियमात पूर्वं नित्यत्वात विकरणप्रवृत्तेस्तच कृतेऽपि तत एव नियमात् पूर्वमडागमस्य च प्रवृत्तेरिति भाव ॥ तत्र शङ्कते

ननु पूर्वमेवेति ॥ (कै)

यत्रेति । (कै)

तथा च नियमो न नित्य इति भाव ॥ ननु विकरणात पूर्वमडागमो न लभ्य इत्यर्थक तत्तु न लभ्यमित्ययुक्त विकरणस्यापि शब्दान्तरात् प्राप्त्याऽनित्यत्वात् न च शब्दान्तरस्येति वाचनिक किन्तु न्याय । यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसम्बन्धित्वे-नाप्राप्त्या कृताकृतप्रसङ्गित्वाभाव इति स च शब्दान्तरात प्राप्तावपि तुल्य इति विकरणात पूर्वमटि विकरणोत्तर तत पूर्वं वा नियमो भविष्यतीति नार्थ उपसङ्ख्यानेनेत्याशयेन पृच्छति

ष्यति ॥ नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेत् अटोऽपि नित्य-निमित्तत्वादात्मनेपदाभाव । वा । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागम इति चेदेवमुच्यते । अडपि नित्यनिमित्त । कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि

नैतदिति । भा । न लादेशेन सह सम्प्रधारणा किन्तु नियमेन सह इति भाव ॥ तत्तु न लभ्यमिति । भा । ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्व प्रतिपादित तत् किमुच्यते "तत्तु न लभ्यमिति" । उच्यतेऽन्यथापि

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसख्यान वाद्याह

आङ्गादिति । (भा)

आगमवृत्त्युत्तर विकरणे "तरत" इत्यत्रानिष्टमाह

अत्रेति । (कै)

आडाटोर्बाधकस्याङ्गस्य बाधको विकरण सुतरामडाटोर्बाधक इति (कै मुतिक)न्याय वक्तु भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु [1]"वर्णादाङ्गमि"त्येकादेशात् पूर्वम् श्नुच्छिभावे[2]निर्दिश्यमानपरिभाषया न दोष कि चाट शवन्ताङ्गभक्तत्वेनाड्विशिष्टस्यात्तिलाभावान्न दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

---

१ वार्णादाङ्ग बलीयो भवति । परिभा-५६ ॥

२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१३ ॥

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभाव ॥ तस्मादुपसख्यानम् । वा । तस्मादुपसख्यान कर्त्तव्यम ॥ न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेश । नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वय नित्यस्यान्तरङ्गस्य । अत्र खलु

तज्ज्ञापक समर्थयितु शक्यते । क्वतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति । यद्येव नित्य एव नियम । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमो यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणो क्वतेऽडागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम ॥

तस्यादिवद्भावादिति । (कै)

एव चातिदेशविषये न निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्ति । शवन्ताङ्गभक्तत्वेऽपि आद्विशिष्टस्यार्त्तित्व च सुलभमिति भाव ॥ भाष्योक्तस्य "उपार्च्छद्" इत्यस्य "[1]उपसर्गादृति" इति वृद्धापि सिद्धिरत आह

नत्वार्च्छदितीति ॥ (कै)

भाष्ये [2]"लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायाविषय बोधयितु

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्वृद्धिवारण सप्तमे कैयटेन वक्ष्यमाण विरुध्येत ततो हि विकारकृत न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न । अचत्यस्यैकदेशयुक्तित्वेना-दोषात तदाह

1 अ ६ । पा १ । सू ९१ ॥
2 लक्ष्येलक्षणं सकृदेव प्रवर्त्त । परिभा—१२१ ॥

लादेशे कृते चीणि कार्य्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियम* इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृत स्यात् । तत्तु न लभ्यम । अथापि विकरणादडित्यङ् लभ्येतैवमपि कृत स्यात् । तत्तु न लभ्यम । किं कारणम ।

अत्र पूर्वमित्त्वे सति रूप न सिध्यति ॥ आटि कृत इति । भा । "आटश्च" इति वृद्धिरेकादेश प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेका-देशोऽन्तरङ्ग । नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्ग वलीय इति नास्ति । ततश्चैकादेशे

* अ १ । पा ३ । सू १७–१८ ॥

वत्सवदिति । (कै)

स न्यायोऽनित्य इति भाव ॥ गविस्थितदुग्धशेषपयसो ग्रहणाय यथा वत्स प्रवर्त्तते तद्वदिति तात्पर्य्यम ॥ क्वचित्तु[1]पर्जन्यवद् इति पाठ । तत्रायमर्थ । यथा पर्जन्य स्वय पूर्णे कृतेऽपि क्षेत्रे पुन पुनर्वर्षतीति ॥ भाष्ये

पुनर्वृद्धिभाव इति । (भा)

विकारान्यानुपूर्व्यैक्येऽपि यदि पुनराट् तत एव तुल्यन्यायात् पुनर्वृद्धिभावाद्यपि स्यादित्यभिमान ॥

यच्च खलूभयमिति । (भा)

एव च तुल्यन्यायाद् द्वयोरनित्ययोरपि परत्वादटि सति न दोष इत्युपसख्यान न कार्य्यम् । विकरणाटोर्द्वयोरप्यनित्यत्व तु दर्शितमेव [2]"शब्दान्तरप्राप्तस्य" इत्यनाश्रयणे तूभयोर्नित्यत्व बोध्यम ॥

---

१ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्ति । परिभा—१२० ॥

२ शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । परिभाषेन्दु—४४ ॥

अङ्गात् पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरत तरन्तीत्येवमर्थम* । अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्ग पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थम । तत्र ह्याटि कृते साटकस्य वृद्धिभाव† प्राप्नोति । ननु च वृद्धिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति

कृते तस्यादिवद्भावादृद्धिभाव प्राप्नोति । तत ऋच्छदिति स्यान्न तु आर्च्छद् इति ॥ ननु चेति । भा । वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्य्यमिह शास्त्रे सम्भवतीति भाव ॥ यत्तावदिति । भा । तरत इत्यत्रानित्यमित्व विकरणास्तु नित्य इति स एव

---

* अ ७ । पा १ । सू १०० ॥ † अ ७ । पा ३ । सू ७८ ॥

परत्वादिति । (कै)

अडि लकारे चच्छि सावकाश । आटोऽन्येऽजादय ॥

अभ्युपगमवादेन त्विति । (कै)

एवं "लक्ष्ये लक्षणस्ये"ति न्यायानाश्रयणेन चक्रकापादानमपि तथैवेति ध्वनितम । एकदेशयुक्तित्व च ध्वनितम ॥

चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेति (भा)

स्वशास्त्रीयो न्याय इत्याह

व्यवस्थेति । (कै)

अन्यथान्वाख्यानपर्य्यवसान स्यादिति भाव ॥ नन्वत्र न्यायात् सिद्धावपि उपसर्गनियमे न्यायाभावादुपसख्यानमावश्यकमत आह

तदेवमिति ॥ (कै)

लादेशेषु । (कै)

"[1]तिप् तस" इति सूत्रेण ॥

---

१ अ ३ । पा ४ । सू ७८ ॥

कृत्वा पुनराड भविष्यति । पुनश्चर्च्छिभाव पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ॥ नैष दोष । यत्तावदुच्यते आङ्गात् पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरत तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत् सिद्ध यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्य

प्रवर्त्तते ॥ यत्र त्विति । भा । यथा "तरतीति" ॥ अस्तु अत्राडिति । भा । परत्वादृच्छिना भाव्यम् । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते ॥ चक्रकेष्विति । भा ॥ व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्था हेतु पुन प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थ । तदेव स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु परत्वादडागम । नचाय नियम ।

परत्वादडागम इति । (कै)

परत्वाद् विकरणात् पूर्वं तत्र कृते तस्य धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थ ॥ "न चाय नियम" इति पाठ ॥ तदाह

नत्वित्यादि । (कै)

न्याय इति पाठे ऽयमेव ग्राह्योऽय नेति । न्यायो न युक्तमित्यर्थ ॥

सम्बन्धीति । (कै)

स्वद्योत्यार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवत्व सम्बन्धो बोध्य ॥ "[१]परिव्यवेभ्य" इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी बोध्या । पञ्चमी पक्षेऽपि (वा । क) ने परत्वयोग्यस्येत्यादिक्रमेणाऽर्थ ॥

अयमर्थ इति । (कै)

पदसस्कारप्रस्तावात्तात्पर्यवृत्त्याऽय सूत्रार्थ इति भाव ॥ अथ विशि कथ पदमत आह

---

१ अ १ । पा ३ । सू १८ ॥

तत्राङ्गात् पूर्वं विकरणा स्यु । यत्र तु खलूभय नित्य परत्वात् तत्राङ्ग तावद् भवति ॥ यदप्युच्यतेऽडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्ग पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येव मर्थमिति । अस्वचाट् । आटिकृते साट् कस्य ऋच्छिभाव ऋच्छिभावे कृते

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति । यतोऽडागमस्यानित्यत्व स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम् । अङ्गत्वाक्रयाश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरट ॥ नेर्विशिरिति । भा । व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात् सम्बन्धी भवतीत्यर्थ ॥

विशीति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

ने सकाशादर्थविशेषप्राप्तो यो विशिरित्यर्थे तात्पर्यं दर्शयितु

समर्थानाम् (भा)

इत्युक्तम्। नत्वत्र तत परिभाषोपस्थिति सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा निमित्तकोटावप्रवेशात्। अत एव समर्थसूत्रे (२।१।१) भाष्यकारो वक्ष्यति

एकार्थी भावः सामर्थ्यं विभक्तिविधौ च नोपस्थितिरिति (भा)

इति दिक् ॥ नचात्र पदद्वयेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम्। तेषामनभिधानात ॥

शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति। ननु चोक्त पुनर्वृद्धिभाव पुनराडिति। चक्रकामव्यवस्था प्राप्नोति। नैष दोष। चक्रकेऽप्यिष्टतो व्यवस्था। अथवा* नेरिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि। विशेषणषष्ठी। नेर्यो विशि। कश्च नेर्विशि। विशेष्य। व्यवहितस्यापि शक्यते विशेषयितुम ॥ अथवा निरपि पद विशिरपि पदम्। पदविधिश्च समर्थानाम्। व्यवहितेऽपि सामर्थ्य भवति ॥

अथवेति। भा। "नेविश" इत्यस्यायमर्थ। निशब्दात्परमात्मनेपदान्त विश्यवयवपद साधु भवतीति सत्यप्यडागमे ने पदमनन्तरमेवेति दोषाभाव ॥ विशिरपीति। भा। विशि शब्देन विश्यवयव समुदाय उपचाराद्भिधीयते ॥ पदविधिश्चेति। भा। न्यायप्राप्तार्थानुवादोय नत्वेतत्प्रकृते उपयुज्यते इत्याहु ॥

---

* अ १। पा ३। सू १७ ॥

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

धातुभ्य परस्य लस्य विधीयमानमात्मनेपद कथ योगेभ्य स्यादत आह

योगस्थेभ्य इति । (कै)

मह्या क्रोशन्तीतिवदिति भाव ॥ भाष्ये "येभ्य" इति निर्देशात् पञ्चम्यन्ताद्वतिरितिभ्रम वारयति

पक्षद्वयेऽपीति ॥ (कै)

पूर्ववत्सन । १ । ३ । ६२ ॥ किमिद पूर्वग्रहण सन्नपेक्षम । प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्त तेभ्य सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । आहोस्विद्योगापेक्षम । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्त तेभ्य सन्नन्तेभ्य आत्मनेपद भवतीति । किं चात । यदि सन्नपेक्ष निमित्तमविशेषित भवति । पूर्ववत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद् भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्नप्रकल्पेत । बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति (१ । ३ । ६६, ६४) ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत् सन्नपेक्षम । ननु चोक्त निमित्तमविशेषित भवतीति । निमित्त च विशेषितम् । कथम । सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपद भवति । कुत । सन इति ॥ अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्नप्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रकॢप्त । कथम् उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते ॥ किमर्थ पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सन । १ । ३ । ६२ । पूर्वशब्द सम्बन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति । किमिदमिति । भा ॥ येभ्य इति । भा । योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद् योगेभ्यो विहितमित्युच्यते । पक्षद्वयेऽपि

तर्हि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह

तुल्यार्थैरिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराक्षेपाद्दोषाभावोऽत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

तामुपपादयति

पूर्ववत्सन इति शदिम्रियत्यर्थम् । वा । शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भ (१ । ३ । ६०, ६१) । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं माभूदिति ॥ इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः । वा । इतरथा हि अनुच्यमानेऽस्मिन् शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्स्यति । मुमूर्षति ॥ कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिम्रियतिभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगयोः (१ । ३ । ५८, ५९) सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवत्येवमिहापि शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ॥ यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भो विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिषते शिशयिषते । अथ विध्यर्थं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थं । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पत इति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । एतदेव ज्ञापयति, सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मने-

---

"तेन तुल्यम्" इति तृतीयान्ताद् वतिः । न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाभावात् । तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद् वैश्यादधीत इति ब्राह्मणादिव

यदीति (कै)

यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यात प्रतिपत्ति स्यात तर्हीति शेष । तर्ह्यनेनेत्यन्वय । अनुवृत्तस्यैकवाक्यतया सम्बन्धे केवलेभ्य आत्मनेपद न स्यादत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पूर्ववत ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद् अन्यथा "सन" इत्येवानुवर्त्तयेदिति भाव ॥ सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात प्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

विधीति । (कै)

अभिधेयप्रश्नोऽयमिति भाव ॥ भाष्ये

पदस्य प्रतिषेध प्राप्ति ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थ । ननु चोक्त शदिम्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपद प्राप्नोतीति । नैष दोष । प्रकृत सनो न इत्यनुवर्त्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन (१ । ३ । ५७) नानोर्ज्ञ (१ । ३ । ५८) सकर्मकात्सनो न । प्रत्याङ्भ्या श्रुव (१ । ३ । ५९) सनो न । शदे शित (१ । ३ । ६०) सनो न । म्रियतेर्लुङलिङोश्च (१ । ३ । ६१) सनो नेति । इहेदानी "पूर्ववत्सन" इति सन इत्यनुवर्त्तते नेति निवृत्तम । एव च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्त निमित्तमविशेषित भवतीति ॥ नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपद प्राप्नोति । कि कारणम् । शदे शित (१ । ३ । ६०) इत्युच्यते न च शदिरेवात्मने-

---

वैश्यादधीत इत्यर्थ । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्य वैश्यादधीत इति तृतीयान्ताद्वतिरेवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् ॥ किमन्तादिति । भा । ततश्चाप्रतिपत्ति स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन

इतरथा हि (भा)

इत्यस्य व्याख्या

अनुच्यमाने इति ॥ (भा)

यदि म्रियतिपरतयाऽव्याख्याने ऽन्यथा व्याख्याने इति भाव । विधायकतया व्याख्यातेनानेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्य्यम् ॥ ननु "पूर्ववद्" इत्युक्त्वा [१]"नानोर्ज्ञ" [२]"प्रत्याङ्भ्याम्" इत्येतौ कथ प्रतिपत्तु शक्यौ इत्यत्राह

इह चेति । (कै)

एव च यदिम्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिग्रहान्न दोष इति भाव ॥

---

१ अ १ । पा ३ । सू ५८ ॥ २ अ १ । पा ३ । ५९ ॥

पदस्य निमित्तम् । न चाय सन्पर म्रियत्परो भवति । यत्र तर्हि म्रियतेराश्रीयते "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" (१ । ३ । ६१) इति । अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । लुङ्लिङावपि निमित्तम । अथापि म्रियतिरेव लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम् । न चाय सन्पर लुङ्लिङ्परो भवति ॥ किं पुन पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शन तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते । एव भवितुमर्हति । पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धि । वा । पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपद भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धि । गुपादीना न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमासत इति (३ । १ । ५, ६) । न

सर्वधातुभ्य आत्मनेपद भवतीत्येतल्लभ्येत विषयविभागस्तु न ज्ञायतेति भाव ॥ सनमेवेति । भा । प्रत्यासत्त्येति भाव ॥ उत्तरत्रापीति । भा उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत् सम्बध्यते । प्रोपाभ्या युजेरात्मनेपद भवति । तत "पूर्ववत् सन" इति ॥ किमर्थमिति । भा । विधि-

पूर्ववद्विधिरिति । (कै)

पूर्ववदिति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वाद्वा इष्टानुरोधाद्वा लब्ध द्वितीयस्येति। एव च सनपेक्षेऽपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दोष इति स एव सिद्धान्तो विधिपक्षस्येति भाव ॥

सामग्र्या इति । (कै)

ग्रदे ग्रितस्य पृथग् निमित्तत्वमिति भ्रमो न कार्य्य इति भाव ॥

ग्रदेः शितोऽभावादिति। (कै)

ग्रदिप्रकृतिकशितो ऽभावादित्यर्थ ॥ पूर्वस्माद् भेदमाह

शितेति ॥ (कै)

म्रियतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावादाह

म्रियतेरिति ॥ (कै)

ङ्ग्तेभ्य प्राक् सन आत्मनेपद नापि परस्मैपद पश्याम ॥ सिद्ध तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्ग तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते ॥ ज्ञ्श्रादिषु तु लिङ्गप्रतिषेध । वा । ज्ञ्श्रादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । अनुचिकीर्षते पराचिकीर्षतीति (१ । ३ । ७२,

---

नियमोभयपक्षसम्भवात् प्रश्न ॥ यथा पूर्वयोरिति । भा । "नानोर्ज्ञ" (१।३।५८) "प्रत्याङ्भ्या श्रुव" (१।३।५९) इत्येतयो । इह च ग्रदिम्रियती अनुवर्त्तेते इति भाव ॥ यथेच्छसीति । भा । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे ग्रदिम्रियत्यो सनो न इत्यनुवृत्त्या

प्राप्नोतीति । (कै)

लुङ्लिङोरिति शेष ॥

नियमार्थमिति । (कै)

ङित्वादेव सिद्ध इति भाव ॥ भाष्ये

लुङ्लिङ्पर इति (भा)

म्रियतिपरलुङ्लिङ्रूपस्येत्यर्थे तथा फलतीति भाव । एव च शदिम्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्या न भवतीत्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया गुरु-भूता भावे तात्पर्यं तन्मूलविधिकल्पन च इति गौरवभिया विधित्व-मेव युक्तमिति तात्पर्य्यम ॥ प्राधान्येन कार्य्यातिदेशस्यैवौचित्यात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

---

७६)॥ अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपद दृष्ट तेभ्य सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । ननु चोक्त पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोष । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवा अवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति । तद्यथा । गो सक्थनि कर्णे वा कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति ॥ यद्यवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति जुगुप्सयति मीमासयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोष । अवयवे कृत लिङ्ग कस्य समुदायस्य विशेषक भवति । य

न भविष्यति ॥ एव च कृत्वेति । भा । द्वितीयसन ग्रहणस्येहानुवृत्त्येति भाव ॥ न च शदिरेवेति । भा । सामग्र्या कारणत्व न केवलस्य शदे । सा चेह सामग्री नास्ति । सन पूर्वस्य शदे शितोऽभावात् ॥ अथापीति । भा । शिता विशिष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात् ॥ यत्र तर्हीति । भा । म्रियतेर्ङित्वात् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात्प्राप्नोत्येवेति भाव ॥ अत्रापीति ।

किमयमिति । (कै)

कार्य्यातिदेशेऽव्याप्ते निमित्तातिदेशोऽपि शङ्कित इति भाव ॥
भाष्ये

लिङ्गातिदेशादिति । (भा)

पूर्वस्य यल्लिङ्ग ङित्त्वादितदतिदिश्यते इत्यर्थ ॥ ननु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सर्वथा तङा न निवृत्तये [१]"अनुपराभ्याम" इत्यनेन ञित्वस्यैव बाधोऽत आह

अनुपराभ्याम् इति । (कै)

परस्मैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्त्तनमयुक्तमिति भाव ॥

---

१ अ १ । पा । ३ । सू ७२ ॥

समुदाय योऽवयवो न व्यभिचरति । सन न व्यभिचरति णिच पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गो सक्थनि कर्णे वा कृत लिङ्ग गोरेव विशेषक भवति । न गोमण्डलस्य ॥ प्रत्ययग्रहण णियगर्थम । वा । प्रत्ययस्य ग्रहण कर्त्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किप्रयोजनम । णियगर्थम । णियगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते । हृणीयते महीयत इति (३ । १ । २५, २७) ॥ तत्र को दोष । तत्र हेतुमण्णिच प्रतिषेध । वा । तत्र

भा । "म्रियतेलुङलिङोश्च" इति नियमार्थमारब्धमिति भाव ॥ कि पुनरिति । भा । किमय कार्य्यातिदेश । यथा पूर्वस्मादात्मनेपद विधीयते तथा सन्नन्तादपीति । आहोस्विन्निमित्तातिदेश । पूर्वस्य यन्निमित्त ङित्वादि तत् सन्नन्तस्यातिदिश्यते निमित्ते चातिदिष्टे तत् प्रयुक्तत्वादेव कार्य्य भवतीति प्रश्न ॥ नह्येतेभ्य इति । भा । नित्यसन् विषयत्वात ॥ कृञादिष्विति । भा । 'अनुपराभ्या कृञ " (१।३।७९) इत्यनेन परस्मैपदमेव विधी-

तत्सामर्थ्यादिति । (कै)

नित्यसन्नन्तत्वात् न किञ्चित्प्रयोजनसम्भव इति भाव ॥ परिभाषाया अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्योऽत पक्षान्तरमित्याह

समुदाये इति । (कै)

सामर्थ्यात्परिभाषाबाधो वा सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्व वेति पक्षयोर्भेद ॥

[1]भाष्यं वार्त्तिकं च इति (कै)

"प्रत्ययग्रहणमिति" वार्त्तिक "पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यमिति" भाष्य चासङ्गत स्यादिति भाव । 'आकुस्मादात्मनेपदिन" इति गणसूत्रात् कुस्म आत्मनेपदी "ह्मणीङ् महीङौ" कण्ड्वादौ ङितौ ॥ भाष्ये

१ उपलब्धविवरणे "वार्त्तिक भाष्य च" इति पाठोऽस्ति कैयटे तु "भाष्य वार्त्तिक च" इत्येव ॥

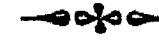
हेतुमरिणच प्रतिषेधो वक्तव्य (३ । १ । २६) । आसयति शाययतीति । सूत्र च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथम् आकुस्मयते विकुस्मयते ह्मणी-यते महीयते इति । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति ॥ यद्यवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक

यते न तु ञित्त्व निवर्त्यते । पूर्वकार्यत्वेतिदिश्यमाने अत्र दोषाभाव । परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात । पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात् सन्नन्त स्याप्रसङ्गात् ॥ अनुबन्धस्येति । भा । तत् सामर्थ्यात् सन्नव्यवधायक ॥ अथवेति । भा । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गासङ्ग । प्रत्यय-ग्रहणमिति । भा । यद्येवमति प्रसङ्ग पणायति पनायतीति । तत्र केचि-

अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । (भा)

आकुस्मादात्मनेपदित्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यद्वा तस्याप्यात्मनेपदलिङ्गवत्त्वो बोध्य इत्यर्थ इति भाव ॥ इतरत् स्पष्टम् ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

ननु तदभावेऽस्तिभूभ्यामपि स्यादत आह

कृञ एवेति । (कै)

कृञो ञित्वादिति भाव ॥ भाष्ये

भवति हृणीयति महीयति अत्रापि प्राप्नोति अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति य समुदाय योऽवयवो न व्यभिचरति । यकं च न व्यभिचरति णिच तु व्यभिचरति । तद्यथा । गो सकथनि कर्णे वा कृत लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

दाङ । पूर्ववद् णियकसन इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्या । अन्येत्वाहु । एव पाठे भाष्य वार्त्तिकं च न व्याख्यात भवतीति हेतुमण्णिच प्रतिषेध इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्णिज् ग्रहणम् ॥

आम्प्रत्ययादिति (भा)

बहुव्रीहिणा आम्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थ ॥ सन्निधान प्रयोजकव्यापार क्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्व वा ॥

यथेति । (कै)

वक्ष्यमाण [1]"स्वरितञित" इत्येतत्प्रत्याख्यानमभिप्रेत्येदम् उपपादयिष्यते चेद "स्वरितञित" इति सूत्रे ॥

न वर्त्तते इति । (कै)

अनभिधानादिति भाव ॥ सूत्रारम्भरीत्या समाधत्ते

नैष दोष इति ॥ (भा)

तदा (कै)

तदर्थाभियुक्तये इत्यन्वय ॥ अनुवृत्तावपि कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयावगतिरत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आद्यस्य विधित्वम । द्वितीयस्य पूर्ववदेवात्मनेपद नत्वन्यथेति नियमार्थत्वमित्यर्थ ॥

ईहां चक्रे (भा)

इत्यत्राकर्त्तृगेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदसिद्धिर्विधे फल बोध्यम् ॥

---

१ अ १ । पा ३ सू ७२ ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।
१ । ३ । ६४ ॥

स्वराद्यन्तोपसृष्टादित्युक्ता प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह

[1]सम्‌निस् दुरिति ॥ (कै)

स्वरादेः

स्वरान्ताचेत्यर्थ इति भाव ॥

भुजो ऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

भाष्ये

निभुजति जानुशिरसी इति । (भा)

प्रतिमाया इतिशेष । अत प्राण्यङ्गत्वाभावान्नैकवत्त्वम । अन-वननिषेधेनाभ्यवहारवृत्तेरेवेति कथ लभ्यमत आह

ससर्गवदिति ॥ (कै)

सवर्करेति । (कै)

धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्त न तु गोत्वसमाना-धिकरणमेव तदितिभाव ॥

---

१ सम निस दुर् इत्येतान् निरस्य सर्वे उपसर्गा सगृहीता ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने। १। ३। ६७॥

अणौ कर्मण कर्त्तृत्वस्य सूचकतोक्तत्वात कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे वार्त्तिकतात्पर्य्यमाह

एकस्मिन्निति॥ (कै)

अत एव वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने। १। ३। ६७। णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य कर्मग्रहणाच्चोपलब्धि । वा। णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपद भवतीति वक्तव्यम॥ इतरथा हि सर्वप्रसङ्ग । वा। इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्ग स्यात्। इहापि

एकस्मिन् वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति णेरिति वार्त्तिकारम्भ। एकवाक्यताया ह्ययमर्थ। ण्यन्तादात्मनेपद भवति अण्यन्तावस्थाया यत्कर्म-ण्यन्तावस्थाया यदि स कर्त्ता भवत्याध्यानादन्यच्चेति। भवति च कर्मान्तर सद्भावेऽप्यणौ कर्म णौ कर्त्ता। भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थ साधयति। णेरात्मनेपद भवति इत्येक वाक्यम। ततो ऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम। अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते। धर्मान्तरस्य चानिर्देशात् कर्मत्वमेव सन्निधानात प्रतिनिर्दिश्यते। अणौ

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने। १। ३। ६७। ण्यन्तादात्मनेपद स्यादनाध्याने। अणौ यत्कम णौ चेदिति द्वितीय वाक्यम्। कर्मेह क्रिया णिच प्रकृत्यपात्ता या सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येतेत्यर्थ। स कर्त्तेति

तदेव (भा)

इति प्रयुक्तम ॥ यत्त्वेतद् वार्त्तिकस्थ कर्मपद क्रियापरत्वेन व्याचक्षते तन्न "कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे" (१ । ३ । १४) इति सूत्रे "क्रियाग्रहण कर्त्तव्यम" इति सूत्रकार शिक्षयतो वार्त्तिककारस्य कर्मशब्द क्रियापर इत्यर्थाज्ञानेन तद्वाक्यस्थकर्मपदाना क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्यात्यन्तमनौचित्यात् । एव च सूत्राक्षरैस्तदर्थसाधनपाठभाष्यस्थकर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमुक्तमेवेति ध्येयम ॥ भाष्ये

आरोहन्ति हस्तिनमिति । (भा)

प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका । आरोहयमाणो हस्ती स्थल मारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम । कस्मान्न भवति । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति । एव वक्ष्यामि णेरात्मनेपद भवति । ततोऽणौ यत्कर्म णौ

यत्कर्म णौ चेत् तत्कर्म इति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्ति क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भाव प्रतिपाद्यते । स कर्त्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधात् एकस्य । यथेष्ट वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत तदेव कर्म इत्येवकाराध्याहारात कर्मान्तरनिवृत्तिलाभ । तत स कर्त्तेति तृतीय वाक्य णौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम । एवमेषा वाक्यानामेकवाक्यत्वे

तृतीय वाक्यम । अणावित्याद्यनुवर्त्तते कर्मेह कारक शब्दाधिकाराश्रयणात् । णिच् प्रकृतेरर्थ प्रति यत्कर्मकारक स चेण्यन्ते कर्त्तत्यर्थ । "णिचश्च" (१। ३। ७४) इत्यात्मने पदे सिद्धेऽपि अकर्त्रभिप्रायार्थमिद सूत्रम् । कर्त्रभिप्रायेऽपि "विभाषोपपदेन प्रतीयमान" इति विकल्पबाधनार्थं च ।

आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका आरोह्यमाणो हस्तीत्यत्रैव स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ मनुष्या हस्तिनमारोहन्तीत्यण्यन्तावस्था स्थलमिति चातिरिक्तं कर्मेतिभावः ॥ सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणा वृद्धिवत्तत्प्रतिपादनायैव स्थलनिष्ठन्यग्भवनरूपकलाशवृद्ध्या द्विकर्मकत्वकरणम्। एवं च न्यग्भवनारोहणोभयानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। स्थलं न्यग्भावयन् मनुष्यान् आरोहयतीत्यर्थः। स्थलशब्देन च गजपृष्ठस्थं काष्ठमयमुपवेशनस्थानमुच्यते। हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि ॥

प्रतिनिर्दिश्यत इति। (कै)

विधीयत इत्यर्थः। कर्मशब्दश्चात्रोत्तरवाक्यवत्कारकपर एवेतिभावः ॥ एवमपि कर्मान्तरनिवृत्तिः कथमित्यत आह

चेत्। अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेत्सौ यदि तदेव कर्म भवति। ततः स कर्ता।

महावाक्यं लब्धसंस्कारकं सम्पद्यते ॥ यद्येवमिति। भा। यथा लुनाति केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति। केदारः कर्मकर्ता तथाण्यन्तेऽपि भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति। कथमिति चेत। उच्यते। लुनातिस्ता

"अणावकर्मकाद्" (१।३।८८) इति परस्मैपदबाधनार्थं च। न चाकर्त्रभिप्राये चरितार्थस्यास्य विकल्पपरस्मैपदाभ्यां पराभ्यां बाधः स्यादिति वाच्यम्। पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात्। अत्र च प्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरणमिति दिक्। उदाहरणन्तु कर्तृस्थभावका कर्तृस्थक्रियाश्च। तत्र हि कर्मवद्भावो नास्तीति वक्ष्यते। प्रकृतसूत्रेणैव त्वात्मनेपदम्। तथाहि। विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादानवचनो दृशिः सकर्मकाणामशब्दाभिप्रायिताऽनियमात्। तत्र धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता धात्वर्थभूतव्यापारस्याधिकरण-

स कर्त्तेति ॥ (कै)

कर्तृत्व प्रतिकर्मत्व किं न स्यादत आह

युगपदिति । (कै)

न चैकस्यैकदैव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्व व्यापाराश्रयत्व च सम्भवतीति भाव ॥

यथेष्टमिति । (कै)

शास्त्रस्य बहुलक्ष्यसंस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थ । एतेन अणौ द्विकर्मका एवास्योदाहरणमित्यपास्तम् । अण्यन्तावस्थास्थकर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव ध्वनयितु भाष्ये दृष्टान्तव्याजेन सूत्रोदाहरण दर्शितम् एव चाकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्व फलितम् ॥ तद्ध्वनयनाह भाष्ये

कर्ता चेत् स भवति णाविति । यथैव कर्मकर्तरि भवति तत्र कर्मकर्तृत्व

वद्द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभवने वर्त्तते । लुनाति केदार देवदत्त । छिन्ते भवन्त द्विधाभावयतीत्यर्थ । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्ष देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते यदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्त्तते अनेका-

---

फलशालिकर्म तथा च पश्यन्ति भव भक्ता इति प्रयोग चाक्षुषज्ञानेन विषयीकुर्वन्तीत्यर्थ । यदा तु सौकर्यातिशयविवक्षया प्रेरणाशस्त्यज्यते तदा पश्यति भव इति प्रयोग । विषयीभवतीत्यर्थ ॥ उक्तञ्च

"निवृत्तप्रेषणा कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम्
निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वकर्तृत्वेऽवतिष्ठते"

इति ॥ तत पश्यन्त प्रेरयन्तीति णिचि दर्शयन्ति भव भक्ता इति प्रयोगः । पश्यन्तीत्यर्थ ॥ उक्तञ्च

यद्येवमिति (भा)

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम् (भा)

इति च ॥ नन्विदमनुपपन्नं समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्तुः कर्मवद्भाव । न चात्र तथा । तथा हि लावयतीत्यत्र किं लुनाति कर्मणा समानक्रियत्वम उत लावयति कर्मणा । नाद्य । ण्यन्ताण्यन्तत्वेन धातुभेदात् । नान्त्य । लुनातेर्णिचि लावयति केदारं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यर्थकर्मत्वेन तथैव धातुभेदात् ॥ लवनकर्तुस्तु गत्यादिनियमात् कर्मत्वमेव न इत्यत आह

यथा लुनातीति ॥ (कै)

दृष्टान्तमुपपादयति

—सिद्धम् (३।१।८७॥ १।३।१३)। कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक् चेण्योर्निवृत्त्यर्थं वचनम् । वा । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक् चिणोर्नि-

---

—द्धातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात्तु तत्त्वाथव केदारं । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत् कर्मणा तुल्य क्रियत इति कर्मकार्याण्यति दिश्यन्ते । तेन लूयते केदार स्वयमेव इत्यादय प्रयोगा

"निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते"

इति ॥ तत पुनर्ण्यर्थस्य सौकर्यद्योतनार्थमविवक्षाया दर्शयते भव विषयी भवतीत्यर्थ । तदिह पश्यति दर्शयत्यो समानार्थतया कर्तृस्थभावकत्वाच्च कर्मवद्भावविरहे प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदम । इह हि णिच प्रकृतिभूतेन दृशिना य एवार्थो द्वितीयकक्षायामुपात्त स एव चतुर्थ्यामिति समानक्रियत्वमस्ति अणौ यत्कर्म प्रथमकक्षाया तदेव कर्तृ । एवम् आरोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका । न्यग्भावयन्तीत्यर्थ । आरोहति

लुनातिस्तावदिति । (कै)

सौकर्य्यातिशयोनायासेन द्विधाभवनाश्रयत्व तच्च कर्त्तृव्यापारस्य दृष्टत्वेन कर्त्तृव्यापारविवक्षायामपि अनुदराकन्येतिवत् तत्र पर्य्यवसानम् दृष्टत्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धातुवाच्यतेति द्विधाभवनमात्र वृत्तित्व लुनातेर्बोध्यम । क्वचित् फलव्यापारयो शक्ति क्वचित् फले इति कथमत आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

वृत्त्यर्थमिद वक्तव्यम । कर्मापदिष्टौ यक् चिणौ (३ । १ । ६७–६६) मा भूतामिति ॥ न वा यक् चिणो प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोष । कि कार-

---

उपपद्यन्ते। अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्य्यम्। वृत्तिकाराणा तु स्वयमिति वचन कर्त्रन्तरव्युदासपर विज्ञेयम । अथवा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मन प्रतिपाद्यते न तु कर्त्तृत्वम । ततो यदा द्विधाभवन वृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदार॰

हस्ती न्यग्भवतीत्यर्थ । ततो निवृत्तप्रेषणास्मिचि आरोहयन्ति। आरोहन्तीत्यर्थ । तत पुनरण्यर्थत्यागे आरोहयते। न्यग्भवतीत्यर्थ । इहापि प्राग्वत् प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थ्योस्वार्थसाम्यात् चतुर्थी कक्षा उदाहरणम्। सोऽय निवृत्तप्रेषणापक्ष । आह च

"न्यग्भावन न्यग्भवन रुहौ शुद्धे प्रतीयते
न्यग्भावन न्यग्भवन ण्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते"
"अवस्था पञ्चमीमाह ण्यन्ताना कर्मकर्तरि
निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते" ॥

तदुक्तम्,—

"एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः

स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते तुल्यरूपसमन्विताः" इति ॥

केचिदर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति तन्मतेऽप्याह

भिन्ना एवेति ॥ (कै)

नन्वेवं धातुभेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह

सारूप्यादिति ॥ (कै)

तदुक्तम् —

"तानि धात्वन्तराण्येव पचिः सिध्यति वद्विदुः

भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना"

इति ॥ नन्वेवं केदारः कर्त्तैव इति कथमयं कर्मकर्त्तेत्यत आह

णम । यक्‌चिणो प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्येते अत्र यक्‌चिणौ। यक्चिणो प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति (३। १। ८९) ॥ यस्तर्हि न

देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति। पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनभाव-वृत्तिर्णावयति सम्पद्यते। ततश्च य एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति

इति ॥ इह विशिष्टवाचकयोः शुद्धण्यन्तयोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदाद् द्वेधा गणयित्वा पूर्वोक्तप्रथमतृतीयकक्षायामवस्थाचतुष्टयं चतुर्थकक्षाया तु पञ्चमी अवस्थेति श्लोकार्थोऽभिप्रेतः। यद्वा। पश्यन्ति भवं भक्ताः। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति प्रागवदेव प्रथमकक्षा। ततः सौकर्यद्योतनार्थं कर्मण एव प्रेषणमध्यारोप्य णिच् क्रियते। दर्शयति भवः। आरोहयति हस्तीति पश्यतः आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः। ततो णिच्प्रकृतिभ्यां णिजभ्यां

तत्रेति। (कै)

आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भाव । इय च द्वितीयावस्था। यावतीषु सोपानस्थानीया स्वार्थविभागभूमिषु पद विन्यस्य इय प्रायोगिकी पर्य्यन्तभूमि प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्यमाना भूमयोऽवस्थाशब्देनोच्यन्ते। तत्र प्रथम द्विधाभवन बुद्धिरवगाहते। द्विधा भवनेऽस्य स्वरूपयोग्यता ज्ञात्वैव कर्त्तुर्द्विधा भवने प्रवृत्ते। अन्यथा शिलायामङ्कुरोत्पादनायेवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। ततो द्विधा भवने कर्मतापत्त्यवगाहन ततोऽत्यन्तसौकर्य्याय नानेन प्रयुक्त सन् द्विधा भवति किन्तु स्वत एवेति। (य) प्रेरणाऽसवलितद्विधाभवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमात्रवृत्तित्वे कर्मवद्भाव स्पष्ट चेद हेलाराजीयादौ। विशिष्टवाचको धातुर्विशेषणे पर्य्यवसन्न इति। इमां द्वितीयकक्षात्वेन व्यवहरन्ति॥ दृष्टान्तमुपपाद्य णयन्ते उपपादयति

हेतुमणिच् तदर्थमिद वक्तव्यम। तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूता

स एव लावयते केदार स्वयमेवेति। न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्ति। उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवर्त्तनात्। सिद्धशब्दव्युत्प-

---

त्तौपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोर्युगपत् त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम्। विषयीभवति न्यग्भवति इति च पूर्ववदेवार्थ। सोऽयमध्यापितप्रेषणपक्षे दर्शयति भव आरोहयति हस्तीति द्वितीयकक्षायामतिव्याप्ति वारयितु समानक्रियत्वपर द्वितीय वाक्यम। तेन प्रेषणाधिक्यान्नातिव्याप्ति। निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयन्ति भवमारोहन्ति हस्तिनमित्येव रूप तृतीयकक्षायामतिव्याप्ति वारयितुमणौ यत् कर्म स चेण्णौ कर्त्तेत्येव रूप

ततो यद्देति। (कै)

तत्र लुनाति केदारमिति कक्षापेक्षयाऽस्या कक्षाया णिच् विशेष । तस्या द्विधाभवनस्वरूपयोग्यतामात्रनिश्चयेन द्विधा-भावनारूपे तत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्ति । अस्या तु द्विधाभवने स्वत एव प्रवृत्त दृष्ट्वा तत् क्षेमाय कर्तृणा प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्य्य-प्रतीतिलक्षणविच्छित्तिविशेषलिप्सया णिजुपादानम् ॥

सौकर्य्यातिशयेति। (कै)

अस्यान्तु कक्षाया स्वत प्रवृत्तस्तत क्षेमायामपि न प्रयोजक-व्यापारमपेक्षत इति सौकर्य्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृव्यापाराविव-क्षेतिभाव । इय प्रायोगिकी पञ्चमी पर्य्यन्तभूमि ॥ तदुक्तम—

"अवस्था पञ्चमीमाहुर्ण्यन्ताना कर्मकर्त्तरि" इति ॥

मिति। उत्पुच्छयते पुच्छ स्वयमेव। अत्रापि यथा भारद्वाजीया पठन्ति तथा भवितव्य प्रतिषेधेन। यक् चिणो प्रतिषेधे णिश्रिन्थिग्रन्थिब्रूञात्मने

पदे हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते। अर्थस्योपादान त्यागश्च क्रियते। लौकिके तु व्यवहारे सौकर्य्यमात्रविवक्षाया लावयते केदार इति प्रयुज्यते। एव तावत् निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्रकृतेऽर्थे णिजुच्यते

तृतीय वाक्यम्। इह तु अणौ कर्मणोर्भेव इत्युक्तो धातौ तादृशी तेति नातिव्याप्ति। अत्र प्राहु। अणौ ... तस्मिन्नेव धातौ तादृशी परम्। तथा हि। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् णौ यदित्येव। अणौ यत्प्रतिपाद्य धर्मान्तरस्य चानिर्देशात् उद्देश्यर्थ इति व्याचख्यु। अत्रेद चिन्त्यम्। विधीयमान सामर्थ्यात्सेरित्यस्य ... कर्त्तु शक्य तथापि तस्य फल दुर्लभम्। न ह्यणौ तद्विधान सम्भवति अवाहयति मनुष्यान् इत्यस्य व्यावृत्ति फल

तस्या पञ्चमीत्व चैवम् ॥ तत्र द्वितीयकक्षाया फलसमानाधिकरणो व्यापारोऽथ । ततो णिचि तृतीयकक्षा । ततो णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे चतुर्थी कक्षा । तत फलसमानाधिकरणे व्यापारे प्रवर्त्तनात्वेन विवक्षिते णिचि उदाहरणभूताया पञ्चमीत्वम ॥ उभयत्रापि णिज् निर्वाहाय सर्वान्ते हरिणा "निवृत्तप्रेषणादि"त्युक्तम् । तदाह

उपायनिवृत्तावपीति । (कै)

मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्त्वारोपात्तदनिवृत्तिरिति भाव ॥ एतच्च "शब्देन्दुशेखरे" विस्तरेण निरूपितम्। तदाह

पदाकर्मकाणामुपसख्यानमिति (३।१।८९)॥ स चावश्य प्रतिषेध आश्रयितव्य । इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेध । वा। अनुच्य-

---

इत्येतद् पक्षाश्रयेण कर्मकर्त्ता व्याख्यात । अपरकल्प । लुनाति केदार देवदत्त । लुनन्त देवदत्त सौकर्य्यातिशयात् केदार प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते लावयति केदारो देवदत्तेनेति । पुन प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षया लावयते केदार स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे

चोपात्तयोर्द्वयोरपि इत्येनान्युत्पत्ताणौ यत्कर्म णौचेत् तत्कर्म इत्यर्थ फलित । ग्राम । विषयीभवति न्यग्भवति इति च पूर्व त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्व प्रतिपक्षे दर्शयति भव आरोहयति हस्तीतिप्रतिपादना । एकस्य युगपदेवारयितु समानक्रियत्वपर द्वितीय वाक्यम ।त्
व्याप्ति । निवृत्तप्रेषणापक्षे दर्शयन्ति भवमाथव् सग्रहे पुन
तृतीयकक्षायामतिव्याप्ति वारयितुमणौ यत्तरनिवृत्तये"

सिद्ध शब्देति । (कै)

ननु लूयते केदार इति प्रयोगे सति किमर्थं णिच् प्रत्यय-घटितप्रयोगादरोऽत आह

स्वौकर्येति । (कै)

लूयते केदार इति कचाया स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवृत्तिरिति स्वौकर्य्यप्रतीतिमाच पञ्चम्यास्तु चेमार्थमपि प्रयोजक-व्यापारो नापेचित इति तदतिशयस्य लाभादेतदादर इति भाव ॥ प्रकृते प्रयोगान्तरे प्रकृतिवाच्ये व्यापारे अध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह

अपर इति ॥ (कै)

लुनन्तमिति । (कै)

स्वय द्विधाभवने प्रवृत्त केदार लविता चेमाय प्रयुङ्क्ते इति निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कचा । इह तु स्वत एव द्विधाभवने प्रवृत्त इत्येतावदेव न किन्तु प्रत्युत स एव लवितार प्रयुङ्क्ते इति प्रयो-ज्यत्वाभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाधिक सौकर्य्यातिशय इति भाव ॥

मानेह्येतस्मिन्यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक् चिणो प्रतिषेधो वक्तव्य

"कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रिय" (३। १। ८७) इति सिद्धमात्मनेपदम । तथा हि। लावयति केदार देवदत्त इत्यत्र यस्मिल् लावयती धातौ तादृशी कर्मावस्थाया केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी

ततो णौ चेदिति वाक्यान्तरम अणौ यदित्येव। अणौ यत्प्रतिपाद्य वस्तु तदेव णौ प्रतिपाद्य चेदित्यर्थ इति व्याचख्यु । अत्रेद चिन्त्यम् । कमान्तरनिवृत्तिपर व्याख्यान यद्यपि कर्त्तु शक्य तथापि तस्य फल दुर्लभम् । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यस्य व्यावृत्ति फल

लावयते केदारो देवदत्तेनेति। (कै)

अत्र [१]"लावयति" इति पाठस्तु लेखकप्रमादात्। ग्रन्थकृद्वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्यानेनात्मनेपदप्राप्तेः। यद्वा कर्मकाण्येवोदाहरणानीतिमन्यमानस्यात्रत्य पूर्वपक्षिणो मतेऽनुपदवक्ष्यमाणरीत्या कर्मवद्भावाप्राप्त्या तथोक्तिः॥ नन्वेवमत्रैव कर्मवद्भावाप्राप्तिविषये ऽस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं कर्मवद्भावात् सिद्धमित्युक्तिरिति चेन्न। अत्रत्य कर्मपदस्य कर्मसञ्ज्ञायोग्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवदत्तरूपस्य फलाश्रयस्य सत्वेनैतदप्राप्तेः। कर्मसञ्ज्ञा तु [२]"गति बुद्धि" इति नियमान्न इत्यन्यत्। "कर्तृकर्मेतरकर्माभाव" इति वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपदं भवत्येवेति दिक्॥

---

१ उपलब्धकैयटे "लावयति" इति पाठोऽस्ति॥

२ अ १। पा ४ सू ५२॥

स्यात्। गणयति गणं गोपालकः। गणयति गणः स्वयमेव॥ आत्मनेपदस्य

कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति। द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे एतस्मिन् आरब्धे सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्याः कर्मवद्भाव

मिति चेन्न। तत्र समानक्रियत्वाभावाण्णौ चेदिति वाक्यं हि प्रतिपाद्यसाम्यार्थमिति वृत्तिपदमञ्जर्यो स्थितम। न चेह तदस्ति। न चास्तु वृत्यादि मते दोषोऽयं भाष्यकैयटयोस्तु समानक्रियत्वस्यानुक्तत्वात् कर्मान्तरव्यावृत्तिफलकं वाक्यं सार्थकमेवेति चेत्। न। भाष्यमतेऽसमानक्रियत्वस्य व्याख्येयत्वात्। तस्यानुक्तत्वेऽप्यप्रत्याख्याततया सम्भवत्वात्। अन्यथा अध्यारोपितप्रेषणे द्वितीयकक्षायामतिप्रसङ्गात्। भाष्यवार्त्तिकयोः कर्मशब्दस्य क्रियापरतयैव व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च। अभ्युपेत्यापि ब्रूमः मास्तु भाष्यमते समान

पुनरिति। (कै)

देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्याविवक्षाया केदारे तन्निरूपितप्रयोजकत्वस्याप्यप्रतीतौ देवदत्तव्यापारस्याप्यप्रतीतेर्द्विधा भवनमात्रे लावयतिरिति भाव ॥ स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति प्रत्युदाहरणे नायमपि प्रकरणे भाष्यकृद्ध्वनित ॥

प्रदर्शितेति। (कै)

हर्थ्यादिभिरिति शेष ॥ ननु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे तत तात्पर्य्यमिति भाव । एव चाध्यारोपितप्रेषणपक्षाज्ञानेनाचाय पूर्वपक्ष इति ध्वनितम ॥ वस्तुतो निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षामादाय तत्सम्भव ॥ द्विधाभवनानुकूलव्यापाररूपार्थोपस्थितौ तत्प्रतिपादकण्यन्ताण्यन्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरुपस्थित्यविशेषात् समानधातौ

च। वा। आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य । गणयति गण स्वयमेव ॥ आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु। वा। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिद वक्तव्यम्।

प्राप्नोति। लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् ॥ यक् चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति। भा। अणौ यत्कर्म णौचेत्सकर्त्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थ ॥ उदपुपुच्छत पुच्छ-

---

क्रियत्व तथापि दर्शयते भृत्यान् राजा इत्युदाहरण व्याचक्षाणेन कैयटेन अणौ ये कर्त्तृकर्मणी तद्भिन्न कर्म व्यावर्त्त्यते इति तावत् स्पष्टीकृतम। तथा च मनुष्यान् इत्यस्याणौ कर्त्तृतया गत्यर्थादृद्देशे कर्मत्वेऽपि दुर्वारमात्मनेपदम्। मनुष्यस्थलयोरणौ कर्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदितरकमाभावात्। अपि च। सकर्त्ता इत्यशोऽपीह नास्ति। हस्तिन एव कर्त्तृत्वात्। स्यादेतत्। आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्त्तृत्व स एव

कर्मणा तुल्यक्रियत्वस्य ज्ञानसत्त्वात्। न चैव लावयति केदारो देवदत्तेनेति द्वितीयकक्षायामपि कर्मवद् भावापत्ति। व्यापारव्यधिकरणफलवाचकानां नेत्यर्थकसकर्मकानां प्रतिषेध इति वचनेन तदप्राप्तेरिति दिक् ॥ परंतु तत्र पक्षे द्वितीयकक्षैवोदाहरणं वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या। तद्ध्वनयन् आह

न तु तस्यामिति (कै)

इत्याद्य ॥ भाष्ये

यत्क्रुचिणोर्निवृत्त्यर्थमिति। (भा)

[1]समानधातौ कर्मणा तुल्यक्रियात्वस्य ज्ञानसत्त्वात्। नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणात् चिण्वदिण्निवृत्त्यर्थमिति नोक्तम् ॥

---

१ "समानधातौ" इत्यारभ्य "ज्ञानसत्त्वात्" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

गणयति गणः स्वयमेव ॥ इष्यत एवात्रात्मनेपदम्। किमिष्यत एवाहो

मिति। भा। कथं पुनरत्राणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः। अत्राहुः। अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वर्त्तते। तस्मात् स्वार्थे णिङ्प्रत्ययः। ततो यदा भ्राम्यमाणः पुच्छः संस्कारवशा-

---

च स्थलमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तेति। तदपि न। प्रत्यासत्तिबलेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात्। तथा हि। ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्म स चेत् कर्ता इत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतल्लभ्यते। येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तत्प्रकृतौ यत्कर्म स चेत् कर्त्तेति। इह तु यत्रायमुपाधिः कृतमेव तत्रात्मनेपदम्। आरोहयमाण इति यत्र तु न कृतः स्थलमारोहयतीति न तत्रायमुपाधिरस्ति। येनातिव्याप्तिः स्यात्। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। हस्तिपकानारोहयति

एष दोष इति। (भा)

यद्दोषपरिहाराय त्वया नियमार्थत्वं व्याख्यायते स यक् चिण् प्राप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः। एवं चायुक्तं नियमार्थत्वमिति भावः॥

यावतेति। (कै)

एवं चाण्यन्तपुच्छशब्दस्य क्रियावचनत्वाभावेन तत्र कर्माभाव इति। क्रियमाणेऽपि सूत्रे यगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति अनेन नियमस्य प्राप्त्यभावादिति भावः॥

उदसनं क्रियायामिति। (कै)

यद्यपि णिङुपसदान एव पुच्छपदं तत्समवेतक्रियापरं न केवल-मित्यण्यन्तप्रयोगो दुर्लभस्तथापि शास्त्रदृष्ट्या कर्मवानण्यन्तोऽस्ती-त्यभिमानः॥

भूतायाम् (कै)

इत्यनेन लुङ्विषयप्रदर्शनम्। केचित्तु णिजन्ताच्चिणि इदमुदा-हरणमित्याहुस्तन्न।

श्चिण्प्राप्नोत्यपि। इष्यते च प्राप्नोति च। कथम्। अणाविति कस्येद

चक्रमिव भ्रमणक्रियाया भूताया स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छते इत्यात्मनेपदमेव णिङन्तात् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं सम्पद्यते॥ गणा-

---

हस्तीत्यत्रमाभूदिति। तत्रेदं वक्तव्यम्। किमिदमध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामुदाहरणं किं वा निवृत्तप्रेषणपक्ष इति। नाद्यः। णिज-वाच्यव्यापारभेदेन समानक्रियत्वाभावात्। न द्वितीयः। तत्राद्ययोः कक्षयो-रण्यन्तत्वात्। तृतीयस्यां तु हस्तिनः कर्तृत्वायोगात्। हस्तिपकानां कर्मत्वा-

यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् (भा)

इति भाष्यासङ्गते ॥ भाष्ये

अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । (भा)

एव च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थक सूत्रमिति भाव ॥ ननु सूत्रेणैव सिद्धे वार्त्तिके णिग्रहणमेव न कार्य्यमित्यत आह भाष्ये

स चावश्यमिति ॥ (भा)

अनुच्यमाने इति । (भा)

णिग्रहण इति शेष ॥

णेर्ग्रहणम् । यस्मात्से प्राक्कर्मकर्त्ता वा विद्यते न चैतस्मात्से प्राक्कर्म कर्त्ता विद्यते ॥ इद तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह

यति गणा इति । भा । गणोणामेव कर्मणावेव कर्तेत्यस्य नियमस्याव्यापाराणा "णिश्रिश्रिद्रुस्रि" इति वक्तव्य एव प्रतिषेध । तस्यैव च व्यापकत्वान्नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थ । कथ पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्ति । यावताकर्मस्थभावकाना कर्मस्थक्रियाणा च कर्मवद्भावो विधीयते । गणन च सख्यानिमित्तक परिच्छेदो

सम्भवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तत्रापि न्यग्भवतीत्यर्थापर्य्यवसानेन कर्मणो नान्वय स्पष्ट एव । स्यादेतत् । दर्शयते भृत्यान् राजेति तावद्भाष्ये स्वीकृत तत्समर्थनाय अणौ ये कर्तृकर्मणी तदितरकर्मव्यवच्छेदोऽभिप्रेत इत्याह कैयट । तस्याप्ययमाशय । अणौ यत्कर्म इत्यत्र कर्त्तरिकर्म इत्यतोऽनुवृत्त कर्त्तरीत्येतत् प्रथमया विपरिणम्यते । यच्च यच्च यदिति "नपुसकमनपुसकेन" (१।२।६९) इत्येकशेष । तेन कर्मकर्त्रोर्णौ कर्मत्वेऽप्यदोष । एव च "करेणुरारोहयते निषादिनम्" इति माघप्रयोगोपपद्यते इति । एव स्थिते निवृत्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणपक्षयोर्द्वयोरपि चरमकक्षायाम-

यत्र नियमः । (भा)

अण्यन्ताण्यन्तस्थले ॥

ततोऽन्यत्रेति ॥ (भा)

ण्यन्तैकविषये ।

गणयति गणः (भा)

इत्यादौ ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

सूत्रेणासिद्धेर्वार्त्तिके णिग्रहणाभावाच्चान्यदेव किञ्चिद्वचनं तेन वादिना कार्य्यं ततो वरं वार्त्तिक एव णिग्रहणमिति भावः ॥ "गणयति" इत्यत्र सकर्मकाकर्मकावस्थयोरुभयत्रापि स्वार्थणिजे-वेति बोध्यम् ॥

मा भूत । स्मरतिवनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टाविषयः कर्मस्थभावकता कर्मस्थ

ज्ञानविशेषः कर्त्तरि वर्त्तते । नैष दोषः । भागशो व्यवस्थापनेऽपि गणिर्वर्त्तते । भागशोऽवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्त्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावः ॥ आत्मनेपदप्रतिषेधा-

---

कर्मकतया भाष्यकैयटादिग्रन्थाः सर्वे एवानन्विताः स्युः । तत् किं हरदत्त प्रत्येव पर्य्यनुयोगेन । एतावानेव हि भेदः । भाष्यमतेऽणौ ये कर्त्तृकर्मणोरिति व्याख्यानादुदाहरणमिदं वृत्तिकारहरदत्तादिमते तु प्रत्युदाहरणम् । अणौ यत्कर्म इत्येव व्याख्यानादिति । अत्रोच्यते । अनन्वयस्तावदुरुद्धरः । "बाधे दृढेऽन्यसाम्याद् किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्" इति न्यायात् । गम्भीरायां नद्यां घोषः इत्यत्र गम्भीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायामपि

कथं पुनरिति । (कै)

एव च यक्चिणो प्राप्त्यभावात प्रतिषेधो व्यर्थ इति भाव ॥

भागश्च इति । (कै)

भागशोऽवस्थान च कर्मस्थमिति भाव ॥ भाष्ये

आत्मनेपदस्य चेति । (भा)

न केवल यक्चिणोरेवात्मनेपदस्यापीत्यर्थ ॥ तर्हि तदर्थमेवेद

सूत्रमस्त्वित्याह

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । (भा)

कर्मवद्भावेन सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे इद सूत्र ण्यन्तानामण्यन्त-
कर्मतुल्यक्रिये कर्त्तर्य्येवात्मनेपद न तु कर्मतुल्यक्रिय इति नित्य-
ण्यन्तेभ्य कर्मकर्त्तरि तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थ ॥ ननु सिद्धस्य पुनर्वचन-
मन्यनिवृत्त्यर्थं स्यान्नतत्प्रतिषेधार्थमत आह

क्रियाणा वा भवन्ति कर्तृस्थभावकश्चायम । एव तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान

थेमिति । भा । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपद यथा[illegible]त् णौ तु
कर्मणो णौ कर्तृत्वे माभूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थ ॥ न चैतस्मादिति[illegible] भा ।
नित्यत्वास्मिच केवलाना चुरादीना प्रयोगाभावादणौ कर्मणोऽसम्भवात्

प्राथमिकबोधमादाय गम्भीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय
कक्षाया कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिच कर्मपदस्य
च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित् सार्थक्यम । स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा
इत्यभ्युपगमात् । एषैवार्थवादे प्राशस्त्यलक्षणाया गतिरिति कैयटस्योक्ति-
सम्भवो बोध्य । णिच्कार्यस्तु कर्मत्वावच्छेदवाक्यार्थौ भाष्यवार्त्तिकयोरणभि-
मत एव । उक्तरीत्या प्रयोजनाभावात् । ग्रन्थस्तु कर्मपदस्य क्रियापरतायां

अणौ कर्मेण इति। (कै)

सिद्धकार्य्याया प्रकृतेरुपादान प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भाव । विशेषणान्तरस्य त्वेतद्व्याप्तिमात्रफलकत्वेनोपयोग इति तन्नोक्तम उपलक्षणत्व वा बोध्यम् ॥ भाष्ये

दृष्यत एवेति। (भा)

कर्मवद्भावेनेत्यर्थ । एव चेष्टव्यावर्त्तकता सूत्रस्य नोचितेति भाव ॥ एव च गणयते गण इत्येव रूप तत्रेति तात्पर्य्यम ॥ ननु "णेरणौ" इति नियमसूत्रादप्राप्तौ निर्णीताया कथमिष्यत इत्युक्तिरिति शङ्कते

किमिष्यत एवेति॥ (भा)

सूत्रकारस्यापि इदमिष्टमित्याह

इति प्रतिषेध शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो भवत्येव जातीयकानामात्मनेपद

इति हेतुमण्णिचो ग्रहणम्। प्रतिषेधोऽप्यणाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या-न्याय्य इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्व हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सूत्रास्याय विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपद निवार्य्येतेत्यर्थ ॥ इद तर्हीति।

सुस्थ एव। उदाहरणेषु तु भ्रत्यान् इत्यादेरविवक्षाया कर्मव्यापारमात्रे विवक्षिते सिद्ध भवति इत्येवाशयो बोध्य । स्मरयत्येन वनगुल्म स्वयमेवेति भाष्यवृत्त्योर्व्याख्यावसरे एनमिति कर्मणो विवक्षाया कैयटहरदत्ताभ्या-मुभाभ्यामपि शरणीकृतत्वाच्च। यत्तु सूत्रशेषे कैयटेन एनमित्यस्य विव क्षेति पुन प्रतिपादित तदेव त्वापातव इति दिक् ॥ तस्मात्

"भृत्यादीना परित्यागाच्छब्दभेदात् परिग्रहात् ।
कर्मवाक्ये च तादर्थ्यवर्णनात् सत्वमुज्ज्वलम्" ॥

दृश्यते च (भा)

इत्यादि ॥ नियमसत्त्वात् कथ प्राप्तिरिति शङ्कते

कथमिति । (भा)

नियमस्यैवाप्राप्तिरित्युत्तरम ॥

न चैतस्मादिति । (भा)

चुरादिणिच इत्यर्थ ॥ ननु णिजुत्पत्ते पूर्वं धातोर्वर्त्तमानत्वे कर्मणोऽपि सम्भवादाह

नित्येति । (कै)

एव च तत प्रागवस्थाया प्रयोगस्यैवाभावेन कर्त्ता च कर्मचास्य नास्तीत्यर्थ ॥ कर्त्तेति दृष्टान्तार्थं फलान्तरमप्यस्य वच्यते तदाह

मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् दर्शयते

भा । न चानर्दिष्टविषय प्रतिषेध शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्र क्रियते ॥ वनगुल्मस्येति । भा । कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य

स्यादेतत् । सकर्मकाणा सर्वेषामशब्दयाभिधायितया कर्मकर्त्तरि कर्मवद्भावातिदेशादेव सिद्धानीह मूलोदाहरणानि । न चाध्यारोपित-प्रेषणपक्षे आरोहयतौ हस्तिन कर्मत्वाभावात् समानधातौ च कर्मत्वाभा-वेन पचत्योदन देवदत्तो राध्यत्योदन स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणाप्रक्रिययैव सकललक्ष्यसग्रहात् । न च दृशे कर्तृस्थ-भावकतया स्हेश्च कर्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । पचिभिद्यादिभ्यो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । विक्लेदनद्विधाभवनयोरपि कर्तृस्थतापत्तौ कर्मवद्भावातिदेशस्य निर्विषयतापत्ते । तत्र व्यापाराशस्य कर्तृस्थत्वेऽपि विक्लित्तिद्विधाभवनरूपे फले कर्मस्थे इति । यदि तर्हि दृशि-

अणौ कर्मणोऽसम्भवादिति । (कै)

अस्य "कथमत्रात्मनेपदं वार्य्यते"त्यनेनान्वय ॥ नियमप्राप्ते गणयति गण इत्युदाहरणस्यावस्थाद्वयेपि चुरादिण्यन्तस्यैव प्रक्रमात् । चुरादिण्यन्तप्रकृतिकहेतुमण्ण्यन्तत्वे तत् सूत्रविषयतया पूर्वपक्षिणोपि तत्रात्मनेपदस्यैवेष्टतया तत्रानेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह

णेरिति (भा)

इत्यादि । पर लेषोक्तिर्विफला । भाष्ये तत्प्रक्रमाभावात् ।[1]"चिति स्मृत्याम्" इत्यादि (इत्यादे) इदित् करणात् अनित्यण्यन्तत्वस्य चुरादीना ज्ञापनेऽपि तद्विशेषविषयमिति बोध्यम । वस्तुतस्तु ज्ञापकमेव चिन्त्यम् । [2]टुडुप्रभृतीनामिव तस्यापीदित्वस्योच्चारण-

१ चुरादि–गण–१५३३ ॥ २ कुन्द्रि- । इ । क ।

भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपद सिद्ध भवति ॥

शेषत्वेन विवक्षितत्वात् कर्मत्वाभाव । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् ॥ स्मरयत्येनमिति । भा । एतदप्ययुक्तम । अत्र छेनमिति कर्मणा सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति ।

रुहोरपि विषयत्वन्यग्भावौ कर्मस्थाविति तुल्यम । तस्मादिह वैषम्ये बीज वक्तव्यमिति चेत् । अत्राऽऽह भर्तृहरि —

"विशेषदर्शन यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता
क्रियाव्यवस्थात्वन्येषा शब्दैरेव प्रकल्पिता"

इति ॥ अस्यार्थ । यत्र क्रियाप्रयुक्तो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु । तत्र क्रियास्थिता । तेन पच्यते ओदन छिद्यते काष्ठमिति कर्मवद्भाव सिद्ध । अन्येषा मते अन्येषा धातूना वा शब्दैरेव

(गोरथौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।) (अ १। पा ३। आ २)

माचार्यत्वात । केवल "[1]घुषिरविशब्दने" (चुरादिग-१७२७) इति लिङ्गादनित्यण्यन्तत्व भाष्यकृद्वक्ष्यति । यद्य"प्याधृषाद्वा" इति विकल्पितणिचोऽपि चुरादौ सन्ति तथापि [2]"अणावकर्मकाद्" इत्यत्र हेतुमण् णिच एव ग्रहणसम्भवादिहापि साजात्यात् साह-चर्याच्च तथैवोचितमिति तत्त्वम ॥ ननु शेषवैयर्थ्यम अत आह

न चानिर्दिष्टेति । (कै)

यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशेनापि प्रतिषेध शक्यस्तथा-प्यन्याशानुक्तौ आध्यानार्थात कदापि तङ् नस्याद् इति विषय-विशेषनिर्देशार्थं कृत्स्न सूत्रमपेक्षितमिति भाव ॥ ननु [3]"अधीगर्थेति" कर्मणि शेषे "वनगुल्मस्येति" षष्ठीसत्वात कर्मणोऽभावेन नेदमुदा-हरणमत आह

१ अ ७ । पा २ । सू २३ ॥ २ अ १ । पा ३ । सू ८८ ॥
३ अ २ । पा ३ । सू ५२ ॥

आत्मन कमत्वे प्रतिषेध । वा । आत्मन कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्य ।

नाप्यनेनात्मनेपदस्य कमान्तरसम्भवात । तस्मात् स्मरयति वनगुल्म स्वय-मेवेति प्रदर्शनीयम ॥ भवत्येव जातीयकानामिति । भा । येषामस्यन्ताना

क्रियाव्यवस्था । शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात् कर्तृस्थतेत्यर्थ । उद्देश्यापि क्वचित्कर्मस्थाश्रस्य क्वचित्तु व्यापाराश्रस्य इति । उत्सर्गिक नियामक बोध्यम् । तदिह दर्शनारोहणाभ्या विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात् कर्तृस्थ एवेह भाव क्रिया च । उद्देश्यानुरोधाच्च । अह पश्येयम् इति ह्युद्देश्य न तु अय विषयो भवतु इत्येवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु

कर्मोपलक्षणमिति। (कै)

अन्ये तु एतद्भाष्यबलात् सूत्रस्थकर्मफलाश्रयपरं न तु कर्म-संज्ञकमित्याहुः ॥

एतदपि। (कै)

एनमित्येतद्घटितमुदाहरणमपि। उपलक्षणं तद्रहितोदाहरण-स्येत्यर्थः। अकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मत्वैव कर्मवद्भावात् सिद्ध-मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः। यद्यपि [१]"गतिबुद्धि" इति सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणमिति स्मरयतियोगेनाण्यन्त-कर्तुः कर्मत्वप्राप्तिस्तथापि तद्भाष्यप्रामाण्यादाध्यानार्थकस्मरतेरपि तत्र ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्य्यम् ॥

एतदपीति (भा)

भाष्ये। अध्यानार्थानां कर्तृस्थक्रियत्वेन कर्मवद्भावाविषयत्वादिति भावः ॥

---

१ अ १। पा ४। सू ५२ ॥

हन्त्यात्मानम्। घातयत्यात्मेति॥ स तर्हि वक्तव्यः। न वा ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृ-

---

यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्त्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः। एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति।

हस्तिनो न तु न्यग्भावो भवत्विति। उपरिगमनरूप एव च व्यापारविशेषो रुहेरर्थः न तु न्यग्भावनमात्रम्। भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमय-त्यपि आरोहतीत्यप्रयोगात्। अत एव "यद्धि तु परं छन्दसि" (८। १। ५६) इत्यत्र भाष्ये रुहिर्गत्यर्थ इति। अत एव चाणौ कर्त्तुर्णौ कर्मत्वम्। पचिच्छि-

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

प्रतिषेधप्रतियोगिसमर्थकं सूत्रं बोधयतीत्यर्थः ॥

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्यस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थः पश्यति राजा स्वयमेव इत्यत्रापि स्यादत आह

येषामण्यन्तानामिति ॥ (कै)

कर्तृस्थभावक्रियत्वेऽपीति । (कै)

अपिना सकर्मकत्वे ऽपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये

एवं जातीयकानाम् (भा)

इति चरितार्थमन्यथा भवत्येषामित्येव वदेत् । साजात्यञ्च कर्म-वद्भावाप्राप्तियोग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह

त्वात् । वा । न वा वक्तव्य । कि कारणम । ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यत्र-

---

तेनारोह्यते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपद सिद्ध भवति । तथा हि । रुहि-र्गतिविशेषवचन इति "यद्भि तु पर छन्दसी"त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एव च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भाव । एव चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्ति ते न्याय भाष्य च बाधमाना अवधीरणीया । तथा हि ।

द्योस्तु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपो विशेष कर्मणि दृष्ट तदुद्देशेनैव च कारक-व्यापार इति महद्वैषम्यम् । एव चारुह्यते हस्तीति कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्या इति कैयट ॥ एतेन—

"अधिगच्छति शास्त्रार्थं स्मरति श्रद्दधाति च
यत्र कृपावशलस्तस्मै नमोस्तु गुरवे सदा"

एवं चेति। (कै)

स्वातन्त्र्ये सम्भवति विध्यन्तरशेषत्वकल्पनाऽयुक्तेति भाव ॥

प्रदर्शयन्त इति। (कै)

भागवृत्तिकारा ॥

न्यायम्। (कै)

"विशेषदर्शन यत्रे"ति। वक्ष्यमाणभाष्यम् [1]"यद्धि तु परम्" इति सूत्रस्य तमेव न्यायमाह

विशेषेति। (कै)

यत्र कर्मभेदेन क्रियाजन्यफले विशेषदर्शन रूपभेददर्शन तत्र कर्मस्था यथा पचे। अन्यत्र कर्तृस्थेत्यर्थ। यद्वा। क्रियाकृतविशेषस्य यत्र कर्त्तरि प्रत्यक्षेणावगम तत्र कर्तृस्था यत्र कर्मणि तत्र कर्मस्थेत्यर्थ। इद केषाचिन्मते। अन्येत्वेव सति क्रियाजन्यश्रमादिकृतवैलक्षण्य प्रायेण सर्वत्र कर्त्तर्यस्तीति पचादेरपि कर्तृस्थ-

१ अ ८। पा १। सू ५६ ॥

त्राण्यन्ते कर्मान्यो ण्यन्तस्य कर्त्ता। कथम्। द्वावात्मानावन्तरात्मा शरीरा

"विशेषदर्शन यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता
क्रियाव्यवस्थात्वन्येषा शब्दैरेव प्रकल्पिता"

इति प्रयोगो व्याख्यात। न चैव क्रियते इति न स्यादिति वाच्यम। यत्नार्थतावादिनामेतद् दोषप्रसङ्गेऽपि भूवादिसूत्रस्थभाष्यानुसारेण करोतेरभूतप्रादुर्भावार्थतामभ्युपगच्छतामस्माक सर्वसामञ्जस्यात्। एव च कर्तृस्थभावक्रियेषु कर्मवद्भावाप्राप्तेविध्यर्थमिद सूत्रमिति स्थित भाष्ये। लावयते

कर्मभेदेऽपीति ॥ (कै)

नारोहणस्य । (कै)

न तज्जन्यफलस्य ॥ द्वितीयव्याख्यायामाह

नचैतेष्विति । (कै)

एव निर्वर्त्त्ये विकार्य्ये कर्मणि निर्वृत्तिविकारलक्षण कर्मणि विशेष ॥ प्राप्ये तु न ।

"क्रियाकृतविशेषाणा सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते"

इति लक्षणादिति भाव ॥ अन्येषा मतेऽपि कर्मस्थक्रियत्व निराकरोति

धातुना चेति ॥ (कै)

नन्वेव सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावाद् हस्तिन कर्मत्वानापत्तिरत आह

विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रियाप्रतिपाद्यते न कर्मगता । केवल कर्मणा कारकत्वादवश्य क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि

प्रतिषेधार्थं तु इत्यादि भाष्यवार्त्तिकग्रन्थनामप्यसामञ्जस्य स्यादिति दिक् । तस्मादिह अस्मदुक्तमेव वाक्यार्थत्रय मुनित्रयसम्मतम् । अयादित्यन्यासकारहरदत्तकैयटादिसकलग्रन्थकाराणामिह महानेव पूर्वापरविरोधो विपश्चिद्भिरुद्धर्त्तव्यः । अस्मदुक्तिस्तु मात्सर्य्यमुत्साय्र्य्य परिभावनीयेत्यल बहुना । यत्तु "करेणुरारोह्यते निषादिनम्" इति माघे प्रयुक्त तत् 'णिचश्च" (१।३।७४) इति सिद्धम् । एतेन

"स सन्तत दर्शयते गतस्मय
कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्"

वक्तव्य इति । (कै)

अय भाव । न्यग्भवनानुकूलव्यापारस्य रुह्यर्थत्वे तदनुकूलतयाङ्कुशेन गज ताडयत्यप्यारोहतीति प्रयोगापत्ति । उपरिगमनमपि धात्वर्थश्चेत तदेवास्तु तावतैव हस्तिन कर्मत्वोपपत्ति । कि न्यग्भवनेनेति उपरिगमनस्य सम्बन्धविशेषेण कर्त्तर्य्यपि सत्त्वान्न कर्मस्थक्रियत्वमिति भाव ॥

कर्त्तृगतैव (कै)

इत्यस्य कर्त्तृगतापीत्यर्थ ॥

न कर्मगता (कै)

इत्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थ ॥ ननु तन्न्यग्भवन विनोपरिगमनमसम्भवि इत्यत उक्तम्

केवलम् (कै)

इत्यादि ॥ अत एव हरिणापि

"न्यगभावन न्यग्भवन रुहौ शुद्धे प्रतीयते"

इत्येवोक्तम न तु रुहिणा ॥

कारकाणि स्व स्व व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रिया सम्पादयन्ति । बहुवक्तव्यस्यायमर्थ किंचित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसराम ॥ दर्शयते भवान् राजेति । भा । ननु कर्मान्तरसद्भावादचात्मनेपदेन न भाव्यम ।

इति व्याख्यातम । बन्धुता त पश्यति ता दर्शयते । यद्वा । बन्धुता कृताधिपत्यामिव लोक पश्यति ता दर्शयते इत्यर्थ । आद्ये बन्धुता अणौ कर्त्री । द्वितीये तु अणौ सा कर्म । उभयथापि णौ कर्मत्व निर्विवादमेवेति दिक । णेरिति किम् । आरोहतीति वाच्यम । निवृत्तप्रेषणान्माभूत् । न च णौचेदिति वाक्यशेषे श्रुतत्वात्सेरेव । भविष्यतीति वाच्यम् अणाविव्यस्यापि

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

नन्विति । (कै)

उपक्रमस्थकर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्येनाकर्मकाणामेवैतदुदाहरणत्वावगतेरिति भाव ॥

अस्मादेवोदाहरणादिति । (कै)

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्युक्तिपराच्च ।

यस्मात्सः प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इति भाष्याच्चेत्यपि बोध्यम ॥

प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इत्यनेन प्राक्स्थितकर्मकर्त्रैवैतदात्मनेपदोपयोगित्व बोध्यते तच्च कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावबोधने एवेत्याहु ॥

कर्त्तृकर्मणी इति । (कै)

"कर्त्तरि कर्म" इत्यत कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्त्य प्रथमया विपरिणमय्य यच्च यच्च यदित्येकशेषेणायमर्थो लभ्य ॥

उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यतेऽण्यन्तावस्थाया ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपद न भवति यथा स्थल-

---

श्रुतत्वात् । किं चोत्तरार्थमवश्य णेरिति वाच्यमेव । तदिहैव स्पष्टार्थमुक्तम । हेतमण्णिज ग्रहणार्थं च । भीस्म्योर्स्तस्यैव सम्भवात् । तेन गणयते गण स्वयमेवेति सिद्धम् । गणयतिर्हि विभज्य भागशोऽवस्थापने वर्त्तते । तथाच कर्मस्थभावकादस्मान्निवृत्तप्रेषणाद्धेतुमण्णौ पुन प्रेषणाप्रत्यागे सत्यामात्मनेपदमिष्टम् णेरिति हेतुमण्णिचा सन्निधानादणावित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणा-

प्रत्युदाहरणं युज्यते इति । (कै)

सिद्धान्ते इति शेष ॥

स्थलमारोहयति (भा)

इत्यत्रापि स्थलस्य कर्त्तृकर्मातिरिक्तकर्मण सत्त्वात् ॥ भाष्ये

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति । (भा)

अण्यन्ते कर्मण आत्मनो ण्यन्ते कर्त्तृत्वेनाण्यन्तावस्थास्थकर्त्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावेन चात्मनेपदस्यैतत्प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ ॥ भाष्योदाहरणे आत्मा कर्म । अह काण इत्यादि व्यवहारेण शरीरेऽपि लोकानामात्मत्वप्रत्ययात् शरीरात्मा इति न विरुद्धम् । अन्तरात्मा कर्त्ता शरीरात्मनि कर्त्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनुभ्युपगमादिति भाव ॥ नन्वन्तरात्मा पुरुष सोऽप्यकर्त्तैव साङ्ख्यादिमतेऽत आह

मारोहयति मनुष्यान् इति । इह त्वण्यन्तावस्थाया कर्त्तृणा भृत्याना णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एव च स्मरत्येन वनगुल्म स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणा युज्यते ॥ आत्मन कर्मत्वे इति । भा । यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्यकर्मत्वेन कर्त्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध

चुरादिणौ यत्कर्म तत्कर्त्तृकाद्धेतुमण्यन्तादपि सिध्यतीति । यत्तु वृत्तिकृता गणयतीत्येव रूपमवस्थाचतुष्टयेऽप्युदाह्रियते । तत्र सङ्ख्यानिमित्तस्य परिच्छेदस्य ज्ञानविशेषात्मतया कर्त्तृस्थस्य धातुवाच्यतामाश्रित्य कर्मवद्भावाप्रवृत्त्या द्वितीयावस्थाया परस्मैपदमुपपादनीयम् । चतुर्थावस्थाया तु परस्मैपदमशुद्धमेव । "णेरणावि" त्यत्रापि "अणावकर्मकाद" (१ । ३ । ८८) इत्यत्रेव हेतुमण्णिच एव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । तथैव भाष्ये स्थितत्वाच्च । भागणोऽवस्थापन परत्वे तु द्वितीयावस्थायामप्यात्मनपदमिति विशेष । कर्मवद्भावस्य दुर्वारत्वात् यक् चिणौ तु णिश्रन्थीत्यादि निषेधान्नस्त इति दिक् । णौचेदिति किम् । निवृत्तप्रेषणाणौ आरोहयन्ति हस्तिपका इति तृतीय-

साङ्ख्येति ॥ (कै)

तस्यैवेति । (कै)

तन्मते पुरुषस्य पुष्करपलाशवन्निर्लिप्तत्वेन कर्त्तृत्वाद्यनाश्रयत्वादिति भाव ।

पुरुषस्य । (कै)

जीवस्य ॥ भाष्ये आत्मद्वयसत्त्वेमानमाह

अन्तरात्मा (भा)

इत्यादिना ॥

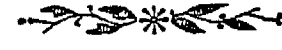
तत्कर्मेति । (भा)

धर्माधर्मरूप यत् पूर्वसञ्चितकर्म तत्फल पादादिसौष्ठवाद्यनुभवतीति लौकिकव्यवहारात् पूर्वकृत कर्मनामाधिरूपेण बाधते इति व्यवहाराच्चेति भाव । शरीरात्मन कर्म चेष्टादिरूप सुखदु खजनकम् एकस्यैवात्मन कक्षान्तरे कर्त्तृत्व त्वनभिधानान्नेति सिद्धान्ताशय ॥

इत्यर्थ ॥ न वेति। भा। वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्व कर्त्तृत्व चेत्यर्थ ॥ अन्तरात्मेति। भा। साङ्ख्यपक्षेऽन्त करणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वासद्भावात् पुरुषस्याकर्त्तृत्वात् ॥ नैयायिकादीना तु मते पुरुषस्य कर्त्तृत्वात् स एवान्तरात्मा विवक्षित ॥ शरीरात्मा सुखदु खे इति। भा। शरीरस्याचेतनत्वात् सुखदु खहेतुभ्या शरीर सवध्यत इति व्याख्येयम् ॥

कक्षाया मा भूत्। असति हि णौ चेद् ग्रहणे श्रुतत्वादणामेव कर्मत्व कर्त्तृत्व च लभ्येत। न चैकस्योभयरूपता बाधिता इति वाच्यम्। प्रथमावस्थाया कर्मणो द्वितीयावस्थाया कर्त्तृत्वस्य निर्विवादत्वात्। अनाध्याने किम। स्मरति वनगुल्म कोकिल । ततश्चतुर्थावस्थाया स्मरयति वनगुल्म । उत्कण्ठापूर्वक स्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थ । स्मृ आध्याने। घटादि ॥

[1]स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥

ननु राजा प्रयाति[2] प्रजाप्रयातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्त्तृगामित्वतदभावयोर्दर्शनेन यात्यादिव्यावृत्तये "स्वरितञित" इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनुपपन्नमत आह

२ सेनाप्रयाति । इ ॥

१ स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ स्वरितञित इतिकिमर्थम । याति वाति द्राति प्साति । स्वरितञित इति शक्यमकर्त्तुम् । इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्साति इति । कर्त्रभिप्राये

स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ इदमात्मनेपद सविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्याचक्ष्यते । पचते पाचयतीत्यर्थ । यजते याजयतीत्यर्थ । अनेकार्थत्वाद्धातूना प्रकृतिरेव यदा सविधाने वर्त्तते

स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपद स्यात क्रियाफले कर्तृगामिनि सति । यजते । सुनुते ।

स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाकाले । १ । ३ । ७२ ॥ यत् क्रियाफल कर्तृगामि तद्वृत्तिधातोरात्मनेपदमिति सूत्रार्थ ॥ स क्रियाभेद स्व यज्ञ यजते यजतीत्यादौ वाक्य स्वादिपदेनापि गम्यते । "विभाषोपपदेनेति" (१ । ३ । ७७) तत्र पदद्वयमित्यर्थ हेलाराज । अत एवोक्त "स्वरितञित" इत्यत्र भाष्ये "स्वरितञित इति शक्यमकर्त्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति

इदमिति । (कै)

अत्र केचित । क्रिया कृत्स्नधात्वर्थ तत्फलके कर्त्तु प्रयोजक-कर्त्तुरभिप्राये अभिधायमूलके प्रयोजककर्त्तृव्यापारे आत्मनेपद-मित्यर्थादिति भाव ॥ "सविधान" कृत्स्नधात्वर्थप्रवृत्त्यनुकूल प्रवर्त्त-नाख्यो व्यापार । "यजेते" त्यादौ च ऋत्विक् प्रवृत्त्यनुकूलो यजमानव्यापार एव धात्वर्थ । सर्वावयवकक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापार एव सविधानशब्दवाच्य । तेन यजेत पशुकाम इत्यादौ यजनान्त-र्गतस्तोत्रशसनरूपहोतृव्यापारप्रयोजकव्यापारकर्त्तुरध्वर्योरपि पशु-नासम्बन्ध स्यादित्यपास्तम । तद्व्यापारस्य यजमानव्यापारवत् यावद् यज्यर्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वाभावेन सविधानलाभावादित्याहु ॥

क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषा च कर्त्रभिप्राय क्रियाफलमस्ति । त एव विज्ञा-स्याम । येषा कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मने-पद भवतीति । स चैतेषा कर्त्रभिप्राय चाकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्ति ।

तदा तस्य द्योतकमात्मनेपद भवतीति । यदा तु प्रकृत्यानभिहित सविधान तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति । यदा "णिचश्च" (१। ३। ७४) इतिण्यन्तादात्मनेपद भवति तदा द्वितीये सविधाने ण्यन्तस्य वृत्ति परिकल्प-

---

कर्त्रभिप्राये किम् । यजन्ति याजका । स्तृण्वन्ति । दक्षिणादि तु न फलम् ॥
उक्त हि हरिणा—

"यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादय ।
तत्प्रधानफल तेषा न लाभादिप्रयोजनम्" इति ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषा च कर्त्रभिप्राय क्रियाफलमस्ति त एव विज्ञास्याम । एषा कर्त्रभिप्रायसकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्म

परे तु सविधान सामग्रीसङ्घटनरूपमित्याहु ॥ ननु विक्लित्त्याद्यनुकूलव्यापार एव पचत्याद्यर्थो न तु तन्निमित्त सविधानमपीत्यत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

तस्य द्योतकमिति । (कै)

अनेन तस्य विशेषणत्व सूचयति । सविधानविषय एककर्तृक' पाक इत्यर्थ ॥ परेत्वनेकार्थस्य धातोरयमेवार्थ इति बोधनमेव द्योतकत्व तेन विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुस्तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

"हेतुमतीति" (३। १। २६।) प्रत्ययार्थनिर्देश इत्येव सिद्धान्तोऽत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्व तदाह

तथा जातीयका खल्वाचार्य्येण स्वरितञित पठिता ये उभयवन्त येषा कर्त्रभिप्राय चाकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्ति । तथाभिप्रग्रहण किमर्थम् । स्वरितञित कर्त्रा ये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति क्रियाफल

नीया यदा राजा याचयते इति । कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्यनेन सविधानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनुत इति च

पचा । पाक । भिलादङ् । केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्यस्तद्द्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते । कुरुते । कारयतीत्यर्थ । कारयत

नेपद भवतीति । न चैषा कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्ति । तथा जातीयका॰ खल्वप्याचार्य्येण स्वरितञित इति पठिता । ये उभयवन्त । येषा कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्तीति" । अनेन च भाष्येणाकर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तो यात्यादिषूभयाभावो लभ्यते । ननु यात्या-

तदभिधानायेति । (कै)

किं च यात्यादीनां सविधाने वृत्त्यभाववादिना तत्र णिजनापत्त्या णिज्विधायके वाचकता पक्ष एवावश्यक इत्याशय (इत्याशय । इ)॥ नन्वेवं ण्यन्तादात्मनेपदं न स्याद् णिचा सविधानस्य बोधितत्वादत आह

यदेति ॥ (कै)

तस्य । (कै)

ण्यन्तस्य ॥ नन्वयमर्थं सूत्रानारूढोऽत आह

तत्रैव स्यात् । लूञ् । लुनीते । पूञ् । पुनीते । इह न स्यात् । यज् यजते । वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये

शिष्टप्रयोगेषु ण्यर्थोऽवगम्यते । स्वारितञित एव सविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्यादर्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्येत्वाहुः । स्वार्थे य क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् ।

इत्यत्र तु प्रयोजकव्यापारद्वयमेवार्थ । णिजन्तासिचि यथा कर्त्रभिप्राय इति सूत्रांशेऽपि कर्तृपदस्य हेतुकर्तृपरत्वादुक्तार्थतात्पर्यक एवेत्याहु । उक्तञ्च हरिणा—

> "क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।
> असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना" ॥

दिष्वपि सेना प्रयाति पित्रर्थं तीर्थानि गच्छति इत्यादौ पराभिप्रेत जयधर्मादिफलमस्तीति चेन्न । भाष्ये 'च' श्रवणात् कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । इद चोभयाभिप्रेतमिति न तथेत्यभिप्राय । तत्र यजेर्ऋत्विग्व्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्फलाभाव । यजमानस्य तदा

कर्त्रभिप्राये (कै)

इत्यादि ॥ तदुक्तम—

'कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ता फलभाग्यत " इति ॥ (हरि)

"क्रियाभेद "। सविधानलक्षण ॥ "तत्कर्त्ता"। सविधानकर्त्ता ॥

"केषा चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषा तदर्था प्रकृतिर्यथा" ॥

इति च केषा चिद् धातूना स्वरितञिताम्। केषा चिद्दादिना-मिति च। एवमन्येषामित्यपि बोध्यम॥ विकल्पाङ्गीकारे शिष्ट-प्रयोगान् प्रमाणत्वेन दर्शयति

क्रीणीष्वेति । (कै)

'वपते" (कै) इति पाठ ॥ अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्य योजयति

वर्त्तते। प्र आदिकर्मणि। तेन य चाभिप्रैति य चाभिप्रैष्यति य चाभि प्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्ध भवति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति

सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षा निमित्ता लौकिके त्वयोगे स्वरितञिद्विषयैव न यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम्। एव पक्ष-

---

केषाचित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते।
आत्मनेपदमन्येषा तदर्थी प्रकृतिर्यथा ॥

कर्तृत्वाभावात्। यजमानव्यापारवचनत्वे तद्वत्लम। उभयवचनत्वे स्वामिदासा-विति वक्ष्यमाणवत्प्रयोग इति तदाशय। ननु पचादीना विक्लित्त्यादिवचन-त्वात् कथ प्रतिविधानमर्थ। किञ्च तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफला-प्रसिद्धिरत आह

स्वरितञित एवेति ॥ (कै)

नन्वय पक्षो न भाष्यसम्मत प्रत्याख्यानभाष्ये सर्वेषा च कर्त्रभिप्राय क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद् (ज्ञ) आत्मनेपद नचैतेषामुभयमस्तीत्युक्ते । तत्र सर्वेषा कर्त्रभिप्राय क्रियाफलमस्तीत्युपक्रमादुभयाभावोऽकर्त्रभिप्रायत्वाभावप्रयुक्तो लभ्यते । अस्वविधाने एषा वृत्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्य देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्ते । तस्मादुत्तरव्याख्यैव युक्ता । तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्त्तृगामित्वमेव विवक्षित न तु परगामित्वमित्यस्य सुवचत्वात प्रतीयते च तथैव यात्यादौ । एव च "न चैतेषा कर्त्रभिप्राय च" (भा) इत्यादिप्रतीकस्थकैयटोऽपि चिन्त्य एव ॥ "चिनुते" इत्यादिप्रयोगास्त्वन्तर्भावितण्यर्थतयोपपाद्या । प्रकरणादिक च तात्पर्य्यग्राहकम् । कदाचित परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च । न

किमर्थम । पचन्ति भक्तकारा । कुर्वन्ति कर्मकरा । यजन्ति याजका । कर्त्र-

---

भिहूंत्ते क्षयतीति "विभाषोपपदेन प्रतीयमान" (१।३।७७) इति पक्षे आत्मनेपदाभाव । स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्र विवक्षाया परस्मैपदम ।

ओणीश्व पचते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च ।
आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयत" इति ॥

"सविधान पचादीना क्वचिदर्थ प्रतीयते ।
तन्निमित्त यथान्यापि क्रियाधिश्रयणादिका" ॥

क्व पचे प्रधानार्थो यासौ तण्डुलाना विक्लित्ति । अथेदानी तदभिसन्धिपूर्वकमध्येषणा वा प्रेषण वा युक्त यत्सर्व पच्यर्थ स्यात् । वाढ युक्तम इति

च सेना प्रयातीत्यादौ यात्यादीनामपि पराभिप्रेतफलमस्त्येवेति वाच्यम। भाष्ये "च" श्रवणेन कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात्। अत्रत्य जयादिफलमुभयाभिप्रायमिति न तथेति भावात् इत्यरुचेराह

अन्येत्वाहुरिति ॥ (कै)

स्वार्थं य इति । (कै)

य स्वार्थं क्रियामारभते तत्र तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थ । सूत्रे "कर्त्तगामित्व" कर्त्रुपकारकत्व न तु सयोग समवायो वा। चिचया

भिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽपि अत्र प्राप्नोति। अत्रापि क्रियाफल कर्त्तार-मभिप्रैति। याजका यजन्ति गा लप्स्यामह इति। कर्मकरा कुर्वन्ति पादिका-

---

यदा तु स्वामिगतो धर्मो दास आरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचेते इति आत्मनेपद भवत्येव ॥ सर्वेषा चेति । भा । सर्वत्र सविधानस्य सभवात्सर्वत्र च

असती च इत्यनेन कमलवनोद्घाटन कुर्वते य इत्यादय प्रयोगा समर्थिता । तत्रापि स्वार्थता विवक्षाया सम्भवात। ण्यर्थस्य वाचक

"हेतुमति च" (३। १। २६) इति सूत्रभाष्योक्ते । सविधानमपि सामग्री-सङ्घटनरूप पचाद्यर्थ । यथा विक्लित्यर्थस्यापि पचेरधिश्रयणादि कर्त्तृव्यापारोऽर्थो देवदत्त पचतीति। अन्यथा देवदत्तस्य कर्त्तृत्वानापत्ति णिच् तु न। नहि सविधानमेव णिजर्थ । अपि तु तत्पूर्वक प्रेरणम्। यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते सविधान कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत् प्रयोजक इत्युच्यते इति हेलाराज । भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयति इत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्य । तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति

यजेत पशुकाम इत्यादौ तदभावात्। एवं च फलद्वारा क्रियैव कर्त्रर्थेति फलितम। अत्र पक्षे क्रियाफलं "श्रुत्या" "लोकतो" वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तत्। यथा पचादौ भोजनादि- 'लोकतो'ऽवगतम। यज्यादौ च स्वर्गादि "श्रुत्या" ऽवगतमिति बोध्यम् ॥

परार्थेति। (कै)

यात्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षैव नास्ति इत्यतो न दोष। स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावता धातुना स्वार्थत्वविवक्षाया तङानौ इति सूत्रार्थ। उभय च स्वरितञित्त्वेनेति न दोष। विवक्षा- निमित्तस्वार्थपरार्थतेत्यन्वय। "विवक्षा" इत्यनेन 'कमलवनोद्

महर्लप्स्यामह इति। एव तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च कर्त्तार क्रियाफलमभिप्रैति। न चान्तरेण यजि यजिफल वपि वा वपि फल

स्वार्थानुष्ठान सभवादितिभाव ॥ येषामिति। भा। सभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे कार्य्यविधानाय विशेषनिर्देश क्रियते इति भाव ॥ न चैतेषामिति। भा। यात्यादय सविधाने वर्त्तितु न शक्नुवन्तीत्यर्थ।

द्योतक वा आत्मनेपदमिति मतद्वय सगृहीत केषा चिदित्यादिना श्लोकेन ॥ चिनोति चिनुत इति। चिनोति चाययति चेति क्रमेणार्थ ॥ इति कौस्तुभ ॥

सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वा- रोप इति तदर्थ। अत एवाय यज्ञसम्भारान् सङ्घटयति क वा प्रेरयिष्य- त्यार्त्विज्यायेति न जानीम इति व्यवहार ॥ ननु "स्वरितञित" इति सूत्राद् अयमर्थ कथ लभ्यते। तत्राह

घाटन कुर्वते ये" इति सिद्धम ॥ अत एव स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षाया परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य शाब्दबोधे भानमिति लभ्यते । कर्तृगामित्वविवक्षाभावमात्र परस्मैपदनिमित्तमिति च आत्मनेपदादिसमभिव्याहृतधातो स्वरितञित कर्तृगतफलजनकक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम् । केचित्तु नेद शाब्दबोधविषय अपि तु पश्चात्तन्मानसबोधविषय । तथैवानुभवात् । किमर्था क्रिया इति विचारे क्वचित् परार्थफलकत्व मनसा बुध्यते । एव चैषु परार्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्त कोटिद्वयातिरेकेन तृतीयकोटेरभावात् । अत एव भाष्येऽकर्त्रभिप्रायमित्युक्तम् । न तु कर्त्रनभिप्रायमिति । स्वामिदासौ पचत इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात् साध्यम् । स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणात्मनेपदवत

लभन्ते । याजका पुनरन्तरेणापि यजि गा लभन्ते भृतकास्त्र पादिकमिति ॥ इति महाभाष्यम ॥

अथवा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयो नैषा स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसभव ॥ तथा जातीयका इति । भा । प्रकारमात्रे फल विधाय प्रकारवतो जतीयर् विहित ॥ अथेति । भा । कर्त्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति

"कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।
तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्रीफलभाग् यत" ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन सविधानक्रियानिर्दिश्यते । नक्षत्र दृष्ट्वा वाच विसृजेदित्यत्र नक्षत्र दर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत् । यत एव स्वयक्रियाया कर्त्राफलेन युज्यते । न ह्यसविदध्यागादि तत्फल स्वर्गाद्यश्नुते ।

कर्त्रभिप्रेतत्वादिक चारोपितानारोपितसाधारण मानसबोधविषयत्वादिहेतुरत एव परार्थारम्भे तु परस्मैपदमित्युपक्रमे कैयटेनोक्तम् । वस्तुत "कर्त्रभिप्रायक्रियाफले" इत्यनेन स्वविधानमुपलक्ष्यते तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदम् । विक्लित्त्यनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु परस्मैपदम् । एतच्च हरिग्रन्थे स्पष्टमितिमञ्जूषाया निरूपितम् । भाष्यस्याप्यत्रैव तात्पर्य्यमित्याहु ॥ नन्वेव विवक्षातिप्रसक्तेत्यत आह

स्वरितञिद्विषयैवेति ॥ (कै)

ननु "एव पञ्चभिर्हलै कृषति" इत्यत्र स्वविधानप्रतीतेरात्मनेपद स्यादत आह

पञ्चभिरिति । (कै)

पञ्चभिर्हलैरित्युपपदगम्यत्वात् तस्येति भाव ॥ ननु स्वामिदासयोर्युगपत् कर्त्तृत्वविवक्षाया स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेनान्वयाभावात् परार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनान्वयात् । अप्राप्त्या ईदृशे विषये पचेस्तिङन्तस्य प्रयोग एव न स्यादत आह

सिध्यत्येव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्न । यमेवेति । भा ॥ केचिदाहु । वर्त्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्ये अस्य विधानात् । तस्मादयमर्थ । द्विविध यागादिफल दृष्टमदृष्टञ्च । दृष्टमत्र पुत्रवृष्टिशत्रुवधा-

---

ततश्च कार्य्यभूतफलसम्बन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते । तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदमित्युक्त भवति । स्वविधानोपलक्षण च क्रियाफल कि तत्राह

"यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादय ।
तत्प्रधान फल तेषा न लाभादिप्रयोजनम" ॥

स्वामिदासाविति ॥ (कै)

क्रियामात्रेति । (कै)

वस्तुत उपपत्त्यन्तरमत्रोक्तम ॥

सर्वत्रेति । (कै)

सर्वधातुष्वित्यर्थ ॥ भाष्ये

सर्वेषाम् (भा)

इत्यस्यापि सर्वधातूनामित्यर्थ ॥

सम्भवे (कै)

इत्यादि । एव च यत्र धातौ "कर्त्रभिप्राय" इत्यस्य व्यावर्त्य-सम्भवस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भाव ॥ "अकर्त्रभिप्रायम्" इत्यस्य कर्तृभिन्नाभिप्रायमित्यर्थ । एव च यात्यादीना सर्वथा कर्त्रभिप्रेत-मेवेतिव्यावर्त्याभावात तेषा नोदाहरणत्वमितिभाव ॥

दिकम । अदृष्ट स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवश्य भावीतिप्रधानम् । इत-रत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसम्भवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येहग्रहणं न स्यात् । अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्य फलस्य यदा कर्त्ता बुध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रग्र-

---

तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भाव । तत्र पाकस्य भोजन लोकतोऽवगतम् । यागस्य स्वर्गो वेदत । तदुक्त भाष्ये । "साधीयो यत्र कर्त्तार क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेणापि यजि यजिफल वपि च वपि फल लभन्ते । याजका पुनरन्तरेणापि यजि गालभन्ते भृतकाश्च वेतनमिति" । यत्र यस्या क्रियाया सत्यामित्यर्थ । साधीय क्रियाफल

[1]नैतेषा स्वार्थताविशिष्टेति । (कै)

क्रियामात्रवृत्तित्वादितिभाव ॥ एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरसविरुद्धम् । अकर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाभावस्यैव भाष्यतो लाभात् प्रत्यययो पौनरुक्त परिहरति ।

प्रकारमात्रे इति ॥ (कै)

केचित्तु "तथा जाति" इति वक्तव्येहे "जात्यन्ताच्छ वन्धुनि" (५। ४। ९) इति क्रमाज्ञ ॥ नन्वभिप्रपूर्वके तैरिच्छायाा रूढत्वेन कथ तदाक्षेपोऽत आह

कर्त्तारमेति । (कै)

स तु न तव विवक्षित इतिभाव ॥

---

१ उपलब्धकैयटे "नैषाम्" इत्यस्ति ॥

स्वगो सति लभ्यते ॥ वपत इति । भा । केशश्मश्रु वपत इत्यत्रैवासन्ने फले स्यात् । धान्य वपत इत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थ ॥ य चाभिप्रागा-

---

स्वर्गादि । यजि यागसविधानरूपसज्यर्थम । एव वपिमित्यपि । अन्तरेणापि यजि स्व साध्ययागव्यापार विनापि । मतान्तरमाह ।

"क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।
असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना" ॥

सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते न हि कश्चित् परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्त्तत इति भाष्योक्ते । सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्या । परार्थतात्वसत्येव । "सती वा" इति तु लौकिको वाचो युक्ति । विवक्षितं

केचिदिति । (कै)

"सम्प्रत्येति" भाष्यस्वरसादिति तेषा भाव ॥ यद्यपण् विधौ कालसम्बन्धो नास्ति तथापि कालोदासीना प्रत्यया आक्षिप्यमाण-कालत्रयसाधारणा इत्यभिप्रायेण

कालसामान्ये (कै)

इत्युक्तम्

तस्मादिति ॥ (कै)

सम्प्रतीति (भा)

क्रियाफलविशेषणम । "सम्प्रती'त्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तर-कालिकमित्यर्थ । तच्च दृष्टमेवेतिभाव ॥ तद्ध्वनयन् वक्ष्यति

इह न स्याद् यजत (भा)

इत्यादि ॥

दिति । भा । यजेष्ट इत्यादौ । एतत्तु कालानिर्देशप्रसङ्गेनोक्त न तु अत्राप्राप्ते निमित्तमस्ति ॥ पादिकमहरिति । भा । पादौ भृतिरस्य इत्यत्रार्थे "असमासे निष्कादिभ्य" (५।१।२०) इति ठक् ॥ न चान्तरेणेति । भा । न हि स्वर्गादि

विवक्षा सा निबन्धन हेतुरस्या परार्थतायां इत्यर्थ । एव चासत् परार्थता-विवक्षाया मा भूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्रायइत्यनेन क्रियाफल विशेषितम । सूत्रार्थस्त्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यत्ने कर्त्रभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थ । अत्र "कैश्चिद्" इत्यनेनारुचिर्बोधिता । तद् बीज तु यजन्ते ऋत्विज इत्या-देरप्यापत्ति । य स्वर्गादिफलाय निर्वेशेनेतर व्यापारयति स्वय च प्रति-

विधुरः । (कै)

विरोधी ॥

प्रत्यय । (कै)

कारणम ॥

[1]**तदुपनिपातः ।** (कै)

तत्प्राप्ति कीर्त्तनेन कर्मनाशाजलस्पर्शकरतोयापारगमनविस्म-यादिरूपविरोधिकारणसान्निध्ये विनाशसम्भवादितिभाव ॥

विप्रकृष्टत्वम् । (कै)

कालान्तरभावित्वम ॥

---

१ उपलब्धकैयटे "तद्" इति नास्ति ॥

फल यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्त्तनात् ॥ याजका इति । भा । प्रतिग्रहेणापीतिभाव ॥ तथा च हरिणोक्तम—

"यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादय ।
तत्प्रधान फल तेषा न लाभादिप्रयोजनम" इति ॥ इति कैयट ॥

विधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्त्तर्य्यात्मनेपदमिष्यते । यस्तु भृतिरूप निर्वेशमात्रफल स्वामिचित्तानुवर्त्तनादेव कृतार्थता मन्यते तत्र नात्मनेपद भृत्यादावितीति हेलाराज । किञ्च स्वरितञित् ग्रहणस्य प्रत्याख्यान स्योक्तभाष्यविरुद्धमिदम । तेनार्थद्वयवाचकत्व स्वाभाविक यत्रास्ति तेऽत्र विषया इति स्पष्टमुक्तम । कस्तत्र विवक्षाया उपयोग । किञ्च फलस्य स्वर्गादेरेवात्र ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसङ्गतम् ।

अभिप्रग्रहणात्त्विति । (कै)

तदभावेऽवश्यभावित्वं सन्निहितत्वमेव च प्राधान्यं गृह्यते । सति तु तस्मिन् क्रियोद्देश्यत्वलक्षणप्राधान्यविशेषलाभ इति भाव ॥ क्रियाप्रारम्भे यदा कर्त्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्यन्वय । एवं च तादृशोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्य्यम् ॥ इदमेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति

अभिराभिमुख्ये ॥ (कै)

आदिकर्मणीति । (भा)

आद्यत्वं चाभिमुख्यत्वं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् ॥ ननु वपनस्य केशकर्त्तनरूपं फलमव्यवहितमेवेति कथमिहाप्राप्तिरत आह

केशेति ॥ (कै)

किंच क्रियाप्रवृत्ते सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वविवक्षाऽत्यन्तमनुचितैवेति दिक् । केचित्तु प्रतिविधानार्थादपि तदर्थद्योतकमात्मनेपदं णिचा सह विकल्पते । सविधानमात्र णिजर्थं । सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्त इति न्यायेन स्वार्थं प्रवर्त्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्त्ता सविधातोच्यते । प्रैषस्तु न णिजर्थं । एवं चैकविषयत्वात् तयो पर्य्याय । यजते याजयतीति वदन्ति । तन्मतमाह

"केषां चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते
आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा"

णिचा सह णिजर्था प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्प्यते तद्वत् । अन्येषां स्वरितञिद्व्यतिरिक्तधातूनाम् । "हेतुमति च" (३।१।२६) इत्यस्यापि सविधान-

धान्यं वपत इति । (कै)

बीजविकरणार्थोऽत्र वपतिरिति भाव ॥ भाष्ये

यं च (भा)

इत्यादि । अत्र "अभिप्रैति" सम्बन्धमात्रे । एव च येन फलेन सम्प्रति कर्त्ता सम्बद्ध येन च सम्बद्धो भविष्यति येन च सम्बद्धोऽभूत सर्वत्रात्मनेपद सिद्धम् । कर्मारम्भे तस्यैव स्वसम्बन्धित्वेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽलाविष्टदेवदत्त इत्यादौ ॥ भाष्ये

[1]अत्रापि हीति । (भा)

न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देश्यानि इति वाच्यम् ।

---

१ अत्र "हि" इति नास्ति बहुषूपलब्धभाष्यपुस्तकेषु ॥

रूपे व्यापारे वर्त्तमानाद्धातोर्णिजित्यर्थ । यजतेश्च सविधानमेवार्थ । पाचयतीत्यादावपि एवमित्येतन्मतम् । वस्तुतो णिच् प्रेरणावाची । "तत्प्रयोजको हेतुश्च" (१ । ४ । ५५) इति सूत्रात् । अत एव तदाश्रयस्य कर्तृत्वम । अत एव पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन इत्यादि प्रयोगा "गतिबुद्धि" (१ । ४ । ५२) इति सूत्र च चरितार्थम । एव च भिन्नविषयत्वाद् विकल्पोक्तिरसङ्गता । किं च सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्विहितेनात्मनेपदेन बाध एवोचित । एतच्च केषा चिदित्यनेन सूचितमिति हेलाराज ॥ अथ एतेषा णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीज दर्शयति

"क्रीणीष्व वपते धत्ते चिणोति चिनुतेऽपि च ।
आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु एयर्थोऽभिधीयते ॥"

ऋत्विग्व्यापारवचनयजेरारम्भो होता भविष्यामीत्यादिप्रतिवचन तदुद्देश्यश्च गात्र एवेति भाव ॥

पादो भृतिरस्येति । (कै)

पादभृतिसम्बन्धिदिनमित्यर्थ । दिवसस्य ता भृति लब्धामह इति तात्पर्य्यम ॥ भाष्ये

सर्वञ्च चेति । (भा)

न हि प्रयोजनमनुद्दिश्येतिन्यायादिति भाव ॥

प्रकर्षेति । (भा)

अनन्यलभ्यत्व प्रकर्ष ॥

आत्मान क्रीणीष्व इति विनता कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो मोचनाय पुत्रसविधान कुरु इत्यर्थ इति तेषा तद्भ्रमबीजम । तत्र प्रत्युपकार विना दास्यान्मुक्त्यसम्भवात् प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादर्थ-सामर्थ्यात पुत्रसविधान गम्यते । न तु स तदर्थ इति स तेषा भ्रम । एव केशश्मश्रु वपते इत्यत्र वपनकर्त्तु सविधान कुरुते इत्यर्थ इति तेषा भ्रम बीजम् । तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद् गम्यते इति तेषा भ्रम स । एवमन्यत्रापि ऊह्यमिति हेलाराज ॥ अथ सिद्धान्ते शङ्कते

"यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम
युगपद्धर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्त्तते" ॥

स्वामिसाध्य सम्भारघटनरूप सविधानम । दाससाध्य तु विक्लित्ति पर्य्यन्त साधनविनियोगरूपम् । तत्र भिन्नत्वाद् व्यापारस्य युगपदेकधातु-

साधीय (भा)

इत्यस्य क्रियाफलेनान्वय । अनन्यलभ्य क्रियाफल यत्र सविधानरूपे धात्वर्थे सति कर्त्तारमभिप्रैति तत्र तङानौ इत्यर्थ इति भाव ॥ किं तत् साधीय क्रियाफल तत्राह

न चान्तरेणेति । (भा)

यष्ट्र्यादिफलमन्तरेण यजिक्रिया न च नैव लभन्ते तदित्यर्थ ॥ गवादिषु च तद्व्यतिरेक दर्शयति

याजकाः पुनर् (भा)

इत्यादिना ॥ तद्व्याचष्टे

वाच्यत्वासम्भवेन किं सविधानापेक्षमात्मनेपद किं वा सस्कारकापेक्षम् परस्मैपदमिति सशय । अनेकार्थत्वाद्धातूना युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र प्रयोगे विरुद्धत्वादेशद्वयानुपपत्त्या स एव सशय इति हेलाराज ॥ न च क्रियागतविशेषमविवक्षित कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविवक्षायामत्र परस्मैपद युक्तमिति वाच्यम् । तया क्रियया स्वामिनो भोजनस्य लाभेन दासस्य श्रममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धे । किं चैव रीत्या यजति यजमान इत्यस्याप्यापत्ति । न चेष्टापत्ति । तदा कर्तृगामिनोऽकर्तृगामिनश्च फलस्याभावेन "स्वरितञित उभयवन्त" इति भाष्यस्यासङ्गते । अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्यात् तद्गत सविधानमवगत दास पदार्थसामर्थ्याच्च तत् क्रियाया परार्थत्वमनवगतमिति नात्राख्यातस्य परस्मैपदमिति केचित् । एवमपि पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये ॥ समाधत्ते

न हीति । (कै)

यद्यपि दानादिनापि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति भाव ॥

तदुद्देशेन । (कै)

विशेषोद्देशेन । एव च क्रियाफलशब्देन तदेव ग्राह्यमिति भाव ॥ कारिकायां यत्सिद्ध्यर्थं पचादय एवारभ्यन्त इत्यन्वय । एवकाराध्याहारस्य बोध्य ॥

"सविधातुस्य सान्निध्यात् दासे धर्मोऽनुषज्यते ।
क्वचिद्वा चापि सम्बन्धात् क्वचिच्छब्दाभिधेयता" ॥

उत्तरार्धस्य यथेत्यादि । दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोप । उत्तमे निकृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यल विस्तरेण । "अग्नीन् आदधीत" इत्यत्र यद्यप्याधानफलमाहवनीयत्वादग्निनिष्ठ तथापि यज्ञहोमादिमुखलाभरूप कर्तृगतमप्यस्ति वदादायात्मनेपदम । आहवनीयत्वादेराधानसंस्कारातिरिक्तत्वे मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात । स्पष्ट चेद "एक पूर्वपरयो" (६ । ४ । ८४) इति सूत्रे भाष्ये । एतेन कर्त्रभिप्रेतत्व फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम् ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्।
१। ३। ७८॥

भाष्ये

अर्थे (भा)

कर्मकर्तृरूपे॥

प्रतिषेध इति। (भा)

परस्मैपदस्येति शेष॥ कार्य्यातिदेशे कर्मवच्छास्त्रस्य परत्वेनात्मनेपद सिध्यत्येव इत्यत आह

शास्त्रेति। (कै)

वस्तुत कार्य्यातिदेशेऽप्युपदेशदेश एव देशस्तस्य शास्त्रातिदेशानतिरेकश्च इति न दोष इति बोध्यम॥ नन्वेवमपि विशेषविहितेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाध स्यादत आह

स्वाश्रयमिति। (कै)

अचारितार्थ्यमेव हि बाधकत्वे बीजम अतिदेशश्च यगादिसम्पादनेन चरितार्थ इति भाव॥ भाष्ये

शेष इति। (भा)

एव च भावकर्मणोरितिनियमे उपयुक्तत्वान्नाय शेष इति

भाव ॥ ननु प्रकृतिनियमेऽनुदात्तङिदादिभ्यो व्यावृत्त परस्मैपद शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह

प्रत्ययनियम इति ॥ (कै)

शेष दर्शयति

गन्धनादिष्विति । (कै)

एव गन्धनादौ प्राप्तमात्मनेपद यथा वाधते तथाऽसति कर्तृ-ग्रहणे कर्मकर्त्तर्य्यपि तद्बाधेतेति भाव ॥

सति त्विति । (कै)

इह करण तु स्पष्टार्थमिति भाव ॥

अनुपराभ्यां कृञः । १ । ३ । ७९ ॥

भाष्ये

प्रतिषिध्यते तच परस्मैपदमिति । (भा)

स्वरितञित आत्मनेपदमिति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनार्थादन्यत्र इत्यवगतेरितिभाव ॥ अत एव प्रतिषिध्यते इत्युक्त्वाऽग्रे

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति (भा)

उक्ति सगच्छते ॥ ननु तिबादिसूत्रेण सामान्यत प्राप्तानां "स्वरि-

तञ्ञित" (१ । ३ । ७२) इति नियमे तदपवादतया अनेन परस्मैपदविधाने क्वात्मनेपदमापद्यते कर्त्रभिप्रायादौ अनेन परस्मैपदविधानात् ॥ अन्यत्र "शेषाद्" इति नियमेन व्यावर्त्तितत्वादत आह

अयमभिप्राय इति । (कै)

तदपवादत्वापेक्षया कर्तृगामिक्रियाफलादौ एव"तिप्तस् झि" (३ । ४ । ७८) इत्यस्य प्रतिप्रसवविधौ लाघवादिति भाव ॥

प्रतिप्रसूयत इति । (कै)

क्रमेण नियम इति पक्षे इय शङ्का इत्यर्थ ॥

मौलेन । (कै)

सर्वेषा मूले स्थितेन"तिपतस् झि" (३ । ४ । ८८) इत्यनेन । "वा क्यष" (१ । ३ । ९०) इत्यतो"द्युद्भ्य" (१ । ३ । ९१) इत्यत्र वाग्रहणानुवृत्ति ॥ नन्वनेन निषेधेन नियमापाकरणेऽपि पुनर्मूलविधे प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह

साक्षादिति । (कै)

तन्निषेधे हि शेषत्वात शेषादिनियमान्नानियमप्रसङ्ग इतिभाव ॥

विधीयत इति । (कै)

न क्रमेण नियम किन्तु सर्वप्रकरण युगपदेव नियामकमिति

भाव ॥ अनेन नियमाना विधिमुखेन प्रवृत्ति सामान्यशास्त्रसङ्कोचकताचेति ध्वनितम् ॥ भाष्येऽपि

आत्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यते (भा)

इत्युक्त्या विधिमुखप्रवृत्ति सूचिता । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वाद्बाध्यत इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् ॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ।
१ । ३ । ८६ ॥

उत्तरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्यपरिहरति भाष्ये

बुधादिष्विति ॥ (भा)

नन्वकर्मकाणा ग्रहण सकर्मकार्थमिति विरुद्धमत आह

अकर्मका अपीति । (कै)

प्रकारत्रयेण तेषा सकर्मकत्वमितिभाव ॥ नन्वकर्मकाणा सकर्मकतादशायामिव अप्राप्तत्वाविशेषात् अचित्तवत् कर्त्तृकतायामपि विध्यर्थत्वसम्भवाद् वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह

चार्थे इति ॥ (कै)

अचित्तवत् कर्तृकार्थमिति । (कै)

अचित्तवत्कर्तृकाकर्मकार्थमित्यर्थ ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।
१ । ३ । ८८ ॥

ननु यतो णेरात्मनेपद तत प्रागवस्थाऽणिपदग्राह्येति न दोषोऽत आह

णिमाचेति । (कै)

प्रत्यासत्तिमजानानस्याशङ्का इत्यर्थ ॥

---

१ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदवचनम् । वा । अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपद वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चेतयमान प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तर्ह्यत्रापीष्यतेऽणिग्रहणमिदानी किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणण्यन्तविशेषण यथा विज्ञायेत । अथाक्रियमाणे कस्याकर्मकग्रहण स्यात् । णेरिति वर्त्तते (१ । ३ । ८६) ण्यन्तविशेषणम । तत्र को दोष । इहैव स्यात् चेतयमान प्रयोजयति चेतयतीति । इह न स्यात् । आसयति । शाययतीति ॥ सिद्ध तु स्वतन्त्रस्याविति वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । अतस्मिन्सौ योऽकर्मकस्तत्रेति

चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । (भा)

सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये चानन्वयोऽत आह

द्वितीयेति ॥ (कै)

आरोहयमाणमिति । (कै)

निवृत्तप्रेषणचतुर्थकक्षेयं ततो हेतुमण्णिच् ॥

प्रयोजनान्तरमपीति । (कै)

वस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधानमितिभाष्याशय इत्यन्ये ॥

तस्यैवेति । (कै)

यद्यपि

यस्मात्सेः प्राग् (भा)

इति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमण्णिरिति लभ्यं तथाप्ययं भावः । तथा सति "आधृषाद्वा" इति विकल्पितणिच्यण्यन्तसम्भवेन ततश्चुरादिण्यन्तादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति उत्तरभाष्यस्य लयं भावः । क्वचित्तथाऽण्यन्तसम्भवेऽपि चुरादिणिच्त्वावच्छेदेन न सम्भवति । हेतुमण्णिच्त्वावच्छेदेन तु सम्भवत्यण्यन्ततेति स एव गृह्यते इति ॥

वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदमिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं ग्रहणम् । यस्मात्से प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्मात्से प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते ॥

न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः । १ । ३ । ८६ ॥

छन्दसीति । (कै)

"सुपां सुलुको" (७ । १ । ३९) ऽप्युपलक्षणमिदम् ॥

[1]लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ९३ ॥

भाष्ये

अनुकृष्यते इति । (भा)

"वृद्भ्यः स्यसनो" (१। १। ९२) इत्यनेन तु न सिद्धि । तत्र चतुर्णामेव ग्रहणादितिभाव ॥

---

१ किमर्थश्चकार । स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते (१ । ३ । ९२)। यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति "द्युद्भ्यो लुङि" (१ । ३ । ९१) इत्यत्रापि चकार' कर्त्तव्य विभाषा इत्यनुकर्षणार्थं (१ । ३ । ९०)। अथेदानीमन्तरेणापि चकारमत्रानुवृत्तिर्भवतीहापि नार्थश्चकारेण । एव सर्वे चकारा प्रत्याख्यायन्ते ॥

भाष्यकार इति । (कै)

न च चकारेण स्पष्टा प्रतिपत्ति । स्वरितत्व तु व्याख्यानसापेचमिति वाच्यम । कृतेऽपि चे समुच्चेतव्यविशेषप्रतिपत्तये तदपेचायास्तुल्यत्वादितिभाव ॥

सर्वे चकारा इति । (भा)

अनुवृत्तिफलका इत्यर्थ । तेन "आटश्च" (६ । १ । ९०) इति चस्य पुनर्विधानार्थत्वपरभाष्येणाविरोध ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्
पादश्च समाप्तः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्रा-ऽप्रवृत्तेरस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नमत आह

आकडारादिति । (कै)

अविरोधमजानत शङ्केति भावः ॥ निरवकाशस्थले तु अवि-रोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह

विशेषेति । (कै)

न तु विरोधादपीत्येवकारार्थः ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । वा । अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । क्वान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकस्य

न च संज्ञानामिति । (कै)

इन्द्र शक्र कृत् कृत्य इति च सज्ञाना लोकशास्त्रयोर्युगपत्प्रवृत्तिदर्शनादिति भाव ॥

न चेति । (कै)

अनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थ ॥ एकफलकत्वे महानवस्थानलक्षणविरोधे वा अनवकाश बाधक न वैतदुभयमप्यत्रेत्याह

भिन्नफलत्वादिति । (कै)

वस्तुत समावेशदर्शनादेवाविरोधो विशेषत्वेऽप्यबाधकत्वमिति भाष्याशय । कैयटोक्तमेकफलत्व विरोधस्य व्यभिचरितौ । अत एवाचिरादेशेन नुटो बाधमाशङ्क्य "न तिसृ" (६।४।४) इति ज्ञापकेन समाहित सप्तमे (७।२।१००) भाष्ये । तादृशस्थले एकफलत्वाभाव स्पष्ट एव । तक्रेण दध्नो बाधनमविरोधे आस्वादरूपफलभेदे च दृष्टमित्यलम । कृते तु सूत्रे अन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतया व्यवस्थाकाङ्क्षया परत्वानवकाशत्वाभ्या सा इत्याहु ॥

यद्यपीति । (कै)

एव च दृष्टान्तो विषम इति भाव ॥

द्रव्यस्य बह्व्य सज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्त्तव्यम् हर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत् कृत्यसज्ञाना समावेशो भवति । पाञ्चाल वैदेह वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धिततद्राजसज्ञाना समावेशो भवति । अन्यत्र सज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणाद् आ कडारादपि सज्ञाना समावेश प्राप्नोति । इष्यते चैकैव सज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम । एव-

उदाहरणेति । (कै)

फलभेदेऽपि यदि समावेश किमु वक्तव्य तद्भेद इति दृष्टान्त-तेति भाव' ॥ ननु इन्द्रादीनामैश्वर्य्यशक्तिमत्त्ववज्रधाकानपूर्दारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानीति । कथमेते संज्ञाशब्दा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकोहि स इति चेन्न । सत्यपि योगे रूढिमात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति भगवतोऽभिप्रायात् ॥

कर्मणि विधानमिति । (कै)

एव च फलभेदादविरोधाच्च न बाध इति कैयटाशय । ननूभयथा पाठनिर्णये कथ सन्देहोऽत आह ।

गुणदोषेति । (कै)

किं सम्भवमात्रेण [1]द्विधापाठोऽयास्वरसादिति विवेक्तु तद्विचार कार्य्य इति भाव ॥

यत्नः । (कै)

ज्ञापकाश्रयणचकारादिरूप ॥ यद्यपि पर कार्य्यमिति [2]पाठेऽपि सूत्राणामन्यथा पाठ कार्य्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरव नापि प्रतिपत्तिगौरवमिति न स दोष इति भाव ॥

---

१ द्विधापाठोऽर्थास्वरसाद् । क ॥

२ "पाठे" इत्यारभ्य "स दोष" इत्यन्त नास्ति । इ ॥

मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्तिप्रयोजनमेतत् । कि तर्हीति । कथ त्वेतत् सूत्र पठितव्यम् । किमा कडारादेका संज्ञेति । आहोस्वित् प्राक् कडारात् पर कार्यमिति । कुत पुनरय सन्देह । उभयथाह्याचार्य्येण शिष्या सूत्र

काय्यंशब्देनेति । (कै)

सञ्ज्ञा इत्येव तु नोक्तम उत्तरत्रानन्वयात । यद्यप्यन्यान्यपि कार्य्याण्यच सन्ति वचनपुरुषनियमपूर्वनिपातादय तथापि तेषा केनापि वाधप्रसक्त्यभावाद्वाधितप्रवृत्ते चैतत् सूत्रसत्त्वात्तल्लाभ इति भाव ॥

पूर्वया । (कै)

अनवकाशया ॥

न नियमार्थमिति । (कै)

आद्ये पाठे तु एकैव सञ्ज्ञा न द्वितीयेति नियमे विध्यर्थला-सम्भवात् ॥ अत्रच विध्यर्थलसम्भवेन नियमो न युक्त इति भाव ॥ ननु पर्य्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थ्यसभवेन सञ्ज्ञाना विरोधाभावेन च उभयो प्रसक्तौ अत्रापि पाठे नियम एव स्यादत आह

एतदेव चेति । (कै)

नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वर वाधकलकल्पनाद्वारा विधिल-मिति भाव ॥

प्रतिपादिता । केचिदा कडारादेका सञ्ज्ञेति । केचित् प्राक् कडारात् पर कार्य्यमिति । कस्मात्र विशेष । तत्रैकसञ्ज्ञाधिकारे तद्वचनम् । वा । तत्रैकसञ्ज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका सञ्ज्ञाभवतीति ॥ ननु च यस्यापि पर कार्य्य तेनापि परग्रहण कर्त्तव्यम । परार्थ मम भविष्यति । विप्रतिषेधे चेति (१ । ४ । २) । ममापि तर्ह्येकग्रहण परार्थ भविष्यति । सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ (१ । २ । ६४) इति । सञ्ज्ञाधिकारस्त्वायम् ।

विप्रतिषेधे (कै)

इत्यस्य इष्टबाधयेति शेष ॥ भाष्ये

परार्थमिति । (भा)

अनच(अपि। का) अकरणार्थमित्यर्थ । परार्थं यत्त्वया कृत तदेव ममाच कृत भविष्यतीत्यर्थ ॥ ननु विशेष्यवाचिपदासन्निधाने नपुसकमेव प्रयोक्तुमुचित सञ्ज्ञापर्य्यायनामादिशब्दानामपि विशेष्यत्वसभवाच्चात आह

संज्ञेति । (कै)

प्रचुरप्रसिद्धे (सिद्धे । इ) सञ्ज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठते इत्यर्थ ॥ ननु "सरूपाणाम्" (१। २। ६४) इत्यस्यातिक्रान्तत्वात् कथ तदर्थताऽस्येत्यत आह

अस्माच्चेति । (कै)

एकसञ्ज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थ ॥

लिङ्गविपरिणामेनेति । (कै)

भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यम् । बहुयोगव्यवधानात् यत्त्वया परार्थं कृत तदेव ममाच बुद्धिस्य भवि-

---

तत्र किमन्यच्छक्य विज्ञातुमन्यदत सञ्ज्ञाया । तत्रैतावद्वाच्यम । आ कडारादेका । किम । एकासञ्ज्ञा भवतीति ॥ अङ्गसञ्ज्ञया भपदसञ्ज्ञयोरसमावेश । वा। अङ्गसञ्ज्ञया भपदसञ्ज्ञयो (१ । ४। १३।१४ १८) समावेशो न प्राप्नोति । साधिष्ठ । बार्ढिष्ठ । याजुष्क । धानुष्क । (४ । ४ । ५१ ॥ (५ । १ । ६३) ७ । ३ । ५१ ॥ ८ । ३ । ३९ ॥ ७ । २ । ११८)

ष्यति इत्यर्थकतया तच्चत्यमत्रानुवर्त्तते इत्येव भाष्येण (भाष्य न । का) व्याख्यातम् ॥ नन्वेवमपि सञ्ज्ञेत्यधिककार्य्यमेवेत्यत आह

सञ्ज्ञाधिकारश्चेति ॥ (भा)

किम् (भा)

इतिप्रश्न । "एका सञ्ज्ञा" इत्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये नपुसकम् । सर्पि शब्दादार्हीयष्ठक् तदस्य पण्यमिति (वा । इ) इसन्तत्वात् क । तत्राङ्गसञ्ज्ञाभावे किं स्यादत आह

असत्यामिति ॥ (कै)

अनङ्गस्यापीति । (कै)

यद्यपीष्टानुरोधात् समावेशोऽपि ज्ञापयितु शक्यस्तथापि लक्षणैकशरणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भाव ॥

देवदत्तो गार्ग्य इति । (कै)

वाक्यसस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवारण शक्यमिति चिन्त्यम् । कुमुद्वान् इति ड्मतुप् । सिद्धान्तस्त्वित एव ज्ञापकात् समावेश इति "पर कार्य्यत्वम" इत्यत्र सुबन्तसमुदायात् कथ तद्धितस्तदुत्पत्तावपि कथ पूर्वपदे विभक्तिश्रवणमत आह

बाभ्रव्य । माण्डव्य इति (४ । १ । १०६ । (१०५) ६ । ४ । १४६ ॥ ७ । २ । ११७) । अनवकाशे भपदसञ्ज्ञे अङ्गसञ्ज्ञा बाधेयाताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभाव ॥ यस्य पुन पर कार्य्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्ज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वं तस्य भपदसञ्ज्ञे पराङ्गसञ्ज्ञा । कथम् । एव स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिसुप्तिङन्त पदम् ।

परं कार्य्येति। (कै)

शब्दस्य भावस्यार्थं। सचैकदेशद्वारा एतत् सूचार्यरूप। अनुवादेऽर्थविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरितिभाव॥

ततः इति। (कै)

अनुवर्त्तमानस्यापि विषयकोटौ निवेशादितिभाव॥

अङ्गं सदिति। (कै)

स्वादिषु यदङ्ग तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादङ्गपदत्वयो समावेश इति भाव॥ नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात् समावेशोऽत आह

एका संज्ञेति॥ (कै)

तदुक्त भाष्ये

एका संज्ञेति वचनाद् (भा)

इत्यादि॥

बाधे इति। (कै)

उत्सर्गापवादन्यायेनेति भाव॥

न क्ये (१। ४। १५)। सिति च (१। ४। १६)। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने (८। ३। ६४)। यचि भम् (१। ४। १८)। तस्यान्ते प्रत्यये अङ्गमिति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे पर कार्य्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे। कथम। अनुवृत्ति क्रियते। पर्य्याय प्रसज्यते। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भव॥ कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम्। वा। कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम्।

इह त्विति । (कै)

इहापि तथैव स्यादितिभाव ॥

कथमिति चेदिति । (कै)

पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथ भसञ्ज्ञा पदकार्य्य-मिति प्रश्न ॥

उच्यते इति । (कै)

नानेन पदसञ्ज्ञा विधीयते किन्त्वनुद्यते इतिभाव ॥

पदसंज्ञा प्रवर्त्तते इति । (कै)

तद्बुद्धि प्रवर्त्तते इत्यर्थ । अनुवादसामर्थ्यादितिभाव ॥ इह तु "एका सञ्ज्ञेति" नियमबाधनाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यम् । वस्तुतस्तद्भाष्यमन्यार्थक न तु एवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम ॥ नन्वनया रीत्या परकार्य्यम् इति पाठेऽपि ज्ञापितसञ्ज्ञाबाधस्या-सञ्ज्ञाबाधाय पर्य्याय एव स्यात् न तु समावेश इति चेन्न । अनुमि-ताप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्या प्राप्तेर्ज्ञापितो बाधस्तदितरपर्य्यवसायीति समावेशसिद्धिरित्याशयात् ॥ ननु वक्ष्यमाणे सञ्ज्ञानिवृत्तये तत्र तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह

तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय (१ । २ । ४२) इति । एकसञ्ज्ञाधि-कार इति चोदितम् । अक्रियमाणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसञ्ज्ञा तत्पुरुषसञ्ज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्ज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसञ्ज्ञा परा तत्पुरुषसञ्ज्ञा । कथम् । एव स वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला समानाधिकरणेन कर्मधाय

एका सञ्ज्ञेति ॥ (कै)

अन्यत्र वेति । (कै)

यथान्यासमित्यर्थ ॥

मया त्विति । (कै)

पर कार्य्यत्वादिनेत्यर्थ ॥ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति [१]किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यतैव विशेष्योच्यतेऽत आह भाष्ये

एकसञ्ज्ञाधिकार इति ॥ (भा)

चोदितमिति । (भा)

यद्यन्यत्र सा सञ्ज्ञा तदोभय कार्य्यम एकसञ्ज्ञाधिकारे तत्पुरुष-प्रकरणे [२]"नवकेवला समानाधिकरणेने"त्युत्तर करणे तु अधि-कारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव [३]चोदितेति भाव ॥

अनवकाशेति । (भा)

यथाचानवकाशत्वाबहुव्रीहिसञ्ज्ञा बाधते तथा तत्पुरुषसञ्ज्ञा-मपि बाधेतेत्यर्थ ॥

१ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यमिति । क ॥ २ अ २ । पा १ । सू ४९ ॥
३ नोदिता । का । इ ॥

इति (२ । १ । ४९) । एव सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादि-स्तत्पुरुष इति । (२ । १ । २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसञ्ज्ञापर कार्य्यत्वाच्च तत्पुरुषसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्त-स्यापि तत्पुरुषसञ्ज्ञापूर्विका कर्मधारयसञ्ज्ञा । कथम । अनुवृत्ति क्रियते । पर्य्याय प्रसज्यते । एका सञ्ज्ञेतिवचनान्नास्ति यौगपद्येन सभव ॥ तत्पुरुषत्वे

यद्येवमिति । (कै)

कर्मधारयप्रकरणान्ते [1]"द्वितीयाश्रित" इत्यादिपठनीय श्रितादिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केय यदि तु "द्वितीयाश्रित" इत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य [1]"उपपदमतिङिति" प्रकरणान्ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इत्युच्यते तदा नेय शङ्केति ध्येयम ॥ परन्त्वत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणाद् गौरव भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधिकरणस्य तत्पुरुषत्व न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्योत्तरत्रैव सम्बन्धादत आह

तत्पुरुष इत्यत्र चेति । (कै)

तथा च [2]कर्मधारयसञ्ज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्य्याये सिद्धे पर कार्य्यमिति समावेशार्थमिति भाव । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसञ्ज्ञाविषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम ॥ ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुषसञ्ज्ञाया प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह

१ अ २ । पा १ । सू २४ ॥ २ अ १ । पा २ । सू १९ ॥

३ "कर्मधारयत्वस्य पर्य्याये सिद्धे"। इ ॥ "परम" इत्यारभ्य "बोध्यम" इत्यन्त नास्ति । का ॥

द्विगु च ग्रहणम् । वा । तत्पुरुषत्वे द्विगु च ग्रहण कर्त्तव्यम । तत्पुरुष (२ ॥ १ । २२) द्विगुश्च(२ । १ । २३) इति चकार कर्त्तव्य । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसञ्ज्ञा तत्पुरुषसञ्ज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभाव । यस्य पुन पर कार्य्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्ज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम । पूर्वा तस्य द्विगुसञ्ज्ञा परा

व्यधिकरणानामिति ॥ (कै)

द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवला समानाधिकरणेन कर्मधारय इत्येव कर्मधारय सञ्ज्ञा करिष्यत इति भाव ॥

पुंवद्भावेति । (कै)

"स्त्रिया पुंवद्" इति तु "न कोपधाया" इति निषिद्धमिति भाव ॥ यथा न्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसञ्ज्ञाया आकडारादू बहि कृतत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्त्वम ॥ ननु "द्विगुश्च" इति सूत्रपाठाद् "द्विगुश्च" इति अनुपपन्नमत आह

द्विगोरिति ।

व्याप्तिन्यायात कडारा कर्मधारये इत्ययमेवावधिरिति तात्पर्य्यम। आद्वन्द्वादिति तु नोक्तम। "द्वन्द्वश्च प्राणी"त्यस्यावधित्वापत्तौ सम्बुद्ध्यामन्त्रितसञ्ज्ञयो [1]समावेशानापत्ते ॥

परस्तादिति । (कै)

सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य (भा)

१ "समावेश" इत्यारभ्य "इति तत्त्वम" इत्यन्त नास्ति । क ॥

तत्पुरुषसञ्ज्ञा। कथम। एव स वक्ष्यति। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (२।१।५१) सङ्ख्यापूर्वो द्विगु (२।१।५२) इति। एव सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति (२।१।२४)। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसञ्ज्ञा पर कार्य्यत्वाच्च तत्पुरुषसञ्ज्ञा भविष्यति॥ ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसञ्ज्ञापूर्विका द्विगुसञ्ज्ञा। कथम्। अनुवृत्ति क्रियते। पर्य्याय प्रसज्येत। एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति

इत्यादिग्रन्थश्च । अन्ये तु चकारघटितं द्विगुश्चेति सूत्रं कर्त्तव्यमिति भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ ननु गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोः समानविषयत्वात् कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाशत्वमत आह

ऊर्यादीति । (कै)

गतित्वेनैकीकृत्य सावकाशत्वाभिमानः । गतिस्वरो "गतिरनन्तर" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । "उपसर्गादसमासे" इति णत्वम् । "उपसर्गात् सुनोती"ति षत्वम् । "द्विव कर्म च" इत्यत्र सञ्ज्ञयोः समावेशेन तद्भावत्वर्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते ॥

समावेशस्येति । (कै)

करणत्वाद्धाणा तृतीया[१] । अकर्मकत्वाभावात्[२] परस्मैपदाभावः । प्रयोज्येऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते तृतीया च इति भावः । तृतीयैव चात्र शास्त्रवत्त्वाच्छक्तिद्वयबोधिकेति बोध्यम् ॥ ननु कर्मत्वविधानसामर्थ्याद्द्वितीया इत्यत आह

---

१ कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभावात् । क ॥
२ 'अणावकर्मकाद्' । १ । ३ । ८८ ॥

यौगपद्येन सम्भवः ॥ गतिदिव कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् । वा । गतिदिव कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् उपसर्गाः क्रियायोगे (१ । ४ । ५९) गतिश्च (१ । ४ । ६०) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशोपसर्गसञ्ज्ञा गतिसञ्ज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभावसिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसञ्ज्ञा परा गतिसञ्ज्ञा । तत्रारम्भसाम-

कर्मसंज्ञा चेति । (कै)

इदमुपलक्षण कर्मणि लकारादेरपि ॥

तृतीयात्विति । (कै)

[1]"कर्तृकरणयोरि"त्यत्रास्योपस्थितिस्तु अकद्योगे चरितार्थेति भाव ॥ न च स्तोक पाक [2]इत्यादावपि षष्ठीस्यादिति वाच्यम् । कर्तृसाहचर्याद् अधात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनादोषात् । न चैव मनसा देव इत्यादिप्रयोग कथ हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तो देव-शब्दस्य समासे सिद्धत्वात् । केचित साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे-ऽचान् दीव्यतीति प्रयोगे दृढतर मान चिन्त्यम । कार्य्यकालपक्षे-ऽपि परत्वात् तृतीया बाध्ये न्याय्ये उपस्थितेरेव न्याय्यत्वात । किञ्च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया कर्त्तरि इति कर्मत्व न च तदा करणत्व-

१ अ २ । पा ३ । सू १८ ॥
२ "इत्यादावपि" इत्यारभ्य "तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया" इत्यन्त नास्ति इङ्गलण्डीयविवरणपुस्तके ॥

र्थाचोपसर्गसञ्ज्ञा पर कार्य्यत्वाच्च गतिसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्ये-कसञ्ज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसञ्ज्ञापूर्विका गतिसञ्ज्ञा । कथम । अनुवृत्ति क्रियते । पर्य्याय प्रसज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्तियौगपद्येन सम्भव ॥ गतिसञ्ज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद् भविष्यति । सावकाशा गतिसञ्ज्ञा । कोऽवकाश । ऊर्य्यादीन्यवकाश (१ । ४ । ६१) । प्रादीना या गतिसञ्ज्ञा सानवकाशा । गति ॥ दिव कर्म । साधकतम करणम (१ । ४ । ४२) दिव कर्म च (१ । ४ । ४३) इति चकार कर्त्तव्य । अक्रियमाणे हि चकारे-

मिति न दोष । किञ्च [1]"क्ङिति च" इतिसूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणाना स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विप्रतिषेधकार्य्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता । किञ्च कार्य्यकालपक्षेऽयादिभ्य परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञा इति [2]"अदसोमात्" इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या "अपादानमुत्तराणि" गा दोग्धि पय इति अत्रत्य भाष्यासङ्गते । आ कडारात्स्थसञ्ज्ञाना यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्तसङ्गतिरित्याहु ॥ [3]"हेतुमति च" इति च ग्रहणम इति भ्रम वारयति

हेतुसंज्ञेति ॥ (कै)

निबन्धन इति । (कै)

ननु वात्सीबन्धु इत्यत्र प्लुताप्राप्ते भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न । प्लुतविधायके दूरात् आह्वान ज्ञापनमात्रोपलक्षण न त्वभिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसम्बोधन[4]विभक्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एव चागच्छतु भवान् गार्गीबन्धुर्वात्सीबन्धुरिति वाक्यवर्त्तिन उदाहरणत्व-

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥ २ अ १ । पा १ । सू १२ ॥
३ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥ ४ सम्बोधनस्य । क ॥

ऽनवकाशाकर्मसञ्ज्ञाकरणसञ्ज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभय सञ्ज्ञाभाव ॥ यस्य पुन पर कार्य्यत्व निममानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्ज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसञ्ज्ञा पराकरणसञ्ज्ञा । कथम् । एव च वक्ष्यति । दिव साधकतम कर्म । तत करणम् । करणसञ्ज्ञ च भवति साधकतमम । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसञ्ज्ञा पर कार्य्यत्वाच्च करणसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि

मिति भाष्याप्रयुक्तत्वेनादोषात । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषया अनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहु ॥

चिन्त्यम् इति । (कै)

अत्रेय चिन्ता । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तस्यानित्यत्व तेनोक्तप्रयोगसिद्धिरित्याहु ॥

ततो घिसंज्ञं चेति । (कै)

तथाच नदीघिसञ्ज्ञाविषये ते सञ्ज्ञे नदीघिसञ्ज्ञे पूर्विके इति भाष्यार्थ इति भाव ॥

पर्य्यायार्थैवेति । (कै)

एव हि एका सञ्ज्ञेति नियमो न बाधित इति भाव । तदन्तस्य घिनदीसञ्ज्ञे इति सिद्धान्त ॥

ननु चेति । (कै)

तत्र श्नादिपरस्मिचोऽभावात तिङ् परस्मैपदमेव गृह्यते इति भाव ॥

पर्य्याय इति । (कै)

करणसञ्ज्ञापूर्विका कर्मसञ्ज्ञा । कथम् । अनुवृत्ति क्रियते । पर्य्याय प्रसज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भव । दिव कर्म ॥ हेतुमत् । स्वतन्त्र कर्त्ता (१ । ४ । ५४) तत्प्रयोजको हेतुश्च (१ । ४ । ५५) इति चकार कर्त्तव्य । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा हेतुसञ्ज्ञा कर्मसञ्ज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभाव ॥ यस्य पुन पर

एकसञ्ज्ञाधिकाराबाधायेति भाव ॥ वस्तुत इष्टानुरोधादूर्णोतेर्विभाषाग्रहणाच्च समावेशज्ञापकत्वमेवास्येति "एका सञ्ज्ञा" इति पाठेऽपि न दोष ॥ इदानीं पर कार्य्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये

परवचन इति ॥ (भा)

"छन्दसि" "तदस्य प्राप्तमि"त्यधिकारे [1]"ऋतोरण्" इति वर्त्तमाने [2]"छन्दसि घस्" इति घस् ॥

पदसंज्ञात्विति । (कै)

गुणेऽवादेशे [3]"लोप शाकल्यस्य" इत्यर्थमपि सेति बोध्यम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

यद्यपि पर कार्य्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिसूत्र नियमार्थं तथाप्यत्र पक्षे इष्टसिद्धिरिति भाव ॥ ननु परत्वात् कर्त्तृत्वे प्राप्ते कर्मसञ्ज्ञाविध्यर्थमेव गत्यादिसूत्र स्यात कथ नियमार्थत्वमित्यत आह

१ अ ५ । पा १ । सू १०९ ॥ २ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥
३ अ ८ । पा ३ । सू १९ ॥

कार्य्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्ज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्य हेतुसञ्ज्ञा परा कर्तृसञ्ज्ञा । कथम । एव स वक्ष्यति । स्वतन्त्र प्रयोजको हेतुरिति । तत कर्त्ता । कर्तृसञ्ज्ञास्य भवति स्वतन्त्र । प्रयोजक इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसञ्ज्ञा पर कार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसञ्ज्ञा पूर्विका हेतुसञ्ज्ञा । कथम् । अनुवृत्ति क्रियते । पर्य्याय प्रसज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति

तथा हीति ॥ (कै)

प्राधान्यादिति । (कै)

शब्दशास्त्रत्वाच्छाब्द प्राधान्य अन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् लोकेऽपि अन्तरङ्गकार्य्यात प्रधानकार्य्यस्य बलवत्त्व दृष्ट मन्त्रिराजस्थले इति भाव ॥

अविरोधादिति । (कै)

पूर्व्वेणापवादेन निवर्त्तितस्य परकार्य्यस्य प्रवर्त्तकेनानेन निरवकाशपूर्वकार्य्यस्य निवर्त्तयितुमशक्यतया एकसञ्ज्ञा नियमराहित्येन च विरोधाभावादित्यर्थ ॥

गत्यर्थादीनामेवेति । (कै)

एषा कर्मसञ्ज्ञैव इति निममस्तु न । प्राक् कडारादिति शास्त्रबाधापत्ते ॥

आरम्भसामर्थ्याच्च इति (भा)

भाष्ये । [1]"हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रनियमत्वोक्त्या कर्तुरित्यण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य [2]"कर्त्तु

---

१ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥ २ अ १ । पा ४ । सू ७९ ॥

यौगपद्येन सभव ॥ गुरुलघुसञ्ज्ञे नदीघिसञ्ज्ञे । वा । गुरुलघुसञ्ज्ञे नदीघिसञ्ज्ञे बाधेयाताम (१ । ४ । ३–१२) । गार्गीबन्धु । वात्सीबन्धु (६ । २ । १०९ ॥ ८ । १ । ८३) । वैन्नम । (२ । २ । ३२ ॥ ५ । १ । १३१) विविनय्य (६ । ४ । ५६) । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभाव ॥ यस्य पुन पर कार्य्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्ज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वं तस्य

दीप्सिततमम्" इत्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ । यत्त्वेतद्भाष्यबलाद् गत्यादिसूत्र विध्यर्थं परत्वान्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वै कर्तृत्वप्राप्ते । एव च पाचयत्यादौ न दोष । यत्र "आरम्भसामर्थ्याद्" इत्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति तन्न प्रधानानुरोधेन सर्वतो बलवत्त्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्व दुरुपपादमुभयोरप्यविरोधात प्राप्तेरिति दिक् ॥

यदीति । (कै)

ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्य्यायार्थं तदस्तु न च सञ्ज्ञयो समावेशेऽपि तत् कार्य्यशक्त्योर्यौगपद्यायोगात कार्य्यान्तरस्य चाभावात् पर्य्याय फलतीति वाच्यम [1]समावेशेऽस्य कर्मभिन्नत्वाभावेन [2]"उभयप्राप्तौ" इति निषेधाप्रवृत्तौ नित्य षष्ठी । पर्य्यायेतु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्मत्वे तदभावात पक्षे भाव्य षष्ठ्येति विशेषादिति चेन्न ह्यक्तविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाभावादिति भाष्याशयात् ॥

---

१ समावेशे । इ ॥ २ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

नदीघिसञ्ज्ञेपरे गुरुलघुसञ्ज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसञ्ज्ञे पर कार्य्यत्वाच्च गुरुलघुसञ्ज्ञे भविष्यत ॥ ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसञ्ज्ञापूर्व्विके गुरुलघुसञ्ज्ञे । कथम् । अनुवृत्ति क्रियते । पर्य्याय प्रसज्येत । एका सञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भव ॥ परस्मैपदसञ्ज्ञा पुरुषसञ्ज्ञा । वा । परस्मैपदसञ्ज्ञा पुरुषसञ्ज्ञा बाधेत (१।४।९९।१०१) परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभाव ॥ यस्य पुन पर कार्य्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्ज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्व्वा

हृक्काविति । (कै)

हृकराविव्युचितम् । यद्वा सूत्रगतकृतयणादेशे रेफान्त-कृशब्दानुकरणोत्तरपदद्वन्द्वोऽय द्विवचनान्त इति बोध्यम् ॥ ननूपपा-दितरीत्या सञ्ज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तत्र घिलक्षणे इति । (कै)

गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसम्भवेन नदीसञ्ज्ञापे-क्षया परत्वादिति भाव ॥

अलं विधित्वाचेति । (कै)

पूर्वविध्यभावाद् [1]"अच परस्मिन्" इत्यस्याप्यभाव इति बोध्यम् ॥

तस्मादिति । (कै)

इष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते नलल्विधावपि स्थानिवत्त्वादि-तिभाव ॥ भाष्ये

---

१ अ १ । पा १ सू ५७ ॥

तस्य पुरुषसञ्ज्ञा परा परस्मैपदसञ्ज्ञा । कथम् । एव स वक्ष्यति । तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एव सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते ल परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसञ्ज्ञा पर कार्य्य-त्वाच्च परस्मैपदसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येक सञ्ज्ञाधिकार स्तस्यापि परस्मैपदसञ्ज्ञा पूर्व्विका पुरुषसञ्ज्ञा । कथम । अनुवृत्ति क्रियते । पर्य्याय प्रसज्येत । एका सञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सभव ॥

आश्रयाभावादिति । (भा)

नदीत्वस्याश्रयभूतह्रस्वाभावादित्यर्थ ॥

यस्य त्विति । (कै)

नदीत्वाभावे घित्वानिवृत्तेर्गुणेन यणो बाधात् यणो निमित्त नदीत्वमिति भाव ॥ मास्तु शेषवचन घिसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थं बहुव्रीहिप्रतिषेधाय तत्कर्त्तव्यमेवेत्याह भाष्ये

बहुव्रीह्यर्थं त्विति ॥ (भा)

अत्रेति । (कै)

उन्मत्तेति क्तान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जनत्वेन त विना सञ्ज्ञाया अप्रतीतेस्तार्थिक इति भाव ॥ नित्यनपुसकत्व तु सञ्ज्ञयो समावेशेन सिद्धम् ॥

[1]**पाक्षिकः कबिति ।** (कै)

शेषादिति कपो न [2]"सञ्ज्ञायामिति" निषेधात् चिन्त्यमिदम् ।

---

१ उपलब्धकैयटे "पाक्षिकश्च कप्" इत्यस्ति ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ॥

परस्मैपदसञ्ज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसञ्ज्ञा । कोऽवकाश । शत्क्वसू अवकाश (३।२।१२४-१०७) ॥ परवचने सिति पद भम् । वा । परवचने सिति पद भसञ्ज्ञामपि प्राप्नोति (१।४।१६—१८) । अय ते योनिर्ऋत्विय (५।१।१०६॥६।४।१४६) । प्रजाम् विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसञ्ज्ञा पर कार्यत्वाच्च भसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ गतिबुद्ध्यादीना ण्यन्ताना कर्म्म कर्तृसञ्ज्ञम् । वा । गतिबुद्ध्यादीना ण्यन्ताना कर्म्म कर्त्तसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति (१।४।५२।५४) । आरम्भसामर्थ्याच्च

शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्यान्यपदार्थे विद्यमानस्य समासोक्ते शेषत्वाभावान्न बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ॥ ननु समानाधिकरणसमासोऽयम् । अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवत्त्वं तत् क्वान्यपदार्थप्रतीतिरत आह

यद्वेति । (कै)

अयमपि पक्षस्तत्सूत्रभाष्ये स्पष्ट ॥

भावरूप इति । (कै)

विशेष्यभूत इत्यर्थ ॥

समाह्रियमाणेति । (कै)

[1]"समाहारे च" इत्यत्र कर्मसाधन समाहारशब्द इति भाव ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

[2]शेषादिति सूत्रे समासान्तापेक्षया शेष इत्यभिमानिनेदम् ।

---

१ नदीभिश्च (२ । १ । २०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ २ अ २ । पा २ । सू २३ ॥

कर्म्मसञ्ज्ञा पर कार्य्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ नैष दोष । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्म्मसञ्ज्ञाया कर्तृसञ्ज्ञा भवतीति यदय "हृक्रोरन्यतरस्याम" (१।४।५३) इत्यन्यतरस्या ग्रहणं करोति ॥ शेषवचन च घिसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थम् । वा ॥ शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम । "शेषोघ्यसखि" (१।४।७) इति । किं प्रयोजनम । घिसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थम । नदीसञ्ज्ञाया घिसञ्ज्ञा मा भूदिति । शकट्यै पद्धत्यै बुद्ध्यै धेन्वै (७।३।११२—१११)। इतरथा हि पर कार्य्यत्वाच्च घिसञ्ज्ञारम्भसामर्थ्याच्च "ङितिह्रस्वश्च (१।४।६)

अनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्ष शेषत्वमिति भाष्यसम्मतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम ॥

टचश्चित् करणादिति । (कै)

अस्यान्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थ्यादिद चिन्त्यमिति कश्चित ॥

पञ्चपात्रमिति । (कै)

अत्र शेषत्वात कपोऽप्याापत्ति । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदत शेषार्थकत्वपक्षे । त्रिकत शेषे तु अन्त्य द्वय शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्य तु प्रयोजनद्वयत्रिकत शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

समासवाच्यत्वे इति । (कै)

समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीते । यदागमे हीति न्यायेनैकार्थीभावबलात् समासस्यैव सोऽर्थ इति भाव ॥

यदा त्विति । (कै)

एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेनेति तद्भाव ॥

इति नदीसंज्ञा ॥ न वासंभवात् । वा । न वा कर्त्तव्यम् । नदीसंज्ञाया घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । कोऽसावसंभव । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञाया च गुण । वा । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञाया च गुणेन भवितव्यम । (७।३।१११) ॥ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञाया घिसंज्ञाभाव । वा । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञाया घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञाया

क्रियमाणेऽपीति । (कै)

तत्करणमेव प्रथमो दोष । कृते दोषान्तरमपीति भाव ॥ सञ्ज्ञासमानाधिकरणनञा समासोक्ते शेषत्वाभावात तत्र बहु-व्रीह्यप्राप्तिरिति बोध्यम ॥

शेषग्रहणं न करोतीति । (कै)

पदत शेषार्थं न करोतीति त्विकत शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थ ॥

परत्वादिति । (कै)

नञ् समासाद्योऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थो । अव्ययी-भावोऽपि समाक्रियमाणार्थत्वे चरितार्थ । बहुव्रीहिरपि अन्यत्र चरितार्थ । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये बहुव्रीहि क्व चरितार्थ । व्यधिकरणे चरितार्थ इत्यभिमानात् । यदा तस्य तद्बाधकत्वमनवकाशत्वेनैव[1] बाधकत्वोपलक्षणम् भाष्ये विप्रतिषेधा-दित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

---

१ परत्व च । का ॥

घिसञ्ज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभाव । वा । आश्रयाभावान्नदीसञ्ज्ञाया घिसञ्ज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यणादेशोऽपि न प्राप्नोति ॥ नैष दोष । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसञ्ज्ञाभाव । वा । नद्याश्रयो यणादेश । यदा नदीसञ्ज्ञया घिसञ्ज्ञा बाधिता तत उत्तरकाल यणा-देशेन भवितव्यम । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसञ्ज्ञा भविष्यति । बहुव्रीह्यर्थं तु । वा । बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । "शेषो

तथाचानयो पदयोर्न शेषत्वमिति बहुव्रीह्यप्राप्ति ॥ ननु द्वीरावतीकेऽनवकाशत्वा[1]"नदीभिश्च" इत्यनेनैव भाव्यम एव च कथमत्र बहुव्रीहि किमर्थं वा निषेधोऽत आह

तस्य त्ववकाश इति ॥ (कै)

ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य सत्त्वात् कथमयमवकाशोऽत आह

यदेति । (कै)

एव सति पञ्चाना नदीना समाहार इत्यर्थे परत्वाद् बहुव्रीहि प्राप्नोति सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीय पर कार्य्यत्वमिति पाठे इति दिक् ॥ वस्तुत समाहारे चायमिष्यते इत्युक्तेर्भावसाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद इति मत्वा द्वीरावतीके शेषे ग्रहणाद् भाष्ये दोष उक्त । सङ्ख्येत्यनुवर्त्तमाने [2]"नदीभिश्च" इत्यनैषा पदाना ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतितपर्ण "प्रादयो गताद्यर्थे" इत्यस्याप्रवृत्तेराह

---

[1] अ २ । पा १ । सू २० ॥ [2] अ २ । पा १ । सू २० ॥

बहुव्रीहि" (२।२।२३) इति ॥ किं प्रयोजनम् ॥ प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुद्वल्लोपेषु । वा । अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम लोहितगङ्गम् (२।१। २१॥६।२।१॥५।४।१५४) ॥ उपमाने । शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्येनी (२।१।५५॥ ५।४।१५४—१५३) ॥ द्विगु । पञ्चगवम् । दशगवम् (२।१।५१-५२॥ (६ । २ । १) ॥ हल्लोपे । निष्कौशाम्बि निर्वाराणसि (२ । २ । १८ (५ । ४ । १५३) ॥ तत्र शेषवचनाद्दोष सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु

प्रपर्णक इति ॥ (कै)

भाष्ये

क्तार्थे प्रतिषेधः (भा)

इत्यस्य क्तार्थे वाच्ये बहुव्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ ॥ ननु [1]"कुगति" इति सूत्रविहित समासेऽपि सुपुरुष इत्यादौ साव-काशोऽत आह

परिगणनमिति । (कै)

[2]प्रादयो गताद्यर्थ इत्यादीनामपि परिगणनद्वारा स्वतन्त्र-विधायकान्येव न तु तत्प्रपञ्चभूतान्येवेति भाव ॥ ननु क्तार्थे विशेष्ये तत्पुरुष तद्वति "बहुव्रीहिरिति" भिन्नविषयत्वात् "तत्पुरुष इति चेदि"त्याद्यनुपपन्नमत आह

इतर इति । (कै)

"प्रादयो गताद्यर्थे" इति परिगणनरूप विशेषमज्ञात्वा इत्यर्थ ।

---

१ अ २ । पा २ । सू १८ ॥
२ अ २ । पा २ । सू १८ । इति सूत्रस्थवार्त्तिकम ॥

बहुव्रीहिप्रतिषेध । वा । तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति । संख्या समानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहे प्रतिषेध प्राप्नोति । संख्या । द्वैरावतीको देश । त्रैरावतीको देश (१ । १ । २०) । समानाधिकरण । वीरपुरुषको ग्राम । (२ । १ । ५८) । नञ्समासे । अब्राह्मणको देश अवृषलको देश (२ । २ । १८) ॥ क्त्वलोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्न बहु-व्रीहि । वा । क्त्वलोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति ।

तथाच तत्र तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशय । वस्तुतस्तत्र शेष-ग्रहणमुभयोरप्यावश्यक[1] "शेषाद् विभाषा" इति सूत्रे शेषाधिकार-स्थादित्यर्थलाभाय चिकतस्य शेषस्तेन "पर कार्य्यमि"ति पाठे सञ्ज्ञासमानाधिकरणनञ्समासक्लोपेषु दोषपरिहारार्थं । एव च दोषोक्तिरेकदेश्युक्ति । उन्मत्तगङ्गमित्यत्र न दोष स्थित एवेति । "पर कार्य्यम्" इति पाठो दूषितो भगवता च्छलिये दोषाचेति बोध्यम् ॥ नन्वेतदवधिप्रविष्टसञ्ज्ञासु फलसत्त्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अस्मिन्निति ॥ (कै)

स च वाध इति । (कै)

परत्वसमानार्थकात्त्वग्रहणेन प्रतिपादितमिति भाव ॥ ननु समावेशे "[2]छन्दस्युभयथा" इति व्यर्थं स्यादत आह

छन्दसीति ॥ (कै)

तिङाम् । (कै)

लडाद्यादेशानाम् ॥

---

१ अ ५ । पा ४ । सू १५४ ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ११७ ॥

प्रपतति पर्णं प्रपर्णक । प्रपतति पलाश प्रपलाशक इति (२ । २ । ६) ॥ अथैकसञ्ज्ञाधिकारे कथ सिध्यति । एकसञ्ज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहि । एकसञ्ज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहिर्भविष्यति । एक सञ्ज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्लार्थे प्रतिषेध । वा । एक-सञ्ज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्लार्थे प्रतिषेधो वक्तव्य ।

शेषस्यापि। (कै)

तद्यादि। वस्तुतोऽत्र "[1]लङ शाकटायनस्यैव" इत्यत एवकारानुवृत्तेर्न समावेश। एव "[2]लिङाशिषि" इत्यत्रापि॥ भाष्ये

हृद्धम्। (भा)

गोत्रम्॥

अत्र समावेशे इति। (भा)

शलङ्कोर्गोत्रापत्य "[3]बाह्वादीञ्" शलङ्को शलङ्कादेशश्च। ततो यूनि "[4]यञञोश्च" इति फक्॥ "[5]पैलादिभ्यश्च" इति लुक्। पीलु शब्दात् "[6]पीलाया वा" इति गोत्रेऽण्। ततो यूनि "[7]अणो द्व्यच" इति फिञ् तस्य पूर्व्वेण लुक् नच "[8]गोत्रेऽलुगचि" इत्यनेन अलुक्यपि यूनि लुगिति परा लुग्भविष्यति इति वाच्यम्। ततोऽपि परस्य "[9]फक् फिञोरन्यतरस्याम्"

---

१ अ ३। पा ४। सू १११॥ २ अ ३। पा ४। सू ११६॥
३। अ ४। पा १। सू ९६॥ ४ अ २॥ पा ४। सू ६४॥
५ अ २। पा ४। सू ५९॥ ६ अ ४। पा १। सू ११८॥
७ अ ४। पा १। सू १५६॥ ८ अ ४। पा १। सू ८९॥
९ अ ४। पा १। सू ९१॥

निष्कौशाम्बि। निर्वाराणसि॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात् प्रतिषेध। वा। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात् प्रतिषेधो वक्तव्य। प्रपतति पर्णा प्रपर्णाक। प्रपतितपलाश

इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भाव ॥ सिद्धान्ते तु विकल्पेनेष्यत एव इत्याह

फक्फिञोरिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात पैलादिलुकापहारेण सिद्धान्ते यूनिलुगप्राप्तेरिति भाव ॥ "[1]गोत्रेऽलुगचि" इत्यत्र [2]भूम्नि प्राप्तस्य लुगिति भाष्योक्तेरत्र दोषश्चिन्त्य । तस्मादौपगवस्य गोत्रास्यापत्यम् औपगविरित्यादौ "[3]एको गोत्रे" इति नियमादिञ् नस्यादू इति फल बोध्यम् । तुशब्दस्यैवकारार्थत्वादिहासमावेशो बोध्य ॥

शकव्यै इति । (कै)

यद्यपि नदी सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात् घित्व नेति प्रागुपपादितम् । तथापि समावेशस्यानिष्टतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वत्र धनुष करणत्वेनापादानत्वप्रसक्तिरेव न इत्यत आह

अपायेति । (कै)

धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुष साक्षात् करणत्वासम्भवात् अवश्य

---

१ अ ४ । पा १ । सू ८९ ॥

२ भूम्नीति च लुक् प्राप्तो वाह्ये चार्थे विधीयतेऽजादि ।
बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधादयुक्त स्यात् ॥
भूम्निप्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुक प्राप्ति ।
एतदब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुग्लुक् च ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ९३ ॥

प्रपलाशक इति ॥ सिद्ध तु प्रादीना क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीना क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य

निर्गमनपूर्वकवेधे विध्यति वर्त्तयित्वा तद्घटकनिर्गमनस्य अवधिभावेनैव निर्वर्त्तक धनुर्वेधे परपरया करणम् इत्यवश्य वाच्यमित्यस्त्युभयो प्राप्तिरिति भाव ॥

कंसपात्र्याम् (भा)

इत्यादेरपि कसपात्राान्निर्गतमन्न भुङ्क्ते इत्याद्यर्थ ईदृशस्थले धनु कसपात्रादेर्द्देधान्वय इति बोध्यम् ॥ नच कार्य्यकालपक्षे सञ्ज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीत परत्व पञ्चमीप्रदेशोपस्थितापादानसञ्ज्ञाया तृतीयाविध्युपस्थितकरणसञ्ज्ञात परत्वात् । एवम् "आद्गुणोऽन" इत्याद्येकवाक्यतापन्नभसञ्ज्ञया नलोपाद्येकवाक्यतापन्नपदसञ्ज्ञाया परत्वादसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादिति वाच्यम् । एतदधिकारस्थसञ्ज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव वाङ्गीकारेणादोषात् ॥ भाष्ये

गां दोग्धीति । (भा)

दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्त्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् कर्त्तुरित्यस्याप्राप्ति । विभागनिरूपितावधित्वविवक्षणाचापादानत्वप्राप्ति । न च पय सनिधौ गौर्नेप्सिततमा-

---

योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजन ह्रस्वसञ्ज्ञा दीर्घप्लुतौ । वा । ह्रस्वसञ्ज्ञा दीर्घप्लुतसञ्ज्ञे बाधिते (१ । २ । २७) ॥ तिङ् सार्व्वधातुकम लिङ् लिटोरार्द्धधातुकम् । वा । तिङ सार्व्वधातुकसञ्ज्ञा लिङ्लिटोरार्धधातुकसञ्ज्ञा बाधते (३ । ४ । ११३–११५–११६) ॥ अपत्य वृद्ध युवा । वा । अपत्य वृद्ध युवसञ्ज्ञा बाधते (४ । १ । १६२ । १६३) ॥ घि नदी । वा । घिसञ्ज्ञा नदीसञ्ज्ञा बाधते । (१ । ४ । ३—७) ॥ लघु गुरु । वा । लघुसञ्ज्ञा गुरुसञ्ज्ञा

[1]कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु स्वकक्षायामेव कर्मान्तरापेक्षयापि । अत एवाश्वेन यथा दीपिकया गच्छतीति अनेककरणयोग । "[2]अकथित च" इत्येतत्तु अपादानत्वाविवक्षाया-मेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् ॥ भाष्ये

गेहं प्रविशतीति । (भा)

गेहे प्रविश इति ग्रामे आगत इत्यादि तु असाध्वेव वेति बोध्यम् ॥ केचित्तु यदा तेषां सयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थ-स्तदा कर्मत्वाप्राप्तेस्तत् साधुत्व बोध्यम् । यदा तु व्यधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्बोध्येत्याहु ॥ तन्न "[3]हृद्युभ्यां च" इत्यलुग्विधायकवार्त्तिकस्थभाष्यविरुद्धम् । तत्र [3]"हृदिस्पृग्" इत्यादौ द्वितीयार्थे चैषां सप्तमी द्रष्टव्या इत्युक्तम् । धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्गतशरस्तत्करणकबोधो धनु कर्तृक इति धनु करणको धनुर्वृत्तिश्च व्यापार इति वा बोध ।

---

१ कारकान्तरापेक्ष एव । इ ॥ २ अ १ । पा ४ । सू ५१ ॥

३ "हलदन्तात सप्तम्या सज्ञायाम्॥ (६ । ३ । ९) इति सूत्रस्थवार्त्ति-कम् । हृद्युभ्या ङेरुपसख्यानम् । वा । हृद्युभ्या ङेरुपसख्यान कर्त्तव्यम् । हृदिस्पृक । दिविस्पृक् ॥

बाधते (१ । ४ । १०-११) ॥ पद भम् । वा । पदसज्ञा भसज्ञा बाधते । (१ । ४ । १४-१८) ॥ अपदानमुत्तराणि । वा । अपादानसज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते । क्व । धनुषा विध्यति । कसपात्र्या भुङ्क्ते । गा दोग्धि । धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च "ध्रुवमपायेऽपादानम्" (१ । ४ । २४) इत्यपादानसज्ञा प्राप्नोति "साधकतम करणम्"

स्वव्यापारे स्वस्यापि करणत्वविवक्षासम्भवात् । एवमसिश्छिनत्ति इत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार इति बोध । अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्नियतत्वम् ॥

षत्वं नेति । (कै)

"[1]उपसर्गात्सुनोति" इत्यनेनेति शेष ॥

प्रकृति स्वर. । (कै)

"[2]तत्पुरुषे तुल्यार्थ" इत्यनेन ॥

वृद्धि· । (कै)

"[3]सिचि वृद्धि"रिति ॥

दीर्घः । (कै)

"[4]क्रम परस्मैपदेषु" इति ॥

क्रमत इति । (कै)

"[5]वृत्तिसर्ग" इत्यनेनात्मनेपदम् ॥

---

१ अ ८ । पा ३ । सू ६५ ॥ २ अ ६ । पा २ । सू २ ॥
३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥ ४ अ ७ । पा ४ । सू ७६ ॥
५ अ १ । पा ३ । सू ३८ ॥

(१ । ४ । ४२) इति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति ॥ कांस-पात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च "ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यपादान-संज्ञा प्राप्नोति "आधारोऽधिकरणम्" (१ । ४ । ४५) इति चाधिकरण-संज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति ॥ "गा दोग्धि"इत्यत्रापाय

अव्ययीभावः । (कै)

अनवकाशत्वात् ॥

बहुव्रीहिः । (कै)

परत्वात् ॥

समास इति । (भा)

सामान्यसञ्ज्ञाया "[1]सहसुपा" इत्यत्र चरितार्थामव्ययीभावादिविशेषसञ्ज्ञा न बाधन्ते समाससञ्ज्ञानुवादेन तासा विधानात् अत एव समासान्ता इत्यधिकारे "[2]अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य" इत्यादिविधान सङ्गच्छते ॥

एकेति । (कै)

एव चोभयोर्निरवकाशत्वात् न बाध्यबाधक भाव इति भाव ॥ नन्वेवमपि पर्य्याय स्यादत आह

चकारेति ॥ (कै)

समाविशतीति । (कै)

पर्य्यायस्तु न । "[3]अव्ययादाप् सुप" इति ज्ञापकात् । सञ्ज्ञान्तरविनिर्मुक्तस्थलाभावेनानुवृत्तिविनैव पर्य्यायसिद्धिश्चेति भाव ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ४ ॥
२ अ ५ । पा ४ । सू १०७ ॥ ३ अ २ । पा ४ । सू ८३ ॥

युक्तत्वाच्चापादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति "कर्त्तुरीप्सिततम कर्म्म" (१ । ४ । ४५) इति च कर्म्मसञ्ज्ञा । कर्म्मसञ्ज्ञा परा सा भवति ॥ धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति "स्वतन्त्र कर्त्ता" (१ । ४ । ५४) इति

गुणवचनसंज्ञा त्विति । (कै)

एव चात्र शास्त्रे गुणवचनशब्देन[1] जातिसंज्ञाव्ययकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंज्ञाशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यते इति बोध्यम। [2]अत एव द्वारवतीत्वमित्यत्र न पुंवद्भाव इति बोध्यम। अत्र कृत्तद्धितसंज्ञे तदन्तस्य बोध्ये प्रातिपदिकसंज्ञासमानाधिकरणत्वात्। न गुणिपरशुक्लादीना गुणवचनत्वानापत्ति तत्र मतुप् लोपादिति वाच्यम। श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनादोषात्। गुणगुणिनोरभेदविवक्षाया तथा त्वाभावेनाचतेश्च। मतुप् लोपस्तु भेदविवक्षाया शुक्लवान् इत्यादेरसाधुत्वाय तदा मतुपोऽनभिधानमाश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम। रूपादयो जातिशब्दा असर्वलिङ्गत्वात् ॥

---

१ सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इति यद् गुणलक्षणं "वोतो गुणवचनात्" (४ । १ । ४४) सूत्रे उक्तम तदेकदेशयुक्तिर्भगवताऽव्याख्यानात् ॥

२ "अत एव" इत्यारभ्य "बोध्यम" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

च कर्तृसंज्ञा। कर्तृसंज्ञा परा सा भवति॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो कर्म्मसम्प्रदानम। वा। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो कर्म्मसंज्ञा सम्प्रदानसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ३८—३७)॥ करण पराणि। वा। करणसंज्ञा (१ । ४ । ४२) पराणि कारकाणि बाधन्ते। क्त। धनुर्विध्यति। असिश्छिनत्तीति॥ अधिकरण कर्म्म। वा। अधिकरणसंज्ञा कर्म्मसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५—४६) क्त। गेह प्रविशतीति॥ अधिकरण कर्त्ता। वा। अधिकरणसंज्ञा कर्तृसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५—४८)। क्त। स्थाली पचतीति॥ अध्युपसृष्ट

ष्यञ्विधिरिति । (कै)

[१]"वोतो गुणवचनात्" [२]"त्वतलोर्गुणवचनस्य" इत्यादिरप्युपलक्षणमेतत् ॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञकत्वे ब्राह्मणादिग्रहणं व्यर्थमत आह

ब्राह्मणादीति । (कै)

अन्यथा ब्राह्मणगणपत्यादिभ्य ष्यञ् नस्यात् प्राणिभृज्जातिलक्षणो ब्राह्मणशब्दे । वयो वचनलक्षणो बालशब्दे । निपुणादयो युवादय ॥

आश्रयतीति । (कै)

न लोकप्रसिद्धामित्यर्थ ॥ एकशब्दे सङ्ख्यासञ्ज्ञया राजपुरुषे समाससञ्ज्ञया बाधमाशङ्क्याह

ऐक्यमिति ॥ (कै)

राजपौरुष्यमिति । (कै)

अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धि ॥ भाष्ये

---

१ अ ४ । पा १ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३५ । एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम ॥

कर्म्म । वा । अध्युपस्य कर्म्माधिकरणसञ्ज्ञा बाधते (१ । ४ । ४६—४५) ॥ गत्युपसर्गसञ्ज्ञे कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा । वा । गत्युपसर्गसञ्ज्ञे कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा बाधते (१ । ४ । ५९—६०—८३) ॥ परस्मैपदमात्मनेपदम । वा । परस्मैपदसञ्ज्ञामात्मनेपदसञ्ज्ञा बाधते (१ । ४ । ९९—१००) ॥ समाससञ्ज्ञाश्च । वा । समाससञ्ज्ञाश्च या या परा अनवकाशाश्च तास्ता पूर्व्वा सावकाशाश्च बाधन्ते ॥ अर्थवत प्रातिपदिकम । वा अर्थवत् प्रातिपदिकसञ्ज्ञ भवति ॥ गुणवचन च । वा । गुणवचनसञ्ज्ञ च भवत्यर्थवत् ॥ समासकृत्तद्धिताव्ययसर्व्वनामासर्व्वलिङ्गा जाति । वा । समास । समाससञ्ज्ञा च

किमर्थमिति । (भा)

"गुणवचनं च" इत्यारभ्य "एकद्रव्योपनिवेशिनी सञ्ज्ञा" इत्यन्तवचनजातं "किमर्थम्" इत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति

यथा न्यास एवेति ॥ (भा)

समाधत्ते

सन्ति चैवात्रेति ॥ (भा)

अपूर्वा इति । (भा)

कृत्सञ्ज्ञा तद्धितसञ्ज्ञा ॥

असर्वलिङ्गा जातिरिति । (भा)

"एकद्रव्योपनिवेशिनी"त्येता । तदर्थमेतद्वचनं जातमित्यर्थः ॥

समाध्यन्तरमाह

अपि चेति ॥ (भा)

सन्निविष्टानामिति । (भा)

निर्धारणषष्ठी ॥ तत्र सङ्ख्या सञ्ज्ञया जातिसञ्ज्ञाया बाधाद् ङित्येत्यादौ टाबेव । तथा तया सर्वनामसञ्ज्ञाया बाधात् सर्वाय

वक्तव्या । कृत् । कृत्सञ्ज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसञ्ज्ञा च वक्तव्या । अव्यय । अव्ययसञ्ज्ञा च वक्तव्या । सर्व्वनाम । सर्व्वनामसञ्ज्ञा च वक्तव्या । असर्व्वलिङ्गा च जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥ सङ्ख्या । वा । सङ्ख्यासञ्ज्ञा च वक्तव्या ॥ डु च । वा । डु सञ्ज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्डुसञ्ज्ञा । षट्सञ्ज्ञा ॥ एकद्रव्योपनिवेशिनीसञ्ज्ञा । वा । एकद्रव्योपनिवेशिनी सञ्ज्ञेत्येतच्च वक्तव्यम ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठा सञ्ज्ञा क्रियन्ते ॥ सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्व्वा सञ्ज्ञा । अपि चैतेनानुपूर्व्वेण सन्निविष्टाना बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसञ्ज्ञायाश्चैताभिर्बाधनं यथा स्यादिति ॥

इत्यादौ न स्मै । एवं सख्या सञ्ज्ञया सर्वप्राचीनसञ्ज्ञाबाध इत्याद्यूह्यम् ॥

समाध्यन्तरमाह

गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । (भा)

एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्तमिति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

शब्दस्वरूपे सन्देहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात् कोऽयमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आचार्य्येति । (कै)

विशेषार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विरुद्धयो शास्त्रयोरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थ ॥

विप्रतिषेधे परं कार्य्यम । १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेधे इति कोऽयं शब्द । विप्रतिपूर्वात् सिधे कर्मव्यतिहारे घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेध । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेध ॥ क पुनर्विप्रतिषेध । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् स विप्रतिषेध । वा । द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत् प्राप्नुत स विप्रतिषेध । क्व पुनर

आचार्य्यवचनाना सर्वेषा प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेध शब्दस्येह ग्रहणं न सम्भवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध इति । कोऽयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्यान्योऽर्थ परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति ॥ कर्मव्यतिहार

सर्वेषामिति । (कै)

अनेन शास्त्रेण प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् तस्य प्रामाण्येऽपि अन्यस्याप्रामाण्येन सर्वेषां तत्त्वं भग्नमिति भाव ॥

इतर इति । (कै)

अप्रामाण्यं त्वग्रे परिहरिष्यत इति भाव ॥ कर्मव्यतिहारे घञो विधानाभावादाह

सिधेरिति ॥ (कै)

सेधतेरिति । (कै)

परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थबोधने तस्यैव समर्थत्वादिति भाव ॥ पौनरुक्त्यं परिहरति

स एवार्थ इति । (कै)

कस्य चित् कश्चित् प्रसिद्ध इति पर्य्यायोपादानमिति भाव ॥ अस्यागतिकगतित्वेनाह

न्यार्थौ क्व चैकस्मिन् युगपत् प्राप्नुत । वृत्ताभ्याम् वृत्तेष्वित्यन्यार्थौ वृत्तेभ्य इत्यत्र युगपत् प्राप्नुत (७ । ३ । १०२-३) ॥ किञ्च स्यात् । एकस्मिन् युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग । वा । एकस्मिन् युगपदसम्भवात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्ग ॥ इद विप्रतिषिद्ध यदुच्यत एकस्मिन्

इति । सिधेर्विशेषण व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञिति त्यर्थ । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थ पर्य्यायाभ्या प्रदर्श्यते । यद्वा पर्य्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोध पूर्वोक्तेन न्यायेनासम्भावयन् पुन पृच्छति । क्व पुनरिति ॥ द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्व-

यद्वेति । (कै)

प्रतिषेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपर । परत्रात्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भाव ॥ एवं च सकृद्गति पुन प्रसङ्गपक्षयो सिद्धये पर्य्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य सर्वथा तत्प्रतिबन्धस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धिविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम् ॥

पूर्वोक्तेन । (कै)

अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥ ननु "प्राप्नुत" इति क्रिया न स शब्देन परामर्शयोग्या । सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्वस्य "वति" सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्त्तृपरामर्शस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनापत्तेश्चात (अत । क) आह

युगपदिति । (कै)

युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं ह्येकस्मिंश्च नाम युगपदसम्भव स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवादिति कार्य्ययोर्युगपदसम्भव शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग ॥ तृजादिभिस्तुल्यम् । वा । तृजादिभिस्तुल्यं पर्य्याय प्राप्नोति । तद्यथा । तृजादय (३ । १ । १३३) पर्य्यायेण भवन्ति ॥ किं

स्याचार्य्यवचनस्य प्रमाणोऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन् विषये विरुद्धकार्य्यद्वयसमर्पणादस्त्येव विरोध ॥ प्रसज्येते इति । प्रसङ्गौ विधी । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद् यासौ प्राप्ति सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किञ्च

आख्यातोपात्तक्रियाया परामर्शाभावेऽप्यध्याहृतप्राप्त्यादिपदोपात्ताया परामर्शे न दोष । लिङ्गन्तु प्रतिनिर्देश्याभिप्रायेणेति बोध्यम ॥ ननु सा [1]च विप्रतिषेधोऽत आह

विरोधनिमित्तत्वादिति । (कै)

विरोधफलबाधनिमित्तत्वादित्यर्थ ॥ नन्वनेन परस्य प्रतिपादनात् कथमय प्रश्नोऽत आह

यदीदमिति ॥ (कै)

तदनारम्भे ऽन्यत्र सावकाशयो सामर्थ्याभावेन कथ पर्य्याय प्राप्तिरत आह

इतरो व्यक्तीति ॥ (कै)

पर्य्यायेति । (कै)

एव च पाक्षिकबाधो विरोधफलमिति भाव ॥ भाष्ये

---

१ 'न' इति पाठोऽस्ति क पुस्तके ॥

पुन कारणं टजादय पर्य्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपद विधेश्च । वा । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपद च विधीयन्ते ॥ अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात । वा । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयो शास्त्रयो स्यात । कि कारणम । तुल्यबलत्वात । तुल्य बले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा । द्वयोस्तुल्यबलयोरेक

स्यादिति । यदीद नारभ्येत इति भाव ॥ इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्य्यायमाह एकस्मिन्निति । अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्त्तनादित्यर्थ । प्रतिपदविधेश्चेति ॥ अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्य दर्शयति न ह्युत्सर्ग प्रतिपद विधीयते । तत्र पर्य्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिद परमेव भवति न पूर्व-

एकस्मिन् (भा)

इत्यस्य लक्ष्ये इति शेष ॥

असम्भवाद् (भा)

इत्यस्य कार्य्ययोरिति शेष ॥

पूर्वपरप्राप्तेरिति । (भा)

पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थ । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मधर्मिणोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपरशब्दयो सामानाधिकरण्यमाश्रितम ॥

उभयप्रसङ्ग इति (भा)

पर्य्यायेणेति शेष ॥ सूत्रयोरेवासम्भवप्राप्ती इति मत्वा पृच्छति

इदं विप्रतिषिद्धमिति ॥ (भा)

शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । (भा)

प्रेष्योभवति । स तयो पर्य्यायेण कार्य्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत् प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्य्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुन कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौगपद्येन सम्भव ॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् । वा । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिद वक्तव्यम् ॥

मिति । एतत् सूत्रारम्भाच्च । पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रारम्भोऽनुमीयते । तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेवेति । इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । पर भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्त्तते ।

पर्य्यायेण शास्त्रयो प्राप्तेरुभय प्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ ननु शास्त्रप्रसङ्गोऽपि कार्य्यार्थ एवेति कार्य्ययोर्युगपदसम्भवे कथ शास्त्रयो प्रसङ्गोऽत आह

तृजादिभिरिति । (भा)

एव च युगपदसम्भव पर्य्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्य्यम् ॥

सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति । (कै)

ण्वुल्तृजचा धातुमात्राद्विधानेन विनिगमकाभावादिति भाव ॥ नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकवाधदर्शनादिदमप्रयोजकमत आह

अनेनेति । (कै)

"प्रतिपदविधेस्त्वि"त्यस्य वाधकाभावादिति शेष ॥ उत्सर्गस्य सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयक

तव्यदादीना त्वप्रसिद्धि । वा । तव्यदादीनातु (३ । १ । ९६) कार्य्यस्याप्रसिद्धि । न हि किञ्चित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादय स्यु । यस्तु भवता हेतुर्व्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्य स तव्यदादिषु ॥ नैष दोष । अनवकाशास्तव्यदादय उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । यस्तु भवता हेतुर्व्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्य पर्य्याय प्राप्नो-

---

तदुच्यते । पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । तव्यदादीना तु कार्य्यस्येति । परत्वादे साधुत्वस्य वैयर्थ्य । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषा परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्य-

विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्व बाध्यते । इजादौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतिव्यक्तिप्रवृत्ति । एव प्रकृतेऽपि दीर्घत्वशास्त्रयो कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि स्वस्वविषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपप्लवेन पर्य्यायप्रसङ्ग इति भाव ॥ नन्वेव तद्वियकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्व स्यादत आह

एतत्स्त्वेति । (कै)

एतच्छास्त्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कल्प्यत इति भाव ॥ ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्य्याय उपपादितस्तत् कथ तेनैवाप्रतिपत्तिरापाद्यते ऽत आह

इदानीमिति । (कै)

जतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ क्वचित् कार्य्यान्वयेऽपि शास्त्रस्य चारितार्थ्यमिति भाव ॥

ततस्तदपीति । (कै)

तीति तुल्य स तव्यदादिषु ॥ एतावदिह सूत्र विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्याचार्य्य । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेव (६ । ३ । ४२–१३६ ॥ ६ । ४ । ६२ ॥ ७ । १ । २६) इति । पुनश्च पठिष्यति । पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । कि पुनरियता सूत्रेणोभय लभ्यम् । लभ्यमि-

---

त्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थ । सकृद् गताविति । यथा कुरुतात्त्वमिति हेलुक च प्राप्नोति तातङ् चेति परत्वात् तातङ् तस्य स्थानिवद्भावाल्लुङ् न प्रवर्त्तते । दारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपाय क्रियत इति यावत् । पुन प्रसङ्ग विज्ञानादिति । ईजतुरिति । परत्वात् सम्प्र-

अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भाव ॥ "वृत्तेभ्य" इत्यादौ चेत्ते निमित्ताभावात् दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत् ॥ भाष्ये

तद् यथेति । (भा)

तत्र यथा एक प्रेष्य उभयोर्नकरोति तथा प्रकृते (प्रकृत। इ) उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्य्यं नाश्रयिष्यतीत्यर्थ । वचने त्वन्यत्र चरितार्थ । यथा तत्र प्रेष्य परस्पराविरुद्धकार्य्यकरणेन चरितार्थस्वामिनाविति भाव ॥ "प्रतिपत्त्यर्थम्" इत्यस्य विध्यर्थमित्यर्थ ॥ ननु तव्यदादीन्येव कार्य्याणि किं तेषामपि कार्य्यनाम इत्यत आह

परत्वेति ॥ (कै)

एकवाक्येति । (कै)

शास्त्रगतमेव पौर्वापर्य्यं गृह्यते इति भाव ॥ कार्य्यगतपौर्वापर्य्याश्रयणेऽप्याह

अनवकाशत्वाच्चेति । (कै)

त्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्य पर्य्याय प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यफलत्वादिति च । तद्यदा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्य पर्य्याय प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । नियम । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदेतदुपपन्न भवति सकृद्

सारणे कृते द्विर्वचन भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयो परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेय । तस्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्टविभागश्च व्याख्यानाद् बोध्य । अन्तरङ्ग चेति । अन्तमध्येऽङ्गानि निमित्तानि पारार्थ्यात् यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एव बहिरङ्गानि यस्य तद्बहि

धातुत्वजात्याक्रान्तव्यक्तौ क्व प्रवर्त्तते क्व नेति अत्र विनिगम-काभावादिति भाव ॥ ननु "तव्यदादि" इत्यादिपदेन तृजादीनामपि ग्रहणात कथ [१]सादृश्यमत आह

आदीति ॥ (कै)

ननु पर्य्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारस्तस्य तृजादावपि सत्त्वेन कथ भेदोऽत आह

तृजादीति ॥ (कै)

भाष्ये

आचार्य्यः । (भा)

वार्त्तिककार ॥

यथेति । (कै)

नन्वलुकृ कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्य शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यापि

१ "सादृश्यम" इत्यारभ्य "फलकत्वात्" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वो-भयोस्तुल्यफलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् । विप्रत्तिषेधे पर तावद्भवति तस्मिन् कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदेतदुपपन्न भवति पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ विप्रतिषेधे

रङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम् । कार्य्यमित्यत्र अर्हे कृत्य । कारणार्हं कार्य्यं तुल्यबल च कारणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गत्वस्य सूत्रस्याव्यापार । स्योन इति । सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये कृतेऽपवादत्वाद्वलोप बाधित्वा गुणात् पूर्वमन्तरङ्गत्वादूड् भवति । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वात् यणा

अनित्यत्वात । न चान्तरङ्गानपीति न्यायात कैमुतिकन्यायेन परादपि लुको बलवत्त्वेन इदमयुक्तमिति वाच्यम। परिभाषाणामिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात ॥

इजतुरिति । (कै)

न च पूर्व्वं [1]द्वित्वप्रवृत्तावपि [2]"वचिस्वपि" इति [3]"लिट्यभ्यासस्य" इति सम्प्रसारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम् । [4]"न सम्प्रसारणे" इति निषेधेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणानापत्ते ॥

व्यक्त्याकृतीति । (कै)

केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्रं व्याप्नोति न तु जातिपक्षे इत्यत्र मानमस्ति पक्षद्वयेऽपि सर्वव्याप्ति [5]एकशेषसूत्रे भाष्ये

---

१ "अपि" इति नास्ति क पुस्तके ॥
२ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥ ३ अ ६ । पा १ । सू १७ ॥
४ अ ६ । पा १ । सू ३७ ॥ ५ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

परमित्युक्त्वाङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुड् (७ । १ । ९५) इति । कथं ये परविप्रतिषेधा । इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति (७ । १ । १००) सूत्रं च

गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति । नाजानन्तर्य्ये इति वचनात् । द्यौकामिरिति ॥ ननु कृतयणादेशात् तद्धितोत्पत्तौ वृद्धा भाव्यमिति नास्ति युगपद् यण्वृद्ध्यो प्राप्ति । एवं तर्हि अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति दि उ काम इति स्थिते अत्र यण्वृद्ध्योर्युग-

स्पष्टमुक्तं न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाय जातिपक्षाश्रयणमिति च तच्च स्पष्टम । किं च भाष्ये पक्षद्वयसाधारणेन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तौ प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिपरं "न तु जातिपक्षाश्रयेण" इति स्पष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तव्यादिषु दोषाशङ्कापरं भाष्यमसङ्गतं स्यात । अनवकाशत्वेनैषा न परत्वेन व्यवस्था इति त्वदुक्तासङ्गतत्वापत्तेश्च । अग्रे तृजादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । न हि तृजादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेऽपि । किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयलाभेन चरितार्थस्येय व्यक्तिर्विरोधात् सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति उपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वं[1]मित्यत्र विनिगमकाभाव । तच्चैकः शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तयोराश्रयणे

१ "इत्यत्र" इत्यारभ्य "लक्ष्यानुसार" इत्यन्तं नास्ति इ-पुस्तके ॥

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधा । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम । परशब्दोऽयं बह्वर्थ । अस्त्येव व्यवस्थाया वर्त्तते । पूर्वं पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते । परपुत्र परभार्या । अन्यपुत्र । अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्त्तते । तद्यथा । परमिय ब्राह्मण्यस्मिन्

पत्प्रसङ्ग । अथवा द्योकामिरिति पद यदा विभज्यान् व्याख्यायते । दिव काम इ इति तदा "दिव उद्" इत्युत्वे कृते यण् वृद्धौ प्राप्नुत । दुद्यूषतीति । दिवे सन् । सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडभाव । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । ऊडादेश । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विर्वचन च । नित्यत्वाद् द्विर्वचन स्यात् । एतद्भाष्य दूषयन्ति हि प्रयोगो द्विर्वचन पाक्षिक व्यवस्थापितम । तत्र

लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव वक्तुमुचितमन्यथा तव व्यक्तिपदार्थाश्रयेण सम्मते "सक्तुद्गति" इति न्याये कुरुताम् इति उदाहरण दत्तमसङ्गत स्यात् । कुरुशब्दाद् हेर्लुग् इति वचनस्य तातङभावपक्षे चारितार्थ्येन कुरुशब्दाद्धेस्तातङिति वचनस्यानवकाशत्वेन विप्रतिषेधाप्रसक्तेरिति वदन्ति ॥ वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकाश्रयेण गौरव मत्वाह

विप्रतिषेधे इति ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । (भा)

कर्मधारय । "नुम" शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वान्नपुसकनिर्देश ॥ अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेन इदमसगत मत्वाहान्य

कथमिति ॥ (भा)

सूत्रं च भिद्यते इति । (भा)

अधिकसूत्रकरणादिति भाव । येनानङ्गाधिकारस्थपूर्वविप्रतिषेधासग्रहरूपो दोषसग्रह सूत्र भिद्यते चेत्यन्वय ॥

कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीयवाची परशब्द । तद्यथा । पर धाम गत इति । इष्ट धामेति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येद ग्रहणम । विप्रतिषेधे पर यदिष्ट तद्भवति ॥ अन्तरङ्ग च । वा । अन्तरङ्ग च बलीयो- भवतीति वक्तव्यम ॥ किम प्रयोजनम । प्रयोजन यणेकारेशेत्त्वोत्त्वानि गुण-

---

शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्य यण् तु नित्य इति वदन्त । अल्लोपस्येति । ननु गाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डीवधनु अन आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेश ततो "न सयोगाद्वमन्तात" इत्यल्लोपनिषेधात रूप सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोप स्यात्ततो यण् न स्यात् । एव तर्हि

व्यवस्थायामिति । (भा)

तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थ ॥ ननु लक्षणचक्षुषा तद्वि-भागो दुर्ज्ञेयोऽत आह

इष्टानिष्टेति ॥ (कै)

अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्त दर्शयति

पारार्थ्यादिति । (कै)

एव चान्तर्भूतनिमित्तापेक्ष च वहिरङ्गमिति भाव ॥

एतच्च न्यायेति । (कै)

स च न्याय [१]"अच परस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये दर्शित ॥

कारणार्हम् । (कै)

कारणयोग्यम् ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

वृद्धिर्द्विवचनाल्लोपस्वरेभ्य । वा । गुणाद्यणादेश । स्योन । स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । ३ । ८६ ॥ ६ । १ ७७ ।) ॥ परत्वाद्गुण स्यात् । यणादेशो भवति अन्तरङ्गत । वृद्धेर्यणादेश । द्यौकामि । स्यौकामि । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । २ । ११७ ॥ ६ । १ । ७७) । परत्वाद्

नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वा-द्यण प्राप्त्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यल्लोप प्रतिषेधादिति तस्यानित्य-त्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति अनित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्व स्वर स्यात् तदा उदात्त-

तुल्यबलं चेति । (कै)

यद्यपि विप्रतिषेधशब्देन इदमपि लब्धं शक्यं तथापि तदे-तदर्थबोधने समर्थमिति भाव ॥ कदाचिल्लोके दुर्बलबलवतोऽपि विरोधदर्शनात

नित्यानित्येति । (कै)

नित्यस्य बलवत्त्वे बीजं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतैव अन्त-रङ्गं प्रथमं बुद्धावारोहतीति ततकाले बहिरङ्गानुपस्थिते तदेव प्रथमं प्रवर्त्तते एव च क्वचिद्भाष्ये परत्वान्नित्यत्वाच्च इत्यादौ परत्वादित्यु-क्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेनोठ् सुसाधु इत्युक्तं [१]"येन विधि" इति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपक्षवादिना शाकटा-यनादीनां मते ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

वृद्धि स्यात् । यणादेशो भवति अन्तरङ्गत ॥ द्विर्वचनाद्यणादेश । दुद्यूषति । सुस्यूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च (६ । १ । ६-७७) । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ स्वराद्यणादेश । द्यौकामि स्यौकामि । स्वरश्च प्राप्नोति

स्वरितयोर्यणा इत्यौकार स्वरित स्यादुदात्तश्च इष्यते । द्युकाम इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते तथैव "दिव उद्" इत्युत्वेन च ॥ काद्रवेय इति । कद्रूशब्दात "संज्ञायाम्" इत्यूङिकृते "स्त्रीभ्यो ढक्" "द्व्यच" इति ढकि यणादेशे "ढिलोपोऽकद्र्वा" इति लोपप्र-

कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः ॥

युगपत्प्रसङ्ग इति । (कै)

अन्तरङ्गन्यायमनालोचयन्तः पूर्व्वपक्षिण इति शेषः ॥ ननु [1]"अकृतव्यूह" परिभाषा नास्त्येव किं च तद्विषये नान्तरङ्गन्याय इति भाष्यासङ्गतिरित्यत आह

अथवेति । (कै)

एवं चानयैव सिद्धे "[2]समर्थानाम्" इत्यत्र समर्थग्रहणं न कार्य्यमित्यभिप्रायः ॥ स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वं स्यादत आह

द्विः प्रयोग इति ॥ (कै)

वदन्त इति । (कै)

---

१ परिभाषेन्दुशे ५७ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

यणादेशस्य । (६ । १ । १६७—७०) । परत्वात् स्वरः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणस्य प्राप्नोत्येकादेशस्य ॥ (६ । ४ । १४६ ॥ ६ । १ । १०१) ॥ परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेरेकादेशः । वैद्धमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नो-

---

तिषेधाद् "ओर्गुणः" इति गुणस्य प्राप्नोत्येकादेशस्य ॥ नन्वकृत एकादेशेऽप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याह । अत्रोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे "नोङ धात्वोः" इति

कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणेव स्यादिति तेषामाशय ॥ अन्ये तु द्वि प्रयोगपक्षेऽपि द्वितीय प्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्य पर एव। एव च यस्य द्वित्व न तस्य यण् तदनन्तर किन्तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य द्विर्वचन यण्यपि कृते तस्यैव नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्द-भेदक । प्रयोगे कृताकृतप्रसङ्गेव हि नित्यमिति भाष्याशयमाहु ॥

तस्यानित्यत्वमिति । (कै)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्त विहन्यते न तदनित्यमिति क्वाचित्-कमिति भाव ॥

पूर्वपदप्रकृतीति । (कै)

दिवि कामो यस्येति विग्रहे "[१]बहुव्रीहौ प्रकृत्या" इत्यनेने-त्यर्थ ॥ ननूक्ते यण् इति तत पूर्वमेव स्वर स्यादत आह

१ । अ ६ । पा २ । सू १ ॥

त्येकादेशश्च (७ । २ । ११७ । ६ । १ । १०१) ॥ परत्वाद्वृद्धि स्यात् एका-देशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ द्विर्वचनादेकादेश । छाया ओदनो छौदन । छौद-नमिच्छति छौदनीयति। छौदनीयते सन् जुछौदनीयिषति। द्विर्वचन च प्राप्नोति एकादेशश्च (६ । १।८—८८)॥ नित्यत्वाद्द्विर्वचन स्यात् । एकादेशो

"ढ्लोपोऽकद्रा' इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोष । युनेति । ननु "श्वयुवा" इति सम्प्रसारणे कृते "तस्यासिद्धवदत्रा" इत्यसि-द्धत्वात् "न सयोगाद्वमन्तात्" इति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्ति । एव तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह

तथैवेति ॥ (कै)

[1]स्त्रीभ्य इति । (पा)

यदि कद्रूर्नागमाता तदानेन। यदि काचन मानुषी तदा "[2]वृद्धाभ्य" इत्यणि प्राप्ते तदपवादो "[3]द्व्यच" इति एकादेशात पूर्व्वं द्व्यचत्वाभावे "स्त्रीभ्य" इत्यनेनैव ढक् । कद्रूस्तु नागमातैवेत्युचिता ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

"[4]स्त्रीभ्यो ढग्" इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य सम्बन्धेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नासिद्धेर्ज्ञापकपर्य्यन्तानुधावन किमर्थमिति चिन्त्यम् । अत एवैणी पादौ ढक् सिद्धिरित्याह ॥

ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । अन्तरङ्गं वलवदित्येतज्ज्ञापनेन कृते एकादेशे तत् प्रवृत्त्या चारितार्थ्यसम्भवात ॥ भाष्ये

---

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ११३ ॥
३ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥ ४ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

भवति अन्तरङ्गत ॥ अल्लोपादेकादेश । शुना शुने । अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६ । ४ । १३४ ॥ ६ । १ । १०८) । परत्वादल्लोप स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गत । नैतदस्ति प्रयोजनम । नास्यत्र विशेषोऽल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्या पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेष । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामु-

---

नैतदस्तीति ॥ प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह नात्रेति । प्रयोजनवाद्याह नैष इति । स एवाह यत्र तर्हीति । यत्र पुमरित्यर्थ ! शुन पश्येति । अत्र हि न गोश्वन् इति इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग । तस्मात् पूर्वमेकादेश एष्टव्य । प्रत्याख्यानवाद्याह

परत्वाद् वृद्धिरिति । (भा)

न च सा नित्या शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहण-प्रत्याख्यानतात्पर्य्यकम ॥

नित्यत्वाद्विर्वचनमिति । (भा)

भाष्ये शब्दान्तरप्राप्त्यानित्यत्व तु क्वाचित्कमितिभाव ॥

एवं तर्हीति । (भा)

तस्य "[1]श्नसोरल्लोप" इति तपरकरणेनानित्यत्वादनाश्रयण-मिति वक्तु युक्त "[2]वार्णादाङ्गम" इत्यप्यनित्यत्वान्नाश्रितम् । नवा-न्तरङ्गपरिभाषाया अपि "[3]आभीय" त्वेन तद्दृष्ट्या वहिरङ्गस्या-सिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम । "[4]वाह ऊठ्" सूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषाया आभीयत्वेऽपि "अन्तरङ्ग वलीय"

१ अ ६ । पा ४ । सू १११ ॥ २ परिभाषेन्दुशे ५६ ॥
३ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥ ४ अ ६ । पा ४ । सू १३२ ॥

दात्तनिवृत्ति स्वर प्रसज्येत (६ । १ । १६१)। नात्रोदात्तनिवृत्ति स्वर प्राप्नोति । कि कारणम् । न गोश्वन् साववर्ण (६ । १ । १८२) इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेध । कस्य तर्हि । तृती-यादिस्वरस्य (६ । १ । १६८) । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुन

एव तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह यत्र तर्हीति । वज्रशुणीति । "बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि" इत्यन्तोदात्तस्तस्मान् ङीपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाण उदात्तनिवृत्तिस्वर स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । प्रयोजन वद्याह नैव शक्यमिति । कुमारशब्द साववर्णान्त इति ङीप उदात्त-

इत्यस्यास्तत्त्वे मानाभावात् । धर्म्मिग्राहकमानेन तां प्रति बहिरङ्ग-स्याभीयासिद्धत्वाप्रवर्त्तनाच्चेति दिक् ॥ भाष्ये

उदात्तनिवृत्तिस्वरः । (भा)

[1]"अनुदात्तस्य यत्र उदात्तलोप" इत्यनेन ॥

[2]न गोश्वन् इति । (कै)

गवादिभ्य परस्य उदात्तत्व नेत्यर्थ । तृतीयादिस्वरस्य "[3]सावे-काच" इति विहितस्य आनन्तर्य्यात् तृतीयादिर्विभक्तिरित्यनुवर्त्त-नाच्चेतिभाव ॥ एव च सत्यल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वर स्यादिति प्रयोजनवाद्याशय । इत उत्तरो "यत्र तर्हि" इत्यादिग्रन्थो ग्रन्थ-च्छायया प्रत्याख्यानवादिन इति [4]भाति तत्तु न युक्तम् । तृती-

१ अ ६ । पा १ । सू १६१ ॥
२ न गोश्वन् साववर्णराडङ् क्रुङ कृद्भ्य ६ । १ । १८२ ॥
३ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्ति । ६ । १ । १६८ ॥
४ "भाति" इति नास्ति क पुस्तके ॥

पश्येति । एव तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेध शिष्य । कि तर्हि । येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेध । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति । बहुशुनीति (६ । २ । १७५) । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैव शक्यम् । इहापि प्रसज्येत कुमारीति । एव तर्ह्या-

---

स्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह एव तर्हीति । शुनीत्यत्र ङीप उदात्त-निवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात् कि ङीष विधानेन इत्यर्थ । तदेवमल्लोपादेका-देशस्य स्वरार्थत्व दूषितम । प्रयोजनान्तर त्वस्त्येव । यद्ययत्राल्लोपो भवति तदा "अन उपधालोपिन" इति ङीपि सन्ति बहुशुनीति भवति । यदा

यादिविभक्त्यभावेन "न गोश्वन्" इत्यस्याप्रसक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरो निष्प्रत्यूह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपलापकप्रत्याख्यानवादिविरुद्धत्वाद् अत आह

स एवेति । (कै)

अय भाव । तृतीयादिस्थानिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य निषेध इत्याशङ्क्य उदाहरणान्तरदानमिति ॥ ननु "एव तर्हि" शब्दो न युक्त इत्यत आह

पुनरिति । (कै)

चेत्यर्थ ॥ एतदर्थमेव तत्तदुक्तिल नादित अन्तन्तयोजनमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न लाक्षणिकस्येति । (भा)

तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्येत्यर्थ ॥ भाष्ये

चार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वर अन्यवतरतीति यदय श्वन्शब्द गौरादिषु पठति (४ । १ । ४१) । अन्तोदात्तार्थं यत्न करोति । सिद्ध हि स्यात् ङीपैव ॥ स्वरादेकादेश । सौत्थितिं वैत्तमाणि । स्वरस्य प्राप्नोत्येकादेशस्य (६ । १ । १८७) । परत्वात् स्वर स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गत । गुणस्य च इत्त्वोत्त्वयोस्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ वृद्धेरित्त्वोत्त्वे । स्तैर्णि ।

त्वेकादेशेनाल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान् ङीबभावाद्बहुश्वेति गौरादिलक्षणो ङीष् नास्ति । अनुपसर्जनादित्यधिकारात् । भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम । तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति । न्यायमूल चेदमन्तमन्तरङ्ग बलीय इति । न च न्यायस्यात्र केन चिद्बाधो-

विभक्तिस्वरस्येति। (भा)

तृतीयादिरिति नानुवर्त्तते विभक्तिरित्येव। एवं च शुन इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः॥ ननु बहुश्वन् शब्दस्य बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह

बह्वोरिति। (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽल्लोपस्यैव दृष्टत्वेन तद्रीत्या "अन उपधा" इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा "बहुशुनी" त्युदाहृतम्॥ भाष्ये

यदि पुनरिति। (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्त्तते इति भावः॥

कुमारशब्द इति। (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते। तथा च [१]बहुशुना इत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः॥

---

१ "बहुशुना" इत्यारभ्य "भाव" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके॥

पौर्त्ति। वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्त्वोत्त्वे च (७।२ ११७॥७।१।१००—१०२)। परत्वाद्वृद्धिः स्यात्। इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत्वात्॥ द्विर्वचनादित्त्वोत्त्वे। आतेस्तीर्यते आपो पूर्यते। द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्त्वं च (६।१।३।७।१००—१०२)। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात्। इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत्वात्॥ अल्लोपस्य चेत्त्वोत्त्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा॥ स्वरे नास्ति विशेषः॥

ऽस्तीति बहुश्वा इत्येव भाष्यमिति न्यायविद आहुः। सौत्थितिरिति। सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत। पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति। गुणस्येति। परत्वाद्धि गुणेति भाष्यम्। स्तैर्णिरिति।

बहुश्रुनीति । (कै)

"[1]डाबुभाभ्याम्" इति डापि तदभावे चेतिभाव ॥ नन्वेव प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुश्रुनीत्ययुक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततयैव अत्रत्य ग्रन्थपर्य्यवसानात [2]"असिद्धवत्" सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुश्रुनीति भगवत दृष्टमिति भ्रम वारयति ।

न्याये– (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायबाधकमस्तु इत्यत आह

न्यायविद इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरकृतस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्प-

---

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इण् डिप्रीनामाद्गुण सवर्णदीर्घत्वात् । वा । इण डिप्रीनामाद्गुण सवर्ण दीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अयज इन्द्रम् अवप इन्द्रम । वृच्च इन्द्रम स्रुच्च इन्द्रम् । य इन्द्रम त इन्द्रम् । आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्व च (६।१।८७।१०१) परत्वात् सवर्णदीर्घत्व स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गत ॥ न वा सवर्णदीर्घ-

---

विभज्यान्वाख्याने स्रुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्व ततो वृद्धि । स्वर इति । स्त्रैर्णिरिति यदि पूर्व स्वर तत इत्व तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्व सिध्यति । नवेति । दण्डाग्रमित्याद्गुण प्राप्नोति । कुमारी ईहत इत्यादौ यणादेश इत्यवश्य सर्वदीर्घत्वेन विध्यन्तर बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्त

र्थकतया न न्यायबाधकत्वम् ॥ [1]"ङाबुभाभ्याम्" इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या "बहुश्वा" इत्येव भाष्यसम्मतमिति भाव ॥ नन्वल्लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यादिति कुतो नापादितम् "[2]यूनस्ति" "शुन पुच्छ" इत्यादिनिर्देशैर्वारणसम्भवात् । वस्तुतो लोपे सर्वानुदात्त शुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपे तु एकादेशस्वरेण आद्युदात्तमित्यपि विशेषो बोध्यम् ॥ ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्य "[3]एकादेश उदात्तेन" इत्यनेन उदात्तत्वे इष्टसिद्धेराह

तदेति ॥ (कै)

नित्यमिति । (कै)

"[4]अनित्यादि" इत्यनेनेतिभाव । एतदपि प्रयोजन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानाभिप्रायेण ॥

---

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ७७ ॥
३ अ ८ । पा २ । सू ५ ॥ ४ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

त्वस्यानवकाशत्वात् । वा । न वैतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति । किं कारणम् । सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत ॥ नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद्गुणस्येति ॥ ऊडायोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् । वा । ऊडायो-

---

विध्यन्तरबाधनेन सावकाशं सवर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भाव । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्बाध्यते यथा "गोचेऽलुगचि" इत्यलुका लुक् । न वा परत्वादिति । यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि तु अन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोऽपि समानकक्ष्यो दीर्घेण

ननु "कुमारी ईहते दण्डाग्रम्" इत्यादौ सावकाश दीर्घत्व-मत आह

दण्डाग्रमिति । (कै)

एवं च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तेरवश्यं विध्यन्तरे बाध्ये बाध्यसामान्यचिन्तयाऽगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्ववाध्यमित्यर्थ । अन्त-रङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन "नैतदन्तरङ्गे" इत्यनुपपन्नमत आह

एकनिमित्तेति । (कै)

एकस्थानिक इत्यपि बोध्यम् । एवं च स्वसमाननिमित्तकेन स्वसमानस्थानिकेनैव च येन नाप्राप्तिन्यायो न तु विभिन्नस्थानि-निमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भाव । यस्तु सर्वथानवकाश स बाधक एवेत्याह

निरवकाशेनेति । (कै)

परत्वाल्लोप स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ अथ किमर्थमीत्व-लोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्यते । सङ्ख्यातानुदेशो (१।३।१०) माभूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौडि । बालाकि (६। ४। १४८) ॥ आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकदेशतुग्विधिभ्य । वा ।

भाव । यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्य । तथापि लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते । चौडिरिति । पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावा "दाद्गुण" इति गुणस्य प्रसङ्ग । स्थानीयमिति । विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थिते अनैमित्तिकत्वा-

एकस्थानिनिमित्तकेनेत्यर्थ ॥ वहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वाद्-लुक् वहिरङ्ग ॥ भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यन्तरङ्गेऽपीद स्यात् तर्हि तत्रापि अन्तरङ्गत्वाद् यण् न स्यात गुणस्य परत्वादिति वाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाश-पराभ्या वाध्यते इति। तत् फलितमाह

यथा त्विति ॥ (कै)

ननु खट्वाशब्दे सुबुत्पत्ते प्रागेवैकादेशोऽत आह

खट्व आय् इति । (कै)

विभज्यान्वाख्याने दोष । [1]सुप्तु "लिङ्गविशिष्ट" परिभाषया इति भाव ॥

---

१ परिभाषेन्दुशे ७२ ॥

आत्वनपुसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गत ॥ वेञ् वानीयम । शो शानीयम्। ग्लै ग्लानीयम्। म्लै म्लानीयम । ग्लाच्छत्रम । म्लाच्छत्रम । आत्व च प्राप्नोति एते च विधय (६। १। ४५॥ ६।१। ७८–७६) परत्वादेते विधय स्यु । आत्व भवत्यन्तरङ्गत । नपुसकोपस-र्जनह्रस्वत्व च प्रयोजनम् । अतिर्यच । अतिन्वच । अतिरिच्छत्रम । अतिनु-

---

दात्त्वमन्तरङ्ग भवति ग्लाच्छत्रमिति ग्ला ग्ला इति क्विबन्तम् । अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लैच्छत्रमिति स्थिते यदि पूर्व तुक् स्यात् तदा एजन्त-त्वाभावादत्व स्याद् यथा ळौकितेति। उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदा-हरणम्। अतिर्यचेति। अतिरै अच इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन्त-त्वाद्ध्रस्वो न स्यात्। आराशस्त्रीदमिति। आराशस्त्री इदमिति स्थिते

लोप इति । (कै)

खट्वाशब्दाकारस्येत्यर्थ ॥ नन्वजाद्यदन्तत्वादीशब्दस्यैव पूर्वनिपातो युक्तोऽत आह

ऊङ् इति ॥ (कै)

न्याय्य इति । (कै)

शास्त्रीयत्वात् क्रमबाधोऽपि सोढव्य इति भाव ॥

लक्षणे इति । (कै)

[1]**अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ** (पा)

इत्यादिनिर्देशै क्रमानुसारस्य सर्वनिपातविधिभ्यो बलवत्त्वज्ञापनादिति भाव ॥ भाष्ये

संख्यातानुदेश इति । (भा)

---

१ अ ५ । पा ३ । सू ६३ ॥

च्छत्रम् । आराशस्त्रीदम् । धानाशष्कुलीदम । निष्कौशाम्बीदम् । निर्वाराणसीदम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वाराणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्व च प्राप्नोत्येते च विधय (१। २। ४७–४८ ॥ ६। १। ७८–७६–१०१)। परत्वादेते विधय स्यु । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्व भवत्यन्तरङ्गत । तुग्यणोका

यद्यत्र पूर्वमेकादेश स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद् ह्रस्वे कृते रूप न सिध्येत । अग्निचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचिद् अत्र इति स्थिते यदि पूर्व यण् स्यात तदा तुङ् न स्यात् । नपुंसक चात्राग्निचि इति द्रष्टव्यम् । पुंसिविभक्त्या व्यवधानात् । सुकृद् दुष्कृताविति । कथ पुनरत्रा-

ननु नात्र [1]यथासंख्यसूत्रप्राप्ति । तस्य विध्यङ्गत्वात् । नापि स्थानाख्यप्रमाणस्य समाननिर्देशादिति चेन्न । अनूद्यमानयोरपि तत् प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भाव ॥

असिद्धत्वाच्चेति । (कै)

चिणो लुक् न्यायेनात्र आभीयासिद्धत्व वोध्यम॥ ननु उपदेशे आत्मनैमित्तिकम् आयादयस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति सम्प्रधारणाभावादाह

विभज्येति । (कै)

"अग्नितीति" प्रसज्यप्रतिषेध इति भाव ॥

क्विबन्तमिति । (कै)

कर्त्तरि क्विबन्तेन षष्ठीसमास इत्यर्थ ॥

नये क्षये इति।

---

१ अ १ । पा ३ । सू १० ।

देशगुणवृद्धौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वदीविधिभ्य । वा । यणेकादेशगुणवृद्धौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वदीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गत ॥ यणादेशात् । अग्निचिदत्र- सोमसुदत्र ॥ यणादेशात् । अग्निचिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् । अग्निचिते । सोमसुते ॥ वृद्धे । प्र ऋच्छक । प्राच्छक ॥ औत्त्वात् । अग्नि-

---

नड् प्राप्नोति । यावता विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्ताना द्वन्द्वे स विहित इति चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिपि शे कृते तिबाश्रयो गुण प्राप्नोति । विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । "एरनेकाच" इति यण । जुहुवतुरिति । हा अतुस् "हु सम्प्रसारणम्" "अभ्यस्तस्य

एवं च एतत् प्रयोजनमेकदेशयुक्तिरिति भावः ॥

अन्तवदिति । (कै)

"स नपुंसकमि"ति नपुंसकत्वस्यापि शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः ॥

पदसमुदायस्येति । (कै)

पदस्य (पा)

पदात् (पा)

इत्यादौ पदसमुदायस्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भावः ॥

पुंसि विभक्त्येति । (कै)

न च सुबपेक्षया परत्वात् प्रथमं तुग् इति कथं सुपा व्यवधानोक्तिरिति वाच्यम् "अग्निचिद्" इत्यादौ गुणतुकोः सम्प्रधारणाया अग्रे भाष्ये कृतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्विभक्ति सिद्धवत् कृत्वैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ॥ भाष्ये

चिति । सोमसुति ॥ दीर्घत्वात् । जगद्ग्राम । जनगद्ग्राम् ॥ ईत्त्वात् । जगत्यति । जनगत्यति ॥ सुमः । अग्निचिन्मन्य । सोमसुन्मन्य ॥ एत्त्वात् । जगद्भ्य । जनगद्भ्य ॥ रीविधे । सुकृत्यति । पापकृत्यति ॥ अनडानड्भ्या चेति वक्तव्यम् । सुकृत् । सुकृद्दृक्कृतौ । तुक् च प्राप्नोत्येते च विधय (६।१।७१-

---

च" इति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्धवद्वाभादित्यसिद्धत्वात् चोवङ् न स्यात् । औपगवीति । उपगोरियमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिदनुदात्ताद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदोदात्तनिवृत्ति स्वरः ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्यय-

प्रऋच्छकः प्रार्च्छक इति । (भा)

षत्वतुकोरित्यनपेक्ष्येदं बहिरङ्गत्वेनापि सिध्यति नाजानन्तर्य्ये इति तु नास्त्येवेत्यभिप्रायः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

सुकृतादिशब्दयोऽपि प्रकरणादिना यदा ऋत्विग्विशेषे पर्य्यवसानं तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ॥ ननु शस्य ङित्वाद्गुणस्य कथं प्राप्तिः द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह

तिबाश्रय इति ॥ (कै)

गुणः । (कै)

लघूपधगुणः ॥

एरिति । (कै)

"इको यण्" इति तु इयङा बाधितमितिभावः ॥ उत्थानिकयणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्य्यम् ॥

७३, ७७, १०१॥७।३।१११॥६।१।६१॥७ ३।११९,१०२॥७।४।२३॥६।३।६७)। परत्वादेते विधयः स्युः। तुग् भवत्यन्तरङ्गत ॥ इयङादेशो गुणात् । वा। इयङादेशो गुणाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति । रियति । इयङादेशश्च प्राप्नोति गुणश्च (६।४।७७॥७।३।८६)। परत्वाद्गुणः स्यात् । इयङादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्रुवत् । प्रासुस्रुवत् ॥

रहितायाः प्रकृते प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथापि अन्तरङ्गेणैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितम् । षत्वत्वेति । यद्यत्र पूर्वं यणः स्यात् अनल्विधाविति

यद्याकारेति । (कै)

ननु "इदतिङ्" सूत्रस्थाकररीत्या चिकीर्षतीत्यादौ "अच परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववत जुकवतुरित्यत्र पूर्वरूपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् उवङो प्राप्तिरिति चेन्न। पूर्वस्य धातुत्वाभावेन तदुद्देश्यकविधेरभावात् इत्याहु ॥

उपगोरियमिति। (कै)

अनन्तरापत्यमिति शेष इत्येके। गोत्राणि तु जातित्वान् ङीष एवस्यादिति न स्वर प्रयोजनमिति भाव ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति। (कै)

एतद्ण

पिदनुदात्तत्वादेति (कै)

एतन्ङीप पिदनुदात्तमपि उभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम ॥

श्वः सप्रसारणपूर्वत्व यणादेशात्। वा। सम्प्रसारणपूर्वत्व यणादेशात् भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम्। शुशुवतु । शुशुवु । पूर्वत्व च प्राप्नोति यणादेशश्च (६ १।१०८।६।४।८२)। परत्वाद् यणादेश स्यात्। पूर्वत्व भवत्यन्तरङ्गत ॥ हु आकारलोपात। वा। हु आकारलोपात् पूर्वत्व भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम्। जुहुवतु । जुहुवु । पूर्वत्व च प्राप्नोत्याकारलोपश्च (६।१।१०८॥

स्थानिवत्त्वनिषेधात् उत्व न स्यात्। पूर्वशाला प्रिय इति। पूर्वशाला प्रिय अस्येति त्रिपाद बहुव्रीहौ कृते "तद्धितार्थे"ति द्वयो पदयो तत्पुरुष। तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्त पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्त्तते।

प्रत्ययस्येति । (कै)

एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुप प्राप्तेस्तस्य नित्यत्व नेति तन्नेति ॥ भाष्ये

परत्वाद्यणिति । (भा)

शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्व नोक्तम ॥ त्वादेशशब्देन त्वादेशस्थानिक आदेशस्तदाह

उत्वं नेति ॥ (कै)

तन्नेति । (कै)

यद्यपि सतिशिष्टत्वादिद सिद्ध तथापि अन्तरङ्गन्यायादपीष्ट-सिद्धिरिति भाव ॥

वहिरङ्गे कृते इति । (कै)

अय हि न्यायो युगपत्प्राप्तौ अन्तरङ्गस्य प्रथम प्रवृत्तिबोधक एवेति भाव ॥

६।४।६४)। परत्वादाकारलोप स्यात्। पूर्वत्व भवत्यन्तरङ्गत ॥ स्वरो लोपात्। वा। स्वरो लोपाद् भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम् ॥ औपगवी सौदामनी। स्वरस्य प्राप्नोति लोपस्य (३।१।३-४॥६।४।१४८)॥ परत्वाल्लोप स्यात्। स्वरो भवत्यन्तरङ्गत ॥ प्रत्ययविधिरेकादेशात। वा। प्रत्ययविधिरेकादेशाद् भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम्। अग्निरिन्द्र । वायुरुदकम् ॥ प्रत्ययविधिस्च

तेन तत्पुरुषसमासाश्रय शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्व भवति। पूर्वशब्द "स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्" इति आद्युदात्त । पचावेदमिति। अन्तरङ्ग बलीयस्त्वेन एतन्न सिध्यति। बहिरङ्गे कृते आद्गुणे एत ऐ इति प्राप्नोति।

पूर्वोक्तेति । (कै)

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये वहिरङ्गमसिद्धं तद्वहिरङ्गं कृतं चिकीर्षितं च इत्यन्यत् ॥ ननु स्योन इत्यत्र परत्वाद्गुणे तस्यासिद्धत्वेऽपि इकोऽभावाद्यण् न स्यादत आह

शास्त्रेति ॥ (कै)

नन्वेवं सौत्थितिरित्यादौ स्योने गुणशास्त्रवत् वहिरङ्गमाद्यु-दात्तशास्त्रं न प्रवर्त्तेत इत्यत आह

अन्तरङ्गेति । (कै)

युगपत्प्राप्तौ वहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः । प्रवृत्ते तु अन्तरङ्गे भवत्येव वहिरङ्गमिति भावः ॥ भाष्ये

वहिरङ्गलक्षणस्येति । (भा)

ऊठ् इति शेषः ॥ अत्रैकदेशी समाधत्ते

नाजानन्तर्य्ये इति ॥ (भा)

प्राप्नोत्येकादेशश्च (४।१।२॥६।१।१०१) परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्यय-विधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यणादेशाश्चेति वक्तव्यम् (६।१।७७) । अग्निरत्र । वायुरत्र ॥ लादेशो वर्णविधे । लादेशो वर्णविधेर्भवत्यरङ्गतः प्रयोजनम् । पचत्वत्र । पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (३।४।८६॥६।१।७७) । परत्वात् यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ तत्पुरुषोन्तोदात्तत्व

त्वनयैवेति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रा-सिद्धत्वाश्रयाद् वहिरङ्गलक्षणा न तावत् प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र वहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्य्ये इति । अचो-

अचोरानन्तर्य्यमिति । (कै)

अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । तेन वक्ष्यमाणेन षत्वतुग्ग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । अचोऽप्यानन्तर्य्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् प्राप्ते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः । एतेन पचावेदमित्यादौ गुणेऽजानन्तर्य्याश्रयणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्यपास्तम् ॥

अयजे इन्द्रं धियतीति । (भा)

इत्यादि च सिद्धम् ॥

अक्षद्यूः (भा)

इत्यत्र यणि लोपाभावस्य सिद्धः ॥

तुक् तु प्रवर्त्तिष्यत इति । (कै)

समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वात् एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धी

पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् । वा । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् भवत्यन्तरङ्गत्वं प्रयोजनम् । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च (६।१।२२३॥६।२।१)। परत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गत्वं ॥ एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या॥ यदि सन्ति

रानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते । यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति । बहिरङ्गस्यैकादेशस्य सिद्धत्वात् षत्वं न भविष्यति । तुक् तु प्रवर्त्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दित्य-

वर्णापेक्षस्यैकादेशस्य दध्यत्र इत्यादौ संयोगान्तलोपापेक्षया यणो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भाव ॥ षत्वग्रहण तु न युक्तम् ज्ञापक त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषाया कार्य्यकाल-पक्षेऽप्यप्रवृत्तेर्विसर्ज्जनीयसूत्रभाष्यसम्मतत्वात् । षत्वस्यापि पदद्वय-सम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाच्च । न वा अधीत्य इत्यादौ "पूर्वं धातुरुपसर्गेन युज्यते" इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तर पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्य्यात् पूर्व-मुपसर्गसम्बन्धेन तन्निमित्तकस्यान्तरङ्गमिति तदर्थो न तु प्रत्यय-निमित्तादपीति तदर्थ इति [1]"सम्प्रसारणाच्चे"ति सूत्रे [2]भाष्ये स्पष्ट-त्वाच्च । तत्र हि खट्वा आरूढ इत्यत्र सवर्णदीर्घात् गुणोऽन्तरङ्ग इत्युक्तम् । [3]"सुट् कात् पूर्वं" इत्यादि सूत्रेष्वप्युक्तम । उपसर्गार्थेन

१ अ ६ । पा १ । सू १०८ ॥
२ "भाष्ये" इत्यारभ्य "सूत्रेषु" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥
३ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्त्तव्यासिद्ध बहिरङ्गलक्षण-मन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् पचावेदम् पचामेदम । असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेत्व (३।४।६३) मा भूदिति । उभे तर्हि कर्त्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योन स्योनेत्यसिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्ध

वाह अस् इति स्थिते वाह सम्प्रसारणमेव कर्त्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे च श्राश्रये गुणे "वृद्धिरेची"ति वृद्धौ सिद्ध दित्यौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहेश्छन्दसि ण्विर्न दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सति ऊहते क्विपि

पूर्वं सम्बन्धस्तत प्रत्यये कृते उपसर्गेन सम्बन्ध इति। सकृति इति स्थितेऽन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गार्थाश्रितमुपसर्गनिमित्त कार्य्यमन्तरङ्ग यत्तु न तथा तच पूर्वागत[1]साधनकार्य्यमेवान्तरङ्गमत एव "प्रेद्ध" इत्यत्र "गुणो वहिरङ्ग" इति भाष्ये उक्तम। अस्याश्च परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र क्वाप्यव्यवहारादियमेकदेशुक्ति। एतज्[2] ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम। वृद्धौ सिद्धति परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसम्प्रसारणस्य व्याश्रये अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्यासिद्धत्वात्तदभावे च वृद्ध्यर्थमूडावश्यक इति भाव ॥ नन्वकारान्तोपसर्गे चोपपदे अवर्णाभावात् पररूपेण वाधाच्च। [3]"वृद्धिरेचि" इत्यस्य प्राप्तौ [4]सम्प्रसारणयो फले विशेष इत्यत आह

१ "साधनमेव"। इ ॥
२ "ज्ञापकेन" इत्यारभ्य 'विभक्तिनिमित्त" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥
३ अ ६। पा १। सू ८८। ४ सम्प्रसारणस्य व्याश्रये। इ ॥

बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यतेऽत्वद्य। हिरण्य द्यू असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योठोऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति (६।४।१९॥६।१।७७)। नैष दोष। असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि "नाजानन्तर्य्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति" इति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। न कर्त्तव्या। आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय मत्वतु-

प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेन परिभाषाया ज्ञापक ऊड् विधि। तस्या हि सत्या बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गे गुणो न स्यादितूड् विधीयते। पूर्वैषुकामशम इति। पूर्वं इषु कामशमी च इति स्थिते

अनकारान्तेति । (कै)

इदमकारान्तोपसर्गोपलक्षणम ॥

छन्दसीति । (कै)

न च ण्यन्तात क्विपि वच्यादिभ्यो विहितत्वाभावेन सम्प्रसारणाभावे विश्ववाड्शब्दो लोकेऽप्यस्त्येवेति वाच्यम् । क्वौ लुप्तमित्यस्य क्वाचित्कतया णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्र [1]"वाह ऊट्" सूत्रस्य प्राप्तिरेवाभावादित्याङ्क । वस्तुतो लोकेऽपि वहेर्णिच् दर्शनात् छन्दसीत्युपलक्षणम् ॥

ऊहतेरिति । (कै)

धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थभेद ॥ भाष्ये

तस्यैतस्येति । (भा)

असिद्धं बहिरङ्गमित्यस्येत्यर्थ ॥

---

[1] अ ६ । पा ४ । सू १३२ ॥

कोरसिद्ध" (६ । १ । ८६) इत्याह ॥ इय तर्हि परिभाषा कर्त्तव्या "वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणम" इति । एषा च न कर्त्तव्या । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय "वाह ऊठ" (६ । ४ । १३२) इत्यूठ शास्ति । तस्य दोष पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात् । वा । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोष पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतो-

---

ऽप्यन्तरङ्गत्वादादगुण स्यात् तदा पूर्वोत्तरपदयोर्थ्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च "दिशोऽमद्राणाम्" "प्राचा ग्रामनगराणाम्" इत्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति चशब्दाद्दिक्शब्दाच्चेति

[1]दिशोऽमद्राणाम् इति । (कै)

इत्यनुवर्त्तमाने इति शेष ॥ अत्रापि स्वर उदाहर्त्तुं शक्य इत्यभिप्रायेणाह

उत्तरपदेति ॥ (कै)

च शब्दाद्दिक् शब्दाश्चेति । (कै)

अनेन विहित पूर्वपदान्तोदात्तत्व तथैव व्यपवर्गाभावान्न स्या-दित्यन्वय ॥ भाष्ये

[2]उदके केवले इति । (भा)

मिश्रवाचिनि समासे उदके परे पूर्व मन्तोदात्तमिति तदर्थ । एतदुदाहरणमेकदेशिन । [3]"अन्तादिवच्च" इति सूत्रे पूर्वान्त-वद्भावेनाचैततस्वरसाधनात् उभयाश्रयत्व तु नात्र । [4]"एकदेश

१ अ ७ । पा ३ । सू १३ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥
३ अ ६ । पा १ । सू ८५ ॥ ४ परिभाषेन्दुशे ३७ ॥

ऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुत । पूर्वेषुकामशम । अपरेषुकामशम (७ । ३ । १४ ॥ ६ । २ । १०५) । गुडोदकम् तिलोदकम् । उदके केवले (६ । २ । ६६) इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात् ॥ नैष दोष । आचार्य्यप्रवृत्ति-र्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत् कार्य्यं भवति नैकादेश इति यदय "नेन्द्रस्य परस्य" (७ । ३ । २२) इति प्रतिषेध शास्ति । कथ कृत्वा ज्ञापकम् ।

तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्व न स्यात् । सावकाश च एतदुभय पूर्वकार्य्यमस्ति-त्विक इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्व न स्यात । उदश्विदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षण विचार

विकृतस्यानन्यत्वाद्"दकशब्दस्याप्युदकशब्देन ग्रहणादिति तत्र कैयट ॥

भाष्ये

[1]नेन्द्रस्येति । (भा)

ननूभयत आश्रयणेनान्तादिवत्त्वाभावेऽपि [2]अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा सोमेन्द्र इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टे तद्भावेन पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशविकृतन्यायेन इन्द्रशब्दत्वात् सामर्थ्येनान्तवृद्धिनिषेध एवास्तु अत आह

इन्द्रे द्वावचाविति । (भा)

एको यस्येतीति । (भा)

यद्यपि वृद्धि परा तथापि लोपो नित्य इति भाव ॥ न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति वाच्यम एकदेशविकृतन्यायस्याप्याहार्य्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य

---

१ अ ७ । पा ३ । सू २२ ॥

२ "अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा" इति नास्ति इ पुस्तके ॥

इन्द्रे द्वावचौ ॥ तत्रैको "यस्येति च" (६ । ४ । १४८) इति लोपेन ह्रियते अपर एकादेशेन । ततोऽनचक इन्द्र सम्पन्न । तत्र क प्रसङ्गो वृद्धे । पश्यति त्वाचार्य्य पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत् कार्य्यं भवति नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेध शास्ति ॥ यथादेशादि युवौ । वा । यथादेशादि युवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुत । वैयाकरणा सौवश्व इति । लक्षणा च्छि

चितुमाह यथादेशादिरिति ॥ लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति । अत्राऽऽह । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् ।

निरूपयितुमशक्यत्वात् । किञ्च इन्द्ररूपोत्तरपदाचश्चानिकवृद्धे-स्तदभावेनाप्राप्तेस्ताद्रूप्यानतिदेशादितिदिक् ॥ पाणिनीये तादृश-लक्षणाभावादाह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति भाष्ये

लक्षणं हि भवति य्वोरिति ॥ (भा)

अनवकाशत्वे हेतु

अचीत्युच्यते इति । (भा)

यत इत्यादि ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

वृद्धिप्रसङ्ग इत्युक्तेस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थ ॥

चिन्त्यमिति । (कै)

एव च "स्वामन्त्रे" इत्यादि ग्रन्थ पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येक-

---

भवति य्वोरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैष दोष । अनवकाशाविययवौ । अचीत्युच्यते ॥ कि पुन कारणमचीत्युच्यते । इह मा भूताम ॥ ऐति-कायन । औपगव इति । स्वामन्त्र इयुवौ "लोपो व्योर्वलि" (६ । १ । ६६) इति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रैयमेध । प्रैयगव इति ॥ उसि पररूपाच्च । वा । उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तादि-

---

पद्येयुरिति । पच् आया उस् इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वात् पररूप क्रियेत तदा यमवर्गाभावात् इयादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्वाद्भविष्यतीति चेद् एवमपि रूप न सिध्येत् । यासित्यस्येति । स लोपापवाद इयादेश ।

देशिनोक्तिरिति भाव । वस्तुत परिभाषारम्भे दोषात् परिभाषा न कार्य्या इति पूर्वपक्षिणो वाक्ये तामादाय दोषोद्भावनयुक्तमिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम ॥

या उसिति स्थित इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादिय पूर्व यल्लोप ॥

व्यपवर्गाभावादिति । (कै)

या शब्दाभावादिति भाव ॥

न सिद्ध्येदिति । (कै)

उकारान्तस्य इयापत्तेरिति भाव । यासिति छेदे सौत्रो निर्देश इति भाव ॥ अतो या इय इत्येव पाठ इति [1]"आने मुक्" इति सूत्रे भाष्ये ॥ ननु नित्यान्तरङ्गत्वेन सल्लोपे यासेव दुर्लभोऽत आह

---

१ अ ७ । पा २ । सू ८२ ॥

यादेशो न प्राप्नोति (६ । १ । ६६ ॥ ७ । २ । ८०) ॥ पचेयु । यजेयु ॥ नैष दोष । नैव विज्ञायते या इत्येतस्येय् भवतीति । कथ तर्हि । यास् इत्येतस्य इय् भवतीति ॥ लुग् लोपयणयवायावेकादेशेभ्य । वा । लोप-यणयवायावेकादेशेभ्यो लुग् बलीयान् इति वक्तव्यम् ॥ लोपात् । गोमान् प्रियोऽस्य गोमत्प्रिय । यवमत्प्रिय । गोमानिवाचरति गोमत्यते ।

अकृते सल्लोपे नास्ति पररूपप्रसङ्ग । गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोप स्यात् तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात् । ग्रामणि कुलमिति । यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूप न सिद्ध्येत् । एकादिति । पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादि-

सलोपापवाद इति । (कै)

वार्णपरिभाषयेदं सिध्यति ॥ तदनाश्रयणे तु भाष्यम् । लुग्-लोपयोः फले विशेषमाह

यद्यचेति । (कै)

लुकि तु "[1]न लुमते"ति निषेध इति भावः ॥ भाष्ये

परत्वादेते इति । (भा)

परत्वादुत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह

अन्तरङ्गानपीति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

यवमत्यते ॥ यथादेशात् । ग्रामण्य कुल ग्रामणि कुलम् । सेनान्य कुल सेनानि कुलम ॥ अथवा यावेकादेशेभ्य । गवे हित गोहितम् ॥ राय कुलम रैकुलम । नाव कुल नौकुलम् । वृकाद्भय वृकभयम् ॥ लुक् च प्राप्नोत्येते च विषय (२ । ४ । ७१ ॥ ६ । १ । ६८—७७—७८—१०१)। परत्वादेते विधय स्यु । लुग्बलीयान् इति वक्तव्य लुग् यथा स्यात् ॥

वङ्गावाल्लुकि सति रूपं न सिद्ध्येत् । "अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते" इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यत्र ज्ञापितत्वात् सिद्धम् ॥

नित् स्वरेणेति । (कै)

खटे कनि खट्वाशब्दो निष्पत्तेरिति भाव ॥ ननु मातृशब्दस्य जननीपरिच्छेदवाचकतया नानालिङ्गत्वेन स्त्र्याख्यत्वाभावोऽत आह

मातृशब्द इति । (कै)

आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेद शब्दभेदनियामक इति न दोष इति भाव ॥

बहुपितृक इति । (कै)

अनन्तरामिति अध्याहार्य्य ॥ समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति

न हीति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति व्युत्पादनाय प्रश्न इति भाव ॥ भाष्ये

निर्देशो नोपपद्यते इति । (भा)

छान्दसत्वकल्पन वृथेति भाव ॥ दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत् स्यादिति न वृथात्वमत आह

उत्तरत्र चेति ॥ (भा)

नद्याम्नीभ्य (७ । ३ । ११६) इति पृथग् आब् ग्रहणं करोति ॥ इह तर्हि मात्रे मातुरिति आण् नद्या (७ । ३ । ११२) इत्याट प्रसज्येत ॥ किं पुनरिद दीर्घयोर्ग्रहणम् आहोस्विद् ह्रस्वयो । किं चात । यदि दीर्घयोर्ग्रहण यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्ण प्रतिषिध्यते (६ ।

ननु ह्रस्वनिर्देशेऽपि "यू ह्रस्व इति" भिन्नार्थकवचनत्वात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह

ह्रस्व इतीति । (कै)

वेदा [१]प्रमाणानि इत्यादावप्येवमेव ॥ नन्वेकलाविवक्षापेक्षया यू इत्यस्यासम्बन्ध एव कल्प्य इत्यत आह

असतीति ॥ (कै)

ननु ह्रस्वनिर्देशदीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

दीर्घयोरपीति ॥ (कै)

अनुवर्त्तते इति । (कै)

तच्च सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसञ्ज्ञाया विधेयाया सवर्णग्रहण न इत्यर्थकरणादिति भाव ॥

नास्ति विशेष इति । (कै)

वचनारम्भ प्रतीति शेष ॥

अथ त्विति । (कै)

असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत ॥

---

१ प्रमाणम् । क ॥

---

१ । १०५) । उत्तरत्र (१ । ४ । ६) च विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ ह्रस्वयोर्हि शकटे अत्रापि प्रसज्येत (७ । ३ । १०७) । नैष दोष । अवश्य मत्र विभाषा नदीसञ्ज्ञैषितव्या । उभय ह्रीष्यते । हे शकटि हे शकट

पठ्यते इति। (कै)

पाठाऽभावेऽपि

[1]सर्वतोऽक्तिन्नर्थाद् (ग-सू)

इति ङीषि "शकटी" शब्दस्य त(स)त्त्वमिति बोध्यम् ॥

अस्ति भेद इति। (कै)

एव चोभाभ्यामपि अवश्य वचन कार्य्यमित्याशयक भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति भाव ॥ ननु कि शब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने प्रश्नविषयत्व च नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह

कोऽर्थ इति। (कै)

अर्थ प्रयोजनम ॥

सम्बन्धः। (कै)

विषयविषयिभाव । समासकृत्तद्धितोत्तरत्वादे सम्बन्धार्थकत्वादित्यर्थ ॥ प्रश्नविशयत्वे वीज दर्शयन् तस्य प्रयोजकत्वमाह

यच (कै)

---

१ अ ४। पा १। सू ४५। एतत् सूत्रस्य गणसूत्रम् ॥

इति ॥ इह तर्हि शकटिवन्धुरिति नदी बन्धुनि (६। २। १०६) इत्येष स्वर प्रसज्येत। इह च वहुशकटिरिति नद्यृतश्च (५। ४। १५३) इति नित्य कप प्रसज्येत॥ नैष दोष । ङिति ह्रस्वश्च (१। ४। ६) इत्यय नियमार्थो भविष्यति। ङित्येव यू स्त्र्याख्यौ नदी सञ्ज्ञौ भवतो नान्यत्रेति ॥

इत्यादि ॥ एव विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेति फलित तदाह भाष्ये

विधेयं नास्ति (भा)

इत्यादि ॥

अस्त्री [1]वा नदीसञ्ज्ञौ नेति । भा

केवलस्त्रीशब्दादौ प्राप्त्या तदन्ते चान्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गा-नित्यर्थाज्ञानात् प्राप्ति मत्वैव व्याख्यातम ॥ ननु शेषग्रहणप्रत्याख्या-नात् घित्वेन गुणो भविष्यतीत्यत आह

नित्ययेति । (कै)

विभक्तेन ह्रस्वावित्यनेन नित्यसञ्ज्ञाया एव विधानादिति भाव ॥ भाष्ये

शेषग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

तत् सत्त्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसञ्ज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदी-त्वाभावात् तत्र घिसञ्ज्ञाविधातुमशक्येति भाव ॥ ननु घित्वेऽपि नदीत्वानिवृत्तेराडाद्यपि स्यादत आह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके "वास्त्री" इति पाठोऽस्ति । उपलब्धविवरणे तु "अस्त्री वा" इत्यस्ति ॥

कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेय नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नित्या नदीसञ्ज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियम ॥ अथाय नित्यो योगः स्यात् प्रकल्प्येत नियम । वाढ प्रकल्प्येत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम ।

एकविषयत्वादिति । (कै)

"एकसञ्ज्ञाधिकाराद्" इति पर्य्याये हेतु ॥

अविशेषेण (भा)

इत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह

वाध्यत्वादिति ॥ (कै)

सामान्यम् ।

वाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

सूत्रेष्वपीति । (कै)

"छन्दोवदि"त्यतिदेशादिति भाव ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

"छान्दोवदि"त्यतिदेशे बीजमुक्तम ॥

निर्देशानुपपत्त्येति । (कै)

निर्देशकल्पितातिदेशान्यथानुपपत्त्या इत्यर्थ । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या"गौणमुख्य"न्यायाप्रवृत्तेरिति भाव ॥ शब्दे सन्देहाभावात कोऽयम् इति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह

यथार्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेश्याह

योगविभाग करिष्यते (१ । ४ । ६) । इदमस्ति । यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री (१ । ४ । ४) वामि (१ । ४ । ५) ततो ङिति । ङिति च इयङुवङ्स्थानौ यू वास्त्री नदीसञ्ज्ञौ न भवत । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसञ्ज्ञौ भवत इयङुवङ्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम ॥

स्त्रियमिति ॥ (भा)

इतर आह

यद्येवमिति ॥ (भा)

स्त्र्याख्याविति । (भा)

कर्मण्यण्यातोयुक्ता भाष्यमिति भाव ॥

यस्त्विति । (कै)

यद्यपि

आचष्टे इति (भा)

आख्या इति (भा)

व्युत्पाद्य पश्चात् षष्ठीसमासे सिध्यति । तथापि

स्त्रियमाचक्षाते (भा)

इति विग्रहोल्लेखादेवमुक्तम् ॥ पुनरेकदेश्याह

न तर्हीदानीमिति ॥ (भा)

सौत्रप्रयोगे विप्रतिपन्नप्रतिश्लोकानुपपत्तिकथनमसङ्गतमत आह

शिष्टेति ॥ (कै)

स एवाह

यद्येव प्रकटयें अत्र गुणो न प्राप्नोति (७ । ३ । १११) । द्वितीयो योग-विभाग करिष्यते प्रेयग्रहण न करिष्यते (१ । ४ । ७)। कथम् इदमस्ति यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ् स्थानावस्त्री । वामि । ङिति । ङिति च इयङुवङ्स्थानौ यू वास्त्री नदीसज्ञौ न भवत । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू

छन्दोवदिति । (भा)

इदमिष्टमिति भाव ॥ इतर आह

न च्छ्येति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

असाधव इति । (कै)

[1]ऋषीणा तपो माहात्म्यात् तदुच्चारयितॄणामस्माक न प्रत्यवाय इति बोध्यम ॥

स्त्रियामाख्यायेते (भा)

इति भाष्ये । शास्त्रेणेति शेष ॥ ननु उपपदत्वाभावात् समासो न स्यादत आह

साधनमिति ॥ (कै)

नद्यीति । (कै)

ईकाराद्यन्तस्य स्त्रिया विधानाभावादर्णयो सज्ञा इति वाच्यम् । एव च ङूरुडोरेव स्यान्न तु तन्त्र्यादेरिति भाव ॥

---

१ "ऋषीणाम" इत्यारभ्य "स्त्रियामाख्यायेते इति" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसञ्ज्ञौ भवत । इयङुवङ् स्थानौ वा नेति च निवृत्तम । ततो घि । घि सञ्ज्ञौ च भवत । स्त्र्याख्यौ यू ऋस्वौ ङिति । ततोऽसखि । सखि वर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसञ्ज्ञौ भवत । स्त्र्याख्यौ ङितीति च निवृत्तम ॥ यदि तर्हि शेषग्रहणा न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण

प्रतिपादनम् । (कै)

शास्त्रेणेत्यर्थ ॥ भाष्ये

एवं तर्हि विजिति । (भा)

सूत्राणा छन्दोवत्त्वादिति भाव । क्विप् तु नोक्तम । तस्या-दन्तेभ्योऽनभिधानात् ॥ अत एव शस्त्रा इत्यादौ नेलम ॥ एव चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्त प्रातिपदिक लोके साध्विति बोध्यम । आदन्तेभ्यो विचश्छन्दसि विधानादित्याङ ॥ वर्णयो स्त्र्याख्यान-कर्तृत्वाभावात् कथ तन्त्र्यादौ सिद्धिरत आह

समुदायेति । (कै)

रूढोस्तु शास्त्रकल्पित तदस्तीति भाव ॥

अच पक्षे । (कै)

तदन्तसञ्ज्ञापक्षे वक्तु शक्य इति चिन्त्यम ॥

अच पक्षे । (कै)

"[1]आच्छीनद्यो" इत्यादि विषये अवयवे समुदायरूपारोपेण निर्वाह इति बोध्यम ॥

---

१ अ ७ । पा । १ । सू ८० ॥

नदीसञ्ज्ञोत्सर्ग । तस्या ह्रस्वयोर्घिसञ्ज्ञा वाधिका । तस्या नित्याया प्राप्तायामियं ङिति विभाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयो । ननु चोक्त निर्देशोनोपपद्यत इति दीर्घाद्धि पूर्वसवर्ण प्रतिषिध्यते इति वा छन्दसि (६ । १ । १०६) इत्येव भविष्यति। छन्दसीत्युच्यते न चेद छन्द ।

कप्रत्ययपक्षे । (कै)

आख्याशब्दसत्त्वेनाख्याग्रहणमयुक्तमत आह

विजिति ॥ (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

एव चाख्याबोधक ग्रहणमित्यर्थ इति भाव ॥

नियम इति । (कै)

वार्त्तिके विषयशब्दोऽन्यत्र भावे तद्द्योतक एवकारो भाष्ये एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनान्वाख्यायत इति बोध्यम् ॥

स्त्रियमेवेति । (कै)

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थ ॥

क्रियाशब्दत्वादिति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदे प्रयोजको न तु[1] विशेष्य-भेदोऽपि लिङ्गभेदस्तद्भेदेपि भेदव्यवहाराभावादिति भाव ॥

[2]ङितिह्रस्वश्चेत्यचेति । (कै)

---

१ विशेष्यभेदेनापि लिङ्गभेदस्तद्भेदव्यवहाराभावाद् । इ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदप्युच्यते उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यू स्त्र्याख्याविति यदि यू न स्त्र्याख्यौ अथ स्त्र्याख्यौ न यू यू स्त्र्याख्यौ इति विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम । आहाय यू स्त्र्याख्याविति । यदि यू न स्त्र्याख्यौ । अथ स्त्र्याख्यौ न यू । त एव विज्ञास्याम । य्वोर्यौ स्त्र्याख्याविति ।

ह्रस्वघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये च एतदुपसंहारे स्फुटी भविष्यति ॥ भाष्ये

प्रथमलिङ्गेति । (भा)

वृत्ते पूर्वं लिङ्गबोधके वृत्तिघटके शब्दे विद्यमानौ स्त्र्याख्यौ यौ यू तयोर्वृत्तौ स्त्र्याख्यत्वाभावेऽपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । तदन्तसंज्ञापक्षे वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानत्वं तस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥ तदाह

यः शब्द इति । (कै)

यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदः तथापि श्रुत्यैक्यमात्रेणाभेदाध्यवसायात् यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरम् । (कै)

वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ॥

आचारे क्विपमिति । (कै)

[1]प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः ॥ ङ्यन्तादाचारक्विप् सत्त्वे इदम् ॥

---

१ परिभाषेन्दुशे–७१ ॥

कौ च य्वोर्ङ्खौ । सवर्णौ ॥ अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । यद्येव स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति (३ । २ । १) । अनुपसर्गे हि को विधीयते (३ । २ । ३) । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥

खरकुटीवेति । (कै)

खरकुटशब्दात [1]पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात् ङीष् कुटीशब्देन समासो वा ॥

पुंस्त्वस्यानिवर्त्तनादिति । (कै)

न च तदनिवृत्तौ खरकुटी पश्य इत्यादौ नत्वापत्ति । "[2]प्रकृतिवद्" इत्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्य्यातिदेशेन तद्भिन्नलिङ्गत्वाश्रयकार्य्याप्रवृत्ते स्पष्ट चेद "[3]स्त्रियाम्" इति सूत्रे भाष्ये । यद्वा तेन स्वप्रयुक्तकार्य्याभावोऽप्यतिदिश्यते । स्पष्ट चेद "[4]तस्माच्छसो न पुंसि" इति सूत्रे भाष्यकैयटयो ॥ अत्रापि पक्षे प्रकृते स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाभाव इत्याशय । तत्प्रत्याख्यानेऽपि स्त्र्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहेति नार्थ किन्तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आहेत्यर्थ । न चाय तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुत पुंस्त्वादिविशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य सत्त्वेनासम्भव । व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोध्यत्वकाले तत्तल्लिङ्गोपजने-

---

[1] षिद् गौरादिभ्यश्च (४ । १ । ४१) एतत् सूत्रस्थगणसूत्रम् ॥
[2] परिभाषेन्दुशे–३६ ॥ [3] अ ४ । पा १ । सू ३ ॥
[4] अ ६ । पा १ । सू १०३ ॥

छन्दोवत्कवय· कुर्वन्ति । न ह्येषेष्टि ॥ एव तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति (३ । ३ । ५८) । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधन कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एव तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्यानयो स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया

ऽपि स्त्रीपदादिबोध्यत्वद्गाया तत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु ब्राह्मण्येत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्त्वानुमानात् तत्फल तु श्रियै ब्राह्मणाय इत्यत्र लुपि "[1]ङिति ह्रस्वश्च" इति विकल्पाभाव । "प्रथम लिङ्ग च" इति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । एतेन यथा दारादिशब्दे शब्दशक्तिस्वभावाच्छास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्याभिधान तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादेरभिधानम् अत एव "[2]तदशिष्यम्" इत्यनेन तत्प्रत्याख्यान सगच्छते । एव चात्रापि नित्यस्त्रीत्वमस्त्येव इत्यपास्तम ॥ अतिशयिता तन्त्रीरिति विग्रहे दोषाभावादाह

तन्त्रीमतीति ॥ (कै)

वहिरङ्गे इति । (कै)

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येव इति भाव ॥ यथोद्देशे इदम् अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम् । अत एव क्यजाद्यन्ते न दोष । समुदाये कार्य्यप्रवृत्तिस्तु नद्यन्तत्वाद् बोध्या ॥ वस्तुत कार्य्यकालपक्षेऽपि समासस्येष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्ति । अत एव भाष्ये

---

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥ २ अ १ । पा २ । सू ५३ ॥

धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एव तर्हि विजभविष्यति (३ । २ । ७४) । अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति । ननु चोक्तम स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत इति । मूलविभुजादिपाठात् को भविष्यति (३ । २ । ५) । एव च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्

तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति (भा)

इत्युक्तम्। कार्य्यवेलायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य। कैयटरीत्या तु "तदाश्रया नदीसञ्ज्ञास्ती"ति वदेत्। कुमारीत्यादावपि विशेषण-तया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्त्येव। प्राधान्येन तन्मात्र बोध-कत्वनिवेशे तु न मानमित्याशय ॥

चिन्त्यमेतदिति। (कै)

आध्यायतीत्यादिविग्रह इत्यभिमान। वस्तुतस्तु ध्यान धी आ ईषत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्य इति विग्रह। एव च गतिपूर्वत्वाद्यणपि सुलभ "अवयवस्य इयङ् स्थानत्वम्" इति भाष्य च रमनीयमेव॥

आध्यै (भा)

इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीत्वाप्राप्तेरवयवस्य सा वाच्या सा च न प्राप्नोति तस्य "इयङ्स्थानत्वात्" वार्त्तिकारम्भे तु न दोषस्तेन हि नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्व गृहीत्वा इदानीं सा प्रवर्त्तते न चेदानीमसावियङ्स्थान इति निषेधाप्रवृत्ति प्राक्तनेयङ्स्थानत्व गृहीत्वा निषेधस्य तु न वृत्तिर्मानाभावादिति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवा ददौ ।
ब्राह्मणेभ्य प्रियाख्येभ्य सोऽयमुञ्छेन जीवतीति ॥

अथाख्याग्रहण किमर्थम। नदीसञ्ज्ञायामाख्याग्रहण स्त्रीविषयार्थम। वा। नदीसञ्ज्ञायामाख्याग्रहण क्रियते स्त्रीविषयार्थम्। स्त्रीविषयावेव यौ नित्य तयोरेव नदीसञ्ज्ञा यथा स्यात्। इह मा भूत्। ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रिया इति ॥ प्रथमलिङ्गग्रहण च। वा। प्रथम लिङ्गग्रहण च कर्त्तव्यम्।

भाव । न च "[1]गतिकारकपूर्वस्य" इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमासस्यैव ग्रहणमिति । अत्र यण् दुर्लभ । अत एव "[2]छन्दस्युभयथा" सूत्रे "मान समस्य दूध्यै" (वेदे) इति मन्त्रव्याख्यावसरे दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाभावात् कैयटप्रयोगे दु स्थिता धीर्येषामिति विग्रहेण धीशब्द प्रति गतित्वा-भावान्नदोष । अत्र वेदमपि भाष्य मानम ॥

सामर्थ्याक्षिप्तमिति । (कै)

इयङुवङ्स्थानत्वस्याङ्गे एव सम्भवादिति भाव ॥ एतद्वार्त्तिकभाष्यप्रामाण्यादियङुवङ्भ्यामुपस्थितस्याङ्गस्य शब्देऽन्वय इति तात्पर्य्यम् ॥

अङ्गत्वं नास्तीति । (कै)

ननु त्वदुक्तविग्रहे अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या धीशब्दस्याप्यङ्गत्वमस्त्येव इति चेन्न नदीसञ्ज्ञाकार्य्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्गे यत्र

---

१ गतिकारकपूर्वस्येष्यते । भा । अ ६ । पा ४ । सू ८२ ॥
२ अ १ । पा १ । सू ३९ ॥

प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्याविति वक्तव्यम ॥ कि प्रयोजनम । प्रयोजन क्विप्लुप्समासा । वा । कुमार्य्यै (३ । १ । ८) ब्राह्मणाय ॥ लुप् । खरकुट्यै (५ । ३ । ६८) ब्राह्मणाय ॥ समास । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसञ्ज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यणस्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येय

क्वापि इयङादे स्थितिस्तन्निषेधात । अत एव हे श्रीरित्यादौ निषेध । तदाह

एतदर्थमेवेति । (कै)

यत्र नदीकार्य्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङुवङो स्थिति क्वचित् प्रयोगे दृष्टान्तस्य शब्दस्य सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्व नेत्यर्थ इति भाव ॥ प्रध्यै इत्यत्र अन्तावयवनित्यस्त्रीत्वमादाय नित्यैव सञ्ज्ञा इयङ्स्थानत्वाभावाच्च न "ङिति ह्रस्वश्च" (१ । ४ । ६) इति विकल्प । न च प्रधीशब्दावयवस्य नदीत्वे "[1]नद्यृतश्च" इति कबापत्ति । समासात् पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्व एव कप प्रवृत्ते ॥ नन्वेवम् अतिश्रिये ब्राह्मणाय इत्यादाववयवस्त्रीत्वमादाय विकल्पापत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये

ह्रस्वेयुव् (भा)

इत्यादि ॥ ङित्प्रत्ययाच्चिप्राङ्गस्यैव स्त्रियामिति विशेषणमिति अनेन अन्वाख्यायत इति बोध्यम् । आख्या पद तु अत्र न सम्ब-

---

1 अ ५ । पा ४ । सू १५३ ॥

उवङ्स्थानत्वात् । वा । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे (१ । ४ । ४) यण्स्थानयोरपि स्त्री प्रतिषेध प्रसज्येत । आध्यै प्रध्यै (६ । ४ । ८२) ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ उवङ्स्थानत्वात् । अवयवोऽन्येयङ उवङ्स्थान (६ । ४ । ७७) ॥ सिद्धन्त्वङ्गरूपग्रहणाद् यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम । अङ्गरूप

ध्यते । अतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तत्त्वाभावात् पाक्षिकनदीत्वानापत्ते । एव च समुदायस्यानेन नदीत्व क्रियते तन्न "प्रथमलिङ्गग्रहण च" इत्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्त्यभावान्न निवर्त्त्यविधित्वेनैव व्याचष्टे

नदीसंज्ञौ भवत इति । (भा)

वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिलक्ष्म्यै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति समुदायस्य नैव प्राप्ति ॥

अतिश्रिये (भा)

इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता "[१]नेयङि"ति निषिद्धा । तस्य तु नानेन सञ्ज्ञा विकल्प यतो ङिद्विहितस्तदादित्वाभावात् स्त्र्याख्याविल्यादेस्त्र्याख्येवर्णाद्यन्ते इयङादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति वार्त्तिकोऽर्थ तादृशौ शब्दाविति भाष्योऽर्थ इत्यलम ॥ ननु प्रथम-

---

१ अ १ । पा ४ । सू ४ ॥

गृह्यते । यस्याङ्गास्येयुवौ भवतस्तस्येद ग्रहण न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवत ॥ स्त्र्येयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्री वचने । वा । स्त्र्यौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते स्त्रीवचनादेव नदीसञ्ज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकव्यै (५ । ३ । ९८) अतिशकव्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै । क्व मा भूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय ।

लिङ्गग्रहणस्य "यूस्त्र्याख्याविं" त्यत्रोपसङ्ख्यातत्वेन "[1]ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्राप्रसक्तेः ह्रस्वयुवेत्यादिव्यर्थमत आह

अवयवेति । (कै)

न्यायस्तत्रापि समान इति भाव ॥ "प्रथमलिङ्ग" इत्यस्य "[2]ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्रानुवृत्तिभ्रमवारणाय इदम् इति तु भाष्ये वक्ष्यति । अत कैयटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षण बोध्यम् ॥

न हि प्राक् प्रवृत्तेरिति । (कै)

ननु नयतीति नीस्तमतिक्रान्तायै अतिनियै ब्राह्मण्यै हरिमतिक्रान्तायै अतिहर्य्यै इत्यत्र नदीत्वापत्तिमनिष्टमस्त्येव न वाङ्गस्य नित्यस्त्रीत्वाभावान्न दोष । तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रियै ब्राह्मण्यै इत्यसिध्यापत्तेरिति चेन्न तादृशानामनभिधानात् ॥

नियमार्थ इति ।

अस्त्रीवचनाङ्ग्व्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थ ॥

---

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥ २ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ॥ अपर आह । ऋत्त्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसञ्ज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । प्रकृत्यै अतिप्रकृत्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् प्रकृतये अतिप्रकृतये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये

शकटये (भा)

इत्युदाहरणं तु लुबन्तं बोध्यम् ॥

उपसंहारस्येति । (कै)

"प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्द्वेष्यमि"त्यादेरित्यर्थः ॥ द्वेष्यम् इत्यस्यानिष्टविषयकमपीत्यर्थः ॥

विकल्पते । (भा)

इत्यत्रोपसर्गोऽविवक्षितार्थः ॥

तदाचार्य इति । (भा)

अस्याशय उक्तः ॥

ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्द्वेष्यम् विज्ञानी-यात् सर्वमेतद् विकल्पते इति । तदाचार्य्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे ङ्कलौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते स्त्रीवचनावेवेति ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ।१।४।९॥

अत्र षष्ठीपदं तदन्तपरम् । षष्ठ्या युक्त इत्यर्थे तु षष्ठ्याम् इत्येव सिद्धे युक्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र समासे पूर्वेणैव सिद्धत्वात् "कुलुञ्चानां पतये नमः" इत्यसमासार्थमेवेदम् । न चैवमपि समासे छन्दसि परत्वादयमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे आपाद्यरूपाभावेनेष्टापत्तेः । तत्र "[1]बहुलं छन्दसि" इत्यादि बहुतराकरणलाघवाय योगविभागो भाष्ये कृतः ॥ नन्वेवमपि स्थानान्तरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह

---

१ अ २ । पा ४ । सू ३९ ॥	अ २ । पा ४ । सू ७३ ॥
अ २ । पा ४ । सू ७६ ॥	अ ३ । पा २ । सू ८८ ॥
अ ५ । पा २ । सू १२२ ॥	अ ६ । पा १ । सू ३४ ॥
अ ७ । पा १ । सू ८ ॥	अ ७ । पा १ । सू १० ॥
अ ७ । पा १ । सू १०३ ॥	अ ७ । पा ३ । सू ९७ ॥
अ ७ । पा ४ । सू ७८ ॥	अ ६ । पा ४ । सू ७५ ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ९ ॥

योगविभागः कर्त्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्दः श्छन्दसि घिसञ्ज्ञो भवति । ततो वा । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः ।

तेनेति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यगम्यसर्वविषयत्वेनेत्यर्थ ॥

परिभाषेति । (कै)

कार्य्यमात्र चास्या लिङ्गम् । तदाह

यावदिति ॥ (कै)

उभयत्र विभाषेति । (कै)

यत्र यत्रास्या उपस्थितिस्ते केचित् [1]प्राप्तविभाषारूपा केचिद्-प्राप्तविभाषारूपा पर्य्यवस्यन्तीति भाव ॥ यद्यपि तेषु विधिषु नित्य प्राप्तेषु "[2]छन्दसि वा" इत्यनेन सर्वापि प्राप्तविभाषैव तथाप्यस्य विकल्पविधेर्व्यत्ययमात्रपर्य्यवसन्नतयाऽस्येव तत सम्भव इति भाव ॥ [4]ननु स्वादिवाक्येनानियमे प्राप्ते कथ व्यत्यय इत्यत आह

कर्मणीति । (कै)

---

१ "प्राप्त" इत्यारभ्य "सर्वापि" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥
२ अ ८ । पा ३ । सू ४६ ॥ ३ बोध्यम । क ॥
४ "ननु" इत्यारभ्य "इति भाव" इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

पुरुषव्यत्यय । आत्मनेपदव्यत्यय । परस्मैपदव्यत्यय ॥ सुपा व्यत्यय । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणाया । दक्षिणायाम इति प्राप्ते ॥ तिङा व्यत्यय । चषाल ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्यय । त्रिष्टभौज । सुभितमुग्रवीरम । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्यय । मधोर्गृह्णाति । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्यय । श्वोऽग्नीनाधास्य-

नियमस्यैव विकल्प इति भाव ॥ यत कर्मणि वेति तत् छन्दसि वेति वचनव्यक्ते । एव च करणेऽप्राप्तद्वितीयाया "यवाग्वा अग्निहोत्र जुहोति" इत्यादौ प्रयोगभेदेन करणाकरणाभ्या विकल्पेऽप्राप्तविभाषा । अन्यप्राप्तावन्यस्य करणात् व्यत्ययत्व च बोध्यम् ॥

सुहितमिति प्राप्ते इति । (भा)

सकारहकारयो प्रश्नौ । क्वचित्तु "शुभितमिति प्राप्ते" इति पाठो दृश्यते ॥

मधुन इति प्राप्ते इति । (भा)

"[१]माध्वीर्गावो भवन्तु न" इति क्षीरवाची नपुसकलिङ्ग इति भाव ॥ कालव्यत्ययस्य ब्राह्मणेऽप्यप्रकृतत्वादाह

कालविहितेति ॥ (कै)

---

१ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्य । माध्वीर्गावो भवन्तु न । अ १ । म १ । सू ९० । ऋ ८ ॥

मानेन । श्व सोमेन यक्ष्यमाणेन । श्व आधाता श्वो यष्टेति प्राप्ते (३ । २ । १५) ॥ पुरुषव्यत्यय । अधासवीरैर्दशभिर्वियूया । वियूयादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपदव्यत्यय । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्यय । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । अन्वीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति युध्यत इति प्राप्ते ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये-ऽङ्गम् ।१।४।१३॥

ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपव्यपदेशार्थत्वाद्नैव तत् कथनमनुचितमत आह

सञ्ज्ञिन इतीति ॥ (कै)

ननु तदादिपदमेव सञ्ज्ञिनिर्देशक भविष्यतीत्यत आह

सति हीति ॥ (कै)

ननु यच्छब्दाभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यसिद्धम । "ते तद्राजा" "कला च सा कान्तिमती कलावत" "सा गङ्गा" इत्यादौ प्रकृत-प्रसिद्धानुभूतार्थकेषु व्यभिचाराद् इत्यत आह

परामृष्टव्येति । (कै)

प्रकृतादेरभावादिति भाव ॥

तदिति । (कै)

परामर्शाभावादिति भाव । तदित्येतत् परामर्शयोग्याभावादि-त्यर्थ ॥ न च "प्रत्ययविधि" इत्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परा-

---

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम । यस्माद्विधि-स्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्री इयती । (५ । २ । ४० ॥ ७ । १ । २ ॥ ६ । ३ । ९० ॥ ६ । ४ । १४८) स्त्रीयनीत्यत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ । १४८)। प्रत्ययग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधिग्रहणं

मर्थोऽस्तु यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तदाद्यङ्गमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम। [1]एव हि विहितप्रत्ययादेरेवाङ्गसञ्ज्ञा स्यादिति भविष्यतीत्यादौ धातोर्गुणानापत्ति। एव च विशिष्टसञ्ज्ञिनिर्देशार्थं "यस्माद्" इत्युक्तमिति भाव॥ न च प्रकृत्यादिप्रत्ययेऽङ्गमित्येवास्तु "प्रकृत्यादि" इत्यस्य "यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि" इत्यस्य च पर्य्यायत्वेन पर्य्यायेषु लाघवगौरवविचारानादरात् योगविभागेन वक्ष्यमाणपरिभाषालाभाय तथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च॥

स्त्री इयतीति। (भा)

इद शब्दात् [2]परिमाणे वतु। [3]वस्य घत्वस्य [4]इयादेश "[5]इदम इश्" "[6]यस्येति" लोप। उगित्वात् ङीप्। ननु यस्माद्विधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम इत्युक्ते यत्र प्रत्ययेऽङ्गत्व तस्यैव विधे प्रत्यासत्त्यालाभेन प्रकृते न दोषोऽत आह

स्त्रीशब्दादिति। (कै)

---

१ "एव हि" इत्यारभ्य "निर्देशार्थम्" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके॥
२ अ ५। पा २। सू ४०॥ ३ ३ अ ५। पा २। सू ४०॥
४ अ ७। पा १। सू २॥ ५ अ ५ पा ३। सू ३॥
६ अ ६। पा ४। सू १४८॥

किमर्थम्। यस्मात् प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुना (५। ३। १७) अत्रापि प्रसज्येत (६। ४। १४८॥ ७। १। ७३)। विधिग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति॥ तदेतत् प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते सनियोग। यस्मात् य प्रत्यय विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसञ्ज्ञ भवतीति॥ अथ तदादि ग्रहणं किमर्थम्। अङ्ग

तदभावे तु व्याप्तिन्यायेन इहापि स्यात् । सति तु प्रत्ययग्रहणे तत सामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिरेवाश्रीयते इति भाव ॥

असिद्धत्वं नास्तीति । (कै)

चिणो लुङ्न्यायेन प्राप्ति ॥

प्राग्भावादिति । (कै)

वस्तुतस्तु इयङापत्तिर्दोष । न च तत्रापि लोपस्यासिद्धत्व व्याश्रयत्वात् तत् प्राप्तेरभावात् । यस्येतिलोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्षयातिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येयङापेक्षणादित्यादि षष्ठे निरूपयिष्याम ॥

नानादिष्टादिति । (कै)

इयङि "[१]न पदान्ते"ति निषेधोऽपि बोध्य ॥ ननु विधिग्रहणाभावे "यस्मात् प्रत्यय" इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शान्ता इत्यत आह

अध्याहरिष्यत इति ॥ (कै)

परशब्दस्यापीति । (कै)

यद्यपि यस्मादिति पञ्चम्या परशब्दाध्याहारस्योभयोरप्यावश्यकत्व तथापि तावतैव स्यात् न तु विधीयत इत्यस्यापि ॥

---

१ अ १ । पा । १ । सू ५८ ॥

सञ्ज्ञाया तदादिवचन स्यादितुमर्थम् । वा । अङ्गसञ्ज्ञाया तदादिग्रहण क्रियते स्याद्यर्थ तुमर्थ च ॥ स्याद्यर्थ तावत् । करिष्याव करिष्याम (७ । ३ । १०१) तुमर्थ कुण्डानि वनानि (६ । ४ । ८) ॥ मित् नुटोरुपसख्यानम् । वा । मित्वत नुड्वतश्चोपसख्यान कर्त्तव्यम् ॥ मित्वत । भिनत्ति छिनत्ति । अभिनत् अच्छिनत् (३ । १ । ७८ ॥ ६ । ४ । ७१) ॥ नुड्वत । सचस्कारतु

अपिः। (कै)

एवार्थे ॥

विधिग्रहणे इति। (कै)

प्रत्ययग्रहणस्याप्युपलक्षणम् ॥

भसंज्ञायां चेति। (कै)

न च सति प्रत्ययविधिग्रहणे "[1]यचिभम्" इत्यत्रापि यस्मात् यजादिप्रत्ययविधिरित्यर्थलाभान्नाच भसज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम्। यस्मात् प्रत्ययविधिस्तस्य यजादौ प्रत्यये भत्वमित्यर्थ स्यात् प्रत्यासत्तिन्यायानाश्रयणेनैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरिति भाव ॥

यस्येति लोप इति। (कै)

"[2]इकोऽचि" इति नुम प्राप्तिरित्यन्ये। प्राग्दिशीयत्वेनास्य विभक्तित्वाद् भत्वाच्च न नलोप इति तदाशय ॥

इत्याहेति। (कै)

इत्याशङ्कायामाह इत्यर्थ ॥

प्रत्यासत्तीति। (कै)

---

१ अ १ पा ४। सू १८॥ २ अ ७। पा १। सू ७३॥

सचस्कर (६।१।१३६। ७।४।१०)। किं पुन कारण न सिध्यति। सुटो वहिरङ्गत्वात्। वहिरङ्ग सुट्। अन्तरङ्गो गुण। असिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गो वच्यत्येतत्। सयोगादेर्गुणविधाने सयोगोपधग्रहण कृञर्थम् (७।४।१०)। यदि सयोगोपधग्रहण क्रियते नार्थ सयोगादिग्रहणेन इहापि सस्वरतु सस्वररिति सयोगोपधस्येत्येव सिद्धम्। भवेदेवमर्थेन

तन्न्यायप्रवृत्तिलाभार्थमेवोभयमिति भाव ॥ विधिग्रहण भन-क्तीत्यादौ "[१]अतो दीर्घ" व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम । ध्वनित चेद ञम विधायके भाष्ये ॥ भाष्ये

अथ तदादीति । (भा)

आदिग्रहणविषय प्रश्न ॥ ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्यादन-ङ्गत्वेऽपि दीर्घोऽत आह

अन्यथेति । (कै)

चिकीर्षामीत्यादौ ग्रवेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्गत्वात्तचापि दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम । करोतीत्यादौ गुणोऽपि प्रयोजन बोध्यम् ॥

तदेदमिति । (कै)

कुण्डानीत्येतदित्यर्थ ॥ ननु मित् सुटोरङ्गत्वेन किचित् प्रयोजनमत आह

क्ततयोरिति । (कै)

सति सप्तमीति भाव ॥

---

१ अ ७। पा ३। सू १०१ ॥

नार्थं । इद तु न सिध्यति सचस्करतु सचस्कार ॥ कि पुन कारण न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहण भवति तदादेर्वा न वेद तन्नापि तदादि । सिद्ध तु तदाद्यादि वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम । तदाद्याद्यङ्गसज्ञ भवतीति वक्तव्यम् । किमिद तदाद्यादीति । तस्यादिस्तदादि । तदादिरादि-र्यस्य तदिद तदाद्यादीति ॥ स तर्हि तथा निर्देश कर्त्तव्य । न कर्त्तव्य ।

भाष्येति । (कै)

सत्सप्तम्यैव सिद्धे सत्यध्याहाराश्रयणमयुक्तमत फलितार्थकथनपर भाष्यमित्यर्थ ॥

रूपोदाहरणमिति । (कै)

भिवद्रूपमीदृशमित्यर्थ ॥ अन्ये तु भिनत्तीत्यादौ अङ्गत्वाभावे लघूपधगुणाशङ्का कर्मधारयेण समाधान च वृद्धोक्तमसङ्गत स्यादिति भाष्याशयमाहु ॥ ननु परत्वात् पूर्वमेवाडागमोऽत आह

नित्यत्वादिति । (कै)

"लावस्थायामड्" इति पक्षे "भिन्धि" इत्यादौ अङ्ग धित्व न स्याद् इति बोध्यम ॥ ननु सशब्दमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् सुटि ततो लिङ्गादिकमिति न दोषोऽत आह

द्विर्वचने इति । (कै)

"[१]पूर्व धातु साधनेन युज्यते" इति सिद्धान्ताद् इति भाव ॥ ननु टित्त्वाद्धात्ववयवत्वेन न दोषोऽत आह

---

१ यद्येव धातूपसर्गयोरपि समास प्राप्नोति पूर्व धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्व धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधन हि क्रिया निर्वर्त्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेष शक्यो वक्तुम् ॥ २ । २ । १९ ॥

उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुख । खरमुख । एव तदाद्यादि तदादीति ॥ तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् । वा । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूत तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गा यमुना च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ विषम

अडभ्यासेति । (कै)

नाय टित्त्वादाद्यवयव किन्त्वनेन मध्य प्रवेशित इत्यभक्त इति भाव ॥

तद्भक्तस्येति । (कै)

टित्त्वादित्यर्थ ॥

स्कृशब्दादेवेति । (कै)

इद चिन्त्यम् । एव ह्यत्र धातूपसर्गयो समासो दुर्वार स हि "[1]पूर्वं धातु साधनेन" इति न्यायेन "उपपदमतिङ्" (२।२।१९) इति सूत्रे भगवता वारित ॥

---

१ पदमितीय भगवत छत्त्रिमासञ्ज्ञा। युक्तमिह द्रष्टव्य किमन्तरङ्ग कि वहिरङ्गमिति । धातूपसर्गयो कार्य्यं यत् तदन्तरङ्गम् । कुत एतत । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति । नैतत् सारम । पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधन हि क्रिया निर्वर्त्तयति । तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्यो-पसर्गेण विशेष शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्ग-योरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तर कृत्वा धातु साधनेन युज्यते । अवश्य चैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्व धातु साधनेन युज्यते पश्चा-दुपसर्गेणेति । तस्यास्यते गुरुणा इत्यकर्मक । उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मक स्यात् ॥ ६ । १ । १३५ ॥

उपन्यास । इह केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थाना वाचका भवन्ति य एते सख्याशब्दा परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्त इत्येकेनाप्यपायेन भवन्ति । द्रोण खार्य्याढकमिति नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने । केचिद् यावदेव तद् भवति तावदेवाऽऽर्य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैल घृतमिति खार्य्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि । शुक्लो नील कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिका-

इङ्गुणेति। (कै)

"ऋतश्च संयोगादेः" (७।४।४३) "गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः" (७।४।२९) इति विहितेत्यर्थः ॥

अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति। (कै)

इदं ज्ञापकं कथमितिचिन्त्यम। "यदागमाः" इति मत्वेति शेषः। अत एव इङ्गुणनिवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यकृत् षष्ठे। किं च सुटो भक्तत्वे सकारादेर्धातुत्वाभावात् स्कृशब्दस्य कथं द्वित्वमिति सुधीभिर्विभाव्यम। यद्यप्यत्र पूर्वपक्षिणः सुटोऽनवयवत्वाभिमानात् सञ्चस्करतुः इत्यादौ संयोगादित्वाभावादपि गुणो न प्राप्नोति तथापि "संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम" इति वार्त्तिकेन साध्यः। यद्यप्यवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थस्याभावात् कथं तेनापि सिद्धि-स्तथापि यदन्यवर्णनिरूपितमुपधात्वं संयोगस्येति निरूपकत्वलक्षणे षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरित्यभिमानः ॥ भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्नमुपपादयति

सुटो बहिरङ्गत्वादिति। (भा)

मात्रेऽपि द्रव्ये। अङ्गसञ्ज्ञाचाप्यङ्गपरिमाणाना क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात्। एवं तर्ह्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः (७।१।११) इति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इदमदसोः कार्य्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत् सककारयोः स्यात्। पश्यति त्वाचार्य्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति॥ अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं

बहिर्भूतोपसर्गनिमित्तत्वात् सुटो बहिरङ्गत्वमेव च तस्यासिद्धत्वात् सिद्धत्वेवाङ्गत्वमिति भाव ॥ नन्वसिद्धत्वेनाङ्गत्वसाधने तेनैव सयोगादित्वाभावात् कथ गुण स्यादत आह

वक्ष्यत्येतदिति । (भा)

तथा च तत् सामर्थ्यात तदग्रेनासिद्धत्वमिति भाव ॥

सस्वरतुः (भा)

इत्यस्य सयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याभावादसिद्धत्वाभावानुपपत्तौ "सचस्करतु" इत्यादि न सिध्यतीत्याह

भवेद् (भा)

इत्यादि

संचस्करुः (भा)

इत्यन्तम् ॥ तस्मात् सयोगोपधग्रहणसामर्थ्योपपत्तये सयोगादिग्रहणमपि कार्य्यमिति भाव ॥ तच सयोगोपधग्रहणे कृते यदि तत् सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावस्तर्ह्यङ्गत्वेऽपि तद्विषये तदभाव स्यादिति । तत् करणेऽपि तदसिद्धिरित्यत्रार्थोऽप्यभिप्रेतस्तच सिद्धत्वाभावे कुतोऽङ्गत्व न सिध्यतीति पुन पृच्छति

किमथम । प्रत्ययग्रहण पदादावप्रसङ्गार्थम । वा । प्रत्ययग्रहण क्रियते पदादावङ्गसज्ञा मा भूदिति । कि च स्यात् । स्त्र्यर्थम् अग्रर्थम श्वर्थम । अङ्गस्येयङुवङौ स्याताम् (६ । ४ । ७७—७६) ॥ परिमाणार्थं च । वा । परिमाणार्थं च द्वितीय प्रत्ययग्रहण क्रियते । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमितीयत्युच्यमाने दाघ्रतयस्याप्यङ्गसज्ञा प्रसज्येत ॥ तत्तर्हि कर्त्तव्यम । न कर्त्तव्यम । केनेदानीमङ्गकार्य्य भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्ग-

किं पुनरिति। (भा)

एव "सुटो वहिरङ्गत्वाद्" इत्यादिभाष्य योजयन्ति केचित॥ परेतु भाष्ये

सुटो वहिरङ्गत्वाद् (भा)

इत्यादि

किं पुन· कारणं न सिद्ध्यति (भा)

इत्यन्तो ग्रन्थ उपसर्गार्थसम्बन्धो धातो पूर्वमेव ततश्च प्रत्यये क्षते द्विर्वचनात् पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तक सुट् इति लिट स्कृशब्दादिथ्यभावेन सयोगादेरङ्गत्वाभावाद्गुणेन प्राप्नोतीति भाष्याशय इति प्रामाणिका॥ ननु तदादिग्रहणे सति कथ तस्य केवलस्य ग्रहणमत आह

व्यपदेशिवदिति॥ (कै)

तस्यादिश्चकार इति। (कै)

द्विर्वचने द्वि प्रयोगत्वस्वीकारादित्यर्थ॥ ननूक्तमुखे वाधात तथाङ्गीकारेऽपि करिष्याम इत्यादौ मुख्यार्थत्वेऽपि चारितार्थ्यादत्र लक्षणाया मानाभावोऽत आह

इहापीति॥ (कै)

कार्य्यमध्येष्ये। यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्य्यमधीषे। प्राकरोत् उपैद्दिष्ट। उपसर्गात् पूर्वावडाटौ प्राप्नुत (६।४।७१—७२)॥ सिद्ध तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादितदन्तविज्ञानात्। वा। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च भवतीत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या॥ क पुनरत्र विशेष एषा परिभाषा

प्रतिलक्ष्यमिति । (कै)

तस्य लक्ष्यलनिश्चय शिष्टप्रयोगादिति भाव ॥

तदवयवे इति । (कै)

तदाद्यवयवे इत्यर्थ ॥ भाष्ये

अक्तपरिमाणानाम् । (भा)

नियतपरिमाणानाम् ॥

एकेनाप्यपाये इति । (भा)

तृतीया न कर्त्तरि षष्ठ्या बाधादत आह

अपाये इति । (कै)

न चैकस्य विद्यमानस्यापाये करणता सभवतीति सामर्थ्यात् स्वभावेनेति ज्ञायते । एव चैकाभावेन पञ्चादिशब्दवाच्यरूपापाये पञ्चादिशब्दा न प्रवर्त्तन्ते इति भाव ॥ तत्र दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । (कै)

एवमुपसर्गादिसज्ञा अव्यक्तपरिमाणनिष्ठत्वान्न न्यूने लौकिकैक-

क्रियेत प्रत्ययग्रहण व । अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या । बहून्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि । प्रयोजन धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमास-तद्धितविधिस्वरा । वा । धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । सघातस्य धातुसज्ञा प्राप्नोति (३ । १ । ३२ ॥ २ । ४ । ७१)॥ प्रातिपदिक । देवदत्तो गार्ग्य । सघातस्य प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्नोति (१ । २ । ४६ ॥ २ । ४ । ७१)॥ प्रत्यय । महान्त पुत्रमिच्छति । सघातात्प्रत्ययोत्पत्ति

देशविकृतन्यायेन इत्यपि बोध्यम ॥ नन्वभक्तत्वात्तदेकदेशत्वमेवा- सिद्धमत आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

[१]भाष्ये

पदादाविति । (भा)

पदादौ परे इत्यर्थ ॥

असतीति । (कै)

तदभावे प्रत्यासत्तिन्याये मानाभावादित्यर्थ ॥

निषेधादिति । (कै)

अङ्गसञ्ज्ञापि प्रत्यये परत पूर्वस्य कार्य्यमिति भाव ॥

तस्मिन् कर्त्तव्ये इति । (कै)

तन्निमित्तेऽङ्गत्वे कर्त्तव्ये इत्यर्थ ॥

तदादेः संघातस्येति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् ॥

दाशतय- (भा)

शब्देन ऋक्संहितेत्यन्ये ॥

---

१ "भाष्ये" इत्यारभ्य "निषेधाद्" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

प्राप्नोति (३।१।८)॥ समास। ऋद्धस्य राज्ञ पुरुष । संघातस्य समाससञ्ज्ञा प्राप्नोति (२।२।८)॥ तद्धितविधि। देवदत्तो गार्ग्या- यण । संघातात् तद्धितोत्पत्ति प्राप्नोति (४।१।१०१॥ २।४।

एतच्चेति । (कै)

इदमपिना सूचितमिति भाव ॥ यदि तर्हीत्यनेनाव्यवहितत्वात् द्वितीयप्रत्ययग्रहण परामृश्यते तदा

केनेदानीम् (भा)

इत्यादिभाष्यासगति । न हि तदकरणेऽङ्गकार्य्यकाचिदनुपपत्ति ॥ अङ्गसज्ञायामङ्गस्येत्यधिकृदीर्घादिविधिसभवादत आह

अवयवान् इति ॥ (कै)

भिस्सा (कै)

ओदन ॥ [1]क्रिमिशब्दात "[2]लोमादित्वात्" "ने" "टापि" द्वितीयैकवचनम । एव च पदाङ्गाधिकारव्यावर्त्यं तदेवप्रत्ययग्रहणस्यापीति भाव । नाम प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाभाव इति बोध्यम । एतद्द्वयमपि "[3]अर्थवत्" परिभाषया सिद्धमिति चिन्त्यम् ॥

अनियतावधेरिति । (कै)

एव च देवदत्त प्राकरोद् इत्यत्र देवात् पूर्वमपि आट्

---

१ क्रिमिणाम् इति । कै ॥

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य शनेलच । ५ । २ । १०० ॥

३ परिभाषेन्दुशे–१४ ॥

---

७१) ॥ स्वर । देवदत्तो गार्ग्य । सघातस्य अनित्यादिर्नित्यम् (६ । १ । १९७) इत्याद्युदात्तत्व प्राप्नोति ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेस्तदन्तस्य ग्रहण भवतीति न दोषो भवति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न कर्त्तव्या । एव वक्ष्यामि । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये गृह्यमाणे

स्यादिति बोध्यम् ॥ ननु केन इत्यादौ तदन्तग्रहणाभावात् समुच्चयोऽयुक्तोऽत आह

यत्रेति । (कै)

व्यवस्थितत्वान्न समुच्चयस्तत्र तदन्तविधे "[1]प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या" इति निषेधादिति भाव । प्रत्ययविधौ तु नास्या प्रवृत्ति विहितप्रत्ययविषयत्वादस्या इति बोध्यम ॥

यत्र त्विति । (कै)

"[2]कृत्तद्धित" इत्यादौ । एतेन प्रकृते "[3]तदादि" इत्यशस्यैव उपयोगेन तदन्तस्य इत्ययुक्तमित्यपास्तम् । प्रसङ्गात्तदुक्तं । एवम "[4]एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धे" इत्यादौ "तदादे" इति पञ्चम्यन्तम इत्यपि बोध्यम् ॥ सूत्रप्रश्नस्य प्रक्रान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणमित्ययुक्तमत आह

प्रत्यय इति ॥ (कै)

ततश्चेति । (कै)

सघातस्य धातुत्वात् प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थ । न च समास-

---

१ परिभाषेन्दुशे—२४ ॥ २ अ१ । पा२ । सू४६ ॥

३ परिभाषेन्दुशे—५ "प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम " २३ ॥

४ अ६ । पा१ । सू६९ ॥

गृह्यते । ततोऽङ्गम । अङ्गसज्ञ च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये ॥ यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अवतप्ते नकुलस्थित

ग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्व दुर्लभम् । नियमस्य भेदसंसर्ग-द्वारकार्थवत् समुदायविषयकत्वात । न च तद्धितान्तस्य तादृशमर्थ-वत्त्वमित्याशयात् ॥

असामर्थ्यादिति । (कै)

यदि स्यात तदा महान्तपुत्रीयति इत्यपि स्यादिति भाव ॥

विवक्षितायामपीति । (कै)

वस्तुतस्तत्र सङ्ख्याविवक्षाया फलाभाव इति वक्ष्याम ॥

ततश्च वृद्धीति । (कै)

ननु देवदत्तो गार्ग्यायण इत्यत्र यदि गार्ग्यापत्य देवदत्तस्तदा समुदायात् प्राप्तिरेव नासामर्थ्यात् । अपत्यप्रत्ययोह्यपत्यवता समर्थो न त्वपत्यसमानाधिकरणविशेषणेनापि । यदि देवदत्तो यो गार्ग्य-स्तस्यापत्यमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्त्यमित्याद्युदाहार्य्य-मिति चेन्न । देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्येति विवक्षाया "[1]गोत्र-क्षत्रियाख्येभ्य" इति वुञ् स्यादित्यभिप्रायात् ॥

योगविभाग इति । (कै)

न च द्वितीयस्योपयोगाभावादिदमयुक्तम् । "ह्रस्वादङ्गात्"

---

[1] अ ४ । पा ३ । सू ९९ ॥

त एतत् उदके विशीर्य्य त एतत् स गतिकेन स नकुलेन च समासो (२। १।४७) न प्राप्नोति । एव तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि । वा । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषापरिभाषा कर्त्तव्या ॥

(८।२।२७) "न लुमताङ्गस्य" (१।१।६३) इत्यादिव्यवहार-निर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यावश्यक इति भाव ॥

सोपस्कारत्वादिति। (कै)

पूरणापेक्षत्वादित्यर्थ ॥

अवतप्ते (भा)

इत्यादौ ॥

नकुलस्थितविशीर्ण- (भा)

शब्दयोरनया परिभाषया क्तान्तलाभावात् कृदन्तरूपोत्तर-पदलाभावाच्च ॥ क्तेन "क्षेपे" (२।२।४७) "तत्पुरुषे कृति" (६।३।१४) इति समासविभक्त्यलुकौ न स्याताम। आद्ये चापत्तम। अन्त्ये सता लभ्यत्व चोत्यम् ॥

व्यावक्रोशी (भा)

इत्यत्र कर्म्मव्यतिहारे णच् "णच स्त्रियामञ्" (५।४।१४) "न कर्म्मव्यतिहारे" (७।३।६) इत्यैज् निषेध ॥ "साकूटिने" "अभि-विधौ भाव इनुण्" (३।३।४४)। "साकुटिनम्" इति ह्रस्वपाठो ऽपि भाष्ये ॥ ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्व साध्य तच्च समासस्वरेणा-सिद्धमत आह

आगम्यते स्मेति। (कै)

कान्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि। प्रयोजन समासतद्धितविधि-स्वरा। वा। समास। अवतप्ते नकुलस्थित त एतत्। उदके विशीर्ण त एतत्। स गतिकेन स नकुलेन च समास सिद्धो भवति। समास ॥

स्मशब्दप्रयोगो भूतकालद्योतनाय । गतिस्वरेण कर्म्मणि क्तान्ते उत्तरपदे "गतिरनन्तर" (६।२।४९) इति विहितेन पूर्वपद-प्रकृतिस्वरेण ॥

ततो दूरशब्दस्येति । (कै)

अयमपि परिभाषा साध्य एव ॥

[1]कृत्स्वरेणेति । (कै)

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थ । एतत् प्राप्तिरपि परिभाषयैव स गतेरपीत्यनेन तत्प्राप्तियोग्यता ॥ ननु गतिस्वरेण पूर्वं वाधितस्य "[2]थाथे"त्यस्य कथ पुन प्राप्तिरत आह

स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थ । यतो गतेरुत्तरक्तान्तस्य यदन्तोदात्तत्व तस्यैव सोपवादो न तु कारकादुत्तरक्तान्तस्यापीति तात्पर्य्यम् ॥

गतिस्वरस्य वाधकस्यापीति । (कै)

[3]थाथादिस्वरवाधकस्यापीत्यर्थ ॥

---

१ अ ६ । पा २ । सू १ ३९ ॥

२ थाथघञ् क्ताजबित्रकाणाम । ६ । २ । १४४ ॥

३ अ ६ । पा २ । सू १४४ ॥

तद्धितविधि । सा कूटिमम थावक्रोषी । सघातात् तद्धितोत्पत्ति सिद्धा भवति,(५ । ४ । १५-१४) । तद्धितविधि । स्वर । दूरात् आगत दूरादागत इति (२ । १ । ३९ ॥ ६ । ३ । २) अन्तस्याथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्

बाधकत्वादिति । (कै)

समासान्तरे प्राप्त्या सति शिष्टत्वेनेति भाव । यद्यपि परिभाषाभावे कृदन्तत्वाभावात् कृत्स्वराप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वेनेद् सिध्यति तथापि परिभाषासत्त्वेऽपि सिध्यतीत्युपन्यास ॥

अस्या इति । (कै)

एकदेशद्वारा कृत्स्ना परिभाषा ज्ञाप्यत इतिभाव । अनन्तरग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्यस्या एवोपस्थानमिति तात्पर्य्यम् । एतच्च विस्तरेण "गतिरनन्तर" (६।२।४९) इति सूत्रे षष्ठे उपपादयिष्यते ।

(६ । २ । १४३-१४४) इत्येष स्वर सिद्धो भवति ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या न कर्त्तव्या । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं गतिरनन्तर (६ । २ । ४९) इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तम् पदम् । १ । ४ । १४ ॥

तिङ्साहचर्य्यात् सुबपि प्रत्याहार । [1]"न ङिसम्बुद्ध्यो" इति निषेधाच्च ॥

तदन्तविधेरिति । (कै)

शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तलाभ इति भाव । न च तदन्तविधिलाभेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तद्प्रवृत्तये पुनरन्तग्रहणमिति वाच्यम । "[2]हलि सर्वेषाम्" इत्यादिनिर्देशैस्तस्येहाप्रवृत्तिकल्पनादिति तात्पर्य्यम् ॥

परत्वाद् बाधित्वेति । (कै)

पुवद्भावाद् ह्रस्वत्व विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भाव । न च पुन पुवत्त्वम् । सकृद्गतिन्यायाश्रयणात् । अत एव तत् सार्थकम् ॥

तरपि त्विति । (कै)

अत्र पक्षे घसञ्ज्ञकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन नद्येवोत्तरपदविशेषणात् केवलस्य चोत्तरपदलाभावात् तत्र परतो न ह्रस्वप्राप्ति रतिभाव ॥

कुमारीगौरितरेति । (कै)

---

१ अ ८ । पा २ । सू८ ॥ २ अ ८ । पा ३ । सू २२ ॥

सुप्तिङन्त पदम् । १ । ४ । १४ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानी तदन्ताना भविष्यति । तदन्तविधिना (१ । १ । ७२)॥ अत उत्तर पठति । पद-

गौरीशब्दे "[1]तसिलादिषु" इति पुवत्त्व प्राप्नोति। कुमारिगौरीतरेत्यपपाठ ॥ न च तदन्तविध्यभावे ज्ञापितेऽप्यन्तपद व्यर्थं प्रत्ययमात्रस्य सञ्ज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना सिद्धेरिति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात । "[2]ढ्रि च पदे' इत्याद्यसगतेश्चेति दिक् ॥

अधातुरिति । (कै)

विशेषणतया क्रियाबोधकस्यापि क्विबन्तादे "[3]अलसन्तस्य" इति सूत्रेऽधातुरित्युक्त्या धातुत्वानपगमज्ञापनादिति भाव ॥

प्रत्ययनिमित्तमिति । (कै)

लक्षणग्रहणादिति भाव ॥ न च केवलकृतां तद्धिताना च प्रातिपदिकत्वे फलाभाव । "[4]ङ्याप् प्रातिपदिकात्" इत्यादौ शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन तल्लाभात ॥

लौकिकी । (कै)

लोकविदिता । अत्र पक्षे अर्थवद्ग्रहणात् तदन्तस्यापि न प्राप्नोतीति भाव ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

कृत्तद्धितयोरर्थवत्त्वाव्यभिचारादिति भाव ॥

---

१ अ ६ । पा ३ । । सू ३५ ॥ २ अ ८ । पा ३ । सू २१ ॥
३ अ ६ । पा ४ । सू १४ ॥ ४ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

सञ्ज्ञायामन्तवचनमन्यत्र सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम । वा । पदसञ्ज्ञायामन्तग्रहण क्रियते ज्ञापकार्थम् । कि ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति ।

लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति (कै)

लौकिकार्थं यत् पद तदर्थस्य प्रत्यासन्न शास्त्रकृत् कल्पितत्वादिप्रकृतेरर्थस्तदाह

अभिव्यक्ततर इति ॥ (कै)

तदेवाह

प्रत्ययान्तेष्विति । (कै)

कृत्तद्धितप्रत्ययार्थस्तु न तादृश कल्पितावयवार्थत्वात् तस्य ॥

प्रत्ययान्तेषु । (कै)

सुबन्तेषु ॥ सुबन्तार्थत्वात् तस्या सुपो द्योतकत्वात् तत्रैव स लक्ष्यते न तु तद्रहिते इत्यर्थ । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहाप्यर्थाधिकारादनुवृत्तिसामर्थ्येन तद्ग्रहस्तदुक्तमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति न तु तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् ॥ [१]भाष्येऽपि

अर्थवद् (भा)

इत्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थ ॥

---

१ "भाष्ये" इत्यारभ्य "इत्यर्थ" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम । तरप्तमपौ घ (१ । १ । २२) तरप्तमबन्तस्य घसञ्ज्ञा न भवति । कि च स्यात् । कुमारी गौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति (६ । ३ । ४३) ह्रस्वत्व प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते सनाद्यन्ता धातव (३ । १ । ३२) इत्यन्तग्रहण कर्त्तव्यम् ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च (१ । २ । ४६) इत्यन्तग्रहण कर्त्तव्यम् । इद तृतीय ज्ञापकार्थम् ॥ द्वे तावत् क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहण कर्त्तव्यमिति । न कर्त्तव्यम् । अर्थवदिति वर्त्तते (१ । २ ४५) कृत्तद्धितान्त चैवार्थवत् । न केवला कृतस्तद्धिता वा ॥

*नः क्ये ।१।४।१५॥

नलोपार्थत्वात् पदत्वप्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

लुप्तेऽपीति ॥ (कै)

ज्ञापकादिति । (कै)

न च नान्तात् कपि तत क्विपि सुपि "[1]प्रत्ययलक्षणेन' क्य सत्त्वादनेन नियमेन पदत्वस्य व्यावृत्ते प्राप्तनलोपवारणाय तदावश्यकम् । तथा प्रयोगाभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य वहिरङ्गेण निषेधेन बाधायोगाच्च । वचन त्वन्यथा नियमे चरितार्थमिति भाव ॥ क्ये नान्त पदमेव इत्यपि न व्याख्यानात् । [2]अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति दशसमानाक्षराणि । [3]ऌकारस्य दीर्घाभावान् नवैव इति प्रातिशाख्ये ॥

तपस्यतीति । (कै)

अत्र पदत्वे रुत्व स्यादिति भाव ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

२ "गोसमानाक्षरनान्तादित्येके" (३ । १ । ८) इति भाष्यवार्त्तिकस्थ-"समानाक्षर" शब्दविवरणम् ॥

३ "ऌकारोदीर्घ प्लुताश्च उक्तवर्जम्" (शुक्लयजु प्रातिशाख्य—अध्या—८—सू ३०) अत्र पूर्वसूत्राद् "न" इति वर्त्तते ॥ अथ नवादित समानाक्षराणि । २ । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ॥ "ऋपर्य्यन्ता स्वरास्त्रेधा ऌकारो ह्रस्व एक च" । १२ ॥ अमरेशनिर्मिता वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्षा ॥

---

* किमर्थमिदमुच्यते । न सुबन्त पदमित्येव सिद्धम (१ । ४ । १४ ॥ २ । ४ । ७१ ॥ १ । १ । ६२) ॥ नियमार्थोऽयमारम्भ । नान्तमेव क्ये पदसञ्ज्ञ भवति नान्यत् । क्व मा भूत् । वाच्यति स्रुच्यति (८ । २ । ३०—३९) ॥

[1]स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

पर्युदासेऽपि अर्थं प्रतिषेधोऽस्त्येव इत्यत आह

प्रसज्येति । (कै)

शाब्दप्रतिषेध इति भाव ॥

प्राप्तबाधो न युज्यते इति । (कै)

गौरवादिति भाव ॥

---

१ असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तक्षा (६ । १ । ६८ ॥ १ । १ । ६२)। असर्वनामस्थान इति पदसञ्ज्ञाया प्रतिषेध प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात् । नाय प्रसज्यप्रतिषेध सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्युदासोऽय यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ऽव्यापार । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा या प्राप्ति सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ननु चेय प्राप्ति पूर्वां प्राप्ति बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । अथ वा योगविभाग करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसञ्ज्ञं भवति । तत सर्वनामस्थानेऽयचि । पूर्वं पदसञ्ज्ञं भवति । तत भम् । भसञ्ज्ञं च यजादावसर्वनामस्थान इति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एच प्लुतविकारो पदान्तग्रहणाच्चोदितम् (८ । २ । १०७) । इह मा भूत् भद्र करोषि गौरिति । तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्य-पदयोरन्त्यस्येत्येव तत् । भूवद्वद्भ्य एतयो पदसञ्ज्ञा वक्तव्या भूवद्वद्भ्य । धारयद्वद्भ्य ॥

आसादयेदिति । (कै)

अनेन देवदत्तहन्तृहतन्यायस्यायमविषय इति दर्शितम् । हन-नजातीयप्राप्तेरेवाभावादिति भाव ॥ अयजादौ सर्वनामस्थाने इत्यर्थभ्रम वारयति

असर्वेति । (कै)

यजादौ सर्वनामस्थाने पद न इत्यर्थ । तादृशार्थे हि योगवि-भागवैयर्थ्यं स्यादिति भाव ॥ ननु यग्रहण व्यर्थ तदादिसर्वनाम-स्थानाभावादत आह

यकारादीति ॥ (कै)

नन्वेव भविधावपि तथैव सम्बन्ध स्यादत आह

भसंज्ञेति ॥ (कै)

मतुपि स्वादिष्वित्यनेनैव सिद्धमत आह

तसाविति ॥ (कै)

यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥

सम्पूर्णोत्तरपदस्य लोपविधायकाभावादुत्तरपदलोपे इत्यसग-तमत आह

षडङ्गुलीति । (कै)

एव च स फलित इति भाव ॥

जश्त्वं न स्यादिति । (कै)

तत्तत् सपादसप्ताध्यायीस्थकार्य्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्त्वमिति भाव ॥ ननु नाच स्थानिवत्त्व किं तु तदादेशस्य इत्यत आह

लोपस्येति ॥ (कै)

यच पदान्त इति । (कै)

पदचरमावयव इत्यर्थ ॥

न त्विति । (कै)

उक्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिद चिन्त्यम् । तस्मादयमर्थं । षषष्ठाजादीति वचनबोधितद्वितीयादच ऊर्द्ध्वं लोपविधायकवचनप्रवृत्तिप्रामाण्यादचभत्वेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ भाष्ये

षषष्ठेति । (भा)

एकाक्षरपूर्वपदानाम् (भा)

इत्यत्र षड्भिन्नैकाचरेति वाच्यमित्यर्थ ॥

नभोऽङ्गिर इति (भा)

भाष्ये । अत्र वति "तेन तुल्यम्" (५।१।११५) इत्यादिविहित ॥ ननु मनुष्शब्दे सान्तत्वाभावेन रुत्वाप्राप्तेर्भत्वमनर्थकमत आह

सत्यामिति । (कै)

मनेरुसिर्वाङ्कलकादिति भाव ॥ ननु वार्त्तिके दूषण् इति णान्तश्रवणेन णान्तशब्दे भल व्यर्थमत आह

पदान्तस्येति । (कै)

प्रयोगस्थकृतणत्वानुकरण तदिति भाव ॥

अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वाद् "वसोस्र" प्रत्ययत्वाभावादिति भाव ॥

छन्दो विषयाणीति । (भा)

भाषायामप्रयोगादिति भाव ॥

---

[1]तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १९ ॥

नन्वर्थग्रहणाभावे मतावेव स्यान्नान्यत्रेत्यत आह

स्वादिष्विनीति ॥ (कै)

---

१ अर्थ ग्रहण किमर्थम् । न तसौ मताविव्येवोच्येत । तसौ मताविती-यत्युच्यमाने इहैव स्यात् । पयस्वान यशस्वान । इह न स्यात् पयस्वी । यशस्वी । अर्थ ग्रहणे पुन क्रियमाणे मतुपि च सिद्ध भवति । यश्चान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिंश्च । यद्यर्थग्रहण क्रियते । पयस्वान् । यशस्वान् । अत्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि मतुब मत्वर्थे वर्त्तते । तद्यथा । देवदत्त-शालाया ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति सोऽप्यानीयते ॥

मतौ य इति । (कै)

सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिर्निष्फला स्यादव्यभिचारादिति भाव ॥

मुख्येति । (कै)

उपरञ्जकतया विशेषणमिति भाव ॥ नन्वसन्तत्वादिविनिना मतुब् बाध्येत इत्यत आह

मत्वर्थीयेति ॥ (कै)

अन्योपलक्षणे । (कै)

अन्यबोधने ॥ जहल्लक्षणायामतद्गुणबहुव्रीहौ चोपलक्षणस्य कार्य्ययोगो न दृष्टचर इति भाव ॥ ननूपलक्षणस्यापि कार्य्यान्वयेऽतिप्रसङ्गोऽत आह

अयमत्रेति ॥ (कै)

यत्र रूपान्तरेणेति । (कै)

यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता ब्राह्मणत्वेन कार्य्ययोगस्तथा प्रकृते मतुप्त्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्य्ययोग इति भाव ॥

रूपान्तराभावेत्विति । (कै)

उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणे भावेत्वित्यर्थ ॥ यथा ग्रामत्व न देवदत्ते इति भाव ॥

[1]अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्यत आहेत्यर्थ ॥ ननु भत्वे किं फलमत आह,

जश्त्वमिति ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

ननु बहुष्वित्युक्तेऽस्य प्रत्ययनियतत्वात् प्रकृत्यर्थेषु बहुष्वित्यर्थ सुलभोऽत आह

जातिवादीति ॥ (कै)

१ उभय सञ्ज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । "स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन" ॥
स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन वल रुरोज फलिग रवेण ।
बृहस्पतिं रुस्रियां हव्यसूद कनिक्रदद् वावशतीरुदाजत् ॥
अ ३ । म ४ । सू ५० । ऋ ५ ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येव वृक्ष प्लक्ष अत्रापि प्राप्नोति । बहवस्ते अर्था मूल स्कन्ध फल पलाशमिति ॥ एव तर्ह्येकवचन द्विवचन बहुवचनमिति शब्दसञ्ज्ञा एता । येष्वर्थेषु स्वादयो

अवयवगतेति। (कै)

अवयवानामपि वृक्षे शाखेत्यादिव्यवहाराज् जातिसहचरिता-दिति भाव ॥

न त्ववयवेति। (कै)

तादृशपरम्पराग्रहणे मानाभावादिति भाव ॥ नन्वेव दारा इत्यादावाधारगतबहुत्वाभावादव्याप्ति । अवयवगततदाश्रयणे तु वृक्षा इत्यादावपि दोषोऽत आह,

दारा इति। (कै)

ईदृशीभेदोपचारेण वृक्षा इत्यादौ नानिष्टापादनमनभिधाना-दिति भाव ॥

वस्त्विति। (कै)

दारा इत्याद्यनुरोधाद्वस्तुपर्य्यायो अवश्याश्रयणीय । एवं च वृक्ष इत्यादौ दोष इति भाव ॥ नन्ववयवगतबहुत्वाश्रयेण बहुवचने प्रसञ्जिते एकवचनादीना शब्दसञ्ज्ञात्वकथनमसङ्गतमत आह

नेदमिति॥ (कै)

विधीयन्ते तेषु बहुषु । केषु चार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थं । के तर्हि एकत्वादय । एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्य कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेया । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति ॥ स तर्हि तथा निर्देश कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देश । इह चैत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेक वचन प्राप्नोति (१ । ४ । २)॥ बहुषु बहुवचनमित्येष योग पर करिष्यते ॥ सूत्रविपर्य्यास कृतो भवति । इह

विहितानामिति । (कै)

न च सुप्तिङ्विध्येकवाक्यतया विधायकमेवेदम् । अन्योऽन्याश्रयपरिहाराय भाविसञ्ज्ञाविज्ञानाश्रयणापत्ते ॥

निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति । (कै)

निष्पन्नशब्दस्य सञ्ज्ञाभूतैरित्यर्थ ॥

प्रदर्श्यत इति । (कै)

नियमश्च यद्गतैकत्वादिषु प्राप्तस्तद्विषय एव कर्मादिगतैकत्वादिषु च तेषा प्राप्तिरिति न मूलादिगतबहुत्वे तेषा प्राप्तिरितिभाव ॥ तदाह भाष्ये

येष्वर्थेष्विति । (कै)

इद द्योत्यपर पूर्ववाक्योपदर्शितनियमोपपादकत्वात ॥ तच्च द्योत्यत्वमुपपादयति

पञ्चक इति ॥ (कै)

नन्वेव विभक्त्युपादान व्यर्थमत आह

विभक्तयस्त्विति ॥ (कै)

कर्मादिशक्त्येति । (कै)

अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्तीना वैधर्म्य दर्शितम् । इतर

च बहुरोदन बहु सूप इति परत्वाद् बहुवचन प्राप्नोति । नैष दोष । यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देश इति तन्न । अन्तरेणापि भावप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देश । कथम् । इह कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा । पट शुक्ल इति । कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद

प्रत्यासत्त्या कर्मगतबहुत्वे बहुवचनमिति नावयवगतबहुत्वमादायातिप्रसङ्ग इति मत्वाह

न वै (भा)

इत्यादि भाष्ये ॥ प्राधान्येन सूत्रे विभक्तिद्योत्यतयोक्ता इत्यर्थ । तच्चैकत्वादिषु बहुष्विति तु वक्तुमशक्यमिति भाव ॥

किमनभिहिताधिकारेणेति । (कै)

द्योतकत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्त्येव तिङादिभिरभिहितेऽपि स्युरिति तद्व्यावृत्त्यर्थमनभिहिताधिकार आवश्यक इति भाव ॥ अनभिहितसूत्रेत्यादेर्ग्रन्थस्यात्रप्रतीके उपयोगश्चिन्त्य । अत एव "न वै कर्मादय" इति प्रतीकपाठोऽसाम्प्रदायिक इति बहव । तदा पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षोपपादकोऽय ग्रन्थ ॥ अत्रापि पक्षे एकत्वादीनामाश्रयाकाङ्क्षाया कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या सम्भवेन च तत्त्वमित्याशयेनाह भाष्ये

एकत्वादिष्वपीति । (भा)

सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वतयोक्तेष्वित्यर्थ ॥ तत्र प्रत्यासत्तिं दर्शयति

वाक्यैक (कै)

इत्यादिना ॥

गुणो गुणिविशेषको भवति पट शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्य गुणगुणिनो । तदा नान्तरेण भावप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देश । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देश ॥ न

कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति । (कै)

एकत्वादेराश्रयाकाङ्क्षानिवृत्तये एवमेकवाक्यतेति भाव ॥ भाष्ये

कर्मादयो निमित्तत्वेनेति । (भा)

विशेषणत्वेनेत्यर्थ ॥

नह्यन्तरेणेति । (भा)

तदर्थे भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्यासाधुत्वादिति भाव ॥ नन्वस्य सङ्ख्यावाचकत्वाभावान्न दोषोऽत आह

द्व्येकयोरित्यत्रेति ॥ (कै)

नन्वस्य पूर्वत्वेन परत्वादित्यसङ्गतमिति मत्वाह

इह यदीति ॥ (कै)

ननु "[1]कर्त्तरि च" इत्यादि षष्ठीसमासनिषेध स्यादत आह

अत एवेति ॥ (कै)

अनित्यत्वस्य भाष्यानुक्तत्वादाह

शेषेति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यम् (भा)

एकार्थवृत्तिता ॥ ननु गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात कथ तदित्यत आह

मतुब् लोपादिति ॥ (कै)

---

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

चेद्वयमेकत्वादिभि कर्मादीन् विशेषयिष्याम । किं तर्हि । कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयिष्याम । कथम । एकस्मिन् एकवचनम् । कस्मिन् कस्मिन् । कर्मणि । द्वयोर्द्विवचनम । कयोर्द्वयो । कर्मणो । बहुषु

अभेदोपचारादिति । (कै)

उपचरिताभेदस्योद्भूतत्वेन विवक्षणादिति भाव ॥

गुणः प्रतीयते इति ((कै)

निष्कृष्टो गुण प्रतीयत इत्यर्थ ॥ ननु

द्रव्ये षष्ठी (भा)

इति भाष्यदर्शनादविभक्त्यन्तरस्य किमसाधुत्व नेत्याह

उपलक्षणेति ॥ (कै)

पटे शुक्ल (भा)

इति प्रयोगात् सप्तम्यन्तस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वय इति गुणिनो गुणव्यपदेशकालेऽपि सप्तमी भवतीति भाव ॥ अत्र व्यतिरेकविभक्तिर्भावप्रधानतात्पर्य्यग्राहकोपलक्षण तेन "[१]जात्याख्यायाम" इत्यादि सूत्रस्थभाष्येण न विरोध ॥

[२]तदान्तरेणापीति । (भा)

अय भाव । "मञ्चा क्रोशन्ती" त्यादौ यथा मञ्चलस्य तत्स्थे

---

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ॥

२ वोम्बायीनगरस्थराजकीयविद्यालयभाष्यपुस्तके इगलण्डीयभाष्यपुस्तके च "तदन्तरेणापि" इति पाठोऽस्ति । उपलब्धभाष्यपुस्तके तु "तदान्तरेण" इति ॥ उपलब्धविवरणे तु "तदान्तरेणापीति" इति प्रतीको दृश्यते ॥

बहुवचनम् । केषा बहुषु । कर्मणामिति ॥ कथ बहुषु बहुवचनमिति । सूत्रादेव आम्नस्याचार्य्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येद ग्रहण न

आरोपाच्छुक्लत्वेनैव तद्बोधस्तथा शुक्लगुणे तस्यैव भेदेनारोपाद् गुण-प्रकारक एव गुणबोधो गुणे भेदेन गुणारोपस्त्वाहार्य्य इति । किं बहुना सर्वत्र लक्षणास्थले प्रवृत्तिनिमित्तारोप आहार्य्य एव ॥ भाष्ये

न चेह वयमिति । (भा)

एक कर्म इत्येवमित्यर्थ । एव च पटस्य शुक्ल इति वद् भेद-निबन्धनसंसर्गबोधकविभक्त्यैव निष्कृष्टगुणप्रतीतेरुपपन्नत्वाद् भाव-प्रत्ययापेक्षा नास्तीति भाव ॥

बहुत्वस्येति । (कै)

षष्ठ्यन्तपदेन सम्बन्धिनिर्देशाद्गुणपरतयेति भाव ॥ नन्वसा-धुत्वे शङ्किते प्रयोजनकथनमसङ्गतमत आह

आश्रयगतमिति । (कै)

एवमेव

द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोरिति । (भा)

भाष्ये । द्वयोरित्यादिद्विवचनाद्युपपत्तिर्द्रष्टव्या । एव च धर्म-परत्वेऽपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तत्व किन्तु दारशब्दवद् आरोपित-सङ्ख्यानिमित्त एव प्रत्ययस्तस्मात् समासे तु विभक्त्यश्रवणादारोपे

वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्त बहुरोदन बहु सूप इति परत्वाद्बहुवचन प्राप्नोतीति स दोषो न भवति ॥ यदप्युच्यते इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचन प्राप्नोतीति नैष दोष. । एकशब्दोऽयं बह्वर्थ । अस्त्येव सङ्ख्यावाची । तद्यथा । एको

मानाभावेन "द्व्येकयो" इति द्विवचनम । एव "दारयती अप् तेजसी" इत्येव साधुरिति बोध्यम ॥

एकाश्रयेति । (कै)

एव च वैपुल्यवाचिग्रहणे बहुवचनमनुपपन्न स्यादिति भाव ॥ ननु "अस्त्येके मन्यन्ते" इति प्रयोगोऽन्यार्थस्य सूत्रे तस्यापि ग्रहण कुतो नेत्यत आह

द्व्येकयोरिति ॥ (कै)

नन्वेव बहुवचनापत्तिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै)

नन्वेव "[१]आदृशत सङ्ख्या सङ्ख्येये" इति "सङ्ख्ययाव्यया" इति सूत्रस्थभाष्यसम्मतप्रवादविरोधोऽत आह

प्रसिद्धा चेति । (कै)

सङ्ख्यार्थकत्व तु क्वाचित्कमप्रसिद्धमित्याशय ॥

लौकिकादेवेति । (कै)

महासञ्ज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । द्विसाहचर्य्यादिकबहुशब्दावपि सञ्ज्ञाघटकौ सङ्ख्याशब्दावेवेति नातिप्रसङ्ग ॥

---

१ "यत्र नियोगत सङ्ख्यासङ्ख्येय एव वर्त्तते" (२ । २ । २५) ॥

द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नय । एकहलानि एकाकिभि क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते । तद्यथा । सधमादो द्युम्न एकास्ता । अन्या इत्यर्थ । तद्योऽन्यार्थे वर्त्तते तस्यैव प्रयोग ॥ किमर्थ पुनरिदमुच्यते । सुप्तिङामविशेषेण विधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च

बहुत्वादिष्विति । (कै)

प्रातिपदिकार्थबहुत्वादिष्वित्यर्थः ॥ ननु स्वार्थे विहितानां कथमविशेषविधानमत आह

संख्याविशेषेति । (कै)

इदमुपलक्षणं कारकविशेषस्यापि। अत एव "[१]कर्मणि द्वितीया" इत्यादेर्नियमत्वसिद्धिः ॥

प्रयोगादेवेति । (कै)

असति विरुद्धप्रयोगे प्रयोगाद् व्यवस्थासिद्ध्यतीति भावः ॥ भाष्ये

लक्ष्यते इति (भा)

इत्यन्ताद्

दृष्टविप्रयोगत्वाच्च (भा)

इत्यादेरवतरणिका ॥ ननु स्वार्थविधानेऽपि सख्याया विधानार्थमेतदत आह

सुप इति ॥ (कै)

स्वार्थद्रव्येति । (कै)

अत्र स्वार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यशब्देन विशेष्यम् अतो गुणपरशुक्लादिशब्देनाव्याप्तिः ॥

---

१ अ २ । पा ३ । सू २ ॥

नियमार्थं वचनम् । वा । सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते (४ । १ । २) । तिङोऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते (३ । ४ । ७८) । तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्टविप्रयोगत्वाच्च ।

लौकिकादिति । (कै)

घट इत्यादौ जातौ व्यक्तौ वेत्यादिनिर्णयवदिति भाव । एव "[१]कर्मणि द्वितीया" इत्यादीनामपि नियमत्व पञ्चकपक्ष एवेति स एव पक्षो मुख्यस्त्रिकादिपक्षस्त्वभ्युच्चय इति तत्त्वम् ॥ नन्वेवमपि तिङ्ष्वनुपपत्ति । न हि तत्प्रकृत्यर्थ सख्यावत्तु प्रकृत्येत्यत आह

तिङोऽपीति ॥ (कै)

संख्यायुक्तयोरेव तयोरिति । (कै)

तयो सख्याश्रयत्वादिति भाव ॥ पचन्ति भवति पच्यन्ते भवतीत्यादौ कर्त्तृकर्मणोर्भवत्यादिघटकतिङर्थसख्यायुक्तयोरभावादिद चिन्त्यम् । तस्मादारोपितानारोपितसख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयोरित्युचितम् । उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया कर्त्तृगतसख्यारोपस्तु न तत्रारोपितस्यान्यत्रारोपाभावात् ॥

स्वभावत इति । (कै)

इद चिन्त्यमेव । स्वभाववादाश्रयणे "[२]तस्यापत्यम्" इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्ति । शास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च । तस्मात् "तिङोऽप्यविशेषेण

---

१ अ २ । पा ३ । सू २ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ९२ ॥

दृश्यते खल्वपि विप्रयोग । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि । पादा मे सुकुमारा इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकर प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकर स्यादिति तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अथ एतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियम । एकस्मिन्नेवैकवचन दयोरेव द्विवचन बहुष्वेव

धातुमात्राद्विधीयन्त" इति भाष्यात [1]सङ्ख्याविशेषाद्यनुपादानेत्यर्थकात् प्रातिपदिकस्येव धातोरपि सङ्ख्याकारकेऽर्थे । "[2]ल कर्मणि" इत्यपि नियम एव "[3]वर्त्तमाने लट्" इत्यादिना स्वार्थे विहितत्वानुवादेन तत्प्रवृत्ते करणादि च व्यावर्त्यम् । पाकेन कृत वैरमित्यादौ तत्त्वप्रतीते । तिङि तु नियमे द्योतकाभावात तदप्रतीतिरित्यन्यत् । "ल कर्मणि च" इत्यस्यापि कर्मादिवृत्ताद्धातोर्ल इत्येवार्थो "वर्त्तमाने लट्" इति वत् ॥ ध्वनित चेद "[4]सुक्रमो" इति सूत्रे '[5]भावकर्मणो" इत्यस्य भावकर्मवृत्ताद्धातोरित्यर्थ प्रदर्शयता भाष्यकारेण ॥ सङ्ख्यायास्तु कारकस्येव क्रियायामेवान्वयस्तिङीति "[6]ङ्याप्" सूत्रे उपपादयिष्याम । कर्मादय शब्दा सुप्नियामकेषु शक्तिपरा । तिङ् सम्बन्धिशास्त्रेषु शक्तिमत्परा । अत एव तिङ् द्योत्याना प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्ति साक्षात् क्रियागता । एव च सुपा तिङा च तत्रापि कर्त्रादेर्विशेषणतैव स्यादिति महदनिष्ट तिङामसत्त्वभूतभावार्थत्वेन तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वेऽप्यास्यमाने शय्यमाने च गत इत्यादौ शानचि सत्त्वभूत-

---

१ सङ्ख्याविशेषाद्यनुपादानेन क ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ६९ ॥
३ अ ३ । पा २ । सू १२३ ॥ ४ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥
५ अ १ । पा ३ । सू १३ ॥ ६ अ ४ । पा १ स १ ॥

बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियम । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेष । तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययाना पद सञ्ज्ञाभावोऽसुबन्तत्वात ॥ वा ॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययाना पदसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । उच्चै नीचैरिति । कि कारणम् । असुबन्तत्वात् ॥ अर्थनियमे

भावप्रतीत्या ततस्थानिलस्य तदर्थकलाय भावे इत्यस्यावृत्त्याऽर्थ-द्वयबोधकत्ववत कर्त्राद्यंशेऽप्यावृत्त्या कर्त्रादौ वर्त्तमानात कर्त्रादावर्थे च लकाराणा विधानाच्चतेरित्यल विस्तरेण ॥ भाष्ये

नियमार्थमिति। (भा)

अचीणीत्यादेरसाधुत्वमिति भाव । वाक्यभेदेन च नियमो मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानासम्भवादेकवाक्यतापचेऽपि फलतो नियम एव तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्य्यम ॥ ननु प्रत्ययनियमेऽपि सजातीयापेचनियमाश्रयणाद्व्ययेभ्य सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यया इति। (कै)

सामान्यापेचनियमेऽय दोष इति भाव ॥ नन्वर्थनियमेऽपि प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाभावाद्दोष एवात आह

प्रत्ययास्त्विति। (कै)

उभयविधनियमस्यैकवाक्येनालाभादित्यर्थ ॥

स्वादिसूत्रेणेति। (कै)

तिङ्सूत्रस्याप्युपलचण पदैकवाक्यतयाऽन्वये तु कर्मलादि-योग्यार्थकप्रातिपदिकार्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचन स्यु कर्मशक्ति-

---

सिद्धम ॥ वा ॥ अर्थनियमे सिद्ध भवति । अस्त्वर्थनियम ॥ अथवा पुन-रस्तु प्रत्ययनियम । ननु चोक्त तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययाना पदसज्ञाभावो-ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोष ।

सुपा कर्मादयोऽप्यर्था सख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपा सख्या चैवार्थ कर्मादयस्तु । तथा तिङाम् ॥

समानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्यादिप्रकारेण बोधादन्यत्रान्वयादौ प्राप्तिरुपपादयितुमशक्यैव । किं च अर्थनियमप्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमशुद्धप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव एकवचनादिशब्दभाविसञ्ज्ञाविज्ञानगौरवं चातो वाक्यैकवाक्यतैवाचैकवाक्यतापदेन विवक्षितेति दिक् ॥ नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह

तिङर्थे त्विति ॥ (कै)

सुपामर्था इति । (कै)

द्योत्या इत्यर्थः । तिङ्ष्वपि द्योतकता इत्युपपादितम् ॥ भाष्ये

तत्रेति । (भा)

तच्छब्देन पूर्वोपक्रान्तार्थ एव परामृश्यत इत्याह

अर्थेति । (कै)

पूर्वार्द्धेन सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमासम्भवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे कर्मण्येव इत्यादेर्वक्तुमशक्यत्वमिति भावः ॥ प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तये आह

प्रकृतेषु वेति ॥ (भा)

नन्वेकत्वे एव नान्यत्र इत्येतावल्लभ्यते ततः कथं प्रकृतविषये नियमोऽत आह

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

तत्र प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमेऽयमर्थः । कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत प्रातिपदिकार्थे एव नान्यत्र करणादाविति । पचतिकल्पम इत्यादौ च या विभक्तिर्नेष्यते साऽनभिधानाद् वारणीया इत्येवमर्थनियमपक्षेऽपि बोध्यम ॥ पदैकवाक्यतयान्वये सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे चाव्ययेभ्य स्वाद्युत्पत्तिमाह भाष्ये

अथवाचार्य्येति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयमाह्निकम् ॥

बहुवचन न द्वयोर्नैकस्मिन्निति ॥ अथवाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्य स्वादय इति यदयम "अव्ययादाप सुप" (२ । ४ । ८२) इत्यव्ययाल्लुक शास्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषा न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

विधेयानिर्देशेन स्वार्थलासम्भवादयमधिकार एव तत्राधिकारासम्भवमाह

कारके । १ । ४ । २३ ॥

कारक क्रियाजनकत्वशक्ति । भाष्ये "करोति क्रिया निर्वर्त्तयति"

कारके । १ । ४ । २३ ॥

किमिद कारक इति । सञ्ज्ञा निर्देश कि वक्तव्यमेतत् । न हि ।

कारके । १ । ४ २३ ॥

किमिदमिति । भा । सप्तमीनिर्देशान्न तावत् सञ्ज्ञात्वेनाधिकार ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽयम । व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । तथा च ध्रुवमित्यादौ

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽनेकप्रकार । सञ्ज्ञाविशेषणा स्थानी प्रकृतिर्निमित्त-

सप्तमीति ॥ (कै)

अर्थेति । (कै)

"कारके" इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो विषयसप्तमी चेयमिति भाव ॥ ननु षड्विधकारकातिरिक्तकारकाप्रसिद्धिरत आह

यथेति । (कै)

क्रियाजनकत्व हि कारकत्वम् ॥ भाष्य समाधाता स्वाशयमाह

इह हीति ॥ (भा)

इति व्युत्पत्तिदर्शनात् । "ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान पृच्छति" इत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्व पुत्रेणान्यथासिद्धा तत्त्वाभावात् ॥ हरिरप्याह—

कथमनुच्यमान गस्यते । इह हि व्याकरणे ये वैते लोके प्रतीतपदार्थका शब्दास्तैर्निर्देशा क्रियन्ते पशुरपत्य देवता इति या वैता कृत्रिमाष्टिघुघभ-

---

सञ्ज्ञाया भाव्यमानत्वात प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा "कारकाद्दत्तश्रुतयो" (६ । २ । १४८) इत्यादावपादानादिसञ्ज्ञाविकल्पस्यापि कारकास्य ग्रहण प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेष्यते ।

प्रतिसूत्र वाक्य भित्वा कारकसञ्ज्ञा विधीयते । तथाहि । अपाये ध्रुव कारकसञ्ज्ञ स्यात् । तत अपादानम । उक्त कारकमपादानसञ्ज्ञ स्यात् पुन

मादेश इति "प्रत्यय" "शेषे" "पूर्वपरयो" "ङ्याप् प्रातिपदिकात्" "धातो" "आर्द्धधातुके" "मूर्द्धन्य" इति तदिह विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाचाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह कारक इति विशेषणमधिक्रियते इति ।

प्रतीतेति । (भा)

अपत्यसमूहादिशब्दा इत्यर्थ ।

निर्देशाः । (भा)

व्यवहारा । "भ्वादिसञ्ज्ञा" इत्यस्य ताभिर्वेति शेष । "निर्देशा" इत्यनेनान्वय ॥

ध्रुवादीनां प्रतीतेति । (भा)

ध्रुवादीना वाचकोऽय शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थ । किन्तु क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भाव ॥

"स्वाश्रये समवेताना तद्वदेवाश्रयान्तरे ।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्य साधन विदु ॥"

सञ्ज्ञास्ताभि । न चाय लोके ध्रुवादीना प्रतीतपदार्थक शब्दो न खल्वपि कृत्रिमा सञ्ज्ञान्यत्राविधानात् । सञ्ज्ञाधिकारश्चाय तत्र किमन्यच्छक्य

तद्व्यतिरिक्त च कारकमस्ति यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्न । सञ्ज्ञानिर्देश इति । भा । सुपा सुपो भवन्तीति प्रथमाया स्थाने सप्तमीकृतेति भाव ॥ कि वक्तव्यमिति । भा । सप्तमीनिर्देशादयुक्त सञ्ज्ञापक्ष इति भाव ॥

कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेष सञ्ज्ञाभि सह समावेशो न तु पर्याय । अनुवृत्ति विनापि प्रथमवाक्यमात्रात् तत् सिद्धे । तेन स्तम्बेरम

न तावत्सञ्ज्ञात्वेनाधिकार सञ्ज्ञाया भाव्यमानत्वात् सप्तम्यनुपपत्ते । अथ सञ्ज्ञानुरूप प्रथमानिर्देश एव कस्मान्न कृत यस्तु चैतत् कारकसशब्दनेषु

अन्यत्रेति । (भा)

अत सूत्रादित्यर्थ ॥ तदाश्रयमाह

शास्त्रे इति । (कै)

"निर्देष्टव्य" इत्यस्य इति भाष्यार्थे इति शेष । तत् फल तु "ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान पृच्छति" इति भाष्य एव वक्ष्यति ॥ भाष्ये

साधकम् (भा)

इत्यस्य पर्य्यायो

निर्वर्त्तकम् इति ॥ (भा)

साधकम् (भा)

इत्यस्य च "क्रियाया" इत्यादि ॥

इति ॥ द्रव्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारक साधनमिति चोच्यते । सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपत क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविशिष्टस्यैव तत्त्व वाच्य

विज्ञातुमन्यदत सञ्ज्ञाया ॥ कारक इति सञ्ज्ञानिर्देशश्चेत सञ्ज्ञिनोऽपि निर्देश । वा । कारक इति सञ्ज्ञानिर्देशश्चेत् सञ्ज्ञिनोऽपि निर्देश कर्त्तव्य ।

न ह्यीति । भा । सुबव्यत्यय उक्त । न चायमिति । भा । शास्त्रे लोके च प्रसिद्ध्यभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या भाव्यमानविभक्तौ प्रथमाया स्थाने सप्तमीकृतेति भाव ॥ सञ्ज्ञिनो निर्देश इति भा । यद्यपि वक्ष्यमाणा

इत्यादौ अधिकरणत्वात् सप्तमी । कारकत्वात् "गतिकारकोपपदात् कृद्' इति प्रकृतिस्वरस्वसिद्ध । थाथादिस्वरस्तु न भवति । अथा साहचर्य्यात्

वक्ष्यमाणानामपादानादीनामेव यस्मा ग्रहणस्य इष्टत्वाद् अन्यथा नटस्य शृणोतीति कारकशेषस्यापि प्रसङ्गात् । उच्यते । सञ्ज्ञापक्षे ऽपाये यद्

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

स्तम्बेरम इति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । उपपदत्वादेव 'गतिकारकोपपदात् कृत्" इति स्वरस्य सिद्धेः । न च स्तम्बशब्द उपपदं न स्तम्बे शब्द इति वाच्यम् । सुबन्तस्यैवोपपदतयोपपदसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद् ग्रामे वास इत्युदाहार्य्यम् । तत्र हि थाथादिस्वरः ॥

प्रकृतिस्वर इति । (कै)

थाथादिस्वरस्तु न । "अपा" साहचर्य्याद् "एरच' एव तत्र ग्रहणात् ॥ "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यादावपि आवृत्त्या अनुवृत्त्या

मिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम् "अनभिहित" (२ । ३ । १) सूत्रे भाष्ये "गुणः साधनम् इति" । शक्तिरेवात्र पार-

---

साधकं निर्वर्त्तकं कारकसञ्ज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य । वा । इतरथा ह्यनिष्ठं प्रसज्येत ।

ध्रुवादय सञ्ज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टसञ्ज्ञोनिर्देष्टव्य । यत् क्रियाया साधकं ध्रुवादि तत् कारकसञ्ज्ञमपादानसञ्ज्ञं च भवतीति ॥ ननु सञ्ज्ञापक्षे कारकसञ्ज्ञाया अपादानादिसञ्ज्ञाभिः समावेशो न

"एरच" एव तत्र ग्रहणात् । न च उपपदत्वादेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽस्त्विति वाच्यम् । 'स्तम्बकर्णयो" इति निर्देशात् प्रातिपदिकयोस्तथात्वे-

---

ध्रुवं तत् कारकसञ्ज्ञं भवति अपादानसञ्ज्ञं च इत्ययमर्थो भवति । एवमन्यत्रापि । ततश्च कारकापादानसञ्ज्ञयोर्युगपद् विधानात् परस्परं निमित्त

च समावेशो व्याख्येय ॥ नन्वत्र समीपस्यैवावधित्व न तु ग्रामस्य इत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

ग्रामसमीपादिति । (कै)

वाटिकादेर्निर्वर्त्तकत्वमपादानस्यापि तदभावे तदभावात् ॥

ग्रामादपीति । (कै)

विभाग सश्लेषपूर्वक एवेति नियमो नेत्यभिमान ॥

तन्त्याद् गुणत्वेनोक्ता । तत्र कर्तृकर्मणो स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता । करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । कि च द्रव्यस्य कारकत्वे

अकारकस्याप्यपादानसञ्ज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य (१। ४। २४) समीपादागच्छतीति ॥ नैष दोष । नात्र ग्रामोऽपाययुक्त । कि तर्हि । समीपम् । यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति भवति तदापादानसञ्ज्ञा । तद्यथा ।

प्राप्नोति । एकसञ्ज्ञाधिकारात् । नैष दोष । "ध्रुवमपाय" इति योगविभागेन कारकसञ्ज्ञा क्रियते । ततोऽपादानमिति अत्र कारकग्रहणमनुवर्त्तते "ध्रुवमपाय" इति च तेन कारक तदपादानसञ्ज्ञमित्येव समावेश सिध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्ति वचनसामर्थ्यात्पर्य्याये सिद्धे समा-

---

ऽपि सप्तमीविशिष्टयोरतथात्वात् । न हि सप्तमी विशिष्ट सप्तम्या निर्दिष्ट येनोपपदसञ्ज्ञा लभेत इति दिक् ॥ अन्वर्था चेय सञ्ज्ञा । करोतीति

निमित्तिभावाभावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति विशेषाऽधिकारे तु कारकेषु मध्ये यदपाये ध्रुव कारकमित्यर्थो लभ्यते

समीपविशेषणत्वे नेति। (कै)

एव च तन्निर्वर्त्तकत्वेन न विवक्षित स इति भाव ॥ ननु ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यार्थिकोऽस्त्येवेत्यत आह

स हि संश्लेषेति॥ (कै)

विवक्षित इति। (भा)

नात्रेति (भा)

भाष्यस्य नात्र ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भाव ॥ नन्वेव ग्रामात समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्यापादानत्व न स्यादत आह

तस्यैकरूपत्वेन कार्य्यवैचित्र्यानुपपत्ति । दृश्यते च घट पश्य घटेन जल-माहर घटे जल निधेहि इत्यादौ कार्य्यवैचित्र्यम । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रय-

---

ग्रामादागच्छतीति ॥ कर्मसज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान पृच्छतीति । वा ॥ कर्मसज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क्व । ब्राह्मणस्य (१ । ४ । ५१) पुत्र पन्थान पृच्छतीति ॥ नैष दोष अयमकथितशब्दोऽस्त्येवा-

---

वेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एव सम्प्रदानादिसज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येय । समावेशस्य च प्रयोजन स्तम्बेरम इत्यादावधिकरणत्वात् सप्तमी कारकत्वात् कृदन्तस्य उत्तरपदस्य प्रकृतिस्वर ॥ ग्रामस्य समीपादिति । भा । यथा

कारकमिति । तेन क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मण पुत्रविशेषण न तु क्रियान्वयी । ननु पुत्रोऽपि

निर्द्धारणस्य जातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति । अतो विशेषणानुरूप एव निर्देश कृतो न तु सज्ञानुरूप । कारकसज्ञात्वन्वर्थात्

ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । (भा)

ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भाव ॥ नन्वेव ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्यापादानत्व न स्यादत आह

ग्रामात् समीपादिति ॥ (कै)

वस्त्वन्तरेति । (कै)

सामानाधिकरण्येनान्वयादिति भाव ॥ सचक्ष्येत्यस्योक्ते त्वर्थेऽसङ्गतिरत आह

वर्जनमिति । (कै)

ब्राह्मणस्यात्रापादानत्वाद्यप्रसक्तिरिति भाव । यत्र तत् प्रसक्तिपूर्वक तदविवक्षा तत्रैव तत् प्रवृत्तिरिति तात्पर्य्यम ॥

तेति कदाचित् कस्याश्चित् विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्य्योत्पत्ति । क्वचित् शक्तयाविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन व्यवहार । शक्तिशक्तिमतोरभेद-

---

सकीर्त्तिते वर्त्तते । तद्यथा । कश्चित् कञ्चित्सचक्ष्याह । असावत्राकथित । असकीर्त्तित इति गम्यते । अस्यप्राधान्ये वर्त्तते । तद्यथा । अकथितोऽसौ

यो वृक्षशाखाया पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एव यो ग्रामसमीपादागच्छति । ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आगमने तु निवर्त्तकत्वाभाव । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् ॥ नात्र ग्राम-

---

कथ कारकम् । प्रश्नो हि जिज्ञासा । तत्र प्रष्टु कारकत्वेऽपि य प्रति प्रश्नस्तस्य जनकत्वायोगादिति चेत् । सत्यम । मास्तुजनकता । क्रियान्वयमात्र-

---

व्यापारशून्यस्य न भवति । किं च कारकसञ्ज्ञाया अपादानादिसञ्ज्ञाभि समावेशो न प्राप्नोति ततश्च स्वम्बेरम इत्यत्र सप्तम्या श्रूयमाणाया "गति-

अप्राधान्यस्येति । (कै)

प्रधानभिन्नत्वमेव तन्न तु वर्जितप्राधान्यकत्वम् । प्रधानत्वसम्भावनाभाववत्यपि लोकेऽप्रधानशब्दप्रयोगादिति भाव ॥

पुत्रवद्भावादिति । (कै)

पुत्रे इवाप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भाव ॥ तदेवोपपादयति

पन्था हीति । (कै)

एव चानीप्सिततमत्वमेवाप्राधान्य तथा युक्तमित्यपि न सर्वथा अनीप्सितत्वाभावादिति भाव । "तद्यदा" इत्यनेन भाष्येणात्रपक्षेऽरुचिर्ध्वनिता सा चाग्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु "ग्रामस्य समीपाद्" इत्यत्रेवात्रापि न भविष्यतीत्यत आह

स्यापि सत्त्वात् । शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोग । अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभाव सगच्छते । द्रव्यस्यैव

ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो भवति ॥ तद्यदाप्रधान्येऽकथितशब्दो वर्त्तते तदैष दोष कर्मसज्ञा प्रसङ्गोऽकथितस्य

इति ॥ भा । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाय योगो नास्ति । स हि सश्लेषपूर्वक । सश्लेषस्य सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विवक्षि

मिह विवक्षितम । तच्चास्त्येव । एतेन सम्प्रदानस्य कारकत्व व्याख्यातम । यद्वा । सम्प्रदानादेरपि प्रथम बुद्ध्यारोहात् कारकता । एव ज्ञायते

कारकोपपदाद्" इति स्वरो न स्यात् । कारक इति निर्द्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्ष चैकवचन कारकशब्दोऽयमस्ति एवुलन्त । करोतीति कारक

ग्रामस्येति ॥ (कै)

नन्वपायाविवक्षाया वृक्षशब्दवैयर्थ्यमत आह

पर्णमिति ॥ (कै)

ननु पतत्पर्णं प्रति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षाप्यावश्यकीत्यत आह

वृक्षमजहत्यपीति ॥ (कै)

ननु पतेरेवापायत्वेन तस्य चावध्याकाङ्क्षत्वेन तत्त्वमावश्यकमत आह

साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वादव्ययस्य प्रयोग एव नेति कथ तेन समास स्यात। षष्ठी कर्त्तरि इत्यादेश्च कर्तृशक्त्याश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम्।

ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान पृच्छतीति ॥ अपादान च वृक्षस्य पर्णं पततीति । वा। अपादानसज्ञा च प्राप्नोतीति। क्त। वृक्षस्य (१। ४। २४) पर्णं पतति। कुड्यस्य पिण्ड पततीति ॥ न वापायस्याविवक्षितत्वात्। वा।

क्षितो न ग्रामस्येत्यर्थ। ग्रामात् समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्ष ग्रामस्यैव सामीप्य प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम ॥ सचक्ष्येति। भा। वर्जयित्वेत्यर्थ ॥ "वर्जने प्रतिषेध" इति। भा। ख्याञादेशाभाव।

करोतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरपि बोध्यम्। कार्य्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तीना कथ कारणता इति चेत्। यथा यागस्य इत्यवेहि। तत्र व्यापारोऽस्तीति

मिति। अस्त्यव्युत्पन्न सज्ञाशब्दो निमित्तपर्याय। तत्र पूर्वस्य ग्रहणेऽपादानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्त्तेत यथा कर्तृशब्दस्तेषामस्वतन्त्रत्वात् स्वातन्त्र्ये

सति हीति ॥ (कै)

नन्वेवमन्योऽन्याश्रयोऽत आह

गतिविशेषत्वादिति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु उत्तरदेश-संयोगानुकूलव्यापार एव पतेरर्थ इति भाव ॥ कङ्ककुररौ वृच-विशेषौ पक्षिविशेषौ च ॥

प्रत्यासत्त्या तु (कै)

इति ग्रन्थोपयोगश्चिन्त्य । पतन्निपर्णं पतत्यपि वृक्षात्पर्णं पत-तीति प्रयोगाच्च ॥

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् । अत एव तेषां भावनायामेवान्वय । क्रियाजनकत्वात्तगतौ का सा क्रिया

न वैष दोष । किं कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो विवक्षित । किं तर्हि । सम्बन्ध । यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदापादानसंज्ञा । तद्यथा । वृक्षात् पर्णं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न

वर्जन च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु ब्राह्मणस्य पुत्र प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य ॥ तद्यदेति । भा । अप्राधान्यस्य

चेन्न । तावतापि यागस्य पूर्ववर्त्तितानुपपादनात् । अव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्व-व्यापारान्यतरकत्व कारणत्वमिति चेन्न । व्यापारत्वस्य कारणत्वगर्भतया आत्माश्रयापत्ते । स्वव्यापारस्येव स्वज्ञानस्यापि प्रवेशसम्भवाच्च । अत एव

वा पक्षे कर्तृसंज्ञा प्रसज्येत । नैष दोष । सर्वमेव खलु कारक यथायथ मवान्तरव्यापार निर्वर्त्तयत् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते सा च सकलकारक

अप्रधानेति । (कै)

वस्तुतोऽसङ्कीर्त्तितपर्य्यायेऽपि दोष । प्राप्तिपूर्वकाविवक्षाया सर्वथा तदप्राप्तौ चासङ्कीर्त्तितत्व तत्र विवक्षितम । अत एव नटस्य शृणोतीत्यादौ सर्वथापादानत्वाद्यप्राप्तिविषये कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन समाहितम "आख्यातोपयोगे" (१ । ४ । २९) इति सूत्रे भाष्ये। कारकाधिकाराभावे च पृच्छिकर्मणो निमित्तत्वात् प्राप्तिरत्र कर्मत्वस्य। प्रश्नजनकता तु न पुत्रेण अन्यथासिद्धत्वादिति भाष्याशय । अत एव याचि प्रच्छिभिक्षीणाम "अकथित च" (१ । ४ । ५१) इत्युदाहरणता तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम ॥ नन्वन्वर्थत्व नाम योगरूढत्व एव च कथ यौगिकार्थमुद्दिश्य सञ्ज्ञाविधानमत आह

इत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात । असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वे सति दातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्व तावतैव दानक्रियानिष्पत्ते ।

विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति ॥ अथ तर्हि दोष कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्गस्याकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान पृच्छतीति । नैष

प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात् ॥ पन्था ह्यीप्सिततमत्वात् प्रधान न पुत्रो नापि ब्राह्मण ॥ वृक्षस्य पर्णमिति । भा । ग्रामसमीपादि-

---

ज्ञायमान लिङ्ग पद चानुमिति शाब्दज्ञानयो कारणमिति जरन्नैयायिका । ज्ञायमाना पदार्था कारणमिति च मीमासका । अत एव च रथन्तर-

---

जन्या फलभूता विक्लित्त्यादिरूपा क्रिया प्रधानक्रिया । यद्वा सामान्यभूता क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय

महत्या इति । (कै)

विशिष्टा महासञ्ज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्त्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थ ॥

यद्विशेषेति ।

क्रियानिर्वर्त्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थ ॥ ननु "करोती"त्यस्य निष्पादयतीत्यर्थ ॥ एव च निष्पादकत्वे लब्धेऽपि क्रियानिर्वर्त्तकमित्यर्थालाभोऽत आह

क्रियैवेति । (कै)

क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेर्निर्वर्त्तकार्थे कारकशब्दे सम्बन्ध्याकाङ्क्षाया सैव सम्बध्यत इति भाव ॥ सम्प्रदानादीनामपि

घट स्मरति घट करोतीत्यादौ बौद्धघटादे पूर्वकालत्वात स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्यूह्यम । क्रियान्वयित्व कारकत्वम इति तु न । कारकाणा

दोष । कारक इति महती सञ्ज्ञा क्रियते । सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । तत्र महत्या सञ्ज्ञाया

त्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्यापाययोग । इह त्वर्थान्तरस्यादेशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भाव ॥ न वाऽपायस्येति । भा । पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि । वृक्षमजहत्यपि

सामादेरैन्द्रवाय्वग्नित्वादौ निमित्तता इत्युद्घोषो मीमासकानाम् । अथवा उपसर्जनसञ्ज्ञा यथा राज्ञ कुमार्या राजकुमार्या इत्यादौ यथासम्भव

प्रवर्त्तन्तेऽतो यत् यत् फलजननारूप तत् सर्वेष्वेव कारकेष्ववशिष्टम् । किञ्चित् खलु कारक केन चिदेव रूपेण फल जनयतीति फलजनना

92

स्वज्ञानद्वारा जनकत्व बोध्यम् ॥ ननु करणादीनामपि क्रियानिवर्त्तकत्वमस्त्येवेत्यत आह

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

स्वतन्त्रवाचिकर्त्तृपदार्थे पुंस्त्वो विधानादिति भाव ॥ नन्वकर्त्तरि कर्त्तृशब्दाप्रयोग इष्ट एव इत्यत आह

कर्त्तृवाचीति ॥ (कै)

ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारक न भिन्नाऽत आह

स्वव्यापारे इति । (कै)

एव च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् कारकत्व पच्यादिवाच्यसमूह प्रति पारतन्त्र्यात् करणत्व चेति भाव ॥ ननु तदा तस्य धात्वर्थत्वा-

---

भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिना क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसगत्यापत्ते । अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादि भवदीयव्यवहारासगत्यापत्तेश्च ।

करण एतत् प्रयोजनमन्वर्थसज्ञा यथा विज्ञायेत । करोतीति कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्त्तरि कर्त्तृशब्दानुपपत्ति । वा ।

पर्णं शाखास्थे भूमि स्पृशति वृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगो भवति । सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य ॥ न ज्ञायत इति ॥ भा । शब्देनासमर्पणात् सम्बन्धिविशेषस्येति भाव । प्रत्यासत्त्या तु

अन्वर्थापि अर्धपिप्पलीत्यादौ वचनाद्भवति । तथा कारकसज्ञापि प्रतिसूत्र विधीयमाना वचनात् सम्प्रदानादौ भवति । प्रदेशेषु तु सज्ञाप्रकारक एव

सर्वेषामभिन्नरूपा अवान्तरभेदविवक्षाया तु करणादिरूपोन्मेष । न च वैशेषिकाणामिव अस्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थो हि

भावात् कथ क्रियात्व कथ च तदाश्रयत्वेन करणादीना कारकत्व-मिति चेन्न । तदानीं तस्य प्रकृतधात्वर्थाऽभावेऽपि क्वधात्वर्थाच्चते । विभक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिबन्धनसञ्ज्ञयैवेति बोध्यम ॥

तदनुष्ठानद्वारेणेति । (कै)

तदनुगमनद्वारेणेत्यर्थ ॥

तदेति । (भा)

यदा देवदत्त पचतीत्युच्यते तदा तत्राधिश्रयणादावित्यर्थ ॥ एवमग्रेऽपि "द्रोण पचति" इत्यादि "स्थाली" इत्यादि ॥ ज्ञान-रूपस्य[1] सम्भवनस्य स्थाल्या बाधादाह

---

१ "सम्भवनस्य" इति नास्ति क पुस्तके ॥

कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनाऽर्थ ज्ञात्वा पर प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छाया संस्कृतस्य व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञान तेन पूर्व क्रियान्वया-

---

अन्वर्थमिति चेदकर्त्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । करण कारकम् । अधिकरण कारकमिति ॥ सिद्ध तु प्रतिकारक क्रियाभेदात् पचादीना

वृक्ष इव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते ॥ कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इति । भा । अप्रधानवाच्य-कथितशब्दाश्रयण इति भाव ॥ अन्वर्थसञ्ज्ञेति । भा । महत्या सञ्ज्ञाया करणादनुमीयते नून विशिष्टा ध्रुवादय सञ्ज्ञित्वेन निर्दिष्टा । यद्विशेषदर्श-

---

बोध । तत्तद्रूपप्रकारको वा इत्यन्यदेतत् । स्यादेतत् । वृक्षस्य पर्ण पतती-त्यादौ पर्णविशेषणस्यापि वृक्षस्य कारकतापत्ति । वृक्षात् पततीति

क्रिया न परिस्पन्द एव धातुना च सकलकारकानुयाय्योदनादिफला वच्छेदेन एकीकृतो व्यापारोऽभिधीयते तस्यामेकस्या प्रधानक्रियाया-

ग्रहणेति ॥ (कै)

ननु स्थालीविषयचुल्ल्या व्यापारो धारणं स कथं स्थाल्या अत आह

तण्डुलानामिति ॥ (कै)

नन्वत्र ल्लृण् निर्देशो व्यर्थोऽत आह

भविष्यदिति ॥ (कै)

ननु धात्वन्तरवाच्यज्वलनादौ पचे कथं वृत्तिरत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

नवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह । यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति । तन्न ।

करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । वा । सिद्धं करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात् पचादीनाम् । पचादीनां हि प्रतिकारकं

नात्तदनुरूपा तेषां संज्ञाक्रियते । करोतीति कारकमिति । भा । साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात् प्रतीयते इति क्रियायानिर्वर्तकस्य कारकसंज्ञापादानादि संज्ञा च प्रवर्त्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । भा । करोतीति कारकमिति

प्रयोगानुरोधात् । तर्हि अस्मदीयशब्दप्रयोगवैलक्षण्यमात्रेण एकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे व्यवतिष्ठेते इति चेत् । अत्रेदं सिद्धान्तरहस्यम् । कारकत्व तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे अनवस्थितम् । विशेषणविशेष्यवत्

सुप्रयोगो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन । तद्यथा अपादानस्यावधि- भावोपगमनं व्यापारः ॥ सम्प्रदानस्य तु प्रेरणानुमत्यनिराकरणादि ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

समूहरूपक्रियार्थत्वात् स्ववाच्यसमूहरूपारोप करणव्यापारे इत्यर्थ ॥ नन्वेवात्र करणस्य कर्त्तृत्वे दर्शितेऽन्यत्रापि ज्ञातु शक्यत इति परशौ तत्कथनमनुपयुक्तमत आह

अन्वयेति ॥ (कै)

निदर्शनायेति । (कै)

प्रतिपादयितुमित्यर्थ । परशौ यथा विशिष्ट करणव्यापार एव सर्वत्रापीति । एव च तत्तत् स्वव्यापारे कर्त्तृत्वात कारकत्व

पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्ते । कारकाणा भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्त दोषाच्च । न च कारकशब्दस्य

क्रियाभिधते । किमिद प्रतिकारकमिति । कारक कारक प्रति प्रति-कारकम् ॥ कोऽसौ प्रतिकारक क्रियाभेद पचादीनाम ॥ अधिश्रयणो-

---

यदाश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्त्तृसज्ञावत् कारकसज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीना कर्त्तृपरतन्त्राणाम् ॥ कर्त्तृशब्द इति । भा । कर्त्तृवाची कारक-शब्द इत्यर्थ ॥ सिद्ध त्विति । भा । स्वव्यापारे सर्वेषा स्वातन्त्र्यात् तदनुष्ठान

तर्हि गौ सर्व प्रति गौरेव न तु कश्चित् प्रत्यगौरिति वद्विशेषणा विशेषणा-मेवेति सुवचन् । तथा च कि कारक क कर्त्ता कि कर्म इत्यादि प्रश्ने सर्वमित्युक्तम् । वक्ष्यमाणकर्त्तृत्वकर्मत्वादेरचेतनेषु अनादिषु च निर्धारत्वात्

करणस्य काष्ठादेर्ज्वलनादि ॥ अधिकरणस्य सम्भवनधारणादि ॥ कर्मणो निर्वृत्त्यादि ॥ कर्त्तु प्रसिद्ध एव ॥ प्रयोजकस्य प्रेषणादि । नचैव स हि

फलाश्रयत्वादिविवक्षाया च कर्मत्वादिकारकत्व चोपलक्षण मत्कर्मकारकादिसञ्ज्ञोपयोगीति बोध्यम । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोक्तस्वस्वव्यापारे कर्त्तार प्रधानकर्त्रा न्यक् कृतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे[1] स्वातन्त्र्यसत्वादकुर्वत साधनत्वानुपपत्ते । एव च तत्तद्व्यापारलब्धकरणत्वादिमन्त एव कर्त्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्त्तृत्ववन्तोऽपि । यथा युद्धकर्त्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तर स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाग्राजा नियोगमात्रेण च मुख्यकर्त्तर्य्येव कर्त्तृत्वव्यवहारोऽपीत्याहु ॥ भाष्ये

---

१ "स्वातन्त्र्य" इत्यारभ्य "एव च" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

कर्तृपर्य्यायत्वेन कारक करणमित्यादि विरुद्ध कारक कर्त्तेति पुनरुक्त चेति वाच्यम । हरिणैव समाधानात् । तथाहि

दकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रिया प्रधानस्य कर्तु पाक । वा । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रिया कुर्वन्नेव देवदत्त

द्वारेण प्रधानक्रियामुपयोगात् कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्त्तनात् पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्त कारकत्वमित्यर्थ ॥ सम्भवनक्रियामिति । भा । ग्रहणक्रियामित्यर्थ ॥ धारणक्रियामिति । भा । स्थिरत्वादाक्रियास-

---

कया पचिधातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे कि कर्त्रादिकमिति प्रश्ने तु प्रकृतपचिव्यक्त्यपात्तव्यापाराश्रय कर्त्ता । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रय कर्म । यद्व्यापारोत्तरभावित्व क्रियाया विवक्ष्यते तत् करणम । कर्तृकर्मणोराश्रयो-

---

कारकादीनामपि कर्त्तृसञ्ज्ञाप्रसङ्ग परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्ता समवाये करणादीनि परतन्त्राणि व्यवाये स्वतन्त्राणि । तद्यथा ऽमात्याना राज्ञा

अपादानादीनामिति । (भा)

आदिना सम्प्रदानम। बहुवचन तु प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण। एव च तयो कारकसज्ञाप्राप्तिरिति भाव । कर्मण कर्तृत्व तु "कर्मवत्कर्मणा" (३ । १ । ८७) इति सूत्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति । तन्न दर्शितम् ॥ नन्ववधिभवनमेव तद् व्यापारोऽत आह

नहीति ॥ (कै)

अपादाने ग्रामे इति । (कै)

अपादानभूतग्रामविषये इत्यर्थ ॥ भाष्ये

"निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्व सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षाया करणादित्वसम्भव " ॥

पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिवर्त्तते। एष प्रधानकर्तु पाक । एतत् प्रधानकर्तु कर्तृत्वम ॥ द्रोण पचत्याढक पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

मात्रेसण्डुलाना धारणमित्यर्थ ॥ एधा पच्यन्तीति । भा । भविष्यन्निर्देश कर्तृगतसम्भावनापेक्षा । कर्त्तारो हि सम्भावितक्रिया नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव ॥ नन्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्त्रम । अनेकार्थत्वाद्धातूना

ऽधिकरणमित्यादि क्रमेणोत्तरम्। विक्लित्त्यनुकूलव्यापारो हि पच्यर्थ । व्यापारश्चानेकधा। तत्र पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणापकर्षणफुत-कारादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्त कर्त्ता। उज्ज्वलनतात्पर्यकत्वे

सह समवाये पारतन्त्र्य व्यवाये स्वातन्त्र्यम। यद्येव कारकव्यपदेशोऽपि करणाद्यवस्थाया न स्यात् करण कारकमिति अधिकारसामर्थ्यात् कारक

वचनम् (भा)

विवक्षा

वचनाश्रया चेति । (भा)

कादाचित्कं स्वातन्त्र्यविवक्षाश्रया च कारकसंज्ञा भविष्यति तात्कालिकपारतन्त्र्यविवक्षाश्रया चापादानसंज्ञेत्यर्थः ॥ नन्वपादानस्य कर्त्तृत्वं न दृष्टमित्यतो भाष्ये

तद्यथा (भा)

इत्यादि ॥ ननु विद्युद्बलाहकयोरविभागात् कथं निःसरण-मत आह

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात् कर्तृत्वेन कारकत्वम । तत क केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापार-

---

चाधिकरणस्य पाक । वा । द्रोणं पचत्याढकं पचति इति सम्भवक्रिया धारणक्रियां कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिवर्त्तते । एषोऽधि-

---

तादर्थ्याद्वा तद्रूपसङ्गात् करणादिव्यापारे पचेर्वृत्तिर्द्रष्टव्या ॥ यत्तन्न हयेनेति । भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारायोगनिदर्शनात दर्श-यति । न तथेति । भा । न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रयोगो

त्वेधा कर्त्तार । तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयवविभागादि-परत्वे तण्डुला कर्त्तार । अत एव कर्मकर्त्ता करणकर्त्ता इत्यादि व्यवहार । एवं स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थालीकरणमेव न तु

शब्दोपनीतस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञास्यतेऽवस्थान्तरे यत् स्वतन्त्रं तत्साधकतमं करणमिति कर्तुरेव त्वेकस्य साम्प्रतिकं स्वातन्त्र्यं तच्च कर्तृ-

पृथग् भाव इति । (कै)

बौद्धो भेद इत्यर्थ ॥ ननूक्तार्थे वलाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत आह

स्थित्यङ्गे इति ॥ (कै)

अभेदविवक्षायामिति । (कै)

धूमज्योति सलिलमरुता सघातस्य मेघपदार्थत्वविवक्षायामिति भाव ॥ भाष्ये

किं तर्हीति । (भा)

अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषा कर्तृत्वाप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण कथम "अपादानादीना त्वप्रसिद्धिरिति" वार्त्तिक व्याख्यातमित्यर्थ ॥ उत्तरयति

वर्णेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरनियोगव्यापार कर्त्ता तद्व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थ । कर्तु क्रिययेप्सिततमव्यापार कर्म ॥ कारकान्तर-

---

करणस्य पाक । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् ॥ एधा पक्ष्यन्त्या विक्लित्ते-र्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाक । वा । एधा पक्ष्यन्त्या विक्लित्ते-

---

ऽस्ति ॥ वलाहकादिति । भा । नि सरणाङ्गे विद्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते पृथग्भावस्य विवक्षित इत्यपादानत्वम । स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते ।

तदा कर्त्री । देवदत्तादिव्यापारस्यैव तत्र धातूपात्तत्वात् । तथा च्छादि खादिभ्यामुपात्तेऽर्थे वटु कर्त्ता । तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते वटु कर्म ।

सखादि तया चोदितम् । यदि तर्हि व्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यवस्थान्तरगतमेव

एवं तर्हि (भा)

इत्यादिना । एव तर्हि अपादानादीना लप्रसिद्धिरिति वाक्य नोक्ताभिप्राय कि तर्हीत्यन्वय ॥

पर्य्याप्तमिति । (भा)

कर्मण इव इत्यर्थ ॥ तद्व्याचष्टे

स्वेत्यादि ॥ (कै)

नन्वेधा पचन्तीतिवत् ग्राम आयातीति प्रयोग स्यादत आह

ग्राम आगच्छतीति ॥ (कै)

ननु काष्ठ पचतीत्यत्राप्यर्थान्तरावगमस्तुल्य एवमपि तद्व्यापारस्य धात्वर्थेऽपादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यादत आह

साध्यव्यापार करणम् ॥ प्रेरणानुमत्यादिव्यापार सम्प्रदानम् ॥ अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम ॥ कर्त्रादिव्यवहितक्रिययाधारोऽधिकरणम् ॥

ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्त्तते । एष करणस्य पाक । एतत् करणस्य कर्तृत्वम ॥ उद्यमननिपातनानि कर्त्तुश्छिदादिक्रिया । वा । उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्त-

---

वलाहके स्थित्वा ज्योतिरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थ ॥ वलाहक इति । भा । विद्युतो बलाहकस्य चाभेदविवक्षायामय प्रयोग ॥ पर्य्याप्तमिति । भा । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्राम

तत्रैव केवलैरुपात्तेऽधिकरणमित्यादि । नन्वेवमननुगम इति चेत् सत्यम । कस्य क पिता को भ्राता इत्यत्रेवाननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अत एव

स्वातन्त्र्यमेव तर्हि करणाद्यवस्थाया निमित्तभाव एवाभ्युपगतो भवति ।

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

नन्वपादानादिषु व्यापाराभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह

वस्तुतस्त्विति ॥ (कै)

ननु तस्य प्रकृतधातुवाच्यत्वाभावात् कथ कर्तृप्रत्ययान्तकारक-व्यपदेशोऽत आह

प्रतीयमानोऽपीति । (कै)

धात्वर्थत्वभावेऽपि ग्रामादिपदैरेव तस्य प्रतीत्या तन्निरूपितम् । कारकत्व कारकशब्दघटकक्वधात्वर्थत्वात् तस्य व्यापरस्येति भाव ॥

स्वतन्त्र प्रेरयन् हेतु । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति करणं कारकमित्याद्युपपत्ति । यथा पुत्रजन्मनि पित्रो कर्तृत्वेऽपि विव

क्षिनत्तीत्युच्यते । तत्र तदा छिदिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुश्छेद । एतत् प्रधानकर्तु कर्तृत्वम् ॥ यत्तन्न त्वयेन तत् परशोश्छेदनम । वा । यत् तत् समान उद्यमने निपातने च परशुना क्रियते न त्वयेन तत्परशोश्छेदनम् । अवश्य चैतदेव विज्ञेयम । इतरथा ह्यसित्वयायोश्छेदनेऽविशेष स्यात् । वा ॥

आगच्छतीति अर्थान्तरावगमापादानव्यापारानवसायात् प्रयोगाभाव । एव ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभाव शब्दशक्ति-स्वाभाव्याच्च । अपादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते । वस्तुतस्त्वपादान स्यावधिभावेनावस्थान व्यापारोऽस्ति सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षण प्रतीय-

---

प्रयोगाणा साध्वसाधुता व्यवतिष्ठते । अन्यथा क्वचित् कर्तु सर्वत्र कर्तृता-पत्तौ सकलप्रयोगा सङ्कीर्येरन् । उक्त च हरिणा—

यद्येव कि दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्यायस्यैव ग्रहणमस्त्विति मन्य मान आह "कारक शब्दस्येति" । "कस्य हेतुरिति" । द्रव्यगुणविषयोऽपि

न स्यादिति । (कै)

अथ भाव । यद्यनवकाशत्वादपादानादिसञ्ज्ञा स्यु तदा स्थाली पचतीति न स्यादिति ॥ नन्वेवमपि स्वव्यापार प्रति स्वातन्त्र्यस्यानिवर्त्तनात् कर्त्तृत्व न व्यावर्त्तितमत आह

उद्भूतेति । (कै)

स्वतन्त्रपदसामर्थ्यादित्यर्थ । स्वातन्त्र्ये उद्भूतत्व च विवक्षितप्रकृतप्रधानसम्पूर्णधात्वर्थाश्रयत्वरूपत्वमेव । पारतन्त्र्ये उद्भूतत्व च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वरूपत्वमेवेति बोध्यम् ॥

त्यया ऽयमस्मामियमस्मात् पुत्र जनयतीति व्यवहार । तथैवमीदृशस्थाने अपादानस्य कर्त्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति

यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति छिनत्तीत्यसिद्दाणयोश्छेदने न तस्य विशेष स्यात् । यदसिना छिद्यते दृणेनापि तच्छिद्यते ॥ अपादानादीना त्वप्रसिद्धि । वा । अपादानादीना कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धि । यथा हि भवता करणाधिकरणयो कर्त्तृत्व निदर्शित न तथापादानादीना कर्त्तृत्व निदर्श्यते ॥

मानोऽपि व्यापार कारकव्यपदेशनिबन्धनम । यथा प्रविश पिण्डीमिति ॥ परत्वादिति । भा । अपादानादीनामवकाशा यदा स्वातन्त्र्य नास्ति । कर्त्तृसञ्ज्ञाया अवकाशो देवदत्त पचतीति ॥ ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावान्नास्ति कर्त्तृसञ्ज्ञावियुक्तो ऽपादानादि सञ्ज्ञानामन्यत्रावकाश ।

वस्तुतस्तदनिर्देश्य न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।
स्थाल्यापच्यत इत्येषा व्यवस्था दृश्यते यत ॥ इति ॥

अत एव प्रयोजकव्यापारव्याप्यत्वाविशेषेऽपि पच्यादि धातुषु प्रयोज्यो न

हेतु कारक प्राप्तमित्यभिप्राय । कारकशब्दोऽय क्रियाहेतावेव प्रसिद्ध

यथा राजेति । (कै)

तदा हि राजा स्वकार्य्यभागिति तत्रामात्यानां न स्वातन्त्र्यं तद् व्यवाये तु राजकार्य्येऽपि तेषां नियोगात् स्वातन्त्र्यमेव । तथा कर्तृसन्निधाने स्थाल्यादियत्नस्य धात्वर्थवाच्यत्वात् तेषां पारतन्त्र्यमेव । तद्व्यवाये तद्यत्नस्यापि तद्वाच्यत्वात् स्वातन्त्र्यमिति भावः । अन्यथाऽपादानादीनां निरवकाशत्वादित्याशयः ॥ भाष्ये

यथा पुनरिति । (भा)

येन प्रकारेण इत्यर्थः ॥ "क" इति प्रश्ने उत्तरं

यत्तदिति ॥ (भा)

तत् खण्डयति

न वेति ॥ (भा)

प्रयोगस्तु न । अनभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न । कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे "स्वतन्त्रः कर्त्ता" (१ । ४ । ५४) इति पुन

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् तयोः पर्य्यायेणा वचनं वचनाश्रया च संज्ञा । वा । नवैष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्य

सत्यमेतत् । पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाव्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । भा । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां

कर्म गम्यादिष्वेव तु कर्म तथा पौराणिकाच्छृणोति नटस्य शृणोतीत्यत्र । पौराणिकोपादानं कारकं च नटस्तु नोभयमित्यादिवक्ष्यमाणं सङ्गच्छते ॥

इत्याह क्रियायां इति । अनाश्रितव्यापारं निमित्तं हेतुः । आश्रितव्यापारं कारकम् । उक्तं च

स्थालीस्थे यत्न इति । (भा)

अत्र यत्नशब्देन व्यापारसामान्यम् ॥ समीचीने समाधाने उक्तेऽपि तद्बुध्वोक्तमेव पुनराह

ननु चेति ॥ (भा)

स्वाशय प्रकटयति समाधाता

एवं तर्हीति ॥ (भा)

प्रधानेन समवाये इति । (भा)

धात्वर्थनाश्रयाया प्रधानधात्वर्थाश्रयेण समवाये इत्यर्थ ॥

स्वतन्त्रग्रहणा स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वा तन्त्र्ययुक्तस्य सा। कारकसञ्ज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण

पारतन्त्र्य च विवक्षितम् । तयो पर्यायेण वचनम् । तयो स्वातन्त्र्य पारतन्त्र्ययो पर्यायेण वचन भविष्यति । वचनाश्रया च सञ्ज्ञा भविष्यति । तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत

कर्तृसञ्ज्ञा । यथा स्थाली पचतीति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षाया तु न्यग् भावात् सदपि स्वातन्त्र्य स्वकार्ये न प्रयुङ्क्ते । यथा राजसन्निधौ तदनुपयोगिस्वकार्यममात्या नारभ्यन्ते ॥ न वा एवमर्थमिति । भा । प्रक्षाल-

---

नन्वेव "स कर्मणि" इत्यादि विधिषु किं कर्म ग्राह्यमिति चेत् विनि-गमकाभावात् सर्वमित्यवेहि यथा "भस्य" इत्यत्र सर्व भम् । तर्हि

द्रव्यादिविषयो हेतु कारक नियतक्रियम ।

इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्त हेतुरिष्यते ॥

व्यवाये इति । (भा)

तस्य धात्वर्थाश्रयत्वाभावे स्वाख्या एव धात्वर्थाश्रयत्वे इत्यर्थ ॥

राज्ञा सहेति । (भा)

व्यवहारद्रष्टृत्वाद्याश्रयराज्ञेत्यर्थ ॥ अस्याग्रय उक्त

सामान्यादिति । (कै)

समानत्वादित्यर्थ ॥ नन्वन्यतराभावेऽपि प्रवृत्तेरदर्शनात् सर्वस्य प्रवर्त्तयितृत्वमविशिष्ट साधकतमत्वात् करणस्यैव च प्राधान्यमत आह

तदधीनेति ॥ (कै)

भाष्ये

करणत्वादीना विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते इत्यलम । यदा प्रधानक्रिया जनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारे कर्त्तार प्रधानकर्त्रान्यकृतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे स्वात न्त्र्यसत्त्वात । तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रिया

इति ॥ किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीना त्वप्रसिद्धिरिति । एव तर्हि न ब्रूमो-ऽपादानादीना कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्य्याप्त करणाधिकरणयो कर्तृत्व

णाद्यभावे ऽपि पाकनिष्पादात्तेषा तत्रानङ्गत्वात् ॥ किं पुन प्रधानमिति । भा । सामग्रीत क्रियोत्पादात् सर्वेषा तत्र सामान्यान्न कस्य चित् प्राधान्य-मिति भाव ॥ कर्त्ता प्रवर्त्तयितेति । भा । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्

टि घु भादिवत् पारिभाषिकमेव कारकत्वकर्मत्वादिक स्यादिति चेत् को वा ब्रूते नेति । एतावानेव पर भेद । टिघुभादीना शब्दसञ्ज्ञा-

---

इति च । कथ तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति । न हि सामान्यविशेष वचनानामनर्थान्तरवाचित्वम् । सत्यम् । सामान्यशब्दयोरपि अर्थप्रकरणा-

प्रवर्त्तयिता (भा)

इत्यस्य साधनानामिति शेष । अनेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्व कर्त्तुः स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् ॥ नन्वीप्सिततमत्वेन कर्मण प्राधान्यमत आह

तस्य चेति । (कै)

कर्त्तुरित्यर्थ ॥

[1]**अन्यतः प्रागिति ।** (कै)

अन्येभ्य कारकेभ्य प्राग इत्यर्थ । नैव करणादीनाम् इति भाव ॥

---

१ उपलब्धकैयटे "प्रागन्यत" इति पाठो दृश्यते ॥

कर्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्ति । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाश-त्वात् । करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगे न तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षाया तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित् सम्प्रदानापादानयोस्तु न सा ऽनभिधानादित्युक्तम् । यथा युद्धकर्त्तारोऽपि

निदर्शितमपादानादीना कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्यायो ह्येक पुलाक स्थाल्या-निदर्शनाय । कि तर्हि । सज्ञाया अप्रसिद्धि । यावता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्य विद्यते पारतन्त्र्य च तत्र परत्वात् कर्तृसज्ञैव (१ । ४ । ५४)

करणादीना तस्य च प्रागन्यत शक्तिलाभात प्रतिनियदर्शनात् करणाद्यभावे-ऽपि आस्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्त्तुर्दर्शनात् कर्तृरहिताना करणादीना मदर्शनात् प्राधान्य कर्त्तुरित्यर्थ ॥ उभौ चान्योऽन्यविशेषकाविति । भा ।

त्वमितरेषान्त्वर्थसज्ञात्वमिति । एव च "कर्मणि द्वितीया" इत्यनेन यथायथमाधारादावपि द्वितीया विधीयत इति फलितम् । रथेन गम्यते

दिना विशेषणवृत्तिमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । "वृक्षस्य पर्णं पततीति" । पर्ण-

प्रतिनिधीति । (कै)

करणादीना हि सोमादीना स दृश्यते न तु कर्त्तुरिति भाव ॥

करणाद्यभावेऽपीति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्या कर्त्तु प्राधान्यमित्यर्थ ॥ भाष्ये

अनेनेति । (भा)

कारकव्यपदेशेनेत्यर्थ । अय व्यवहार दृश्यते तत्रोद्भूतस्वातन्त्र्याभावाद्यथाकर्त्तृशब्दाप्रवृत्तिस्तथा तदर्थककारकशब्दस्याप्यप्रवृत्ति स्यादिति भाव ॥ ननु पुनरुक्तत्वादेव व्यवहारोऽनिष्ट एव इत्यतो

योद्धारा राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तर पुन स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाग राजा । तथा कर्त्तृनियोगोत्तर यत् कर-

---

प्राप्नोति ॥ अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयो पर्य्यायेण वचन वचनाश्रया सज्ञेत्येव ॥ यथा पुनरिद भवता स्थाल्या स्वातन्त्र्य निदर्शित सम्भवनक्रिया धारणक्रिया च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति क्वेदानी परतन्त्रा स्यात् । यत्

ततस्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रकल्पेते इत्यर्थ ॥ एव तर्हीति । भा । सर्वेषा कारकाणा साध्यत्वेन साधारणी क्रिया । ततस्च सर्वेषा तस्या कर्त्तृत्वम् । अवान्तरव्यापारविवक्षाया तु कर-

---

रथो गच्छतीत्यादावपि कर्त्तृविभक्तिरुत्सर्गेणैव सिद्धेति न तत्र लक्षणाश्रयणीया इत्यवधेयम् । विभक्तीना वाच्याशनिष्कर्षस्तु करिष्यते । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्त्तृकर्मविरोधमुद्भावयन्त परास्ता । शब्दविशेषोपा-

---

विशेषणत्वेनात्र वृक्षो विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसज्ञा न भवति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति ।

न ह्रीति । (भा)

एव च न पौनरुक्त्यमिति भाव ॥ किन्तु विशेषणविशेष्यभाव इत्याह

उभौ चेति ॥ (भा)

तदाशय पूर्वपक्षसाधकत्वेनाह

ततश्चेति ॥ (कै)

नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनियतस्य परस्पर सम्बन्धस्याभावादन्योऽन्यविशेषकावित्युक्तमििति पृच्छति भाष्ये

णादिषु स्वस्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽप्य बाधितमेव इत्यदोष । नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीति दिक् ।

तत्प्रक्षालन परिवर्त्तन वा । न वा एवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालन परिवर्त्तन च करिष्यामीति । कि तर्हि । सम्भवनक्रिया धारणक्रिया च करिष्यतीति । तत्र चासौ स्वतन्त्रा । क्वेदानी परतन्त्रा ॥ एव तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्य

णादिरूपत्वम । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्व भेदविवक्षाया त्वयमस्यामियमस्मज्जनयतीत्यधिकरणत्वमपादानत्व च व्यवतिष्ठते । कर्तृ-सञ्ज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थाया न भवति ॥ "स्वतन्त्र कर्त्ता" (१ । ४ । ५४)

धिकस्य कर्तृत्वादि प्रत्यक्षादावुक्तिसम्भवात् । एतेन परसमवेतक्रियाफल-शालित्व कर्मत्व चेदपादानेति व्याप्तिरित्याशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफल-शालित्व तदिति परिष्कुर्वन्तोऽपि परास्ता । ग्राम गमयति देवदत्त-

---

मान्यथा । न चात्र वृक्षोऽवधित्वेन विवक्षित । तथा हि । वृक्षमजहत्यपि पर्णे वृक्षस्य पर्ण पततीति भवति प्रयोगो यदा वृक्ष छिन्न पततीति

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

एकद्रव्यसमवायित्वादिति । (भा)

शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयो समवायात् सम्बन्धादित्यर्थ ॥

अन्योऽन्यविशेषकौ (भा)

इत्यस्य परस्पर विशेष्यविशेषणभावप्राप्ताविन्यर्थ ॥

एकद्रव्यसमवायित्वाद् (भा)

इत्यनेन द्रव्यैक्येऽपि धर्मभेदे विशेष्यविशेषणभावो न त्वभयैक्ये इति दर्शितम् । यद्वा कारकशब्दोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपो-ऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्त-द्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थ परिच्छेदक इत्यर्थ ॥ ननु भिन्नद्रव्यवृत्ति-धर्मयो कथ परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह

यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषा धात्वर्थत्वे एधा पचन्ती-त्यादिदर्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्व स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधान

माने स्थाली स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भो कर्तृस्थे-ऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली सभवनक्रिया धारणक्रिया च करोति ।

इत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुन स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वत स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य ।

मित्यादौ गन्तरि अव्याप्ति । त्वन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तथात्वानवच्छेद-कत्वात् । तत्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्ति । तत्र पारिभाषिक-

---

एकेति । (भा)

शब्दद्वयोपात्तैकद्रव्यसम्बन्धत्वादित्यर्थ । यद्यपि तद्व्यापारकालिकस्वातन्त्र्यमादाय तदापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपारतन्त्र्यमादाय चाधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वक्तु तथापि प्रकारान्तरेणापि समाधातुमाह

एवं तर्हीति (भा)

भाष्ये ॥ ननु सर्वेषामेकक्रियाभावात् "सामान्यभूते"त्यनुपपन्नमत आह

सर्वेषामिति ॥ (कै)

साधारणीति । (कै)

प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भाव ॥

क्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्व बोध्यम् ।

तत्रासौ स्वतन्त्रा । क्वेदानी परतन्त्रा ॥ एव तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यादीना राज्ञा सह

कारकसञ्ज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीना विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते ॥ यत्र च शक्तीना निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र सञ्ज्ञाना विप्रतिषेध उच्यते । यथा

मनुष्यासनोपयोगे कर्मत्व वचनबलाद् व्यवस्थितमिति चेत् । अपादानेऽपि तर्हि तन्नास्तीत्यवेहि ॥ एकसञ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशया बाधात् । अत एवात्मानमात्मा हन्तीत्यादौ परया कर्तृसञ्ज्ञया कर्मसञ्ज्ञाबाधनाशङ्क्या अहङ्कारादि-

---

भिन्नु सम्बन्धित्वेन माणवको विवक्षितो न तु प्रश्नक्रिया प्रतिनिमित्तत्वे-

तस्यां कर्त्तृत्वमिति । (कै)

ज्ञानकत्वादिति भाव ॥

अवान्तरेति । (कै)

अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापारविशेषविवक्षायामित्यर्थ ॥

अपादानस्यापि क्वचित् कर्त्तृत्व दर्शयति

यथा मातेति ॥ (कै)

नन्वेव करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्त्तृत्वप्रसङ्ग प्रधानक्रिया प्रति साधनत्वाविशेषादित्यत आह

कर्तृसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेव कर्तृण्वुलन्तकारकसज्ञापि तेषा न स्यादत आह

तदुक्त । भाष्ये । पर्य्याप्त करणाधिकरणकर्मणा कर्त्तृत्व निदर्शितमपा-

---

समवाये पारतन्त्र्य व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुन प्रधानम् । कर्त्ता । कथ पुनर्ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति । यत् सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु

धनुषा विध्यतीति विनायविवक्षया धनुष साधकतमत्वाभावात् सज्ञा-द्वयप्रसङ्गे परत्वात् करणसज्ञा । असिश्छिनत्तीति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् परत्वात् कर्त्तृसज्ञा । तदा तु तैक्ष्ण्यादीना

विशिष्टात्मभेदमाश्रित्य तत्र तत्र भाष्ये समाहितमिति दिक् ॥ नन्वेव करण कारकमिति सामानाधिकरण्य कथम् । अस्वातन्त्र्येण ण्वुल् प्रत्ययायोगात् अन्यथा कर्त्तृसज्ञापत्तौ करणसज्ञाया पर्य्यायापत्तेरिति चेत् । उच्यते ।

नेति कर्मसज्ञा न भवति । असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेष-त्वविवक्षया तु षष्ठी अकथिते दुह्यादिपरिगणनात् राज्ञ पुरुष इत्यादौ

कारकसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेव करणादीना विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तद्व्यापाराणा परस्पर-परिहारेण वर्त्तमानानामेकत्र युगपदसत्त्वादत आह

यत्र च शक्तीनामिति । (कै)

करणत्वादीनामित्यर्थ ॥

परत्वात्करणसंज्ञेति । (कै)

शक्तिद्वयस्यापि विप्रतिषेधसूत्रबलात् तृतीयैव बाधिकेति भाव ॥
नन्वेव काष्ठानि पचन्तीति न स्यादत आह

असिश्छिनत्तीति । (कै)

वस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव विवक्षितमिति न परत्वोपयोगोऽन्यथा करणाकाङ्क्षैव न स्यात स्वगतैकशक्त्यभिधाने स्वगतसकलशक्तीनाम-

---

दानादीना कर्तृत्वनिदर्शनायेति । वृक्षोऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते

कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति ॥ ननु च भो प्रधानेनापि वै समवाये स्यात्था अनेनार्थोऽधिकरण कारकमिति । न हि कारकमित्यनेनाधिकरणत्व-मुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवत ।

करणत्व । वैचक्षण्यादीना तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मन करणत्वम् । वैचक्षण्या-मेव हि विवक्षावशाद् द्वेधावतिष्ठते । कर्त्तृत्वेन करत्वेन च । वस्तुस्थित्या

अधिकारसामर्थ्यात् कारकशब्दोपनीत स्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगत विज्ञायते । अवस्थान्तरे यत् स्वातन्त्र्य तत्साधकतमङ्करणमिति यथा कुरुक्षेत्रस्था

सावकाशा । यदि तर्हि विशेषणमिद ध्रुवादीना न सज्ञा "कारकाद्दत्त-श्रुतयोरेवाशिषी" त्यादौ यत्र कारक शब्द सम्बध्यते तत्रापादानादीना

भिहितवत् प्रकाशान्न कदापि तृतीया तत्रेति कैयटाशय ॥

छेदनस्य नियमेन करणाकाङ्क्षत्वाद्दर्शयति

तदा त्विति ॥ (कै)

नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विरुद्धे अत आह

विवक्षेति ॥ (कै)

नन्वेव परस्पर बाध्यबाधकत्व कथमत आह

वस्तुस्थित्या त्विति ॥ (कै)

ननु कारकशब्दाल्लोके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेत्यत आह

सूत्र इति ॥ (कै)

सौत्रत्वादेकवचननपुसकत्वे

इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयो कर्तृत्व दृश्यते इति । पति दाधातुवाच्यता तु न तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्व चोपलक्षणा सदैव तत्

कथम् । एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति । न हि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्त देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्यो-

---

त्वेक एवार्थात्मेति कर्तृत्व करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथ वेति । भा । क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि

काश्या वसन्तीत्यादौ । कर्तुस्तु साम्प्रतिक स्वातन्त्र्यम् । तत्र कर्तृसञ्ज्ञाया-मुपयुज्यते इति । यद्वा । कारकशब्द क्रियापर करोति कर्तृकर्मादि-

---

वक्ष्यमाणानामेव ग्रहणमिष्यते तन्न सिध्यति सञ्ज्ञा पक्षे तु न दोष । सञ्ज्ञाह्यावर्त्तमाना सञ्ज्ञिन प्रत्याययति । स्यादेतत् । प्रदेशेष्वपि क्रिया

विषत्वेनेति । (कै)

विषयत्व च जनकत्वमेव वस्तु वाक्यार्थ ॥ भाष्ये

एवं च कृत्वेति । (भा)

पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भाव ॥ ननु मास्तु सञ्ज्ञापक्ष कारकपदस्य क्रियापरत्व च निर्द्धारणसप्तम्यानुपदोक्तार्थलाभादत आह

इतरथा हीति ॥ (भा)

कारकेष्विति । (भा)

"मिदचोऽन्त्यात्" (१ । १ । ४७) इत्यादिषु सौत्र प्रयोग । बहुवचनस्थाने एकवचनस्वीकारात् तत्रागत्या तथास्वीकार इति भावस्तदाह

तत्स्वोपयोगीति स्पष्ट चेद सर्व भाष्ये सूत्रादृशाम् । ये तु क्रियान्वयित्व कारकत्वमिति वदन्ति । तेषा कर्तृसमवायेऽपि करण कारकमित्यादेरनुप-

---

ऽन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् ॥ एव तर्हि सामान्यभूताक्रिया वर्त्तते तस्या निर्वर्त्तक कारकम् ॥ अथवा यावद् ब्रूयात् क्रियायामिति

करोति । विषयत्वेन चायमधिकार क्रियाया विषये यद् ध्रुवमित्यादि वस्तु सम्पद्यते ॥ एव च कृत्वेति । भा । निर्द्धारणसप्तम्या हि कारकेष्विति

व्यपदेशानिति व्युत्पत्ते । तथा च अपादानादिसञ्ज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्सञ्ज्ञा स्यु । "कारकाद्दत्तश्रुतयो"

निमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादान तच्च निमित्तमपादानस्येवेति । तदसत् । नटस्य शृणोतीत्यादौ कारकशेषस्य सम्भवादित्यत आह 'कारक-

निर्द्धारणस्येति । (कै)

कारकाणां मध्ये यद्ध्रुवं तदपादानमित्यादिक्रमेण हि तदर्थं ।

[१]"द्वन्द्वः सामासिकस्य च" (भगवद्गी—। ३३। अ १०) इति तु आर्षं। लोके तु निर्द्धारणस्थले एकवचनप्रयोगो न साधुरिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं "कारकाद्दत्त" (६ । २ । १४८) इत्यादौ क्रियाजनकभावस्य ग्रहणं स्यादत आह

कारकाद्दत्तेति ॥ (कै)

---

१ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षरः कालो धाताऽहं विश्वतो मुखः ॥ ३३ ।
अ १० ॥

पत्त्यभावात् तत्र तदा शङ्का समाधानपरभाष्यासङ्गति । तदर्थे कारक-शब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ॥

तावत् कारक इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति । इतरथा हि कारकेषु इति ब्रूयात् ॥

वाच्यम् । निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वात् । "कारकाद्दत्तश्रुतयो" इत्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात् तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥

(६ । २ । १४८) इत्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्त कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यत इति ॥

सशब्दनेषु चेति" कारकग्रहणं प्रदेशेषु स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगति-र्भवतीति भाव ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायोऽत्र विभागजसंयोगानुकूलोऽवधिसाकाङ्क्षो गतिविशेष ।

"गतिर्विनात्वविधिना नापाय इति कथ्यते"

इति हर्य्युक्ते ॥ नन्वध्रुवनिवृत्त्यर्थं तद्ग्रहणात आह

ध्रुवमपायेऽपादानम । १ । ४ । २४ ॥

पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिमान् अर्थ । "अपादाने पञ्चमी" (२ । ३ । २८) इति सूत्रात् । सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापारानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यत्तद्वृत्ति । "ध्रुवमपायेऽपादानम्"

ध्रुवमपायेऽपादानम । १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवमिति किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन (१ । ४ । ४२) । नैतदस्ति ।

ध्रुवमपायेऽपादानम । १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवग्रहणमिति । भा । अध्रुवस्य परत्वात् सञ्ज्ञान्तं प्रवर्त्तिष्यत इति प्रश्न । शकटेनेति । भा । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसञ्ज्ञा

ध्रुवमपायेऽपादानम । १ । २ । २४ ॥

अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुत्वोपहितो गतिविशेषस्तस्मिन् विवक्षितेस्मिन् साध्ये ऽवधिभूतमपादानसञ्ज्ञ स्यात् । वृक्षात्पतति । ध्रुवमित्यत्र ध्रुगतिस्थैर्य्ययोरित्यस्मात् कुटादे पचाद्यच् । ये तु ध्रुवस्थैर्य्ये इति पठन्ति तेषाम्

---

*है ।   ध्रुवमपायेऽपादानम । १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवमिति । ध्रुगतिस्थैर्य्ययो इत्यस्मात् कुटादे पचाद्यचि रूपम ।

अध्रुवस्येति ॥ (कै)

ननु शकटस्य विभागाश्रयत्वाभावात् कथं प्राप्तिरत आह

अपाये इति । (कै)

अपाये यत् साधनमित्येव शब्दमर्य्यादया लभ्यते न तदुक्तमिति भाव ॥ भाष्ये

ग्रामादागच्छन्निति । (भा)

ग्रामातकांश्चीमागच्छन् वलाधानाय मध्ये कंसपात्र्यामोदनं भुङ्क्ते इत्यर्थ ॥

इति सूत्रात् । कर्त्तृवारणाय सत्यन्तम् । अयमेव सूत्रे ध्रुवपदार्थ । विभागश्च न वास्तवसम्बन्धमूलक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धकल्पितोऽपि । अत एव जुगुप्सापूर्वकनिवृत्तिलक्षणतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्या-

---

करणसञ्ज्ञा बाधिका भविष्यति (१ । ४ । २४) ॥ इद तर्हि । ग्रामादागच्छन्

प्राप्नोति ॥ करणसञ्ज्ञेति । भा । यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे परत्वात् करणसञ्ज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थ ॥ इद तर्हीति । भा । ननु कंसपात्री साधनमेवागमने न भवति भुजिक्रियाया तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरण

"इगुपधलक्षण" क प्रत्यय । ध्रुवतीति ध्रुव स्थिरम । एकरूपमिति यावत् । ध्रुवमस्य शीलमिति यथा । तथा च अपाये साध्ये यदेकरूपमिति उक्ते प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तदुपयोगीति लभ्यते । तच्चार्थादवधिभूतमेव पर्य्यवस्यति । तेन धावतोऽश्वात् पततीत्यादौ क्रियाया विशिष्टस्याप्य-

---

ये तु ध्रुव गतिस्थैर्य्ययोः इति पठन्ति तेषाम् "इगुपधलक्षण" क प्रत्यय । अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुभूतश्च गतिविशेषोऽवधिसापेक्षस्तत्र विभा-

नन्विति । (कै)

न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनाङ्गत्वाभावात् । एवं च पुनरत्र कथनमनुचितमिति भाव ॥

वस्तुस्थित्येति । (कै)

भोजनस्यागमनोद्देश्यकत्वादार्थिकं प्राधान्यमिति भाव ॥

ख्यानं भाष्योक्तं सगच्छते । सूत्रेऽर्थोदेशसंयोगानुकूलव्यापाररूप पातमात्रं तु नापाय । वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात् पर्णं पततीत्यप्रयोगात् ।

"गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते"

इति हर्युक्तेश्च । अवध्यन्वययोग्यविभाग विनेति तदर्थं ॥ तत्र मानमुक्तम् । वृक्षस्य पर्णं पततीत्येव भाष्ये निदर्शितमिति । तत्र हि वृक्ष

कसमाख्या (१ । ४ । ४५) पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । अत्राप्यधिकरणसञ्ज्ञा

सञ्ज्ञेति कडारसूत्रे उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्याचागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभाव प्रतीयते । तदुक्तम् हरिणा—

अस्य प्रकृतधातूपात्तक्रिया प्रत्यवधित्वन्न विरुध्यते । तथा परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र सृधातुना गतिद्वयस्यापि उपादानादेकमेषनिष्ठाङ्गति प्रत्यपरस्यापादानत्वं सिध्यति । उक्तञ्च हरिणा प्रकीर्णकाण्डे

"अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा ऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते" ॥

गस्य द्विष्ठत्वात् न केवलमपयन्नेव तेन युक्त किं तर्हि यतोऽपैति सोऽपि युक्त एव इत्याह "ध्रुवं यदपाययुक्तम्" इति ॥ कथं पुन सप्तमीनिर्देशोऽप्यपाययुक्तमिति प्रतिपद्येमहीत्यत्राह "अपाये साध्ये" इति । साध्यत्वेन

[1]जपंश्च क्रमणं कुरु (हरि)

इति पाठ ॥

अधीयंश्च क्रमणम् (हरि)

इति पाठे "इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणि" (३। २। १३०) इति शता इत्यन्ये ॥

---

१ "जपश्चक्रमणं कुरु" इति क पुस्तके ॥

पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठी भाष्ये उक्तेति हेलाराज ॥ धावतोऽश्वात पतति कुड्यात् पततोऽश्वात् पतति इत्यादौ पततीत्युपात्तक्रिया नाश्रयत्वेन त्वा प्रत्यश्वस्यापादानत्वमक्षतम । तदुक्तं हरिणा—

"अपाये यदुदासीन चल वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेशात् त इति ॥

वाधिका भविष्यति । इद तर्हि । वृक्षस्य पर्णं पतति । कुड्यस्य पिण्ड पततीति ।

"चङ्क्रम्यमाणो धीष्वात्र जपस्वङ्क्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद् भेद प्रतीयते"

इति । तत्र कसपात्रो भुजे साधनत्वात् तद्वारेणागमनस्यापि भवत्येव साधनम् ॥ अत्रापीति । भा । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्य प्रतीयते

"पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ

तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते" ॥

"मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्व पृथक् पृथक् ।

मेषयो स्वक्रियापेक्ष कर्तृत्व च पृथक् पृथक्"

विषयत्वात् सामर्थ्यलभ्यो योग इति भाव । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य शील ध्रुवमस्य रूपमिति । इह तदापायेन विशेष्यतेऽपाये

तादर्थ्यस्य । (कै)

चङ्क्रमणार्थं इत्यस्य हि प्रेरकस्य गवादिरक्षणाय चङ्क्रमणमात्रमपेक्षितमिति तस्यैवार्थं प्राधान्यम ॥ नन्वेवमपि भुजिसाधनकसपात्र्या कथमागनसाधनत्वमत आह

तत्रेति । (कै)

कसपात्राधिकरणकभोजनस्य गमनोद्देशेन प्रवृत्तेति भाव ॥

शब्देनेति । (कै)

शब्दसस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहीतुमुचितत्वादिति भाव ॥

परे तु एव सति धावत पतति इत्यादावपादानत्वकथमित्याशङ्क्या ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरभाष्याऽसगति । पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदुक्ताध्रुवत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासगते । तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयोगि-

---

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसख्यानम् । वा । जुगुप्साविरामप्रमादार्था-

---

इति तत्प्रयुक्तयैव सञ्ज्ञया भाव्यम् । यथा भोक्तु ग्राममभिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसञ्ज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षया अधिकरणसञ्ज्ञा ॥ वृक्षस्येति । भा । अस्यत्रापाय इति भाव ॥ नन्वत्र कारकत्वा

इति ॥ अवदावेशादिति अपायानावेशादित्यर्थ ॥

"गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते"

इति तत्रैवोक्तेरवधिनिरपेक्षस्य चलनस्यापायत्वाभावादिति भाव ॥ पर्वतात् पततोऽश्वात् पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिक

यद्ध्रुवमिति न तु सार्वत्रिकम् । तच्चापाये ध्रुवमुच्यते । यदपायेनानाविश्यते उपयुज्यते चापाये तदार्थादवधिभूतमित्याह "यदवधिभूतम्" इति ॥ एव

[१]सत्येवावधाविति । (कै)

विभागजसयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु सयोगानुकूलव्यापार एवार्थ इति भाव ॥

सुज्ञानत्वादिति । (कै)

एव च सज्ञिनिर्देशस्य कारकाधिकारेण सिद्धत्वाद् ध्रुवग्रहण चिन्त्यप्रयोजनमिति भाव. ॥

---

१ "सत्येव हि अवधाविति" इति उपालब्धकैयटपुस्तके ॥

व्यापारानाश्रयत्वे सतीति वक्तव्यम् । अयमेव ध्रुवपदार्थ । अपाये गतिविशेषे सत्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थ ॥ त्रासादेरवधिभावोपयोगित्वाभिमानेन शङ्का वृक्षात् पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेन विवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्व तस्य इत्युत्तर-

---

नामुपसख्यान कर्त्तव्यम ॥ जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद् बीभत्सते ॥

भावात् सज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहु । सुज्ञानत्वात् पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो नोक्त । अन्ये त्वाहु । सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो

देवदत्ताश्रय पतनमर्थ । पञ्चमीत्ववधौ शक्ता । तत्राभेदेन ससर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम । प्रत्ययार्थस्तु क्रियाया विशेषणम् । कारकाणा क्रिययैव सम्बन्धात् । अन्यथाऽसाधुत्वात् । क्रियान्वये सत्येव हि कारकसज्ञा तत्पूर्विका विशेषसज्ञाश्च स्थिता ॥ अत एवाहु

च सार्थाद् हीनो रथात् पतित धावत पतित इत्यादौ सत्यपि क्रियान्तरावेशाचलत्वे तत्तद्धावनादिक्रियानावेशात्तन्निमित्तमपाय प्रत्यौदासीन्याद्स्त्येव ध्रुवत्वमिति भवत्येव सज्ञा । उक्तञ्च

सतीहेति । (कै)

ध्रुवत्वेन अवधित्वेन विवक्षित इत्यर्थो भवतीति भाव ॥ इह तु अवयवित्वेन विवक्षा नावधित्वेनेति तात्पर्य्यम् ॥

कारकाधिकारानपेक्षयेति । (कै)

वृक्षस्य पर्णेऽन्वयेन क्रियाजनकत्वाभावादिति भाव । वस्तुत पर्णसम्बन्धेऽपि वृक्षस्य पातजनकत्व वास्तवमस्त्येव इति तदपेक्षाया-

---

मित्याङ ॥ न च आद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इति वाच्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्व परस्परपदोपात्तयोर्वि भागाश्रयत्वमेव इत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योऽन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ तयो कर्मत्वसिद्धि । अन्यथा परत्वात् कर्त्तृत्वमेव स्यात् ॥

विराम । धर्माद्विरमति । धर्मान्निवर्त्तते ॥ प्रमाद । धर्मात् प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति ॥ इह चोपसख्यान कर्त्तव्यम् । साकाश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका

लभ्यते असति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात् कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम ॥ जुगुप्सेति । भा । सश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपाय स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भाव ।

"नाम्नो द्विधैव सम्बन्ध सर्ववाक्येष्ववस्थित ।
सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वापि क्वचिद् भवेद्"

इति ॥ सामानाधिकरण्येनेति नीलो घट इत्याद्यभिप्रायम् । नील घट मानय इत्यादावप्यन्तरङ्गक्रियान्वयानन्तरमेकक्रियावशीकृतानां पार्ष्णिक्य

"अपाये यदुदासीन चल वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते"

इति ॥ पतत पतित इत्यत्रापि परगतपातापेक्षया ध्रौव्यमेव ॥ तथाहि

मपि न दोष ॥ न च "कारक" इति सूत्रे तद्व्यावर्त्यत्वेन इद-माशङ्क्य नात्रापायो विवक्षित इत्यादिभाष्यादपायपदव्यावर्त्यत्वमुक्तं तत् कथमत्र ध्रुवपदव्यावर्त्यत्वोक्तिर्ध्रुवपदेनाचलार्थकेन तद्व्यावृत्त्य-सम्भवस्येति वाच्यम् ।

ध्रुव इति ॥ (कै)

"आत्मानमात्मना हन्ती" त्यादौ अन्त करणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृते शब्दो रूपोपाधिभेदेन भेद शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात् । स्पष्टाचेय रीति "कर्मवत कर्मणा" (३ । १ । ८७) इति सूत्रे भाष्ये ॥

हरिणा तु—

"उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मके ।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते"

अभिरूपतरा ति तत्तर्हीदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माद् जुगुप्सते अधर्माद् बीभत्सत इति । य एष मनुष्य प्रेक्षा पूर्वकारी भवति स

कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति । यथा नटस्य शृणोतीति । साङ्काश्यकेभ्य इति । भा । पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्यवचनम् । अत्र "यतश्च निर्धारणम्" इति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुत । न वक्तव्यमिति । भा । "साधकतमङ्करणम्"

बाधोऽभिप्रायश्च । षष्ठेति । अकारकविभक्तेरुपलक्षणा हरये नम इति यथा । क्वचिदिति । अकारकविभक्तेरपि । नटस्य शृणोतीत्यादौ क्रियान्वयदर्शनादिति भाव । एतेन भूतले घटो न इत्यत्र भूतलाधेयत्वाभावो घटे भूतलाधेयत्व वा

पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।
तस्य त्वश्वस्य पतने कुड्यादिर्ध्रुव उच्यते ॥

इह तु परस्परस्मात मेषावपसर्पत इति

किमर्थम् (भा)

इत्यस्य

ध्रुवमपाये (भा)

इति किमर्थमित्याशयात् । तत् सूत्रोक्तरीत्यैव चास्य व्यावृत्ति । अपायजनक यद् ध्रुवमचल तदपादानमिति सूत्रार्थ । ध्रुवत्व चावधित्वोपयोगि चेष्टानाश्रयत्व तेनास्यावधित्वोपगमातिरिक्तस्वव्यापाराभावो ध्वन्यते । करणादौ तु तत्त्वोपगमातिरिक्तोपि स्वव्यापारोऽस्तीत्याहु ॥

इति तत्तद् व्यक्तित्वेन विभागस्य बुध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियावत्त्वस्यापरत्वाभावादुभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थ ॥

तदेवोक्तम्—

"मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्व पृथक् पृथक् ।
मेषयो स्वक्रियापेक्ष कर्तृत्व च पृथक् पृथक्"

पश्यति दु खोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति । स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्त्तते । तत्र

इति तमग्रहणेन "स्वरितेनाधिकार" इति अधिक कारोऽधिकार इति अस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिव्यवस्थितापायाश्रयाऽपादानसज्ञा प्रवर्त्तते ।

घटाभावे विशेषणमिति व्याचक्षाणा नैयायिका परास्ता । उभयथापि क्रियानन्वये कारकविभक्तेरसाधुत्वात् । अर्थाभावेऽव्ययीभावापत्तेश्च । तस्य नित्यसमासत्वात् ॥ ननु अस्मदुक्तोऽपि बोधोऽस्मद्दर्शनव्युत्पन्नानामनुभव साक्षिक इति चेत् सत्यम् । न हि वय बोध एव नोदेतीति ब्रूम । सर्वे

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्व पृथक् पृथक् ।
मेषयो स्वक्रियापेक्ष कर्तृत्व च पृथक् पृथक् ॥
गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते ॥

जुगुप्सा । (भा)

निन्दा ॥

गौण इति । (कै)

अपायलेशाप्रसिद्ध इत्यर्थ ॥

तमग्रहणेनेति । (कै)

कारकाधिकारादेव साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणेनैव प्रकर्षे लब्धे तमग्रहण व्यर्थं सद्प्रसिद्धार्थकत्वेन गौणस्यापि ग्रहण ज्ञापयतीत्यर्थ ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

इति ॥ अत्र वदन्ति वस्तुतस्तत्तन्निष्ठयोर्भेदेऽपि स्थधातुना निवृत्तभेदस्यैवोपादानाद् उभयोरपि तत् क्रियाश्रयत्वेन परत्वात् कर्तृत्वापत्तेरत एव एकशेष (१ । २ । ६४) सूत्रे भाष्ये उक्त "न वै तिङन्तान्येकशेष प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वाद्" इति । अपसरण विभागपूर्वक एकतो गमनमि-

---

"ध्रुवमपाये ऽपादानम्" इत्येव सिद्धम् ॥ इह च धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्त्तते

अधर्माज्जुगुप्सत इति । भा । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्त्तन्ते॥ सभिन्नबुद्धिरिति । भा । धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थ ॥

सर्वार्थबोधनसमर्था इत्यभ्युपगमात् । किन्तु तस्मिन्नर्थेऽसाधुताम् । तथा च "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति वार्त्तिक व्याचक्षाणा भाष्यकारा आहु ॥

समानायामर्थावगतौ साधुभिश्चासाधुभिश्च गम्यागम्येतिवन्नियम क्रियत इति । उक्तञ्च

जुगुप्सेति । प्रश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपाय स चात्र नास्ति बुद्धिपरिकल्पितस्तु गौण । न च मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहण युक्तम् । अत एव

स्वरितेनाधी-(कै)

त्यादि ॥ ननु प्रयोक्तुस्तै साम्याभावाद्यस्तै साम्य गतवानित्य-नुपपन्नमत आह

तैरिति ॥ (कै)

नन्वत्र क्रियाभावात् कारकत्वाभावेन कथमपादानत्वमत आह

त्रिविधं वेति ॥ (कै)

त्यन्यत्र विस्तर ॥ धात्वर्थे प्रकृतत्व च न शब्दोपात्तत्व कि तु विवक्षितत्व-मात्रमत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसञ्ज्ञा वाधित्वा करणसञ्ज्ञा इति भाष्य सगच्छते । शरनिःसरण प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधेन करणताभ्युप-गमेनोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावेन स्थित्या युगपद्विवक्षाया विप्रतिषे-धोपपत्तेः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ कसपात्र्यामन्न भुङ्क्ते इत्यस्य तत्र स्थित-

---

इति धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति य एष मनुष्य सभिन्नबुद्धि-

---

यस्तैरिति । भा । तै सा काश्यकै पाटलिपुत्रकाणा समगुणत्वद्या साम्यमवगतवान् स प्रकर्षाश्रयेण पुन पृथक् कृत्वा वाक्य प्रयुङ्क्ते इत्यर्थ । त्रिविध चेदमपादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रिया चेति ।

"भेदाभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियन्त्रितम् ।
साधुत्व तदभावेऽपि बोधो नेह ऽनिवार्यते"

इति ॥ एव च कस्माद् वाक्यात् कीदृग् बोध इति प्रश्ने यो यथा व्युत्पन्नस्तस्य तादृगेवेति स्थिति । कीदृशे बोधे साधुत्व कुत्र नेति पर विषय

"मौचार्थानाम" इत्यादेरारम्भ इति वाक्यकारस्याभिप्राय । अत्र च कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति नटस्य शृणोतीति यथा । प्रत्याख्यान तु "साधकतमम्" इति तमब् ग्रहण लिङ्गम् । कारकप्रकरणे यथासम्भवमेव

केवलं प्रतीयत इति । (कै)

"प्रविश पिण्डीम" इत्यादाविवोपात्तपदेनेत्यर्थ ॥

यथेति । (कै)

अत्र विभक्ता इति क्रिया गम्यत इत्याह

गतियुक्तेष्विति ॥ (भा)

ग्रामादीनामवधिलोपयोगिता मन्यमानस्य प्रश्न । उत्तराशयस्तु न तदवधिलोपयोग्यश्वात पतितो वृक्षात् पतित इत्यादावभावात् । अत्र विद्यमानमपि तदविवक्षितत्वान्नावधिलोपयोगितया विवक्षित

मन्न तत उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्यभयविवक्षा अपादानत्वप्रकृत्याश्रय एवावधिरित्युच्यते ॥ यत्तु विभाग पञ्चम्यर्थ । आश्रयत्व प्रकृतिप्रत्ययार्थयो ससर्ग । विभागस्य च अन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वय ॥ यद्वा विभाग आश्रयस्य पञ्चम्यर्थ इति । तन्न । वृक्षापादानकेत्येव बोधानुभवात् । वृक्षा

भवति स पश्यति नेद किञ्चिद् धर्मो नाम नैन करिष्यामीति । स बुद्ध्या

तत्र निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुनाऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्ट । यथा ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्ग स्वार्थमाह यथा बलाहकाद्विद्योतत इति । नि सरणाङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते । यथा

इति तत्त्वम् । एतेन घट कर्मत्वमानयन कृतिरित्यादीना स्वरूपयोग्यतेति परास्तम । तथा व्युत्पन्नस्य बोधानुभवात् । अन्यथा व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिरूप-सहकारिविरहात् कार्य्यानुदयेऽपि स्वरूपयोग्यतानपायात् । एतेन प्रकृत्यर्थप्रकारको बोधो यत्र विशेष्यतया तत्र विषयतया प्रत्ययजन्य इत्यादि

साधकतमत्वमिति । तदिह अधर्माज्जुगुप्सते इत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकाया निवृत्तौ जुगुप्सादीना वृत्तिरिति स्थिते य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति

कि त्वश्वत्वादिकमेवेति तत्त्वम् ॥ ननु त्रासो नाम मनोधर्मो न हि तावता पिण्डस्य ध्रुवत्वमपैतीत्यत आह

त्रासपूर्वके इति ॥ (कै)

ननु त्रासक्रियान्वयात् पूर्वमेव पतनक्रियासम्बन्धे ध्रुवत्वमस्त्येव इत्यत आह

त्रस्तस्याश्वः (कै)

इत्यादि ॥

द्विभजते इत्यादौ विभागस्य बोधानुत्त्यापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत् त्वस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्तिश्च ॥ वृक्षात् पर्णं पतति । पतेर्विभागजन्य संयोगार्थ' । तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषण प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे । वृक्षावृत्त्यपादानकविभाग-त्यादिरीत्या बोध । वस्तुतोऽपादानवृक्षोऽय पर्णकर्तृक पतनमिति बोध ॥

सप्राप्य निवर्त्तते । तत्र "ध्रुवमपाये ऽपादानम" इत्येव सिद्धम् ॥ इह च

कुसूलात् पचतीत्यादौ अपादानाङ्गे पके पचिर्वर्त्तते ॥ अपेक्षितक्रियम् । यत्र क्रियावाचि पद न श्रूयते केवल क्रिया प्रतीयते । यथा साङ्काश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुक्तेष्विति । भा । अचल ध्रुवमेक-

---

कार्य्यकारणभाव कल्पयन्तोऽप्यपास्ता । विपरीतव्युत्पादिते व्यभिचार-स्योद्भवात् । सिद्धान्ते तु घट कर्मत्वमित्याद्यसाध्वेव । तथा हि । अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिक तत्त्वाय घट कर्मत्वमिति प्रथमा । घटानयनयोरानयनकृती प्रति कर्मतया "कर्तृकर्मणो" इति षष्ठी प्रसङ्गाचेति दिक् ॥

स पश्यति दु खहेतुरधर्मो नैन करिष्यामीति स बुद्ध्या त माप्नोति प्राप्य च ततो निवर्त्तते । धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति । य एष नास्तिक,

एकरूपमिति । (कै)

ध्रुवमस्य शीलमित्यादिदर्शनाद् ध्रुवस्थैर्ये इत्यादिधात्वर्थानुसारा-च्चेति भाव ॥

अपायविषयमिति । (कै)

प्रत्यासत्तेरिति भाव । विभागजसयोगानुकूलो गतिविशेषो ह्यपाय स च प्रधान एव गृह्यते युक्तत्वात् स चात्र प्रत्युपात्त । न च तदाश्रयोऽश्वस्तर्थात्वे कर्तृत्वापत्तिरितिभाव ॥

वृक्षात् पर्ण भूमि पतति अत्र विभागजन्यसयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थ । विभागस्य फलतावच्छेदक ॥ वृक्ष त्यजतीत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोऽर्थ इति कर्मत्वमेव । वृक्षात् फल त्यजति इत्यादौ विभागजन्यसयोगानुकूल-व्यापारोऽर्थ ॥ स्पन्देनविभागोऽर्थ इति वृक्षे स्पन्दते इत्येव । चलतेस्त्वा-सनाच्चलित इति प्रयोगादस्यैव विभागार्थत्वम । वृक्षाद्विभजते इत्यादौ

सा काश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्ते साम्य गतवान्

रूप च इति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते ॥ अर्थात् चलादिति । भा । त्रासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद् धातूना चलिर्वर्तते चलस्याश्व पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य चलत्वेन सम्बन्ध पश्चात् पतित इत्यनेनेति ध्रुव-

---

"निर्दिष्टविषय किचिदुपात्तविषय तथा ।
अपेक्षितक्रिया चेति त्रिधापादानमुच्यते" ॥

यत्र साक्षाद् धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । अश्वात् पततीति यथा । यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्ग स्वार्थ धातुराह तदुपात्तविषयम् ।

पुरुष स पश्यति नानेन धर्मेण किञ्चिदाप्यते नैव करिष्यामीति स बुद्ध्या त प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्त्तते तत्र ध्रुवमपाय इत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्

अनवच्छिन्नमिति । (कै)

अनिरूपितमित्यर्थः ॥

अपाये यदनाविष्टमिति । (कै)

अपाये सति प्रकृतधातूपात्तया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः । एवं प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वमेव ध्रुवत्वमिति तात्पर्य्यम् ॥ हरिरप्याह

विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः । बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यत्र विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतने वृत्तिः । बलाहकापादानकविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकविद्युत्कर्तृकविद्योतनमिति बोधः । इदमुपात्तविषयमित्युच्यते । बलाहको नाम धूमज्योतिःसलिलमरुतां संघातः । ततोऽवयवभूतज्योतिषो भेदविवक्षया

भवति स एतत् प्रयुङ्क्ते ॥ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् । वा । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अश्वात् त्रस्तात् पतित रथात् ।

तत्रास्य नास्ति ॥ न वेति । भा । अयमर्थः । ध्रुवमेकरूपमुच्यते तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते । नत्वनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च याति त्रस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेशाद् ध्रुवत्वम् ।

यथा बलाहकाद्विद्योतत इति । निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । यथा वा कुसूलात् पचतीति । आदानाङ्गे पाके अत्र पचिर्वर्त्तते । अपेक्षितक्रियं तु तत् यत्र प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवान् इति । पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति । अर्थाध्याहारस्य न्याय्यताया उक्तत्वात् । इह

"निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते" ॥

"अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात्" इति ॥

परन्तु सिद्धान्तभाष्याक्षराणामत्रार्थे न सामञ्जस्यं किं तर्हि ध्रौव्यं विवक्षितम । अश्वात् त्रस्तात् पतित इत्यत्र अश्वत्वं ध्रुवं तदेव विवक्षितं धावतः पतित इत्यादौ सतो ऽप्यध्रौव्यस्याविवक्षा इत्यक्षराणामसामञ्जस्यात् । प्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदभिमता ध्रौव्यस्यात्र कदाप्यसत्त्वात् । तस्मान्मदुक्त एव सूत्रार्थ उचितो भाष्यार्थश्चेति सुधियो विभावयन्तु ॥

विभागविवक्षणात् सोऽवधि । यदा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा बलाहके विद्योतत इति सप्तमी । यदात्वभेदेन विवक्षा तेजोमयत्वात् प्रकाशनसामर्थ्ये उदकधूमादेस्तत्प्रकाश प्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा बलाहको विद्योतते इति । यदा तु प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय कुतो

पतित । सामर्थ्याद् गच्छतो हीन इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् ॥ न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । वा । न वैष दोष । किं कारणम् । अध्रौव्यस्या-

---

देवदत्तस्यैवापायावेशादध्रुवत्वम् । अथवा अश्वस्य त्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यं तत् प्रथममविवक्षितमित्यर्थ । तथा हि । कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वय ।

स्वार्थाद् हीयते इत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणम् । स्यादेतत् । परत्वात् स्वार्थस्य कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोति । उक्तं हि । अपादानमुत्तराणि इति । किञ्च स्वार्थस्य कर्तृत्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसञ्ज्ञा न स्यात् कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् । ततश्च हीयते हीन इति कर्मणि लकारो निष्ठा च न स्यात् ।

यत्र धातुनापायलक्षण सञ्ज्ञाविषयो निर्दिश्यते । यथा ग्रामादागच्छतीति तन्निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह यथा

कारकस्य पूर्वमिति । (कै)

क्रियानिर्वर्त्तकरूपस्य तस्यान्तरङ्गत्वात् पूर्वं क्रिययाऽन्वय इत्यर्थ ॥

श्रुतिः । (कै)

पञ्चम्यादि ॥

वाक्यम् । (कै)

पदसमूह ॥ पूर्वम् अश्वात् पतित इति बोधे पातहेत्वाकाङ्क्षायां पश्चात् चलात इत्यस्यान्वय इति भाव ॥ नन्वेवमपि चलादिति पञ्चम्यनुपपन्नैव इत्यत आह

भवान इति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति तत्र आकाङ्क्षा वादोक्तरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेन बोध । एतदपेक्षित क्रियामित्युच्यते । वृक्षात् पततीति तु निर्दिष्टविषयम् । घटाद् भिन्न । इत्यदावप्यनेनैवापादानत्वम् । सूत्रे ऽपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम् । पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनेव ।

विवक्षितत्वात् । नात्राध्रौव्य विवक्षितम् । किं तर्हि । ध्रौव्यम् । इह तावदश्वाद्

स च श्रुति प्रापित उच्यते । पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीय सम्बन्ध ततश्चाश्वात् पतित इति सम्बन्धेनास्त्यश्वस्याध्रुवत्वम् । पश्चात् चलत्वेन सम्बन्धे सत्यप्यध्रौव्ये अन्तरङ्गा सञ्ज्ञा न निवर्त्तते । विशेषणस्यासत्यपि अपादानत्वे साम-

---

न कर्मकर्त्तर्यन्य लकार इति वाच्यम् । जहाते कर्त्तृस्थ क्रियत्वात् कर्मण्येवाय लकार इति इन्दुनोक्तत्वात् । यत्तु "अपादाने चाहीयरुहो" (५ । ४ । ४५) इति सूत्रे न्यासकारेण सम्प्रदानसूत्रे कैयटेन चोक्त कर्मसञ्ज्ञाया कर्तृग्रहण स्वातन्त्र्योपलक्षणम । अतो हानक्रियाया स्वतन्त्रेण-

---

बलाहकाद् विद्योतते विद्युत् इति अत्र हि निःसरणाङ्गविद्योतने विद्युति-वर्त्तके । बलाहकान्निःसृत्य विद्योतत इत्येव । कुसूलात् पतति इत्यत्रादानाङ्

विशेषणस्येति ॥ (कै)

[1]सामयिकीति । (कै)

"न केवला प्रकृति" इति समयाद् विभक्तिरत्याद्या साचाभिन्नविशेष्यसमानशक्तिकत्वनियमाद्विशेषणाना तेभ्यो विशेष्यसमानैव विभक्तिरिति भाव ॥ आद्यपत्तस्यैव युक्तत्वबोधनाय पुनस्त स्मारयति

---

१ सामयिकीत्यारभ्य नियमाद् इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

तन्मूलकसम्बन्धविवचाया घटीयोभेद इति । अपि भिदिर्विदारणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम् । एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धि विदारणस्य तत्रापि सत्त्वाद् इत्यन्यत्र विस्तर ॥ अधर्माज्जुगुप्सते इति । अत्रानिष्टसाधनताज्ञानपूर्वक ततो निवर्त्तत इत्यर्थ इति । भाष्यकृन्मतम् ।

अश्वात् पतित इति यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्व तद्ध्रुव तच्च विवक्षितम् ।

यिकी विभक्ति । सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्त्तते नत्वनियमेन । अथवा अश्वस्याप्यपादानत्व सत्यपि आसाचे ध्रुवत्वे पात प्रति ध्रुवत्वात् । यथोक्त प्राक् । आशुगामित्वमिति । भा । अयमर्थ । व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमिति

पादानेनेप्समानस्येह कर्मतेति । तच्चिन्त्यम् । माषेष्वश्व बध्नातीत्यत्र कर्मणोऽप्यश्वस्य वस्तुतो भक्षणे यत् स्वातन्त्र्य तदाश्रयकर्मसज्ञापत्ते । अत एव कर्मसज्ञा विधायकसूत्रशेषे कैयटेनोक्तम् । प्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्तदपेक्ष कर्मत्वमयुक्तमिति । अत्राहु । स्वार्थाद् हीयत इत्यत्र

पाके पचिर्वर्त्तते कुसूलादादाय पचतीति । तदुपात्तविषयमपेक्षितक्रियन्तु यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणान्तरेण प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्त पुरुष प्रत्यक्षेण

अथवेति । (कै)

भाष्यकारस्य द्वितीयव्याख्याने एव न शङ्कनीयमिति। पूर्वोक्त-द्वितीयव्याख्यारीत्येय शङ्का बोध्या । चलत्वस्य प्रथममनन्वयेऽप्याशु-गामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्कृतमश्रौव्य न शङ्क्य जातेरेव प्रवृत्ति-निमित्तत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

तेन ध्रुवमपाये इत्येवापादानत्वमाश्रित्यवार्त्तिकप्रत्याख्यानात् ॥ "धर्माद् विरमति" । भा । प्रागभावसाधारणात्यन्ताभावानुकूलो व्यापारो विरमते रर्थ । योगक्षेमसाधारणी चात्रानुकूलता । स च व्यापारो धर्मविषयोऽपेक्षा विशेष एव । तदुक्त भाष्ये "य एष मनुष्यो नास्तिकबुद्धिर्भवति स

रथात् प्रवीतात् पतित इति यत्तदर्थे रथत्व रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद्ध्रुवतत्त्व विवक्षितम । सार्थाद् गच्छतो हीन इति यत् तत्सार्थे सार्थत्व सहार्थीभाव-

---

तदपेक्षयाऽश्रौव्य नाशङ्कनीयम । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्त्यत्राश्रौव्यम । आशुगामित्वशब्देन एकार्थसमवायात् साहचर्याद-श्वत्वमेवोच्यते ॥ यद्यपीति । भा । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्त कि तु

कर्मकर्त्तरि लकार । तथा हि । अपगमना जहातेरर्थ । सा च क्षुदुप-घातादिना देवदत्तस्यापगमने तत् समर्थाचरणम् । यदा तु क्षुदुपघातादिना स्वयमेवापगच्छति तदाकर्मकर्त्तृत्वम् । स्फुट चेद हरदत्तमाधवग्रन्थयो । स्यादेतत् । ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेन इत्यत्र

पृच्छन्नाह कुतो भवान् इति सोऽपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह पाटलिपुत्रादिति । ध्रुवग्रहणं किम् । ग्रामादागच्छति शकटेन। अत्र

सहार्थीभाव इति । (भा)

सहार्थो येषां तद्भाव इत्यर्थ ॥ परेतु आशुगमनाश्रयत्वमश्व-शब्देन योगतो बुध्यते । रमणक्रियाश्रयत्व रथशब्देनोच्यते सह-मिलनक्रियाश्रयत्व च सार्थशब्देनाश्वत्वादिक च रूढ्या । एव च अश्वात् पतित इति प्रयोगे यद्यश्वस्य तदविवक्षयाऽश्वत्वमात्र विवक्षया ध्रुवत्व तवाभिमत तर्हि चलादिति विशेषणेऽपि न क्षतिरिति भाव ॥ अश्वनिष्ठत्वाशुगामित्वयोर्मध्ये तदश्वत्वमेव ध्रुवताप्रयोजक तच्च विव-

---

पश्यति नेद किं चिद् धर्मो नाम नैन करिष्यामीति स बुद्ध्या सप्राप्य ततो निवर्त्तते इति तेन हि कदापि धर्मानाचरणेऽपि तथा प्रयोग इति लभ्यते । एतेन जीवनकालावच्छिन्न क्षत्यसमानाधिकरणक्षतिध्वसो विरमतेरर्थ । क्षतिश्च सर्वत्रैकविषयैव । जीवनमपि कर्तृसम्बन्ध्येव । सामानाधिकरण्य च

क्षितम् ध्रुव तच्च विवक्षितम् ॥ तद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तु ये त्वेतेऽत्यन्त

व्युत्पत्तिमात्रनिमित्त तत्रैतदस्तु युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्त क्रिया तत्र कथ नाश्रौव्यमिति प्रश्न ॥ अत्रापीति । भा । सरणक्रियोपलक्षित द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम । तच्च देवदत्तकर्तृके याते पूर्वोक्तन्यायाद्

शकटेऽति व्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम । पदत्वात् तत्र करणसज्ञा प्रवृत्ते । यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र । इह हि शरनि सरण प्रत्यवधि भावोपगमेनैव व्यधने करणता इत्युभयप्रसङ्ग । वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ तु वृक्ष पर्णविशेषण न त्वपायेन युज्यते । न च सन्निनिर्देशार्थ ध्रुवग्रहणम् ।

शकटस्य माभूत् । अथ क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे इह कस्मान्न भवति धनुषा विध्यतीति । अत्र हि शराणामपाय प्रति अवधि भावेनैव धनुष

क्षित तदेव विवक्षितमित्यक्षरार्थ इत्याहुः ॥ ननु प्रवृत्तिनिमित्तमविवक्षितमित्ययुक्तमत आह

सरणक्रियोपलक्षितमिति । (कै)

अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यविवक्षा दर्शिता ॥ तदेव भाष्ये उक्तम् ।

सतोऽप्यविवक्षेति ॥ (भा)

पूर्वोक्तेति । (कै)

चक्षादित्यादावुक्तरीत्या इत्यर्थः ॥ नन्वसतश्चेति प्रकृतानुपयुक्तमत आह

समभिव्याहृतकर्तृपदबोध्यशरीरजातीयशरीरघटितम् । चैत्रादिपदे शरीरविशिष्टात्मबोधनात् । साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिजात्यैव । तेन भाविदेहान्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि वर्त्तमानशरीरावच्छिन्नं चरमकृतिध्वंसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिः युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वत्यपि

गतियुक्तास्तत्र कथम् । धावत पतित । त्वरमाणात् पतित इति । अत्रापि

ध्रुवमेवेत्यर्थः ॥ कथं पुनरिति । भा । शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्षणार्थत्वादध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अलोमिकेति । भा । अल्पत्वाल्लोम्नां तत्कार्य्यकरणादेवमुच्यते ॥ असतश्चेति । भा । निदर्शनार्थ-

---

अपाये क्रियायां यदन्वेतीत्यस्याक्षिप्तस्य सन्निसमर्थकत्वात् । यद्वा कारके इति निर्धारणसप्तम्याश्रयणात् कारकमिति लभ्यते । पूर्वत्रापि प्रथमार्थे सप्तमीत्युक्तत्वाच्च । तस्माद् ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्" अधर्माज्जुगुप्सते विरमति प्रमाद्यति वा ।

साधकतमत्वम् । सत्यम उभयप्रसङ्गे परत्वात् करणसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ नन्वेवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य नैव भविष्यति । एवं सञ्ज्ञान्तरविषये सर्वत्र ।

निदर्शनार्थमिति । (कै)

अग्रे सूक्ष्मो मूले स्थूल ओदनपिण्डे वर्द्धितकम् ॥

यदा त्विति । (कै)

"परस्परस्मान् मेषावपसरत" इत्यत्र तु

"मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्व पृथक् पृथक् ।

मेषयो स्वक्रियापेक्ष कर्तृत्व च पृथक् पृथक्" ॥

इति बोध्यम् ॥ किं च येषु पदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्व

बालशरीरावच्छिन्नक्षतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोग । नापि पूर्वपर-कालयोर्धर्मकरणे मध्ये मुहूर्त्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोग । तत् क्षति-ध्वंसस्य क्षतिसमानाधिकरणत्वात् । पञ्चम्यर्थो विषयता इति परास्तम् । धर्माद् विरतोऽपि पुन प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेश्च ॥ "धर्मात् प्रमाद्यति" ।

न वाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् इत्येव सिद्धम् ॥ कथ पुन सतो नामाविवक्षा

मिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एव सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थ ॥ समुद्र कुण्डिकेति । भा । कुण्डिकाया पानीयबाहुल्यात् समुद्रत्व विवक्षित समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् ॥ विन्ध्यो वर्धितकमिति भा । पूर्वं

सश्लेषपूर्वको विश्लेषो विभाग । स चेह नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वान्न गृह्यते इति वार्त्तिकारम्भ । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादयोऽत्र जुगुप्सादिपूर्वि-काया निवृत्तौ वर्त्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतत् । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि ग्रहणम् । साधकतममिति तमग्रहणाल्लिङ्गात् । अपायादिपदाना स्वरित-

---

वृक्षस्य पत्र पततीत्यत्रापायस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति सञ्ज्ञिनिर्देशार्थं तु न हि कारक इति सप्तम्यन्तेन शक्य सञ्ज्ञीनिर्देष्टुम् सिद्ध

परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तत्र न दोष । अन्यथा वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेऽपि धातुना विभागद्वयस्य तज्जनकक्रियाद्वयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानात् परत्वात् कर्तृत्वदुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मना इत्यादावन्त करणाद्युपाधिना भेदस्यैव शब्दरूपोपाधिकृतभेदस्याचापि सत्त्वाच्च । अस्मन्मते शब्दानुविध्यर्थस्यैव भानाच्च हरिकारिकायामन्येष्ववधित्वमित्यस्य परस्परपदोपात्तयोरिति शेष । कर्तृत्वमित्यस्य शेषपदोपात्तयोरिति शेष इति वदन्ति ॥

भा । अनिष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञान वा धात्वर्थ । पञ्चम्यर्थो विषयत्व ज्ञानान्वयि । जुगुप्सादीना यद्विषयत्वेन विवक्षा तदपादानम् ॥ तत् पूर्वकनिवृत्तिपर्य्यन्तसर्वच धात्वर्थ इति तद्भाष्यमतम् ॥

स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्र कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

वदन्यतरस्यारोपेण व्याख्येयम् । मेषोमेषादपसर्पतीत्यत्रैकस्य मेषस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा ॥ यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम ॥

त्वाद्वा "स्वरितेनाधिकार" गौणोऽप्यर्थो गृह्यत इति व्यवस्थापनात् । तेन बुद्धिकल्पितस्याप्यपायस्य सत्वात् सिद्धम । पूर्वं हि बुद्ध्याऽधर्मं सम्प्राप्य ततो दोषदर्शनात् निवर्त्तते इत्यस्त्यपाय । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि प्रपञ्चत्व बोध्यमिति दिक् ॥

सूर्निर्द्धार्य्यमाणस्य सन्निधित्वादपायविषये तु कारकेषु मध्ये यत्कारक सञ्ज्ञान्तरस्यविषयस्तदपादानम् इति तदेव ध्रुवग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥

सूत्रे भीत्राशब्दौ भावक्विबन्तौ । चौरेभ्य इति पाठे प्रज्ञाद्यणन्तो बोध्य । चुरा स्तेय शीलमस्य इति णान्तो वा ॥

भीत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ चोराद्बिभेति । त्रायते वा । अनिष्टज्ञान भयम । अनिष्टपरिहारस्त्राणम । अनिष्टहेतुरत्रापादानम । "भीत्रार्थाना भयहेतु" इति सूत्रात । चोरापादानकानिष्टज्ञान तदथा

भीत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ अथ योग शक्योऽवक्तुम । कथ वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चौरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति ।

भीत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ कथमिति । भा । भयम् आकुलीभाव ॥ त्राणम् अनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्योपाय

भीत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ भय भी त्राण त्रा भयार्थाना

भीत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ भय भी त्राण त्रा सम्पदा दित्वाद्ध भावे क्विप् । भीत्रौ अर्थौ येषा ते भीत्रार्था । षष्ठीप्रयोगापेक्षया कारकापेक्षया चेत्याह "बिभेत्यर्थानामित्यादि" । अत्र बिभेति त्रायति शब्दौ तदर्थयोर्वर्त्तते तदर्थोऽर्थो येषामित्यर्थ । त्राण बाधकेभ्यो रक्षण बाधकाश्च भयहेतव इति त्रार्थानामपि भयहेतु कारक भवत्येव । "चौरेभ्य

अनर्थप्रतिघात इति । (कै)

अनर्थश्च भय तद्धेतुश्चोर इति त्राणार्थानामपि भयहेतु कारक सम्भवतीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

पश्यति । (भा)

दानकानिष्टपरिहार इति बोध ॥ सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थ । यज्जन्य भयमेव न प्रसिद्ध तत्र पञ्चमी न भवत्येव । तस्या इष्टत्वे तु हेतुत्वारोपेण सा । एवमेव अन्तरिक्षेण जुहोति परसाणु न पश्यती-

---

इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मा वृका पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति । स बुद्धा सप्राप्य निवर्त्तते । तत्र "ध्रुवमपायेऽपादानम" (१ । ४ । २४) इत्येव

इति प्रश्न ॥ प्रेक्षापूर्वकारीति । भा । बुद्धिव्यवस्थापितोऽपायोऽस्तीति भाव ॥ तत्र निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्त्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतदपादानम । चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्त्तयतीत्यर्थ ॥ चोरमध्यगतस्यापि

त्राणार्थाना च योगे भयहेतु कारकमपादान स्यात् ॥ चोरेभ्य उद्विजते

इति" । चोरयते पचाद्यचि चोर । क्वचिच्चौरेभ्य इति पाठ । तत्र स्वार्थिकप्रज्ञाद्यण् । कचादिषु वा चुराशब्द पठ्यते स चाप्रत्ययादित्यस्य "गुरोश्च हलो"युजि"ति युजि बाधके प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये विलुकि च व्युत्पाद्यते । ततश्चुरास्त्येय शीलमस्येति णे कृते स एवार्थो भवति । "बिभेतीति" । ञिभी भये जुहोत्यादि । "उद्विजत" इति

विचारयतीत्यर्थ ॥ ननु निवृत्तेरेव वारणत्वाद् वारणार्थाना- मित्यनेन सिद्धिरिति कुतो नोक्तमत आह

वारणार्थानामिति ॥ (कै)

अनीप्सितत्वात् । (कै)

तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलानाश्रयत्वात् ॥

त्यादेरुपपत्ति । आरोपितस्यैव निषेधाद्‌बोधाच्च ॥ भाष्यात्तु भयपूर्विका त्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्त्तनाचानयोरर्थे बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका प्रत्यासत्त्या तद्भयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिकानिष्टपरिहारफलिका निवर्त्त-

---

सिद्धम ॥ इह चौरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायते इति च एष मनुष्य प्रेक्षा- पूर्वकारी सुहृद् भवति स पश्यति यदीम चौरा पश्यन्ति ध्रुवमस्य बध-

---

त्राणे चोरसम्पर्कफलस्य बधबन्धनापहरणादेर्निवर्त्तनात्तेभ्यो निवर्त्तयतीत्यु- च्यते ॥ "वारणार्थानामीप्सित" इत्यनेनात्रापादानसज्ञा न प्राप्नोति चोरा-

---

बिभेति रक्षति वा त्रायते भयहेतुग्रहणा चिन्त्यप्रयोजनम । अरण्ये बिभेतीत्यादौ तु परत्वादधिकरणसज्ञा ॥

ओविजीभयचलनयो । तौदादिकानुदात्तेत् । "अरण्य इति" अत्र तत्स्थेभ्यो व्याघ्रादिभ्यो भय नारण्यात् ॥ ननु ध्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते न चारण्यमवधित्वेन विवक्षितमपरत्वाचाधिकरणसज्ञैव भविष्यति । सत्यम । पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च । कथ भयादिपूर्विकाया निवृत्तौ भ्यादयो वर्त्तन्ते बिभेतीति कोऽर्थ । भीत्या निवर्त्तते इत्यर्थ ॥ त्रायत इति को ऽर्थ । चोरकृताद् वधादेस्त्राणेन

इदं वचनमिति । (कै)

प्रत्याख्याने तु षष्ठ्या अनभिधानान्निवृत्तिर्बोध्या ॥ क्रिया प्रति जनकत्वेन विवक्षायामेषा संज्ञा । सम्बन्धित्वेन विवक्षाया तु षष्ठ्या-मिष्टापत्तिरेव सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्येवेति हृदय ॥

नेति च बोध इति लभ्यते । चोरमध्यगतोऽपि तत्सम्पर्कफलबधादिति वर्त्तनारेभ्यो निवर्त्तते इत्युच्यते । एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षाया षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ॥

बन्धनपरिक्लेशा इति । स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र "ध्रुवमपाये-ऽपादानम्" (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

ग्रामनीप्सितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात षष्ठ्या ग्रामाया-मिद वचनम ॥

"कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे" इति

रामायणश्लोकस्तु कस्य संयुग इति योजनया व्याख्याय ॥

निवर्त्तयतीत्यर्थ कथ तर्हि चोरमध्यवर्त्तिनि चोरेभ्यो बिभेतीति प्रयोगो न ह्यत्र निवृत्तिरस्ति । अत्रापि भीत्या निवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्य । तदेव बुद्धिपरिकल्पितोऽपायोऽस्तीति उपात्तविषयमिदमपादानमिति । अतश्च एव प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्यानुयोगेन ॥

पराजेरसोढः।१।४।२६॥

असोढग्रहणादिति। (कै)

अत्र कालोऽविवक्षितस्तेन पराजेष्यत इत्यपि भवति॥

पराजेरसोढ ।१।४।२६॥ अध्ययनात् पराजयते। कृत्यसाध्यत्व धीसमानाधिकरणतद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः। विषयोऽत्रापादानम। "पराजेरसोढ" इति सूत्रम्॥ अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृक उत्साहा

पराजेरसोढ।१।४।२६॥ अयमपि योग शक्योऽवक्तुम। कथम्

पराजेरसोढ।१।४।२६॥ पराजि क्वचिदभिभवे वर्त्तते यथा

पराजेरसोढ।१।४।२६॥ परा पूर्वस्य जयते प्रयोगेऽसोढो-ऽह्यर्थोऽपादान स्यात्। अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थ। अकर्मकश्चा यम। तत्र यथा प्राप्तायां वचनम्। असोढ किम। शत्रून् पराजयते

पराजेरसोढ।१।४।२६॥ अत्र धातु पाठगतस्य जीत्येतावन् मात्रस्यानुकरण तत परापूर्वो जि पराजिरित्युत्तरपदलोपी समासो द्रष्टव्य॥ ननु प्रकृतिवदनुकरण भवतीत्यधातुरिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया प्रतिषेधात् असुबन्तत्वात् समासो न प्राप्नोति। नाप्रतिषेधात्। नाय प्रसज्यप्रतिषेध धातोर्नेति किं तर्हि पर्य्युदासोऽय यदन्यद धातोरिति

न्यूनीभावेति । (कै)

शक्तिवैकल्येत्यर्थ ॥

षष्ठ्यामिति । (कै)

तत्सम्बन्धिशक्तिवैकल्यमित्यर्थादिति भाव ॥

भाव इति बोध । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शत्रून् पराजयते इत्यत्र तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ । आद्ये अनिष्ट धात्वर्थ । अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध इति तु न युक्तम । तथा बोधाननुभवात् । असोढशब्देन

अध्ययनात् पराजयत इति । य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स

शत्रून् पराजयते इति । इह तु असोढग्रहणान् न्यूनीभाववृत्तिर्गृह्यते । अध्ययनात् पराजयते क्रसति । अध्येतु ग्लायतीत्यर्थ । अत्र चार्थे ऽकर्म-

---

अभिभवतीत्यर्थ । असोढ इति क्तार्थो भूतकालोऽविवक्षित । तेन अध्ययनात् पराजेष्यत इत्यादिसिद्धम । वस्तुतस्तु असोढग्रहणा ग्रथ शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसत्त्वासिद्धे । इह सूत्रे पराजेरिति रूप "विपराभ्या

धातोर्न विधिर्न प्रतिषेध । एवमपि इयडादेश प्राप्नोति परत्वाद् "घेर्ङिती"तिगुणो भविष्यतीति समुदायस्य वा समुदायोऽनुकरण कस्यस्य समुदायस्य प्रयोगस्थस्य । यद्येवमध्ययनात् पराजयतेऽत्र न प्राप्नोति नह्यत्र पराजीति रूपमस्ति क्व तर्हि स्याद् यत्र पराजीति रूपमस्ति अध्ययनात पराजित, इति उदाहरणे पराजिर्न्यूनीभावे वर्तते अध्येतु क्रसति ग्लायती

निवृत्त्यङ्ग इति । (कै)

षष्ठीसमास । ग्लानिवैकल्येन ततो निवर्तत इत्यर्थात् ॥

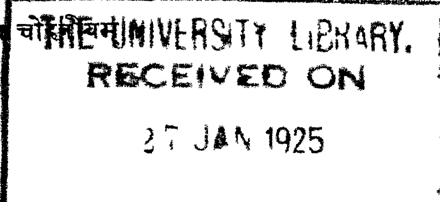
तदर्थालाभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादिदर्थ्यालोच्य बुध्या प्राप्य ततो निवर्तते इति भाष्येण सर्वथाऽध्ययनाप्रवृत्तावपि अस्य प्रयोगस्य इष्टतया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ॥

पश्यति दुःखमध्ययन दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्त्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानम ॥ (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम ॥

कत्वात यथा ग्रामाया वचनम । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यान निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेर्वर्त्तनात् ॥

जे" इतिवत समर्थनीयम । यत्तु परत्वात् "घेर्ङिति" इति गुण इति हरदत्तेनोक्तम् तत् सूत्रभाष्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम ॥

त्यर्थे । अकर्मकस्यायमत्रार्थे तत्र यथा ग्रामाया वचन प्रत्युदाहरणे त्वभिभवे वर्त्तते । विपराभ्या जेरित्यत्रार्थद्वयेऽपि वर्त्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि प्रपञ्चो न्यूनीभावपूर्विकाया निवृत्तौ वृत्ते सिद्धम । अध्ययनात् पराजयत कोऽर्थ न्यूनीभावेन ग्लान्या । ततो निवर्त्तत इत्यर्थ । तेन प्रत्युदाहरणे परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यतीति न चोद्यमि

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥

अव्याप्त्युपपादक

[1]यस्य खल्विति (भा)

भाष्ये ॥ ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वरूपोप्सितत्व सर्वत्राप्यस्ती-त्यत आह

---

१ "यस्य तु खलु" इति उपलब्धभाष्यपुस्तकेऽस्ति पर विवरणे 'यस्य खलु' इति पाठोऽस्ति ॥

वारणार्थानामीप्सित । १ । ४ । २७ ॥ यवेभ्यो गा वारयति ।

वारणार्थानामीप्सित । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणम । माषेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिता स्यु । यस्य तु

वारणार्थानामीप्सित । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणमिति । भा । अव्याप्ति मन्यमानस्य प्रश्न । भवेद्यस्येति । भा । यस्यात्मीया माषास्तस्य न ईप्सिता इत्यर्थ । अभिप्रेतपर्य्यायमीप्सितशब्द मन्यते । यस्य त्विति । भा ।

वारणार्थानामीप्सित । १ । ४ । २७ ॥ वारणार्थाना प्रयोगे क्रियया

वारणार्थानामीप्सित । १ । ४ । २७ ॥ ईप्सितशब्दोऽयमस्त्यभिप्रेत-पर्य्यायस्तस्य ग्रहणे यवानामात्मीयत्वे गवा च परकीयत्व एव स्याद् न

अभिप्रेति ॥ (कै)

आप्तुमिष्टा इति । (कै)

वारण प्रवृत्तिविघात स च तद्व्यापारजन्यतत्फलाभावप्रयोजको भक्षणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार क्वचित् क्वचित् तद्व्यापारजन्यतत्फलाभावप्रयोजक सयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापार । एव च तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रया इत्यर्थस्तदाह

मानश्नन्निति । (कै)

नाशाभावरूपफलेन व्याप्तुमिष्टा इत्यर्थ । नाशाभावस्य भक्ष्यमाणाभावापर्य्यवसन्नस्तस्य च फलस्य धात्वर्थत्वपर्य्यन्त नाग्रह । माष-

---

ष्वग्नेर्माणवक वारयति । कूपादन्ध वारयति । भक्षणसयोगादिजनक-

खलु गावो न माषा कथ तस्य माषा ईप्सिता स्यु । तस्यापि माषा यवेप्सिता । आतश्चेप्सिता यवेभ्यो गा वारयति ॥ इह कूपादन्ध वारयतीति

यस्यात्मीया गाव परकीयास्तु माषास्तस्य न तु ईप्सिता ॥ तस्यापीति । भा । ईप्सितशब्द क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्द । तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानश्नन्नेते

आप्तुमिष्ट कारकमपादान स्यात् । यवेभ्यो गा वारयति वृङ् वरणे

विपर्य्यये न खल्वस्यैतदभिप्रेत यदुतात्मीया गाव परकीयान्यवान्मा घसन्निति माभूवन्यवा वारयितुमीप्सिता वार्य्यमाणाना तु गवामीप्सिता ।

नाशे हि सति राजभयमधर्मश्च स्यादिति भाव ॥ नन्वेव माषा एवेति भाष्यात गवामीप्सितत्वभावो लभ्यते इति सुतरामीप्सित-तमत्वाभावेन कर्मत्वाभावाद् द्वितीया न स्यादत आह

भिन्नक्रम इति । (कै)

गवादिनिष्ठव्यापाराभावस्यैव मुख्यतयोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छा-विषयत्वात् तासा कर्मत्वमिति भाव ॥ ननु पूर्वोदाहरणादस्य को विशेष इत्यत आह

अन्धेति ॥ (कै)

ननु तदसम्बन्धिनस्तस्य कथ तदीप्सितत्वमत आह

व्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यफला-श्रयोऽपादानम् । "वारणार्थानामीप्सित" इति सूत्रात् । वारणार्थ-

---

कूपे ऽपादानसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सित । कस्तर्हि । अन्ध । तस्यापि कूप एवेप्सित । पश्यत्ययमन्ध कूप मा प्रापदिति ॥ अथवा

इत्येतेभ्योऽसौ गा वारयति ॥ माषा एवेति । भा । एवकारो भिन्नक्रम । ईप्सिता एवेत्यर्थ । कूपादिति । भा । अन्धसम्बन्धे कूपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति प्रश्न । कस्तर्ह्यन्ध इति । भा । त प्रत्यनुकम्पाया सद्भावात्

चुरादि । प्रवृत्तिविघातो वारणम । ईप्सित इति किम । यवेभ्यो गा

नवात्र विशेष । अत कर्तुरीप्सित इति तर्हि न स्याद् अग्नेर्माणवक वारयति । कूपादन्धमिति । नह्यग्निकूपौ वारयितुर्वार्य्यमाणस्य वाभिप्रेतौ ।

तं प्रतीति । (कै)

माषाणां राजभयात् इतो नाशाभावरूपफलाश्रयत्वेन गोत्वा-द्यभिप्रेतत्वे ऽप्यस्य कथं तत्त्वमत आह

वारणक्रिययेति । (कै)

क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्यापि तत्संयोगाभावरूपफलाश्रयत्वा-दिति भाव ॥

गमनादिक्रिययेति । (कै)

वारणधात्वर्थघटितक्रियेत्यर्थ । अत्र पक्षे भक्षणादिजनकव्यापारा-भावानुकूलव्यापार एव वारयतेरर्थ । एवं च वारणार्थकधातु-

---

धात्वर्थफलाश्रयत्वमात्रेप्सितत्वम् । तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीना-मपादानत्वम् । अनुकूलता चात्र योग्यता रूपैव । तेन प्रतिसिद्धे गवि

यथैवास्यान्धस्यापश्यत ईप्सैव कूपेऽपि ॥ इह अग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञा च बाधिका भविष्यति अग्नावपि

तस्येप्सितत्वं मन्यते ॥ तथापीति । भा । वारणक्रियया प्राप्तुमिष्ट इत्यर्थ ॥ अथवेति । भा । ईप्सित इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याप्तुमिष्टं वार्यमाणस्यान्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिष्टो भवतीति प्रवर्ततेऽपादानसंज्ञा ।

वारयति क्षेत्रे । नन्विह परत्वादधिकरणसंज्ञा भविष्यति कृतेऽपीप्सितग्रहणे

क्रियाशब्दस्य तु ग्रहणे वार्यमाणस्यान्धादेर्गमनादिक्रियया कूपादेराप्यमान-त्वात् सिध्यति । अन्धस्यापश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न

प्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेवात्रेप्सितत्वमिति भाव ॥ नन्वेवमपि प्रधानकर्त्तुरपीप्सितत्वात् कथमेतत्प्राप्तिरत उक्त

कर्त्तृमात्रस्येति । (कै)

कर्त्तृग्रहण चोपलक्षणम् ॥ नन्वन्धस्य पदार्थाज्ञानाभावात् कथ तद्विषयेप्सा इत्यत आह

अन्धस्य चेति ॥ (कै)

सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकर्षस्यानाश्रयण न तूपात्तस्य इत्यत उक्तम्

मन्यत इति ॥ (कै)

भक्षयत्यपि अय वारयति तथापि न निवर्त्तेत इति प्रयोगसिद्धि । अप्रवृत्तवारणेऽपि अय प्रयोग । यदीमा गावस्तथा गच्छन्ति ध्रुव सस्य नाशयन्त्यतोऽ-

---

तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद् वक्तव्यम् कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सितेप्सितमिति वा ॥ वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्य कर्त्तुरीप्सिततम कर्मेति

अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा तदाह "अन्धश्चापश्यत" इति । भा । अन्धस्येत्यर्थ । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्य जिगमिषति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्ति स्यात् ॥ इदानीमतिप्रसङ्गमुद्भावयति । इहाग्नेरिति । भा ॥ कर्मसज्ञाचेति ।

गोषु ईप्सिततमत्वप्रयुक्ता कर्मसज्ञा । सत्यम् । चिन्त्यप्रयोजनमेवेप्सितग्रहणम ॥

क्वचित्तस्य प्रवृत्ति स्यात् । यवेभ्यो गा वारयतीति । वृञ् आवरणे चुरादि । अथात्र गवामपादानसज्ञा कस्मान्न भवति ईप्सिततमोऽपीप्सितो भवत्येव

तन्वीप्सितमाषाणा न गवादीप्सित नापि तस्यापादानत्व-मिष्टमत आह

वारयितुरिति ॥ (कै)

यदीप्सितं कर्मेति । (कै)

कर्मशब्दो ऽत्र क्रियापर । ईप्सितो यो धात्वर्थ इत्यर्थ ॥

तस्य यदीप्सितमिति । (कै)

तज्जन्यफलाश्रय इत्यर्थ । भक्षणादिजनकव्यापारभावस्य हि नाशाभावान्धायतनादिफलमिति भाव । एव च पूर्वोक्तसमाधान-द्वयाभिप्रायक लक्षणद्वय बोध्यम् । एतेनार्थभेदाच्छब्दभेदमात्रेण

धर्मो राजभय च बुद्ध्या प्राप्य निवर्त्तयतीति भाष्यात् । उक्तव्यापाराभावानु-कूला निवर्त्तना च तन्मते धात्वर्थ । अन्त्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्य कूप-

---

वचनात् । वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । कि कारणम् । "कर्तु-रीप्सिततम कर्म" (१ । ४ । ४९) इति वचनात् । कर्तुरीप्सिततम कर्म

भा । परत्वादिति भाव ॥ कर्मसज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्योऽन्ये धातव । अपादानसज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम । ईप्सिततमस्य तु उभयप्रसङ्गे परत्वात् कर्मसज्ञा ॥ अशावपीति । भा । कारकाधिकारे प्रकर्षो न

यथा शुक्लतमोऽपि शुक्ल परत्वात् कर्मसज्ञा भविष्यति कर्मसज्ञाया अव-काश वारणार्थेभ्योऽन्यत्र अपादानसज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् ईप्सित-

लक्षणद्वयकथनमयुक्तमित्यपास्तम् ॥ ननु प्रकर्षाविवक्षणेन अनव-
काशत्वादिदमेव भविष्यतीत्यत आह

प्रकर्षेति । (कै(

अय भाव । तरवादि प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षं विधीयते ।
प्रवृत्तिनिमित्त चात्रेच्छा तस्या स्वत प्रकर्षसम्भवेऽपि व्याख्याना-
द्विशेषणीभूतव्याप्तिगत स गृह्यते व्याप्तिप्रकर्षस्य प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-
भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलीयत्वरूप । एव च [1]प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-

---

१ “प्रकृतधात्वर्थ” इत्यारभ्य “सिद्धमेतत्” इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

पतनमिच्छाविषय । एव नान्तरीयकविषयभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्त्तरि

इत्येव सिद्धम् ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथ माषेभ्यो गा वारयति
इति । पश्यत्वय यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुव सस्य विनाश सस्य विनाशे

विवक्ष्यते इत्यतन्त्व तमनिर्देश मन्यते ॥ कर्मणो यदीप्सितमिति । भा ।
तत्र कर्मसज्ञा निमित्तमेवापादानसज्ञाया इति माणवके प्रवर्त्तते । ततस्त-
स्येप्सितस्याग्नेरपादानसज्ञा इत्यर्थ ॥ ईप्सितेप्सितमिति । भा । वारयितुर्य-
दीप्सित कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थ । शेषषष्ठ्या चात्र समास । अन्यथा

तमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात् कर्मसज्ञा । अयमपि प्रपञ्च । अस्ति ह्यत्रापि
बुद्धिव्यवस्थितोऽपाय कथ पश्यत्वय यदि गाव क्षेत्रे गच्छेयुर्ध्रुव सस्य विनाश

भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वमीप्सिततमत्वं तच्च नाप्राविति ॥ ननु कर्तृग्रहणात् सिद्धमेतत् प्रकृतसूत्रे इवेप्सितेति कर्मणा कर्तुराक्षेपेणैव सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृते धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयस्यैव ग्रहणादिति चेन्न। लघुना तमग्रहणेन कर्तुरित्यस्य प्रत्याख्याने तात्पर्य्यादित्याहुः ॥ भाष्ये

पश्यत्ययमिति । (भा)

विचारयतीत्यर्थः ॥

चैत्र विषाद् वारयतीति प्रयोगो भवत्येव। विषस्य विषत्वेन इच्छाविषयत्वाभावेऽपि भक्ष्यत्वेन इच्छा विषयत्वात् ॥

ऽधर्मस्यैव राजभयं च। स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्त्तयति। तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

त्वेन च पूजायामिति निषेधः स्यात्॥ कर्तुरिति। भा। प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात् कर्मसञ्ज्ञाया प्रकर्षो विवक्ष्यत एव। तत्र द्वयोः सञ्ज्ञयोः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसञ्ज्ञा ॥

सस्य विनाशेऽधर्मस्य राजभयं च स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्त्तयतीत्यतो न चोदनीयं प्रत्युदाहरणे क्षेत्रस्याधिकरणसञ्ज्ञा भविष्यतीति ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति।१।४।२८॥

"अन्तर्द्धि" व्यवधानम "यस्य च भावेन" (२ । ३ । ३७) इति सप्तमी ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ मातुर्निलीयते कृष्ण ।

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अयमपि योग शक्योऽ-

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्धत्ते इति । भा । तिरोभवतीत्यर्थ ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्धाविति सप्तमी येनेति कर्त्तरि तृतीया । न च कृद्योगे षष्ठीप्रसङ्ग । उभयप्राप्तौ कर्मण्ये-

---

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्धाविति नेय निमित्तात् कर्मयोग इति सप्तमी । यथा हि वेतनेन धान्य लुनातीत्यत्र वेतनस्य धान्येन योगोऽस्ति तथेहाप्यदर्शनमिच्छतीति इच्छाकर्मणाऽदर्शनेनान्तर्धियोगो नास्ति। अथादर्शनस्य यत्कर्म आत्माख्य आत्मनोऽदर्शनमिच्छतीति तेनान्तर्द्धेर्योगोऽस्ति यस्यैवादर्शन तस्यैवान्तर्धानमित्युच्यते । एवमपि निमित्तात् कर्मयोग इति किं निमित्त गृह्यते । कारण प्रयोजन वा । कारण चेज्ज्ञाप्येन वद्ध । अत्रापि प्राप्नोति य एव वध्यते तत्रैव ज्ञाप्यमिति तस्मात् प्रयोजनस्य तत्र ग्रहणम् । यथा चर्मणि द्वीपिन हन्ति इति चर्म द्वीपि

येन (भा)

इति सौत्री तृतीया । उभयो प्रयोगाभावेन "उभयप्राप्तौ" (२ । ३ । ६६) इत्यस्याप्रवृत्ते । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरिति "आत्ममाने" (३ । २ । ८३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्तर्द्धिनिमित्तक यत्कर्तृकमात्मकर्मकादर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थ ॥ नन्वन्तर्धत्त इत्यस्य विभजत इत्यर्थेऽपादानत्व सिद्धतीत्यत आह

कृष्णाकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थ । धात्वर्थदर्शनक

वक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यत्वय यदि मामुपाध्याय

वेति नियमात् । व्यवधाने सति यत् कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तत् कारकमपादान स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्ण । लीङश्लेषणे दैवादिक ।

दर्शनस्य प्रयोजनम् । इह तु अन्तर्धानमदर्शनस्य कारणम् । अन्तर्हित खल्वसौ न दृश्यते । तस्माद्विषयसप्तम्येषा सत्सप्तमी वा । येनेति कर्त्तरि तृतीया । ननु च दर्शनेन योगात् कर्तृकर्म्मणो कृतीति षष्ठाभाव्यम् । उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म त्वत्रादर्शनस्यात्मा। नन्वात्मने इति न श्रूयते । सा आपि येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायामात्मन इति गम्यते । अन्तर्धिनिमित्तमिति । अन्तर्धिना कारणेनेत्यर्थ । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासाप्रायदर्शनमिति प्रथमा । अथवा बहुव्रीहिर दर्शनस्य समानाधिकरण विशेषण सूत्रेऽनुपात्तोऽपि तच्छब्दो यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् लभ्यत एवेत्याह " तत् कारकम " इति । " अन्तर्धत्त " इति । तिरोभवतीत्यर्थ । " निलीयत " इति । लीङ् श्लेषणे दैवादिक ।

तिरोभवतीति । (कै)

आत्मकर्मकोपाध्यायकर्तृकदर्शनाभावेच्छया तिरोभवतीत्यर्थ । निवृत्तिपूर्वकतिरोभवने धातोर्वृत्ते "ध्रुवम्" इति सूत्रेणैव सिद्ध-मिति बोद्धुम ॥

त्तौत्रापादानम । तत्पूर्व्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थ । तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमतम । दर्शने मातृकर्तृकत्वप्रत्यासत्तिगम्यम् ॥

पश्यति ध्रुव प्रेषणमुपालम्भो वेति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्त्तते । तत्र ध्रुवमपाये अपादानम् (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम ॥

अत्रान्तर्धाविति चिन्त्यप्रयोजनम् । न दिदृक्षते चोरान् इत्यत्र हि परत्वात् कर्मता सिद्धा । इच्छतीति किम् । इच्छायामसत्या सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

"चौरान्नदिदृक्षते" इति । आत्मान ते मा द्राक्षुरित्येवमर्थम् ॥ ननु परत्वात् कर्मसञ्ज्ञा भविष्यति । सत्यम् । अयमपि प्रपञ्च कथ पश्यत्येव यद्युपाध्याय पश्येद् ध्रुव मे प्रेषणमुपालम्भो वा भवेदिति स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्त्तते । येनेत्यस्मिन्नसत्यदर्शनमिच्छत शिष्यस्यैव स्यात् । ध्रुवमित्यनु-वर्त्तिष्यते एव तर्हि सूत्रस्यावाचकत्व मा भूत् । असति हि तस्मिन् अन्तर्धौ ध्रुवमपादानसञ्ज्ञ भवति तच्चेद् ध्रुवमदर्शनमिच्छतीत्यर्थ स्यात् । न च ध्रुवमिच्छति यच्चेच्छति न तदध्रुवमित्यवाचक स्यात ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ ॥

व्यापार इति । (कै)

उपयुज्यते फलाय इति व्युत्पत्तेरिति भाव ॥

आरम्भकाः । (कै)

गीतश्रोतृणा मध्ये मुख्या ॥

यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । (कै)

"प्रवृत्तिर"त्र व्यापारसामान्य "यत्नेन" इत्यस्य अति यत्नेनेत्यर्थ ॥

व्यापारमात्रे इति । (कै)

कारकाधिकारादिति भाव ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ २९ ॥ उपाध्यायादधीते । उच्चारणोत्तर-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ ॥ उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति । उपयोग इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोग । आतश्चोपयोगो यदारम्भका रङ्ग गच्छन्ति नटस्य श्रोष्यामो ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति । एव तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वस्योप-

---

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ ॥ उपयोगो व्यापार स चावशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्ग गच्छन्तीति । रङ्ग सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थ ॥ प्रकर्षगतिरिति । भा । व्यापारमात्रे सत्ये

ग्रन्थार्थधारणार्थमिति । (कै)

यदा तु नटादिभ्योऽपि तथाध्ययन तदा नटाच्छृणोतीति भवत्येवेति बोध्यम ॥

अयमर्थ इति । (कै)

उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढिरन्यत्र तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थ ॥

नियमः । (कै)

भिक्षाचरणशुश्रूष्यादि । इद च तत्तद्विधाश्रवणानियमाना-मुपलक्षणमित्याहु ॥

उभयथेति । (कै)

नट विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्व कुलाल-पितृवदन्यथासिद्धत्वसम्भावनया वा कारकत्वमिति भाव ॥ भाष्ये

कालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ । उच्चारणा-

---

योगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो य उपयोग इति । कश्च साधीय । यो शास्त्रार्थयो ॥ अथवोपयोग को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वक । तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते स एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ॥ किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् । कश्चात्र विशेष । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग ।

उपयोगग्रहण विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्-ग्रहण स उपयोग । अथवेति । भा । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वक विद्याग्रहणम् । किं पुनरिति । भा । उभयथा सम्भावाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्न । यद्यपक्रामतीति । भा । यथा फल वृक्षादपक्रान्त न पुनर्वृक्षे तद्भवति

अनुयोगे इति । (भा)

*अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थ ॥

कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इति । (भा)

अपादानादिभिरसङ्कीर्त्तितत्व च तत्प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायामिव सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्य्यम । कर्मयुक्तांशोऽपि तत्र परिगणनलभ्य एवेति बोध्यम ॥

अस्तु तर्हि कारकमिति । (भा)

गीतद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद् द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरिति तद्विवक्षैवेति भाव ॥

अयोऽत्रापादानम् । अपादानत्वेनैव बोध सर्वत्र । उपाध्यायान्नि सरन्त ग्रन्थमधीतेरर्थ । अतिप्रसङ्गस्यानभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम् ॥

वा ॥ आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसञ्ज्ञा प्राप्नोति (१ । ४ । ५१) ॥ अस्तु तर्ह्यकारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवच नानर्थक्यम् । वा । यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम । ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इति । नैष दोष । परिगणन तत्र क्रियते ।

एव शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थ । सन्ततत्वादिति । भा । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमाना श्रोतु पुन पुन श्रोत्रप्रदेश गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूप जातिस्फोटरूप वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थ ॥ कथमेति । भा । यथा ज्वाला रूप ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमान सादृश्यात् तत्वेनाध्यवसीयमान सन्तत

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । (भा)

अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एव चापक्रमजनितविश्लेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्यापादानत्व सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्त शब्दजातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भाव ॥ शब्दानामपक्रमण न युक्तमिति शङ्कते

यद्यपेति ॥ (भा)

शब्दस्य व्यञ्जकाध्वनय इति । (कै)

पुन पुनरुत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भाव ॥ ननु तेषा भिन्नत्वात् कथ तद्रूपानुसक्तस्य स्फोटस्य स एवायमित्येकता प्रत्ययोऽत आह

सादृश्यादिति ॥ (कै)

यथा ज्वालारूपमिति । (कै)

प्रतिक्षण विनश्यदपीत्यर्थ ॥

दुहि याचि रुधि प्रच्छि भिक्षि चिञाम्

इति ॥ अयमपि योग शक्योऽवक्तुम । कथम उपाध्यायादधीत इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति कि नात्यन्तायापक्रामति । सन्ततत्वात् ॥ अथवा ज्योतिवज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि सन्तता-न्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा-चोक्तम ।

" वायोरणूना ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
केषाञ्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित " इति ॥

सन्ततमिति । (कै)

तथा व्यवहारविषय इति भाव ॥ *वायो कश्चित् परमाणूना शब्दतन्मात्रादिरूपाणा केचित् । कश्चिद् ज्ञानस्य शब्दत्वमिष्यते ॥

तदुक्त हरिणा

---

* वायोरणूना ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
केश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित ॥
लब्धक्रिय प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्त्तिना ।
स्थानेष्वभिहितो वायु शब्दत्व प्रतिपद्यते ॥
तस्य कारणसामर्थ्याद्वेगप्रचयधर्मिण ।
सन्निपाताद्विभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्त्तय ॥
अणव सर्वशक्तित्वाद्भेदससर्गवृत्तय ।
छायातपतम शब्दभावेन परिणामिन ॥
स्वशक्तौ व्यज्यमानाया प्रयत्नेन समीरिता ।
अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्या परमाणव ॥
अथेदमान्तर ज्ञान सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन निवर्त्तते ॥
स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागत ।
वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्य्यते ॥
अन्त करणतत्त्वस्य वायुराश्रयता गत ।
तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसैव विवर्त्तते ॥
विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपै पृथग्विधै ।
प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ॥
अजस्रवृत्तिर्य शब्द सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यते । (नोपलभ्यते)
व्यञ्जनाद्वायरिव स स्वनिमित्तात्प्रतीयते ॥

"लब्धक्रिय' प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्त्तिना ।
स्थानेष्वभिहतो वायु शब्दत्व प्रतिपद्यते ॥"

वक्तुरिच्छा इत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दत्वोपपत्तिरुक्ता ॥ तथा

तस्य प्राणे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता ।
विवर्त्तमाना स्थानेषु सैषा भेद प्रपद्यते ॥
शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी ।
यन्नेत्र प्रतिभात्माय भेदरूप प्रतीयते ॥
षड्जादिभेद शब्देन
व्याख्यातो रूप्यते यत ।
तस्मादर्थविधा सर्वा
शब्दमात्रा सुनिश्चिता ॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदु ।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्त्तत ॥

इति कर्त्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यपाश्रया ।
या पूर्वाहितसस्कारो बालोऽपि प्रतिपद्यते ॥
आद्य करणविन्यास प्राणस्योर्द्ध समीरणम् ।
स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञान सर्व शब्देन भासते ॥
वागरूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाश प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥
सा सर्वविद्या शिल्पाना कलाना चोपबन्धनी ।
तद्वशादभिनिष्पत्तौ सर्व वस्तु विभज्यते ॥

"अणव सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तय ।
छायातपतम शब्दभावेन परिणामिन ।
स्वशक्तौ व्यज्यमानाया प्रयत्नेन समीरिता ।
अभ्राणीव प्रतीयन्ते शब्दाख्या परमाणव ॥"

सैषा ससारिणा सज्ञा बहिरन्तश्च वर्त्तते ।
तन्मात्रामप्यतिक्रान्ते चैतन्य सर्वजन्तुषु ॥
अर्थक्रियासु वाक् सर्वा
समीहयति देहिन ।
तदुत्क्रान्तौ विसज्ञोऽय
दृश्यते काष्ठकुड्यवत् ॥
प्रविभागे यथा कर्त्ता तथा कार्ये प्रवर्त्तते ।
अविभागे तथा सैव कार्यत्वेनावतिष्ठते ॥
स्वमात्रा परमात्रा वा श्रुत्या प्रक्रम्यते यथा ।
तथैव रूढतामेति तया ह्यर्थो विधीयते ॥
अत्यन्तमतथाभूते निमित्ते श्रुत्युपाश्रयात् ।
दृश्यतेऽलातचक्रादौ वस्त्वाकारनिरूपणा ॥
अपि प्रयोक्तुरात्मान शब्दमन्तरवस्थितम् ।
प्राहुर्महान्तमृषभ येन सायुज्यमिष्यते ॥
तस्माद्य शब्दसस्कार सा सिद्धि परमात्मन ।
तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्नुते ॥

अन्तर्वर्त्तिना प्रयत्नेनोर्ध्वमुदीरित प्राणो वायुस्तेजसानुगृहीत शब्दता-मापद्य शब्दघनसहन्यमानया प्रकाशमात्रया युक्तस्यान्त सन्निवेशिन शब्दस्याविभक्त बिम्बमुपगृह्णातीत्येकेषा मतम् ॥

तथा

[1]"अथायमन्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन [2]विवर्त्तते ॥"

"ज्ञाता" वृत्तिविशिष्टमन्तःकरणम् ॥

---

१ "अथेदमान्तरं ज्ञानम्" इति पाठोऽप्यस्ति ॥
२ निवर्त्तते ॥

नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुरूर्ध्वमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति तेन चान्तःस्थितशब्दस्य कत्वादिनाभिव्यक्तिरित्यपरमतम् ॥

आचार्य्यः खल्वप्याह

"आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्" इति ॥

अपर आह । मनोऽभिहतः कायाग्निः प्राणमुदीरयति स नाभेरुद्यन्मूर्धन्यभिहतोऽन्येन पुनरुद्यताभिहन्यमानः ख इति क इति वा ध्वनिः सम्पद्यत इति ॥

सूक्ष्मो वायुरिव सर्वमूर्त्तीनामन्तर्बहिश्च ध्वनिरवस्थितः । स एव कैश्चिदाकाश इति पठ्यते । तत्र यथा सूक्ष्मस्य वायोर्व्यजनादभिव्यक्तिः तथा सूक्ष्मो ध्वनिः स्वनिमित्तैरभिव्यक्तप्रचितप्रक्रियारूपः श्रोत्रदेशं प्राप्त उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

शब्दः प्राणाधिष्ठानो बुद्ध्यधिष्ठानश्च ताभ्यां प्राणबुद्धिशक्तिभ्यामभिव्यक्तोऽर्थं प्रत्याययति तत्र बुद्धितत्त्वान्तरासन्निविष्टः प्राण ऊर्ध्वमभिप्रवृत्तस्तत्तत् स्थानेषु प्रयत्नानुविधाय्याघातेनानित्यशब्दरूपेण विवर्त्तते स च प्राप्तविवर्त्तः पृथिवीकललन्यग्रोधादिवद्भेदं प्राप्य परस्मिन् शब्दात्मनि भेदानुरागं सन्निवेशयति ॥

"स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागत"

"तेजसा" जाठरेण । "पाकम्" दाहम् ॥

"वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्य्यते"

असौ स वृत्तिमनोयुत प्राणस्तदाह

सर्वा अप्यर्थजातय सूक्ष्मरूपेण शब्दाधिष्ठाना । ता किलात्माभिव्यक्तिमधिष्ठानपरिणामे स प्रतिलभमाना वाच्यवाचकभावरूपेण भेदेन प्रतीयन्ते ॥ एव ह्याह

"वागेवार्थं पश्यति वाग् ब्रवीति वागेवार्थं सन्निहित सन्तनोति । वाचैव विश्व बहुरूप निबद्ध तदेतदेक प्रविभज्योपभुङ्क्ते" इति ॥

सविज्ञातपदनिबन्धनो हि सर्वोऽर्थ शब्देन निरूप्यमाणो व्यवहारमवतरति । अत एव असविज्ञातपदाना विशेषावधारण निबन्धनपदप्रत्ययमन्तरेण न जायते । गोपालादयोऽपि हि निबन्धनपदानि प्रकल्प्य गवादिविशेषविषय व्यवहारमीहन्ते । तस्मात् सर्वत्र शब्दाध्यारूढो भेदवानर्थ शब्दशक्तिसंस्पृष्ट शब्दविषयया बुद्ध्या प्रकाश्यत इत्यर्थ ॥

यथैव मृद्धर्मसमन्वयान्मृद्विवर्त्तघट व्यवस्थापयन्ति तथैवाम्नाये सम्भृतभोग्यभोक्तृशक्तेर्वागात्मनो बहुधा करणत्वमाम्नात सर्वत्र शब्दमात्रासमन्वयात् । तमाम्नायमेवाह छन्दोभ्य इति ॥ अन्यत्रापि । "ऋङ्मयो यजुर्मय सामसय वैराज पुरुषो वै यत्तत्स्वैता लोक एणास्तिस आहुतयस्ता वै त्रयो लोका" इति ॥ तथा "एष वै छन्दस्य साममय प्रथमो वैराज पुरुषो योऽन्नमसृजत तस्मात् पशवोऽजायन्त पशुभ्यो वनस्पतयो वनस्पतिभ्यो दिश" इति ऋग्वर्णोऽपि

"वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वाच इत् सर्वममृत यच्च मर्त्यम्" इति ॥ पुराकल्पोऽप्याह

"विभज्य बहुधात्मान स छन्दस्य प्रजापति ।
छन्दोमयीभिर्मात्राभिर्बहुधैव विवेश तम् ॥

"अन्त करणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गत ।
तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसा सोऽपि पच्यते ॥"

तद्धर्मेण दाहेन दाहवशादेव ॥

१ तेजसैव विवर्त्तते ॥

शाब्दी वाग् भूयसी येषु पुरुषेषु व्यवस्थिता ।
अधिक वर्त्तते तेषु पुण्य रूप प्रजापते ॥
प्राजापत्य महत्तेजस्तत्पात्रैरिव सवृतम् ।
शरीरभेदे विदुषा स्वा योनिमुपधावति ॥
यदेतन्मण्डल भास्वद्धाम चित्रस्य राधस ।
तद्भावमभिसम्भूय विद्याया प्रतिलीयते" ॥
"भेदोद्ग्राहविवर्त्तेन लब्धाकारपरिग्रहा ।
आम्नाता सर्वविद्यासु वागेव प्रकृति परा ॥
एकत्वमभिनिष्क्रान्ता वाङ्नेत्रा वाङ्निबन्धना ।
पृथगवदवभासन्ते वाग्विभागा गवादय ॥
षड्द्वारा षडधिष्ठाना षट्प्रबोधा षडव्ययाम् ।
ते मृत्युमतिवर्त्तन्ते ये वै वाचमुपासत" ॥
"प्रविभज्यात्मनात्मान सृष्ट्वा भावान् पृथग्विधान् ।
सर्वेश्वर सर्वमय स्वप्ने भोक्ता प्रवर्त्तते" ॥
सर्वो हि विकार आत्ममात्रेति केषाञ्चिद्दर्शनम् ।

स च प्रतिपुरुषमन्त सन्निविष्टो वाह्य इव प्रत्यवभासते वस्तुतस्तस्यैकत्वादमूर्त्तत्वादरूपत्वाच्च व्यवहारमात्रमिदमन्तर्वहिरिति अपरेषा मतम् ॥ एकस्य चितितत्त्वस्याय परिणाम इत्यादि स्वमात्रा वादिना दर्शनम् ॥ चैतन्य मूलयोनि (नी)ति आद्योदरसवत्प्रविभज्यत इत्येकेषा मतम् ॥ अन्येषा तु

"विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपे पृथग् विधे"

"श्रुतिरूपे" ध्वनिरूपे सहेति शेष ॥

"प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते" इति ।

"प्राण" सवृत्तिकमनोरूपान्तःकरणयुत । एतावतैव ज्ञानस्य शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

दर्शनं यथा महतोऽग्नेर्विस्फुलिङ्गा सूक्ष्मा वायोरभ्रसङ्घातस्चन्द्रकान्तादिभागिन्यस्तोयधारा पृथिव्या वासावारोहप्रसवान्यग्रोधा इत्येवमादिपरमात्रावादिना विद्याभाष्येभ्य प्रतिपत्तव्यम् । एवम्भूत सर्वोऽपि प्रपञ्च यथा श्रुत्या प्रकम्प्यते । श्रुत्यान्त सन्निवेशिना शब्देन सुखदु खादिभावेन प्राणिषु बहुधा प्रकम्प्यते दर्श्यते स तथैव तत्र शब्दे रूढतामेति । अत एव तया श्रुत्यार्थो विधीयते निश्चीयते न शक्नोर्यत इत्यर्थ ॥ श्रुतौ सर्वमर्थस्वरूप सन्निविष्ठ यत सा तमर्थं जनयतीव स हि तस्या प्रत्याय्यात्मनानित्यमवस्थित । न हि वाह्य वस्तुगत सत्त्व श्रुतिरपेक्षते । यथा सर्वप्रदेशव्यापिक्रियाया शब्दभावनानुगतायामलातचक्रादिश्रुतिरवतिष्ठमाना व्यावहारिकाणा तेषा शब्दाना स्वानुगतार्थेनार्थवत्ता प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या कल्पितो वस्त्वाकार सत्यप्यनुमानवलीयस्त्वे रूढो भवति । अत्यन्तासत्सु च शशविषाणादिषु श्रुतिरेवार्थं नयति प्रत्यक्षविरोधेऽपि । एव च सर्वत्र प्रत्यक्षसिद्धेऽत्यन्तसिद्धे वार्थे वोधोपयोगिशब्द एव कारणमिति तात्पर्य्यम् ॥

इह द्वौ शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च तत्राद्यो व्यावहारिक पुरुषस्य वागात्मन प्रतिविम्बोपग्राही अन्यस्तु सर्वव्यवहारयोनि सहृतक्रम सर्वेषामन्त सन्निवेशी प्रभवो विकाराणामाश्रय ॥ सर्वकर्मणामधिष्ठान सुखदु खयो सर्वत्राप्रतिहितकार्य्यशक्ति परिगृहीतभोगक्षेत्रावधि सर्वमूर्त्तीनामपरिणामा प्रकृत्ति बोधरूपतया नित्यप्रवृत्तप्रत्यवभासप्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्या पर्य्यन्यवदम्भिवच्च प्रसवोच्छेदशक्तियुक्त सर्वेश्वर सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभ-

दर्शनम् (कै)

सिद्धान्त ॥

प्रवाद: । (कै)

शास्त्राणि ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावीदृशबुद्धिकृतापायविवक्षानभिधानान्नेति नाति प्रसङ्ग ॥

तस्मिन् खलु वाग् योगविदो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीन् अत्यन्त सङ्सृज्यन्ते ॥ आह च

"चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा" (ऋग्वेद ४ । ५८ । ३) इत्यादि ऋग्वर्णा ॥

व्यवस्थितसाधुभावे हि शब्दतत्त्वे सन्क्रियमाणेऽपभ्रंशापगमादाविर्भूते धर्मविशेषे नियतोऽभ्युदय । तदभ्यासाच्च शब्दपूर्वक योगमधिगम्यप्रतिभातत्त्वप्रभवा भावविकारप्रकृतिसत्ता साध्यसाधनशक्तियुक्ता सम्यगवबुध्य नियत क्षेममाप्नोतीत्यर्थ । आह च

"प्राणवृत्तिमतिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे व्यवस्थित ।
क्रमसंहारयोगेन संहृत्यात्मानमात्मनि ॥
वाच संस्कारमादाय वाच स्थाने निवेश्य च ।
विभज्य बन्धनान्यस्या कृत्वा ता छिन्नबन्धनाम् ॥
ज्योतिरान्तरमासाद्य छिन्नग्रन्थिपरिग्रहम् ।
परेण ज्योतिषैकत्व छित्वा ग्रन्थीन् प्रपद्यत" इति ॥

"वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमा नो वाच व्याकुर्विति । सोऽब्रवीद् वर वृणै मह्य चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायव सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादिय व्याकृता वाग् उद्यते । तै स ६ । ४ । ७ । ३ ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

ननूपादानकारणे समवेततयोत्पद्यमानस्य कथं ततोपक्रम इत्यत आह

लोकेति । (कै)

यथा वृक्षजन्ये फले वृक्षादपक्रान्तत्वव्यवहार ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृति । १ । ४ । ३० ॥ ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । उपा-

---

जनिकर्त्तुः प्रकृति । १ । ४ ३० ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ।

जनिकर्त्तुः प्रकृति । १ ४ । ३० ॥ अपक्रामन्ति ता इति । भा ।
लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छती

जनिकर्त्तुः प्रकृति । १ । ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरुपादान
स्यात् । पुत्रात् प्रमोदो जायते । इह जनिरुत्पत्ति । जनिरुत्पत्ति-
रुद्भव इत्यमर । इञ्जादिभ्य इति जनेर्भावे इञ् जनिघसिभ्यामित्यादि
सूत्रेणेण् वा । जनिवध्योश्च इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्या कर्त्तेति षष्ठीतत्-

---

जनिकर्त्तुः प्रकृति । १ । ४ । ३० ॥ जने कर्त्ता जनिकर्त्तेति कर्मणि
षष्ठ्या समास । अयमेव च निर्देशो ज्ञापयति "कर्त्तरि चे" ति प्रतिषेधो
नित्य इति । क पुनरसावित्यत आह "जन्यर्थस्येति" । एतदुक्त भवति ।
जनिशब्दोऽयमिञ्जादिभ्य इति जनेर्भाव इञमुत्पाद्य व्युत्पादित । "जनि

तन्त्राश्रयाः । (कै)

शास्त्राश्रया ॥ "तर्काश्रया" इति पाठेऽपि स एवार्थ ॥

तचास्तीति । (कै)

जन्मोत्तरमिति भाव ॥

दानकारणमत्रापादानम् । जनिकर्त्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात् । सूत्रे प्रकृति-रुपादानकारणम् । ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरितिबोध ।

कथ गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते इति ।

त्युच्यते । तर्काश्रयस्तु प्रक्रियाभिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसम-वेत कारणेभ्योऽपृथग्देश कार्य्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्य्यस्यापक्रम साख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमान्ना-

---

पुरुष । कर्त्तरि चेति प्रतिषेधस्त्वनित्य अत एव ज्ञापकात् । यद्वा शेषषष्ठ्या समासोऽयम निषेधस्तु कर्मषष्ठीविषय इति "कारक" इति सूत्रे कैयट । तथा चार्थमात्रस्य ग्रहणाद्धात्वन्तरयोगेऽपि भवति श्रङ्गादङ्गात् सम्भवतीति यथा । एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति इका निर्देशेऽयमित्याश्रित्य

वध्योश्च" इतिवृद्धिप्रतिषेध । जन्यार्थवाची न तु "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" इति इक्प्रत्ययान्त । गमहनेत्युपधालोपप्रसङ्गात् । नाप्यागन्तुकेनेकारेण धातोर्निर्देश । शब्दात्मकस्य धातो कर्त्रा सम्बन्धायोगात् । अथाप्यर्थ-द्वारको योग स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्य्यायस्य । अङ्गादङ्गात् सम्भवोऽस्तीति । अर्थग्रहणे त्वत्रापि भवतीति । "प्रकृति"

द्रव्यान्तरारम्भेति । (कै)

खण्डपटादिरीत्येत्यर्थः ॥

परिणामेति । (कै)

साङ्ख्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात् पदार्थानां गोरोमादेस्तत्तद-वस्थापूर्वरूपेण परिणाम इति भावः ॥

ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त इत्यर्थः । निःसरणं लोकप्रसिद्धाश्रय

अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्त-तत्वात् । अथवान्यास्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

त्यपक्रम ॥ यदीति । भा । यद्यतोपक्रामतितत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसि-द्धम् । इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः ॥ सन्ततत्वादिति । भा । अविच्छे

गमहनेत्युपधालोपः अर्थासङ्गतिं चोद्भावयन्तो मीमांसावार्त्तिककाराः समा-हिताः । अत्र प्रकृतिग्रहणमुपादानमात्रपरमित्येके । अत एव "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधाद्" (वेदान्तदर्शन—अ १ । पा ४ । सु २३) इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानतया "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"

इत्यस्य विवरणं "कारणम्" इति । उपादानकारणमित्यर्थः । अन्ये तु ध्रुवग्रहणमनुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतिग्रहणं कारणमात्र-परिग्रहार्थं वर्णयन्ति । अत एव वृत्तावुक्तं कारणमिति न पुनरुपादान-कारणमिति । तेन च पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावपि भवतीति । किं पुनः सत् जायते उतासत् । न तावत्सत् । जन्म वैयर्थ्यात् । यदि

जन्मायोगादिति । (कै)

वैकल्यादिति भाव ॥

कर्तृत्वासम्भवादिति । (कै)

किं चैवं शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्ग । किं चैतन्मते कलिकावस्थायामसत एव गन्धस्य विकलावस्थायामुत्पत्तिर्वाच्या । एवं च सर्वपुष्पेषु विकलमात्रेण गन्धोत्पत्त्यापत्ति । एवं वालोऽविद्यमानस्य

यद्यस्माज्जायते ततो निर्गच्छति इति लोकव्यवहारात् । स च व्यवहार

दादित्यर्थ । यथा बिलाद्दीर्घभोगी भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थ ॥ अथवेति । भा । क्षणिकपक्ष द्रव्यान्तरारम्भपक्ष वा परिणामपक्ष वाश्रित्यैतदुक्तमित्याह ॥ ननु सतो वालायोगादसतस्य

इति पञ्चमीमुपष्टम्भिकामाह । अन्ये तु पुत्रात् प्रमोदो जायते इतिवृत्तिस्वरसात् प्रकृतिशब्दकारणमात्रपर इत्याह । अस्मिंश्च पक्षे यतो वेति सामान्यशब्दोऽपि उपादानरूपविशेषपर "छागो वा मन्त्रवर्णात्" (मीमांसाद—अ ६ । पा ८ । सू ३१) इति शास्त्रन्यायात् । "अहमेव

जन्मन प्रागेव सत् किं जन्मना । अथैवमपि जन्म जायस्व जायस्व इत्येव घटो जायते । नाप्यसत् । असत कर्तृत्वायोगात् । शशविषाणादेरपि जन्मप्रसङ्गाच्च ॥ उक्तमत्र—

"पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।
सम्मूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥"

शुक्रशोणितादेर्यौवने उत्पत्तौ तृतीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ उत्तरम्

बुद्धीति ॥ (कै)

कारकरूपम् । (कै)

कारकत्वम् ॥

उपादानकारणविषय एवेति भाष्यमतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्व बोध्यम् ॥

कर्तृता सम्भवात् पञ्चान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायते इति प्रयोग । नैष दोष । बुद्धिव्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियाया कारकरूपोपगमात् ॥

वक्ष्याम" इति सामानाधिकरण्य श्रूयते तच्च चतुर्धा भ्रमे । बाधायामभेदे तादात्म्ये च । प्रकृते तादात्म्ये । भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्त्वाकत्व आविद्यक सम्बन्धविशेषो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमीमांसाया स्पष्टम् ॥

इति । एतच्च "आत्मद्वत" इत्यत्र उपपादयिष्याम । किञ्च अस्माकमनेन दुस्तर्केण । अस्ति तावच्छृङ्गाच्छरो जायत इति प्रयोग स उपपादनीय इत्येतावत् । अयमपि प्रपञ्च । लोके हि यद् यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते । लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण शब्दप्रयोग । अर्थतत्त्व तु तथाभवत्वन्यथा वा ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भेद एवापामिति । (कै)

सादृश्यमूलकोऽपि नाभेदाध्यवसाय इति भाव ॥

भुव प्रभव । १ । ४ । ३१ ॥ हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थ । तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम् । हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृक प्रथम प्रकाश इति बोध । हिमवतो नि सरमाणा प्रकाशत इति वार्थ ॥ प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ वाक्यैकदेशन्यायेन बोध । पञ्च-

---

भुव प्रभव । १ । ४ । ३१ ॥ अयमपि योग शक्योऽवक्तुम् । कथ

भुव प्रभव । १ । ४ । ३१ ॥ सन्ततत्वादिति । भा । सादृश्यनिवन्धन-

---

भुव प्रभव । १ । ४ । ३१ ॥ भूकर्तृ प्रभव प्रागवत् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तसु उपक्षये । भावे क्त । विगतस्ता वितस्ता । अशोष्या इत्यर्थ । अत्रोपलभते कर्मव्यापारे प्रभवतिर्वर्त्तते । प्रकाशत इत्यर्थ । भीत्रार्थानामित्यारम्भेऽय समासूत्रीभाष्ये

भुव प्रभव । १ । ४ । ३१ ॥ भवन भू । सम्पदादित्वात् क्विप् । अत्रापि प्रशब्दो द्रष्टव्य । न हि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योग

ण्यर्थ स्यवन्तार्थक्रियाकर्म ॥ आसनात् प्रेक्षते इत्यादावुपदिश्य इत्याद्यर्था-धिकरण प्रथमार्थ । प्रासादादितो नि सरता चक्षुषा तद्वृत्त्या वा प्रेक्षत इति अर्थ । प्रासादस्थपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादावधिकत्वेनोपचर्य्यत इति भाष्यमतम् । वनाद् ग्रामो योजने योजन वा । अत्राव्यवहितोत्तरत्व पञ्चम्यर्थ । स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्व प्रथमासप्तम्योरर्थ । एव च वनाव्यव-हितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोध । कार्त्तिक्या आग्र-

हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादाप । यद्यपक्रामन्ति

तत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भादित्यर्थ ॥ अथवेति । भा । वस्तु-तोऽत्र भेद एवापायमिति भाव ॥

प्रत्याख्याता । तथाहि । चोरेभ्यो बिभेति । भयान्निवर्त्तत इत्यर्थ । त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थ । पराजयते । ग्लान्या । निवर्त्तत इत्यर्थ । वारयति । प्रवृत्तिम्प्रतिबध्नन निवर्त्तयति । निलीयते । निलय-नेन निवर्त्तते इत्यर्थ । अधीते । उपाध्यायान्नि सरन्त शब्दङ्गृह्णाती-त्यर्थ । ब्रह्मण प्रपञ्चो जायते इत्यत्रापि । ततोऽपक्रामति । यथा वृक्षात् फलमिति । लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणापायो बोध्य । प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वक नि सरणमर्थ । अत्रेद वक्तव्यम् । निवृत्तिनि सरणादिधात्व-न्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथा कथ चिदुक्तप्रयोगाणा सम-

कि तर्हि सोपसर्गस्य भुव । "कर्त्तेति" । भवत्यर्थस्य कर्त्तेत्यर्थ । भुवो वा धातो । कथ पुनर्धातोर्नाम कर्त्ता स्याद् धातुर्वै शब्द शब्देऽसम्भ-वेऽर्थे कार्य्य विज्ञास्यते । तस्तु उपपत्तये भावे क्त । विगतौ त्रस्ता वितस्ता

हायणीमासे इत्यत्र स्वावयवकत्व पञ्चम्यर्थ । स्वाव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्व सप्तम्यर्थ । कार्त्तिक्यवयवकत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्ति राग्रहायणीत्यर्थ । वनान्निष्कृत्य योजने गते ग्राम प्राप्य इति बोध । योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गत चेदिति शेष । कार्त्तिक्या इत्यादेरपि तत प्रभृति गते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति भाष्यमतम् । अत्र सर्वत्र भाष्यमते एवार्थे साधुत्व यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यात् ॥ सर्वत्र तत्तत्- कारकत्वाविवक्षाया यथा साधुत्वमिष्टमेवानभिधान चेतितत्त्वम् ॥

किं नात्यन्तरापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथवाऽन्याश्चान्याश्च प्रादु- र्भवन्ति ॥

र्थेनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वार । नटस्य शृणोतीति- वत् । न ह्युपाध्यायनटयो क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तु शक्य । अनभिधानशास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यान तु नातीव मनोरमम् । एव च जुगुप्साविराम इत्यादिवार्त्तिकमप्यावश्यारम्भनीयम् । तथाच सूत्रवार्त्तिक- मतमेवेह प्रबलमिति यावद्बाध साधु । तथा भुव भयहेतुरसोढ इत्यादि- सञ्ज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थक परत्वात् तत्तत् सञ्ज्ञा प्राप्तावपि शेषत्वविव- क्षाया न माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसञ्ज्ञाया वारणीयत्वादित्यवधेयम् ॥

इति । अशोध्येत्यर्थ । ‘प्रथमत उपलभ्यत इति’ । उपलभ्यते कर्म- व्यापारे प्रभवति प्रवर्त्तत इत्यर्थ । प्रकाशत इति यावत् । एतेन जन्यर्थां- भावात् पूर्वेणासिद्ध दर्शयति । अनेकार्थत्वाद् धातूनामस्मिन्नर्थे वृत्ति । अयमपि प्रपञ्च । कथ भवनपूर्वके निःसरणे प्रभवतिर्वर्त्तते ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥

नन्वसत्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह

उपाध्यायायेति ॥ (कै)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कारकचतुर्थ्या सम्प्रदानत्वप्रक्तिमानर्थं । सा प्रक्तिश्च तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा 'कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रात् । कर्मनिष्ठेत्यनेन कर्मचतुर्थीं निमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुतेर्बलवत्व बोध्यते । अत एव श्रौते सोमे मैत्रावरुणो दण्ड प्रयच्छतीत्यादौ दण्डदान न प्रतिपत्ति किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थी श्रुत्या मैत्रा-

---

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहण किम

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहणमिति । भा । उपाध्यायाय गा ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति सम्बध्नाति ईप्सति वा तत्कारक सम्प्रदान स्यात् । न च युगपत् कर्मत्व करणत्व च कर्ममिति वाच्यम् । क्रियाभेदेनाविरोधात् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा करणभूतेनेति कथ पुनरेकमेव वस्तु युगपत् कर्म च करण च भवति क्रियाभेदात् दानक्रियाया करणम । दीयमानया हि गवा शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति

करणभूतयेति । (कै)

स्वरूपकथनम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

दानक्रियाभिप्रेतगम्योपाध्यायोऽभिप्रेत इति तस्य क्रियासम्बन्धो वहिरङ्ग इति भाव ॥

वरणसंस्कारकमिति मीमांसका । यत्तु तत्तद्धात्वर्थकर्मसम्बन्धजन्यफल गोलाभक्तसुखादितद्भागित्वेन य इच्छाविषय स सम्प्रदानमिति । तन्न । सूत्राक्षरैर्वाच्यस्योक्तार्थालाभात् । तथा शाब्दबोधाभावाच्च । यदपि इच्छा-विषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति । तदपि न । देवो रूपवान् इत्यादौ उद्देश्यविधेय-भावेनान्वयात् । देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीते । तस्मादु-द्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्ध पदार्थान्तरमेव । क्वचिद्

र्थम् । यमभिप्रैति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा

यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्याय । तत्र परत्वाद् गो कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति

दानक्रियाया हि कर्म । अभिप्रापणक्रियाया करणम । दीयमानया गवा हि शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति । उपाध्यायाय गा ददाति । अत्राभिप्रैतीति पद त्रयम् । न तु समास । उदात्तवता गतिमता च तिङा गते समासो वक्तव्य

सम्बध्नाति ईप्सति वा अभिप्रपूर्वो हि इण ईप्सतिना समानार्थ । अभि-प्रेतमित्युक्ते ईप्सितमिति गम्यते । उक्तञ्च

"अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्ग कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमितिभ्या वा लभते सम्प्रदानताम् ॥"

नन्वेवमिति । (कै)

दायोग एव सम्प्रदानत्वमित्यस्यानाश्रयणादिति भाव ॥

प्रकर्षयोगः । (कै)

सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोग. ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति । (कै)

सिद्धान्तेऽप्यनुवादत्वेनेदानीमपि तत्त्वमेवेति भाव ॥ अत्र

इच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत् । विप्राय गा ददाति इत्यादौ विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यता निरूपक दानमिति बोध । स्वत्वोद्देश्यता-निरूपकत्व सम्बन्ध । सम्प्रदानविप्रीयमिति विप्रसम्प्रदानकमिति वा बोध । क्रियाकारकभाव सम्बन्ध इति द्वितीयोक्तादिशोचितम् । पितृभ्य श्राद्ध दद्यात् इत्यादौ स्वत्वे पितृनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्र-

---

प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुन क्रियामाणे न दोषो भवति । कर्मनिमित्तत्वेनाश्री-

---

प्रश्न ॥ कर्मणा एवेति । भा । सत्युभयसम्भवेऽन्तरङ्गत्वात् कर्मणा एव गवादे स्यादित्यर्थ । नन्वेव कर्मसञ्ज्ञानवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्

इति वार्त्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्त । भाषाविषयत्वे वाधक तु तत्रैव वक्ष्याम । अत्र वृत्तिकारा । अन्वर्थसञ्ज्ञेय सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमिति । तेनेह न । रजकस्य वस्त्र ददाति । भृत्य पृष्ठ ददाति ।

त्यागो दान त्यागस्याङ्ग प्रोषभूत कर्मणा गवादिनेप्सितमात्रमिष्ट सम्प्रदानता लभते । अनिराकरणाद्वा । एवमस्त्विति अनुमानाद्वा । देवेभ्य सुमनसो ददाति । याचकाय भिक्षा ददाति । उपाध्यायाय गा ददाति । न तु निराकुर्वन् सम्प्रदान भवतीति श्लोकार्थ । अत्र केचिदाहु । "कुमति-

कर्मणेति । (पा)

निर्दिष्टस्य शेषत्व "यमि"ति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षण शेषित्व प्रतीयते इत्यजा ग्राम नयतीत्यादौ ग्रामस्य न सम्प्रदानत्वमिति बोध्यम ॥ यदा तु ग्रामोऽजासयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाजानयन तदा भवत्येवाजा ग्राम नयतीति ॥ ननु सञ्ज्ञिनिर्देशार्थे तदावश्यकमत आह

अध्याहारेणापीति ॥ (कै)

स्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागरूपदाधात्वर्थे पितॄणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोष । परस्वत्वे हेतुस्तु त्याग एव । अत एव विदेशस्थ पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्य पुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धन विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहार । प्रतिग्रहस्तु तत्त्वाद्गुण पुण्यमित्युक्तो । प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनक । अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिलतुरगादिस्वीकारे न दोष । सकृच्छिस्थले साधारण-

---

यते ॥ अथ य स ग्रहण किमथम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्य-

---

तर्हि पर्य्याय स्यात । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्ग-वहिरङ्गव्यवहार ॥ ननु पर्य्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोऽनर्थक स्यात् ।

इह हि ददातिर्गौण न तु वास्तव दानमस्तीत्याहु ॥ भाष्ये तु नैतत् स्वीकृत खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटा ददाति । "न शूद्राय मति दद्यात्" इत्यादि प्रयोगात् । रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षाया बोध्यम् । नन्वेवमजान्नयति

प्रादय" (२ । २ । १८) इत्यत्र वार्त्तिकम् "उदात्तवता तिङा गते समासवचनम्" इति । "यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवा क्रतुना पर्यभूषत् । यो य शम्बरमन्वविन्दत् । यस्मान्न ऋते कि विजयन्ते । यो वै

श्रुतेति । (कै)

तिङ् श्रुत्योपस्थापितेत्यर्थ ॥ एव च य स इत्येव लभ्येतेति भाव ॥

सार्थादिति । (कै)

प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेऽ"प्यपादाने चाहीयरुहो" (५ ।

स्वत्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात् । परमात्रस्वत्वानुकूलेत्यपात्तम । तत्रापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात् । उपेक्षा तु न नियमत परस्वत्वोत्पादिकेति न तत्र ददाति इति प्रयोग । विक्रयोऽपि न तथा । मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात् । स्वत्व च दानादि नाश्य प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम् । तच्च वहिरिन्द्रियवेद्यम् । स्व

मानेऽभिप्रयत एव सम्प्रदानसञ्ज्ञा प्रसज्येत । य स ग्रहणे पुन क्रियमाणे

तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोष ॥ अथेति । भा । अध्याहारेणापि सर्वनाम-द्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्न ॥ अभिप्रायत एवेति । भा ॥ श्रुतपदार्थसम्बन्धे-

---

ग्राममिति नयति कर्मभिरजै सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्व स्यादिति चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य प्रेषितत्व कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादे प्रेषत्व च प्रतीयते । यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति कर्त्रे प्रेषितत्व

प्रयवयतामप्येन प्रतिपद्यते" इत्याद्युदाहरणानि अत्र सर्वत्र । "यद्वृत्तान्नित्यम" (८ । १ । ६६) इति नित्यमिति निपातप्रतिषेधात् तिङन्त-मुदात्तवत् । ततश्चायमभिप्रैति इत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात् विभक्त्युत्पत्ति स्यादिति । नेति वय तस्य छन्दोविषयत्वात् । यदि "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" अजा नयति ग्राममिति अजैर्नयति क्रिया

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम।१।४।३२।) (अ १।पा ४।आ ३)

४।४५) इति सूत्रेण कर्मप्रत्ययान्तहीधातुयोगेऽपादानलज्ञापनात् पञ्चमी सार्थेन त्यज्यते इत्यर्थे कोऽथ प्रयोग ॥

आकृष्यत इति। (कै)

निराक्रियत इत्यर्थ ॥ भाष्ये

पश्यामि इत्यादि व्यवहारात्। तत् साक्षात्कारे च तदीय स्वत्वव्याप्य तदीय यथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञान हेतु । सम्प्रदानमनेकधोक्तम्।

"अनिराकारणात कर्तुस्त्यागाङ्ग कर्मणेप्सितम्।

प्रेरणानुमतिभ्या च लभते सम्प्रदानताम्" इति ॥

आद्य देवता। प्रेरणया याचक । अनुमत्युपाध्याय । खण्डिकोपाध्याय तस्मै चपेटा ददातीत्यत्र सयोगानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः। चपेटा प्रकृत-

---

न दोषो भवति। य स ग्रहणादभिप्रयत सम्प्रदानसज्ञा निर्भज्यते।

नैव निराकाङ्क्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भाव । कर्तृसज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाश स्यात्। ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्या

क्रियाफलस्य शेषत्व च । न चेह ग्राम प्रत्यजा शेषभूता तथा च प्रयोजक वाक्यगो प्रासनवन् मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्ड प्रयच्छतीति दण्डदान न प्रतिपत्ति । किन्तु द्वितीयापेक्षया

कर्मभि सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानता प्राप्नोति। न प्राप्नोति। कि कारणम् कर्मणेति करणे तृतीयेत्युक्तम्। न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे गौ करणमेवमजाग्रामसम्बन्धे। ईप्सतिना समानार्थे तु सुतरामप्राप्ति। तथा हि यमभिप्रैतीत्युक्ते यमितिनिर्दिष्टस्य शेषित्व कर्मणेति निर्दिष्टस्य करणस्य शेषत्वञ्च प्रतीयते। यथा "कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति

आभिमुख्यमात्रे इति । (भा)

कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुद्दिशतीत्यर्थः । स चोद्देश सर्वत्रास्तीति भावः ॥

संख्यावदिति । (कै)

अन्यथा विप्रेभ्यो गा ददातीति न स्यादिति भावः ॥

"सन्दर्शन प्रार्थनाया व्यवसाय त्वनन्तरा ।

व्यवसायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥

पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधने मता" इति ॥

सन्दर्शन फलविषय सङ्कल्प तत्प्रार्थनाया फलोपायविषयेऽभिलाषे साधन व्यवसाय क्रियाविषयस्य फलसाधनत्वेन निश्चय । तत्रानन्तरा प्रार्थना साधनम् । अभिलाषे सति निश्चयकरणात् । व्यवसायस्यारम्भे ऽमानस्या-

---

सम्पत्येति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गा ददातीति । इह न स्यात् ।

फलत्वात् । तथाच सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्ति ॥ निर्भज्यत इति । भा । आक्रुश्यत इत्यर्थ ॥ अथेति । भा । कर्मणा

पेक्षोऽपि हि कारकभावो भवत्येव । प्रविश पिण्डीमिति वत् । सूत्रकारश्चाह "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" (२ । ३ । १४) इति । न चैव-मपि अददाति कर्मत्वात् क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थ-

---

सञ्ज्ञाया ददाति कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्यर्थ । एवमपि रजकस्य वस्त्र ददाति शत पृष्ठ ददातीत्यत्र कस्मान्न भवति । अदानत्वात् । किं पुनर्दानम् । दान किञ्चिदुद्दिश्य पुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्यागः । यथा ब्राह्मणाय जल ददाति । देवेभ्य सुमनः । याचकाय भिक्षाम् । उपाध्यायाय

न्यायसिद्ध एवेति । (कै)

अयमभ्युपगमवाद ॥

निन्दतीति । (कै)

गर्ह कुत्सायामिति स्मृते ॥

प्रवृत्तौ साधन तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियाकर्मत्व लभते । पूर्वस्मिन् काले या क्रिया सापरस्मिन् उत्तरकालभाविनि साधनम । सापेक्षतया सिद्धस्यैव स्वसाधनत्वात् । सन्दर्शन तु न क्रियासाध्य फलाभिलाषयोग्यताविशिष्टचैत न्यस्यैव तत्साधनत्वात् । एव च "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रेण सम्प्रदान त्वम ॥ पतिसम्प्रदानकमारम्भकर्मभूत पत्नीकर्तृक प्रयनमिति बोध इति स्पष्ट भाष्ये । कट करोतीत्यादौ तु नैव रीत्या तत् । अनभिधानात् । क्रियया

उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गा दास्यतीति । अभिग्रहणे पुन

यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बध्नातीत्यर्थ ॥ अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्न ॥ आभिमुख्य इति । भा । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्

सञ्ज्ञात्वस्वीकारात् । नन्वेव कट करोतीत्यादावपि सम्प्रदानत्व स्यात् । वचनबलाच्च कर्मसम्प्रदानत्वयो पर्याय । अत्राहु । नैन वार्त्तिक सार्वत्रिकम् । किन्तु प्रयोगानुसारात् नियतविषय धातूपात्तफलानाधाय एव

गाम् । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटिका ददाति । "न शूद्राय मति दद्याद्" इति । करतलप्रहारश्चपेटिका । रजके तु पुनर्ग्रहणाद्दानाभाव । उपमानात्तु ददाति प्रयोग । तत्र कारकशेषत्वान्नटस्य शृणोति इति यत् षष्ठी । कर्मणेति किम् । धावता उपाध्यायाय गा ददातीत्यत्र गोरुपाध्या

निश्चयं करोतीति । (कै)

उद्देश्यत्वप्रदर्शनाय इदम् । एवमुत्तरत्र "उपसृत्ये"त्यपि । "उपाश्रित्य" इति पाठान्तरम ॥ भाष्ये

क्रियां हीति । (भा)

एव बहुलच्छसंस्कारानुरोधेन कर्मशब्देनोभय गृह्यते ॥ भाष्ये

यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति वार्त्तिकमते तु पतिसम्प्रदानकशयनमिति बोध । तत्तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्त्वबोधनात् । पशुना रुद्र यजते इत्यत्र फलाश्रय करणत्वशक्तिमान् । उद्देश्य कर्मता शक्तिमान् । कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्त्तिकात् । पशुकरणको रुद्रकर्मको याग इति बोध । अग्नौ किल पशु प्रक्षिप्यते । तद्रुद्रायोपाक्रियते इति भाष्यम् ॥

क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्द आदि कर्मणि । तेन य चाभिप्रैति य चाभिप्रैषति य चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्ध

कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थ ॥ ननु यथा तेन दीव्यतीत्यादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत् कालस्याविवक्षा भविष्यतीति

प्रवृत्ते । भाष्यमते तु यत्र सम्प्रदानत्वमिष्टं तत्र सन्दर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते । ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि ईप्सितम कर्मेति सिद्धत्वया-ऽभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वम् । यत्र तन्नेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चो-

---

पस्य वाभिप्रेयमाणत्व यतो गौदानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते यथा गामुपाध्याय । तत्र परत्वाद् गो कर्मसंज्ञेति । पारिशेष्याद् उपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यति । नैतदस्ति । सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाणत्वे [illegible]

न सिध्यतीति । (भा)

कृत्रिमकर्तृत्व क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थ ॥ ननु पश्य धावति इत्यादौ क्रियाया अपि तत्त्वदर्शनादाह

क्रियान्तरेति ॥ (कै)

हरये रोचते भक्ति । विषयतासम्बन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलस्तत् समानाधिकरणो व्यापारे रुचेरर्थ । तत् फलभूतप्रीते समवायेनाश्रयो हरि सम्प्रदानत्वशक्तिमान् "रुच्यर्थाना प्रीयमाण" (१ । ४ । ३३ ।) इत्यनुशासनात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापार प्रीधातोरर्थ । अत एव हरि प्रीणयतीत्यादिसिद्धि । एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्नोति विशेषषष्ठ्यपवादोऽत्र चतुर्थी । केचित्तु प्रीतिविषयता-

---

भवति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आह्वाय निगर्हते । युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये शेते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एव तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्शित इति भाष्यकारस्याभिप्राय ॥ आह्वायेति । भा । आह्व

त्यत्तिविक्लित्याद्येकफलावच्छेदेनैकीकृतया क्रियया व्याप्यमानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति । कट करोत्योदन पचतीति गत्यर्थेषु तु भेदोऽभेदश्चेत्युभय विवक्ष्यते तत्र भेदविवक्षाया ग्रामाय गच्छतीति प्रयोग । अभेदविवक्षाया

त्वात्कर्मण एव गवादे स्यात् । कर्मसञ्ज्ञा तु ददाति कर्मणोऽन्यत्र सावकाशा । कारकप्रकरणे च प्रकर्षो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावोऽपि । य स ग्रहणेऽक्रियमाणेऽभिप्रेतुरेव सम्प्रदानसञ्ज्ञास्याच्छ्रुतपदार्थसम्बन्धे सति तेनैव निराकाङ्क्षत्वादध्याहारोनुपपत्ते । सत्यपि वा अध्याहारे य स

भिन्नकाले भिन्नरूपेण च कर्तृकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शना-

दाह

एकदा एकात्मन्येवेति । (कै)

अत्रत्य भाष्य कर्त्तरि कर्म इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ननु सन्दर्श-

नादीना सर्वत्र भावात् सर्वत्र सम्प्रदानत्व स्यादत आह

मापद्यमान मोदक लौल्याद्देवदत्त प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम । एव च हेतुसञ्ज्ञाभावे णिचोऽभावाद् हेतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मोदक स्वक्रियाया कर्त्ता भवति न तु देवदत्त उपात्तक्रियाया तस्य स्वातन्त्र्याभावादित्याऽऽङ्क । हरिसम्प्रदानिका भक्तिकर्तृका रुचिरिति-बोध । हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार इति यावत् । ये तु प्रीसमानार्थौ रुचि कर्मसञ्ज्ञापवादस्चेद सम्प्रदा-

---

कथम् । क्रिया हि लोके कर्म इत्युपचरन्ति । का क्रिया करिष्यसि । कि

निन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थ । युद्धायेति । भा । युद्धविषय सनह्वानपूर्वक

तु ग्राम गच्छतीति तथा च "गत्यर्थकर्मणि" (२ । ३ । १२) इति सूत्र प्रत्याख्यास्यते । उक्तञ्च हरिणा

"भेदस्य च विवक्षाया पूर्वा पूर्वा क्रिया प्रति ।

परस्याङ्गस्य कर्मत्वात् तत्क्रिया ग्रहणा कृतम् ॥

इत्येवाध्याहारात् । तत उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात् । कर्मसञ्ज्ञाया हि कर्तृग्रहणा स्वतन्त्रोपलक्षणार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्तृत्वाभावेऽपि गो कर्मसञ्ज्ञा युज्यत एव । तथा च सार्थाद् हीयत इति कर्मणि लकारोत्पत्ति । अभिग्रहणा किम्

यद्यात्विति । (कै)

एव च "पत्ये शेते" इत्यादेर्दर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मपत्युद्देश्यक शयन करोतीत्यर्थ ॥

भेदेनेति । (कै)

तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थ ॥

त्वमितीच्छन्ति । तेषा प्रीयमाण इति सूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्या' प्रवृत्ति कल्प्येति गौरवम् । अभिलषतेश्च विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-प्रीत्यनुकूल प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य रुच्यर्थत्वमिति हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरे सम्प्रदानत्वम् ॥ गोपीस्मरात् कृष्णाय श्लाघते । अत्र श्लाघतेर्बोधविषयास्तुतिरर्थ । बोधस्य फलतावच्छेदकः

कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्त्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सम्प्रत्ययो

निश्चय करोतीत्यर्थ ॥ पत्ये शेत इति । भा । पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थ ॥ न सिध्यतीति । भा । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियाया कर्म-

---

क्रियाणा समुदाये तु यदैकत्व विवक्षितम् ।
तदा कर्मक्रियायोगात् स्वाश्रयैवोपचर्य्यते ॥
भेदाऽभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।
तस्माद् गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥

यावता कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बध्नातीत्यर्थ । अभिप्रैतीत्युक्ते स एव । अभिप्रग्रहणेऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात् । ततश्च यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्यात् । यमगात् य चैष्यति तत्र न स्यात् । अभिप्रग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्दश्चादिकर्मणि ।

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम ।१ । ४ ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

यथा कटं करोतीति । (कै)

तत्र हि कटकर्मकक्रियेत्येव बोधो न तु तस्या क्रियाया विद्यमानमणिसदर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मत्व तत्तद्रूपेण बोधविषय इति भाव ॥

सम्बन्धो वृत्तितास्तुतिश्च गुणवत्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादि । स्मरादिति हेतौ पञ्चमी । बोधाश्रयस्य "श्लाघह्नुङ्स्थाशपा ज्ञीप्समान" (१ । ४ । ३४) इति सम्प्रदानत्वम । ज्ञीप्समानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम् । सन् स्वारस्याद् यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारस्तस्य प्रकृत्यर्थ-कर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम । स अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत् । तथाद्ये गोपीकर्तृका स्मरहेतुकृष्णसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिबोधविषया-

---

भवति ॥ क्रियापि कृत्रिम कर्म । न सिध्यति । "कर्तुरीप्सिततम कर्म"

करणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भाव ॥ क्रियापीति । भा । प्रतीयमानक्रियापेक्ष कारकभाव । प्रविश पिण्डीमित्यादाविवाचे-

---

विकल्पेनैव सर्वत्र सञ्ज्ञे स्यातामुभे यदि ।

आरम्भेण न योगस्य प्रत्याख्यान सम भवेद्" इति ॥

अस्यार्थ । कर्म स्वाख्ययैव क्रियेप्सितत्वप्रयुक्तकर्मसञ्ज्ञयैवोपचर्य्यते व्यवक्रियते । न तु सम्प्रदानसञ्ज्ञयागत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ द्वावपि

क्तश्चोपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात् कालान्तरावच्छिन्ना क्रियानाश्रीयते ॥ ननु यथा "तेन दीव्यती" (४ । ४ । २) त्यादौ सङ्ख्याकालयोरविवक्षा सिद्धा । सत्यम् । अयमेव न्यायसिद्धोऽर्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यते यदात्वभिप्रे-तोऽस्य ईप्सितोऽर्थस्तदाभिग्रहण कर्तव्यमेव । क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति

पशुं रुद्राय ददातीति (भा)

भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह

एतच्छन्द इति ॥ (कै)

ननु पूजायां पशोः करणत्वाद्रुद्रस्य च कर्मत्वात् किमुपसंख्यानेन इत्यत आह

स्तुतिरिति बोधः। स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति तु प्रकरणादिगम्यम्। अत एव कृष्णाय गोप्यात्मानं परस्मै श्लाघ्य कथयतीत्यर्थ इति प्राञ्चः। कर्मसंज्ञापवादोऽयम्। कृष्णस्यैवस्तुत्यत्वे तु परत्वात् कर्मत्वमेव। यदा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्तया तत् समर्थाचरणेनाध्यारोपितप्रेरणत्वाद् हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम्। ह्नुते इत्यत्र

(१। ४। ४९) इत्युच्यते कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सितमा स्यात्।

त्यर्थः। यदा तु सन्दर्शनादयो धात्वर्थाद्भेदेन विवक्ष्यन्ते तदा सम्प्रदानसंज्ञैव यथा कटं करोतीति। सा च भेदाभेदविवक्षा प्रयोगदर्शनवशेन नियत-

---

विवक्ष्यते। इति रूपद्वयसिद्धिः। व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गस्तु न दृश्यते। विवक्षाया व्यवस्थितत्वादेव। एतदेव द्रढयति विकल्पेनेति। सम तुल्यफलकम। तस्मात् सूत्र प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो विवक्षानियमोऽभिमतः। गत्यर्थेषु विवक्षादयम्। पत्ये शेते इत्यादौ तु भेदविवक्षैव। ओदनं पचती-

---

वार्त्तिकम् एतद्याचष्टे "क्रिया इत्यादि"॥ ननु क्रियामपि लोके कर्मत्वुपचरन्ति। किं कर्म करिष्यसि का क्रियामिति। तत्र कर्मणा यमभिप्रैतीत्येव सिद्धम् एवमपि कर्त्तव्य "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसम्प्रत्ययो भवति" सन्दर्शनप्रार्थनाध्यवसायैवाप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिम

त्यजतीत्यर्थ इति । (कै)

अत्रार्थे लदुक्त न सम्भवतीत्यर्थ ॥

त्यजति (कै)

इत्यस्य अग्नाविति शेष ॥ तदुक्त भाष्ये

अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति ॥ (भा)

ईतेर्बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थ । आत्मानमित्यादेरध्याहार । सपत्नीभिया चात्मादेस्तथास्थापन बोध्यम् । एव च गोपी कर्तृका कृष्णसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूला क्रियेति बोध । तिष्ठते स्वाभिप्रायबोधानुकूला स्थितिरर्थ ॥ शपे स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथकरणमर्थ । कृष्णसम्प्रदानकबोधानुकूला स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूलशपथकरण-

---

क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । सदर्शनक्रियया वा

विषयैवाश्रीयत इति प्रयोगस्यासकर ॥ कर्मणा करणसञ्ज्ञेति । भा । एतच्छन्दोविषयम् । "सर्वविषयश्छन्दसि विकल्पन्त" इति यथा प्राप्तमपि

त्यादावभेद विवक्षैव "चेष्टायामनध्वनि" (२ । ३ । १२) इत्येतत्प्रत्युदाहरणयोरपि अभेद विवक्षैव । मनसा हरि व्रजति । अध्वान गच्छतीति त्रिधा चेदम् । यदाह

कर्म । तथा हि । य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् कचिदर्थ सपश्यति इदमीदृशमिति तद् दृष्ट प्रार्थयते अयि ममेद स्यादिति ततस्तदुपायभूता क्रिया पश्यति अस्या एतत् फलमिति । तत प्रार्थते कथमिय निष्पद्यतामिति ततस्तत्साधनानि समवधार्य कर्तुमध्य

नन्वेव "रुद्राय ददाति" इत्युक्तमनुपपन्नमत आह

तद्रुद्रायोपक्रियत इति। (भा)

"तत्" तेन प्रक्षेपेण "रुद्राय" रुद्रमुद्दिश्य "उपक्रियते" ददातीति व्यवहार इत्यर्थ ॥ अग्नौ दग्धे स्वत्वानुत्पत्त्या तदुद्देश्यकत्यागे ददातिर्भाक्त इति भाव ॥

मिति बोध । यद्वा। श्लाघादेस्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थ । स्तुत्या कृष्णमात्मानुराग बोधयति। क्रुत्या त्व कृष्ण बोधयति। स्थित्या प्रपथेन त्व कृष्ण बोधयतीत्यर्थ । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या क्रुत्या स्थित्या प्रपथेन कृष्णस्वसखीजन ज्ञापयतीत्यर्थ ॥ भक्ताय धारयति मोक्ष हरि । धृङ् अवस्थान इति धातोर्णिचावस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थ । तदर्थावस्थित्याश्रयसम्बन्धी सम्प्रदान "धारेरुत्तमर्ण" (१। ४। ३५) इति

प्रार्थयति क्रिययावाऽध्यवस्यति क्रियया वा। इह य एष मनुष्य प्रेक्षा-

---

प्रयोगो भवति॥ पशुना रुद्र यजत इति। भा। रुद्र देवतामुद्दिश्य पशु त्यजतीत्यर्थ । केचिदन्वर्थसञ्ज्ञाया विज्ञानाद्ददातिविषय एव सम्प्रदान-

---

"अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्ग कर्मणेप्सितम्।
प्रेरणानुमतिभ्या च लभते सम्प्रदानताम्" इति ॥

अनिरा कर्ट यथा। सूर्याय अर्घ्य ददाति। नात्र सूर्य प्रार्थयते न

वस्यति। प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि कारकभावो भवत्येव। यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र भक्षय इति गम्यते। सूत्रकारश्च सूचयति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" (२। ३। १४) इति। एवमपि क्रियाग्रहण कर्त्तव्य ददाति कर्मत्वात्। 'निगर्हत इति" नास्तिक्यान्निन्दति इत्यर्थ । गर्ह गल्ह

अन्वर्थेति । (कै)

सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै इतीत्यर्थ ॥ नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्र ददातीत्यत्रापि स्यादत आह

दानं चेति । (कै)

तत्र ददाति प्रयोगस्तु उपमानात् कारकशेषत्वात् षष्ठीति भाव ॥

सूत्रात् । हरिकर्तृको भक्तसम्प्रदानको मोदककर्मकाय स्थित्यनुकूलो व्यापार इति बोध । शेषषष्ठ्यपवादोऽयम अत्रोत्तमर्णदानक्रियया धारणस्य निमित्त यतोऽसौ तदृण ददाति । ददातिश्च न श्रूयते इत्य-श्रूयमाणक्रियत्वात् शेषषष्ठीप्राप्ता । सर्वत्र विशेषविवक्षाया अभावे क्रिया-निमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्व प्राप्तमितिबोध्यम् । तदुक्तम् ।

पूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् कञ्चिदर्थं स पश्यति सदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फला

सञ्ज्ञेत्यभ्युपगतम् दान च स्वस्वत्वनिवृत्ति परस्वत्त्वापत्तिपर्य्यन्तेति प्रत्यख्यायि । तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण सञ्ज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च

वानुमन्यते न च निराकरोति । प्रेरक यथा । विप्राय गा ददाति । ननु दानस्य तदर्थत्वात् तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव तत् किं सम्प्रदानसञ्ज्ञया । नैवम् । दानक्रियार्थं हि सम्प्रदान न तु दानक्रिया तदर्था कारकाणा क्रियार्थत्वात ।

कुत्सायामनुदात्तेत् । "युद्धायेति" युद्धाविषय सनाहपूर्वक निश्चय करो-तीत्यर्थं । नह्यति स्वरितेत् । "पत्ये शेते" इति । पतिमुपसृत्य शेत इत्यर्थं । यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाणस्यापि भवति कट करोतीत्यादावपि प्राप्नोति । वचनाद्धि कर्मसम्प्रदानसञ्ज्ञयो पर्य्याय स्यात् । नैतत् सार्वत्रिका किं तर्हि प्रयोगदर्शनवशेन विषताविषयम् । "कर्मणा करणसञ्ज्ञा" इत्यादि ।

अन्यत्रापीति । (कै)

"पत्ये शेते" इत्यादावपीत्यर्थ ॥ पूर्वोक्तप्रयोगे तु शेषत्वविवक्षाया षष्ठी ॥

न शूद्राय (कै)

इत्यस्य

" हेतुत्वे कर्मसञ्ज्ञाया शेषत्वे वापि कारकम् ।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते "

इति ॥ ननु ऋण नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तपरकीयद्रव्यादानम । तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठ परिशोधननाश्यो दृष्टविशेषो वोभयथापि नेह प्राप्ति । मोक्षस्य उक्तरूप ऋणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्णत्वाभावादिति चेन्न । अवश्यदेयत्वेन तत्रापि ऋणत्वव्यवहारात् ॥ पुष्पेभ्य स्पृहयति । स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची । इच्छानुकूलमन सयोगादि

वाप्ति । एव क्रियापि कृत्रिम कर्म ॥ एवमपि कर्मणा करणसञ्ज्ञा वक्तव्या

क्रिया ग्रहणस्य "गत्यर्थकर्मणी" ति सूत्रस्य च प्रत्याख्यान कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददाते प्रयोगो दृश्यते ।

सम्प्रदानार्थ तु दीयमान कर्मेति वाक्यार्थभूतापादानक्रियाया अतादर्थ्यात् तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ सञ्ज्ञारम्भादिति हेलाराज ॥ तदेतत् सूचितम् । त्यागाङ्गकर्मणेप्सितमिति । कर्मसम्प्रदानयो करणकर्मत्वे वाच्ये । पशुना रुद्र

एतच्छन्दोविषय "सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते" इति यथा प्राप्तमपि प्रयोगो भवति । भाष्ये तु ददाति कर्मणेति नाश्रित प्रयोगाश्च बहव । "अग्नये चरु निर्वपेत्" "देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्" "देवेभ्यो हव्य वहन्त छन्दासि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा" । "यदङ्गमाशुषे त्वम्" । "श न करत् पर्वते" इत्यादयस्तन्मते क्रियाग्रहण न कर्त्तव्यम । कथ यत्र सम्प्रदानत्व-

मतिम् (भा)

तज्जनकशास्त्र नोपदिशेदित्यर्थ ॥ द्वितीये ददाति प्रयोगे लाक्षणिक इति बोध्यम ॥

व्यापारवाची च। फलावच्छिन्नेच्छावाची च वा आद्ये "स्पृहेरीप्सित" (१ । ४ । ३६) इति सम्प्रदानत्वम। तत्र ह्रीप्सितत्व धात्वर्थव्यापारजन्य-फलाश्रयत्वम्। न तु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रह । कर्मसज्ञा तु धात्वर्थफला-श्रयस्य इत्युक्तम। शेषषष्ठ्यपवाद एतत् सम्प्रदानविभक्ति । पुष्पसम्प्रदानिका इच्छेति बोध । अन्त्ये कर्मत्वम्। पुष्पाणि स्पृहयतीति। सम्प्रदान-स्यापि तत्वेनाविवक्षाया षष्ठ्येव ॥

सम्प्रदानस्य च कर्मसज्ञा। पशुना रुद्र यजते। पशु रुद्राय ददातीत्यर्थ। अग्नौ किल पशु प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपक्रियते इति ॥

"न शूद्राय मति दद्याद्"

इति। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटा ददातीतिच ॥

यजते। पशु रुद्राय ददातीत्यथ। एतच्च वचन उक्तोदाहरणमात्रविषयम्। अत एव सुबव्यत्ययेन सिद्धत्वात्प्रत्याख्यायते लोके तु यजे पूजार्थत्वात् पशो करणत्व सिद्धम ॥

मिष्यते तत्र सदर्शनादीना क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि कृत्रिम कर्मेति सिद्ध तयाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्व यत्र तु नेष्यते तत्र भेदो न विवक्ष्यते ततश्चोदनाद्येकफलावच्छेदेन एकीकृतया क्रिययाऽऽप्य-मानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति। कट करोति। ओदन पचतीति। गत्यर्थेष्व-भयम् विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षाया ग्राम गच्छतीति प्रयोग इति "गत्यर्थकर्मणि" इत्येतदपि न वक्तव्य भवति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः। १ । ४ । ३७ ॥

ननु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तद्‌त आह

एकेनैवेति। (कै)

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रतिकोप । १ । ४ । ३७ ॥ हरये क्रुध्यति द्रुह्यतीर्ष्यति असूयति । तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष क्रोध क्रुधेरर्थ । दु खजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहे । धात्वर्थ-त्वोपसङ्गृहीतत्वादेतावकर्मकौ । विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूतकोपसम्बन्धिनो हरे "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रतिकोप" इति सूत्रेण सम्प्रदानत्वम। हरिसम्प्रदानको द्रोह क्रोध इति बोध । अत्र शेषषष्ठ्यापवादत्वम् । उत्कर्ष-विरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या । शौचाचारादि-गुणविषये दम्भादिकृतत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया । एते चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलका । प्रकृतस्य वाक् चक्षुरादिविकारानुमेयस्यैव

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रतिकोप । १ । ४ । ३७ ॥ किमेत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः । किं चात्त । यद्येकार्था किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रतिकोप । १ । ४ । ३७ ॥ किमेत इति । भा । ननु लोकव्यवहारादेवार्थावगमात् सन्देहानुपपत्ति । एव तर्हि चित्त-दोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदविवक्षाया तु भिन्नार्थत्वमित्यदोष ॥ किमर्थमिति । भा । एकेनैव धातुनार्थस्य उपलक्षितत्वादन्येषा वैयर्थ्यप्रसङ्ग ॥ नानार्था इति । भा । क्रोधो रोष । द्रोहोऽभिचार । ईर्ष्या परगुणासहनम । असूया परगुणविध्वंसनम् ॥

सूत्रेऽर्थग्रहणसत्त्वादिति भावः ॥

अभिचार इति । (कै)

दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः । परगुणासहने एतत् खस्य तदधिकगुणसम्पादनकफलं गुणविध्वंसनं गुणेषु दोषत्वाविष्करणम् ॥ नन्विदमयुक्तं न हि योषादीनां सामान्यं कुपि धातावस्तीत्यत आह

क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वम् । कुपक्रोध इति तु तद्वृत्तिकोपत्व-सामान्यमादाय । कर्मसंज्ञापवादोऽत्र । हरिसम्प्रदानोत्कर्षविरोधीत्यादि-क्रमेण बोधः । तद्भावत्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्भावत्वर्थफलाश्रयस्याच सम्प्रदानत्वम् । सत्यन्तेन भार्यामीर्ष्यति नैनामन्योऽद्राक्षीत् इत्यादेर्व्युदासः । मिचाय द्रुह्यति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः । द्वेषस्तु बलवद्दुःसाधनताज्ञानजन्योऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । औषधं द्वेष्टीति यथा । एतदेवानभिनन्दनम् । तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ॥ कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा अत्र प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनं धात्वोरर्थः । तदर्थप्रश्नविषयसम्बन्धिनः कृष्णस्य "राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः" (१ । ४ । ३९) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् । कृष्णसम्प्रदानकमर्थात् कृष्णसम्बन्धिप्रश्नविषयशुभा-शुभपर्यालोचनमिति बोधः ॥ विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोति वा । अत्र

नानार्था कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम ॥ एवं तर्हि नानार्थौ कुपौ त्वेव-

कुपाविति । भा । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेतेषां साधारण-मित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रति कोप इति विशेषणमित्यर्थः ॥ तेनेह न भवति भार्यामीर्ष्यतीति । भा । परैर्दृश्यमाना न सहत इत्ययम-र्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमात्र ईर्ष्यायाः । न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति । भा । ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात् कथं पौर्वापर्यम् । एवं तर्हि प्रथमा-मनुद्भूता कोपावस्था द्वितीया चोद्भूता विकृतवाक्कायव्यापारानुमेयमाना-

कुपौ धाताविति ॥ (कै)

अनभिनन्दनम् (कै)

प्रीत्यभाव ॥

प्रवर्त्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्त्तनाश्रयस्य "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता" (१ । ४ । ४०) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् ॥ होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति च इत्यत्र शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः । धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्र "अनुप्रतिगृणश्च" (१ । ४ । ४१) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम ॥ शतेन शताय वा परिक्रीत इत्यत्र करणस्य पक्षे सम्प्रदानत्वम । शतव्यापारश्च दानम् ॥ फलेभ्यो याति अत्राहर्त्तुमिति तुमुन्तार्थकर्मचतुर्थ्यर्थः । फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः ॥ एतद्बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता । यत्तु फलेभ्य इत्यत्राहरणक्रिया चतुर्थ्यर्थः । कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति । तन्न । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" (२ । ३ । १४) इति सूत्रसत्वेनेदृशेऽर्थे साधुत्वे मानाभावात् ॥ यागाय याति । अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादश्चतुर्थी । घञश्च तुमुना समानार्थः । यागफलकं यानमिति बोधः ॥

सामान्यमस्ति । नह्यकुपितः क्रुध्यति न वा कुपितो द्रुह्यति न वा कुपित ईर्ष्यति न वा कुपितोऽसूयति ॥

माश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः ॥ न वा कुपितो द्रुह्यतीति । भा । यत्र विषये सम्प्रदानसञ्ज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराभावाद् यं प्रतिकोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् ॥ भार्य्यामीर्ष्यतीति । भा । विनापि कोपात् प्रयोगदर्शनाच्च । अस्मान् द्वेष्टीत्यत्र सम्प्रदानसञ्ज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधार्थत्वात् । अनभिनन्दने द्विषिर्वर्त्तते यथौषधं द्वेष्टीति ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

अत्र कारकाधिकारात् क्रियानिरूपितातिशयितकारकत्ववत् करणमित्यर्थ । अतिशयश्च यद्व्यापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तत्त्वम् ॥ ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया तत् सार्थकमत आह

साधकतम करणम् १ । ४ । ४२ ॥ करणत्वञ्च करणता शक्तिमत्वम् । सा च शक्ति यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिविवक्ष्यते तन्निष्ठा अधिकरणादिव्यापारव्यवधानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव ॥ तदाह हरि

साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तमग्रहणं किमर्थं साधक करणमित्येवोच्येत । साधक करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषा कारकाणा करण-

---

साधकतम करणम । १ । ४ । ४२ ॥ तमग्रहणमिति । भा । कारकाधिकारात् साधकत्वे लब्धे पुन साधकश्रुति प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्न ॥ सर्वेषामेवेति । भा । प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते । तत्र वचन

साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ क्रियायां प्रकृष्टोपकारक करणसज्ञ स्यात् । यद्व्यापारानन्तर क्रियानिष्पत्ति तत्प्रकृष्टम ॥ उक्त च

साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ षिधु सराद्धावित्यस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य "सिद्धतेरपारलौकिके" इत्यात्वे राधसाधसंसिद्धावित्यस्य वा ण्यन्तस्य साधकशब्द क्रियात्मकस्वार्थे । प्रयोज्य कर्ता । सिध्यत साध्य-

कारकाधिकारादिति ॥ (कै)

ननु सर्वेषां करणत्वे सञ्ज्ञान्तराणां का गतिरत आह

तत्रेति ॥ (कै)

सञ्ज्ञाद्वयेति । (कै)

कारकसञ्ज्ञैव कार्य्याऽन्वर्थसञ्ज्ञया च स्वानुरूप सञ्ज्ञाचेष्टव्य कारके तृतीयेत्येव कार्य्यमिति भाव ॥ ननु सावकाशत्वे एव परत्वस्य व्यवस्थापकत्वादेकविषये द्वयो परत्वानवकाशत्वयोरसम्भवादाह

"क्रियाया परिनिष्पत्ति र्व्यापारादनन्तरम ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करण तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्य न हि वस्तुव्यवस्थितम ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत"

सञ्ज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि सार्थकानि । तमग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्तावत् सञ्ज्ञा

सामर्थ्यादेकसञ्ज्ञाधिकाराच्च करणसञ्ज्ञाया सञ्ज्ञान्तराणा च विकल्प स्यात् ॥ नन्वसति विशेषाश्रयणे करणकारकसञ्ज्ञाद्वयोपादानमनर्थक स्यात् । तर्हि सञ्ज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात् करणसञ्ज्ञा कचिदेव विषय परि-

---

"क्रियाया परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करण तत्तदा स्मृतम्" ॥

वतो वा क्रियात्मनोऽर्थस्य प्रयोजकतम साधकतमम् ॥ ननु सामग्र्याधीना क्रियासिद्धिर्ना खलु कर्त्रादीनामन्यतमापायेऽपि क्रियानिष्पद्यते तत् किमपेक्ष कारकाणा मध्ये एकस्यातिशय योग स्यात् । उच्यते । दात्रादे

विषयभेदेति ॥ (कै)

सावकाशत्वे (कै)

इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन । न हि तमाभावे करणत्वविनिर्मुक्त सञ्ज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये

परत्वाच्च (भा)

इत्यस्य उत्कृष्टत्वाच्च इत्यर्थकस्य व्याख्या

इति ॥ विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणेऽङ्ग न वाह्यवस्तुसत्तेत्युक्तम् । अत एव दात्राद्यनादरेण वलस्य तत्त्वविवक्षाया वलेन लुनाति इत्यादि भवति तदाह "वस्तुत" इति । इदमेव वस्तुकरणमिति न नियम निश्चिताधिकरणत्वापि स्थाली तनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति

अपवादत्वाद् वाधिका भविष्यन्ति यरा परत्वाच्चानवकाशत्वाच्च ॥ इह तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादानसञ्ज्ञा (१ । ४ । २४) साधक-

---

त्वरतीति लभ्यते । न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्या प्रवृत्तिर्लभ्या । परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । भा । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यास । साव काशत्वे सति परत्व हेतुरन्यच्च निरवकाशत्वम् ॥ इह तर्हीति । भा । अत्र

इति ॥ काष्ठै पचति । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिक करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च

क्वेचिदन्यथानुप्रवेशो व्यापार । काष्ठादे पाके प्रज्वलनजनितोष्मस्पशानुप्रवेश । तदनन्तरमेव क्रियासिद्धि । नैव कारकान्तरेष्वनुप्रवेशस्तद्व्यापारा नन्तर वा क्रियानिष्पत्ति समस्ति । अत

"क्रियाया परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्व तदा स्मृतम्" ॥

अनवकाशत्वाच्चेति ॥ (भा)

ननु संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणत्व सिध्यतीत्यत आह

अचेति ॥ (कै)

अपादानादन्यत्रेति । (कै)

काष्ठे पचतीत्यादौ। उदकदाने आभिरूप्यस्यानियामकत्वादाह

वैवक्षिक करणत्वमित्यर्थ । प्रकर्षस्य कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्ष किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिन साधकशब्दादुत्पद्यमानेन तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एव अश्वेन यथा दीपिकया व्रजतीति भवति । करण तृतीयार्थ । प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनान्वय तस्य च

त्वाच्च करणसज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ एव तर्हि लोकत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमानेय मभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपतमायेति गम्यते । एवमिहापि साधक करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि

सज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसज्ञैव स्यात् । करणसज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयत्वाभादुभयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात करणसज्ञा सिध्यतीति ॥ उदकमानेयमिति ।

"वस्तुतस्तदनिर्देश्य न हि वस्तुव्यवस्थितम ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत " ॥

विवक्ष्यते इत्यनेन एतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापार प्रकृत्यादौर विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्व भवतीति । यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या मपि तनुतरकपालतया प्रकर्षविवक्षाया करणत्व भवति स्थाल्या पच्यत इति । उक्त च

कन्यादानार्थमिति । (कै)

दृष्ट कन्यासुखसन्तानादि ॥ अदृष्टम् परलोक ॥

न चासाधके इति । (भा)

सञ्ज्ञाया इति शेष ॥

स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करणवाणीयो वध इति वाणकरणक इति वार्थ इति तत्वम् । अत्र बहव । करणस्य च व्यापारे एवान्वयो न फलांशे शब्दशक्तिस्वभावात् । अत एवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणा भिया नामधेयत्व सिद्धान्तितम् । अन्यथा व्यापार प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अत एव सोमेन यजेत इत्यादौ छान्दसीमत्वर्थलक्षणेति मीमासका । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् ।

साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति । यत्र साधकतममिति विज्ञास्यते ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्य कारक-

---

भा । कन्यादानार्थम ॥ न चानभिरूप इति । भा । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात् कन्यादानस्येति भाव ॥ तरतमयोगौ नास्तीति । भा । कथ पुन केवलयो

ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुन श्रुति प्रकर्षार्थास्तु कि तमपा । सत्यम् । अस्मिन् प्रकरणे सामर्थ्यगम्यप्रकर्षो नाश्रीयत इति

"वस्तुतस्तदनिर्देश्य न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत" ॥

इति ॥ न चैव कर्त्तुरपि करणविवक्षा प्रसङ्ग । भिन्न जातीयत्वात् । सकल-

लक्ष्यते इति । (कै)

अत एव तत स्वार्थे थ्यञि तारतम्यमित्यतिशये सिध्यति । तरतमेत्यतिशयार्थमव्ययमित्यन्ये । एवमेवातिशयार्थक तथामित्यव्यय बोध्यम् ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात तत्प्रतीतानुकार्येणातिशय-प्रतीतिरिति चिन्त्यम् ॥ नन्वत्र प्रकरणे तरतमयोगाभावे ईप्सित-मात्रस्य कर्मत्व प्राप्नोतीत्यत आह

उत्पत्तिशिष्टकरणावरुद्धे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकेति वदन्ति । फलेऽप्यन्वये युगपत् फलाशस्य भावना निरूपित करणत्व स्वकरणनिरूपित साध्यत्व चेति वैरूप्य स्याद् इति सावश्यकेत्यन्ये ॥

प्रकृत्या चारुरित्यादौ "प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम्" (वा) इति

सज्ञाया तरतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम । अपा-दानमाचार्य्य कि न्याय्य मन्यते यत्र सप्राप्य निवृत्ति । तेनेहैव स्यात्

प्रत्यययो प्रयोग । नैष दोष । प्रकृतानुकरणत्वात् । तत्रानुकरणाभ्या-मनुकार्य्यप्रत्ययो प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते । तत्र तमश्रुतिस्तज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्य

ज्ञापयितु तमप् । तेन गङ्गाया घोष इति सिद्धम् । यदा च तीरधर्म आधारत्व प्रवाहे उपचर्य्यते तदेद प्रयोजनम । यदा तु गङ्गा शब्द एव तीरे

साधनविनियोगकारी खल्वसौ । न च शतधनो निष्कधनेन सह स्पर्धते । कथ तर्ह्यश्वेन दीपिकया रथेन सचरत इति बहूना करणत्व यावता तेष्वपि यदा सर्वोपकारक तदेवकरण युक्तम । उच्यते । कारकान्तरापेक्ष करण-

तत्र तमेति ॥ (कै)

बुद्धिकल्पित इति । (कै)

अपादानमिति महासञ्ज्ञयैवापाये ध्रुवे लब्धे पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात् प्रकर्षविवक्षायामत्र न स्यादिति भाव ॥

सामीप्यमात्राश्रयेणेति । (कै)

तृतीया । सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ प्रकृतिर्यावदाश्रय भावी धर्मविशेष । तेन तत्सम्बन्धिचात्वत्ववानिति बोध । प्रायेण याज्ञिक इत्यत्र प्रायशब्दो बह्वर्थ । बहुस्वाचारादि । बह्वाचारज्ञाप्य याज्ञिक त्ववानिति बोध । यद्वा । प्रायशब्द सम्भावनार्थ । सम्भावना विषय-

---

ग्रामादागच्छति नगरादागच्छतीति । साकाश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसञ्ज्ञाया तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि

प्रकर्षो नाश्रीयते । साकाश्यकेभ्य इति । भा । बुद्धिकल्पितोऽत्रापायो न तु मुख्य ॥ यत्र कृत्स्न इति । भा । सर्वैरवयवै सह यत्रावयवो व्याप्त इत्यर्थ ॥ गङ्गायामिति । भा । गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावान्न स्यादधिकरणसञ्ज्ञा ।

वर्त्तते तदा न प्रयोजनम् । तत्राद्ये विभक्तिर्न लाक्षणिकी । सुब्विभक्तौ न लक्षणेति तु "येन विधि" (१ । १ । ७२) इति सूत्र एव

स्याविशेषो न लक्षणाया तेन सर्वथा क्रियानिष्पत्तौ अनिपत्योपकारकत्वात् सिद्ध करणत्वम् । तमप् ग्रहण किमिति । कारकाधिकारात् सिद्धे साधकतमप्र, साधकश्रुति, प्रकर्षार्था भविष्यतीति प्रश्न । गङ्गाया घोष

तेनापीत्यर्थः । अपिनैकदेशवृत्तिताश्रयेणेत्यस्य संग्रहः ॥

प्रकल्प्यतेति । (कै)

सम्पूर्णप्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार इति भावः ॥ तादृशमाधारत्वमपि सप्तम्या शक्यमेवेति बोध्यम् ॥

स्थाल्या पच्यत इति । (कै)

प्रतनुतरकपालतयात्रातिशयविवक्षा बोध्या ॥

याज्ञिकत्ववानिति बोधः । प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहवो याज्ञिका इति बोधः । "नाम्ना सुतीक्ष्णः" इत्यत्र नाम ज्ञाप्य तीक्ष्णत्ववान् इति बोधः । एवं "चरितेन दान्तः" इत्यादौ । "सुरथो नाम राजा" इत्यादौ नामेति प्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः । यद्वा नामभूतसुरथ-

---

सिद्धं भवति ॥ तथाधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति ॥ तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलम् दध्नि सर्पिरिति । गङ्गायां

अस्माज्ज्ञापकात् सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः करणस्येति चेत् यद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वम् ।

निराकृतम् । द्वितीये तु प्रकृतिलाक्षणिकी । ननु उभयं मुख्यमस्तु परम्परा सम्बन्धस्तु संसर्गः । नैवम् । कारकविभक्त्यर्थानां प्रकृत्यर्थे साक्षात्

इति । असति तमब्ग्रहणे आधारो नाम यत्राधारात्मा व्याप्तो भवत्याधेयेन । तेन इहैव स्यात् तिलेषु तैलं पयसि सर्पिरिति । गङ्गायां घोष इत्यत्र न तमप् ग्रहणं तु ज्ञापयति इह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यप्रकर्षो नाश्री-

अश्वेन यथा इत्यादिष्वपि प्रत्यासन्नस्य कस्य चिदेव करणत्व स्यादिति भाव ॥

सन्निपत्येति । (कै)

खले कपोतन्यायेन सर्वेषा साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थ ॥

शब्दाभिन्नो राजेति बोध । "नाम्ना चन्द्रकला" इत्यादौ नामभूतचन्द्रकला शब्दाभिन्न इत्यर्थ । एवमवच्छेद्यत्वादीना सम्बन्धत्वविवक्षाया पटत्वेन ज्ञनत्व प्रकारत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात् साधु । अत्र च सर्वत्र कथञ्चित् करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण तृतीयेति भाष्यसम्मतम् ॥

गाव । कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । कारकसञ्ज्ञाया तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्ध भवति ॥

यथा स्थाल्या पच्यत इति । कारकान्तरापेक्षस्य करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यश्वेन दीपिकया पथा व्रजतीति सर्वेषा क्रियानिष्पत्तौ सन्निपत्योपकारकत्वात् करणत्व सिद्धम ॥

सम्बन्धेन विशेष्यतया व्युत्पन्नत्वात् । अपादानप्रकरणोक्तानि च बहून्युदाहरणानि तमप् ग्रहणस्य प्रयोजनानीति बोध्यम् ॥

यते । तेनेहापि भवति । देशधर्मो घोष प्रति आधारभाव घोषस्योपपद्यते तदेद तम ग्रहणस्य प्रयोजन यदा तु गङ्गा शब्दतीरे वर्त्तते तदा न प्रयोजनम् । आधेयेन व्याप्तिसम्भवात् मुख्य एवाधारभाव इति ॥

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥

ननूपपूर्वो वसिरन्नात्यर्थेऽप्रसिद्ध इत्यत आह

अर्थशब्द इति । (कै)

अग्निस्तु तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । अन्नार्थनिवृत्तिवाचकस्य वसेरित्यक्षरार्थ ॥

उपान्वध्याङ्वस । १ । ४ । ४८ ॥ उभयत कृष्णा गोपा । कृष्णासम्बन्धि पार्श्वद्वयसम्बन्धिन्य इति बोध ॥ धिक कृष्णाभक्तम कृष्णाभक्तसम्बन्धिनी निन्दा इत्यर्थ । धिगर्थो निन्दा । उपर्युपरि अधोऽध अध्यधि वा लोक हरि । द्वित्वकोपर्यादे समीपोर्ध्वभागसमीपाधस्तनभाग-

---

उपान्वध्याङ्वस । १ । ४ । ४८ ॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेध । वा ।

उपान्वध्याङवस । १ । ४ । ४८ ॥ वसेरश्यर्थस्येति । भा । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची व्यधिकरणे षष्ठी । अश्यर्थस्य वाचकोयो वसिस्तस्येत्यर्थ । अथवा शौण्डोऽर्थ श्यर्थ न श्यर्थोऽश्यर्थ । तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थ । स्थाने हि

उपान्वध्याङ्वस । १ । ४ । ४८ ॥ एतत् पूर्वस्य वसतेराधार कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसत्यावसति वा ग्राम सेना ॥

उपान्वध्याङ वस । १ । ४ । ४८ ॥ "वसतेरश्यर्थस्येति" । अर्थशब्दो निवृत्तिवचन । व्यधिकरणे षष्ठी । अश्यर्थस्य यो वाचकस्तस्येत्यर्थ । भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत् । यद्वा शौण्डोऽर्थ श्यर्थ न श्यर्थस्तस्य ।

व्यधिकरण इति । (कै)

उक्तेऽर्थे सामानाधिकरण्यासम्भवादिति भाव ॥

अश्यर्थस्येति । (कै)

अशिनिवृत्तेरित्यर्थ ॥ सामानाधिकरण्यायाह

अथवेति । (कै)

अनयोराद्यव्याख्यैव युक्ता भाष्यस्वारस्यात् ॥ ननु कथ तदधिकरण ग्रामोऽत आह

विशिष्टेति ॥ (कै)

समीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थ सामीप्यरूप सम्बन्धो द्वितीयार्थ । सामीप्य न षष्ठ्यर्थ इति त्वन्वयि पदवाच्य सामीप्य न षष्ठ्यर्थ इत्येव परम । अत एव वृक्षस्य समीपमित्यादौ तत्र सम्बन्धे षष्ठी । लोकसमीपोर्ध्वभागवृत्ति-

---

वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्य ।

शीर्वर्तते यथा जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यर्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोग । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नात्रेति भा । विशिष्टा

वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । वा । अर्थशब्दो निवृत्तिवचन व्यधिकरणे षष्ठौ वाच्यवाचकभाव षष्ठ्यर्थ भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिस्तस्य इत्यर्थ ।

अस्थानार्थस्येत्यर्थ ॥ स्थानेऽपि हि शीङ् वर्तते जलाशयमिति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यर्थे ग्राममुपवसतीति भवति । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य । न वक्तव्य । कथम् । नात्रोपपूर्वस्य

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैव प्रसिद्धत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥

प्रतीयमानेति । (कै)

एवमुपवासाधिकरणकाङ्क्षोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् ॥ ननु बोधकपदाभावात् कथं विशिष्टकालभुजिनिवृत्तिप्रतीतिरत आह

रित्यादिक्रमेण बोधः । अभितः परितः कृष्णं गोपाः । अनयोः समीपं सर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः । सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । अभितः इत्याभिमुख्येऽपि । कृष्णसमुखे इत्यर्थः । समयानिकषा वा ग्राम इत्यत्राव्यये

न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेः ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि । अनुपसर्गस्य । ग्रामे वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

धारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालां प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्रिया-

---

ग्रामे उपवसति । कथमुपोष्य रजनीमेकामिति । "कालाध्वनोः" इति

वसेः ग्रामोऽधिकरणं तर्हि अनुपसर्गस्य । ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति । एतदुक्तं भवति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्ति-विशिष्टकालं प्रतिपादयितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति । तत्रान्तरङ्ग

उपवसनं त्विति । (कै)

एवकारेण नित्याकाङ्क्षा दर्शिता ॥ तदुक्तं भाष्ये

चिरात्रमिति । (भा)

आरम्भे तु अत्रापि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्य्यम् ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

आवश्यक इत्यर्थः ॥

वहिरङ्ग इति । (कै)

आकाङ्क्षाभावादनावश्यक इत्यर्थः । असम्बन्ध एवेति वक्तु युक्तम् ॥

समीपे इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने । द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धः । ग्रामसमीपदेश इति बोधः । छा त्वया भक्षमित्यत्र छाशब्दः श्लोके तत्सम्बन्धी श्लोक इत्यर्थः । वुभुक्षित न प्रतिभातीत्यादौ वुभुक्षितसम्बन्धी यत् किंचिद्विषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः । प्रतिभा झटितिस्फुर्त्तिः ॥

पेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसन तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः सम्बन्धः । ग्रामादिना तु वहिरङ्ग इत्यर्थः ॥

द्वितीयाविध्यति कथमेकादश्या न भुञ्जीतेति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलवतीति ॥

स्यात् प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसन तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवान्तरङ्गः सम्बन्धो ग्रामादिना तु वहिरङ्ग इत्ययमुक्तमपि त्रिरात्रादिकं कर्म भवति ॥

कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ ॥

असत्यपीति । (कै)

अव्याप्तिर्नास्तीति भाव ॥

विशेषेति । (कै)

अनवकाशत्वादित्यर्थ ॥

कर्त्तुरीप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ द्वितीयादयोऽपि द्विविधा कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च । कारकं क्रियाजनकत्वशक्ति । भाष्ये करोति क्रिया निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्व पुत्रेणान्यथा सिद्धा तत्वाभावात् ॥ हरिरप्याह

कर्त्तुरीप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४९ ॥ तमग्रहण किमर्थम् ।

कर्त्तुरीप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४९ ॥ तमग्रहणमिति । भा । असत्यपि तमग्रहणे ग्राम गच्छतीत्यादौ कर्मसञ्ज्ञा सिध्यतीति ईप्सिततमस्यापीप्सितत्व-

---

कर्त्तुरीप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४९ ॥ कर्त्ता यदाप्तुमिष्यतेतमान्तत् कर्मसञ्ज्ञ स्यात् । यद्व्यापाराश्रयत्वादसौ कर्त्ता तेनैव व्यापारेणाप्तुमिष्टमिति

कर्त्तुरीप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४९ ॥ कर्त्तु क्रियया इत्यादि । कर्त्तुर्यदाप्तुमिष्टतममित्यन्वय । कर्त्तुरिति चेप्सितापेक्षया "क्तस्य च वर्त्तमाने" (२ । ३ । ६७) इति कर्त्तरि षष्ठी । ईप्सित इति । "मतिबुद्धि" (३ । २ । १८८) इत्यादिना वर्त्तमाने क्त ॥ क्रिययेति । करणे तृतीया ।

विषयविभागाज्ञानेति । (कै)

अग्नावेव कर्मसंज्ञा माणवक एवापादानत्वमित्यपि स्यादिति भाव ॥

तमग्रहणेत्विति । (कै)

तद्यथा तथा "वारणार्थानाम्" इति सूत्रे उपपादितम् ॥ ननु लोकेऽपि तथा व्यवहारादिष्टेत्ययुक्तमत आह

"स्वाश्रये समवेताना तद्वदेवाश्रयान्तरे ।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदु"

इति ॥ द्रव्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारकं साधनमिति उच्यते । सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपत क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव

कर्तुरीप्सितं कर्म इतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत । नैष दोष । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति ।

सम्भवादिति प्रश्न ॥ माणवक इति । भा । विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञाया । कर्मसंज्ञेति । भा । परत्वात् ॥ अग्नावपीति । भा । अग्निमाणवकयोरीप्सितत्वसम्भवात् । कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतन्न तु

सन्निधानाल्लभ्यते । तेन क्रियाफलप्राप्तित्व पर्यवस्यति । क्रिया हि फलेच्छापूर्वकेच्छाविषय फलमेव त्विष्टतमम् । तच्च धातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वेनेच्छाविषयोऽत्र संज्ञी । स च त्रिविध । उक्तञ्च—

कर्ता हि नाम य क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यदिष्टतममित्युक्ते तत् क्रियावेशादसौ कर्ता भवति तथा करणभूतयेति गम्यते । कर्त्रा यदाप्तुमिष्यते आत्मीयया क्रियया इत्यर्थ । ईप्सितशब्दोऽयमस्त्यभिप्रेते रूढ । ईप्सितोऽभिप्रेत इति । अस्ति क्रियाशब्द । आप्नोतेर्व्याप्तौ सन् 'आप्ज्ञप्यृधामीत्" (७ । ४ । ५५) आप्तुमिष्टमीप्सितमिति तत्र क्रियाशब्दस्येह ग्रहणमिति

लोकः शास्त्रं चेति ॥

नन्वोदनपाके कथं द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिरत आह

ओदनशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

यद्योदनः पच्येत (भा)

इत्यस्यौदनकर्मकः पाको यदि बुद्ध्येतेत्यर्थः ॥

तत्र वाच्यमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम्। तदुक्तम् "अनभिहित" सूत्रे भाष्ये "गुणः साधनम्" इति। शक्तिरेवात्र पारतन्त्र्याद् गुणत्वेनोक्ता॥ तत्र कर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता। करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता। किंच द्रव्यस्य

अभावपि तर्हि बाधिका स्यात्। इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्न

निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते। तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः॥ इहेति। भा। लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते। लोके प्रयुज्यमानत्वात् शास्त्रे चोदाक्रियमाणत्वात्।

"निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यं चेति त्रिधामतम्।
तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम्॥
औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्"॥

दर्शितमाप्तुमिष्टतममिति। "कर्मणः" इति। अश्वस्य स हि भक्षणे कर्त्तृत्वे सत्यपि सम्प्रति बन्धनं प्रतिकर्मत्वेन विवक्षितत्वात्॥ अकर्त्तृत्वात् माषाणां कर्मसंज्ञा न भवति तथा सार्थाद् हीयते इत्यत्रापि हीयमानः सार्थो जहातीति वस्तु स्तेन त्यागेन कर्त्तुरपि सार्थस्य सम्मत्यपादानरूपेण

द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तेत (भा)

इत्यस्य च द्रव्यान्तराभिनिर्वृत्तिः प्रतीयेतेत्यर्थः ॥

विक्लेदनान्तरकरणादिति । (कै)

विक्लेदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ननु गौणार्थेन प्रयोगे किं फलमत आह

कारकत्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्य्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते च । घटं पश्य । घटेन जलमाहर । घटे जलं निधेहि इत्यादौ कार्य्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रयता इति कदाचित् कस्याश्चिद् विवक्षया तत्त्वम् विचित्रानेककार्योत्पत्तिः । क्वचित् शक्त्याविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन व्यव-

---

भवति यदुक्तं कारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति । इहोच्यते ओदनं पचतीति यद्योदनं पचेत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तेत ।

द्रव्यान्तरमिति । भा । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात् पचेश्च विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्य ओदनस्य विक्लेदनान्तर करणात् ॥

तथा

"यदसज्जायते यद्वा जन्मना यत्प्रकाश्यते ।
तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यन्तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ॥

विवक्षितत्वात् कर्मणि यगात्मने पदे न स्याताम् । अत्राह । कर्मकर्तर्येव यगात्मने पदे । कथं जङ्घातिरय गमनाया वर्त्तते देवदत्त सार्थो जङ्घाति शयगमनवतीत्यर्थः । एवमेव च सार्थस्यापगमनं यदुत क्षुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमो तत् समर्थावस्था यदा क्षुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा

विकारेति । (कै)

ओदनस्वरूपेत्यर्थः ॥

विकारान्तरम् । (कै)

भर्जनादिरूपं विक्लित्तिपदेन च पाकफलमात्रमुच्यते ॥ ननूभयविधव्यवहारात् प्रयोगद्वयेनापि भाव्यमेवेति केन प्रयोगेन भाव्यमित्यर्थकप्रश्नानुपपत्तिरत आह

हार । शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्वात् । शक्त्या करतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोग अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभाव सगच्छते । द्रव्यस्यैव साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वात् अव्ययस्य प्रयोग एवनेति कथ तेन समास स्यात् । पष्ठी कर्त्तरीत्यादेश्च कर्तृशक्त्याश्रये इत्यादि प्रकारेणार्थ इत्यलम् । सर्वेषा कारकाणा स्वस्वा वान्तरक्रिया द्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम । अत एव तेषा भावना-

---

नैष दोष । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्य भविष्यति । ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ।

ओदनार्था इति । भा । गौणार्थाश्रयेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीय मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विक्लित्तिकरणे कस्मादय प्रयोगो न

क्रियाकृतविशेषाणा सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते" ॥

तत्र निर्वर्त्यं यथा । घट करोतीति । घटो ह्यसन्नेव जायते वैशेषिकादि-

---

कर्मकर्तृत्व तदाय प्रयोग । ततश्च क्षीयत इति सार्थ । स्वयमेवापगच्छतीति । पुन कुतो क्षीयते इत्यपेक्षाया सार्थेन सम्बन्ध इति । "तमब् ग्रहण किम" इति । ईप्सिततमस्यापि ईप्सितत्वसम्भवात् उदाहरणासिद्धि मन्यते । पयसौदन भुङ्क्त इति । करणसज्ञा तु दात्रेण लुनातीत्यादौ सावकाशा

प्रकृति (कै)

इत्यादि ॥

कर्मभावाघटनादिति । (कै)

न हि तत्र तण्डुला निष्पाद्यन्ते इति भाव ॥ ननु फल-व्यापारावादाय सर्वस्यापि द्व्यार्थत्व नापि तावतोक्तप्रयोगोपपत्तिरत आह

यामेवान्वय । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवा-न्वयौचित्यात । असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वे सति दातृ-ज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्व तावदेव दानक्रियानिष्पत्त । घट स्मरति घट करोतीत्यादौ बौद्धघटादे पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्व मित्याद्यूह्यम् । क्रियान्वयित्व कारकत्वमिति तु न । कारकाणा भावनान्वय

अथेह कथ भवितव्य तण्डुलानोदन पचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदन पच-तीति । उभयथापि भवितव्यम् । कथम् । इह हि तण्डुलानोदन पचतीति ।

भवतीति । विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रह । तण्डुलान् पचती-त्युक्ते विकारान्तरामपि प्रतीयते ॥ अथेहेति । भा । उभयथा प्रयोगदर्शनात् प्रकृतिविकृत्यो साक्षादुपादानात् तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यानुपपत्त्या विक्लेदन-

---

मते । साङ्ख्यादि सत्कार्य्यवादिमते तु सन्नेवाभिव्यज्यते इत्यस्ति विशेषलक्ष-णम् । सामान्यलक्षणा तु कृधातूपात्तोत्पत्त्याख्यफलशालित्वात् । एतेन करो तिर्यत्नार्थक इति मत प्रत्युक्तम । यतत इति वदकर्मकतापत्त । न च

नर्हि दात्र लवणेनेप्सित तथायुक्तमित्यनेनापि न भवति । द्वेष्योदासीन-प्राप्त्योरत्त्व ग्रहणात् । सत्यप्यत्र पयसो भुजिक्रियाया प्रकृष्टोपकारकत्व ईप्सायाः प्रकर्षाभाव । यत्र तर्हि पय एवेप्सिततम तत्रप्राप्नोति । तद्यथा ।

विक्लेदनेति ।

निर्वर्त्तनरूपद्वितीयार्थमादायद्रव्यार्थमिति भावः ॥

विक्लित्त्या निर्वर्त्तयतीति । (कै)

विक्लित्तिविशिष्टं निर्वर्त्तनं पचेरर्थः । वैशिष्ट्यं च क्वचित् सामानाधिकरण्येन क्वचित् करणत्वेन विक्लित्तिशब्देनात्र विक्लेदनमेवैव च तण्डुलानां धात्वर्थफलाश्रयत्वाविवक्षणान्न द्वितीया इत्यर्थः । षष्ठी त्वोदनयोगे इति भावः ॥ नन्वेवं विक्लित्तेः सम्बन्ध्याकाङ्क्षाऽनिवृत्तेरत आह

इत्यस्य क्रियान्वयिना क्रियान्वय इत्यर्थासत्त्या असंगत्यापत्तेः । अधिकारणस्य कारकत्वेन क्रियान्वयइत्यादिभवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च । कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनाऽर्थंज्ञात्वा परंप्रतिसंस्कृतेन बोधनेच्छया संस्कृतस्य

द्व्यर्थः पचिस्तण्डुलान् पचन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति । इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्व्यर्थस्यैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्त्तयतीति ।

वचने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगात् द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च । निर्वर्त्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः ॥ द्व्यर्थः पचिरिति । भा ।

जानातिवद् विषयत्वापादनपर्य्यन्तार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः । लाघवेनोत्पादनमात्रपरत्वात् । कर्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावासिद्धिप्रसङ्गाच्च । प्रकृते प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदं सम्भूतं प्राप्तम । तद्यथा । काष्ठं भस्म करोतीति ॥

कश्चित् कंचिदाह सिद्धं भुज्यतामिति । स आह प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति । इतर आह पयो भविष्यतीति । अपरस्त्वरमाण आह पयसा खल्विति । इतर आह भविष्यतीति । अपरस्त्वरमाण आह पयसा खलु भुञ्जीयेति । अत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पयस एवेप्सिततमत्वं न त्वोदनस्य

सा चेति ॥ (कै)

ननु पूर्वोक्तेऽर्थेऽपि मातुः स्मरतीतिवत् कर्मणः शेषत्वेन षष्ठी प्रयोगसिद्धेर्विकारयोगे षष्ठीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न । ओदनस्य सम्बन्धाकाङ्क्षत्वेन क्रियायाश्च तदनाकाङ्क्षत्वेन तथोक्तेः षष्ठ्यन्तस्य साकाङ्क्षस्यान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय इत्युत्सर्गतो व्युत्पत्तेश्चेति दिक् ॥

ईप्सिततमत्वमिति । (कै)

ईप्सितशब्दोऽभिप्रेतपरो रूढ इति पूर्वपक्ष्याशय ॥ ननूद्देश्यत्वाद् दध्यादि ईप्सिततममत आह

व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वयानवगत्याकारकत्वज्ञानाभावात् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्याभाष्योक्तमेव साधु इत्याह "यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति" ।

इह कश्चित् कंचिदामन्त्रयते । सिद्धं भुज्यतामिति । स आमन्त्र्यमाणः

विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्त्तने प्रवर्वर्त्तते । तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः ॥ तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूतक्रियापेक्षं त्वोदनस्य ॥ ह्यर्थश्चेति । भा । तण्डुलानां सम्बन्धिनं विकारं

गुणान्तरोत्पत्त्या यथा । सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । इह भस्मकुण्डलयोर्निर्वर्त्यत्वमेवेति बोध्यम ॥ प्राप्य तु आदित्यं पश्यतीति ॥ तथा युक्तमिति द्विविधम् । द्वेष्यमितरं च । अकथितं चेत्यपरम् । संज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यत् ॥ "द्विव

अत्राप्योदनमेवेप्सिततमं पयसस्तु संस्कारकत्वात् कारणत्वं न त्वस्य केवले गुणे आदरः । किं तर्हि तेन संस्कृते ओदने । न ह्यसौ केवलस्य पयसः पानेन सन्तुष्यतीति यदि तमन् ग्रहणं क्रियते । पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यत्रैव

दधीति । (कै)

संस्कारकत्वेनैव तदुद्देश्य न तु साक्षात् फलाश्रयत्वेनेत्यर्थ । अन्यथा दधिपयो मात्रभोजनेनापि कृती स्यात ॥ ननु गुणेष्वादरा-भावे दधिसत्ताज्ञानात् पूर्वमपि प्रवृत्ति स्यादत आह

केवलेष्विति ॥ (कै)

तन्न । पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्ते । कारकाणा भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्तदोषाच्च । न च कारक-शब्दस्य कर्त्तृपर्य्यायत्वेन कारक करणमित्यादि विरुद्ध कारक कर्त्तेति पुनरुक्ता वेति वाच्यम । हरिणैव समाधानात् । तथाहि—

"निष्पत्तिमात्र कर्त्तृत्व सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षाया करणादित्वसम्भव ।

आह प्रभूत भुक्तमस्माभिरिति । आमन्त्र्यमाण आह दधि खलु भवि-ष्यति । पय खलु भविष्यति । आमन्त्र्यमाण आह । दध्ना भुञ्जीय पयसा

विशेषमोदन विक्लित्त्या निर्वर्त्तयतीत्यर्थ । सा च विक्लित्ति सामर्थ्यात् तण्डुलानामेवेति विज्ञायते ॥ इह कश्चिदिति । भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्या दधिपयसोरीप्सिततमत्व न त्वोदनस्येति दर्शयति "तस्याप्योदन इति"। भा।

कर्म च" इत्यादि । तदित्थम । सप्तविध कर्मेति स्थितम् । इह प्राप्ये यद्यपि विषयताख्य क्रियाकृतविशेषोऽस्त्येव । अन्यथा कर्मत्वानुपपत्ते । तथापि प्रतिपत्तृव्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यते इत्युक्तम् । विकार्य्ये तु

स्यात् पचत्योदनमित्यादौ न स्यात् । न ह्यीप्सिततम युक्तम् । असति प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीय तदेव प्रतियोगिता भजते कारक चात्र न किञ्चिदिष्टमीप्सित पयसस्त्वीप्स्यमानत्वात् युज्यते प्रतियोगिता । नैष दोष । अत्रापि क्रियापेक्ष प्रकर्ष । आदौ हि कर्त्ता फलार्थ क्रियाम-

मृदुविशद (भा)

द्वन्द्वप्रयोगानुपपत्तिरत आह

कर्मधारय इति ॥ (कै)

यदीति । (कै)

एवं च यथा तत्र तथागुणविशिष्ट ओदन एवेप्सित एवमिहापि

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात् कर्तृत्वेन कारकत्वम् । तत क केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरनियोगव्यापार कर्त्ता तद्व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थ ॥ कर्त्तु क्रिययेप्सिततमव्यापार कर्म । कारकान्तरसाध्यव्यापार करणम । प्रेरणानुमत्यादिव्यापार

खलु भुञ्जीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्धितस्येप्सिततम भवति ।

दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभाव ॥ न तु गुणेष्विति । भा । गुणेषु उपकारकेषु केवलेषु नास्वादय किं तर्हि तत् संस्कृत ओदन इत्यर्थ ॥ मृदुविशद इति । भा । मृदुश्चासौ विशदश्चेति कर्मधारय । यदि मार्दवमात्रे आदर स्यात् पङ्कमपि भक्षयेत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि ॥

काष्ठादौ कथ धातूपात्तफलाश्रयता इत्यत्रुविश्यते । तत्रेद तत्त्वम् । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षया निरूढया उत्पत्त्याश्रयता । यद्वा । काष्ठानि विकुर्वन् भस्मोत्पादयतीत्यर्थं तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदन निर्वर्त्तयतीतिवत् ।

भीष्मुति यत फलार्थमिष्यमाणत्वात् ईप्सिता क्रिया फल तु स्वरूपेणेष्यमाणमीप्सिततमं क्रियाया अपि कर्मत्व सदर्शनादि विशेषान्तराप्रध्वंया अत तर्हि फलाभावस्तत्र न स्यात् । क्व च फलाभाव । विकार्ये काष्ठानि भस्मीकरोति इति तर्हि काष्ठानि फलरूपाणि । मा भूवन् तानि स्वरू-

दध्यादिविशिष्ट ओदन ईप्सित इति भाव । अत्रेदं बोध्यम । तस्याप्योदन एवेत्याद्युत्तर क्रियाशब्दोऽयमित्याशयेनैवोदन एव फलाश्रयत्वविवक्षा न तु गुणे दध्यादौ तन्मात्रेऽनुरोध फलाश्रयत्वविवक्षेत्यक्षरार्थ । दृष्टान्तेऽसम्भवात्तदविवक्षादार्ष्टान्तिके ऐच्छिकीति भेद । ईप्सिततमत्व "करणार्थ" सूत्रोक्तरीत्या तद्व्यालयफलवत्त्वेनेच्छाविषयत्वरूपमेव भाष्य सम्मतमन्यथा विशिष्टस्याभिप्रेतत्वे विशेषण-

---

सम्प्रदानम । अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम् । कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम् । स्वतन्त्र प्रेररन् हेतु । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति कारण कारकमित्याद्युपपत्ति । यथा पुत्रजन्मनि पित्रो कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्यामियमस्मात् पुत्र जन-

---

तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोध । तद्यथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशद स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय

ईप्सितस्येति । भा । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम । विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । यत्र यन्निर्वर्त्त क्रिययाऽनाधेयविकार क्रियाया निष्पत्त्यर्थं केवलमुपादीयते तत् क्रियासम्बन्धात् । प्राप्यमपि नेप्सितमिति

एतच्च द्व्यर्थ पचिरिति प्रक्रम्य भाष्ये व्युत्पादितम् । तत्र तण्डुलान् ओदनं पचतीति प्रयोगे तण्डुलनिष्ठविक्लित्तेरोदनोत्पत्तेश्चानुकूलो देवदत्तनिष्ठव्यापार इत्यर्थ । तण्डुलान् पचतीत्यत्र तु विक्लेदयतीत्यर्थ । ओदनं पचतीत्यत्र तु विक्लित्त्या निर्वर्त्तयतीत्यर्थ । उक्तञ्च—

येन फलानि भस्मात्मना तु फलानि । प्राप्ते तर्हि न स्यात् । आदित्य पश्यति । हिमवन्त शृणोतीति न ह्यत्र क्रियया कश्चिदतिशयो जन्यते । अत्राप्यतिशयो जन्यते प्राकट्यं नाम । यो य पश्यति शृणोति वा तस्यासौ प्रकटो भवति प्रतिपत्त्राद्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते ।

स्याभिप्रेतत्वात् समाधानानुपपत्ति । पक्षकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् उभयविवक्षाया तु परत्वात् कर्मत्वमेव सत्यभिधाने "आकडार" सूत्रे "करण पराणि" इत्यस्यासिञ्छिनत्तीति कर्त्तृसञ्ज्ञाविषये एवोदाहरणदानात् तदभिधानसन्देह इति नास्य तदातमपा कर्मत्वकरणमुचितम् । नवीनग्रन्थास्तु चिन्त्या एव क्रियाशब्दत्वेऽपि सनेष्यमाणत्वस्यापि गर्भीकरणात् शङ्कते । भाष्ये

ईप्सितस्य (भा)

इत्यादि॥ नन्वीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादो युक्तोऽत आह

यतीति व्यवहार । अथैवमीदृशस्यत्वेऽपादानस्य कर्त्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीति प्रयोगस्तु न । अनभिधानात् । कारणत्वाद्यवस्थाया कर्त्तृसञ्ज्ञा तु न । कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे "स्वतन्त्र कर्त्ता" इति पुन स्वतन्त्रग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्त्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य

पयो गुणमोदन भुञ्जीय इति ॥ ईप्सितस्य कर्मसञ्ज्ञाया निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग क्रियेप्सितत्वात् । वा । इप्सितस्य कर्मसञ्ज्ञाया निर्वृत्तस्य

तस्य कर्मसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्थाक्रियानिष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभिस्तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसन्दर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भाव ॥ गुड भक्षयतीति । भा । भक्षणाय गुडस्योपादान

"सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयो ।
तदेकाशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते"

यदा तमब्ग्रहणेन यत्र प्रकृष्टेच्छा तदेव व्यावर्त्तते तेन पश्यत्यादावादित्यादीनामपि प्रतियोगिनो सत्त्वेनापकर्षाभावाद् भविष्यति । अत्रच लिङ्ग "ललाटकुक्कुट्यो पश्यति" इति । कर्मेत्यनुवर्त्तमाने इति । अधि शीङ् स्थासाम्

ईप्सिततममेवेति । (कै)

तमबन्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत एवोल्लेख इत्यन्ये ॥ ननु निर्वर्त्त्यस्यापि काष्ठादेर्विकार्यस्य ईप्सिततमत्व विकारवत्तयाऽस्त्येवेत्यत आह

अनाधेयविकारमिति ॥ (कै)

प्राप्यमपीति । (कै)

क्रियाजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयमपीत्यर्थ ॥

सा । कारकसञ्ज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण करणत्वादीनाविधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते इत्यलम । यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्वात् । अकुर्वत साधनत्वानुपपत्ते । एव तत्तद्व्यापारलब्ध करणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्वात् । तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वातन्त्र्या इति प्रधानक्रिया कर्तृत्ववन्तोऽपीति

कारकत्वे कर्मसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । गुड भक्षयतीति । किं कारणम् । क्रियेप्सितत्वात । क्रिया तस्येप्सिता । न चोभयेप्सितत्त्वात वा न वा । एष

न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् ॥ न चेति । भा । गुडभक्षण यस्येप्सित तस्य गुडोभक्षणक्रिययेप्सित । यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति नापि लोष्टादि भक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सित नापि गुडमात्र-

---

इति ॥ तस्माद् धातुत्वेन धातूपात्ता भावना प्रति प्रचित्वेन प्रत्युपात्ता विक्लित्ति कर्मतया करणतया वा यथायथ सम्बध्यत इति स्थितम । इद त्ववधेयम । क्रियाया धातुना कर्तुरपि देवदत्तादि शब्देन लाभाद्यथा न द्वितीयार्थता तथेष्टतमत्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात । अधिशीङादिवत् ।

इत्यत । आधारनिवृत्त्यर्थमिति । प्राय कर्मग्रहणमाधारेणसम्बन्ध इति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्ति स्यादिति भाव । आधारानुवृत्तौ को दोष तत्राह आधारस्यैव हि स्यादिति । क्वेत्याह गेहमित्यादि । अत्र तु न स्यात्तदाह ओदन पचतीत्यादि । एतच्चेप्सिततम कर्म त्रिविध निर्वर्त्त्य

नेप्सितम् (कै)

नाभिप्रेतम् ॥

निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तीति । (कै)

"निष्पत्ति" कटादेः । "संस्कार" प्रोक्षणादिना व्रीह्यादेः ॥ "प्रतिपत्ति" दाहादिना हविरादेः ॥ ननु कर्तृक्रिययाप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थस्तत्र कथं क्रिया स्वात्मनेप्सिता भवेद् एवं च क्रिया तस्येप्सिता इति भाष्यमनुपपन्नमत आह

तदुपपत्ति । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाशत्वात् । करणादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षाया तु कर्तृत्वविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित् सम्प्रदानापादानयोस्तु न सा अनभिधानात् इत्युक्तम् । यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वातन्त्र्या अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वातन्त्र्या एव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठ जयादिभाग् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत्र करणादिषु

दोष । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम । आतस्वोभयम । यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा

मित्यर्थं ॥ ये त्वेन इति । भा । ते हि या काचित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च नाह कटं करिष्यामीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया

एवं च तथा युक्तस्थल इवेहापि धात्वात्तफलाधारमात्रमर्थं । आधेयमेव वा । तच्चाभेदेन फलेऽन्वेति । अनन्यलभ्यशब्दार्थ इति न्यायात् । अन्यथा तथायुक्तत्वानीप्सितत्वयोरपि वाच्यतापत्तौ सकलतान्त्रिकविरोधाच्च । एवं च

विकार्यं प्राप्यम् इति । तथायुक्तमपि द्विविधं द्वेष्यमितरच्च । अकथितं चैत्यपर संज्ञान्तरप्रसक्तं चान्यद् "दिव कर्म च" इत्यादिः । तदेव सप्तविधकर्म ॥ उत्तरं—

प्रतीयमानसंदर्शनादीति । (कै)

तज्जन्यारम्भक्रियापेक्षयेत्यर्थः ॥ ननु गुडभक्षणस्य ईप्सितत्वे गुडोऽपि तथा इत्यत आह

भक्षणायेति । (कै)

भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ प्रकृते भाष्ये

ये त्वेते इति ॥ (भा)

ननु क्रियामात्रेप्साया हस्तचालनमात्रेणापि तिष्ठेयुरत आह

स्वस्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत् करणत्वादिकालेऽप्यवाधितमेवेत्यदोषः । निरोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीतिदिक् । यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादिदर्शनाच्च । तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधान-

---

कृती भवति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो

न निषिद्धा भवेत् । तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति ॥ भा । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विप्रिस्ष्टकर्मिका क्रिया

फलाश्रयकर्म इत्येवास्ता किं दिसूत्र्येत्यवशिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । अग्नेर्माणवकं वारयति इत्यत्र माणवकस्य अपादानसंज्ञां वाधितुमीप्सिततममिति तावद्वक्तव्यं तस्मिंश्चोक्ते द्वेष्योदासीनयोः सङ्ग्रहार्थं तथायुक्तमित्यपि सूत्रणीयम् ।

"निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।
तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् ॥
औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
सञ्ज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

यां कां चिदिति । (कै)

स्वाम्यभिमतामित्यर्थः । चेतनग्रहणे तात्पर्य्यात् ॥

ततश्चेति । (कै)

कटस्यानिष्पमाणत्वात् तच्च नाहं करिष्यामीति शब्देन प्रतिपादितम् । आहरणक्रियया च घटे निष्पाद्यत्वाभाव स्पष्ट एव । आहरणकर्त्तुरभिप्रेतत्वाभावश्चेति । घटस्य कटस्य च तत्त्वाभाव एवेति भाव ॥ समाधत्ते

क्रियानिष्पादकत्वेन च कारणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वात त्र्यमादायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्व बोध्यम् तदुक्त भाष्ये । पर्य्याप्त करणाधिकरणकर्मणा कर्त्तृत्व निदर्शितमपादानादीना कर्त्तृत्वनिदर्शनायेति । वृक्षो ऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयो कर्त्तृत्व दृश्यते पतिदाधातुवाच्यता तु न तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्व चोपलक्षण सदेव तत्त्वत्

मनुष्यास्तेषा कश्चित् कचिदाह कट कुर्विति स आह नाह कट करिष्यामि

तेन सम्पाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत् प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्राय । अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयो-

---

अनीप्सितग्रहण तु शक्य प्रत्याख्यातुम् । तथा च कर्त्तृकर्मविभक्त्यो उभयोरप्याधारो वाच्य । आधेय वा । व्यापारेण फलेन चान्वय इति तु व्यवस्थया शाब्दबोधवैषम्यमिति स्थितम् । गोदोहनीपक्ता पक्व इत्यादि कृदन्ताना

इति ॥ तथा—

"यदसद् जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्य विकार्य्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥

यद्यपि तस्य (भा)

इत्यादिना ॥ ननु प्रेषयितुरुभयेप्सायामपि न प्रेषयेति तदीयप्रयोगे तयो कर्मत्वानापत्तिस्तथैव इत्यत आह

प्रयोजक (कै)

इत्यादि ॥

स्वार्थः । (कै)

वेतनलाभ ॥

सत्त्वोपयोगीति स्पष्ट चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृशाम् । ये तु क्रियान्वयित्व कारकत्वमिति वदन्ति । तेषा कर्तृसमवायोऽपि करण कारकमित्यादेरनुपपत्त्यभावात् तत्र तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गति । तदर्थे कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेतिबोध्यम् ॥

घटो मया आहृत इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् । यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सित यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ॥

व्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मेत्याचक्षते । तत्तु प्रयोजकव्यापारस्य अशब्दार्थत्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ॥

नामार्थेऽभेदान्वयानुरोधादाधार एवार्थ फलभावनयोस्तु विशेषणविशेष्यभावो विपरीत इत्यवधेयम ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किंचित् काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥
क्रियाकृतविशेषाणा सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते” इति ॥

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमवत् क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः ॥ भाष्ये

किमुदाहरणमिति ॥ (भा)

पूर्वेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः ।

कस्य च नामेति ॥ (भा)

अनेच्छाविषयत्वस्य बोधनात् प्रश्नः ।

तदा विषमपीति । (कै)

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ किमुदाहरणम् । विषं भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्म (१ । ४ । ४९) इत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात् । विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति । कथम् । इह य एष मनुष्यो

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ कस्य च नामेति । भा । विषमिति वक्तव्ये विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्षणमीप्सितं तदा विषमीप्सितं विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विषमपि प्राणाहरत्वादनीप्सितं भवति । भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया तदीप्सितं

कर्मानालिङ्गितभक्षणस्याभावादित्यर्थ ॥ ननु स्व स्व साधने एव लोके ईप्सितत्व प्रसिद्ध न चेद् तथा अत आह

यथेति । (कै)

दु खनिवृत्तिसाधनमपि तथेति भाव ॥ क्रियाशब्द ईप्सितशब्द सना तत्तत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुपलक्ष्यत इत्याशयेन समाधत्ते भाष्ये

आतस्येति । (भा)

एव पराधीनतया द्वेष्यमपि विष भक्षयत्युपपन्न प्रयोग इति भाव ॥

अनिष्टतमा अपीति । (कै)

अनुद्देश्या इत्यर्थ । भयजनकत्वादिदमपि द्वेष्य कर्मेति भाव ॥ ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सित कर्म न इत्यर्थ स्यात् स चायुक्त पूर्वेण कर्मत्वस्य इष्टो ऽत आह

दुःखार्त्तो भवति सोऽन्यानि दु खान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतस्येप्सित यत्तद्भक्षयति । यत्तर्ह्यन्यत् करिष्यामीत्यन्यत् करोति तदुदाहरणम । कि पुनस्तत् । ग्रामान्तरमय गच्छश्चौरान् पश्यति अहि लङ्घयति कण्टकान् मृद्नाति ॥ इहेप्सितस्यापि कर्मसञ्ज्ञारभ्यतेऽनीप्सितस्यापि । यदिदानी नैवेप्सित नाप्यनीप्सित तच्च कथ भवितव्यम । ग्रामा-

---

भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते ॥ विषभक्षणमपीति । भा । तथा लोकस्य सुखप्राप्त्यर्थाक्रियाया प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिष्वित्यर्थ ॥ चोरान् पश्यतीति । भा । विषयेन्द्रियसम्बन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनाप्तुमनिष्ठतमा अपि चोरास्तथा युक्ता पूर्वेणासिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसञ्ज्ञया

यथेति । (कै)

एवं च नायं प्रसज्यप्रतिषेध इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः । प्रतिषेधस्य भावविरोधित्वात् तेन तदर्थलक्षणाद्वा । ईप्सितं नेत्यस्य च यदीप्सितप्रतिपक्षभूतं तदेव नोच्यते इत्यर्थः । किं तर्हीत्यादेश्च भिन्नमात्रमस्यार्थं इतीति भावः ॥

तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । (कै)

आरोपितं त्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्षभूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथात्र नेत्यर्थः ॥

न्तरमयं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति । अत्रापि सिद्धम् । कथम् । अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ईप्सितं नेति । किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यच्चैतदीप्सिताद्यन्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

सम्बध्यन्ते ॥ ईप्सितस्यापीति । भा । ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः ॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । भा । यथाऽधर्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽनीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

कथ वाक्यप्रवन्धे इत्यस्मान्निष्पन्न क्रियाशब्दोऽयम । अत्र कथनस्य करणाकाङ्क्षत्वाद् इयोश्चोपस्थितत्वादाह

किमिति ॥ (कै)

करणस्यापि कर्तृत्वेन विवक्षामभिप्रेत्याह

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ अत्र प्रधानकर्मणि लादय ॥
"प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्"

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ केनाकथितम् । अपादानादिभिर्विशेषकथाभि । किमुदाहरणम् ।

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ केनेति । भा । कि साधारण्या कारकसज्ञया अथ विशेषसज्ञाभिरपादानादिभिरितिप्रश्न । अपादानादिभिरिति । भा । कर्तरि करणे वा अत्र तृतीया । भूतकालस्यात्र न

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षित कारक कर्मसज्ञ स्यात् । नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्ग वारयितु परिगणन कर्तव्यम् ।
दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरित कविना ॥

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ अकथितशब्दोऽयमस्त्यप्रधाने रूढ, तद्यथा ऽकथितोऽहमस्मिन् ग्रामे । ऽप्रधानभूत इति गम्यते अस्ति च क्रियाशब्दो ऽकीर्तितपर्याय । कथ वाक्यप्रबन्धे । चुरादावदन्त पठ्यते । तत्र पूर्वस्य ग्रहणे पाणिना कासपात्र्या दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकासपात्र्योरपि स्यात् ।

कर्त्तरीति ॥ (कै)

भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यत इति । (कै)

तत्फल तु निवृत्तैकप्रेषणदुहादिभ्यो णिचि दुहसमानार्थत्वेन गत्यादिनियमात् "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्याद्यप्राप्तौ प्रयोज्य-कर्त्तुर्गवादेः कर्तृत्वात् तदविवक्षया शुद्धजनकत्वविवक्षाया बोध्यम् । न च प्रयोज्यकर्तृत्वाविवक्षाया कर्त्तु प्रयोजकत्वाभावात् णिजना-पत्ति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्व णिचि ततस्तस्याविवक्षणात् तत्प्रयोजक

इति भाष्योक्तेः ॥ प्रधानकर्मत्व च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधान-भूतव्यापारविशेष्यफलाश्रयत्वम् । ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्य-

दुहि याचि रुधि प्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुवि शासि गुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरित कविना ॥

विवक्ष्यते । यथा "पराजेरसोढ" (१ । ४ । २६) इत्यात्रासह्यमाना-स्याप्यपादानसञ्ज्ञा भवति ॥ अध्ययनात् पराजेयत इति । तेन हेतुकर्तृ-सञ्ज्ञाभ्या कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसञ्ज्ञा न भवति । इह "कारके" इत्यनु वर्त्तनात् सत्येव कारकत्वे अकथितस्य कर्मसञ्ज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्या-

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थाना तथैव च ।
द्विकर्मकेषु ग्रहण कर्तव्यमिति निश्चय ॥

इह प्रक्षीयच "क्ङितेति" (६ । १ । ७३) तुड न कृत । आगमशासन-स्यानित्यत्वात् "सनाद्यन्ता धातव" (३ । १ । ३२) "इको यणचि"तिवत् । उपयुज्यतइत्युपयोगो मुख्य कर्म क्षीरादि तस्य निमित्त गवादि दुह्यादीना

करणाधिकरणसञ्ज्ञयोस्तु पचत्यादिरवकाशो । नहि तत्रास्य प्रसङ्ग दुहि-याचीति परिगणनात् । अतो द्वितीयस्य ग्रहण तदाह । 'केनाकथितमपा दानादिभिर्विशेषकथाभिरिति' । किमत्र प्रमाण तदाह । केनेति करण

इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रस्योपलक्षणाद्वा । अत एव ग्राम गमयती-त्यादिसिद्धिरिति भाव । पर त्वत्र मान चिन्त्यम् । कि च गत्यादिनियमेन परत्वादस्यापि बाधो दुर्वार इति दिक् ॥ "न भवती"ति क्वचित् पाठ । पूर्वोक्तविषयाभावेन कर्तृत्वविवक्षायामपि स्यात् । अधुना तु नेत्यर्थ । परया कर्तृसञ्ज्ञया बाधाच्चिन्त्यमिदम् । कर्मसञ्ज्ञा भवतीति पाठे तत्त्वाविवक्षायामित्यादि । पर तु स पाठोऽयुक्तरीत्या चिन्त्य एव ॥ नन्वेवमपि कारकसञ्ज्ञयाऽकथितत्व-मेव कि नाश्रीयते ऽत आह

त्वात् । तत्रोक्तोदाहरणयो निर्वर्त्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषणा-कव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्येण शाब्दप्राधान्यप्रतीते । तण्डुले रूपे कर्मणि

दुहि । गा दोग्धि पय ॥ नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वापादानसञ्ज्ञा

द्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्या चासकीर्त्तित-वचनोऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् । रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा

मुख्यकर्मणा सम्बध्यमानमिति यावत् । तथा श्रुविशास्योर्गुणेन कारकेण कर्मणेति यावत् । कारकाणा क्रिया प्रति विशेषणत्वात् । तत्रापि कर्मण एव प्रकृतत्वात । यत्यचते सम्बध्यते । षच समवाये । स्वरितेत् । केचित्तु परस्मैपदिभि सहैन धातु पठन्ति । षच समवाये । रश

निर्देश । रूढिशब्द एष हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तत्र कारणादि-सम्बध्यते नहि गच्छतीति गौरित्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचन वा भवति । इह "कारक" इत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वे कथितस्य सञ्ज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरित्युक्तम् । 'परिगणन कर्त्तव्यमिति' ।

इहेति ॥ (कै)

नत्वप्रधानवाचीति । (कै)

तद्ग्रहणे हि दुह्यादिव्यतिरिक्तविषये सावकाशाधिकरणापादानविषये गोर्दोग्धि पय इत्यादाववधित्वविवक्षायामपि परत्वादनेन कर्मत्वापत्तिरिति भाव ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्या रूढीग्रहण कथमिति व्युत्पादयति

त्वादय इति तु नव्याना प्रमाद एव ॥ दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च ॥ नीहृकृष्वहामुत्तरदेशसयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव दिक् संकता । संयोगस्य फलतावच्छेदक सम्बन्धो ग्रामनिष्ठत्वदनुकूलव्यापा-

---

(१ । ४ । २४) ॥ दुहि ॥ याचि । इद तर्हि । पौरव गा याचते इति ॥

च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेतिप्रश्ने रथेनेति प्रतिवचन भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवत ॥ किमुदाहरणमिति । भा ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्न । अथवा अपादानादिभि सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणासम्भव मत्वा

त्वम व्यक्तया वाचीति । तन्मते षच सेवनइत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थत्वात्समवाये वृत्तिर्बोध्या । उभयथापि सम्बध्नाते कर्मव्यापारे सचिर्वर्तते । अत एव कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथन न विरुध्यते । राध्यत्योदन इत्यस्य पच्यत इत्यनेन यथा उभयत्राप्योदननिष्ठविक्लित्तेर्भानाविशेषात् । कविना

नटस्य शृणोतीत्यादौ धात्वन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रच्छिभिच्छीत्यत्र 'छे च' (६ । १ । ७३) ति तुक् प्राप्तो ऽनित्यत्वादागमशासनस्य स न कृत । 'सनाद्यन्ता धातव' (३ । १ । ३२) 'इको यणाची' तिवत् । 'उपयुज्यत-इत्युपयोग इति' । असज्ञायामपि कर्मणि घञ् । 'तस्य निमित्त

रूढिषु हीति । (कै)

रूढ्यात्यन्ततिरस्कारात योगार्थस्य तत्र भानमेव नास्तीति भाव ॥ न च रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाद्यौगिकार्थस्यैव कथ ग्रहणम् । न चानिष्टनिवारणाय तत् लक्षणैकशरणानां लक्ष्यायत-प्रमाणस्थितेरभावादिति वाच्यम । लक्ष्यैकशरणभाष्यकारादिव्याख्या-नेन तस्यैव ग्रहणादित्याहु ॥ अथवेत्यादि चिन्त्यम । नटस्य शृणो-तीत्यादे सम्भवात् । नटाच्छि भरन्त शब्द शृणोतीत्यर्थे तूपयोगे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याभावात् । अत एव प्रत्याख्यानेन फलैक्यसिद्धि ॥

रथाजनिष्ठ प्रधानजन्यफलाश्रयत्वाद् अजा प्रधान तत्र लादय उक्त-भाष्यात् । "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा" इत्यत्र

नैतदस्ति । कथिताचापि पूर्वामादानसञ्ज्ञा ॥ न याचनादेवापायो भवति ।

पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । भा । उपयुज्यते इत्युपयोग पय फलादि तस्य निमित्त गवादि । अनेन गा दोग्धि पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्व गोस्तु पयोऽर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्व दर्श-यति । तथा युक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसञ्ज्ञा न सिध्यति ॥

मेधाविना सूत्रकारेण तदकीर्तितमित्याचरित व्यवहृतमित्यर्थ । अपूर्व-विधाविति । पूर्वोक्तानामपादानादिसञ्ज्ञाना विषयस्तेन्नास्तीत्यर्थ । न चैव वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसञ्ज्ञयोर्विषयेतिप्रसङ्ग स्यादिति वाच्यम् । एकसञ्ज्ञा-

---

गवादीति' । अनेन गा दोग्धि पय इत्यादौ पय प्रभृतेरुपयुज्य-मानत्वादीप्सिततमत्व गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्व च दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि न सिध्यति ।

तस्य निमित्तमिति । (कै)

कर्मनिष्ठधात्वर्थविशिष्टस्य कर्मणा निमित्ततया सम्बन्धीत्यर्थ इति वदन्ति। स्पष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति। एतत् फलं तु करणभूतपाण्यादिनिवृत्ति । तस्य दोग्धृव्यापारजनकतयाऽन्यथासिद्धत्वेन विभागविशिष्टपयोरूपकर्मणोऽनिमित्तत्वात्। यत्तु वृत्तिकृता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्यापूर्वविधावित्यनेन करणे कृते विहिता तत्र करणादिसंज्ञेति । तन्न । गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायामिवास्यापि करणत्वाद्यविवक्षाया कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपयोगपदेन मुख्यकर्मयुक्तं तस्य निमित्तमित्यनेन धात्वर्थव्यापारात् प्राक्

दध्यानयनेन पयस संस्कार्यतया अर्थप्राधान्यमादायतच्छब्देन पयस परामर्श इति मीमांसकग्रन्था नेया । दधिनिष्ठ संयोगानुकूलव्या-

---

याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥ रुधि । अन्व-

अपूर्वविधाविति । भा । पूर्वत्वमनात्वोपलक्षणमिति परविधावपीय संज्ञा भवति ॥ ब्रुवि शासि गुणेनेति । भा । ब्रुविशास्योर्गुण साधनं प्रधानकर्मधर्मादिकं तेन च यत्सचते सबध्यते इत्यर्थ । क्रियाया साध्यत्वात् प्राधान्य

धिकारेण पराभ्यां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कर्मसंज्ञाया बाधात्। प्राचस्तु पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषये नातिप्रसङ्ग । सूत्रेऽप्यकथितमिति कथननिवृत्तिपरायाश्चोदनाया भूतकालो न विवक्ष्यते। यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यतइति तथेहापीत्याहु । तच्चिन्त्यम्।

एतदेव दर्शयति । 'तस्यैवमित्यादि' । उपयुज्यमानस्य पय प्रभृतेर्यन्निमित्त मवादि तस्येत्यर्थ । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तमिति तेनापि क्रियोप-

तत् सवद्धत्वमुक्तम् । अन्ववरुणद्धि गा व्रजम् इत्यत्रापि पुनर्निर्गम-प्रतिबन्धेन स्थितिस्थैर्य्यमर्थ । एव च तत्र प्रतिबन्धानुकूलव्यापारात् प्राक् व्रजस्य गोसम्बन्धोऽस्त्येव । उपयोगसाहचर्य्यात्राग्रे गुणपदेनाप्य-स्यैव ग्रहण तेन सम्बध्यते धात्वर्थव्यापारानन्तरमित्यर्थं बहव ॥

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । (कै)

इद च विभागजन्यवहिर्देशसयोगानुकूलव्यापारार्थत्वे दुहधातो-र्बोध्यम । यदा तु त्याजनार्थस्तदा प्रयोजकव्यापारेणेप्सिततमत्वम-स्त्येवेति बोध्यम् । इद च "आकडार" (१ । ४ । १) सूत्र-भाष्ये ध्वनितम् ॥

पारार्थकत्वाद्धातो पयस सप्तमी । दुहेरप्यन्त स्थितद्रवद्रव्यविभागानु-कूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गा दोग्धि पय इत्यत्र गोपयसोरुभ-

---

वरुणद्धि गा व्रजम ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसज्ञा ॥ (१ । ४५ ।)

तदर्थत्वात् प्रवृत्ते कारकाणा गुणत्वम ॥ कविनेति । भा । कविशब्दो मेधाविवचन । क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीना चार्थोपलक्षणाय उपादानात् पर्य्यायप्रयोगेऽपि कर्मसज्ञा भवति ॥ ननु गा दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थ ।

उक्तरीत्या यथाश्रुतेऽपि सर्वसामञ्जस्यात् । नीवह्योरिति श्लोके गत्यर्था-नामित्युत्तरसूत्रोपात्तानामुपलक्षणम् । चकारेण जयत्यादयो गृह्यन्त इति कैयट । माधवोऽप्याह । जयते कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयते पचे ।

योगस्य पयसोसम्भवात् । 'तदर्थमाहेति' । तस्य करणादे कर्म्मसज्ञानि-वृत्त्यर्थमित्यर्थ । प्रयोजनवचन एव चार्थशब्दो निवर्त्तमानतया तु प्रयोजनत्व लुडमुखखरोपचारा प्रयोजनमितिवत् । 'अपूर्वविधाविति' । यत्रान्यो

तथायुक्तत्वभावाच्चेति । (कै)

फलाश्रयत्वाभावादित्यर्थ ॥

अपूर्वविधाविति । (भा)

कर्मसञ्ज्ञापेक्षया पूर्वसञ्ज्ञाना विधिविषयाभावे इत्यर्थ । यत्त्वेतत् विधेयकर्मसञ्ज्ञापेक्षया पूर्वसञ्ज्ञाविषयाभावे इत्यर्थ इति तन्न । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाभावात् । न च पूर्वविषयकर्मत्वाविवक्षाया कर्मत्वार्थमिद षष्ठ्यपवाद एव च सम्बन्धत्वेन बोध्यार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूत्रबोधिते कर्मसञ्ज्ञकेऽर्थे

योरप्यनेन कर्मत्वम् । गौ कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् पयसस्तत्प्रयोज्य फलाश्रयत्वाद् गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्व पयो निष्ठविभा-

---

वधि ॥ प्रच्छि । माणवक पन्थान पृच्छति । नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा ॥

गौ पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाद् गो कर्मत्व सिद्धम् ॥ नैतदस्ति । भा । यथाण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्ट प्रयुज्यते इति प्रतीति । नैवमिह निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात् ॥ गा दोग्धीति । भा । दोहेनाप्यमानत्वेऽपि

तारैर्ग्राहितया मोचैस्त्यजेर्दापेश्च सङ्ग्रह ॥ कारिकायाश्च शब्देन सुधाकरमुखे कृत इति । एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते । क्रमेणोदाहरणानि । गा दोग्धि पय । अविनीत विनय याचते । गामवरुणद्धि व्रजम् ।

विधिर्नास्ति तत्रेत्यर्थ । पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षण तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसञ्ज्ञयोरपि विषये कर्मसञ्ज्ञा न भवति । सूत्रेण कथितमिति कथनमिच्छितपराया चोदनाया भूतकालो न विवक्ष्यते यथा 'पराजेरसोढ'

विहितप्रत्ययानां कर्मत्वशक्त्यैव कर्मबोधकत्वात् । किं च कर्त्तुरि-त्यादेरपि षष्ठ्यपवाद एव तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्ते । अनेनापादानत्वाद्यविवक्षाया सर्वथा तदप्राप्तौ वा गवादेर्जनकत्व-समानाधिकरणशक्तिविशेषेणान्वयविवक्षायामनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्त परविधावपीत्याद्ययुक्तमुक्तरीते ॥

गुणः साधनमिति । (कै)

क्रियानिरूपित शाब्द गुणत्वमार्थन्तूद्देश्यत्वात् प्राधान्यमिति बोध्यम् ॥

सचते इति । (कै)

धात्वर्थव्यापारादनन्तरमिति शेष । "षच सेचने" इत्यतो-ऽनुदात्तेत सवशाते कर्मव्यापारे वर्त्तमानादात्मनेपदम् । "षच समवाये" इत्यय तु परस्मैपदी ॥ भाष्ये

गौयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात् तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच । उक्तप्राधान्य च गौरिति तत्र वादयः । एवमन्येषामपि दुहादीना दण्ड्यादीना च

न प्रश्नादेवापायो भवति । पृष्टोऽसो यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते ।

गोरीप्साप्रकर्षाभावात् तमप उपादानात् प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् अप्राप्ता कर्मसञ्ज्ञानेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनात् नटस्य शृणोतीत्यादौ न

माणवक पन्थान पृच्छति । पौरव गा भिक्षते । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवक धर्मं ब्रूते शास्ति वा । अजा नयति ग्रामम् ।

इत्यत्रासन्दिह्यमानस्याप्यपादानसञ्ज्ञा भवति अध्ययनात् पराजेयतइति । तद्वदत्रापि साधनमिति । साधन हि प्रधानभूता क्रियामपेक्ष्य गुणो भवति ।

आचरितम् । (कै)

व्यवहृतमित्यर्थः ॥

क्रान्तदर्शनादिति । (कै)

क्रान्तदर्शनत्वादित्यर्थः । "[1]कविः क्रान्तदर्शनो भवतीति" निरुक्तादिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः । स चात्र पाणिनिरिति बोध्यम् ॥

---

१ विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
विनाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनुप्रयाणमुषसो वि राजति ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति ॥ निरुक्त— दैवतकाण्ड— उत्तरषटक— अ १२— पा २— ख २॥ "सप्तमर्य्यादाः कवयस्ततक्षुः" निरुक्त— नैगमकाण्ड— पूर्वषट्क— अ ६– पा ५– ख ४ ॥ कविः । क्रामते कवतेर्वा गतिकर्मणः इति रूपम् । क्रमते कवतेश्च "इन् सर्वधातुभ्यः" (उ– ४ । ११४) इतीन् प्रत्ययः क्रमतेर्मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च बाहुलकात् । क्रान्तमस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत्ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः ॥

"कवी नो मित्रावरुणा" ऋ–म–१–१–४–३ ॥

कविशब्दो मेधाविनामसूक्तः भगवता यास्केन ॥

द्विकर्मत्वं बोध्यम् । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् इत्यत्रोक्तम् "प्राधान्य

प्रच्छि ॥ भिच्छि । पौरवं गां भिक्षते । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादान

भवति ॥ कथिताचेति । भा । गोः पयः आदत्ते इत्यर्थावगमात् ॥ पौरवं

वहति भारं ग्रामं हरति वा गमयति ग्राममित्यादि । नयते ।

'प्रधानकर्म्म धर्मादीति' । तस्य तु प्राधान्यन्तदर्थत्वात् प्रवृत्ते । 'सम्बध्यत-

अर्थोपलक्षणायेति । (कै)

अत एव "अकारमसि चोदित" इति "परस्मैपदानाम" (३ । ४ । ८२) इति सूत्रे भाष्ये पृच्छिपर्य्यायस्य चुदेर्द्विकर्मक-प्रयोग सङ्गच्छते । केचित्तु चुदेर्व्यापारद्वयार्थत्वे "कर्त्तु" (१ । ४ । ४९) इत्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधान-कर्मणि क्तेनोक्तप्रयोगोपपत्तेरर्थपरत्वे मान चिन्त्यमित्याहु ॥

गवा पयः इति । (कै)

इद चिन्त्यम् । "त्याजितै फलमुत्खातै" इत्यादि प्रयोगात् ।

"तारैर्ग्राहैस्तथा मोचैस्त्याजैर्दापैश्च सङ्ग्रह ।
कारिकायाञ्च शब्देन सुधाकरमुखे कृत"

इत्युक्तेश्च । गत्यादि (१ । ४ । ५२) सूत्रे एषामुपसङ्ख्याना-वश्यकतया कर्त्तरि तृतीयाया दुर्लभत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु भाष्यानुक्तत्वेन गमकाभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्ख्यान त्याजि-तैरित्यादि प्रयोगाश्च चिन्त्या एव कैयटस्वरसादित्याहु ॥

गर्गाणामिति" तत्रैव शादय ॥ उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्य तु शतस्य

सञ्ज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपा

गामिति । भा । पौरवेण गा दिदापयिषत इत्यर्थ प्रतीयते गोश्चेप्सित-

---

शत जयति देवदत्तम् । कर्मेति शाखा ग्रामम । क्षीरनिधि सुधा मथ्नाति । मुष्णाति शत देवदत्तेन । गर्गान् शत दण्डयति ।

इति'। सचत इत्यस्यार्थकथनमेतत् । षच समवाये स्वरितेत् । केचित्तु परस्मैपदिभि सह धातुमेन पठन्ति षच समवाये रप लप व्यक्ताया

सिद्धं कर्मत्वमिति ।

"कर्तुरीप्सिततमम्" (१ । ४ । ४९) इत्यनेन ॥

निष्क्रियस्यापीति । (कै)

तद्व्यापाराप्रतीतावपि दोहनादिविषयेऽस्य प्रयोगादित्यर्थ । एव च विभागजन्यसयोगानुकूलव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गौरवधित्वात् तदविवक्षायामिदमावश्यकमिति भाव ॥

दोहेनाप्यमानत्वेऽपीति । (कै)

दुहधात्वर्थगोपनिष्ठव्यापाराजन्यगोनिष्ठव्यापाररूपफलाश्रयत्वेऽपी-त्यर्थ ॥

ईप्साप्रकर्षेति । (कै)

विभागजन्यसयोगानुकूलव्यापारस्य दुह्यर्थत्वे इदम् । उद्देश्यत्वा-भावाद् व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वाभावाच्च तत्तु परस्यैवेति भाव ॥

इत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधेन न प्रतावृत्तिरिति न "वृद्धि" सूत्रस्य-

---

येन युज्यते । भिद्धि ॥ चिञ् । वृक्षमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथि-तात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा ॥

तमत्व न पौरवस्य ॥ कथितात्रेति । भा । पौरवाद् गा जिहृत इत्य-र्थसम्प्रत्ययात् ॥ न याचनादेवेति । भा । याचितापि याचनकाले नाध्यव-

---

तण्डुलानोदन पचति । तारयति कपीन् समुद्रम् । ग्राहयति बटूने-दम् । मोचयति त्याजयति वा कोप देवदत्तम् । दीपयति शास्त्रार्थ

वाचीति । तत्राऊ । षच सेचन इत्यस्यानुदात्ततोनेकार्थत्वात्समवाये प्रवृत्ति-रिति । सम्बन्धातेश्च कर्मव्यापारे सचिर्वर्ततइति कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथन

अप्राप्नेति । (कै)

'तथायुक्तम्" इत्यपि नेप्सितत्वस्य सत्त्वेनानीप्सितत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ चिन्त्यमिदम । गा दोग्धि पय परत्वात् "कर्त्तुरीप्सित-तमम" इति कर्मत्वमिति "आकडार" सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तत्र सूत्रे धातूपात्तकालाश्रयत्वरूपस्यैवेप्सिततमत्वस्य ग्रहाच्च। तस्मात पयो निष्ठविभागजसयोगानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इद भाष्यमिति तत्त्वम् । एवमग्रेऽपि ॥ एव रूपेऽर्थेऽपादानत्वाविवचाभिप्रायेण सिद्धान्तिन उदाहरणदान तदजानत पूर्वपचिण खण्डनमित्येव सारम । कि च तण्डुलान् ओदन पचतीत्यत्र द्व्यर्थत्वेन द्वयोरपि कर्त्तुरित्येव कर्मत्वमिति तत् सूत्रस्थभाष्यविरोध । त्वद्रीत्या गवीव तण्डुलेष्वपीप्सा प्रकर्षाभावात ॥ ननु विभागजसयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाप्राप्तेराह

भाष्यविरोध । "अमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" इत्याद्यप्येवमेव । मासमास्ते इत्यादावास्यादेरासनादिकरणके व्यापने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठ फलम ।

अविशिष्टासिशुग्धेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरित कविना ॥

स्यति नूनमस्मादिद वस्तु निर्गत्य मा प्राप्नोतीति भाव ॥ व्रजमवरुणद्धीति । भा । गौर्व्रज प्रविशति गवा व्रज प्रवेशयतीत्यर्थ ॥ कथितेति । भा ।

शिष्यान् । स्यादेतत् । दुहादीनामर्थनिबन्धनेय सञ्ज्ञा न तु स्वरूपाश्रया अहमपीदमचोद्य चोद्ये इति तद्राजसूत्रभाष्ये एच्छिपर्या-

---

नानुपपन्नम् । यथा राध्यत्योदनइत्यस्य पच्यतइति । 'उक्तमिति' । आचरित-मित्यस्य विवरणम् । 'सूत्रकारेणेति' । कविशब्दो मेधाविमात्रवचनोऽपि

गोः पय इति । (कै)

एवं चेद्दुहाद्यर्थकदुहधातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्याऽस्याप्रवृत्तिः । पूर्वोक्तार्थे तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अत एव सिद्धाचकर्मसंज्ञेति कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञेति वा नोक्तं कर्मसंज्ञाया विधेयत्वात् तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवापूर्वविधावित्यत्र ग्रहणौचित्यादिति तात्पर्य्यम । तदविवक्षायामुदाहरणत्वं लक्ष्यो न जानाति ॥ ननु बुद्धिकृतापायमादाय संज्ञा स्यादत आह

याचितापीति । (कै)

एवं च बुद्धिकृतस्यापि तस्याभाव इति भावः ॥

गवा व्रजमिति । (कै)

बलात्कारेण प्रवेशनस्यैवावरुद्ध्यर्थतया नायं समानार्थो रुधेरिति

मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः । मासं व्याप्नुवन् आस्ते इत्यर्थः । उभयथापि "कर्त्तुः" इतिसूत्रेण कर्मत्वम् ॥

ध्रुवि प्राप्ति गुणेन च यत्सचते सम्बध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् ।

गा व्रजे स्थापयतीति सम्मत्ययात् व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् । माणवकमिति । भा । अधिस्थापयिषति पन्थानं माणवकेन इत्यर्थः ॥

यस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनात् । तथा च भट्टिः । स्थास्नु रक्षोऽक्षरमुचो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् । कालिदासोपि, श्रिलोचयोपि क्षितिपालमुच्चैः । प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेवेति भारविश्च ।

प्रकाश्यत्वात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति । 'गां दोग्धि पय इति' । ननु ... गौः पयस्त्यजति । दोग्धा गवा पयस्त्याजयतीति तत्र प्रयोजक

भाव ॥ गौर्व्रजे तिष्ठति गाम व्रजे निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीत्यर्थाभिप्रायेणैवोदाहरणम । अधिकरणत्वाविवक्षाभिप्रायेण तदज्ञानतस्तु खण्डन पूर्ववत् । बुद्धिकृतोऽप्यपायो नास्तीत्याह

प्रश्नमात्रमिति । (कै)

एव प्रश्नस्य विश्लेषाजनकत्वेन पृच्छि प्रति माणवकस्यापादानत्व न प्रसक्तमिति भाव ॥

अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । (कै)

भिक्षेरपि उभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात् चिन्त्यमिदम् । कि चोभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धे भिक्षिग्रहणम् अर्थग्रहणाभावे लिङ्गमेवोचितम् । एव वृक्षमवचिनोतीत्यपि वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थ एवोदाहरणम् । तद्विवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति

व्यसनजन्यत्वस्य व्यापारावारोपेण तस्या फलत्वम । अनया रीत्या मासमोदन पचतीत्यपि भवत्येव आसना'दिमात्रवृत्तौ त्वधिकरणत्वात् सप्तमी "समाया

पुत्र ब्रूते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वाकथितेति । भा । माणवकान मार्गोपदेश जिघृक्षत इति सम्प्रत्ययात् ॥ न प्रश्नादेवेति । भा । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृत्तापाय धात्वर्थ इत्यर्थ भिक्षिर्याचि

उदारचेता गिरमित्युदारा द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । तथा च भिक्षेरर्थपरत्वाद्याचेरपि सिद्धम् । तुल्यार्थत्वात् । पौरव गामर्थयत इति यथा । तत्कि याचे पृथग्ग्रहणेनेति चेत, अत्राहु । अनुन-

---

व्यापारेणाप्यमानत्वात् सिद्धा गो कर्मसज्ञा । न च वाच्य प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादिष्वेवेत्युत्तरसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति यथा

पूर्वपक्षी विषयतासम्बन्धावच्छिन्न ज्ञानानुकूलो वचनरूपो व्यापारो ब्रूञादेरर्थ । सम्प्रदानत्वाविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति । कैयटोक्तार्थ तु कर्त्तुरिति सिद्धमेव कर्मत्वम् ॥ भाष्ये

तस्मात्त्रीण्येवेति । (भा)

यदि तेष्वपायाप्रतीतिस्तदा त्रीणि । अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ता-पादानत्वादिकमेव । याचतेश्च स्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषोऽर्थ । तत्र स्वत्वे पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनि-रूपकत्वेनान्वय । पृच्छेस्तु जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारोऽर्थ । व्यापारे च माणवकस्य जनकत्वमात्रेणान्वय इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थ-मिदम् । यदि तु तेष्वप्यपायप्रतीतिस्तदा तेष्वपि पूर्वविधिविषय-सत्त्वा तान्यपि नोदाहरणानि परिगणितातिरिक्ते च तवाप्येतत् प्रवृत्तिरनिष्टेति सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत तात्पर्य्यम् ॥

समाया विजायते" (समा समा विजायते । ५ । २ । १२) इति यथा ॥ ननु यद्यपि पराधीनतया विप्र भुङ्क्ते इत्यादौ भुजिक्रिया फलाश्रयत्वेन

पादानसञ्ज्ञा (१ । ४ । ३२) ॥ तस्मात् त्रीण्येवोदाहरणानि । पौरव गा

वद्र व्याख्येय । अथ याचिभिक्ष्योरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम् । उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीत विनय याचते

यार्थोऽत्र याचति । विनय याचते । विनयायानुनयनीत्यर्थात् । अस्तु तर्हि याचेरेव ग्रहणम् । तस्यानेकार्थत्वाद्भिक्षेरपि सिद्धमिति चेन्न ।

पचन्त देवदत्त प्रयुङ्क्ते पाचयति देवदत्तेनेत्यत्रेति । ण्यन्तेष्वेव स नियमोऽय तु प्रकृत्यन्त । नैतदस्ति । यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयुक्ति

उदाहरणचयवादिनमिति । (कै)

सूत्रामङ्गतिवादिनमित्यर्थ ॥

विवक्षाभेदादिति । (कै)

अपादानत्वविवक्षाया पञ्चमी तदविवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थ ॥

कर्मसञ्ज्ञैवेति । (कै)

तत् चितययोगे सर्वदापायप्रतीतेरितिभाव । न हि याचनादेवेत्यादेर्भाष्ये पूर्वं सिद्धान्युक्तित्वाद् याचितापीत्यादिना बौद्धापायाभावस्यापि स्वय कथनादिति तात्पर्य्यम् ॥

एषा व्यवस्थेति । (कै)

सिद्धान्तिन समतेति भाव ॥

उद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम ॥ "आतस्य विषमीप्सित यत्तद् भक्षयतीति" भाष्योक्ते । तथापि "चोरान् पश्यति ग्राम गच्छन् तृण स्पृशती" त्यादौ

याचते । माणवक पन्थान पृच्छति । पौरव गा भिक्षते इति ॥ अथ ये

इत्यत्रापि कर्मसञ्ज्ञा भवति ॥ वृक्षमिति । भा । वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थ ॥ कथितेति भा । वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थावसायात ॥ पुत्रमिति । भा । पुत्रो धर्मं प्रतिपाद्यते । पुत्र धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थ ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुनयार्थस्यैव याचेरिह ग्रहणात् । अत एव हि नयतिग्रहणेनानुनयार्थस्यापि न गतार्थता । स्पष्टार्थं

प्रतीयते गमयतीति । नैवमत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनयनादिषु विनियोगात् । तथा ह्यदुहानापि गौर्दुह्यते अगच्छन्तो भारादय शिरसा

अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । (कै)

अपादानत्वादिविवक्षायामपीति भाव । अन्ववरुणद्धि गां व्रज-मित्यत्राधिकरणसंज्ञाव.धस्येदमुपलक्षण यदि तु व्रजोऽपि प्रधान तदा तत्र नैव कर्मत्व स्यादित्यस्योपलक्षण बोध्यम् ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

"तथायुक्तम्" इत्यस्यात्र सम्बन्धो नास्तीति भाव ॥

प्रश्न इति । (कै)

सर्वोदाहरणवादिन इति भाव ॥ सूत्रासङ्गतिवादिन उत्तरम् ।

कर्मत्व न स्यात तेषामनुद्देश्यत्वाच्चोराविषयेन्द्रियसम्बन्धाद् दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या अपितत्वनिष्ठादर्शन एवेति देश्या । ट्यो औदासीन्यादनुद्देश्यत्वमिति चेन्न " तथायुक्त चानीप्सितम् " इत्यनेनैव सत्त्वात् ।

धातूना द्विकर्मकास्तेषा कि कथिते लादयो (३ । ४ । ६६) भवन्त्याहो-स्विदकथिते । कथिते लादय ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि वा कर्त्तव्या ।

कथितेति । भा । धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात् । अथेति । भा । सर्वोदारणवाद्याचार्यस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षा भेदाद् गा दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते

भिन्ने पृथग्ग्रहणमित्यन्ये । चकारेण पचेर्ग्रहण इति यन्माधवादिभिरुक्त तन्मतमेतेन । तथा च "कर्मवत्कर्मणेति" सूत्रे "दुहिपच्योर्बहुल सकर्म-कयोरि"तिवार्तिकव्याख्यावसरे पचेर्द्विकर्मकता कैयटेन स्फुटीकृता । यत्तु

कौमुद्यां तस्माद्दोग्धीत्येकस्या एव क्रियाया अवयवाद् गोपयसोर्भेदेन कर्मत्व न भवति, स्थिति तु सति प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाक्ये

कथित इति । (भा)

"कर्त्तुरीप्सिततमम्" इत्यादिना कृतकर्मसञ्ज्ञे इत्यर्थ ॥ तद्व्याचष्टे

प्रधाने इति ॥ (कै)

तत्र हेतुमाह

प्रधानेति ॥ (कै)

कारकत्वाभावादिति । (कै)

कर्त्रादिषट्कान्यतमत्वाभावादित्यर्थ । इद तु सूत्र मूकमेवा-पूर्वविधावित्युक्तेरिति भाव ॥ सर्वोदाहरणवादी एतत् सूत्रोदाहरणत्वेन सम्मते गुणकर्मणि का कर्त्तव्या इति सूत्रासङ्गतिवादिन पृच्छति

ईप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम् । तत्त्व च प्रत्यासत्त्या यद्धात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मत्व तद्धात्वर्थकर्त्तुरेवेति बोध्यम् । तेन वारयति योगी अग्न्यादेर्नाशेनापि कर्म वा । तथायुक्तत्व प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् । यत्तु

कथिते लादयश्चेत्स्यु षष्ठी कुर्यात्तदा गुणे ।

तूदाहरणत्रये कर्मसञ्ज्ञैवेत्येषा व्यवस्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसञ्ज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसञ्ज्ञैव स्यादित्यसकीर्त्तितमकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमाना प्राधान्याप्राधा-

---

कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे ह्यर्थ पचिरित्यादिभाष्यन्तु मतान्तरेण । अन्यथा तण्डुलानोदन पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्तौ किं मुधा क्लेशेन । अत एव अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना

इति कर्मभेदोपपत्ति । 'गमयति ग्राम देवदत्तमिति' । यदा तु दुहे क्षरणमर्थ क्षरति गो क्षीर क्षीर क्षारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि

कथिते लादिभिरिति॥ (भा)

सूत्रासङ्गतिवादी किं गवादि तवापादनत्वादिना न विवक्षित-मुत विवक्षितमिति विकल्प्याद्ये आह

षष्ठीमिति। (कै)

गुणे तव गुणकर्मत्वेनाभिमते यदि तूदाहरणत्रयमस्य वादि-नोऽभिमत स्यात्तदा पौरवस्य याच्यते इति षष्ठीकरणमसङ्गतमनेन कर्मत्वे शेषत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ षष्ठ्या हेतुमाह

अकारकं हीति॥ (भा)

अकथितादिति। (भा)

भावप्रधानो निर्देश। क्वचिद् "अकथितत्वाद्" इत्येवपाठ।

परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्व कर्मत्वम्। परसमवेते विशेषणाच् चैत्रश्चैत्र गच्छतीति न प्रयोग। तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्व

कथिते लादयस्तेतस्तु षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्त्तव्या॥ दुह्यते गो पय। याच्यते पौरवस्य कम्बल इति॥ कथम

न्याभ्या भिन्नकर्तृमनेक कर्म युगपदभिधातुमसमर्था किं प्रधान-कर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्न॥ कथित इति। भा। प्रधाने

कास्यपात्र्या दोग्धि पय इति पाणिकास्यपात्र्योरतिप्रसङ्ग करणाधि-करणयोस्तु पचत्यादिरवकाश। न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरि-गणनादित्यकथितसूत्रे कथयत कर्मवत्सूत्रे तु पचेर्द्विकर्मकता भ्रुवतो

गोरपायेऽवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तस्वभावापेक्षा-यामुदाहरणोपपत्ति। एव चावधित्वविवक्षायामपादानसञ्ज्ञाया भवत्येव

अपादानादिषड्रूपलाभावात् कारकशेषत्वमित्यर्थ । अस्य सूत्रस्यामङ्गल्याऽनेन कर्मत्वस्याप्राप्तेरिति भाव ॥ तदेवाह

अपादानादिष्वेवेति ॥ (कै)

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति भाष्ये

कारकं चेत्तुना कथेति । (भा)

एव चेद सूत्रमसङ्गतमेवेति भाव ॥ अपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाभावे इत्येवार्थो न तु तद्विषयाविवक्षायामितीत्यभिमान । अपादानत्वादिरूपेण विवक्षारूपे द्वितीयपक्षे आह

अथ कारके इति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

बोध्यते । आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया परसमवेतत्व च धात्वर्थक्रियान्वयि । गमिपत्योः पूर्वदेशे त्यजेरुत्तरदेशे स्यन्देश्च पूर्वोत्तरयो

अकारक अकथितत्वात्

अकारक ह्येतद् भवति । किं कारणम् अकथितत्वात् ।

ईप्सिततमे इत्यर्थ ॥ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्यत्वात् । अथवा अपर कथितस्यैवाभिधान मन्यते अकथितस्य तु कारकत्वाभावादभिधानासम्भवमेवेति यदच्यति "षष्ठी कुर्यात्तदा गुणे" इति ॥

हरदत्तस्य न पूर्वापरविरोध । मतभेदपरत्वात् । अत एव पचिधातुनिरूपणे तण्डुलानोदन पचतीति प्रयोग द्विकर्मकत्वैव माधव उदाहृतवानिति दिक् । तथा ग्राहेर्द्विकर्मकत्व बहवो न मेनिरे ।

गोर्दुह्यते पय इति । यदा तु पयस्येव विशेषणं गौ तदा षष्ठी गो पयो दोग्धीति । 'पौरव गा याचत इति' । पुरोरपत्य पौरव । ननु विहिता-

यदा विशेषेति । (कै)

अस्ति सामान्यमित्यस्य तदा का कर्त्तव्या इति शेषस्तदा न शेषत्वमिति भाव ॥

कर्मत्वमिच्छत्येवेति । (कै)

कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थ ॥

ततो बुद्धिकृतस्येति । (कै)

एव च सूत्रासङ्गतिरेकस्य मते इति भाव ॥

तस्मात् चौर्य्येवेति (भा)

कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति । तत्र क्रियाया फलस्य च धातुनैव लाभाद् आधेयत्व भेदश्च द्वितीयार्थ । तत्र फले आद्यान्वय । अन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे । भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्ने

कारक चेत्तु ना कथा ।
अथकारक नाकथितम ॥ अथ कारके सति का कर्त्तव्या ।
कारक चेद्विजानीयाद् या या मन्येत सा भवेत् ॥

अकारकमिति । भा । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्व सामान स्थित न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भाव ॥ अथ कारक इति । भा । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थ ॥ या यामिति ।

अत एव "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदा वर । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पितेति" कालिदासश्लोके पूर्वार्धे ग्रहेर्दुह्यर्थतया गतिबुद्धीतिसूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वात्तमिति योजयित्वा उत्तरार्धे तेनेति

अपादानसञ्ज्ञा पौरवादसौ गामादत्ते। न याचनादेव तत आदत्ते याचितोऽसौ यदि ददाति तत आदत्ते॥ ननु मा नामादिता ऽऽदित्सते तावत् तदपि

भाष्ये मदुक्तरीत्या व्याख्येयम् । एव च भाष्ये षष्ठ्युच्चारण-वदेवेद पञ्चम्युच्चारण पूर्वपक्षिणो न त्वेतद् बलाद् सिद्धान्ते याचियोगे पञ्चम्यभिमतेति भ्रमितव्यम् । न याचनादेव इत्यादे पूर्वं सिद्धान्त्युक्तित्वात् । अत एवापादानत्व मन्यत इत्युक्तम् ॥ सर्वोदाहरणव्याप्त्याह भाष्ये

कथिते अभिहिते इति । (भा)

प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि लस्य अन्यस्य षष्ठ्यादेर्विधिरिति तस्यान्यस्य समासविलक्षणस्य मतिरित्यर्थ ॥

चतुर्थीपञ्चम्याविति । (कै)

प्रतियोगितयान्वय । एव च ग्राम गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूल-ग्रामभेदसमानाधिकरणव्यापारवानिति बोध । एतेन प्रतियोगिता

कारक चेद्विजानीयाद् या या प्राप्नोति सा सा कर्तव्या । दुह्यते गौ पय । याच्यते पौरवात् कम्बल इति ॥

भा । उद्देश्य एव वीप्साप्रतिपन्नेति सा भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता ॥ दुह्यते गोरिति । भा । अपदान गौ ॥ याच्यते पौरवादिति । भा । ननूदाहरणाचयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथ पौरवादित्युक्तम । अत्रोच्यते । न्यायस्य सामानत्वादत्राप्यपादानत्व मन्यते । तथा हि । याच्यते

विभक्तिविपरिणामेन व्याचख्यु । अत एव च "अजिग्रहत्त जनको धनुस्तद्येनार्दिदद्दैत्यपुर पिनाकी । जिह्वासमानो बलमस्य बाह्वोर्हसन्नभाष्ठीद्रघुनन्दनस्तदि" तिभट्टिप्रयोगो जयमङ्गलायामित्थ व्याख्यात ।

न । यत स्वभाव परिचिच्छित्सुरनादित्समानोऽपि याचते । 'गामवरुणद्धि व्रजमिति' । ननु च गा व्रज प्रवेशयतीत्ययमत्रार्थ । ततश्च सिद्ध व्रजस्य

चतुर्थ्युक्तिर्ग्रामाद्यभिप्रायेणेदमुपलक्षणम् । अजमवरुणद्धि इत्यत्र सप्तम्यपीति बोध्यम् ॥ ननु तव विधिरित्यसङ्गतमत आह

अस्वपदेनेति ॥ (कै)

युष्मच्छब्दोऽप्यहङ्कारानास्पदवेतनत्वेनान्यमेवाह इत्याह

युष्मदर्थस्येति ॥ (कै)

तदुध्वनयन् वक्ष्यति भाष्ये

नैवमन्ये मन्यन्त इति ॥ (भा)

सामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकचैत्रभेदस्य चैत्रे सत्वेन चैत्रश्चैत्र गच्छतीत्यस्यापत्ति । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वये देवदत्तो द्रव्य गच्छतीत्यस्यानापत्तिरितिनिरस्तमिति । तन्न । परया

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधि सपरे ।

पौरवात् कम्बल आदित्स्यत इत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्यापायस्यात्र सम्भव ॥ कथित इति । भा । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेय मतिर्यदुक्त गुणे षष्ठी भवति चतुर्थी पञ्चम्यौ चेति । तव विधिस्तवमतिरिति । अस्वपदेन विग्रह । त्वच्छब्दास्त्वन्यवाची । यथोतत्व पश्यन्निति

अग्निग्रहत् । अनेन धनुषा भगवता त्रिपुरदाह कृत इति बोधितवानिति । युक्तश्चैतत् । श्रीरघुपति प्रति नियोगकथनानौचित्येन स्वरूपोपस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । एतेन "अयाचितार न हि देवदेवमद्रिः सुता ग्राहयितु शशाकेति" व्याख्यातम् ग्रहेर्बुद्ध्यर्थत्वात् । यद्वा ।

कर्मत्वम् । अथ व्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथितत्वाधिकरणसञ्ज्ञा यदा तदावरोधनक्रिया प्रति निमित्तत्वमात्र विवक्ष्यते न कर्मत्व नाधिकरणत्व तदेदमुदाहरण व्रजेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थः । 'माणवक पन्थानं

अनेनेति । (कै)

परसूत्रसहितैतत् सूत्रविषये दुहादौ गुणकर्मणीत्याचार्योक्त्या अप्रधाने दुहादीनाम् इत्याचार्यान्तरोक्त्या च सर्वेषामेवैतदुदाहरणत्वमपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाभावे तद्विषयाविवक्षाया चेत्यर्थ इति भाव । अत्र गुणकर्मत्व प्रधानकर्मभिन्नत्वम् प्रधानकर्मत्व प्रधानकर्त्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्व तद्भेदश्च एकव्यापारार्थकदुहादिष्वनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाभावाद् पचन्ते तु धर्मादि प्रधानकर्त्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति बोध्यम् । ये तूद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वरूपे व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वतदभावरूपे वा प्राधान्याप्राधान्ये वदन्ति तेषा दुहादीना द्व्यर्थतायामपि गवादावौदृश्याप्राधान्यसत्त्वेन पयसि च प्राधान्यसत्वेन तदादायैव एतदुपपत्तावस्य भाष्यस्य सर्वोदाहरणत्वतात्पर्य्यानुपपत्तिरेवेति दिक् ॥

कर्तृसञ्ज्ञया बोधिनोद्देश्यत्वाभावेन च तत्प्रयोगापत्तेरसम्भवेन भेदेशक्तिकल्पनस्यव्यर्थत्वात् । न च ततो बोधव्यावृत्त्यर्थं तत्कल्पनम् । तथा

कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिद त्वविधिरिति ।

पक्षप्रायामुक्तम् । युष्मदर्थस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् ।
इदानी न्याय्य पक्ष दर्शयति गुणकर्मणीति लादयो "लक्षत्यक्तखलर्था" ।

इषिशक्योस्तुमुनन्तसमभिव्याहृतयोर्द्विकमकताया भाष्ये स्थितत्वात्सिद्धमेतदिति माधव । ग्राहेर्द्विकर्मताभ्युपगमपक्षे तु "जायाप्रतिग्राहितगन्ध-

---

पृच्छतीति' । प्रच्छ ज्ञीप्सायां तुदादि । "ग्रहिज्या"दिना सम्प्रसारणम् ॥
ननु न कथिताप्रापादानसञ्ज्ञा स हि तस्मादुपदेशमादत्ते न प्रश्नमाचादादत्ते

प्राप्तये तत्र विभागस्य सम्बन्धित्वयाकाङ्क्षत्वेन पयसोऽविवक्षेति वक्तुमप्यशक्य प्रसिद्धेरप्रयोग इति तु अन्यत् । किं च व्यापाराद्यर्थत्वे मुख्यगोपालव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूप गो प्राधान्यमादाय तत्रैव कर्मणि लादयस्तत्र प्रधानकर्मण्याख्येये इत्यादिना वक्ष्यति । यदालेकव्यापारार्थत्व दुहादीना तदाऽनेन कर्मत्वे तादृ शप्राधान्यस्य गव्यभावात् तत्र लाद्यप्राप्तौ गुणकर्मणि लादय इत्युक्तम् । गम्यते ग्राम देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य मदुक्तमेव प्रधानकर्मत्वमिति दिक् ॥

पस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्वारणात । फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यके कार्य्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम । तव तु भेदे शक्तेः सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थिति कारणमिति

सपरे । गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन । "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ" (१ । ४ । ५२) ॥

यतस्य पयोऽर्थी प्रथम गवि प्रवर्त्तते ततोऽन्तरङ्गत्वात् दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावोऽन्यार्थत्वात् तत्र क्रिया प्रवृत्ते । पयसस्त्वविवक्षाया गौरेवेप्सिततमत्वम् । यथो-

---

सत्यपि वा तस्मिन् पुंवद्भावो दुर्लभ । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रह । जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूत गन्धमाल्यकर्मक यत्प्रतिग्रहण तत्कर्त्रीमित्यर्थ । अन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् । मासजातादिवत् । व्यपेक्षापक्षे

तदपि न । अनादित्वसमानोपि स्वभावपरिज्ञानाय प्रकृति । ... द्याख्येय । किमर्थं पुनर्याचिमिच्छ्यो ... भेदोऽस्ति । स्वार्थाश्रया चेय सञ्ज्ञा न दुह्यादिस्वरूपाश्रया ... गृह्यते देवदत्त

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रधानन्यायान्तरङ्गन्याययो समत्वात् "गतिबुद्धी"ति सूत्रस्य नियमत्वपरात् "हेतुमति च" इति सूत्रस्थभाष्यादन्तरङ्गन्यायात् प्रधानन्यायस्य बलवत्त्वाच्चास्यार्थस्य वाचनिकत्वमेवेत्यपरे ॥

कार्य्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरव स्पष्टमेव। चैत्रमैत्रौ परस्पर गच्छत इति तु उभयो समम्। तव चैत्रमैत्रयो परस्परपदार्थभेदवत् मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् किं च घट जानातीत्यादौ

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचन स्मरत ॥

त्वमपादानमुत्तराणि गा दोग्धीति। पयो विवक्षाया च प्राधान्येऽप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे लादय । उक्त च। गुणकर्मणि लादिविधि पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात्। मुख्य कर्मप्रेप्सुर्यस्माद् गव्येव यतते प्राक्। तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्ध । गोर्दुह्यिना पयसस्तु प्राक्तस्माल्लादयस्तस्मिन्निति। अपादानविवक्षाया तु पञ्चमी भवति॥ गोर्दुह्यते पय इति। भा। यदा तु पयो विशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठी गो पयो

तु अषष्ठीविभक्त्यर्थे बहुव्रीहौ सर्वत्र वृत्त्यन्तरकल्पनास्त्येव। प्राप्तोदकमित्यस्य हि उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतमर्थः। ऊढरथ । रथकर्मकवहनकर्ता। उपहृतपशु । पशुकर्मकोपहारसम्प्रदानम। उद्धृतौदन । ओदनकर्मकोद्धरणापादानम्। वीरपुरुषक । वीरपुरुषकर्तृकस्थित्यधिकरणमिति दिक। स्यादेतत्। अपादानाद्यविवक्षाया द्विकर्मकतास्तु तद्विवक्षायान्तु जायाप्रतिग्राहितेत्यादि सेत्स्यति। मैवम्। हरतेस्वेति चकारेण

पूर्व प्रार्थयतइति। उच्यते। अनुनयार्थस्य याचतेर्ग्रहणार्थम्। तेनाविनीत विनय याचते क्रुद्ध प्रसाद याचतइत्यत्रापि भवति। सकद्रुपाचस्य त्रोभ

उक्तं चेति ।

हरिणेति शेष ॥

पूर्वं गुणकर्मणा (कै)

इत्यस्य यत इति शेष ॥ एव गुणकर्मयोगे हेतुमाह

मुख्यं कर्मेति ॥ (कै)

शुद्धस्य दुहे पयोऽनन्वितस्य दुहेस्तदेवाह

द्वितीयानापत्ति उक्तकर्मत्वाभयात् । न च तत्र विधत्ते लक्षणा । कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणायाप्यसाधुत्वात् । अत एव सुबविभक्तौ न

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतद नल्पमतेराचार्यस्य वचन स्मर्यताम् ॥ अपर आह

दोग्धीति । माणवकाय धर्मं ब्रूते इत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माण वकस्याभिप्रेयमाणत्व लक्ष्यते । तदविवक्षाया त्वनेन कर्मत्वम् ॥ स पर इति । भा । उत्तरसूत्रेऽप्ययमेव विधिरित्यर्थ । बोध्यते माणवकधर्म याच्यते माणवक श्लोक भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकव्यापा- रेणाप्यमानत्वात् माणवकस्य प्राधान्य धर्मादेस्तु गुणभाव ॥ ध्रुवेति । भा । अगुणे प्रधानकर्मणि ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु

समुच्चिताना जयत्यादीनामकथितसूत्रविषयत्वेपि तथैव चेति समुच्चिता- नामणौ कर्तुर्णौ कर्मताभ्युपगमात् । गत्यर्थैः साहचर्यात् । अत एव तार्यादय पृथगेव सङ्गृहीता । युक्तश्चैतत् । ग्रहणकर्तृत्वस्याविवक्षाया प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे णिचो दुर्लभत्वात् । न चैव दीपिग्रहणवैयर्थ्य मकर्मकत्वादेवाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । ण्यन्तास्मिंश्च तत्सार्थक्यात् । शिष्या तत्त्व दीपयन्ति तानसौ प्रेरयतीत्यर्थ । नन्वेव

वृक्षस्यानुपपत्तेः भिद्विरपि गृहीत । 'वृक्षमवचिनोति फलानीति' । यद्य प्यवचिन्वन् वृक्षान् फलमादत्त इत्यपादानसञ्ज्ञाया अय विषयस्तथापि यदा

पूर्वमेवेति । (कै)

पय सम्बन्धात् पूर्वमेवेत्यर्थ । गोर्दुहिना गवान्वितदुहिना तु यत प्राक् गवा सम्बन्धस्तस्मात्तस्मिन् लादय इत्यर्थ ॥

उत्तरसूत्रे इति । (कै)

"गतिबुद्धी"ति सूत्रे "हृक्रो" इति सूत्रे चेत्यर्थ ॥

लक्षणा इति लट् वृद्धव्यवहार ॥ वृकुरुठमधितिष्ठतीत्यादौ अव्याप्तिश्च लट्‌लक्षणस्य । सञ्ज्ञाया एव तदनियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेनानया रीत्या व्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्व कर्मत्वमित्यादिखण्डनीयमित्यलम् ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम ।

लादयो भवन्ति । पूर्वाचार्य्यप्रसिद्धा ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्ते । तेन मासमास्यते देवदत्त शाय्यते क्रोश देवदत्त इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं सन्निपाताल्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्राम देवदत्त इत्यत्रापि ॥ अनल्पमतेरिति । भा । मेधाविन आचार्य्यस्य इत्यर्थ ॥ स्मरतेति । भा । आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति । आगम एवाय न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह । अपर इति । भा । अजा नीयते इति । भा ।

त्याजे सङ्गृहीतत्वाद्यपि त्याजिते फलमुत्खाते । "मुक्ताहारश्चिरपरिचित त्याजितो दैवगत्ये"त्यादि सिद्धम । तथापि गवा पयस्त्याजयतीत्यर्थ इति कैयटहरदत्तादिग्रन्थो विरुध्येतइति चेत्रविशेषाविवक्षाया कर्मत्वेपि कर्तृत्वविवक्षाया तस्य निर्बाधत्वात । स्यादेतत् । "कर्तुरीप्सिततम कर्म" "तथायुक्तञ्चानीप्सितमिति" सूत्राभ्या सर्वमिद सिद्धम । तथाहि । यथा विक्लित्त्युपसर्जन विक्लेदन पचेरर्थ । न्यग्भावन रुहे । द्विधाभावन भिदे ।

वृक्षो नावधित्वेन विवक्ष्यते निमित्तरूपेणैव तु विवक्ष्यते तदेदमुदाहरणम् । 'शते ऽनुशास्तीति' । शूञ्_ व्यक्ताया वाचि । शासु अनुशिष्टौ । आदादौ । यद्यप्यत्र धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्व तथापि

अयमेव विधिरिति । (कै)

अयमेव प्रकार इत्यर्थ ।

माणवकस्य प्राधान्यमिति । (कै)

एव च प्रयोज्यव्यापारजन्यफलाश्रयो गुणकर्मेत्यथ । स्वात्मन्येवं स्ववानात्मा यस्य तस्मिन्कर्त्तरीत्यर्थ । स्वसमानाधिकरणफलार्थेति यावत् ॥

यदपि मीमासका साध्यत्व द्वितीयार्थ "व्रीहीनवहन्ति" इत्यस्यावहननेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थ । यद्यपि व्रीहय सिद्धा एव क्रियाया साधनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्व बोध्यम् । "सक्तून्

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणा धातूना कर्मणि लादयो भवन्तीति

अजाया धान्यान्नेतुश्च अस्यामेव पूर्व क्रिया प्रवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव लादय ॥ ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मण इति । भा । कर्त्तु सतो ण्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । "गतिबुद्धि" (१ । ४ । ५२) इत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसञ्ज्ञा विधीयते तस्मिन् वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थ । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्ता गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि

तथा त्यजनोपसर्जन त्याजन दुहे । दापन याचे भिक्षेश्च । अङ्गीकारणमपि याचे । प्रवेशोपसर्जनमवस्थापन रुधे । आख्यापन पृच्छे । मोचन चिञ । प्रतिवादन ब्रूञ । तद्विशेषस्तु शासेरित्यादि । एवञ्च धातूपात्तव्यापारविषयाश्रयत्व गवादे स्पष्टमेवेति । अत एवाकडारसूत्रेऽपादानमुत्तराणि । गान्दोग्धीत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञेति भाष्य सङ्गच्छते ।

ददातिकर्माभावात्सम्प्रदानसञ्ज्ञाया अप्रसङ्ग । ये तु तत्र ददातिकर्मणेति नाश्रयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्र विवक्षित नाभिप्रेयमाणत्वमित्युदाहरणोपपत्ति ॥

न तु कर्मार्थेति । (कै)

न कर्मनिष्ठफलार्थेत्यर्थं ॥

अकर्मको धात्वर्थ इति । (कै)

तेन युक्ति सम्बन्धो येषामित्यर्थं । एव चेष्टितयुक्तिपदमपि व्याख्येयम् ॥

जुहोति" इत्यत्र तु सक्तूना भूतभाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासम्भवेन तत्र "व्यत्ययो बहुलम्" इति वचनात् तृतीयार्थे द्वितीया "सक्तुभिर्भावयेद्" इत्यर्थं इत्याह । तेषामय भाव । वेदे कर्मत्वप्रक्ति प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणैवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति । दुहि याचि रुधि

वक्तव्यम् । अजा नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ॥

बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्त इत्येकेषा मतम् । माणवक धर्मं बोधयतीत्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याह । धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्य माणवकस्य गुणभाव ॥ माणवकसंस्कारपराया तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्य धर्मस्य गुणभाव । तथाऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात् प्रयोज्यस्यैव कर्मणा प्राधान्यम् । गुणभूत-

---

पञ्चक प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे ऽवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां चेदम् । अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठो य क्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात् । अत्रोच्यते । कर्मणा शेषत्वेन विवक्षाया न माषाणामश्नीयादितिवत् षष्ठीं बाधितु सूत्रम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव । गो क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी भवत्येवेति न कश्चिद्दोषः

अथान्येऽपि द्विकर्मका ।
नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थाना तथैव च ।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय ॥

तत्रैव पूर्वमिति । (कै)

अनेनान्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितमनया युक्त्या बुद्धिप्रत्ययवशानार्थेष्वपि प्रधान एवापत्तिरित्यस्यार्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तम् ॥ आगमस्य परम्परोपदेशस्य प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह

प्रच्छि भिक्षि चि ब्रूशासां योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वानां विषयाभावे कारकं कर्म । "अकथितं च" इति सूत्रात् । तद्विषयाभावश्च सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम् । तत्र यन्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा सम्बद्धं तत्कर्म ।

अप्रधाने दुहादीनाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौः पयः ॥

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम् । तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य तत् प्राधान्यात् तत् कर्मणोऽपि प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः ॥ दुह्यादिपरिगणनात् अन्यत्र द्विकर्मकत्वं । न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति । के पुनरिति । भा ॥ गत्यर्थानामिति । भा । उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम् ॥ तथैव चेति ॥

तथा चेह षष्ठीसम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम् । अथेदं विचार्यते । कर्मणि विधीयमाना लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अत्र भाष्यम् । "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः इति ॥" अभिधाने इति शेषः । अत्र द्विकर्मणामित्यनेन नीवह्योर्हरतेश्चेति चशब्दसमुचितं कर्षिनयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते । अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाण

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं, नी, अजां नयति ग्रामम् । वहि, वहति भारं ग्रामं, हरति, भारं हरति ग्रामं, चकारेण जयत्यादयः समुच्ची-

अजाया इति । (कै)

ध्रुवचेष्टितयुक्तिष्विति पूर्वश्लोकेऽपि चेष्टितयुक्तित्वेन नयत्यादीनामपि ग्रहणमिति न तस्य न्यूनता प्राधान्यं चाजाया कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाद्व्यापारद्वयार्थकतया "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेन येषु द्वयोः कर्मत्वं तेऽत्र द्विकर्मका उच्यन्ते ऽन्यादीनां च नैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एतद्द्विहितं कर्म गौणं कर्म इत्युच्यते । पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् । गां दोग्धि पयः । द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः अपादानत्वगो तदविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयः । बलिं याचते वसुधाम् । स्वामि स्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिला-

---

ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामं यज्ञदत्तेन ॥ के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ।

भा । चकारेण जयत्यादयः समूचीयन्ते इत्याह ॥ शतं जयति देवदत्तम् । शतं मुष्णाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् ॥ सिद्धं वेति । भा । अन्यस्याश्रयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः सम्भवादित्यर्थः ॥ अथवा कर्मशब्देन कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । "विभाषा गुणे" (२ । ३ । २५) इति पञ्चमी । यथा प्रविश पिण्डीमिति भक्षणापेक्षा पिण्ड्याः कर्मत्व

त्वात् । तथा दुह्यादीनामित्यनेन कारिकोपात्ताः । चशब्दसमुच्चितेष्वहेतुमण्ण्यन्ता दण्ड्यादयश्चोच्यन्ते । ण्यन्तइत्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्तास्तच्छब्दसमुच्चितास्तार्यादयश्च । तत्र अणौ कर्म तस्याभिधाने लादय इत्यर्थः । तत्रापि बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणीति मतान्तरम् । तथा

च्यन्ते । शतं जयति देवदत्तम् । शतं मुष्णाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । कर्षति ग्रामं शाखाम् । इदं विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि

ण्यन्ते कर्तुश्चेति। (भा)

यद्यपि प्रधानकर्मणीत्यनेनैवेदं सिद्धं तथापि गुणकर्मणि लादिविधि सपरे इत्युक्तिर्दुहादीनामित्यनेन तस्य ग्रहणमिति भ्रमवारणार्थं पुनरिदमुक्तं तच्च सामान्योक्तेर्बुद्ध्यादिविषयमपि ध्वनयन्नाह

पूर्वश्लोके त्विति। (कै)

प्रधाने कर्मणि प्रयोज्यरूपे कर्मणि गुणकर्मणि प्रयोज्यनिष्ठ-व्यापारजन्यफलाश्रये प्रयोज्यकर्मण्येवेति बुद्धिप्रत्यवसानार्थादिष्व-पीत्यादि ॥

पादिरूपो व्यापारो दिदापयिषा व्यञ्जको याचेरर्थः। अत्र बलौ पूर्वविषयस्य कस्यापि न प्राप्तिरिति कर्मत्वम्। याचनामात्रादपायाभावेन बलेवसुधा

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजाया कर्मत्वम् ॥ नयतिस्तु प्राप्ति मात्र वाची तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते ॥ पर-साधन इति। भा। नीयते इति नयते परेण लकारेण नयति कर्मैवा भिधानीयम्। लक्षणस्य त्वजा कर्म न नयतेरिति कथं सा तेनाभिधीयते

च भाष्यम्। "कथतेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधि सपरे। ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचन स्मरतेति" ॥ अत्र प्रधान कर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठीत्येकीयमतदूषणपरं प्रथम पादं। त्वया षष्ठ्या विधिरितीयं त्वस्य अन्यस्य मतिर्न तु ममेत्य-र्थात्। सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तासहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लादयः।

लादय उत्पद्यमाना किमीप्सिततमे कर्मणि प्रधान उत्पद्यन्ते आहोस्विद-नेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन गुणकर्मणीति। तत्रोक्तम्।

एकेषां मतमिति । (कै)

एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्पः फलित इति भावः ॥ तत्र विकल्पे युक्तिमाह ॥

माणवकमित्यादिना । (कै)

वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तत्त्वम् ॥

अभिधानव्यापारेणेति । (कै)

शाब्देनेत्यर्थः । एतच्च द्वैविध्यं गत्यर्थण्यन्तव्यतिरिक्तविषयमिति नातिप्रसङ्गः । इदमत्रावधेयम् । अकर्मकव्यतिरिक्तद्विकप्रकृतिकण्यन्त-

---

याचते इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् । यत्तु स्वोद्देश्यक-दानेच्छा याचनमिति । तन्न । पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः । स्वसम्प्र-

---

अजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् । गत्यर्थानाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ॥

तस्मादन्यकमलमजाया नैष्टव्यम् ॥ कालेति । भा । मासादय एव काल-वाचित्वेन लोके प्रसिद्धा न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्ज्ञात-परिमाणाया क्रियायाः परिच्छेदायोपदीयमाना मासगोदोहादिशब्द-वाच्या काल इति दर्शनम् । अध्वाचासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव

गुणं कर्मेति । पुरुषप्रवृत्तेः पयःप्रभृत्यर्थत्वाद् दुहादावप्रधानं गवादुच्यते । णयन्ते तु शब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यम् । प्रयोज्यव्यापारस्य त्वप्राधान्यमिति तदार्थधर्मादुच्यते । ध्रुवयुक्तयोः ऽकर्मकास्वेष्टितयुक्तयो गत्यर्था । एवंगुणे प्रयोग ज्ञे । न च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मत्वे स्यात् णयन्ते कर्तुस्तेत्यस्य सपरइत्यनेन बाधादिति वाच्यम् ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।
अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

योर्हारयतिकारयत्योर्द्विकर्मकत्वे पूर्वमते गौणे प्राप्नोति । अपर आहेति मते प्रधाने प्राप्नोतीत्यत्रापि विकल्प एवेत्येके । अन्ये तु ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चापीत्यत्र चकारेण चेष्टितयुक्तिपदेन हृक्रोर्ग्रहणेन वा तयोरपि प्रयोज्यकर्मण्येवेत्याहु ॥ अत्र निश्चयो बहुदृष्टभि कार्य ॥ ननु दुहादिव्यतिरिक्ता द्विकर्मका अप्रसिद्धा इति प्रधानकर्मणीत्याद्यसगतमित्याशयेन पृच्छति

के पुनरिति ॥ (भा)

दानकदानेच्छावति फलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथा प्रयोगापत्तेश्च । अविनीत विनय याचते । स्वीकारानुकूलो व्यापारोऽत्र याचेरर्थ ।

सिद्ध वाप्यन्यकर्मण ।

सिद्ध वा पुनरेतद्भवति । कुत । अन्यकर्मण । अन्यस्याजाजा कर्मान्यस्य ग्राम । अजामसौ गृहीत्वा ग्राम नयति ॥

निपातनाद् विशेषणस्यापि परनिपात । गन्तव्यतया लोके य प्रसिद्ध क्रोशयोजनादिनियतपरिमाण तस्यैव कर्मत्व नान्यस्य इत्यध्वान स्वपीतीति न भवति । केचिदध्वगन्तव्या इति पठन्ति । तत्रायमर्थ गते रन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गन्ता क्रोशयोजनादय । अध्वनो गत्यन्ता

अपर आहेति भाष्येण मतान्तरताद्यवसायात् । अत्राय सङ्ग्रह । "गौणे कर्मणि दुह्यादे प्रधाने नीहृकृष्वहाम् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मसु चेच्छया ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषा ण्यन्तानामिह निश्चित । लकृत्यक्तखलर्थाना प्रयोगो भाष्यपारगै" ॥ तत्र नीप्रभृतीना प्रधानकर्मसम्ब-

---

अयमर्थ । ये द्विकर्मका धातवस्तेषा प्रधाने कर्मणीप्सिततमे वाच्ये लादीनाहु , लादयो भवन्तीत्याहु । लादयो लकृत्यक्तखलर्थी । प्रधानाप्रधानयोर्भिन्नकक्षयोर्युगपदभिधानासभवे प्रधानस्यैवाभिधान न्याय्यम् । प्रधान

नी (भा)

इत्यादि। इह व्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणमेषा च कर्तुरीप्सिततममिति द्विकर्मकत्व न तेषा दुह्यादिषु पाठे मानमस्ति। एव च जिदण्ड्यादीनामपि सिद्ध द्विकर्मत्वम् । अत्र प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वाद्देवदत्तादौ लादे उद्देश्यतालक्षण प्राधान्य तु ग्रतस्येति । अनुद्देश्यगर्गानुरोधाद् नोद्देश्यग्रतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोध इत्याहु ॥ भाष्ये

अन्यस्येति । (भा)

अश्रूयमाणस्य ग्रहणादेरित्यर्थ । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ ।

परसाधने इति । (भा)

स्वीकारश्चेदमवश्य करिष्यामीत्यभिलाषादिजनको ज्ञानविशेष । फलता-वच्छेदकसम्बन्धो विषयता। अत्रापादानादिविषयाभाव त् । अनेन कर्मत्वम् ।

अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत् ॥

इति षष्ठी समास ॥ कर्मसञ्ज्ञाहीति । भा । ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसञ्ज्ञाया । नोगोदोहादीना कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत् कर्मसञ्ज्ञा विधेया । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेधितव्यम् ॥ आस्यते मास । आसितव्यो मास । आसितो

न्योऽन्तरङ्ग । दुह्यादीनान्तु विपरीतम् । तेन तदप्ये न्यायसिद्धो नियमः। इतरत्तु सर्वं वाचनिकम् । क्रमेणोदाहरणानि । गौर्दुह्यते पय दोह्या दुग्धा सुदोहा। अजा ग्राम नीयते नेया नीता सुनया। बोध्यते माणवक धर्मं माणवको धर्ममिति वा। देवदत्तो ग्राम गम्यते

लादेवेति भाव । नी, नीयते ग्राममजा। नेया, नीता, सुनया। वहि, उह्यते भारो ग्रामम्। वोढव्य, ऊढ, सुवह । ह्रियते भारो ग्रामम्। हर्तव्य, हृतः,

नयति साधने ग्रामादावित्यर्थः ॥ तदयं निष्कर्षः

"गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ।
ह्रक्रोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये वक्तृदर्शिभिः ॥
लक्ष्ये दृष्ट्वा निर्णयोऽत्र कर्त्तव्यो भाष्यपारगैः" ।

इति ॥ नन्वकर्मकाणां ण्यर्थकर्मसत्त्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद्
ध्रुवयुक्तिष्वगुण इत्यसंगतमतो भाष्ये

याचनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावान्नात्र सम्प्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये।
विनये न च तद्विषयज्ञानवत्त्वं सम्बन्धः । अजमवरुणद्धि गाम् । निर्गमप्रति-

---

अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयाल्लादीनामविधिस्तथा भवेत । अत्र नीयते

मासः । खासो मासः । एवं शय्यते क्रोशः इत्यादिकन्तु व्यम । यदा त्वङ्गी
कृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्त्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं
सिद्धम् । तथा हि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । माससमासनेन व्याप्नोतीति ।

गमयितव्यं गमितं सुगमं इति । यत्तु कौमुद्यां दुह्याच्पच्यादिना
दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराश्येन पठित्वा न्यादयो मुख्ये दुह्यादयो गौणे
इत्युक्तम् । तत्र ग्रहे पाठो निर्मूल एव । जग्राह घृतं शक्रमित्युदा-
हरणञ्चायुक्तम् । इतरेषान्तु द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः । न्यादयो
दुह्यादयस्त्वेत्युभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे इति सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्ये-

---

सुहरः । कृष, कृष्यते शाखा ग्रामम । क्रष्टव्या, क्रष्टा, सुकर्षा । अप्रधाने
दुह्यादीनामिति । अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहियाचीति श्लोक-
पठिता एव, एतेषां दुह्यादीनामप्रधाने कर्मण्याख्येये लादीनाङ्क । एतदपि
न्यायसिद्धम् । यतः पयोर्थी पूर्वं गवि प्रवर्त्तते ऽतः शुद्धस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो

वक्ष्यतीति । (कै)

कालाध्वनो (२ । ३ । ५) इति सूत्रे इति शेष । यथा कटमिति दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तत्र प्राकृतशब्देन विवक्षितमिति भाव ॥ अस्य प्रकारस्यावश्यकत्वमित्याह

सकर्मकाणामपीति ॥ (कै)

न चेयमपि कल्पना अकर्मकविषयैव न सकर्मकविषयेति वाच्यम् । अनया रीत्या सकर्मकाकर्मकसाधारणकालाध्वनोरित्येतद्विषयस्य न तर्हीदानीमिद वाच्यमितिप्रश्नस्य यत्राक्रियया ऽत्यन्तसयोगस्तदर्थमित्युत्तरस्य च "कालाध्वनो" (२।३।५) इतिसूत्रभाष्यस्यासगत्यापत्ते । दृश्यते च मासमधीते इत्यादौ कालस्य कर्मत्वमनया

पूर्वकमादान चेरर्थ । वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् । अवधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । माणवक धर्म ब्रूते शास्ति वा । ब्रूञो विषयतया ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोऽर्थ । प्रवृत्तिपर्यवसायी शासे अर्थ स च

कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणा धातूना कर्मसज्ञाभवन्तीति

त्रिविध कर्म निर्दिष्टमिद तद्विपरीतम् । कपिलकादित्वाच्च लत्वे कल्मेति भवति ॥ अपरिसमाप्तमिति । भा । ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थ ॥ नवेति । भा । अक्तत्यक्तखलर्थानामविधानात्प्रधानकर्मण्यभिधेये इति पूर्वमुक्तत्वात ।

निधिर्मनस्य" इति । अस्त्र दशचोद्देश्यतया मुख्यम् । अम्बुनिधिस्तु गौण । यदपि अन्ये तु यथाशचीत्युक्त्वा गोपीस्त्वावमकार्यतभावस्तैनामनन्तेनेत्युदाहृतम् । तदपि न । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति सिद्धान्तात् । यद्वा शविज्ञाने इतिचुरादावात्मनेपदी बोपदेवेन पठित । तस्येदमुदाहरणम् ।

मुषि, मुष्यते देवदत्त शत, मोषितव्यो, मोषित, सुमोष । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति । अभिधानइति शेष । अण्यन्तावस्थाया कर्तुर्ण्यन्तावस्थाया कर्मण सतोऽभिधाने लादीनाहुरित्यर्थ । एतदुक्त भवति । ये गत्यर्थादयो

रीत्या ऽकर्मकधातुयोगे कटादीनां कर्मत्वं तु नापाद्यमनभिधाना-दित्याहुः । वस्तुतो ऽनयैव कल्पनयैषां सकर्मकत्वं न त्वचत्यमिदं वचनं विधायकं हिशब्दयोगात् । व्याख्यानभाष्यस्यापि कालादयो ऽकर्मकधातूनां कर्मसञ्ज्ञा यथा भवन्ति तथा धात्वर्थरूपं वक्तव्यमुक्त-युक्तेरिति ध्रुवयुक्तिष्वगुण इति सम्यगेवेत्यर्थ इति युक्तमाभाति । अन्यथा वचनस्य "यदा त्वि" त्यादिनोक्तया "कालाध्वनो"रिति सूत्रभाष्यसमतया रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदा-पत्तिः । आरम्भेऽपि तदावश्यकत्वे नानारम्भपरतयैवैतद्ग्रन्थव्याख्याया ज्यायस्त्वात् ॥

धर्मं कुरु इत्यादि विधिघटितोपदेशरूपः । अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारा-नन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकेन सम्बन्धः । वचनादि कर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात् प्राप्तसम्प्रदानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वमिति

वक्तव्यम् । कालः । मासमास्ते । मासं स्वपिति ॥ भावः । गोदोहमास्ते ।

दुह्यादीनां त्वप्रधानकर्मणि लादिविधानात् तुच्छ एवायं पक्षः । तथा च परस्ताद्दूषयिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति यस्मिन्निति । भा । यस्मिन् गवादौ कर्मणि सत्यन्यत् पयः प्रभृत्युपजायते तत्कर्म कल्प्यम् ।

बुद्ध्यर्थेषु पक्षद्वयस्योपपादितत्वात् । यत्तु श्रीहर्षः प्रयुङ्क्ते । "स्वक्रीडाहंस-मोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रेति" तच्चिन्त्यम् । शिशुना चन्द्रं प्रार्थितेत्यप्रधाने क्तप्रत्यये बहुव्रीहिप्रयोगात् । वक्ष्यति हि ।

ऽण्यन्तावस्थायामपि सकर्म्मका ण्यन्तावस्थायामुत्तरसूत्रेण द्विकर्म्मका जाता स्तेषु ण्यन्तावस्थायां यदुत्तरसूत्रेणोपजातं कर्म्म तत्र लादयो भवन्तीत्यर्थः । गमयति ग्रामं देवदत्तम् । गम्यते ग्रामं देवदत्तः, गमयितव्यः, गमितः, सुगमः । बुध्यर्थे, बोध्यते माणवको धर्मम् । बोधयितव्यः, बोधितः, सुबोधः ।

संख्यायविशेषः । (कै)

ग्रामादीना समूहाविशेष ॥

इतरदिति । (कै)

उदासीनमित्यर्थ ॥

इदं तद्विपरीतमिति । (कै)

धात्वर्थफलाश्रयत्वाभावादिति भाव ॥ श्लोकस्थविपरीतशब्द व्याचष्टे भाष्ये

अपरिसमाप्तमिति ॥ (भा)

अपरिसमाप्तत्व व्याचष्टे

स्पष्ट भाष्ये। अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषयेनानेन कर्मत्वमनभिधानात् । तेन माणवकाय धर्मोपदेशकाले शूद्रेणापि अबमो शूद्र धर्म ब्रूते इति न प्रयोग । अनभिधान च ततः शिष्टलोकस्य बोधा-

---

गोदोह स्वपिति ॥ अध्वगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोश स्वपिति ॥ देशस्या-कर्मणा कर्मसज्ञो भवतीति वक्तव्यम । कुरून् स्वपिति । पञ्चालान् स्वपिति ॥

धात्वर्थयोगेति । भा । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थ प्रयोजन पय प्रभृति तेन योगो यस्या सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पय पौरवस्य कम्बलो याच्यते इति प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयसो गौरिति ।

अप्रथमाविभक्त्यर्थे चायमिति । न च चन्द्रे क्त । अप्रधाने दुहादीना-मित्युक्त । अत एव काकपक्षधरमेत्य याचित इति कालिदास । कृतषष्ठी गुणमुख्याभ्या कर्मभ्या प्राप्यते पृथक् । अविशेषाद् द्वितीयावन्नेता

प्रत्यवसानार्थे, भोज्यते माणवक ओदनम्, भोजयितव्यो, भोजित, सुभोज । शब्दकर्म्म, पाठ्यते माणवको वेदम् । पाठयितव्य, पाठिता', सुपाठ । अकर्म्मक, आस्यते माणवको मासम, आसयितव्य', आसित, स्वास । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्मकेष गुणकर्म्मणि लादय इति मतान्तरम् । बोध्यते

नवेति । (भा)

कल्मकर्मणोर्द्वितीयेतिकार्थम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाभावाद्-परिसमाप्तत्व तु न युक्तमुदासीनेऽपि तथात्वापत्ते । भाष्येऽन्यस्य वोक्षेस्य ॥ सर्वकर्मकार्याभावे हेतुमाह

प्रधानकर्मणीति ॥ (कै)

कथिते लादय इति । (भा)

येनोक्त स एवाय वादीति भाव ॥ तदेतत्स्वय दूषयति ।

भावरूपमिति "तदस्य तस्मिन् स्यादिति" (५ । १ । १६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम । तत्र हि "[1] द्वयी विवक्षा प्रायोक्त्री लौकिकी च" इत्युक्तम ।

विपरीत तु यत् कर्म तत् कल्म कवयो विदु ।

इदानी पक्षान्तरमनारभमाण आह कल्म नोक्तमिति । यस्मात् तत् कर्मैव तस्मात् पृथक् कल्मेति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादि-

---

ग्रामस्य गोरिति ॥ यत्रत्वेकेन शब्देन भिन्नकक्ष्यद्वयाभिधा । न शक्यते तत्र युक्तमेकस्यैवोपजीवनम ॥ प्रधाने नियता षष्ठी गुणे ह्युभयथा भवेत् । इत्याह गोश्चिकायुक्त इति भाष्याद् गुणद्वयम् ॥ नेताश्वस्य

माणवकं धर्म्म भोज्यते माणवकमोदन, पाठ्यते माणवक वेद इत्यादि । तदयमत्र निर्णय । नीवह्निहृकृषिभ्य प्रधानकर्मणि लादय, तत्सम्बन्धस्य

---

[1] विवक्षा च द्वयी। अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षास्ति लौकिकी। प्रायोक्त्री विवक्षा। प्रयोक्ता हि मृद्व्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदून् स्निग्धान् श्लक्ष्णान्शब्दान् प्रयुङ्क्ते। लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य सप्रत्यय । प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्र उत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सप्रत्यय स्यात् ॥ यद्येव नार्थं स्याद ग्रहणेन। न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्य इत्यत्रोत्प-द्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्यय स्यात् ॥

दुहादीनां च (कै)

इत्यादिना ॥

अन्यत्पयःप्रभृतीति । (कै)

ननु पौरव विनापि गोरूपजननात्तत्राव्याप्तमिद याचादिकर्मत्वविशिष्टस्य तत्सत्त्वे एवोपजननेनादोषात । एव चोपजायत इत्यस्य प्रकृतधात्वर्थकर्मताविशिष्टमित्यर्थ ॥

प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्त्तार ते चापभ्रशानापि प्रयुञ्जते अतस्तद् विवक्षा न शास्त्रप्रवृत्तौ नियामिका। लोकशब्देन शिष्टलोक स हि यत्रार्थे य शब्द धर्मबुद्ध्या परशिष्टबोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षा

किमिद कल्मेति । अपरिसमाप्त कर्म कल्म । न वा अस्मिन् सर्वाणि कमकार्य्याणि क्रियन्ते । कि तर्हि द्वितीयैव ॥

दर्शनात् सर्वकर्मकार्य्यायपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् भेदेन च कल्मसज्ञा विधाने कर्मकार्य्याप्रसङ्गादितिभाव ॥ धातोर्हि वृत्तिरिति । भा । रेफस्य सत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीति एतदुक्त भवति । वर्णविकारेऽपि कृते कमकल्मशब्दयो पर्य्यायतेव । यथा पासुरपासुलशब्दयो तत्र कि

सुभ्रस्य सुभ्र वा। इह प्रधाने कर्मणि नित्या षष्ठी । भाष्यकारवचनात्तु गुणकर्मणि वैकल्पिकीति स्थितम् । नन्वकर्मकाणा प्राकृतकर्माभावात्कथ द्विकर्मकता । तथा च ण्यर्थकर्मणि प्रत्ययस्तु आस्यते माणवक इति । मासमिति तु प्रयोगोऽसङ्गत । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु

पूर्वभावित्वात् दुह्यादिभ्यो जिदरिडमुषिभ्यश्चाप्रधाने, तत्सम्बन्धस्यानन्तरङ्गत्वात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि प्रधाने वा यथेष्ट, गत्यर्थाकर्मकयो इक्रोश्च ण्यन्तयो प्रयोज्ये कर्मणीति । प्रयोज्यस्य च प्राधान्येनाभिधीयमानप्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् प्राधान्य, गुणभूत

तेन योग इति । (कै)

तेन योगो वाच्यो यस्या सा षष्ठीत्यर्थ । धात्वर्थव्यापारप्रयोजनफलविशिष्टपय आदिनिरूपितसंबन्धार्थिका यत्र षष्ठीत्यर्थ । एव च दुहादियोगे पयसो गव्यन्वय कृत्वा षष्ठीप्रयोगो न दृश्यते किं तु गो पयस्यन्वये सा दृश्यते इति भाव ॥

शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थं इति तत्र कैयटे स्पष्टम् । [1]शिष्टाश्च शब्दतत्त्वविद साक्षात कृतपरावरा इति "पृषोदरादीनि" (६ । ३ । १०९)

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद् धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी ।
तत् कर्मकल्पेति च कल्पनोक्ता धातोर्हि वृत्तिर्न रलत्वतोऽस्ति ॥

सञ्ज्ञाभेदेनेत्यर्थ ॥ एतेनेति । भा । अकथितं कर्म इत्येवास्तु माभूत् पूर्वत्र द्वय तद्विषयेऽनेनैव कर्मसञ्ज्ञाया सिद्धत्वात् परिगणन च न करिष्यत इति

वाप्यगुण इति श्लोके ध्रुवग्रहणश्च व्यर्थमिति चेन्न । कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणामिति भाष्याद्गन्तव्योऽध्वा अद्य गन्तव्य । अस्मादेव निपातनाद्गन्तव्यशब्दस्य परनिपात । गन्तव्यतया

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारप्राधान्य, तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्राधान्याच्च तत्कर्म्मणोऽपि प्राधान्यमित्यन्ये । सर्वथा लादय प्रयोज्यकर्म्मणीति स्थितम । अकर्मकाणां च धातूना काल

---

१ के पुन शिष्टा । वैयाकरणा कुत एतत । शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिर्वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञा । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टि शिष्टिपूर्वकं च शास्त्र तदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एव तर्हि निवासत आचारतश्च । स चाचार आर्य्यावर्त्त एव । क पुनरार्य्यावर्त्त प्रागादर्शात् प्रत्यक् कालकवनाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन् आर्य्यनिवासे ये ब्राह्मणा कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणा किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्याया पारगास्तत्र भवन्त शिष्टा ॥

कर्मकार्येति । (कै)

द्वितीयादीत्यर्थः ॥

रलत्वत इति । (भा)

सार्वविभक्तिकस्तसिः । रस्य लत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ ननु परिगणनस्य सत्त्वात्सर्वत्र न सिध्यतीत्यत आह

अकथितम् इत्यादि । (कै)

एवं चाकथितेन "अकथितं च" इति सूत्रेणैव सर्वा सर्वविषया कर्मसञ्ज्ञा सिद्धा किं पूर्वसूत्रद्वयेनेति श्लोकार्थः । अनेन

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तरः । अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव द्वितीयया बोधः । कर्मसञ्ज्ञा विधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थं कर्मत्व-

---

एतेन कर्मसञ्ज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।
तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसञ्ज्ञायाः ॥

प्रश्नार्थः ॥ यत्त्विति । भा । यवेभ्यो गा वारयतीति गवां कथितत्वात् कर्मसञ्ज्ञा न स्यात् वारणार्थानामित्यपादानसञ्ज्ञैव तु स्यादिति "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यारब्धम् । तस्मिन् आरब्धे अनीप्सितस्य कर्मसञ्ज्ञा न प्राप्नो

लोके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोजनादेरेव ग्रहणम् । तेनाध्वानं स्वपितीति न भवति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्तं कालमास्त इत्यर्थः । क्रोशमास्ते । कुरून् स्वपिति । जन्यमात्र कालोपाधिरिति पक्षे गोदोहादेर्यद्यपि कालत्वात्सिद्धं तथापि

भावाध्वगन्तव्यदेशाः कर्मसञ्ज्ञका इष्यन्ते । उक्तं च, "कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणां तु कर्मसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यमिति" । अध्वगन्तव्येति, गन्तव्योऽध्वा ऽध्वगन्तव्य, कहारादित्वाच्छब्दो

सूत्रत्रयविहितसंज्ञासंज्ञिनी शक्तिरेकैवेति सूचयति । आद्यसूत्रद्वये फलाश्रयताजनकतोभयसमानाधिकरणा इह तु जनकतामात्रसमानाधिकरणेत्यन्यत् ॥ उत्तरमाह

यत्त्विति । (भा)

यत्पुरस्ताद् "वारणार्थानामि"ति सूत्रेण कीर्त्तितं यदीप्सितेन यवादिना युक्तं गवादि तस्य संज्ञार्थमाद्यं सूत्रमावश्यकमित्यर्थस्तद् व्याचष्टे ।

शक्तिबोधनात् । अत एव "अकथितं च" इति सूत्रशेषे भाष्ये अनेनैव सर्वत्र कर्मत्वे सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैव सति "वारणार्थानाम्" (१ ।

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् ।
ईप्सितमेव तु यत्स्यात् तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥

तीति तथा युक्तमित्यारब्धव्यम् ॥ ननु तथा युक्तस्यानेन भविष्यति । नैतदस्ति । दुह्यादिपरिगणनं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यम् ॥ ईप्सितयुक्तं चेति । भा ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिर्वार्य्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञा सिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात् कर्मा

लोके मासादेरेव तथात्वेन प्रसिद्धत्वात्पृथग्भावग्रहणम् । देशशब्देन च ग्रामसमुदायविशेषाः कुरुपञ्चालादयो गृह्यन्ते इति कैयट । तेनाधिशेऽस्यासामित्यादेर्वैयर्थ्यं नेति ध्येयम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति तु गुणद्रव्ययोरर्थे आरम्भणीयम । क्रोशं कुटिला । मासङ्गुडधानाः ।

द्रष्टव्यः । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशादेर्ग्रहणाय गन्तव्यग्रहणम् । तेनाध्वानं स्वपितीति न भवति । ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा द्वितीया किं कर्मसंज्ञया, देशस्य तावद्वक्तव्य । कालाध्वनोरपि लादिविधा-

यवेभ्य (कै)

इत्यादिना ॥

अवश्यंवक्तव्यमिति । (कै)

सति परिगणने ओदन पश्यतीत्याद्यसिद्धे । पूर्वयोगारम्भ आवश्यक । परिगणनत्व चाख्याख्यातोपयोगइति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥ ननु "वारणार्थानामीप्सित" (१ । ४ । २७) इत्यनेनेप्सितस्यापादानत्वेऽपीप्सिततमस्याकथितत्वात्सिध्यत्येवानेन कर्मत्वमित्यतो भाष्ये

---

४ । २७) इति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माषवकादपि पञ्चमीस्याद् इतीप्सिततममित्यारब्धव्यमित्युत्तरितम । एव वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि

अथेह कथ भवितव्यम । नेताश्वस्य स्रुघ्नमिति ॥ आहोस्विन्नेताश्वस्य स्रुघ्नस्येति । उभयथा गोणिकापुत्र ॥

पादानसज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्त भवति ॥ ईप्सितमेवेति । भा । अवधारणेनेप्साप्रकर्षाभाव दर्शयति । अकथितेनेति । भा । सूत्रैकदेशानु

सकर्मकार्थञ्च । मास वेदमधीते । यदा आस्यादयस्तत्पूर्वके व्यापने वर्त्तन्ते तथा चोत्सर्गेणैव सिद्धम । मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थात् । तथा च द्वितीये भाष्यम । प्रकृतमेवेद कर्मेति । न चैव सकर्मकत्वप्र्यातिप्रसङ्ग । लक्ष्यानुरोधेनाकर्मकाणामेवोक्तप्रकाराभ्युपगमात् । आह च । कालभावा-

---

नाथ कर्मत्वमेषितव्यम् । आस्यते मास, आसित, आसितव्यः, खास । एव शय्यते क्रोश इत्यादि, भाव । गोदोहमास्ते । यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्त कालमास्त इत्यर्थः । गोदोहादीना मासादिवत्कालत्वेना प्रसिद्धत्वाद्भावस्य पृथग् ग्रहण, देश, कुरून् स्वपिति, कुरव सुप्यन्त इत्यादि, 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोग' इति तु सूत्रमक्रियात्यन्तसयोगार्थम् ।

तद्भाव

विशेषे

कर्मत्वस्य

वाह भाष्य

बोध्यम् । "

नुवृत्त्या तस्

कथमेतत्

कादीनाङ्

यद्यादिशब्दो

(१ । ४ ।

अदेशानाम

हेलाराजस्त्व

एवोक्त स

अस्मिन्पक्षे

कालादेरेव

मास गुडध

वक्तव्य काल

किं तु तत्पूर्व

सर्वत्र । ए

ईप्सितमेव तु (भा)

इत्यादिना विनिगमनाविरहेणेप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततमस्यैवा-पादानत्वं स्यादिति भावः ॥ तदेवाह ।

अवधारणेनेति । (कै)

एतेनैतद्भाष्यबलेन "अकथितं च" इतिसूत्रे ईप्सिततममित्यनु-वर्त्यफलाश्रयस्यैवानेन कर्मसंज्ञा वदन्तः परास्ताः ॥ ननु स्वकृत्यक-र्त्रुत्वर्थवत् षष्ठ्यपि भविष्यतीत्यत आह ।

(१ । ४ । ४३) इति सूत्रात् तद्धात्वर्थसाधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभय-प्रसक्तिमत्त्वं बोध्यम् । अतः अक्षेण वा दीव्यति । एवं च सर्वसाधारणकर्मत्व

ग्रहणं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि वादिग्रहणेन गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयथेति । भा । गुणकर्मणि षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम् । यत्र

स्मरणम् । अधिशीङित्यादिज्ञापकं वा बोध्यम् । इह च कर्मणि भावे च लकारे देवदत्तेनास्यते मासो मासं वेति स्वयंदत्तमयोदम् । स्यादेतत् । भावेचाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मकात्कथं भावे ल इति चेत् । उच्यते । अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं द्रव्यकर्म व्युदस्यते न तु बहिरङ्गं कालादिकर्म । कर्मणीत्यत्र तु व्यक्तिपक्षाश्रयणादन्तरङ्गासन्निधौ बहिरङ्गे कालादिकर्मण्यपि प्रतिरविरुद्धा । जातिव्यक्तिपक्षयोर्यथासुरी-यैव व्यवस्थेति सिद्धान्तात् । उक्तञ्च हरिणा । "शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्दैर्घ्य-

---

वेदमधीयते मासं वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । अथ 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति षष्ठी द्विकर्मकेषु किं प्रधाने कर्मणि भवति आहोस्विद्गुणे भवति आहोस्विदुभयोः, उभयोरिति आह द्वितीयावद्भाष्यकार वचनात् गुणकर्मणि विकल्पेन षष्ठी प्रधानकर्मणि नित्या, नेता अश्वस्य सुघ्नस्य

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु षष्ठीवत्तदभावस्य न्यायेनाप्राप्तेरभयथेत्ययुक्तमत आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु लादिवत् षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्याय्येत्यत आह ।

यत्र हीति ॥ (कै)

गोणिकापुत्रः (भा)

भाष्यकार इत्याहु ॥

कर्मता शक्तिमत्वम् । धातूना सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक् ॥

ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयो कर्मणोरभिधान न सम्भवति तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधान न्याय्यम् । षष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्या द्वितीयावद् विधीयते विरोधाभावादुभाभ्या प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुणकर्मणि विकल्प्यते ॥

धर्मादिशिष्यते । क्रियासु कालयोगेत प्राग्योगो द्रव्यकर्मणीति ॥" "अतस्ते कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मक । शक्त्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पतइति च ॥" एतेन "सक्तिमाघमघाभिधाति यमुना गङ्गैवसङ्गे ग्रये"ति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यात ॥

सुत्रमिति वा । इष्टाकथित कर्मत्वेतावदस्तु साक्षु पूर्वसूत्रद्वय तद्विषय स्याप्यकथितत्वात् । सत्यम् । नटस्य शृणोतीत्यत्र माभूदिति दुह्यादिपरिगणनमवश्य कर्तव्य तस्मिश्च क्रियमाणे ओदन पचति । वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यत इति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-काणामणि कर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥

नन्वकृत्रिमत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह

कर्मशब्देनेति ॥ (कै)

ननु शब्दस्य गुणत्वात्क्रियात्वं कथमत आह

ह्वयत्यादय इति ॥ (भा)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ । शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्विच्छब्दो

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥ कथमिति । भा । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इति । क्वचित्तु साधनं कर्म यथा वे शब्दकर्मण इति ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥ 'गमयति माणवकं ग्राममिति' । कथमत्र ग्रामस्य कर्मत्वं यावता कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते । न च सम्प्रति माणवकः कर्त्ता ऽनेन कर्मसञ्ज्ञकत्वात् । तत्र यथा माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेप्सिततमानामपि माषाणां

कर्मणो भावादिति । (भा)

कर्मण सत्त्वादित्यर्थ ॥

अकर्मकत्वादपीति । (कै)

यो जात कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्गस्तस्याप्यय निषेध इत्यर्थ । अत्र वदन्ति । क्रेञ् स्पर्धाया शब्दे चेत्यभियुक्तै शब्दशब्देन क्रेञ् धात्वर्थनिर्देशात्तदर्थकशब्दशब्दात क्यङि क्रयतेरिवास्येव पुत्त्रादि-कर्मयोग इति

शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेध (भा)

इति भाष्यसामञ्जस्येऽन्यादृशशब्दायत्तेरकर्मकत्वप्रयुक्तप्राप्तेर्निषेधे मानाभावे चिन्त्योऽय कैयट इति ॥

येषा कर्मेति । कस्मात्रविशेष । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीना प्रतिषेध । क । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्

ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात् सशयान पृच्छति । ह्वयत्यादीनामिति । भा । ह्वयत्यादयो धातव साध्यमानावस्थ क्रियारूप शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेय । ह्वयति देवदत्त इति । भा ।

नियमार्थमिदम् । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति । तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये पूर्वप्रवृत्तकर्तृसञ्ज्ञाया एव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिद्ध्यति । आह च ।

कर्मसञ्ज्ञा न भवति तत्कस्य हेतो । अस्वस्य सप्रत्यकर्तृत्वात् । तद्वदत्रापि न प्राप्नोति । मा भूस्मिच्युत्पन्ने माणवक कर्ता । प्राक्तदुत्पत्ते प्रकृत्यर्थे कर्त्ता भवति । तदानीमेव च ग्रामस्याभिसम्बन्ध ग्रामकर्मण्यसौ गमने प्रेष्यते

न ज्ञानमात्रेति । (कै)

ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्ध्यर्थास्तत्र गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवचना इति भाव ॥

शब्दविषयामेवेति । (कै)

श्रोत्रेन्द्रियजज्ञानरूपामित्यर्थ । एव च ज्ञानविशेषार्थत्वेन न बुद्ध्यर्थत्वात्सिद्धिरिति भाव ॥

बुद्ध्यर्थत्वादिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थत्वमाश्रित्य बुद्ध्यर्थत्वादपि सिध्यतीत्यभिमान ॥

ह्वयत्यादीना प्रतिषेधो वक्तव्य । के पुनर्ह्वयत्यादय । ह्वयति क्रन्दति शब्दायते । ह्वयति देवदत्त । ह्वाययति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्त । क्रन्दयति

पुत्रादे कर्मणो भावादकर्मकत्व ह्वयतेर्नाशङ्कनीयम् । शब्दायते इति । भा । शब्द करोतीति "शब्दवैरे"ति क्यङ् । शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग । ह्वयत्यादीनामिति ।

"गुणक्रियाया स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मताङ्गत ।
नियमात्कर्मसञ्ज्ञाया स्वधर्मेणाभिधीयत इति" ॥

ग्राम गच्छेति । अतो यस्यामवस्थाया ग्रामस्य कर्मत्व न तस्या माणवकस्य कर्मत्व यस्यां च ण्यन्तावस्थाया माणवकस्य कर्मत्वं न तस्या ग्रामस्य कर्मत्व पूर्वप्रवृत्तत्वाद् माषेष्वश्वमित्यत्र तु नैव सभवति । 'यापयतीति' । या प्रापणे इत्यत्र प्राप्त्या गतिर्लक्ष्यत इति यातिर्गत्यर्थ ॥ 'नीवह्योरिति' । अनयोर्गतिफल प्रापणमर्थो न गति 'न गतिहिंसार्थेभ्य' (१ । ३ । १५) इत्यत्र च भाष्ये न वहिर्गत्यर्थ इति सत्यम् । गुणभावेनापि गति प्रतीयत इति

चिन्त्यमेतदिति (कै)

चिन्ताबीज तु यदा जानात्यादिना शब्दविषये श्रावणज्ञाने वृत्तिस्तदाण्यणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वमिष्ट न च तदा बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिर्ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावात् । एवमेवेदृशे ऽनुपसख्यान क्रियते । अत एव यदा रूपादिविषयकचाक्षुषज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा विजानातिरूपतर्क कार्षापण विज्ञापयतिरूपतर्कणेतिभाष्याशय इति ॥

पुत्र जल्पतीति । (कै)

ताडनपूर्वके जल्पने जल्पेर्वृत्तेरिति भाव ॥ एतेनाकर्मत्वात्सिद्धिरित्यप्यपास्तम् ॥

देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्त । शब्दाययति देवदत्तेन । शृणोत्यादीनामुपसख्यानमशब्दक्रियात्वात् । वा । शृणोत्यादीना चोपसख्यान कर्तव्यम् । किं पुन

भा । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमाना शृणोत्यादय शब्दक्रिया न भवन्ति शब्दसाधनकर्माणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात । न चैषा बुद्ध्यर्थत्वम् । शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रावचना । बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ

कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थ । गमयति माणवक ग्राम ग्रामकर्मक यद्गमन तदनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः । नीवह्यो प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ यद्यप्येतयो

मत्वा प्रतिषेध उक्त । 'वहेरनियन्तृकस्येति' । वा । वक्ष्यामीति चोपक्षेप वाहयति बलीवर्दान्यवानित्यत्राणौ बलीवर्दा कर्तार एयन्ते तु नियन्ता सारथिः कर्ता तत्र प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिरेव भवति । बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञानमात्रवाचिनामेव ग्रहण न तु तद्विशेषवाचिना स्मरत्यादीनामित्याहुः ।

सर्वत्र दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थकत्वादिति भाव ॥ ननु पश्यार्थैर्ध्यानालोचनदृतिदर्शनाद् दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिरत आह

चक्षुरिति ॥ (कै)

दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थत्वे इति शेष । चाक्षुषज्ञानार्थकार्थे तु वचनमावश्यकमेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ज्ञानसामान्यर्थकानां तत्र ग्रहणमिति ॥

शृणोत्यादय । शृणोति विजानात्युपलभते । शृणोति देवदत्त । आवयति देवदत्तम् । विजानाति देवदत्त । विज्ञापयति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्त ।

यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षाया प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धि प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति न तु क्रियाग्रहण इत्युपसंख्यान कर्तव्यम । एव तु बुद्ध्यर्थत्वादनयो

प्रापणमर्थो न तु गतिस्तथापि विशेषणतया गतिरपि वाच्यकोटिनिविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्ति मत्वा प्रतिषेध उक्त । नाययति वाहयति वा भार देवदत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्यैव प्रतिषेध ॥ नियन्तृकर्तृकस्य प्रयोज्य कर्मेति

वृत्तावपि तथैवोदाहृतम् । 'आदिखाद्योरिति' । वा । अपर आह सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवति नावश्यमियमेव कर्मसंज्ञेति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (वा) ति पदमपि न भवति । इदमेकमिष्यते 'क्रोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य' इदमेषां जग्धमिति । 'भक्षेरिति' । वा । गत्यर्थादिषु प्रायेण हेतुमण्णिच एव सभवाद् हेतुमणिचो विधिरिति प्रतिषेधोपि

इत्युक्तं भाष्ये इति । (कै)

तच्च तत्रैव निरूपितमत एव "न वेति" (१।१।४४) सूत्रे ह्रक्रोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा ऽप्राप्ते हरति भार देवदत्तो हारयति भार देवदत्तमिति प्रापणार्थे उदाहृत । विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थ इति च कैयट । एव च वहे प्रतिषेधो नापूर्व ।

तथापीति । (कै)

एव च नियन्तृकर्तृकवहेरुपसख्यान कार्य्यमिति तात्पर्यम् । नयतेस्तु गत्युपसर्जन प्रापणमर्थ इति गत्यर्थकत्वमस्त्येव प्रापयतेस्तु शुद्ध प्रापणमेव वहिवदर्थ इति न स गत्यर्थ इति बोध्यम ॥ भाष्ये

उपलम्भयति देवदत्तम् । कि पुन कारण न सिद्ध्यति । अशब्दक्रियात्वात् । अस्तु तर्हि शब्दो येषा कर्मेति । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुप-

---

सिध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतीनामिति । भा । जल्पत्यादय शब्दनक्रियाया वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे । पुत्र जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । दृशे सर्वत्रेति । भा । यदि

वक्तव्यमिति फलितोऽर्थ । वहन्ति वाहा वाहयति वाहान् रथिन सूत । या प्रापण इत्यत्र तु गतिरेव प्रापणशब्दार्थ ॥ याति गच्छतीत्येकार्थप्रतीते । तेन काल यापयतीत्यादौ प्रयोज्यस्य कर्मता बोध्या । बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञान-

---

प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिणिजन्तोऽप्यण्यन्त एवेति भक्षे प्राप्ति । 'भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति' । क्षेत्रस्थाना यवाना वक्ष्यमाणाना हिसा भवति तस्यामवस्थाया कैश्चिच्चैतन्याभ्युपगमात् । स्वामिनो वा हिसा द्रष्टव्या । इह कर्मशब्देन क्वचित्क्रिया गृह्यते यथा 'कर्त्तरि कर्मव्यति

इदमेकमिष्यते इति (भा)

एव च सर्वमेवेत्यसङ्गत परस्मैपदकभलयो प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ ॥

सारथिरिति । (कै)

पशुप्रेरक इत्यर्थ ॥ अन्यथा रथप्रेरक एव सारथिशब्दस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्योदाहरणासङ्गतेरिति बोध्यम् ॥ ननु भचयतो-र्नित्यण्यन्तत्वेनाणौ कर्त्रभावादाह

अणि कर्तेति । (कै)

णावित्यत्र सर्वगत्यर्थादिभ्यो हेतुमण्णिच एव सम्भवेन तस्यैव ग्रह इति भाव । भचे प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ति । वार्तिके प्रतिषेध

सख्यानम् । वा । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसख्यान कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पतिप्रभृतय । जल्पति विलपति आभाषते । जल्पति देव-

---

क्रियाग्रहणमथसाधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयण सर्वत्र दृशेर्न प्राप्नोतीति भाव । पश्यतिरूपतर्क इति । भा । चक्षु प्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा दृशिर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिध्यति । तत्र साधन-

---

सामान्यवाचिन एव गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवाचिन स्मरत्यादय । अत एव अदृशेरुपसङ्ख्यान करिष्यते । बोधयति माणवक धर्मम् । प्रत्यवसान

हार' (१ । ३ । १४) इति । क्वचित् साधनकर्म्म 'वे शब्दकर्मण' इति । इह शब्दक्रियाणामिति चेत् ह्वयत्यादीना प्रतिषेध । ह्वयति पुत्र देवदत्त ह्वापयति पुत्र देवदत्तेन । क्रन्दति पुत्र देवदत्त । क्रन्दयति पुत्र देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्त । शब्दयते देवदत्तेन । अकर्मकत्वादयाप्त प्रसङ्ग । शब्द-

इति शेष । पिण्ड्या अप्राणित्वादुदाहरणे भक्षेरहिंसार्थत्वम् ॥ ननु यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयस्यापि कथ हिंसार्थत्वमत आह

क्षेत्रस्थानामिति । (कै)

इदमुपलक्षण बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसासत्त्वात् ।

हिंसाङ्ग इति । (कै)

इदमुभयसाधारण तत्राद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थ । द्वितीये तु परानित्यध्याहार्यम् । परान् हिंसन् सर्वान् भक्षयतीत्यर्थ । अत्राद्यमेव युक्त भाष्यस्वरसादित्याहु । उदाहरणच्छाया भक्षयन्तीतिबहुवचनपाठे तत्स्वामिन इति शेष ॥

दत्त । जल्पयति देवदत्तम् । विलापयति देवदत्त । विलापयति देवदत्तम् । आभाषते देवदत्त । आभाषयति देवदत्तम् । दृशे सर्वत्र । वा । दृशे सव-

---

कर्मग्रहणमित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । शुक्लादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसख्यान कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु

भक्षणम् । भोजयति आशयति माणवकमोदनम् । आदिखाद्यो प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ आदयति खादयत्यन्न बटुना । भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

लक्षणकस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च । "शृणोतेश्चोपसङ्ख्यानम्" अशब्दक्रियत्वात् शृणोति श्लोक देवदत्त । श्रावयति श्लोक देवदत्तम । न च बुद्ध्यर्थत्वादत्र सिद्धि । चेतत्यादयो हि ज्ञानमात्रवचना बुध्यर्था । अस्तु तर्हि साधनकर्मणो ग्रहणम् । "शब्दकर्मण इति चेत् जल्पतिप्रभृतीनामुप

तुल्यत्वाद्वेति । (कै)

वाशब्दश्चार्थे ॥ नन्वकर्मकवद्भावे कर्मणि लो न स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

सकर्मकेत्यत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भाव । अकर्मकेत्यत्र निषेध्यकोटौ त्वन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव ग्रहणमिति तात्पर्यम ॥

गृह्यन्त इति । (कै)

इह शास्त्र इत्यर्थस्तदेवाह

अन्यथेति ॥ (कै)

चोपसख्यान कर्तव्यम । पश्यति रूपतर्क कार्षापण दर्शयति रूपतर्क कार्षापणम । आदिखादिनीवहीना प्रतिषेध । वा । आदिखादिनीवह ना

शब्दकर्मत्वात् सिद्धि । दृशेर्बुध्यर्थत्वादेव ग्रहण सिध्यति । आदिखादीति । भा । आदिखाद्यो प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्ति । नीवह्योर्गत्यर्थत्वात् । यद्यपि न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वहिगत्यर्थ इत्युक्त भाष्ये । तथापि वहेर्नियन्तृ-

---

हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति प्रतिषेधोऽप्यणाविव्यय सन्निधानात्तद्विषय । तेन चुरादिणिजन्तेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्वात्प्रतिषेध उपसङ्ख्यात । भक्षयत्यन्न बटुना । अहिंसार्थस्येति किम । भक्षयन्ति बलीवर्दा सस्यम् । भक्षयति

सख्यानम" (वा) । जल्पति पुत्र देवदत्त । जल्पयति पुत्र देवदत्तम् । विलपति पुत्र देवदत्त । विलापयति पुत्र देवदत्तम् । आभाषते पुत्र देवदत्त । आभाषयति पुत्र देवदत्तम् । दृशे सर्वत्र । यद्यपि क्रियाग्रहणमथापि साधनग्रहणमथाप्युभयग्रहण सर्वथा दृशेरुपसख्यानम् । पश्यति रूपतर्क कार्षापणम् । दर्शयति रूपतर्क कार्षापणम् । यदा चाय दृशि चक्षु-

कर्माविवक्षायामिति । (कै)

तदविवक्षा हि द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्येव तस्मिन्नर्थे तत्र कर्मत्वेनान्वयविवक्षाया सबन्धित्वेनान्वयस्य विवक्षणा-द्वेति कार्याणि स्यादय । अत्रारुचिबीज तु ल कर्मणीत्यादिशास्त्रे। एव वक्तुमशक्य कृतपूर्वी कटमित्यत्र कृत्याविवक्षितकर्मतया भावे साधनस्य कर्त्तृकर्मणोरितिभाष्यादौ स्पष्टत्वात् ॥

अकर्मकशब्दस्य च (कै)

इत्यादि तदुपपादनमप्यनुचित कर्मसञ्ज्ञाया अर्थसञ्ज्ञात्वेनार्था-नामेवान्यपदार्थत्वस्यौचित्याद् अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति

प्रतिषेधो वक्तव्य । अत्ति देवदत्त । आदयति देवदत्तेन । अपर आह । सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्य परस्मैपदमपि । इदमेकमिष्यते।

कर्तृकस्येत्यभिधानाय वहेरुपक्षेप । परस्मैपदमिति । भा । निगरणचल-नार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम् । वहेरिति नियन्ता सारथि । भक्षेरिति । भा । अणिकर्तेति हेतुमण्णिचो निषेधाच्चुरादिण्यन्तोऽप्यण्यन्त एवेति प्राप्ति ।

बलीवर्दान् सस्यम् । क्षेत्रस्थानां यवाना भक्ष्यमाणाना हिंसाद्रष्टव्या तस्या मवस्थायान्तेषा चेतनत्वाभ्युपगमात् । शब्द कर्मकारक येषान्ते शब्द-कर्माण न लिङ्ग "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" (१ । ३ । १४) इत्यत्रैव

साधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदेतद्वक्तव्य ज्ञानमात्रवचनत्वे तु बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्ध तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्दोषान्त भाष्य नान्यतर पक्षो निरणायि । वृत्तिकारस्तु ये शब्दक्रिया शब्दसाधनकर्माणश्च तानविवादसिद्धानुदा-हरति । 'अधीतइत्यादि' । 'अध्यापयतीति' । 'क्रीडजीना णावि'त्यालम्

दर्शनमप्यसङ्गतमेव धातूना नानार्थत्वाच्छेदापत्ते । तस्मादयमर्थ । किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजके लक्षणया न विद्यते कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषा धातूनामित्यर्थ उत कर्मरहितार्थप्रतिपादकानामित्यर्थ ॥ लक्षणोभयत्र तुल्या नाद्य इत्याह भाष्ये

न च केचिदिति । (भा)

तथा च कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थे सर्वेषा तदर्थसम्भवेनाकर्मकाणामित्यस्योदाहरणसम्भव इत्यर्थ । अन्त्ये ऽविवक्षितकर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्य । न च कालस्य क्रियामात्रेणाकाङ्क्षिततया तदविवक्षाऽसम्भव । आख्यातार्थकालेनैव तदाकाङ्क्षाशान्त्या बाह्यकालकर्मणो ऽविवक्षासम्भवात् । एव च सति गत्यादि-

---

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य । इदमेषा जग्धम् । खादि । खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन । नी । नयति देवदत्त । नययति देव-

---

भक्षयन्ति यवानिति । भा । क्षेत्रस्थाना परोक्षाद्यवस्थाया यवाना भक्षणाद्धिसा भवति । तदवस्थाया कैश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात् । परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाङ्गे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते ।

कर्मशब्द क्रियापर । गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थेति वक्तव्ये ऽर्थशब्दात्कर्मशब्दस्य पृथगुपादानात् अध्यापयति पाठयति माणवक वेदम् ।

"अर्तिह्री" (७ । ३ । ३६) त्यादिना पुक् । निर्णयस्तु साधनकर्मणो ग्रहणा कर्मग्रहणादन्यथा गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धे । जल्पादीना तूपसख्यान कर्त्तव्यमेव । अन्यस्त्वाह । जल्पति देवदत्त इति । वचनेन बोधयतीत्यर्थ । एवमन्यत्रापि । तत्र बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धम् । यद्यप्यन्या

सूत्रे तुल्यजातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयतया ऽकर्मकविषये "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह

त एवम् इत्यादि । (भा)

एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं शास्त्रे ऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थग्रहणमिति । क्व चिदित्येतद् व्याचष्टे ।

द्रव्य एव कर्मणि सतीति । (कै)

सतीत्यस्य प्रतियोगिनि सतीति शेषः । एवं च कालाद्यतिरिक्तकर्मप्रतियोगिकाभाववन्त इत्यर्थः । तादृशाश्च सर्वथा द्रव्यकर्माभाववन्तः शत्यादयो ऽविवक्षितकर्मणश्चेत्युभयेऽपि प्रयोगानुसारित्वाच्च

दत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्य । वा । वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन । अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् ।

कालकर्मकाणामिति । भा । कालग्रहणेन साहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्भावाध्वदेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद् वा । सिद्धं त्विति । भा । तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना

जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ जल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्रं देवदत्तः । दृशेश्चोपसंख्यानम् ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । यद्यपि दृशे-

---

बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनीभूतापि तावद्बुद्धिरस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्त्येव उपसर्जनीभूतोऽपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते ऽन्यथा गमयतीत्यादीनामगत्यर्थत्वादेवाप्रसङ्गादणिग्रहणमनर्थकं स्यादिति । अस्तु चेतनविषये एवमचेतनविषये कथम् । यत्किंचिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति नह्यत्र प्रबोधनाप्यस्ति ।

विवक्षाया । यवादिष्वविवक्षया नाकर्मकत्वनिबन्धनकार्याणि । न चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धावकर्मकग्रहण व्यर्थं सकर्मकत्वेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियमस्यापत्तौ माससमासयति देवदत्तमित्यसिद्ध्यापत्ते । प्रतियोगिसमर्थककर्मपदेन तु न कालादीना ग्रहणमेतत्सामर्थ्यादिति न दोष ॥ वस्तुतो भाष्ये

क्वचिद् (भा)

इत्यस्य कालादीना कर्मत्वप्रयोजकव्याप्त्यादिरहितेऽर्थ इत्यर्थ । कैयटोक्तव्याख्याया हि कालभावाध्वभिरिति पूर्वं तृतीयानिर्देशात् केनचिदित्येव वदेत । एव च तदवस्थायामकर्मकत्वेनाकर्मकत्व-

---

वहन्ति बलीवर्दा यवान् । वाहयति बलीवर्दान्यवान् । भक्षेरहिंसार्थस्य । वा । भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम ॥ भक्षयति पिण्डीन् देवदत्त । भक्षयति पिण्डीन्

त्वादय सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रय चाध्याहृत कर्मत्वम् । तेन मास आस्यते देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । भा । ननु क्रियामात्रविवक्षाया कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्व भवत्येव । यथा

ज्ञानसामान्यपरत्वे बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्ध तथापि ज्ञानविशेषार्थताया न सिध्यतीत्युपसख्यानमारब्धम् । श्रावयति श्लोक देवदत्तमिति तु शब्द-

---

'अकर्मकाणामिति' । कालभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्ताकर्मरहितानामित्यर्थोऽत्र ग्राह्य अन्यथा माससमास्ते देवदत्त । माससमासयति देवदत्तम् । गोदोहमासयति । क्रोशमासयति । कुरूनासयतीत्यत्र न स्यात् कालादिकर्मणा सकर्मकत्वात् । एव "न कर्मणि चे" (३ । ४ । ६९) त्यादावपि यत्राकर्मकग्रहण तत्र

व्यवहारो धातूनामकर्मकपदसामर्थ्याच्च तदवस्थाया कर्मरहिता गृह्यन्ते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न चैतेनेति । (भा)

कालादिनेत्यर्थ ॥ तद्व्याचष्टे

सम्भवेति । (कै)

कालादीना तु व्यभिचारो नास्त्युक्तरीत्या व्यापनादिरूपधात्वर्थे पूर्वके स्वार्थे सकर्मकाणामपि वृत्तेस्तेषामपि तत्सम्भवादिति भाव । अथ भाव । कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणे ऽकर्मको धातुरसम्भवीति सामर्थ्याद्द्रव्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति॥ ननु तदविवक्षाया तत्सम्भव इत्यत आह

देवदत्तेन । अहिंसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दा । भक्षयति बलीवर्दान् यवान् । अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् । वा । अकर्मक-

---

ग्रहणे देवदत्तो न भुङ्क्ते इति । अत्राऽऽह । अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो- ऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माण । अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयु । अकर्मकशब्दस्य

कर्मत्वात्सिद्धम् । शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने तु शब्दयतेरुपसंख्येय स्यात् । ह्वयतिक्रन्दत्योश्च प्रतिषेध्यं स्यात् । ह्वाययति क्रन्दयति वा देव-

---

सर्वत्र इत्थमन्तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लादय सिद्धा भवन्ति । उक्तञ्च सिद्ध तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनादिति । कालग्रहणमुपलक्षण तत्करणाल्लाश्रयमपि भवति मास आस्यते देवदत्तेन मासकर्मणि लो भवति स तर्हि अकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यो न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च

वस्तुस्थित्येति । (कै)

धातुरेवान्यपदार्थ इति भाव ॥ वस्तुतो व्याप्त्यादिविवक्षात्वे-ऽप्यकर्मकत्वोपपत्तिर्दर्श्यते ।

अथवेति । (भ()

भाष्येणोपपत्तिस्तूक्तैव । न चैतेनेत्यादिना भाष्येण व्यभिचारा-भाव उच्यते पूर्वस्मान्निदव्युत्पादनायान्तरङ्गत्वतात्पर्यकतया योजयति ।

अकर्मकेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाया इति । (कै)

तदुद्देशेनैव क्रियाप्रवृत्तेरिति भाव ॥

ग्रहणे कालकर्मणामुपसख्यान कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्त । मासमासयति देवदत्तम । मास शेते देवदत्त । मास शाययति देवदत्तम् । सिद्ध तु काल-

---

च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्था । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षाया मर्थस्याकर्मकव्यपदेश स्यात् । धातुष्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसबन्ध-दर्शनेन साहृप्यात्त एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते ।

दत्तेन । दृशेस्तूभयथाप्युपसख्येय स्यात् । शब्दायतेस्तूभयथा प्रतिषेध्यम् । अकर्मकत्वादपि ह्यत्र प्रसग । शब्दलक्षणस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरा-योगाच्च शब्दाययति देवदत्तेन । अकर्मकग्रहणेन तु येषा कालादिभिन्न

कालादिभि केचिदकर्मका कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते तद् यथा शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति । नाप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका किं तर्हि ये ऽत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो ऽकर्मकाः मार्था । यस्य धातो स्वरूपावधिकमकर्मकत्व न च कालादिकर्मणा स्वरूपाधिकमकर्मकत्व

[1]शक्तिप्रमाणेति । (कै)

द्रव्यधर्मरूपात् शक्त्यादे सकाशात् क्रिया सकालयोग प्रवर्त्तते इत्यर्थ । तत्र शक्तेर्यथा वसन्तादिकालयोग पल्लवजन्मादे प्रमाणवशाद् यथा दीर्घशष्कुल्यादिचर्वणस्य दण्डादिकालयोग सद्भावशाद् यथा नानाद्रव्यकर्मकपाकस्य सकर्मकपदे तु कालादे कर्मसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम् । अत एवास्यते मास इति कर्मणि ल सिध्यति । अचैतत्सूत्रस्याकर्मकपदवत्सकर्मकपदे कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यग्राहकाभावादिति तत्त्वम् । "न

१ "शक्तिप्रमाणेति" इत्यारभ्य "इति दिक्" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

कर्मणामकर्मकवद्वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते ।

अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति स्याद् व्यपदेश । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शन तदार्थस्वप्यन्यपदार्थत्वदोष । क्वचिदिति । भा । अन्य एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थ ।

कर्म न सम्भवति ते गृह्यन्ते । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन माससासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्व सिद्धम् । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न भवति । गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्य पचिददातिप्रभृ-

कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्व्यतिरिक्तेन कर्म्मणा ऽकर्म्मकत्व विज्ञायते । किमर्थ पुनरिदमुच्यते । यावता स्वव्यापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमानत्वाद अन्तरङ्गत्वेन पूर्वप्रवृत्तामपि कर्त्तसञ्ज्ञा बाधित्वा कर्म्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति । एव तर्हि

चैतत्कर्मेति" भाष्येण द्रव्यकर्मणो व्यभिचार एव दृश्यते न लक्ष्यान्तरत्वमिति चिन्त्यम् । वस्तुतो द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह

अथवेति । (भा)

न च तेनेत्यादि कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो नेत्यर्थेन सकर्मकाणामेतत्कर्माभावादेषामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद् भ्राम्येत्तद्भ्रमनिवृत्त्यर्थं तस्यार्थस्य पुनः कथनम एव चाकर्मकपदेन व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनं मासादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्मकत्वमित्येतत्पक्षेऽर्थ । न त्वेतद्भाष्यबलेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवात्र ग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । "कालाध्वनो." इति सूत्रे "ल

न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मका त एव विज्ञास्याम कश्चिद् अकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकास्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् ।

अथवा येनेति । सभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या ऽविवक्षिता अपि कालादय सन्तीति न तै केचिदकर्मका इत्यर्थ" । अथवेति । भा । अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गद्रव्यकर्म निषिध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म ।

तिभ्य कर्तरि क्तो न । अन्यथा पक्ववान् दत्तवानित्यर्थे पक्वो दत्त इति स्यात् । "ल. कर्मणीति" सूत्रे तु अविवक्षितकर्मणा असम्भवत्कर्मका वा ग्रहणम् । अत एवाविवक्षितकर्मणा न भावे क्तादय इतीह सूत्रे वक्तो

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादीनामेव नान्येषामिति । तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र अर्थे प्रकृताया एव कर्तृसंज्ञाया अवस्थानात् कर्तरि तृतीया भवति ।

कर्मणीति" सूत्रस्याकर्मकपदविषयेऽपीदृशस्यैव भाष्यस्य सत्त्वेन तत्राप्यत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणापत्तौ पूर्वोक्तकृतपूर्वीत्यादि-भाष्यासङ्गत्यापत्ते । किं चात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामच ग्रहणमिति पक्षे लुनातेर्निवृत्तप्रेषणाण्णिचि लावयति केदारं देवदत्त इति "णेरणाविति" (१ । ३ । ६७) सूत्रस्थकैयटप्रयोगे केदारस्य कर्मत्वानापत्तिरिति दिक् ॥

न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मक । अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत् कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

तथाहि । पूर्वं क्रियाया द्रव्याकर्मणा सह सबन्धो भवति पश्चात कालादिभि परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । "शक्तिप्रमाणसख्यादेर्द्रव्यधर्मात् प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोऽत प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा" इति । सूत्र चेदं नियमार्थमिति "आकडार" सूत्र उक्त तत एवावधार्यम् ॥

"णेरणावि" (१ । ३ । ६७) स्वच तु नेह पच्यत इति भावे लकार इति ब्रुवतो हरदत्तस्य मतभेदपरत्वान्न पूर्वापरविरोध इति दिक् ॥

गुणक्रियाया स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मता गत ।
नियमात् कर्मसज्ञाया स्वधर्मेणाभिधीयते ॥

इति । कर्तु स्वधर्मस्तृतीया । अथ कथम ।

"अयाचितारं न हि देवदेवमद्रि सुता ग्राहयितुं शशाक"

इति । स्वतन्त्रा कवय । यद्वा सुता प्रति किंचिदुपाहर्तव्ये ग्राहयितुं शिक्षयितु न शशाकेत्येव व्याख्येयम् । तत्र शुद्धधर्मत्वात् सिद्धम् ॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

इत्यचोक्तमिति । (कै)

वार्तिककृतेति शेष ॥ भाष्ये

कथं चात्मनेपदमिति । (भा)

एतद्वार्त्तिकोदाहरणयोरित्यर्थ ॥ अभिवादयतावणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाभावाद्दर्शयतावणौ कर्मातिरिक्तकर्मण सत्त्वादिति प्रश्न ।

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥ हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसख्यानम् । वा । हृक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसख्यान

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥ उभयत्र विभाषेयमिति "नवेति

हृक्रोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ हृ च कृ चेति विग्रहः । कृञ्च कुञ्चेति वा । अनयोरणौ कर्त्ता णौ वा कर्म स्यात् । नवेतिविभाषासूत्रे उभयत्रविभाषास्विद वार्तिककृता पठितम् । तथाहि । अभ्यवहारयति माणव-

---

हृक्रोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ गत्यर्थादयो निवृत्ता । तेनोभयत्र विभाषेयम् । यदा हरतिर्गतौ वर्तते । हरति भार देवदत्त इति । अभ्यवहारे वा । अभ्यवहरति माणवकमोदनमिति । करोतिश्चाप्यकर्मकः ।

एकस्येति । (भा)

आद्यान्यस्य दृशेरित्यर्थ । अणौ कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावो विवक्षित इति भाव ॥

कर्तव्यम् । अभिवदति गुरु देवदत्त । अभिवादयते गुरु देवदत्तेन । अभिवादयते गुरु देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजान दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते

विभाषे" (१ । १ । ४४) त्यत्रोक्तम् । अभिवादिदृशोरिति । भा । अभि

कर्मोदन माणवकेन वेत्यत्र कृत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ते विकुर्वते क्रोष्टा विकारयति क्रोष्टान् क्रोष्टैर्वेत्यत्राकर्मकत्वात्प्राप्ते इतरत्र त्वप्राप्ते विभाषेयम् । अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम् ॥ अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा । दृशेस्तु बुद्ध्याद्यर्थत्त्वादुपसङ्ख्यानाद्वा प्राप्ते । अभिवादयति गुरु देवदत्त अभिवादयते गुरु देवदत्त देवदत्तेन वा । णिचश्चेत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु

ओदनस्य पूर्णा क्रोष्टा विकुर्वतइति । तदा पूर्वेण प्राप्ते । यदा हरति स्तेयादौ वर्त्तते । हरति सुवर्ण चोर इति । करोतिश्च सकर्मकस्तदा ऽप्राप्ते । नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव विकल्पो युक्त । गत्यर्थादिष्वेवेति योऽय नियम स हृक्रोरन्यतरस्यामिति । ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थादन्यत्र पक्षे कर्मत्व पक्षान्तरे च कर्तृत्व भवतु गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्मसज्ञा प्राप्नोति । एव तर्हि वार्तिककारेणोभयत्रविभाषात्विय पठिता तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य

अपरस्येति । (भा)

आद्यस्याभिवादयतेरित्यर्थ । उक्त आशय. ॥

भृत्यान राजा । कथ चात्रात्मनेपदम् । एकस्य "णेरणाविति" (१ । ३ । ६७) अपरस्य णिचश्चेति (१ । ३ । ७४) ॥

वादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्य प्राप्तौ पक्षे निवर्त्यते ॥

अभिवादयति गुरु देवदत्तेन । दर्शयते राजान भृत्यान् भृत्यैर्वा । कर्मसंज्ञा-भावपक्षे कर्मान्तरस्याभावाण्णेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु णिचश्चेति प्राहु । वस्तुतस्तु णिचश्चेत्येव युक्तम् । णेरणावित्यस्य तु नाय विषयः । णिज्वाच्यप्रयुक्तिभेदादिति तत्रैवोपपादितम् ॥

विधिरिति नाश्रीयते । अविशेषेण हृक्रोर्विकल्प प्रवर्तते । 'अभिवादि-दृशोरिति' । अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वात् दृशे सर्वत्रैव वा प्राप्ते । 'अभिवादयत इति' । 'णिचश्च' त्वात्मनेपद परस्मैपदे त्वभिवादयति गुरु देवदत्तेनेति कर्तृपक्षेव भवति । 'दर्शयत इति' । कर्मसंज्ञाभावपक्षे कर्मान्तरस्याभावात् णेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु णिचश्चेति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

भाष्ये

स्वं तन्त्रमिति । (भा)

विततास्तन्तवस्तन्त्र किमय बहुव्रीहिरिति प्रश्नतात्पर्यं विशेष-विहितत्वादित्यभ्युच्चय । निरवकाशत्वाभावात ॥

अपादानादिसञ्ज्ञेति । (कै)

तन्तुवायाद् गृह्णातीत्यादौ ब्राह्मणादेर्नेति । तन्तुवाय इत्यस्य भाष्यस्य तत्रैवेत्यर्थ इति भाव ॥

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ तृतीयाया कर्त्तृकरणे अर्थे "कर्त्तृ-करणयोस्तृतीया" (२ । ३ । १८) इति तृतीयेति सूत्रात् । कर्त्तृत्व च कर्त्तृसञ्ज्ञाबोधित कर्त्तृत्वशक्तिमत्त्वम् । सा शक्तिश्च कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रय-

---

स्वतन्त्र कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥ कि यस्य स्व तन्त्र स स्वतन्त्र । किञ्चात । तन्तुवाये प्राप्नोति । नैष दोष । अय तन्त्रशब्दो ऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्य-

---

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ कि यस्येति । भा । तन्तुवायस्य स्वतन्त्र-शब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्न । तन्तुवायइति । भा । यद्यपि तन्तुवायो

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थ कर्ता

स्वतन्त्र कर्ता १ । ४ । ५४ ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽय तन्तुवायवचनोप्यस्ति स्व तन्त्रमस्य स्वतन्त्र । विततास्तन्तवस्स्वतन्त्रमित्युच्यते । अस्ति च सा-

वितन्यत इति । (कै)

स च सन्निवेशविशेषविशिष्टस्तन्तुसमूह स्वतन्त्र उच्यत इति । यथा कथ चिद् व्युत्पन्नो ऽय प्रधानार्थे रूढ इति भाव ॥ प्राधान्ये वर्त्तमानस्यैव ग्रहण कुत इत्यत आह

तत्रेति । (कै)

क्रियासिद्धौ य स्वतन्त्र इत्यर्थे प्राधान्यस्यैवान्वययोग्यत्वम् ॥

तद्धात्वर्थाश्रये वर्त्तते। "स्वतन्त्र कर्त्ता" (१ । ४ । ५४) इति सूत्र-स्वरसात् । उक्ततद्धात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम् । स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति "कारक" (१ । ४ । २३) इति सूत्रे भाष्ये उक्तं । कालिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रये ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेश । एतेन सामग्रीसाध्याया क्रियाया स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्यावर्त्तकमित्यपास्तम् । प्रागुक्तस्स्वातन्त्र्यस्य युगपत् सर्वेषु अभावात् । रूपवन्त गच्छतीत्यादावुत्तरदेशसयोगरूपे काले रूपादौ च न तादृशधात्व-र्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्ति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेन इत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्व-

---

था । आत्मीया तन्त्रा प्रोत तन्त्रमिति । वितानमिति गम्यते । क्वचित् प्राधान्ये

वयति भुडक्ते इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसञ्ज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात् परत्वाच्चापादानादि सञ्ज्ञाविषयेऽपि सा प्राप्नोति । ब्राह्मणोऽधीत इत्यादौ च

स्यात् । धातूपात्तव्यापाराश्रयत्व स्वातन्त्र्यम् । आह च । "धातुनोक्तक्रिये

धारणाद्ये पुरुषे वर्त्तते। साधारणा भवेत्तन्त्र स्व धन तन्त्रु साधार-णमस्य स्वतन्त्र । क्वचित् च प्रधानवचनः स्व आत्मा तन्त्र प्रधानमस्य

तन्तुवायरूपतयेति । (कै)

कारक इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तस्मिश्च तत्त्वेनानुपयोग इत्यर्थ । बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु किं प्राधान्य कर्तुरित्यत आह

अनेकेति । (कै)

सकलकारकप्रवर्त्तकत्वादिति भाव ॥ नन्वेव स्थाली पचतीत्यादि न स्यादत आह

यस्य धातुनेति ॥ (कै)

सिद्धि । तत्र सति सम्भवे तद्धात्वर्थकृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधिकरण्यैव कर्त्तृताशक्तिरतो गुरुतरभारयोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्त्तृत्वव्यवहार । तत्र यत्नसत्वेन मान मित्यन्ये। धात्वर्थकृतिस्च साध्यत्वाख्यविषयतया क्रिया विषयैव ग्राह्या । अतो मत्तोभूत न तु मयाकृतमिति व्यवहारस्य नानुपपत्ति । नान्तरीयककृतिसाध्यमिष्टकमध्यस्थशर्करा भोक्तरि च न तत्कर्त्तृत्वव्यवहारः । एतेन

वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते ।

ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोष । वितानइति । भा । वितन्यत इति वितानम् । स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्र प्रधान

नित्यं कारके कर्त्तेत्युच्यत इति" कर्मकर्तर्यप्यस्तीदम् । फलव्यापारयोर्वैयधि-

---

स्वतन्त्र इति । तत्राद्ययोर्ग्रहणे तयोरयादानादिविषये कर्त्तृसञ्ज्ञा स्यात्परत्वादिशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ । इह च न स्यात्

अगुणभावेन । (कै)

प्राधान्येन ॥

स्वतन्त्र इति । (कै)

स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थ । तच्चारोपितमनारोपित वेत्यन्यत् । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयो हि स । तादृश एव च सकलकारकप्रवर्त्तक प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यत्यासदर्शनात्समभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादिनिरूपित मञ्जूषायाम ॥ ननु हेतुमच्छब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते न च तत्र सञ्ज्ञेष्यते ऽत आह

कृतिर्नाम न काचिद्व्यापारातिरिक्तेत्यपास्तम् । आन्तरचेष्टा विशेष एव वा कृतिरिति दिक । तत्र व्यापारस्य धातुत एव लाभात् । कर्तृत्वशक्तिमत्वेन कर्त्ता तृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वय । स च धात्वर्थे आधेयतयान्वेति तेन चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र चैत्राभिन्न कर्त्तृवृत्तिस्वाप इति बोध इति प्राञ्च । द्वितीयप्रकरणोक्तदिशा कर्तृचैत्रीय स्वाप इति चैत्र कर्तृक स्वाप इति

तद्य प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येद ग्रहणम । स्वतन्त्रस्य कर्तृसञ्ज्ञाया

यस्य स स्वतन्त्र उच्यते । तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्यो पयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः

करणमात्रस्य पचावौत्सर्गिकस्य पर त्याग । विशकलितशक्तिपक्षे विशिष्ट-

---

देवदत्तो गच्छतीति इममाद्ययोर्ग्रहणे दोष दृष्ट्वा तृतीयमर्थमाश्रित्याह । 'स्वतन्त्र इति' । 'प्रधानभूत उच्यतइति' । स्वतन्त्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्ध-

प्रयोज्य इति । (कै)

स एवात्र हेतुमच्छब्दार्थत्वेन विवक्षित इत्यर्थ ॥

स्वातन्त्र्यमिति । (कै)

उद्भूतमिति शेष ॥ दूषणान्तरमाह

तत्प्रयोजक इति । (कै)

तत्र हि यत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्त परामृश्यते ॥

बोध इत्युचितम् । यत्तु तत् तत् क्रियानुकूलकृत्याश्रय कर्त्ता । कृञ कृत्यर्थकत्वेन कृप्रकृतिकटचा तथैव लाभात् । तत्राश्रयस्य प्रकृत्यालाभात् कृतिस्तृतीयार्थ इति । तन्न । कृतेरपि धातुलभ्यतया उक्तत्वात् । रथेन गम्यते इत्यादावचेतने ऽसम्भवाच्च । विभक्तौ लक्षणा नौचित्यस्य प्रागेव निवेदितत्वात् तत्राश्रयलक्षणेत्युक्त कृञ कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक । यत्तु धात्वर्थश्चेतनमात्र वर्त्तैव । तत्राचेतनस्य कर्त्तृत्व चेतनत्वारोपेण तन्निष्ठक्रियारोपेणैव वेति "दामहायनान्ताच्च" (४ । १ । २३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । परे तु तत्तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्व सूत्रे स्वातन्त्र्यम् । तदुक्त "कारक" (१ । ४ । २३) इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्राव्यवाये

हेतुमत्युपसख्यानमस्वतन्त्रत्वात् । वा । स्वतन्त्रस्य कर्तृसञ्ज्ञाया हेतुमत्युप

स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियाया यथा कस्य चित् स्वातन्त्र्य तथा "कारक" सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो

शक्तिपक्षे चेद तुल्यम् । निवृत्तप्रेषणा कर्म स्वक्रियावयवे स्थितमिति पक्षे सु

तरत्वादिति भाव । कि च कारकाधिकारात् क्रियाविषय स्वातन्त्र्य गृह्यते न च तन्तुवायस्तन्तुवायतया क्रियायामुपयुज्यते कि तर्हि प्र-

क्रियासिद्धाविति । (कै)

स्वक्रियासिद्धावित्यर्थ । अय भाव । स्वक्रियाकारकप्रवर्त्तकत्व-रूपस्वातन्त्र्यमस्यास्त्येव परप्रेर्यत्वेऽपि ॥ ननु प्रेरणाया क्रियाविषय-त्वात्कथमकुर्वति कारयतीति प्रयोगो ऽत आह

यदीति । (कै)

साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यमूले आदिपदार्थ क इति चिन्त्यम् ॥

स्वतन्त्रा किपुन प्रधान कर्ता कथ ज्ञायते कर्ता प्रधानमियत् सर्वेषु कार-केषु सन्निहितेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवतीति । एव स्वच्छाधान प्रवृत्ति-निवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्य तच्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य । तत् सन्नि-धानेऽपि स्वार्थसत्वे प्रवृत्तेस्तदभावेऽप्रवृत्तेश्च । एतच्च "स्वतन्त्र कर्ता" इति सूत्रे भाष्ये । तच्चारोपितमनरोपित च सज्ञा निमित्तम् । आद्य स्थाल्या-दौ । अन्त्य पुरुषे । यस्य च स्वतन्त्रविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभावात् । स्थाली स्वतन्त्रेति भाष्ये आरोपित स्वतन्त्रवतीत्यर्थ । तत्व विना तद्व्यापारे धातो प्राधान्येन वृत्त्यसम्भवात् । प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव न स्वतन्त्रत्वम् । स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाष-

---

सख्यान कर्तव्यम । पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । किं पुन कारयां न

ऽगुणभावेनोच्यते सर्वासौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् । हेतुमतीति । भा । प्रयोज्यइत्यर्थ । यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति

प्रधानभूतधात्वर्थ एवेह क्रिया धातुत्व तु भूतपूर्वभावनार्थत्वात् । एतेन

धातुत्वमेवेति तद्दार्शन एव यद्दृष्टा युक्तम् । यदि प्रधानभूत उच्यते एवं तत्प्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन्यप्रधानानि कारकाणि

व्यपदिश्येतेति। (कै)

तदापि तस्यौपसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वात्तस्य हेतुत्वे णिजापत्तिः। एवं चोपसंख्यानमतिव्यापकमिति भावः॥ भाष्ये

न चेदमकुर्वति तस्मिन् कारयतीत्येतद्भवति (भा)

इत्यनन्तरं किं तु कुर्वत्येवेति शेषः॥

ग्यात्। लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति। अत एव प्रयोज्यस्य स्वतन्त्रत्वात्। कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूपं स्वातन्त्र्यं साधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे भाष्ये इति दिक्॥ हरिरप्याह—

"प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात्॥
अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्।
आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते॥"

सिध्यति। अस्वतन्त्रत्वात्। न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति

स्वातन्त्र्यं यथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृतृतीया न प्राप्नोति। तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते। न वेति। भा। प्रयो-

---

कारकाणां क्रियान्वयनियमोऽपि द्वेधा व्याख्यातः। देवदत्तः पचति। स्थाली

सन्ति काष्ठे स्थाल्यामोदनं पचतीति अत्रैव स्यात् न त्वास्ते शेते इत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्यत इति दर्शयति। 'अगुणीभूत इति'। तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्ता कारकान्तराविवक्षायामपि

स्वतन्त्रो ऽसाविति । (भा)

असावुपसख्यानलभ्यकर्तृसज्ञक स्वतन्त्र इत्यर्थ । एव चोपसख्यानातिप्रसङ्गवारणाय वार्त्तिकेऽपि स्वतन्त्रपदमनुवर्त्त्य तत्सामर्थ्याद्गौणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्वत स्वतन्त्रत्वात्तत्रैव कर्तृसज्ञा नाकुर्वत इति वाच्यमित्याह

शक्यं तावदिति । (भा)

एव च सूत्र एव गौणमुख्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य वार्त्तिक न कार्यमिति भाव तदाह

उपसख्यानवादीति ॥ (कै)

करणादिव्यापारात् पूर्वमेव करणादिसपादकतया प्राप्तिमत्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसपादनेन च तेषा तदायत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृत्ताना तेषा निवर्त्तनेन च दूरादुपकारित्वेऽपि कर्त्तु स्वातन्त्र्यमिति तदर्थ । वस्तुस्थित्यैषा धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याय्यन्ते स कर्त्ता । घटो भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्त्तृत्वम् । यदा घटपदेनोपादानकारण मृदेव

स्यात् न वा कर्तव्यम । कि कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा

जकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनवियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रिया सिद्धौ सद्भावादित्यर्थ । अकुर्वत्यपीति । भा । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्य न

पचति । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादाश्रयो लकारार्थ । देवदत्तेन पच्यते ।

चागुणभावो ऽस्त्येव । क पुनरत्र कारकाणा गुणगुणिभावः । यदा एकापायेऽपि क्रिया न निर्वर्त्तते । उक्तमत्र—

प्रागन्यत शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि ।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्ताना निवर्तनात् ॥

तेन चेदमिति । (कै)

उक्तदोषवारणायेत्याशय । अकुर्वन्नेतीत्यन्तमभ्युपगमे कर्म ॥

एवं चेदिति । (कै)

प्रेरणोत्तरमप्यकरण चेदित्यर्थ ॥

स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति । (कै)

अन्यथा स्वार्थाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थ । एव च सूत्रेणैव सिद्धे उपसख्यान व्यर्थमिति भाव ॥ भाष्ये

ज्ञापकम् (भा)

अनुमापकम् ॥

कार्यात्मना भवतीत्यर्थ ॥ कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात् । यद्वा ब्रह्मण एवाविद्यावशादुपचरितनानात्वभावाभावरूपवत्तद्रूपगतजन्मनाशव्यवहारोऽप्यविचारितरमणीय सिद्ध इति बोद्धम् । पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्त स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वमव्याहतम् । प्रेरणा पारतन्त्र्ये उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् । धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापार-

---

त्वकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । वा । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्र अकुर्वत्यपि

स्यान्नैवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रिया कुर्यात् तथा चाकुर्वत्यपि

देवदत्तरूपो य आश्रयस्तद्विशिष्टो विक्लित्त्यनुकूलव्यापार इत्यर्थ । वैशिष्ट्य चाश्रियतारूप ससर्गमर्यादया भासते ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधे प्रविवेकेऽपि दर्शनात् ।
आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्य कर्तुरिष्यते ॥

अयम् (भा)

उपसंख्यानवादी ॥

प्रेषिते । (भा)

पुरुषे ॥

क्रियाम् । (भा)

क्रियाप्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगम् ॥

अक्रियाम् (भा)

तत्प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाभावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति कुर्वन् स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेतीत्यर्थं ॥ एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव

मादाय कर्त्तृत्वम् । किं च करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् न प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्ते । न हि करणादीनां तादृशी प्रवृत्ति ॥ तदुक्तम्—

"निमित्तेभ्य प्रवर्त्तन्ते सर्वं एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये" इति ॥

निमित्त भ्यत्यादि । तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सेति स्वाभ्याप्रायानुवर्त्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमिति दिगित्याहु ॥ केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं साक्षात् परम्परया वा । तत्राद्य प्रसिद्धम् । द्वितीयं पञ्चभि-

---

तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्र । वा । न चेदमकुर्वति

प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत । प्रश्न तावदिति । भा । उपसंख्यानवाद्यपि प्रयोजस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते ।

इति । काष्ठादीनि कर्त्रा प्रवर्तितानि करणादिशक्तिं प्रतिलभन्त कर्त्ता तु प्रागेव कर्त्तृसंनिधौ च करणादीनि न्यग् भवन्ति तदधीने

तस्य पारतन्त्र्यनिर्णय इति स एव कथं स्वातन्त्र्ये हेतुरित्यकुर्वन्न स्वतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोगश्चेति परास्तम् । एवमुपसंख्यानारम्भेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वतन्त्रपदसम्बन्धाद्यभिधायैव सति मुख्यस्वातन्त्र्यग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह

यदि चेति (भा)

भाष्ये ॥ अस्येच्छायामसत्यामिति शेष तदाह

स्वार्थादर्शनादिति । (कै)

एव च यद्यय स्वतन्त्र स्यात्सर्वथा कुर्यादेव कदा चिन्न करोत्यपि तस्मात्स्वतन्त्र इति भाव । एव च स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्ति-

---

हंसै कर्मतीति । तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तुर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् । अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणा बहुत्वाद् बहुवचनापत्ति प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णिजापत्ति । अन्तर्भावितण्यर्था इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थ इति आहुस्तन्न । अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वोच्छेदापत्ते । इष्यते चान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकता । तस्माद् धातूनामनेकार्थत्वाद्ण्यर्थान्तर्भावेनापि धातोर्वृत्ति । परन्तु यत्र णिचोभावेऽपि तदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव । यथा प्रकृते पश्वभि

तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोऽसौ भवति । शक्य तावदनेनोपसंख्यान

प्रयोजस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापार प्रत्यप्रवर्तनाद् किन्नोपसंख्यानमारभ्यते । तेन चेदमवश्याभ्युपगन्तव्य य करोति स स्वतन्त्र न त्वकुर्वन्नित्येव चेत्

च तेषा प्रवृत्तिनिवृत्ती । प्रधानकर्तुस्स प्रतिनिधिर्न दृष्ट करणादीना तु दृष्ट । व्रीह्यपचारे नीवारैरिज्यते । अविवेको ऽभाव । करणाद्यभावेप्यास्ते शेते इत्यादौ केवल कर्ता दृश्यते न तु कर्तुरभावे कारणादीनि दृश्य-

कत्वं स्वातन्त्र्यमित्युक्तं तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोक्तृत्वं तच्चारोपितमनारोपितं च सञ्ज्ञोपयोगि । तत्रारोपितं स्थाल्यादावन्यत्र पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभावात् । तदुक्तं "कारके" इति सूत्रे भाष्ये । सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीति यदोच्यते तदा तत्र व्यापारे पचिर्वर्तते स्थालीस्थे च यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति । आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थं । कर्त्तु-

र्हलेरिति । क्वचित्तु एकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिकं तद्द्योतकम् । यदि तु द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वमाश्रित्य समाधेयं । कर्तृत्वं च विवक्षा निबन्धनम् । तेन स्थाल्यादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि । तदुक्तं "कारके" इति सूत्रे भाष्ये स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति । यत्नो व्यापार । एवमेकस्यैवोपाधिभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वानि भवन्ति "यथा आत्मानमात्मनात्मञ्जहि" इति ॥ तदुक्तं हरिणा—

कुर्वता वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकम् । प्रेषिते च

प्रयोजकसन्निधानेऽपि स्वार्थदर्शनात प्रयोज्य करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव तथा चोक्तं भाष्यकृता । न हि कश्चित् परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति । प्रेषित चेति । भा । कर्तुरधि-

न्ते । आरादप्युपकारित्वादिति । यद्यप्यसौ तटस्थ फलसिद्धावुपकरोति न तु करणादिवदनुप्रविश्य तथापीत्यर्थः । एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति अचेतनेषु रथो यातीत्यादौ । नैष दोष । उक्तलक्षणो कर्तरि दृष्टे स्वातन्त्र्यमुख्यभावस्य तत्रामुख्यभावो ऽचेतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति स

रधिकरणत्वेनेत्यादि चिन्त्यम् । नह्यत्र वाक्ये प्रेषितो दर्शनक्रिया-मध्यवस्यति क्रियाया वा कर्त्ता ऽयमित्यस्य कर्त्तुरुपादानात् क्रिया-मित्येतत्कर्मनिरूपित त्वस्याधिकरणत्व स्याख्या तण्डुलमित्यादिवत् । अन्यथा देवदत्ते पचतीत्यस्यापत्ति । कर्त्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रय-स्यैवाधिकरणत्वाच्च । न च क्रियामित्येतन्निरूपितकर्त्तृत्व तस्य सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात् ॥

"एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने ।
कर्मत्व करणत्व च कर्त्तृत्व चोपजायते" इति ॥

योऽपि "गोरथौ" (१ । ३ । ६७) इतिसूत्रे भाष्ये शरीरात्मान्त रात्मा इत्यादि भेद उक्त । सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुद्ध्यवस्था-भिरित्युक्तम् । बद्धि कल्पितावस्थाभिरित्यर्थकम् ॥

किंनाम क्रिया चाक्रिया यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्यति कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्वतन्त्रोऽसौ भवतीति ॥

करणत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । भा । स्वार्थदर्शनादिरूपाया सत्या क्रिया तद्दर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । भा । स्वार्थदर्शनादिरूपाया-मसत्यामित्यर्थ ॥

प्राधान्यगुणभावो न प्रतिनियतविषयो यस्यैव तु विवक्ष्यते तस्यैवेत्याह 'स्वातन्त्र्यं च विवक्ष्यत इति' । विवक्ष्यतइत्यस्योदाहरण स्थाली पचतीति । अन्ये तु व्याचक्षते । अगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणान्तर-व्यापारपाक्षव्यापारः कर्तेत्यर्थ । कस्य च व्यापारो धातुना ऽगुणभावेनोपा-दीयते यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वेच सिद्धमिति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

प्रेषषष्ठ्या समास प्रवर्त्तनात स्वातन्त्र्यमित्यस्यास्तु नामेति प्रेष ॥

समाश्रितो (भा)

विवक्षित ॥ ननु न वा सामान्येत्यादे "हेतुमति च" त्यत्र वक्ष्य-माणतया ऽपरसुक्तमित्यसङ्गतमत आह

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसञ्ज्ञा-प्रसिद्धि । वा । प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धि प्राप्नोति । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसञ्ज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्र प्रयोजयति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ । प्रेष इति । भा । न तु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादित तत्किमर्थं चोद्यते । एव मन्यते । "प्रैषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्य प्रैषकाले तु स्वव्यापारा-प्रवतनात् । प्रकृतौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वतन्त्र्य नास्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतु स्यात् ततस्याच न णिज भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येषणानिवृत्त्यर्थमिति केचित् ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥ तस्य कर्तु प्रयोजको हेतुसञ्ज्ञ

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ 'तदित्यनेन कर्त्ता सम्बध्यत इति' । कर्त्तसञ्ज्ञाविशिष्ट स्वतन्त्र इत्यर्थ । ननु च प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्य कर्त्तृसन्निधाविव करणादीनान्तत्कथ स्वतन्त्र परामृश्यते कथन्तरा च कर्त्तृसञ्ज्ञाविशिष्ट कथन्तमा च पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये तृतीया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्त्तु सत प्रयुक्तिरपि किमर्था । माय विरसीदिति प्रयुङ्क्ते इति चेद् भवत्वेव प्रवृत्तप्रवर्त्तने यत्र तु बलात्कारेण प्रवर्त्यते तत्र कथम् । उच्यते । अप्र-

वक्ष्यमाणस्यापीति । (कै)

अथ हि न वा सामान्येति वार्त्तिकार्थ ॥ क घातयतीत्यादौ हेतुमति चेत्येव सिद्धत्वादुपसख्यान न कार्यम् । कथ सामान्यकृतत्वमत आह

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्व विप्रतिषिद्धम । भा । यदि च स्वतन्त्रो न प्रयोज्य । अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्र प्रयोज्य स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

अध्येषणे किलव्यापार्यमाणस्य गुर्वादे स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तत्त्वयुक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रेषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निकृष्टविषय एव नियोग । स्वतन्त्रत्वादिति । भा । दृष्टसामर्थ्यो वा सम्भावितसामर्थ्यो वा क्रियाया स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थ । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । भा । प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य

स्याद्वात्कर्तृसज्ञ । सज्ञासमावेशार्थश्चकार । कुर्वन्त प्रेरयति कारयति हरि । हेतुत्वात्तद्व्यापारे हेतुमतिचेति णिच् । कर्तृत्वात्कर्तरि लकार ॥

वृत्तप्रवर्तनेऽपि यावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्ये न प्रवर्तते तावत्प्रयोजक पाचयतीति न व्यपदिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु व्यपदिश्यते तदानीमपि च स्मृत्यारूढा प्रयुक्तिर्विद्यत इति अनुवर्तमाना हि प्रसक्ति प्रयोज्यस्यापाकनिष्पत्ते प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना । लोडादिवाच्यस्तु प्रैष प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्त च—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड्विधीयते ।
प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच ॥

इति । तदेव णिज्वाच्या प्रयुक्ति प्रवृत्तप्रवर्त्तनारूपेण प्रतीयतइति प्रकृत्यर्थं कर्तुं सत प्रयोजक इत्यविरुद्धम् । इममेव चार्थ दर्शयितु

हेतुत इति । (कै)

मुख्याद्धेतुत पौराणिकादिरविशिष्ट इत्यर्थ । स्वतन्त्रप्रयोजकस्य हेतुत्वादयमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य चतुर्थे
तृतीयमाह्निकम् ॥

उक्त वा । किमुक्तम् । एव तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरो ह्यकुर्वन्तमपि कारयतीत्येतस्मादिति । अपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यविशिष्टम् । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति ॥

तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भाव । उक्त वेति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या विषयी कृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्त वक्ष्यमाण चाभेदेनोक्त वेति निर्दिष्टम । न वा सामान्यकृतत्वादिति । भा । "हेतुमति च" इत्यत्र वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । भा । अप्रयुक्तो य स्वय करोति तेन तुल्य प्रयोज्योऽपीत्यर्थ ॥

तच्छब्दोपादानम्, अन्यथा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षाया प्रकृतत्वादेव स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति लाभादनर्थक तत् स्यात् । 'तस्य प्रयोजकस्तत्प्रयोजक इति' । ननु 'तृजकाभ्या कर्तरि' 'कर्तरि च' ति प्रतिषेधात् कथमत्र समास इत्यत आह । 'निपातनात्समास इति' । अत्र विचार्यमस्ति समासप्रकरण एव विचारयिष्याम । 'संज्ञासमावेशार्थश्चकार इति' । असति हि तस्मिन् एकसंज्ञाधिकारात् कर्तृसंज्ञा न स्यात् । 'कुर्वाण प्रयुङ्क्त इति' । कुर्वाणदशायां वा प्रयुक्ति स्तुत्याद्यां सैव शिष्यायेत्येव विग्रहः । हेतुत्वादित्यादिना समावेशस्य प्रयोजन दर्शयति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।
सर्वेषा न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः।१।४।५६॥

"अधिरीश्वर" इति सूत्रस्थे "ईश्वरे" इति पदे प्रकृतिभागस्य पूर्वान्तरेफेण सहानुकरण

रीश्वरादिति ॥ (पा)

प्राग्रीश्वरान्निपाता।१।४।५६। किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते। **रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्।** रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा

प्राग्रीश्वरान्निपाता।१।४।५६। किमर्थमिति। भा। प्राग्रीश्वरादित्येव क्रियता प्रत्यासत्त्याधिरीश्वर इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्न।

प्राग्रीश्वरान्निपाता ॥ १।४ ५६॥ "अधिरीश्वर" इत्यत प्राक् प्राङ्-निपाता इत्यधिक्रियते। तन्त्राद्याश्रयणात्। तेन पूर्वं निपातसज्ञाः सन्त

प्राग्रीश्वरान्निपाता।१।४।५६॥ प्राचि काले देशे वा प्राक्। 'अधिरीश्वर इति वक्ष्यतीति'। ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेण

नन्वन्यस्यापीश्वरशब्दस्यावधित्वं स्यादत आह

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

ननु प्रथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादत आह

व्याप्नोतीति ॥ (कै)

वीश्वरादिति । (भा)

तत्रापीश्वरशब्दोऽस्तीति भावः ॥ वीश्वरशब्दस्य क्वाप्यश्रवणादाह

यदेति ॥ (कै)

भूदिति । शकिणामुल्कमुलावीश्वरेतोसुन्कसुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यदय

वीश्वरादिति । भा । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्प्राक् स्यात् । यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदय-मिति । भा । सेकसेन् प्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां "क्त्वातोसुन्कसुनः"इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्याप्तिर्बाध्यत इत्यर्थः ॥

पश्चाद्गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थात्संज्ञासमावेशः सिध्यति । अन्यथा गत्युपसर्ग-

---

संज्ञानुकरणं द्रष्टव्यम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्तिः, च वा इत्यत्र निपातत्वे सति 'स्वरादिनिपातमव्यय' मित्यव्ययसंज्ञा भवति 'निपाता आद्युदात्ता' इति तु स्वरो न भवति उदाहृतानामनुदात्तानां गणे पाठात्, अन्येषां तु तदपि भवति, ननु यथा 'प्रत्ययः' इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते निपाता इत्येवास्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेनेत्यत आह । 'प्राग्वचनमिति' । प्राग्वचन-द्वारेणावधिनिर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अयमर्थः । असत्यवधिनिर्देशे निपाता

ननु नियमापेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत आह

तुल्येति । (कै)

न्यायबाधकल्पने बहुषु शास्त्रबाधः कल्प्यः । नियमे तु सजातीयविषय एवेति लाघवनियमे इति भाव ॥

समासे एतज्ज्ञापकमिति (भा)

भाष्ये ज्ञापकशब्दो नियमपर इति बोध्यम ॥ ननु लोकन्यायस्य शास्त्रे कथमाश्रयणमत आह

शास्त्रे चेति । (कै)

"कृन्मेजन्त" इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञा प्राप्ति ॥ **कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।** स । परोऽप्येतस्मात्कृन्मेजन्तस्यास्ति तदर्थमेतत्स्यात् ।

परोऽपीति । भा । "कृत्यार्थे तवैकेनि"त्यादिरेजन्तः खमुञादिश्च मान्तोऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य ॥ यत्तर्हीति । भा । व्याम्नावाश्रीयमाणाया निपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासिद्धैव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं स पद्यते । समासेष्विति । भा ॥ तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थ-

---

कर्मप्रवचनीयसंज्ञाना निपातसंज्ञायाश्च पर्यायः स्यात । तत्वादौ

इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् न तु समावेशः, सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्तः संज्ञिनः सर्वांस्तानेकध्यमिहापेक्ष्य सकृत्संज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकारात्त्वपरावृत्तिस्तस्याश्च समावेशः प्रयोजनमिति । अथ वा प्राग्वचनं किमर्थं यावता पञ्चम्येव प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहरिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति, 'चादयो ऽसत्वे' 'प्रादयः' इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात्, अत

लक्ष्यानुरोधात्प्रत्यासत्तिरेवाश्रयिष्यते इति भाव ॥ भाष्ये

प्रियं प्रोथमिति (कै)

क्वचित्पाठ । तत्र प्रोथो ऽध्वग ।

"प्रोथो ऽस्त्री हयघोणाया ना कट्यामध्वगे त्रिषु ।
प्रोथो ऽध्वगे ऽश्वघोणाया कटिस्त्रीगर्भयोरपीति ।"

मेदिनीविश्वोक्ते ॥ यत्तु हरदत्तेन प्रोथ पर्याप्तमित्यर्थक क्रिया-विशेषणम् । प्रोथ पर्याप्ताविति धातो पचाद्यजित्युक्त तदुक्तको-

---

यत्तद्ध्यव्ययीभावस्याव्ययसञ्ज्ञा प्राप्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य अनन्तरो य ईश्वर-शब्दस्तस्य ग्रहणमिति ॥ **समासेष्वव्ययीभावः** । समासस्यैतज्ज्ञापक

मेतत्स्याद् न तु व्याप्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थ ॥ एव तर्हीति । भा । लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते यथा* "कपिञ्जलानालभेते"ति त्रय एवालभ्यन्ते

प्रमाण तु प्राग्ग्रहणसामर्थ्यमेव अन्यथा रीश्वरादिति पञ्चम्येव दिक्शब्दा-

---

आह । 'प्राग्वचनमिति' । अय भाव । अध्याहारेण सिद्धे प्राग्ग्रहणासा-मर्थ्यात्तन्त्रेण द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते तेनायमर्थो भवति, प्राग्रीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राक् निपातसञ्ज्ञा भवन्ति निपात सन्तो गत्यादिसञ्ज्ञा इति ।

---

* "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते" इति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किं त्रयश्चत्वारः पञ्च वा विकल्पेनालब्धव्या । अथवा त्रय एव इति । किं प्राप्तम् । अत्र जैमिनीयसूत्राणि—

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्प स्यात् । अ ११ । पा १ । सू ३८ ॥ (पू)

दृष्ट प्रयोग इति चेत् । अ ११ । पा १ सू ३९ ॥ (आ)

शानुक्तेस्तस्य धातोरभावाच्च प्रकृतेऽर्थासङ्गते"गेयपूयप्रोघा" इत्युणादिसूत्रेण यप्रत्ययान्ततया साधनाच्चोपेक्ष्यम् ॥

तथेह । अ ११ । पा १ । सू ४० ॥ (आ-नि)

भक्त्येति चेत् । अ ११ । पा १ ॥ सू ४१ ॥ (आ)

तथेतरस्मिन् । अ ११ । पा १ । सू ४२ ॥ (नि)

अथ सिद्धान्तसूत्रम्—

प्रथम वा नियम्येत कारणादतिक्रम स्यात् । अ ११ । पा १ । सू ४३ ॥

अत्र शबरस्वामिना एवमुक्तम्—

'प्रथम वा' बहुत्व त्रित्व नियम्येत । कि कारणम ?

न हि कश्चिच्चतुर उपददानो न त्रीनुपादत्ते, यत् कारणम्, अनुगतास्त्रयश्चतुर्षु, त्रिषु चोपात्तेषु कृत शब्दार्थ, "बहूनालभत" इति श्रुतम् । आलब्धाश्च बहव । एव सति 'कारणादति क्रम स्यात्' यदि च यथा श्रुतानुपादाने कि चिदन्यत् कारण त्रित्वातिक्रमे स्यात्, ततोऽतिक्रम । न तदस्ति । तस्मात् त्रित्व नियम्येत ॥

यस्तु मासीयन् शिष्टमतिक्रमेत्, स, यदि तावद्वैदिकीषु हिंसासु प्रत्यवाय, तत प्रत्यवेयात् । अथ अप्रत्यवायस्तथापि शिष्टविगर्हणा च लभेत् । कृते श्रुत्यर्थे मासीयन् पशून् हन्ति इति । तस्मात् त्रय कपिञ्जला आलब्धव्या ॥

तत्र युक्तिः । तथाच सूत्रम्—

तथा चानर्थदर्शनम् । अ ११ । पा १ । सू ४४ ॥ (यु)

तस्मात् त्रित्वनियम ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्ते । अ ११ । पा १ । सू ४५ ॥ (यु)

जैमिनीयन्यायमालायाम्—

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्या माह्निकाश्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो बहुत्वसाम्यान्न त्रित्वेनैव कृतत्वत ॥

प्रथमातिक्रमे इति । (कै)

सकलकपिञ्जलालम्भासम्भवात्केषु चिदालम्भ्येषु त्रयो वा ऽथ चतुरादय इति सन्देहे इति भाव ॥ व्याप्तिन्यायाश्रये बाधकमाह

निषेधावतारादिति । (कै)

"बह्वषु न हिंस्यादिति" निषेधकल्पनाभिया प्रथमातिक्रमन्यायस्यैव तत्राङ्गीकार इति भाव ॥ "पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ती"-त्युक्तेर्हिंसाप्रसक्त्यभावादाद्यैव युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु "न लोके" (१ । ३ । ६९) तिसूत्रे लोकादिग्रहणमिह व्याप्तिन्यायबाधक स्यादत आह

स्यादव्ययीभाव एव समासो ऽव्ययसञ्ज्ञो भवति नान्य इति । एव तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके । **आ वनान्तादा उदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति ।** य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तस्ता

न चतुरादय । शास्त्रे च लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भाव । लौकिकमिति । भा । लौकिक प्रत्यासत्तिलक्षणा न्याय लोक एव परित्यजति । स्नेहादिवशाद् द्वितीयमप्युदकान्त प्राप्य निवर्तते । कपिञ्जलानित्यत्र तु प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्न "हिंस्यात्सर्वा भूतानीति" चतुर्थादिषु

द्योपात्कि तेन । न च परशब्दाद्योपप्रसङ्ग । चादयोऽसत्वे प्रादय

तेन निमित्तमेव निपातसञ्ज्ञा गत्यादिसञ्ज्ञानामिति समावेशसिद्धिरिति । रीश्वरादिति सह रेफेणानुकरणे प्रयोजनमाह । 'रीश्वराद्वीश्वरान् माभूदिति'। रीश्वरादित्युच्यते अधिरीश्वर इत्ययमीश्वरशब्दोऽवधिर्यथा-स्यात् 'शकि णमुल्कमुलौ' 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' विषय मा भूद् इत्येव-

न लोकेति । (कै)

एव चात्र रेफोच्चारणमेव ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिक्रमन्यायानाश्रयणस्येति बोध्यम् । अत एव "निजां त्रयाणामि" त्यादौ (७।४।७५) त्रयाणां ग्रहणं चरितार्थम् ॥ ननु प्राक्ग्रहणाभावे परशब्दोऽप्यध्याह्रियेतेत्यत आह

प्राग्ग्रहणेति ॥ (कै)

नन्वियमपि निरवकाशेत्यत आह

चादिष्विति । (कै)

ततोऽनुव्रजति । **लौकिकं चातिवर्तते ॥** द्वितीयं तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ

निषेधावतारास्त्रय एवालभ्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्यथाप्रित्न्यायाश्रयः स्यात् । "न लोकाव्यये"त्यव्ययत्वाल्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसञ्ज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसञ्ज्ञा तु स्यादेव । ततश्चिकीर्ष्वर्थमित्यादौ "निपात एकाजिति" प्रगृह्यसञ्ज्ञा स्यात ॥

इत्येतयोर्विधेययोर्लाभेनानन्वयापत्तेः । रेफविशिष्टग्रहणं किम । ईश्वरे

मर्थमित्यर्थः । यदा संहितया सूत्राणि पठ्यन्ते तदा रीश्वरशब्दोऽस्तीत्यभिप्रेत्य रीश्वरादित्युक्तं, ज्ञापकात् सिद्धं, यदयं 'कृन्मेजन्त' इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य वाऽव्ययसञ्ज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तर ईश्वरशब्दोऽवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेन्प्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसञ्ज्ञाया सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, 'कृन्मे जन्त' परोऽपि सः, 'ईश्वरे तोसुन्कसुना'वित्यस्मात्परोऽपि कृन्मान्त एजन्त-

चादिषु सावकाशा क्रियायोगे प्रादिषु सावकाशेत्यादि-क्रमेणान्वय ॥

बाध्येतेति । (कै)

तत्तद्विशेषसञ्ज्ञाविषये अस्या अनुपस्थितिरेव स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

अथ क्रियमाणेऽपीति । (भा)

प्राग्रीश्वरादित्युक्तावपि विशेषसञ्ज्ञाऽविषय एवोपस्थिति स्यादि-त्यर्थ ॥ समाधत्ते

क्रियमाणे हीति । (भा)

प्राग्वचन किमर्थम् । प्राग्वचन सञ्ज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम । वा प्राग्वचन क्रियते निपातसञ्ज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने ऽनवकाशा

अयेति । भा । प्रागग्रहणद्वारेणावधिनिर्देशश्चोद्यते । निपाता इत्येवास्तु यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भाव ॥ निपातसञ्ज्ञामिति । भा । चादिषु प्रादिष्वप्यक्रिययोगे विकल्पित गतिसञ्ज्ञाविषयेषु "साक्षात्प्रभृतिषु" च

तोसुन्कसुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्व मा भूत् । वस्तुतस्तु मास्तु रेफ प्रत्यासत्त्या ऽभिमतसिद्धे अव्ययीभावस्याव्ययसञ्ज्ञारम्भाच्च । न चासौ समा-

---

स्यास्ति कृत्यार्थे तवैकेनित्याद्येमन्त , णमुलादिश्च मान्त , तदर्थमेतत् स्यात्, यत्त्वव्ययीभावस्याव्ययत्व ज्ञापयति अनन्तरस्य ग्रहणमिति, अन्यथा द्वितीये निपातसञ्ज्ञा व्यापाराद् अव्ययीभावस्य निपातत्वादेवा व्ययसञ्ज्ञाया सिद्धत्वादनर्थक तत्स्यात्, नैतदस्ति, 'समासेष्वव्ययीभाव'

अवधिनिर्देशसामर्थ्यादिति सूत्रमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश इति भाव ॥ नन्वेवमपि पर्याय स्यादत आह

रीश्वरादीति ॥ (भा)

असंबद्धत्वेति । (कै)

विधेयानिर्देशादिति भाव ॥

निपाताः सन्त इति । (कै)

प्राक्ग्रहणसामर्थ्यादितदर्थलाभस्तेन गत्यादिसज्ञाना निमित्तमेव निपातसज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भाव ॥

गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसज्ञा निपातसज्ञा बाधेरन् । ता मा बाधिषतेति प्राग्वचन क्रियते । अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा एता

गतिसज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसज्ञा गत्यादिसज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थ ॥ क्रियमाण इति । भा । ईश्वरादिति पञ्चम्या प्राक् शब्दाध्याहारे लब्धे पुन श्रुति प्राग्ग्रहण सपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । "चादयो ऽसत्वे" इत्यादीनामसबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावु-

---

सेऽप्यव्ययीभाव एवेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । गौरवग्रस्त व्याभि-न्यायमाश्रित्य नियमार्थत्ववर्णनापेक्षया प्रत्यासत्तेर्विध्यर्थतायाश्च न्याय्यता

तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्यात् न त्वनन्तरस्य ग्रहणे ज्ञापक-मित्यर्थ । एव तर्हि लौकिकन्यायादेवानन्तरस्य ग्रहण भविष्यति लौकिके ह्योदकान्तात्प्रिय प्राप्यमनुव्रजेदिति य एवानन्तर उदकान्त आ ततो ऽनुव्रज्य बान्धवा निवर्तन्ते तद्वदत्रापि तत्राह । 'लौकिक चातिवर्तत इति' । लौकिक न्याय लोक एवातिवर्तते, यतो द्वितीयमप्युदकान्त स्नेहातिशया-दनुव्रज्य निवर्तन्ते तस्मादीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्माभूदिति स्थितम् ।

विशिष्टावधीति । (कै)

रीश्वररूपावधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थ ॥

अवयवसंज्ञा इति । (भा)

षष्ठीतत्पुरुष इति भाव ॥

सज्ञा कस्मादेव न बाधन्त इति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्या निपात-सज्ञायामेता अवयवसज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात् समावेशो भवति ॥

चार्यते । तेनायमर्थ । प्राग्रीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राडिनपातसज्ञा भवन्ति निपाता सन्तो गत्यादिसज्ञा इति समावेश सिद्ध केवले तु निपाता इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसज्ञाधिकारा-त्पर्याय स्यान्न तु समावेश ॥ अवयवसज्ञा इति । भा । विशिष्टावधि-परिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषा सज्ञा इत्यर्थ ॥

त् । अत एव "न लोकेति"सूत्रे अव्ययात्पृथक् लोकादीना ग्रहणमप्युपपद्य-त इति दिक् ॥

ननु च न लोकाव्ययेत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव षष्ठीप्रतिषेधे सिद्धे पुनरुपादान ज्ञापक भविष्यति अनन्तरस्य ग्रहणमिति । नैतदस्ति । अव्ययसज्ञाया एवाभाव ज्ञापयेत् निपातसज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी-र्ष्वर्थ इत्यादौ 'निपात एकाजनाडिति' प्रगृह्यसज्ञा स्यात् । 'प्रोथ-मिति' । पर्याप्तमित्यर्थ । प्रोथ पर्याप्तौ पचाद्यच् क्रियाविशेषणत्वात् नपुसकत्वम् ॥

चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥

सौदन्त्यस्मिन्निति । (कै)

विशेषणत्वेनावतिष्ठन्ते ऽस्मिन्नित्यर्थ ॥

[1]सदेरौणादिकस्त्वः ॥ (कै)

---

१ "सत्त्वम" इत्यत्र ॥

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अय सत्त्वशब्द अस्त्येव द्रव्यपदार्थक ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयमिति । भा । अर्थद्वयेऽपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रश्न । तत्र सीदन्त्यस्मिन्नाविशुणक्रिया इति सत्त्व द्रव्यमुच्यते यदा तु सत्त्वो भाव सत्त्वमिति तदा

चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥ चादयो निपातसंज्ञा स्यु न तु द्रव्ये । निपातत्वादव्ययत्वम् । च वा इत्यादिवस्तूपलक्षणा यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षित । लिङ्गसंख्यान्वयि द्रव्यमिति वा । असत्वे किम् । पशुना यजेत, पशुशब्दस्यादि । च समुच्चय इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । न चात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् निपातत्वदुर्वारमिति

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ 'न चेत्सत्त्वे वर्तेत इति' । सत्त्वे चेद् वर्तते तदा संज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति' । अथ पर्युदासे को दोष पशुशब्दोऽत्र मन्यते स जातिविशिष्टे द्रव्ये वर्तते, तस्य निपातत्व स्यात् जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थ केवलादन्यो भवति,

साध्यमानेति । (कै)

वस्तुत साध्यमानावस्थ क्रियारूपापन्नो योऽर्थ सत्तारूप स सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थ ॥

चाद्यनुकरणार्थानामिति (कै)

पाठे चादीनामनुकरण स्वरूपबोधनमर्थ प्रयोजन येषा तेषामित्यर्थ ॥

तद्यथा । सत्त्वमथ ब्राह्मण । सत्त्वमिय ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थक

साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते ॥ एव च कृत्वेति । भा । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थक स्यात् । नहि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्थो निषेध स्यात् । पशुर्वै पुरुष

वाच्यम् । अतिदेशस्यानित्यतया कल्कस्त्रएवोपपादितत्वात् । प्रसज्य-प्रतिषेध किम् । वातीति वा विप्रातीति विप्र । इह क्रियाविशिष्ट-द्रव्यवाचकतया क्रियायास्चासत्वरूपत्वान्निपातता स्यात् ततश्च विप्रशब्दस्या-प्यव्ययसज्ञा स्यात् । प्रयोजन सर्वनामाव्ययसज्ञायामित्युक्तत्वात् । अथ चादय । च वा ह अह एव एव नून शश्वत् युगपत् भुयत् कूपत् प्रश्नवितर्क-प्रशसास्वयम् । एव कूपदपि । कुविदिति भूयोऽर्थे योगप्रशसास्ति भावेषु च । नेदिति शङ्कायाम् । निच्चिद्धायन्तो नरक यताम । नेदेवसापुनजन्नदेवा

तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्र 'आतश्चोपसर्ग' इति क, अत्र प्रशब्द क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्यत्वान्नि-पातत्वे सत्यव्ययसज्ञाया तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याव्ययसज्ञा स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यगन्धस्तत्र सर्वत्र प्रतिषेधो भवति, क तर्हि वर्तमान पशुशब्दो ऽसत्त्ववचनो भवति, दृश्यर्थे, बोध

इत्यादावपीति । (कै)

निपातसञ्ज्ञा स्यादित्यनुषज्यते ॥

विधिनिषेधाविति । (कै)

अस्त्येति हेतोरित्यादि ॥

यथाभिमतविषयमिति । (कै)

अनुकार्ये निपातत्व नानुकरणेनापि गवादिपरपश्वादावित्यादीति भाव ॥

सद्भाव सत्त्वमिति । कस्येद ग्रहणम् । द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एव

इत्यत्र च निपातसञ्ज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणाना च पठितो ह्यियंस्मादर्थे इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषय न व्यवतिष्ठेयाता द्रव्यग्रहणे तु व्यवतिष्ठेते । द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूप वस्त्वभिधीयते । तदुक्तम् ।

इत्यादौ तु न इदिति पदद्वय पठ्यते । तस्मान्निपातसमुदायोऽय बोध्य । "निपातैर्यद्यदीति" निपातनिषेध । प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्वयमिति तु शाकटायन । चेत् चण् अथ चेदर्थे णित् समुच्चयादौ त्वननुबन्ध । इद च "निपातैर्यद्यदी"त्यत्र स्फुटीभविष्यति । कच्चित् । यत्र । नह निश्चितनिषेधे । हन्त हर्षेऽनुकम्पाया च । माकि माकी एतौ निषेधे । माकिर्नशन्माकीरिषन्माकीसशारिके वटेव् किसम्भावितनिषेधेन किरिन्द्रत्वदुत्तर ।

नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृशर्थेन मनन विशेष्यते दर्शनमेतन्मनन, सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थ सत्त्वशब्दोऽय सतो भाव सत्त्वमिति सत्ताजातिवचनो गृह्यत इति भ्रान्तिमपनयति 'सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यतइति' । इद यदिति सर्वनामपरामर्शयोग्य वस्तु द्रव्यमुच्यते, उक्तञ्च ।

सिद्धरूपमिति । (कै)

तत्त्व च लिङ्गसख्याकारकान्वयित्वेन सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वेन वा तदाह

वस्तूपेति ॥ (कै)

लक्षणान्तरमाह

भेद्यत्वेनेति । (कै)

लिङ्गसख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थ ॥

च कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरय पर्युदास । यदन्य-

---

"वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित" इति ॥

नकिरेवायथात्व हिक नुकम् । नुकम् साहिकम् आकीम् नकीम् नकि । माकी माकि । आकृतमिति वेदनिघण्टु । आमिश्चाग्नि नवोसराणीति तद्व्याख्याया यास्क । माङ । माङिलुङितिविशेषणार्थो ङकार । मा भवतु मा भविष्यतीत्यत्र निरनुबन्धो माशब्द । नञ् । ञकारो "नञोनो नञ्" इति विशेषणार्थ । नस्येत्युक्ते तु पामनपुत्र इत्यत्रापि स्यात् । न च सिद्धान्तेऽपि स्त्रैणपुत्रेतिप्रसङ्ग वारयितुम "अलुगुत्तरपद"इत्युत्तरपदाधिकारेव

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सो ऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित ॥

इति । स्वार्थेनेति शेष । सिद्धरूपो योऽर्थ स्वार्थेन विशेष्यतया विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थ । उक्त च,

स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्य द्रव्य तदुच्यते ।

उभयथेति । (कै)

द्रव्यभिन्नेऽर्थे वर्त्तमानाश्चादय इति पर्युदासे ऽर्थ । सत्त्वे वर्त्तमान चादिस्वरूप तु निपातसञ्ज्ञमिति प्रसज्यप्रतिषेधे ऽर्थ ॥ चादिष्वपाठात्कथ प्राप्तिरित्यतो भाष्ये

अस्ति च प्रादिभिरिति ॥ (भा)

त्सत्त्ववचनादिति आद्यो स्वित्प्रसञ्ज्याय प्रतिषेध सत्त्ववचने नेति । कि चात ।

कि पुनरिति । भा । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्न ॥ विप्र इति । भा । विप्रातीति विप्र । "आतश्चोपसर्गे" (३ । १ । १३६) इति कप्रत्ययान्त क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् केवलाद् द्रव्यात् क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्

पूर्वपदेन नञोऽवश्य विशेषणीयत्वात्तेनैव पामनपुत्रस्यापि सिद्धे कि ञकारेणेति वाच्यम् । नैकधागमिकमौक्तनैकनीवृतेत्यादौ निषेधार्थेन नशब्देन "सहसुपेति" समासेऽतिव्याप्ति वारयितु ञित्वस्याप्यावश्यकत्वात् नञा पूर्वपदस्य विशेषणेऽपि अनन्यार्थञित्वस्य निपातस्यैव ग्रहण न तु वृद्धया चरितार्थञकारस्य तद्धितस्यापीति तु प्राचा ग्रन्थस्योक्तिसम्भवो बोध्य । यावत् तावत् । त्वै न्वै रतौ वितर्कौ । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा वषट् । स्वधा । ॐ । तथा । हिरुक् । खलु । किल । अथ । सुष्ठु ।

इति । एव च कृत्वा सीदति निविशते यत्र जात्यादिक शब्द-प्रवृत्तिनिमित्त विशेषणभावेनेति सत्त्व द्रव्य, सदेरौणादिकस्त्वप्रत्यय 'ताभ्यामन्यत्रोणादय' इत्यधिकरणसाधन । चणिति पठ्यते, स चेदर्थे वर्त्तते, णकारश्चणकश्चिदनयुक्तमिति विशेषणार्थ । नञो ञकारो 'नलोपो नञ' इति विशेषणार्थ । नलोपो नस्येत्युच्यमाने वामनपुत्र,

निपातत्वेनेति । (कै)

एवं चोत्तरसूत्रविषये ऽयं दोष इत्यर्थस्तथापि समुदाये कथं प्राप्तिरतो भाष्ये

तदन्तविधिनेति ॥ (भा)

यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्रव्यवचनोऽयं संघातो द्रव्या-

---

द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते ॥ प्रादिभिरिति । भा । निपातत्वेनाभिमतैः ॥ सामान्यमिति । भा । सारूप्यम् ॥ तदन्तविधिनेति । भा । ननु विशेष्या-सन्निधानात्कथं तदन्तविधिः । एवं तर्ह्ययमर्थः । निपातस्य संज्ञा निपात-

---

आदहेति हि सोपक्रमकुत्सनेषु । आदहस्व धामन्नित्यत्र तु पदकारा आदिति पृथक् पठन्ति । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

"अच उपसर्गात्तः" इति घोस्तत्वं न भवति । उपसर्गप्रतिरूपकत्वेऽप्यनुपस-र्गत्वात् । विभक्तिप्रतिरूपको यथा । अहम् । शुभम् । अहंयुः । शुभंयुः । अहंशुभमोर्युस् । चिरेण । अन्तरेण । चिराय । अचिरात् । अकस्मात् । चिरस्य मम । ममत्वं गतराज्यस्य । वेलाया मात्राया-मित्यादि । एतेन गेये केन विनीतौ वामिति व्याख्यातम् । वामित्यस्या-

---

अत्रापि प्राप्नोति, याज्ञिक एष दोषः, "अलुगुत्तरपदे" इति वर्त्तते, तत्र यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्व्वपदं नञस्य विशेषणं तदा पूर्वपदभूयस्य नञस्य लोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नञ्शब्देन पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्त-विधिसद्भावादत्रापि स्यात् । अथास्मिन्पक्षे नञ इत्युच्यमाने ऽपि

निपातस्य सञ्ज्ञेति । (कै)

सकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता सञ्ज्ञेत्यर्थः ॥ प्रगृह्यसञ्ज्ञा तु न तन्मात्रोद्देशेन विहितेति भावेनाह

सा चाव्ययेति । (कै)

"तस्यां चास्तीति प्रयोजनमि"त्यादिर्गमकाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । एव

दन्यस्य विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्त-

---

सञ्ज्ञा सा चाव्ययसञ्ज्ञा तस्यां चास्ति "तदन्तविधिः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामिति"। तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसञ्ज्ञायां सत्यां यथा परमोच्चैरिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसञ्ज्ञा भवत्येव निपातान्तस्यापि स्यात् ।

व्ययस्य युवामित्यर्थात् । आह आसेत्यादीनि तु तिङन्तप्रतिरूपकाणि । स्वरास्तु सम्बोधनभर्त्सनानुकम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भवं बोध्याः । अ अपेहि आ एवं मन्यसे । इ इन्द्रं पश्य । ई ईशः । उ उपरे बीजं वपति । ए इतो भव । ओ श्रावय । ऋ ॠ ऌ ऐ औ एते मन्त्रस्तोभाः । पश्चिति सम्यगर्थे । लोधं नयन्ति पशुमन्यमानाः । शुकमिति शीघ्रत्वे । यथा कथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग है हे भो अये इत्यादयः

स्वैरापुच इत्यत्र गत्वं कस्मान्न भवति, अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य, अकारो वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थः, निपातस्य स्वचरितार्थः । तथेति पठ्यते, सोऽव्युत्पन्नः समुच्चये वर्त्तते, तस्य तु थालन्तस्य लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं सिद्धम् अव्ययत्वमपि 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' रित्येव सिद्धम् । नन्वव्युत्पन्नस्यापि

हि पशुशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचिनोऽप्यसत्त्वभूतार्थत्वादसत्त्व इत्यस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिस्तस्मा"त्किंपुनरि"त्यादिभाष्यमेकदेशिनो-क्तिरित्याहुः ॥

विधिना (१ । १ । ७२) निपातसञ्ज्ञा प्राप्नोति। अथ प्रसज्यप्रतिषेधः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

ततो लुक् प्रसज्येत। विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य कृतिस्वरः स्यात् ॥

सम्बोधने। घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विषु इति नानार्थे। एकपदे इत्यकस्मादथ। निहन्त्यरीनेकपदे। पुत इति कुत्सायाम। कुत्सितमवयवञ्छादयति इति पुच्छः । ड । पुलिति लान्तमिति शाकटा-यन । कुत्सित कसति गच्छतीति पुल्कसः । अस्मीत्यहमर्थे। त्वामस्मि वच्मि विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति। आत इति इतोऽपीत्यर्थे। इत्यादि। आकृतिगणश्चायम ॥

विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्ध, सत्य, प्रपञ्चार्थं पाठ, एव वेलाया मात्रायामित्यादेरपि, 'स्वरप्रतिरूपका इति'। "ऋति ऋत्वा"वचनमि-त्यादयस्तेषां निपातसञ्ज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न पुनरेषां निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥
उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

ननु विभक्तस्यैव पाठात् कर्त्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह

यदेति ॥ (कै)

प्रागेवेति । (कै)

सूत्रकृता सूत्रप्रणयनकाले एवेत्यर्थ । एव व्याख्याने भाष्यस्थ-कर्तव्यपदस्यारस्यभङ्ग ॥ ननु निपाता इत्यस्याधिकारादेकयोगेऽपि निपातत्व सिद्धमत आह

अक्रियेति ॥ (कै)

प्रादय उपसर्गा क्रियायोगे । १ । ४ । ५८—५९ ॥ प्रादय इति योग-विभाग । वा । प्रादय इति योगविभाग कर्तव्य । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपात-

---

प्रादय उपसर्गा क्रियायोगे । १ । ४ । ५८—५९ ॥ यदा प्रागेव प्रादय इति योगो विभाज्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय

प्रादय । १ । ४ । ५८ ॥ एते निपातसञ्ज्ञा स्युर्न तु सत्वे । प्र परा

उपसर्गा क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ प्रादय क्रियायोगे उपसर्गसञ्ज्ञा स्यु ॥

प्रादय । १ । ४ । ५८ ॥ अय योग उत्तरस्माद्विभज्यते पूर्वस्माच्च, यदि पुन प्रादय उपसर्गा क्रियायोग इत्युच्येत नैव प्रकल्पमित्याह । 'एष-

---

उपसर्गा क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ 'क्रियायोग इति' । सहयोगे तृतीया निपातनात् समास, कर्तृकरणे कृतेति बहुलवचनाद्वा, यद्वा क्रियया करणभूतया प्रादीना धातुभिर्योगात् करणे तृतीयाया एव समास ।

तदाह भाष्ये

यस्मिन्नेव विशेष इति । (भा)

क्रियायोगरूपे इत्यर्थ ॥ ननु प्रादय क्रियायोगे उपसर्गा स्तथ इतिवत् प्रादय कर्मप्रवचनीया इति वचनाभावादाह

सुः पूजायामिति ॥ (भा)

ननु "अच उपसर्गाद्" (७।४।४७) इत्यत्र 'त' इति द्वित-कारकनिर्देशात्सर्वादेशस्तत्त्वमनजन्तत्वेऽपि सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्याद्भवति तच्च नित्यमिति भरतदत्त इत्ययुक्तमत आह

प्रक्रियायामिति ॥ (कै)

सञ्ज्ञा भवन्ति । तत उपसर्गा क्रियायोग इति ॥ किमर्थो योगविभाग । निपातसञ्ज्ञार्थं । वा । निपातसञ्ज्ञा यथा स्यात् ॥ एकयोगे हि निपात-

---

उपसर्गा क्रियायोग इत्येको योग पठ्यते तदा योगविभाग कर्तव्यत्वेन चोद्यते । एकयोगे हीति । भा । अक्रियायोगे निपातसञ्ज्ञा न स्यात् । क्रियायोग एवतु गत्युपसर्गसञ्ज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यं प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति

अप सम् अनु अव निस् निर दुस दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु

ग्योगकरणमिति' । उत्तरस्या उपसर्गसञ्ज्ञाया एव क्रियायोग इति विशे-षणं यथा स्यात् निपातसञ्ज्ञाया माभूदित्येवमर्थमुत्तरस्माद् योगादस्य

'प्रणयतीति' । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वम् । 'प्रणायक इति' । नन्व-त्रापि गमिक्रियायोगोऽस्त्येव, सत्य, प्रादय पुनरेवमात्मका यदुत श्रुतायां क्रियाया तामेव विशिंषन्ति, अश्रुताया तु ससाधना क्रियामाक्षिपन्ति तत्र क्रियायोगग्रहणसामर्थ्याद् यतक्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रत्युपसर्गसंज्ञा

* नन्वलौकिकप्रक्रियावाक्य मरुतदात इति दर्शयितुमुचित न तु दत्त इतीति चेदत्राह । मरुद्भिर्दत्त इत्यर्थकलुप्तविभक्तिकमरुच्छब्देन श्रुतो मरुत्तशब्दस्य विग्रहप्रदर्शन कृत तथैव भगवतोक्तमिति ॥

इष्यत इति । (कै)

तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थ ॥ मृषोरतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त स । एव च मरुत्तपद मध्योदात्तमिति भाव ॥

सञ्ज्ञाभाव । वा । एकयोगे हि सति निपातसञ्ज्ञाया अभाव स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसञ्ज्ञा

स्वरो न स्यात् ॥ यस्मिन्नेवेति । भा । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा "सु पूजायामि"-त्यादिभिर्योगै प्रादीना विहिता ॥ मरुद्दत्त इति । भा । प्रक्रियाया रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि नित्य भाव्यम । उपसर्गसञ्ज्ञैव चास्येष्यते तेन निपातसञ्ज्ञा । तस्या हि सत्या निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्व

उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादय । तत्र निसदुस् इमौ सान्तौ ।

विभाग इत्यर्थ । अथ वा चादिष्वेव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वस्माद्योगात् किमर्थं विभज्यते तत्राप्याह । 'उपसर्गा क्रियायोग इति' । 'चादीना

भवतीत्ययमर्थो भवति, अत्र च यत्क्रियायुक्त प्रादि स गमिर्न प्रयुज्यते, यश्च प्रयुज्यते न तत् क्रियायुक्त इति नास्ति णत्वप्रसङ्ग । 'मरुच्छब्दस्येति' । उपसर्गसञ्ज्ञैवेष्यते न निपातसञ्ज्ञा, तस्या हि सत्या निपाताद्युदात्तत्व तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् अन्तोदात्तश्च मरुत्तशब्द इष्यते । ननूपसर्गसञ्ज्ञायामप्युपसर्गाश्चाभिवर्ज्जमित्याद्युदात्तत्व स्यादेव, न, वानेनापूर्वमाद्युदात्तत्व विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे ऽभि:

अव्ययसंज्ञा च स्यादिति । (कै)

तथा च मरुद्भिर्दत्त इति मत्वर्थीयप्रकरणस्थभाष्यप्रयोगे विभक्तिश्रवण न स्यादिति भाव ॥ नन्वस्योपसर्गत्वे "उपसर्गे घो कि" (३।३।९२) "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इति अङ्-की स्यातामत आह

अनभिधानादिति । (कै)

अनेन न्यायेन सञ्ज्ञावचनसामर्थ्यरूपेण ॥

स्यात् ॥ मरुच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम । वा । मरुच्छब्दस्योपसङ्ख्यान कर्तव्यम । मरुद्दत्तो मरुत्त । अच उपसर्गादिति (७ । ४ । ४७) तत्त्व यथा स्यात ॥

"तृतीयाकर्मणीति" (६ । २ । ४८) पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् । अन्तोदात्तस्त्र मरुच्छब्द इष्यते । अव्ययसञ्ज्ञा च स्यात् । तत्त्वमेवोपसर्गसञ्ज्ञेष्यते । अनभिधानाद्धि किरडच न भवति । सञ्ज्ञावचनसामर्थ्यात्तानन्तत्वेऽपि तत्त्व प्रवर्तते । अनेन तु न्यायेन मरुन्नयतीति तवर्गव्यवायेऽपि णत्व प्राप्नोति ।

"निसत्तपतावनासेवन"इतिनिर्देशादिति "उपसर्गस्यायताविति" सूत्रे

मिति' । चणोपोऽन्त्र द्रष्टव्य इति चवादीनामिति । 'परा जयन्ति सेना इति' । परा उत्कृष्टा परदेशस्थिता वा द्रव्यत्वात्तत्र वर्तमानस्य पराश-

---

प्रतिषेधार्थमेतत्, कि च निपातसञ्ज्ञायामव्ययसञ्ज्ञा स्यात् । अथ 'उपसर्गे घो कि', 'आतश्चोपसर्गे' इत्येतौ विधी कस्मान्न भवत अनभिधानात् । 'मरुत्त इति' । मरुच्छब्दतकारस्या 'नचि चे' ति द्विर्वचने झरो झरीति सवर्णस्य मध्यमयोर्मध्यमाना वा लोपे त्रैरूप्य भवति, कथ पुनरत्र तत्त्व अवता तमनन्त इत्यत आह । 'सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादिति' । उक्त प्रयोजनान्तराभाव, एव तु मरुन्नयतीति तकारव्यवायेऽपि णत्व

तस्मात्तत्व एवेति । (कै)

अत एव "उपसर्गाश्चाभिवर्जमि"त्याद्युदात्तत्वमपि न । नन्वेव तत्त्वविधावेव मरुत उपसख्यान व्यर्थं स्यादिति चिन्त्यम । केचित्त-त्रोपसख्यानेन निपातत्वमिष्यते एव तेनाद्युदात्त एव मरुतशब्दो निपातसञ्ज्ञापि तत्त्वविषये एवेति मरुद्भिर्दत्त इति पाञ्चमिकभाष्य-प्रयोगस्य नानुपपत्ति । पञ्चमेऽपि तन् पर्वमरुद्भ्यामिति निर्देव पाठ इत्याहु । कैयटस्वारस्येन तु स पिदिति बोध्यम् ॥

व्युत्पादयिष्यत इति । (कै)

मत्वर्थीयप्रकरणे इति शेष ॥

वा । अच्छब्दस्योपसख्यानम् । (३।३।१०६) अच्छब्दस्योपसख्यान कर्तव्यम । श्रद्धा ॥

तस्मात्तत्व एवोपसर्गसञ्ज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणापि मरुत्तशब्दो निपात्यते तप्यर्वमरुद्भ्यामिति ॥ अच्छब्दस्येति । भा । तेन भिदादिषु श्रद्धाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥

वृत्ति । "निर कुष" "सुदुरोरधिकरणे" इत्याद्यनुरोधाद्रेफान्तावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्त । अद्रव्ये किम । वि पक्षी । परा सेना ॥

ब्दस्य न भवति, यत्र त्वेकवचन पठ्यते परा जयति सेनेति तत्र ह्युपोदा-हरणा द्रष्टव्यम, हलङ्याबिति सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ॥

प्राप्नोति तस्मात्तत्वविधावेवेष्यते, 'अच्छब्दस्येति' । अङविधावेवेष्यते कि-प्रत्ययो हि न भवति तदाह । 'आतश्चोपसर्ग इति' । भिदादिपाठात् प्रज्ञाश्रद्धार्चेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

कारिकेति । (कै)

भावे ण्वुल् । श्लोकादौ तु कारके ॥

श्लोकवाचीति । (कै)

दासीवाचिनोऽप्युपलक्षणम् ॥

गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥ कारिकाशब्दस्य । वा कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम । कारिकाकृत्य (२।२।१८॥७।१।३७) ॥ पुनश्चनसौ छन्दसि । पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूत (२।२।१८) वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो (८।१।७०) रथ । उशिग्दूतश्चनोहित (६।२।४६)

गतिश्च । १ । ४ । ६० कारिकाशब्दस्येति । भा । कारिका क्रिया मर्यादास्थितिरित्यर्थं । यत्न इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिका-

---

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥ प्रादयो गतिसंज्ञा स्यु क्रियायोगे । पुल्लिङ्गोऽयं गतिशब्द । "गतिरनन्तर" (६ । २ । ४९) इति लिङ्गात् । अव्युत्पन्नस्याय क्तिजन्तो वा । "नक्तिचि दीर्घश्चेति" (६ । ४ । ३९) तु न प्रवर्तते । अत एव निर्देशात् । उपसर्गसंज्ञया सह समावेशार्थश्चकार । अन्यथा पर्याय स्यात् । तेन प्रणोयमित्यादौ णत्व कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । निपातसंज्ञायास्तु समावेश प्राग्ग्रहणेन साधित एव । इह यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा । योगग्रहणसामर्थ्यात् । तेन प्रकृत कृत प्रकृतमित्यत्र "गतिरनन्तर इति स्वरो न । कर्मणि क्तान्त प्रत्यगतित्वात् ।

गतिश्च ।१।४।६१॥ 'गतिरनन्तर' इति पुल्लिङ्गनिर्देशाद् गम्यतइति गति', नियतो च सञ्ज्ञायमिति क्तिच्, निपातनाच्च 'न क्तिचि दीर्घश्चे' ति

क्रियायोगेति । (कै)

क्रियारूपे युज्यमाने वर्त्तमानादित्यर्थ ॥ पुन शब्दस्य गतित्वे स्वय फल दर्शयति

ततश्चेति । (कै)

एतेन

पुनरुत्स्यूतमिति (भा)

भाष्योदाहरणे "सुप्सुपे"तिसमासेनैव सिद्धे पुन शब्दस्य गतिसञ्ज्ञा व्यर्थेत्यपास्तम । तद् ध्वनयन्नच्यति

इति ॥ गत्युपसर्गसञ्ज्ञा क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्त प्रतीति वचनम । वा । गत्युपसर्गसञ्ज्ञा क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसञ्ज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । कि प्रयोजनम् । प्रयोजन घञ् षत्वणत्वे वा । षत्वम । घञ् । प्रवृद्धो भाव प्रभाव अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत (३ । ३ । २४) ॥

शब्दस्तस्य ग्रहणा न भवति । क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । पुनश्चानसाविति ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कृदन्तो-

---

क्त्यर्थविशेषकत्वे तु स्यादेव । तथा प्रवृद्धो भाव प्रभाव इत्यत्र "श्रिणी भुवोऽनुपसर्गे" (३ । ३ । २४) इति घञ् सिद्ध । एव प्रणाययत्यभिपाचयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षाभिमुख्यद्योतकताया णत्वषत्वे स्त । एयर्थविशेषकत्वे तु नेति बोध्यम् । निपातसञ्ज्ञा तु क्रियायोग विनाप्यस्ति । एतदर्थमेव हि प्रादय इति योगो विभक्त । तेन प्रगत आचार्य प्राचार्य इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर सिध्यति । उपसर्गसञ्ज्ञाया मरु च्छब्दस्योपसख्यानम् ॥ मरुत्त । उपसर्गसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वा-

---

न भवति, 'प्रकृत्येति' । अत्र गतित्वात् [illegible] त्वादेव सिद्ध । प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि [illegible]

स्वरस्त्विति । (कै)

"सह सुपे" (२ । १ । ४) तिसूत्रे भाष्ये लसमस्तत्वाभिप्रायेण "गतिर्गतावि" (८ । १ । ७०) तिनिघात इत्युक्तम् ॥

शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति (कै)

शाकलम् ।

च्छत्यक' (पा)

(६ । १ (१२८) इति योगविभागेन पुनर्विधानद्वारेति भाव ॥ "उपसर्गाच्छन्दसि" (५।१।११८) इति वति । "अञ् नासिकाया"

विगता सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्राम । उपसर्गादिति (८।३ ६५) षत्व मा भूत् । णत्वम् । प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्राम । उपसर्गादिति (८ । ४ । १४) णत्व मा भूत् ॥ वृद्धिविधौ च धातुग्रहणामर्थक्यम् । वा । वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम् । उपसर्गादृति

त्तरपदप्रकृतिस्वरेण "यतो ऽनाव" (६ । १ । २१३) इति धेयशब्द उदात्त ॥ पुनरुत्स्यूतमिति । भा । गतित्वात् समास । स्वरस्तु प्रवृद्धादे (प्रवृद्धादीना

भावेऽपि "अच उपसर्गात्त" इति तत्व प्रवर्तत इत्याऽऽ । एव च मरुन्नयतीत्यत्र णत्वमपि प्राप्नोति । तस्मात्तत्र एव सञ्ज्ञा वक्तव्या । अत एव किविधिरङ् च न भवति । निपातसञ्ज्ञा तु नास्येष्टा । तेन "तृतीयाकर्मणी"ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते मरुच्छब्दो मध्योदात्त । निपातत्वे त्वाद्युदात्त स्यात् । न च "उपसर्गाश्चाभिवर्जमि"ति फिट्सूत्रा द्दोषस्तादवस्थ्य शक्यम् । "निपाता आद्युदात्ता" इत्येव सिद्धे ऽमे प्रतिषेधमात्रार्थं तत्सूत्रारम्भादिति हरदत्तादय । अत एव नाभिरित्येव

गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर 'यत् प्रकरोतीति' । तिङ्ग्रहणस्य निघातस्य निपातैर्यद्यदीति निषेधे तिप पित्वादनुदात्तत्व, विकरणस्य

(५।४।११८) इति वर्त्तमाने "उपसर्गाच्च" (५।४।११९) त्यच्नसभावो "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्" (६।३।९७) "उपसर्गात्स्वाङ्गमि" (६।२।१७७) त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वरूप स्वर "उपसर्गाद्ध्रुलमि" (८।४।२८) ति णत्वम्॥ ननु धात्वर्थे वतेर्विधानाद्स्येव, क्रियायोगोऽत आह

क्रियाशब्दस्येति । (कै)

धात्वर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे स इति भाव ॥ प्रत्ययार्थत्वेऽपि तद्द्वारा तस्य क्रियात्वाभाव इत्यन्ये ॥

आताविति (६ । १ । ९१) । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । प्रर्षभ वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रर्क्क इत्यत्र प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्तास्त प्रतीति वचनान्नभवति । वद्विधिनसभावाबीत्त्वस्वाङ्गादि-स्वरणत्वेषु दोषो भवति । वद्विधि (५ । १ । ११८) । यदुद्वतो निवतो यासि

(८ । ६ । २ । १४७) भा । राक्षतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ चनो हित इति । भा । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चन शब्दस्य गतिरनन्तर (६ । २ । ४६) इति

सूच्यताम । मास्तु वा तदपि । एवादिषु अमे सुपठत्वादित्यवोचाम । एव च "तप्पर्वमरुद्भ्यामिति" (पर्वमरुद्भ्या – ५ । २ । १२२) मरुतशब्द-व्युत्पादने उपायान्तर बोध्यम । तत्र च तप पित्वमेव सम्यक् । तन्निवि नित्वपाठस्तु क्वाचित्क प्रामादिक । अन्यथा मरुत्तशब्दस्या-द्युदात्ततापत्तौ प्रकृतसूत्रस्थकैयटादिविरोधापत्ते । मत्वर्थीयप्रकरणे तनो नित्त्व मरुत्तशब्दस्याद्युदात्तता चावलम्बय प्रवृत्तो हरदत्तग्रन्थस्तु चिन्त्य । पर्वतस्थिन्मह्वि वृद्धो विभाषेत्यादौ पठ्यमान पर्वतशब्दस्या-

---

प्रत्ययस्वरो धातो, 'तिङि चोदात्तवती' ति प्रशब्दस्यानुदात्तत्वम । एतच्च प्रयोजनचतुष्टय गतिसञ्ज्ञाप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम् । चकार

उद्गत (भा)

इत्यादेरुद्गतान् निगतान् इत्यर्थ ॥

प्रेपमि (भा)

त्यादे प्रगता आपो यस्मिन्नित्यादिरर्थ ॥

प्रणः (भा)

इत्यादे प्रकृष्टानामस्माकमित्यर्थ ॥

वप्नुत् । वद्विधि ॥ नसभाव (५।४।११८)। प्रणास मुखम् । उन्नस मुखम । नसभाव ॥ अबीत्त्व । (६ । ३ । ९३) प्रेप परेपम् । अबीत्त्व । स्वाङ्गादिस्वर । प्रस्किक् (७ । २ । १७७) प्रोदर । स्वाङ्गादिस्वर ॥ णत्व (८।४।२८)। प्रण सूद्र प्रण आचार्य प्र णो राजा प्र णो वृत्रहा ॥ उपसर्गादित्येते

प्रकृतिस्वर ॥ गत्युपसर्गसञ्ज्ञा इति । भा । क्रियायोग इति सामान्येनोपादानादिशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति

द्युदात्तत्व तु द्वेधापि सिध्यति । "नब्विषयस्यानिसन्तस्येति" (फिट् सूत्र–२६) पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । अच्छब्दस्याङ्विधावुपसख्यान ॥ अद्धा । भिदादिपाठात्प्रज्ञाश्रद्धेतिनिपातनाद्वा सिद्धम् । "अन्त शब्दस्याङ्कि विधिणत्वेषूपसख्यानम्" । वा । एतच्च "अन्तरपरिग्रहे" (१ । ४ । ६५) इत्यत्र भाष्ये स्थितम् । अन्तर्धा । अन्तर्द्धि । अन्तर्हण्यात् । "हन्तेरत्पूर्वस्येति" (८ । ४ । २२) णत्व । एव च "अन्तरदेश" (८ । ४ । २४) इति न कर्तव्यम् । देशे तु क्षुभ्नादित्वाण्त्वाभाव । अयन चेत्यपि न कर्तव्यम् । "कृत्यच" इति सिद्धे । देशे तु क्षुभ्नादित्वात् बोध्येति कैयट । देशे निषेधार्थं सूत्रद्वयमिति तु हरदत्त । पक्षद्वयेऽपि अन्तर्णयति अन्तर्भवाणीत्यादौ

संज्ञासमावेशार्थं इति' । अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकारादेकत्र सञ्ज्ञाद्वयविधानाच्च पर्यायः स्यादिति भाव । 'कारिकाशब्दस्येति' कारिका क्रिया

इत्यर्थ इति । (कै)

तत्र सर्वत्रोपसर्गग्रहण प्राद्युपलक्षणमिति भाव ॥ ननु लघुना गुरो प्रत्याख्याने क्रियते एवेत्यसगतमत आह

केवलाभ्यामितीति ॥ (कै)

विधयो न प्राप्नवन्ति ॥ वर्दिधिनसभावाबीत्वखाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम । वा । अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रमाणाद्भविष्यन्ति ॥ सुदुरो प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु । वा । सुदुरो प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्य । नुम्विधि । सुलभ दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्म'

न्यायव्युत्पादनार्थम । वृद्धिविधौ चेति । भा । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात् ॥ प्रर्छक इति । भा । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहि । तत्र धातुग्र-

---

यथायथ णत्व बोध्यम् । सुदुरो प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु ॥ सुलभ । दुर्लभम् । उपसर्गात्खलघञोरिति नुम न । एतच्च प्रयोजन मापातत । "नसुदुर्भ्या केवलाभ्यामिति" सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् । अन्यथाऽतिसुलभमित्यत्र नुम् न स्यात् । तत्त्व, सुदत्तम् । "अच उपसर्गादि 'ति तत्व मा भूत् । षत्व, दु स्थिति । प्रक्रियाजालदु स्थम । सुसिक्तम् सुस्तुतम । "सु पूजायामिति" तु कर्तव्यमेव पूजायामिति विशेषणार्थम् । तेन सुषिक्त कि तवात्रेत्यादौ षत्व भवत्येव । कथ तर्हि

"फलवद्भावनोद्भूतकथम्भावतिरोहिता ।
नैवाङ्गाना कथ भावा प्रदुष्यन्ति कथ च नेति ।"

सत्यम् । नेदमुपसर्गत्वप्रादुर्भ्यामित्यत्र प्रादुस पृथग्ग्रहणप्रयुक्तम् । एतेन प्रादुष्यन्तीति पठित्वा प्र आङ् दुर् इत्युपसर्गत्रिकपूर्वस्य स्यतेरुपसर्गा-

---

मर्यादास्थितिरित्यर्थ । यत्न इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति ण्वुल्, यस्तु कर्तरि कारिकाशब्द कारिका दासीति यश्च श्लोकवाची तयोर्ग्रहण न भवति क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् ।

अवश्यमिति । (कै)

वार्त्तिककृतापीति भाव ॥ इत्यत्रोपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति सोरुपसर्गत्वे सतीत्यर्थ । निषेधाभावादित्याशय ।

इत्यतेरुपसर्गत्वे (कै)

इति पाठे ऽते परस्य सोरुपसर्गत्वे इत्यर्थ ॥

भूदिति (७ । १ । ६७) । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्य (७ । १ । ६८) इमित्येतन्न वक्तव्य भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ तत्वम सुदत्तम् । अच उपसर्गात्त (७ । ४ । ४७) इति तत्व मा भूदिति ॥ षत्वम । सुसिक्त घटशतेन । सुस्तुत श्लोकशतेन । उपसर्गादिति षत्व मा भूदिति

इणस्य शाकलनिवृत्ति प्रयोजन वक्ष्यते ॥ उद्वत इति । भा । क्रियाशब्द-स्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभाव ॥ अनवकाशा इति । भा । येषा हि क्रियाशब्दप्र योगे न प्रत्युपसर्गसञ्ज्ञा ते सप्रत्यनुपसर्गसञ्ज्ञा अपि गृह्यन्त इत्यर्थ ॥

सुनोतीत्यादिना षत्वमिति व्याचक्षाणा परास्ता । दुर उपसर्गताया षत्वविधौ निषेधात् । स्वतेरर्थस्य प्रकृतासम्बन्धाच्च । णत्वम । दुर्नतिम् । दुर्नय । एतेन दुर परस्य णत्व नेति केचिदिति पठित्वा सिद्धान्ते णत्वमिति भ्राम्यन्त परास्ता । गतिसञ्ज्ञाया कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम् ॥ कारि-काकृत्य । कारिकाकृतम । यत्कारिकाकरोति । तिङिचोदात्तवतीति गतेर्निघात । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक् । कारिका क्रिया । मर्यादा स्थितिरित्यर्थ । यत्न इत्यपरे । धात्वर्थनिर्देश इति ण्वुल । यस्तु कर्तरि ण्वुलन्त कारिका दासीति । यश्च श्लोकवाची तयोर्नेह ग्रहणम् ।

'यत्कारिका करोतीति' । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक् । 'पुनश्चनसूतमिति' । गतित्वात्समास । 'गतिर्गता' विति निघातो भवतीति । यद्यप्यत्र प्रकृद्धादीनां चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन शेषनिघात

इत्यतेः परस्रोरुपसर्गत्व (कै)

इति पाठस्तु युक्त एव ॥ "सु पूजायामि" (१।४।९४) त्येतत्कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाविधायकम ॥ भाष्ये

णत्वं मा भूदिति । (भा)

न च दुममादाय णत्व दुर्वार कृतरोर्दुसोऽप्यत्रानुकरणेन तस्यापि निषेधात् ॥

(८।३।६५) सु पूजायामि (१ । ४ । ९४) त्येतन्न वक्तव्य भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यासएव । णत्व । दुर्नय दुर्नीतमिति । उपसर्गादितिणत्व मा भूदिति ॥

क्रियत इति । भा । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्य कर्तव्यम् । तेनातिसुलभमित्यतेरुपसर्गत्वे नुम भवत्येव ॥ क्रियत इति । भा । पूजायामितिविशेषणोपादानार्थम् । तेन सुषिक्त कि तवाचेत्यादौ षत्व भवत्येव ॥

क्रियायोगइति कारिकाशब्दस्य विशेषणात् । क्रियावृत्तेरेव ग्रहणात् । पुनश्च न सौ छन्दसि गतिसञ्ज्ञाविति वक्तव्यम ॥ पुनराधेयम । गतित्वात्समास । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण "यतो नाव" इति धेशब्द उदात्त । पुनरुत्स्यूत वास । इहापि गतित्वात्समास । स्वरस्तु प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । काठके ह्यन्तोदात्त पठ्यते । शेषनिघातेन पुन शब्दो ऽनुदात्त । "गतिर्गताविति" निघात वदन् वृत्तिकारस्तु परत्वात्तस्य न्याय्यता मन्यते । "चनोहित "॥ "चायेरन्ने ह्रस्वश्चे"त्यसुन्नन्तत्वान्निपातत्वाद्वा ऽद्युदात्तस्य चनाशब्दस्य "गतिरनन्तर" इति प्रकृतिस्वर ॥

सिद्धस्तथापि परत्वादयमेव निघातो युक्त इति भाव । 'इह च पुनराधेयमिति'। गतित्वात्समासे कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण 'यतो ऽनाव' इति धेयशब्द आद्युदात्त । 'चनो हित इति'। निपातत्वादाद्युदात्तस्य चन शब्दस्य 'गतिरनन्तर' इति प्रकृतिस्वर ॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥

च्विडाचो केवलयो प्रत्यययो क्रियायोगासम्भवात्सामर्थ्येन सञ्ज्ञा-

---

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ १ । ४ । ६१ ॥ कृभ्वस्तियोग इति वक्तव्यम ।

ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी पक्षेति । भा । प्रयोगापर्या-

---

ऊर्यादिच्विडाचश्च १ । ४ । ६१ ॥ एते गतिसञ्ज्ञा स्यु क्रियायोगे । कृभ्वस्तियोगे च्विडाचौ विहितौ । तस्मात्ऊर्यादयोऽपि तद्योग एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र । अनभिधानाच्च । तत्राप्याविप्रादु शब्दौ मुक्त्वाऽन्येषा करोतिनैव योग इति माधवादय । यद्यपि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति तथापीह सामर्थ्यात् च्विडाजन्तग्रहणम् । न हि प्रत्यय मात्रस्य क्रियायोग सभवति । स्वार्थिकत्वेनानर्थकत्वात् । चेरश्रावित्वाच्च ऊरीकृत्य शुक्लीकृत्य पटपटाकृत्य । इहेदमवधेयम् । औषडादीना चादिष्वपि पाठादक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आविशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात्कृञो योगे विकल्प । भ्वस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति कथ तर्हि वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चक्षुषोभवदसाविव इति माघ

ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ 'च्व्यन्ता डाजन्ताश्चेति' । यद्यपि पदसञ्ज्ञायामन्तग्रहणेन सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति ज्ञापित तथापि क्रियायोग इत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भाव । नहि प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोग सम्भवति स्वार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् चेरश्रावित्वाच्च

विधावपि तदन्तविधि । वक्ष्यमाणरीत्यास्य प्रयोगस्यैवाभावादाह

इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत । ऊरी पक्त्वा ॥

लोचनेन सभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् ॥ न चान्ययेति । भा । च्विडान्तौ

अभवद्युगमद्विलोलजिह्वायुगलीढोभयसृक्कभागमाविरिति च । निरङ्कुशाः कवय इति हरदत्त । वस्तुतस्तु नेह दोषलेशमपि पश्याम । तथाहि । गतित्वाद्धातो प्राक् प्रयोग प्राप्नोतीति त्वदीयपूर्वपक्षसर्वस्वम् । तच्च भाष्यवार्तिकयोरेव निराकृतप्रायम् । "ते प्राग्धातोरिति" सूत्र हि द्वेधा व्याख्यात प्रयोगनियमार्थं सज्ञानियमार्थं चेति । तत्रान्त्यपक्षे प्राक् चाप्राक् च प्रयोक्तव्या । प्राक्तु प्रयुज्यमाना सज्ञा लभन्त इति स्थितम् । इममेव च पक्षमाश्रित्य "अनुकरण चेति" सूत्रे ऽनितिपरमिति प्रत्याख्यातम । एवमेव "छन्दसि परेऽपि" "व्यवहिताश्चेति" सूत्रद्वयमपि प्रत्याख्यातम् । अत एव "ते प्रागिति" सूत्रे सुकट कराणि वीणानीति भाष्य "कर्तृकर्मणोश्च" भूकृञोरिति सूत्रे स्वायम्भुवमिति वृत्तिग्रन्थश्च सङ्गच्छते । एतेन वृत्ते प्रामादिता वदन् आढ्येन सुभूयत इति पाठ कर्तव्य इति शिक्षयन् हरदत्तोऽप्यपास्त । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन सज्ञानियमपक्षे सर्वस्य सामञ्जस्यात् । एतेन पुरोरामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुरिति भट्टि । तस्य स्थित्वा कथमपि पुर इति कालिदासश्च

'कृभ्वस्तियोग इति' । न केवल सज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति उरीसम्पद्यत इति, औषडादीना स्वाहापर्यन्ताना चादिषु पाठाद् अक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आविःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो योगे विकल्प, कृभ्वस्तियोगे त्वनेन नित्य' कथ तर्ह्याविश्चतुर्षो

प्रयोगेति ॥ (कै)

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम । क्रियायोग इत्यनुवर्तते । (१।४।४९) न चान्यया क्रिययोर्यादिच्विडाचा योगोऽस्ति ॥

तावत् कृभ्वस्तियोग एव विहितौ ऊर्यादयोऽपि कृभ्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नान्यच ॥

समर्थित । न च पुरोऽव्ययमित्यस्य कृञमात्रविषयत्वमिति भ्रमितव्यम् । कृञोऽनधिकारात् । तुरासाह पुरोधायेत्यादिप्रयोगाच्चेति दिक् । अरी ऊरी उररी एते त्रयोऽङ्गीकारे विस्तारे च । विताली भूसी एतौ विस्तारे शकला खसकला ध्वसकला भसकला एते चत्वारो हिसायाम् । शकला कृतेत्यादि । हिसित्वेत्यर्थ । गुलुगुधा पीडार्थे । गुलुगुधाकृत्य । पीडयित्वेत्यर्थ । सजू सहार्थे । फलफली विक्ली आक्ली एते विकारे । अलोष्ठी केवली सेवाली शेवाली वर्षाली मसमसा भस्मसा एते हिसायाम् । वषट् वौषट् स्वाहा स्वधा पापी करुणाविलापे । पापीकृत्य । करुणा विलप्येत्यर्थ । प्रादुः प्राकट्ये । श्रत् श्रीप्रार्थे । श्रत्कृत्य । आवि प्राकट्ये । आविष्कृत्य । गणरत्ने त्वन्येऽपि सगृहीता । तथाहि । पापाली सङ्कला केवासी एते हिसायाम् । वार्दाली यार्दाली आलम्बी एते प्राकाश्ये हिसाया च । इत्यूर्यादय ॥

ऽभवदसाविव राग, अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा युगलीळोभयसृक्कधार-माविरिति, स्वतन्त्रा कवय । 'शुक्लीकृत्येति' । अस्य चावितीत्वम् । पटपटाशब्दो 'वा कयष' इत्यत्र व्युत्पादित ॥

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥

इते' परमिति । (भा)

"सुप्सुपे"ति योगविभागात्समासः ॥

धातोश्चानन्तरमिति । (कै)

तद्व्यवधानेन गतेः प्रयोग इत्यर्थः ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ १ । ४ । ६२ ॥ कथमिदं विज्ञायते । इते परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति आहो स्विदिति परो यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते इते परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडिति कृत्वा

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ कथमिति । भा । द्वयोरपि समासयोः सम्भवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । खाडिति कृत्वेति । भा । गतिसञ्ज्ञायां समासः स्यात् । धातोश्चानन्तरं प्रयोग इतिरूपमेतन्न सिध्येत् । इति खाट्कृत्येत्यत्र च निषेधप्रसङ्गः ॥ भा । श्रौषडिति । श्रौषटशब्दस्य इतिपरो

अनुकरणञ्चानितिपरम । १ । ४ । ६२ ॥ गतिः स्यात्क्रियायोगे । खाट्-कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् । सति हि गतित्वे

अनुकरणं चानितिपरम । १ । ४ । ६२ ॥ 'इति परो यस्मादिति' । पञ्चमीसमासस्तु लक्षणाभावान्नाश्रितः । तेनेति खाट्कृत्येत्यत्र इते

इति खाट्कृत्येति । (कै)

इति हेतो खाट् कृत्य गत इत्यर्थ ॥ नन्विते परत्वसत्त्वेन कथमत्र प्राप्तिरत आह

औषडिति । (भा)

एव गतिसमासस्य नित्यत्वादय प्रयोगो न स्यादिति भाव ॥ "तस्मिन्निति" (१।१।६६) सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद् व्यवहितसाधारण एवायमित्यतो दूषणान्तरमाह

खाट्कृत्येतीति । (भा)

निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इति परो यस्मात्तदितिपर न इतिपरमनितिपरमिति । औषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अस्तु तावदिति परो यस्मात्तदितिपर न इतिपरमनितिपरमिति । ननु चोक्त औषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोष ।

न भवति वौषटा व्यवधानादिति गतिसञ्ज्ञाप्रसङ्ग ॥ ननु व्यवहितेऽपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोष । अव्यवधान एवास्य मुख्यावृत्ति । अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमीक्ष्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते । इह तु वौषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् ॥ खाट्कृत्येति

प्रयोगनियमपक्षे धातो प्राक् प्रयोग स्यात् । अनुकरणत्वभाव्याक्रान्तस्येति-

---

परत्वेऽपि भवति । 'खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदिति' । अत्रासति प्रतिषेधे गतिसञ्ज्ञाया समास स्यात् धातोश्चानन्तर प्रयोग इति रूपमेवैतन्न

इति हेतौ खाट्कृत्य निरष्ठीवदित्यर्थ ॥ वस्तुत "इते परमिति" विग्रहवाक्ये उत्तराङ्गविकल्वे तस्मादितिपरिभाषोपस्थित्याऽव्यवहितपरत्वबोधाद्वृत्तावपि तदन्तर्भावेणैकार्थीभाव इति भाष्याशय ॥ अथ पदार्थौ दर्शयति ।

य इति ॥ (कै)

---

१ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

इद तावदय प्रष्टव्य । अथेह ते प्राग्धातोरिति (१ । ४ । ८०) कथ गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति। गत्याकृति प्रतिनिर्दिश्यते। इहापि तर्ह्यनुकरणाकृति प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थं । वा । अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । कि प्रयोजनम । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थं । अनिष्टशब्दता

निरष्ठीवदित्यत्र धातुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ॥ इद तावदिति । भा । यो व्यक्त्याश्रयेण व्यवधान मन्यते ॥ गत्याकृतिरिति । भा ॥ तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् । किमर्थमिति । अनितिपरमित्येतदित्यर्थ । सञ्ज्ञानियमपक्षे सिद्धि मत्वा प्रश्न । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थं इति । खाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्येति प्रयोग

शब्दे परे ऽय निषेध । तेन औषडवौषडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र

सिध्येत् । ष्ठिवु निरसने 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिती' ति दीर्घ, भूतकालोवन्यास किमर्थ कस्य चित्कवेरय प्रयोग उदाहृत ॥

तस्याश्चेति । (कै)

गतिशब्देन तत्संज्ञकानेकव्यक्तेर्ग्रहणं लक्ष्यानुसारादित्याशय ॥ गतिसंज्ञार्थं सूत्रमावश्यकमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अनितिपरमित्येतदिति ॥ (कै)

संज्ञेति । (कै)

प्राक् प्रयुक्ता एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थ ॥

मा भूदिति । इह विचारयिष्यति तेप्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति (१।४।८०)। तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्ट-शब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥

स्यात् । प्रयोगनियमे चायं दोष । तत्र ह्ययमर्थ । गत्युपसर्गसंज्ञा धातो प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्ग । संज्ञानियमे तु न दोष । तेनैव नियमेन खाडिति कृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥

श्रौषटशब्दस्यापि निषेध । संज्ञानियमपक्षे तु अनितिपरग्रहणं न कर्तव्यमिति । परस्परसंज्ञाप्राप्तेरेवाभावात् ॥

चुम्बनसक्त सोऽस्या च्युतमूलं दशनमात्मनो वदने ।
जिह्वामूलस्पृष्टं खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

आदर । (कै)

प्रत्युत्थानादिविषयस्त्वराख्य ॥

अनादरः । (कै)

परिभव औदासीन्य च तच्चावश्यकोत्थानादिविषयोपेक्षकार्यार्थत्वादिति तेनासच्छब्देन समासादिसिद्धि । गतिसञ्ज्ञा तु सच्छब्द-

---

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६३ ॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सद् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम । कथमसत्कृत्येति ।

आदरानादरयो सदसती १ । ४ । ६३॥ कथमसत्कृत्येति । भा । यदि न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समास क्रियते तदा सतिशिष्टत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्व स्यात् । अथ न सदसदिति समास क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसञ्ज्ञा-

---

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६२ ॥ क्रमाद्गतिसञ्ज्ञे स्त । सत्कृत्य ।

आदरानादरयोस्सदसती ॥ 'प्रीतिसम्भ्रम इति' । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थ । 'परिभवौदासीन्यमिति' । अवज्ञया कर्त्तव्य प्रत्युत्थानादिक प्रत्युपेक्षेत्यर्थ । असदनादरग्रहणा किमर्थमसत्कृत्येत्यत्रापि यथा स्यात्, मा भूदसच्छब्दस्य गतिसञ्ज्ञा सत्कृत्येत्यनेन नञ्समासो भविष्यति । नैव शक्य, सति शिष्टत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर

स्यैवेति भाव ॥ सुविति प्रकृतमिति समर्थ इति प्रकृतमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेऽप्यनादर इत्यस्यासत्त्वे कथमत्र तत्प्रतीतिरित्याह भाष्ये

केनेदानीमिति ॥ (भा)

नन्वनादर इत्यस्यासत्त्व कथ नञा ऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यते-ऽत आह

अनेनेति । (कै)

आदरप्रतिषेध इत्यस्य सदर्थादरप्रतिषेध इत्यर्थ ॥

तदन्तविधिना भविष्यति (१ । १ । ७२) । केनेदानीमनादरे भविष्यति । नञाऽऽदरप्रतिषेध विज्ञास्याम । न आदरे ऽनादर इति । नैव शक्यम् ।

ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भाव ॥ तदन्तविधिनेति । भा । यद्यपीह प्रकृत विशेष्य नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्सञ्ज्ञाया कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृत गतिरनन्तर (६ । २ । ४६) इत्यत्र पूर्वपद गतिर्गताविव्यत्र पदस्येति (८ । १ । ७०) ।

असत्कृत्य । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरादरा । अवज्ञया

बाधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्व स्याद्, असत्कृतमित्यत्र तु सत्कृतशब्दे गतिरनन्तर इति स्वरे प्रवृत्ते पश्चान्नञ्समासेऽपि तस्यैव स्वर, असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य गतित्वात्प्रकृतिभावेऽपि स एव स्वर इति नास्ति विशेष । इह च यदसत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निघातो न स्याद् अव्ययसञ्ज्ञापि तस्य न स्या-दित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसञ्ज्ञे एषितव्ये, न चात्र सच्छब्देन तदन्त-

इत्यादौ तु न स्यादिति । (कै)

नञ्समासे सदृशस्यैव प्रतीतेर्गुर्वादिविषये एव प्रयोग स्यात् पाखण्ड्यादिविषये तु प्रयोगो न स्यादिति भाव ॥ प्रसक्ताभावे चेति पाठ ॥ नन्वनादरग्रहणे ऽसद्ग्रहणमपि कार्यमेवान्यथा सच्छब्दस्यानादरे ऽवृत्तेरच तदन्तविध्यभावाच्च कस्य तत्र वर्त्तमानस्य सञ्ज्ञा स्यादत आह

आदरेत्यादि ॥ (कै)

आदरप्रसङ्गे एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे पुन

अव्ययसञ्ज्ञायामस्त्येव तदन्तविधि ॥ न आदर इति । भा । अनेनासच्छब्दस्यानादरार्थवृत्तिता दर्शयति । ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्य तदन्यथापि सिध्यतीत्येव परमेतत् । आदरप्रसङ्ग इति गुरुमसत्कृत्येत्यादौ स्यात् पाखण्डिनमसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अनाम्नाया इति चवि-

---

प्रत्युत्थानादावुपेक्षा त्वनादर । एतयो किम् । सत्कृत्वा । असत्कृत्वा । शोभनमशोभन च कृत्वेत्यर्थ ॥

विधिर्लभ्यते विशेष्यस्याभावात् । नन्वच सच्छब्दस्यैव सञ्ज्ञास्तु कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, अव्ययसञ्ज्ञाया तावदस्त्येव तदन्तविधि' परमोचैरिति, यथा कुगतिप्रादय इत्यत्रापि सुबिति प्रवर्तते सुपेत्येव निवृत्त तद्गतिना विशेष्यते 'गतिरनन्तर' इत्यत्रपूर्वपद 'गतिर्गता' वित्यत्रापि पदस्येति प्रकृत भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु कुत असत्यनादरग्रहणे, न सदसदित्यादरनिषेधान्नैव शक्यम् आदर-

सामर्थ्यादिति । (कै)

प्रकृतविशेष्याभावेऽपि शब्दरूप विशेष्यमादायेत्यर्थ ॥

क्रियमाणे बहुव्रीहिरयविज्ञायते । अविद्यमानादरे अनादरे इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

यादिरेवोच्यते न तु गोलोष्ठादि ॥ बहुव्रीहिरिति । भा । स चात्यन्ताभावेऽपि प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र सञ्ज्ञा सिध्यति ॥ असतस्त्विति । भा । आदरानादरयो सदित्येव वक्तव्य तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसम्भवात्तदन्तविधिना ऽसच्छब्दस्य गतिसञ्ज्ञा भविष्यति । यथा गोष्पद सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसम्भवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम् ॥

प्रसङ्ग एव हि स्यात् गुरुमसत्कृत्येति चाण्डालमसत्कृत्येत्यत्र न स्यात् यथा ऽब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न लोष्ठादि, अनादरग्रहणे तु सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरोऽनादर इति । बहुव्रीहिश्चात्यन्ताभावे प्रसक्ताभावे ऽप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र सञ्ज्ञा सिध्यति, तस्मादनादरग्रहणं कर्त्तव्यम् असद्ग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । आदरानादरयो सदित्येवास्तु तत्र यथा गोष्पद सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दो न सम्भवतीत्यगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम् । एवमनादरे ऽपि सच्छब्दो न सम्भवतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणं भविष्यति । 'सत्कृत्या ऽसत्कृत्येति' । शोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्द, तद्विपरीतवचनोऽसच्छब्द ॥

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥

ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वार्त्तिके समासग्रहणं व्यर्थमत आह

सामान्येनेति । (कै)

एवं चोपसंख्यानशब्देनापूर्ववचनमेव नोच्यते किं तु विधानमात्रम् । एवं चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूत्रं चोपसंख्यानशब्देनोच्यत इति न समासग्रहणं व्यर्थमिति भावः ॥ ननु गतिसंज्ञांऽशेऽप्यपूर्वत्वमस्त्वित्यत आह

गतिसंज्ञाया इति ॥ (कै)

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम् । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तःशब्दस्येति । भा । अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् ।

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥ स्पष्टम् । अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । हत्वा गमनं द्विधा । हतं त्यक्त्वा परिगृह्य

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥ अन्तर्हत्वा मध्ये हत्वेत्यर्थः । 'अन्तःशब्दस्येत्यादि' । उपसर्गसंज्ञायामेवैतन्नोक्तम् अन्तःशब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा-चोपसर्गसंज्ञोच्यते तदान्तर्णयतीत्यादिवदन्तर्हण्यात् अन्तर्हणनमित्यादावपि

अनेनैवेति । (कै)

सूत्रेणैवेत्यर्थ । तदतिरिक्तविषये त्वनेनापि नेष्यतइति भाव ॥ नन्वन्तरदेशे इत्यादिनैव सिद्धेर्णत्वे उपसख्यान व्यर्थमत आह

हन्ते इत्यादि ॥ (कै)

तथैवेति । (कै)

अन्तरयणमित्यस्यानेनैव सिद्धेर्देशे प्रतिषेधोऽपि [१]क्षुभ्नादित्वा-त्सिद्ध इति भाव ॥ तदारम्भेऽप्यस्यावश्यकता दर्शयति

अन्तर्णयतीति ॥ (कै)

---

१ अ ८ । पा ४ । सु २६ ॥

अन्तर्द्धा । किविधि । अन्तर्द्धि । समास । अन्तर्हत्य । णत्वम् । अन्तर्हण्याद् गोभ्यो गा ॥

अन्तर्हण्यादिति । भा । हन्तेरत्पूर्वस्येतिणत्वस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्नादित्वासत्वाभाव । तथैवायनं चेति न वक्तव्यम् । कृत्यच इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्व सिध्यति ॥

चेति । आद्यमुदाहरणम् । द्वितीय प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति ॥

हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्व सिद्धम् अन्तरयणमित्यत्रापि 'कृत्यच' इत्येव सिद्ध मिति अन्तरदेशे अयन चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥

साक्षाद्भूता इति । (कै)

प्रत्यक्षा इत्यर्थ ॥ तदुक्त भाष्ये

यदा हि साक्षादेव सत् किंचित्क्रियत इति । (भा)

"लवणमि"त्यादिगणपाठान्मान्ता अपि ॥ एते शब्दा स्वतन्त्रा इति भ्रम व्यावर्तयति भाष्ये

मकारान्तत्वं चेति । (कै)

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम । साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचन कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव सत् किचित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥ मकारान्तत्व च गतिसज्ञासन्नियुक्तम् । वा । मकारान्तत्व च गतिसन्नियोगेन वक्तव्यम । लवण

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिष्विति । भा । अभूत-तद्भावविषयाणामेव तथा स्याद् यदा तु साक्षाद्भूत रूपान्तरेण क्रियते तदा

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ एतानि कृञि वा गतिसज्ञानि स्यु । च्व्यर्थ इति वक्तव्यम् ॥ साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । असाक्षाद्भूते साक्षात्क्रियते चेत्तदाय प्रयोग । नतु साक्षाद्भूतस्यैव रूपान्तरापादाने । च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्विति नित्यैव सज्ञा । तेन लवणी-कृत्येत्यत्र मान्तत्व न भवति । तद्विकल्पसन्नियोगेनेह गणे निपात्यते । यदा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्त आदेश । तथा च मास्तु

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ 'साक्षात्प्रभृतिष्विति' । असाक्षाद्भूत यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण क्रियते तदा माभूदित्येवमर्थम्, मिथ्याप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम, एतच्चान्तरङ्ग-त्वाल्लभ्यते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करण

पुन प्रसङ्गेति । (भा)

परत्वाद्विकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भाव ॥ न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरच्व्यन्ते चारितार्थ्यात् ॥ भाष्ये

गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति । (भा)

वैकल्पिकगतिसञ्ज्ञानियुक्तमित्यर्थ ॥

कृत्य ॥ तत्र च विप्रतिषेध । वा । तत्र च च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य ॥ न वा पूर्वेण कृतत्वात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण (१ । ४ । ६१) नित्यो भविष्यति ॥ इद तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्व च गतिसञ्ज्ञासन्नियुक्तमित्युक्त

मा भूदित्यर्थ ॥ लवणीकृत्येति । भा । अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसञ्ज्ञेष्यते ॥ पूर्वेणेति । भा । पुन प्रसङ्गविज्ञानादिति

पूर्वविप्रतिषेध । चैशब्द हि न साध्यम् । लवण कृत्य लवण कृत्वा लवणीकृत्येति । तत्र च्व्यन्ताच्व्यन्तयो पाक्षिके लवणमादेशे सम रूपम् । परेणापि श्लिष्टेन मुक्ते तु च्व्यन्तस्य नित्या सञ्ज्ञेति न कश्चिद्दोष । इहामौवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता । प्रादुराविशब्दयो-रूर्यादित्वात्प्राप्ते विभाषा । साक्षात् मिथ्या चिन्तेति मनोव्यापारे । चिन्ताकृत्य । भद्रा आलोचनाप्रशसामङ्गलेष्वयम् । रोचनेतीतिश्रद्धीत्यादे

प्रतीयते न त्वश्रुतरूपान्तरस्य ॥ नन्वसत्यामपि प्रकृतिविवक्षाया तस्यैव रूपस्य करण प्रतीयते अथ च च्व्यर्थवृत्तिता नास्ति तस्माच्च्व्यर्थग्रहणमेव कर्त्तव्यम्, अथ च्व्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु अय विकल्प कस्मान्न भवति अस्त्वनेन मुक्ते पुन प्रसङ्गविज्ञानादूर्यादिच्विडाचस्त्वेषा भवष्यति । नैव शक्य यदेतल्लवणादीना मकारान्तत्वनिपातन तदपि च्व्यन्तेषु स्यात्, एव लवणादीना मान्ता लवणादय आदेशा करिष्यन्ते तत्र यद्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्लवणीशब्दस्यापि पक्षे लवण आदेश क्रियते

एकदेशेति । (कै)

एव च लवणीकृत्येत्यनिष्ट स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

लवण शब्द इति । (भा)

लवणमिति गणपाठस्तस्य लवणशब्दस्य लवणमित्यादेश इत्यर्थ ॥
गतिसज्ञासनियुक्तत्वाद् गतिसज्ञाभावे आदेशाभाव इति भाष्ये

"विभाषे"त्युक्तम् । (भा)

अनेन गतित्वाभावे च लवणशब्दे पूर्वेण गतित्वमिति भाव ॥

तच्च च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्याय विभाषा लवण शब्द आदेश क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवण शब्द आदेशो भवति न कि चिद् दुष्यति । त्रैशब्द्य चेह साध्य तच्चैव सति सिद्ध भवतीति ॥

भाव । च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति । त्रैशब्द्य-मिति । त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यम् । लवण कृत्वा लवण कृत्य लवणीकृत्येति ॥

प्रशसाया च । अमेति रह साहित्ययो । आस्था श्रद्धा प्राजर्या वीजर्या जरसक्रियायाम् । प्राजरुहा बीजरुहेति रुहिक्रियायाम् । लवणम् उष्ण शीतम् । उदकम् । आर्द्र, लवणादीना पञ्चाना गतिसज्ञासन्नियोगेन मान्तत्व निपात्यते मान्तादेशो वेत्युम् । अग्नौ । वशे विकम्पने विकसने प्रहसने सन्तपने । प्रादुस् नमस आविस । आकृतिगणोऽयम् ॥

न कश्चिद् दोष, त्रैशब्द्य हि न साध्य लवण कृत्य लवण कृत्वा लवणी-कृत्येति तच्चैव सति सिद्ध वृत्तिकारस्तु मकारान्तत्व निपात्यत इति वदति स मन्यते च्व्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या सज्ञा भवति विकल्पेन तु सन्नियुक्त मान्तत्व निपातनमिति । अग्नौवशे प्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता, प्रदुरावि शब्दयोरूर्यादित्वात् प्राप्ते विभाषा ॥

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ननु ते इत्यनेन यदि लब्धसञ्ज्ञाना परामर्शस्तदा द्वितीयपक्षानुत्थितिरेव केवलाना परामर्शे लेतत्सञ्ज्ञारहितानामप्याद्यपक्षे व्यवहितप्रयोगानापत्तिरत आह

तत्र यदेति ॥ (कै)

ते प्राग्धातो । १ । ४ । ८० ॥ किमिद प्राग्धातुवचन प्रयोगनियमार्थमेते प्रागेव धातो प्रयोक्तव्या आहोस्वित्सञ्ज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक च प्रयोक्तव्या प्राकप्रयुज्यमानाना गतिसञ्ज्ञा भवतीति । कश्चात्र विशेष ।

ते प्राग्धातो । १ । ४ । ८० ॥ किमिदमिति । भा । नियमद्वयसम्भवात्प्रश्न । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा त इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसञ्ज्ञाः परामृश्यन्ते। यदा तु सञ्ज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिमत्पर्यन्ता स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते

ते प्राग्धातो । १ । ४ । ८० ॥ ते गतिसञ्ज्ञा धातो प्रागेव प्रयोज्या ॥ छन्दसि परेऽपि ॥

ते प्राग्धातो । १ । ४ । ८० ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियमः सञ्ज्ञानियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र सञ्ज्ञानियमे तेशब्देन प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता स्वरूपेण परामृश्यन्ते, न गत्युपसर्गसञ्ज्ञाविशिष्टेन रूपेण, सञ्ज्ञयोरनिष्पादनात्, अनेनैकवाक्यतापन्नै पूर्वसूत्रैस्तयोर्विधानात् । ते प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता धातो प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसञ्ज्ञा भवन्तीत्यर्थ । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसञ्ज्ञा परामृश्यन्ते । ते गत्युपसर्गसञ्ज्ञका धातो प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थ । तत्राद्ये पक्षे स्वरूपेण परामर्शः प्रादीनामिव चादीनामपि स्यात् । ततश्च निपातसञ्ज्ञाया अपि नियम

अनिष्पादादिति । (कै)

सञ्ज्ञानियमपक्षे ऽस्य परिभाषात्वेनैकवाक्यतयैव सञ्ज्ञाविधाना-दिति भाव ॥ प्रत्यासत्तेश्च गत्युपसर्गसञ्ज्ञाविषय एव नियमो न निपातसञ्ज्ञाविषयक इति बोध्यम ॥ ननु सञ्ज्ञानियमे इद व्यर्थ-मप्राक् प्रयुज्यमानानामपि सञ्ज्ञाया जातायामनिष्टाभावादत आह

अनितीति । (कै)

एव चैवमाद्यकरणमेवात्र पक्षे सूत्रस्य फलमिति भाव ॥

प्राग्धातुवचन प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो ऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ । वा । प्राग्धातुवचन प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरण स्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्य । कि प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । छन्दसि परव्यवहितवचन च । वा । छन्दसि

सञ्ज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नै पूर्वसूत्रैस्तस्या विधानात् । अनुकरणस्येति । भा । अनुकरण चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम । सञ्ज्ञा नियमे सिद्धमिति । भा । अनितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन खाडितिकृत्वेत्यत्र सञ्ज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तर च सूत्रद्वय न कर्तव्य

स्यात्, अथापि गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोरेव नियम, एवमप्यनर्थक वचन प्रयोग एव हि तेषामप्राङ् नेष्यते न पुनरप्राक्प्रयुज्यमानाना सञ्ज्ञाया कि चिदनिष्टमापद्यते, छन्दसि परेऽपि 'व्यवहिताश्चे' ति सूत्रद्वय चानर्थक, परव्यवहिताना सञ्ज्ञैव निषिद्धा न तु प्रयोग , न च तेनापि सञ्ज्ञैव विधीयते, निष्प्रयोजनत्वात् । कि चा 'नुकरण चानितिपर' मित्यनितिपरग्रहणमनर्थक स्यात्, खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसञ्ज्ञैव निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोगनियमे तु धातो प्रागेवानुकरणस्य प्रयोग स्याद् न त्वितिशब्देन व्यवहितस्येति अनितिपरमिति वक्तव्यम्,

न दृश्यतइति । (कै)

शिष्टाना यज्ञकर्मणो ऽन्यत्रापीति शेष ॥

द्वयोरप्युपपदत्वादिति ॥ (कै)

यद्यपि समास क्रमेणैव तथापि कदाचित्पूर्वं कूलशब्देन समासे तत उदेति विपरीत प्रयोग स्यादिति भाव । तथा च सूत्रसार्थक्याय प्रयोगनियमपक्ष एवादर्त्तव्यस्तस्मिंश्च कृते ऽनितीत्याद्यपि सर्वकार्यमिति तात्पर्यम् ॥ ननु सुस्थित कट कुर्वन्तीत्यर्थान्नाय गतिरुपसर्गो वेति न दोषो ऽत आह

चानिष्ट दृश्येत ततो यत्नार्ह स्यात् । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् । वा । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । ऋषभकूलमुदुजन्मृषभकूलमुद्वहम् । अत्र गते प्राग्धातो प्रयोगो यथा स्यात् । यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटकराणि वीरणानीत्यत्र

साध्वनुशान कर्तव्यम् । न त्वसकीर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम् । छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव । उपसर्जनसन्निपात इति । भा । यद्यपि लोके विपरीत प्रयोगो न दृश्यते

कश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतीति प्रेति प्रयुङ्क्ते । यद्यपि लोके प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगदर्शनाद् भाषायामपि तथा प्रयोग शङ्क्येत, दर्शितस्वाद्यत्वेऽपि भाषायामेव गतेरावि शब्दस्य परव्यवहितप्रयोग ऊर्यादिसूत्रे । किं च 'उदिकूले रुजिवहो' कूलमुद्वह इत्यत्र उदि कूल इति द्वयोरपि सप्तमीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे कृते 'उपसर्जन पूर्वं' मिति शास्त्रवशात्पर्यायेण पूर्वनिपात मन्येरन् इत्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिद वक्तव्य, यद्येव 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो' सुखेन कट क्रियते सुकटकराणि वीरणानि दुष्कट् कराणि,

सुखेनेति । (कै)

उत्तरसूत्रे एव खल खित्त्वस्य सफलत्वादिति भाव । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्-ब्द्योगे तु स खल् नानभिधानात् । अन्यथेषदाढ्य भव भवता । ईषदाढ्यकरो मैत्रो भवतेत्यादावीषतो ऽगतित्वेन खित्त्वस्य चारितार्थ्याद्गाय्यासगतिरेव स्यादिति बोध्यम ॥ नन्वजन्तत्वात्सोर्मुम प्राप्तिरस्त्वेवेत्यत आह भाष्ये

अस्त्वचेति । (भा)

प्राप्नोत्वित्यर्थ ॥

गते प्राग्धातो प्रयोग प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गते प्राक्प्रयोगो भवतीति । यदयमीषद्दु सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबन्ध करोति । कथ कृत्वा ज्ञापकम् । खित्करणे एतत्प्रयोजन खितीति मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गते प्राक्प्रयोग स्यात्

तथापि कूलमुद्रुजमित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते "उपसर्जन पूर्वमिति" शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भाव्य कूलमुद्रुजउत्कूल रुज इत्येव यो भ्राम्येत्त प्रतीद सूत्र कर्तव्यमित्यर्थ । सुकटकराणीति । सुखेन

अत्र सुदुसो प्राग्धातो प्रयोग प्राप्नोति कट सुकराणीति, खल खित्करणमिदानी किमर्थ स्यात्, अनव्ययस्य हि मुमुच्यते खित्करणसामर्थ्याद् अव्ययस्य भवतु, यदि वा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति सुकरशब्दे परत कटस्य भविष्यति, कर्त्तव्योऽत्र यत्न । धातुग्रहणमनर्थक, कुत, प्रागित्यपेक्षाया यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तत प्रागिति विज्ञास्यते, नैव शक्यमिह च कर्तुं प्रेच्छति प्रचिकीर्षतीति सन्वाच्यया इच्छया प्रशब्दस्य योग इति सन एव प्राक् प्रशब्द प्रयुज्येत धातुग्रहणात् तु धातोरेव चिकीर्षते प्राक प्रयुज्यते । 'तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति' । ननु

प्रत्यक्षत्वादिति । (कै)

विधित्वादित्यर्थः ।

प्रयोगनियमस्येति । (कै)

एवं च विधिबाधापेक्षया ऽन्यत्र चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन गुणभूतस्य बाध उचित इति भावः ॥ भाष्ये

एवमर्थेनेति । (भा)

प्रयोगनियमार्थेनेत्यर्थः । सुकटं कराणीत्यसिद्धेरिति भावः ॥ ननु सूत्राभावे सञ्ज्ञानियमेऽपि वोत्कूलं रुज इति विपरीतप्रयोगापत्तिरत आह भाष्ये

खित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र मुम् । अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो नात्र गते प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यत्र गते प्राक्प्रयोगः स्यात् । स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि

काटा क्रियन्त इति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरिति खल् । तत्रास्मान्नियमात्कट सुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्वत्रेति । भा । शास्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यत इत्यर्थः । खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत् । नैतदस्ति । अन-

---

यदि गतिसञ्ज्ञारहिता केवलोपसर्गसञ्ज्ञा एव प्रादयः स्युः ततो ऽसति तेग्रहणे गतीनामनन्तरत्वात्त एव सबध्येरन् न तूपसर्गा इति तदर्थं तेग्रहणं कर्तव्यं, तेषां तु गतिसञ्ज्ञकाः, ततश्चानन्तराणां गतीनामपि सम्बन्धे प्रादीनामपि गतित्वादेव ग्रहणं सिद्धम् । स्यादेतत् असति तेग्रहणे गतिसञ्ज्ञैव केवला येषां तेषामेव स्यान्नोभयसञ्ज्ञकानां प्रादीनामिति । न । केवलगतेरभावात् । ननु चायमस्ति 'अनुकरणं चानितिपरं' मिति । न । तस्यापि निपातत्वात् । उच्यते असति तेग्रहणे प्रकृतेष्वपेक्षा चेत् कतिपये

नैष उदिरिति । (भा)

तस्मात्प्रयोगनियमार्थं सञ्ज्ञानियमार्थं वोभयथापि सूत्रं न कार्यमेव । आद्ये सुकट कराणीत्यसिद्धेरन्त्ये कट सुकराणि सुकट कराणीत्यस्याप्यापत्तेरनभिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमित्याशय । यत्तु भ्रमनिवृत्त्यर्थेऽपि सूत्रे सञ्ज्ञानियमपक्ष एवादर्त्तव्य कट सुकराणि सुकट कराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये इति स्थितमिति । तन्न । कट सुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाभावात् । अत्र गते प्राग्धातो प्रयोग प्राप्नोति । यद्यप्यत्र गते प्राक् प्रयोग स्यादित्यादिशब्दे-स्तदनिष्टत्वस्यैव लाभादिति दिक् ॥

ग्रहणं भवतीति । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन । कथमृषभ कूल-मुद्रुजमृषभकूलमुद्रुहम् । नैष दोष । नैष उदिरुपपद किं तर्हि विशेष-णम् । उदि कूले रुजिवहो । उत्पूर्वाभ्या रुजिवहिभ्या कूले उपपदे इति ॥

व्ययस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद् बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाशत्वाद्बाधेऽपि न का चिल्क्षतिं । स्यादेवेति । कट सुकराणीत्येव मपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थ ॥

सबध्येरन् नोपसर्गपर्यन्ता, व्याप्तिन्यायात्तु भूयसामपेक्षाया न प्रादिष्वेव पर्यवसाने कारणमस्तीति चादयोऽप्यपेक्ष्येरन्, तेग्रहणे तु सति गतिसञ्ज्ञाया अनन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि व्याप्नोति चादीँश्च परिसचष्ट इति तेग्रहणमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्ताना च तथा स्यात तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थ । 'गतयो ह्यनन्तरा इति' । येऽनन्तरास्त एव कतिपये गृह्येरन् प्रत्यासत्ताविति भाव । व्याप्तौ तु दोष सुज्ञानत्वांश्च कष्ठोक्त ॥

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

ननु सञ्ज्ञा विना तत्प्रयुक्तकार्यासिद्धिरत आह

लाघवार्थत्वादिति ॥ (कै)

ननु सर्वापि सञ्ज्ञार्थं प्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह

अर्थमिति । (कै)

अर्थशब्दोऽभिधेयपर इति भाव ॥

अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

अङ्गीकृतयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थ । एव च योगरूढा सञ्ज्ञाऽन्वर्थसञ्ज्ञोच्यते ॥ भाष्ये

कर्मप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ॥ किमर्थं महतीसञ्ज्ञा क्रियते । अन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया इति ।

कर्मप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ॥ किमर्थमिति । भा । लाघवार्थत्वात्सञ्ज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा सञ्ज्ञा कार्येति भाव । अन्वर्थसञ्ज्ञेति । भा । अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्ति-

---

कर्मप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ॥ रीश्वरात्प्रागिदमधिक्रियते । कर्म क्रिया प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया बाहुलकात्कर्तर्यनीयर, स च भूते । तेन सम्प्रति क्रिया न द्योतयन्तीति लभ्यते । आह च ।

कर्मप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ॥ वक्ष्यमाणाना सञ्ज्ञिना बहुत्वाद्बहुवचन यथा नियाता कृत्वा इति । क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्, गतिश्च, प्रत्यय , कृदिति महासञ्ज्ञाकरणमन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थं कर्म क्रिया

कर्म प्रोक्तवन्त इति । (कै)

कर्म क्रिया क्रियागतविशेषमित्यर्थ । भूते "कृत्यल्युटो बहुल-मि"ति कर्त्तर्यनीय ॥ ननु निपातानां द्योतकत्वात् प्रोक्तवन्त इत्यसगतमत आह

प्रयुज्यमाने इति । (कै)

सुखमनुवभूवेत्यादौ द्योतकेऽपि प्रोक्तवत्त्वमस्त्येवेत्यर्थ ॥ ननु निपाता कदापि क्रिया न वदन्तीति सप्रतीत्ययुक्तमत आह

क्रियाविशेषमिति । (कै)

यदि सप्रति क्रियागत विशेष न द्योतयन्ति कि तर्हि द्योतयन्तीत्यत्राह भाष्ये

के पुनः कर्म प्रोक्तवन्त । ये सप्रति क्रिया नाहु । के च सप्रति क्रिया नाहु । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहु ते कर्मप्रवचनीया ॥

निमित्ता या सज्ञा साऽन्वर्थसज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । भा । प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेष द्योतितवन्त इत्यर्थ । क्रिया नाहुरिति । भा । क्रियाविशेष न द्योतयन्तीत्यर्थ । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । भा । शाकल्य सहितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया

क्रियाया द्योतको नाय सम्बन्धस्य न वाचक ।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया इति, भूते कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि कृत्य । के च कर्म प्रोक्तवन्त, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कम्बल इत्यादौ क्रियाविशेष द्योतितवन्तो न सप्रति क्रियाविशेष द्योतयन्ति किन्तर्हि सम्बन्धविशेष तद्यथा शाकल्यस्य सहितामनुप्रावर्षदिति, सहितानन्तरम

ये ऽप्रयुज्यमानस्येति । (भा)

तद्वाच्या क्रिया तद्वाच्यक्रियाकृतसबन्धविशेष तदेवोपपादयति

शाकल्यस्येति ॥ (कै)

तत्र सबन्धावच्छेदप्रकारमाह

विशिष्टक्रियेति । (कै)

निशमनक्रियाजनितसबन्धेन सहितासबन्धिवर्षणमिति बोध इति भाव ॥ एव बोधाननुभवादाह

हेतुर्मादिति । (कै)

सहिताहेतुक प्रवर्षणमिति बोध । वस्तुत क्रियाद्वारकोऽर्थ सबन्ध स हेतुत्वादिना भासते इति तत्त्वम ॥

क्रियाया· । (कै)

क्रियागतविशेषस्य वाचको द्योतक इत्यर्थ ॥

तत्कृतो वर्षसहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षण सबन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते। तदयमनु सहितामिति द्वितीययाभिहित सभन्धमवच्छिनत्ति। विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ सबन्धस्य सप्रत्ययात्। तथा हि। क्रियायास्तावदय न वाचक।

तथाहि। शाकल्यस्य सहितामनुप्रावर्षदित्यत्रानुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते। अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा। नापि षष्ठेव सम्बन्ध उच्यते।

भूयत इत्यादाविव क्रियाविशेष द्योतयति क्रियापदाभावात, नापि षष्ठीवत् सम्बन्धमाचष्टे सहितामिति द्वितीयायास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमाक्षि-पति यथा प्रादेश विपरिलिखतीति, विशब्दो विमानक्रिया प्रादेश विमाय परिलिखतीति, तथाहि सति प्रादेशमितिवत् कारकविभक्तिप्रसङ्ग शेष

कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । (भा)

वृक्ष वृक्ष प्रति सिञ्चतीत्यादावुपपदविभक्तेरितिन्यायेन कर्मणि द्वितीयैव स्यादित्यर्थ । मम तु प्रतियोगसम्बन्धेनान्वये कारकविभक्तेरप्राप्तावियमिति भाव ॥ ननु को विशेषो ऽत आह

शेषेति । (कै)

शेषविभक्त्यर्थसम्बन्धस्येत्यर्थ । अनेन कारकविभक्त्यर्थस्यापि सम्बन्धत्व सूचितम् ॥ सम्बन्धस्यापि न वाचको द्वितीययैव तत्प्रवृत्ते ॥

अत एवेति । (कै)

सम्बन्धाप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थ ॥ तदाक्षेपे ता प्रति कर्मत्वादिनैवान्वयसम्भवादिति भाव ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य वैयर्थ्यं च स्यादित्यपि बोध्यम् ॥ क्रियागतविशेषद्योतकत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह

क्रियाविशेषे इत्यादि । (कै)

कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसम्बन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत एव न क्रियापदाक्षेपक । यथा प्रादेश विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न सम्भवतीति पारिशेष्यात्सम्बन्धावच्छेदहेतुरनु सपद्यते । तथा चोक्त हरिणा

द्वितीययैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेश विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारक

सम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्ग, तदेवमनु सहितापर्वणयोर्य शेषसम्बन्धो द्वितीयाभिहितस्त विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रियाजनितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्सन्निधौ सम्प्रत्ययात् सहितामनुनिम्य प्रावर्षदिति । उक्त च

न संभवन्तीति । (कै)

अनु हरि सुरा इत्यादौ क्रियापदासन्निधानादिति भाव ॥

पारिशेष्यादिति । (कै)

एव च सबन्धसामान्ये प्राप्तषष्ठीबाधाय द्वितीयार्थमयमारम्भ इति भाव ॥ कारिकाया

क्रियायाः (हरि)

इत्यस्य क्रियागतविशेषस्येत्यर्थ ॥

भेदको (हरि)

द्योतक ॥

"क्रियाया द्योतको नाय सबन्धस्य न वाचक ।
नापि क्रियापदाच्चेपी सबन्धस्य तु भेदक इति ।"

तत्र क्रियामाङ्गरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसबन्धविशेष उपचारादुच्यते । आङ्गरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थ । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादिय सञ्ज्ञा प्रवर्तते । यथा "सु पूजायामिति" मत्वादि निवृत्तये गत्युपसर्गसञ्ज्ञाबाधनार्था ॥

विभक्तिप्रसङ्गात् । किन्तु संहितासम्बन्धिवर्षणमिति द्वितीयावगत सम्बन्धो लच्यलक्षणभावरूप एवेत्यवगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपीय सञ्ज्ञा वचनात्प्रवर्तते । "सु पूजायाम्" "अतिरतिक्रमणे चे"ति यथा ॥

क्रियाया द्योतको नाय सम्बन्धस्य न वाचक ।
नापि क्रियापदाच्चेपी सम्बन्धस्य तु भेदक ॥

इति । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादिय सञ्ज्ञा प्रवर्तते यथा 'सु पूजाया' 'अतिरतिक्रमणे चे'ति ॥

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

जात्युत्तरम् । (कै)

असदुत्तरम् । तत्त्व च "लक्षणेत्थमि"त्यनेनैव गत्यादिसञ्ज्ञाबाधसिद्धेरिति भाव ॥

नहि प्रादेश इति । (कै)

किं तु तत्परिच्छिन्न भूम्यादीति भाव ॥

धातु प्रतीति । (कै)

अप्रयुज्यमानधातुबोध्यक्रियया योगे इति फलितोऽर्थ ॥ ननु या काचित् क्रियाक्षेप्येत्यत आह

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसञ्ज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत् । गतिर्गताविति निघात प्रसज्येत । यद्येव वेरपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्यते । प्रादेश विपरि-

---

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिति । भा । लक्षणेत्थभूताख्यानेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्न । इतर शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तर ददाति । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञेति । भा । निघात इति । भा । निपातत्वादाद्युदात्तोऽन्ना-

---

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ लक्षणे द्योत्ये ऽनु कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञ स्यात् । लक्षणेत्थभूतेत्यादिना सिद्धे हेतौ तृतीया बाधितुमिद सूत्रम् ।

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ 'यावतेति' । यावताशब्दो निपातो यस्मित्यर्थ । अव्ययमित्यन्ये । 'लक्षणेत्थमभूताख्यानेति सिद्धेति' । तत्र यावद्यमनयोरियं इया 'कर्तव्यमित्थभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणग्रहणम च प्रत्यायार्थम्,

प्रादेशे चेति । (कै)

प्रादेशान्वये इत्यत्रार्थ ॥ एव च "गतिर्गतौ"इत्यत्र प्रत्यासत्त्यैकक्रियानिरूपितगतित्ववतोर्ग्रहणेन नात्र निघातप्राप्तिरिति भाव ॥ ननु "शाकल्यस्य संहितामि"त्याद्युदाहरणे सबन्धावच्छेदकताया अन्वादीनामुक्तत्वेन क्रियापदाक्षेपो ऽसङ्गतो द्वितीया यथा स्यादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिश्चेत्यत आह

अत्र वाक्ये इति ॥ (कै)

शाकल्येन सुकृतामिति (भा)

वाक्ये

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

"शाकल्यस्य संहितामि"त्युदाहरणे इति शेष ॥ गत्यादिसञ्ज्ञापवादत्व लस्या एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्ववद् बोध्यम ॥ "शाकल्येन

लिखतीति । अस्त्यत्र विशेष । नात्र वेर्लिखित प्रति क्रियायोग कि तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । प्रादेश विमाय परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञया नार्थ । अनोरपि न वृषि प्रतिक्रियायोग ।

नुरिष्यते । नात्र वेरिति । भा । नहि प्रादेशो लिख्यते कि तर्हीति । भातु प्रतीति वाक्यशेष । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेरात्तेप्येति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेप । शाकल्येन सुकृतामिति । भा । अत्र वाक्ये या

तथाहि । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अवकाश । यो न हेतु, लक्ष-

---

अतोऽर्थान्तरसञ्ज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इद तु न कर्तव्यमिति भाव । 'हेत्वर्थन्विति' । तुशब्द पक्ष व्यावर्तयति । हेतु कारणम् अर्थ प्रयोजन प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थ । ननु च तत्र चात्र वै लक्षणा-

सुकृताम्" इत्युक्त्या तत्तदृषिकृतत्वं शाखानामभ्युपैति । स्पष्टं चेदं "तेन प्रोक्तम्"(४।३।१०१)इतिसूत्रे भाष्ये ॥

नास्ति वर्षेति । (कै)

एवं च "गतिर्गतौ"इत्यस्य न प्राप्तिः क्रियायोगस्य तद्गतविशेषद्योतकतारूप एव गतिसञ्ज्ञानिमित्तमिति भावः । एवं चैतद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियान्वयेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् ॥

अत उत्तरमिति । (भा)

"सार्वविभक्तिकस्तसिर्"स्योत्तरमित्यर्थः ॥ नन्वनुरितिप्रथमान्तस्य वचनमनर्थकमित्यनेनान्वयो ऽनुचित इत्यनोरिति वक्तुमुचितमत आह

क्रियतत्प्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । अत उत्तरं पठति । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा भविष्यति । "लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः" इति । हेत्वर्थं तु वचनम् । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य

निशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः सम्बन्धावच्छेदो ऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः । अनुर्लक्षणइति । भा । सूत्रानुकरणमेतत् । सामान्यकृतत्वादिति । भा । सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तर-

---

मनुविद्योतते विद्युदिति । हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति ।

ग्रहणमेव क्रियते तद्यदि हेतुर्लक्षणं न भवति इहापि न प्राप्नोति, अथ भवति तत्रापि प्राप्नोतीति पुनरपि नार्थ एतेन तत्राह । 'हेतुतृतीयामिति' । सत्यम्, लक्ष्यतेऽनेन तल्लक्षणं चिह्नं ज्ञापकं, कारणमपि नियतं कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्षणं भवत्येव, उक्तं भाष्ये । लक्षणेन हेतुरपि

सूचेति । (कै)

अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थ ॥ ननु तस्यापि विशेषत्वात्सामान्येनेत्ययुक्तमत आह

सामान्यमिति ॥ (कै)

ननु साध्यतया ऽस्य हेतु प्रयोजन नेत्यत आह

हेतुरिति ॥ (कै)

प्रयोजक इति । (कै)

प्रयुज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्ते ॥ भाष्ये

हेतुः शाकल्यस्येति । (भा)

"लक्षणेत्थम्" इतिसूत्रे ज्ञापकस्यैव लक्षणशब्देन ग्रहाद् हेतोश्च तत्त्वाभावान्न तेन सिद्धिरित्यर्थ ॥ तत्र हेतुत्वमुपपादयति । भाष्ये

येन पुनःपुनरिति । (भा)

गृहीतसबन्धेनेति शेष ॥

सहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत । नहि । कथमनुच्यमान गस्यते । लक्षण हि नाम स स भवति येन येन पुन पुनर्लक्ष्यते । न य सकृदपि निमित्तत्वाय कल्प्यते । सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृता सहितामनु-

---

सड्ख्यन्तरनिर्देशात्तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थ । हेत्वर्थमिति । भा । हेतुरर्थ प्रयोजनम् । प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थ । हेतुरिति । भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्या वर्ष प्रति सहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थ । किं वक्तव्य-

---

सहितामनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूतसहितोपलक्षित वर्षणमित्यर्थाद्धेतुभूते

व्याप्तो नावश्य तदेव लक्षण येन पुन पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्प्यते तदपि लक्षणमिति, किन्तु येन नागृहीतन्यायेन

लक्ष्यलक्षणभाव इति । (कै)

तद्व्यवहार इत्यर्थ ॥

न यः सकृदपीति । (भा)

गृहीतसम्बन्ध इति शेष ॥ निमित्तत्वाय तेन तत्कारणमेवेत्यर्थ ॥

स तर्हीति । (भा)

कृतेऽपि सूत्रे हेतोर्लक्षणशब्देन व्यवहाराभावादिति भाव ॥ ननु हेत्वर्थमिदमित्युक्तवन्त प्रति हेतोर्लक्षणत्वाभावादनुर्हेताविति वक्तव्यमित्यन्येनोक्ते "अथेदानीमि"तिग्रन्थ स्वरसतो हेत्वर्थवादिन इति लभ्यते तन्न युक्त नार्थोऽनेनेति वाक्यशेषविरोधात् । नापि सूत्रप्रत्याख्यानवादिनस्तस्य विच्छिन्नत्वादत आह

येनोक्तमिति ॥ (कै)

निशम्य देव प्रावर्षदिति । स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य अनुर्हेताविति । अथेदानी लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नह्यवश्य तदेव लक्षण भवति येन पुन पुनर्लक्ष्यते कि तर्हि

मिति । भा । हेतोर्लक्षणत्व नास्तीति कि परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति । येन येन पुन पुनरिति । भा । पौन पुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भाव । अथेदानीमिति । भा । येनोक्त स तर्हि

लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात् । पुन सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात्तु द्वितीयैव भवति । आह च ।

कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एवापवाद , ततश्च लक्षणेत्थम्भूतेत्यनोर्लक्षणे कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अवकाशो यो हेतुर्न भवति वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति हेतुभूते

ननु हेतुत्व विना लक्षणत्वस्य विद्युद्वृक्षविषये सत्त्वेन लक्षणत्व विना हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन लक्षणेन हेतुर्व्याप्त इत्यसङ्गतमत आह

हेतुविषयत्वादिति । (कै)

प्रकृतोदाहरणे इति शेष ॥ "व्याप्त" इत्यस्य सबद्ध इत्यर्थो द्रष्टव्य ॥ ननु भूयो दर्शनाभावात्कथ ज्ञापकत्वमत आह भाष्ये

नह्यवश्यमिति ॥ (कै)

तद्विशेषावगमेति । (कै)

कालविशेषावच्छिन्नद्रष्टव्यत्वगमे इत्यर्थ ॥ यो मे कमण्डलुपाणिश्छात्र पूर्व दृष्ट सोऽद्य तथा दृष्ट इत्यपि भवानिति वाक्यार्थ । लक्षणेत्य न व्याप्यत्वापरपर्यायमेव । कि तूपलक्षकत्वरूपमपीति भाव ॥ एव च "लक्षणेत्थमि"त्यत्रापि लक्षणशब्देन हेतोरभिधानादिद व्यर्थ स्यादत आह भाष्ये

तदेवेति ॥ (भा)

यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा। अपि भवान् कमण्डलुपाणि छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति। एतदेव तर्हि प्रयोजनम्। द्वितीया यथा स्यात्।

तथेति स एव सन्दिहान पृच्छति। व्याप्त इति। भा। हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति। लक्षणेनेति। भा। सिद्धान्तवादी। तदपि लक्षणमिति। भा। कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वा-

---

"हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते।
आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणेति"।

त्तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् तामपि बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् पुन सञ्ज्ञाविधाने कक्षान्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव तृतीया बाधते। उक्तं च

ननु विध्यन्तपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात्कथं तृतीया-बाध्यत्वमत आह

येन नेति ॥ (कै)

बाधेतेति । (कै)

यत्र हेतुत्व न भासते तत्र "लक्षणेत्यमि"त्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता द्वितीया सावकाशा यथा वृक्षमनु विद्योतत इत्यादौ धनेन कुल-मित्यादौ चानोरभावाद्धेतुतृतीया सावकाशेति भाव ॥ ननु कृतेऽप्यस्मिन् द्वितीयया कथं बाधोऽत आह

पुनः संज्ञेति । (कै)

पुन संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते तच्च तृतीया-प्राप्त्युत्तरकालत्वात्स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्त इत्येव। न सिध्यति। परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति ॥

लक्षणा भवतीत्यर्थ । परत्वादिति । भा । येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवच-नीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एव वाधिका ता तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुन संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीया बाधते ॥

न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण शङ्क्या। तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन "सहयुक्ते ऽप्रधान"इत्येतन्मात्रबाधकत्वात ॥

हेतहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते ।
आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा ॥

इति । तृतीयार्थ इत्यनेन तु पुरस्तादपवदन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान इत्यस्यैव बाधो न हेतुतृतीया इति वक्तव्यमेतत् ॥

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८९ ॥

ननु परिच्छेदहेतुमात्र मर्यादेति सिद्धमेवाभिविधावपीत्यत आह

अत्यचेति ॥ (कै)

अवान्तरेति । (कै)

मर्यादाविशेष एवाभिविधि ॥ मर्यादैव यदा कार्येण युज्यते तदा ऽभिविधिर्यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाविवक्षणादिति भाव ॥ तदुक्त भाष्ये

एषा ऽस्य यशसो मर्यादेति । (भा)

"अस्य" पाणिने ॥ "एषा" कुमाररूपा ॥

मर्यादा (भा)

परिच्छेदहेतुरित्यर्थ ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८९ ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यम् । वा । इहापि यथास्यात् । आकुमार यश पाणिनेरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचन इत्येव सिद्धम् । एषास्य यशसो मर्यादा ॥

आङमर्यादावचने । १ । ४ । ८९ ॥ अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन निर्देशदर्शनाद् "विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरि"त्यर्थभेद मत्वा वार्तिक पठति । आकुमारमिति । भा । कुमारानपि यश प्राप्तमित्यर्थ । मर्यादावचन इत्येवेति । वचनग्रहणस्येद प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्र मर्यादा यथा गृह्येत ॥

आङ् मर्यादावचने १ । ४ । ८९ ॥ आङ् प्राग्वत् । मर्यादाशब्दो यस्मिन्सूत्रे उच्यते तत्रत्यस्येत् । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यत्रोपात्तो द्वयर्थ इत्यर्थ । आमुक्ते ससार । आबालेभ्यो हरिभक्ति ॥

लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ९० ॥

प्रत्यादीनां वेति । (कै)

तेषा तद्विषयत्व च तद्घटितसबन्धपरिच्छेदकत्वाद्बोध्यम् भाष्ये

वृक्षादीनामिति । (भा)

तदुत्तरविभक्तीनामित्यर्थ ॥ प्रत्यादयस्तु तद्द्योतका इति भाव ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ९० ॥ कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १। ४ । ९० ॥ कस्येति । भा । कि यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादय

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ९० ॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसज्ञा स्यु । लक्षणे । वृक्ष प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् । कञ्चित्प्रकार प्राप्त इत्थ भूतस्तदाख्याने यथा । साधुर्देवदत्तो मातर प्रति पर्यनु वा । भागे । यदत्र माम्प्रति स्यात् । परिस्यात् ।

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ९० ॥ लक्ष्यते येन तल्लक्षण चिह्न ज्ञापकम्, अय प्रकार इत्थ, प्रथमान्तादिदमस्थमु, इह त्विदमा प्रत्ययमश्चस्य सन्निहितस्य कस्य चिदभावात्प्रकारविशेष-मात्रवृत्तिरित्थशब्द, भू प्राप्तावात्मनेपदी, ख्या प्रकथने इति णिजभावपक्षे

संबन्धविशेषेति । (कै)

वृक्षविद्योतनयो प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभाव इति भाव ॥ महासञ्ज्ञाकरणेन क्रियाजनितसंबन्धद्योतकताया एव प्रायेण कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति तात्पर्यम ॥ ननु द्वितीयार्थमिदमा-वश्यकमत आह

वृक्षं वृक्षं प्रतीति ॥ (भा)

कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा यथा स्यात्। गत्युपसर्गसञ्ज्ञे मा भूतामिति।

प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्या सन्तो विषयभावेन सञ्ज्ञाया प्रत्यादीना वा निर्दिष्टा इति प्रश्न । लक्षणादीनामिति । वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युदिति वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसबन्धविशेषाव

अनुस्यात । योऽत्र मम भाग स दीयतामित्यर्थ । स्वस्वामिभावो द्वितीयार्थ । वीप्सा व्याप्तुमिच्छा साकल्यप्रतिपिपादयिषेति यावत् । भूतभूत प्रति पर्यनु वा प्रभु । सकलभूतानामित्यर्थ । न चेत्यभूता-ख्यान इत्येव सिद्धम्। इद तर्ह्युदाहरण वृक्षवृक्ष प्रतिसिञ्चति

गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्त । तत इत्थ शब्दादव्ययापि वृत्तिविषये सत्त्वधमा-पादानात्कर्मणि द्वितीया, श्रितादिषु गम्यादीनामिति समास, कञ्चित् प्रकार प्राप्त इत्थभूत , इत्थभूतस्याख्यानमित्थभूताख्यान, स्वीक्रियमाणोऽशो भाग, यस्यायमाद्ये प्रयोग प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसादृश्यात । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, सा चाग्रे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैव प्रत्यादीनामर्था कि तर्हि सञ्ज्ञाया प्रत्यादीना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह । 'वीप्सायां च विषयभूतायामिति । एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्धनीयम । 'वृक्षप्रतीति' ।

क्रियायोगाभावादिति । (कै)

तेषां समभिव्याहृतविभक्त्यर्थसम्बन्धमात्रद्योतकत्वादिति भाव ॥

भाष्ये

न च वृक्षादीन्प्रतीति (भा)

प्रतियोगे वृक्षादीनिति द्वितीयासम्बन्धार्थिका वृक्षाद्युत्तर-विभक्त्यर्थसम्बन्धिनामेषामित्यर्थः । तत्सम्बन्धश्च तदर्थसम्बन्धपरिच्छेद-कत्वेनेति बोध्यम् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्ते प्रति गत्युपसर्गसञ्ज्ञे भवतः । न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा

च्छेदहेतवः । किमर्थमिति । भा । वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र कर्मत्वाद् द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसञ्ज्ञाबाधनार्थमपि

परिसिञ्चति अनुसिञ्चति । इह वीप्साद्विर्वचनेनैव द्योत्यते । परिशब्दस्तु क्रिययैव सम्बध्यते । न चैवन्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति वाच्यम् । वीप्साया विषयत्वानपायात् । अत एव वीप्साया विषयभूतायामिति वृत्तिग्रन्थमवतारयन्हरदत्त आह । एते च लक्षणादयो यथा विभक्तिसमी-

---

अत्र वृक्षो लक्षणं विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणा-भाव इत्येवं सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति वृक्षं प्राप्य विद्योतते वृक्षे प्रदेशे विद्योतत इत्यर्थः । 'साधुरिति' । अत्रापि प्राप्तिक्रियाजनित एव विषयविषयिभावसम्बन्धः, यथा वृक्षे वृक्षे विद्योतनं लक्ष्यते नैवमत्रा-साधुत्वापत्तिरितीत्थंभूताख्यानग्रहणम् । 'यदत्र मामिति' । यो मम भागः स दीयतामित्यर्थः । अत्र स्वीकरणक्रियाजनितः स्वस्वामिसम्बन्धः ।

अकर्मकत्वादिति । (कै)

एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिकरणे द्वितीयार्थमपीदं बोध्यम ॥ सकर्मकयोगेऽपि कर्मत्वाविवक्षाया सम्बन्धत्वेन विवक्षाया प्रत्यादीत्यसम्बन्धेनान्वयविवक्षाया च द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम । एतेनाकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति कैयटोक्ते सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीययैव सिद्धमिति भ्राम्यन्त परास्ता ॥

स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । वृक्ष प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते इति ॥

नोपयुज्यत इति प्रश्न । वृक्ष प्रतीति । भा । अकर्मकत्वाद्द्युते कर्मणि द्वितीया नास्ति ॥

पादयो व्ययार्था । नैव प्रत्यादीनामर्था । किन्तर्हि सञ्ज्ञाया प्रत्यादीना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याहेति । द्वितीया तु कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तूपसर्गत्वनिवृत्त्यर्था । तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्व न । परिशब्दयोगे पञ्चमी तु न भवति । "पञ्चम्यपाङि"त्यत्र वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् ॥

'वृक्षवृक्षमिति' । वीप्सा द्विर्वचनेन द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रिययैव सम्बध्यते द्वितीया चेह कर्म्मणि, कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तूपसर्गसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्था तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्व न भवति । 'अपशब्दसाहचर्यादिति' । परिशब्दोऽयन्द्व्यापचारो वर्जने चावर्जने च कर्मप्रवचनीय, अपशब्दस्तु वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमी विधीयते तत्र साहचय व्यवस्थाहेतु ॥

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥

ननु गत्यादिसञ्ज्ञाबाधनं फलमित्यत आह

अनर्थकयोरिति ॥ (कै)

पञ्चमीति । (कै)

"पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति" (२ । ३ । १०) सूत्रेणेति शेष ॥ किञ्चाधिशब्दयोगे पञ्चम्यविधानेऽपि यथा ऽपादानत्वात्सा तथा परियोगेऽपीत्याह

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥ किमर्थमधिपर्योरनर्थकयो कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसञ्ज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ त प्रति गत्युपसर्गस

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥ किमर्थमिति । भा । अनर्थकयो क्रियायोगाभावात्सञ्ज्ञान्तरबाधनार्थं सञ्ज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नापि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥ उक्तसञ्ज्ञौ स्त । कुतो ऽध्याग-च्छति । इहाधिकार्थविरहादनर्थकत्वमधिपर्यो, धात्वर्थमात्रानुवर्तित्वात्

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥ ननु चानर्थकयो क्रियायोगा-भावाद् गत्युपसर्गसञ्ज्ञयो प्राप्त्यभावान्न तद्बोधनार्थं कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा विधानमुपपद्यते, नापि परिशब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्जनार्थस्य

अपादानेति । (कै)

आगमनादिक्रियानिरूपितेत्यर्थ । द्वितीयार्थमपि नार्थाभावेन कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भाव ॥

पूर्वापरितोषेणेति । (कै)

"नेमावनर्थकाविति" भाष्येण स्फुट तदा वेदनादिति भाव । कि चोक्तार्थे ज्ञापितेऽपि न चारितार्थ्ये क्रियागतविशेषद्योतकत्व-रूपक्रियायोगाभावेन गतिसज्ञाद्यप्राप्तेरिति बोध्यम ॥

प्रयोगानुपपत्तिरिति ॥ (कै)

तस्माद् द्योत्यार्थेनार्थवत्त्वमस्याप्येषितव्यमित्यर्थ ॥ नन्वेवमनर्थका-वित्यसङ्गतमत आह

ज्ञौ भवत । अनर्थकौ चेमौ । इद तर्हि प्रयोजन पञ्चमी यथा स्यात् । "पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति" । कुत पर्यागम्यत इति । सिद्ध तु पञ्चम्यपादान इत्येव । आतश्चापादानपञ्चम्येव । अत्राधिशब्देन योगे पञ्चमी न

विधानात् । अपादानसद्भावे चाधिशब्दस्य प्रयोग इव परियोगे तन्नि-मित्ताया पञ्चम्या सिद्धत्वादिति प्रश्न । अथवेति । भा । पूर्वापरितोषेणे दमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्य द्योत्य वा वस्तु न सभवति तस्य वाक्यार्थे

प्राप्त गतिसज्ञ । तद्बाध सज्ञाफलम । तेन "गतिर्गताविति" निघातो न भवति ॥

ग्रहणाद् अपादानत्वाच्च सिद्धा पञ्चमी यथा ऽधिशब्दस्य प्रयोगे, कुतो-ऽध्यागच्छतीति, अत एव द्वितीयाविधानार्थमपि नोपपद्यते तस्मादनर्थकयो

तस्मादिति ॥ (कै)

अर्थान्तरबोधकत्वाभावान्निष्प्रयोजनावित्यर्थ ॥ ननु धातुना क्रियोक्तावपि तद्गतोपरिभावसर्वतोभावरूपविशेषद्योतनमनयो फल-मत आह

प्रकरणेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाप्रक्रमेण तदिति नपुंसकमनुपपन्नमत आह

तदिति । (कै)

एवं च क्रियायोगसत्त्वात्प्राप्तगत्यादिसंज्ञाबाधनार्थमिदमावश्यक-मिति भाव ॥ ननु विपरीत कुतो न शङ्कितमत आह

विधीयते तत्राधि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा बाधिका कर्मप्रवचनीयसंज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य अनर्थकानामप्येषा भवत्यर्थवत्कृतमिति ॥ किमेतस्य

ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्ति । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची तेन योऽर्थो ऽनयोर्योत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्प्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते । धातुनोक्तात्तदिति । भा । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषा धातुनोक्तां क्रिया मित्यर्थ । आहतुरिति । भा । द्योतयत इत्यर्थ । तदविशिष्टमिति । भा । तत् क्रियालक्षणं वस्त्वविशिष्टम । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनाश्रितविशेष-मित्यर्थ । यथेति । शङ्के न्यस्त चौर शौण्डेनाभिन्नं शङ्कादित्यर्थ । यथैव-

---

संज्ञाविधानमनर्थकमित्यत आह । 'अनर्थान्तरवाचिनाविति' । यथा तिष्ठति वितिष्ठति परिभवतीत्यादौ धातूपात्तादर्थादर्थान्तरवाचित्वं नैव-मत्रार्थान्तरवाचित्वं किन्त्वागच्छतीतिप्रयोगे योऽर्थ स एवाधिपरियोगे

धातोरिति ॥ (कै)

धातो प्रयोग व्यर्थत्वेन नाक्षिपतीत्यर्थस्तदेवाह

तेन विनेति । (कै)

तयोर्वाचकत्वाभावादित्यर्थ ॥ नन्वनयोरुपसर्गत्वाभावादुपसर्गत्व-मुपपन्नमत आह

उपसर्गेति । (कै)

आगच्छत्यध्यागच्छतीत्यादि पाठ । अत्रेद बोध्यम । कैयटोक्त-यावपावकदृष्टान्तेन भाष्योक्तेनापूपौ द्वाविति दृष्टान्तेन वा ऽऽगच्छ तीत्यर्थापेक्षया ऽधिकोऽर्थो नानयोर्द्योत्यो नापि प्रकरणादिनाप्या-गच्छतीत्यस्योपरिभावसर्वतो भावार्थकत्व किं त्वागमनमात्रार्थकत्व-

---

ज्ञापने प्रयोजनम । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्व चोदित तन्न वक्तव्य भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्ता क्रियामाहतु । तदविशिष्ट भवति ।

मिति । भा । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोग नाक्षिपति तेन विना तयो प्रयोगासभवादुपसर्गग्रहण चाधिपर्योरुपलक्षणार्थम । उक्तार्थानामपीति । भा । प्रकरणादिवशादगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थ प्रयोगो लोके भवति । न चानियमप्रसङ्ग । येषामेव हि गतार्थाना प्रयोगो दृश्यते तएव प्रयुज्यन्ते न तु वृक्षस्तरु पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात् । अपूपौ

ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्व, यथा गजशब्दे योऽर्थ स एव मतङ्गज इति सर्वै सहाभिधीयते, एव वृषशब्दे योऽर्थ स एव वृषभशब्दे, तदेवमनर्थान्तरवाचित्वादनर्थककल्पत्वादनर्थकावित्युक्ता न त्वभा-

मेवाध्यागच्छतीत्याद्यप्यागमनमात्रार्थकमेव किं तु बोद्धुस्ततो मिलितादेवार्थबोधने तस्याप्यनुवादकत्वेन धात्वर्थद्योतकतेति व्यवहारफलं तु न किंचिदिति तत्त्वम् । एतेन प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषमित्यादिकैयटश्चिन्त्य सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तद्विषये एव वैतत्प्रयोगे मानाभावाच्च ॥

अपूपौ द्वाविति । (भा)

अत्र द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयो प्रत्यययोर्वाचकद्योतकयोर्द्वावित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयो दृश्यत इत्यर्थं ॥

यथा शङ्के पय । यद्येव धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा । अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥

द्वाविति अपूपावित्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते । एतदुक्तं भवति । यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव । अन्यश्च यावकशब्द । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्दा इति च । तथैवागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातो अधिपर्योश्च सहाभिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥

वात्, तयोश्च गतिसञ्ज्ञाबाधाय कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा विधेयेति दर्शितं भवति । 'कुतोऽध्यागच्छतीति' । किंशब्दादपादाने पञ्चमीयसञ्ज्ञोरिति तसि, तस्य तसेश्चेति तसिलादेश , 'गतिर्गता' विति निघाताभाव ॥

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-समुच्चयेषु । १ । ४ । ९६ ॥

ननूपसर्गत्वप्रयुक्तषत्वस्य "स्यादि" त्यत्र निवृत्तये एतत्संज्ञाप्रवृत्तिर-स्त्वेवेत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थ ॥

यद्यपीति । (कै)

यदि अपिशब्दार्था इति च्छेद ॥

अपि पदार्थसभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १ । ४ । ९६ ॥ इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ९६ ॥ कस्मान्न इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया सत्या स्यादित्यत्रो-पसर्गाश्रय षत्व न भवत्येव सर्पि शब्दाद्द्वितीया भवतीति प्रश्न । इतरो

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १ । ४ । ९६ ॥ एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसञ्ज्ञ । सर्पिषोऽपि स्यात् । प्रार्थनाया लिङ । तस्या एव

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ९६ ॥ 'पदा न्तरस्येत्यादि' । स्वार्थस्तावदव्यभिचारान्न उच्यत इति पदान्तरस्यार्थ पदार्थ , तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपि प्रयुज्यमानस्तदर्थे कञ्चिद्विशेषमाधत्ते यथा

स्वपदार्थेति । (कै)

स्वपदार्थेन पदस्याव्यभिचारादित्यर्थः ॥

सम्भवनादीनां चेति । (कै)

तेषामप्यपिरूपस्वपदार्थत्वादिति भावः । एषु वर्त्तमानोऽपिरिति नार्थस्तथासति प्रत्यासत्त्या पदार्थशब्देनापि स्वपदार्थ एव गृह्येतेति तद्द्वैयर्थ्यम । अपि कर्मप्रवचनीय इत्येव वदेदिति तात्पर्यम ॥

यदा सामर्थ्यादिति । (कै)

अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः । कर्मप्रवचनीययुक्तत्व तद्द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमिव तद्द्योत्यबोधकत्वमपि तच्च स्यादित्यस्यैव न सर्पिष इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां सम्बन्ध-

---

स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।

भवत्येवाचापि सञ्जीत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपि-शब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाव्यभि-चारात् । सम्भावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपि पदार्थत्वात् । परपदार्था इति । स्यादित्यादेः परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः ।

विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । अनुपसर्गत्वान्न षः । सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन

नीलशब्द उत्पले न तु तस्मिन्नेवान्यूनानतिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्यायत्व प्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अत पदान्तरस्याप्रयोग एव तदर्थे प्रवृत्तो भवतीति भाष्ये 'सर्पिषोऽपि स्यादिति' । प्रार्थनाया लिङ्, तस्या एव दुर्लभविषयता-मपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यत इति षत्वप्रसङ्गः, दुर्लभत्वं च

द्योतकत्व तु प्रायिकमधिपर्यादौ व्यभिचारादिति । स्यादित्याख्यातेन विन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाश्रयोपस्थितिरित्येतत्पचतात्पर्यम् ॥ भाष्ये

अथवेति । (भा)

अथ भाव । अपिना परपदार्थो बिन्दुस्तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य सम्बन्धश्च द्योत्यते तत्रापि । द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य बिन्दौ सत्त्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमिति तदाह

विन्दुकर्तृकत्वमिति । (कै)

तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य चेत्यपि बोध्यम । पृथग्बिन्दूपस्थितिस्तस्य चाख्यातार्थे ऽभेदान्वय इत्येतत्पचतात्पर्यम । यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्त कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगीति भाष्याचरार्थ ॥

नैष दोष । नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते । कि तर्हि । परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पद वर्तते तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो

तदयमर्थ । स्यादित्यादिपद कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे बिन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीय । सर्पि शब्दस्तु समुदायएव वर्तते नावयवमात्रे । अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति । अथवेति । बिन्दुकर्तृकत्व क्रियाया द्योतयितुमपि प्रयुज्यते इति बिन्दु प्रति कर्मप्र-

---

गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । कर्मप्रवचनीयत्वुक्ते द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो

विषयस्यैव भवति, यदि तस्य बिन्दुमात्रमपि न लभ्यत इत्यत्रापिशब्दसामर्थ्याद्बिन्दुरिति गम्यते तदाह । 'मात्राबिन्दुस्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो वर्तत इति' । तदुपजनिते च व्यतिरेके सर्पिष इति षष्ठी, द्वितीया तु न

उपलक्षणार्थमिति । (कै)

यत्पदप्रयोग विनापि तदर्थोऽपिशब्देनावश्य द्योत्यते तादृशापे कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थस्तत्फलितमाह

तेन यस्मिन्निति । (कै)

पदान्तरस्य तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्याभिधानशक्तिना-स्त्यपिशब्दसमभिव्याहार विनेति शेष । अर्थात्तत्समभिव्याहारेऽस्तीति लभ्यम् । एव च सर्पिष इत्येतत्तत्सम्बन्धिबिन्दुपर बोध्यम् । वागादिशब्दे स्त्रीत्वस्य प्रकृतिवाच्यत्वेऽपि द्योतकटाबादिप्रयोगवत तस्य द्योतकत्ववच्च बिन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेस्तद्द्योतकत्वान्नतिरित्याह

ततश्चेति ॥ (कै)

भवतीति । अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्त नाद प्रयुज्यते । कि पुनस्तत् ।

वचनीयो ऽपि न तु सर्पि प्रतीति भाव । बिन्दोस्तर्हीति । ननु यदा बिन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापि कर्मप्रवचनीय । तदुच्यते वृत्तिकारै । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थ पदार्थ इति न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातु शक्या अत्राहु । पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्त तेन यस्मिन् पदाथ

बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । सम्भवन नाम शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तु-मत्युक्ति । अपिसिञ्चेन्मूलसहस्रम । अपिस्तुयाद्विष्णुम् । अन्ववसर्ग काम-चारानुज्ञा । अपिसिञ्च । अपिस्तुहि । गर्हायाम । धिग्देवदत्तमपि-

---

भवति अपिना योगाभावात्, स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम् । 'अधिकार्थवचनेनेति' । यावत्यर्थेऽस्य सामर्थ्य ततोऽधिकमर्थ ब्रुवन् यत् सेकादौ शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थ । 'अपि सिञ्चेदिति' । सम्भावने लिङा तस्यैव दुष्करविषयतामभिराह, कामचार इच्छाप्रवृत्ति, 'अपि

ननु प्रथमाया कारकाधिकारे ऽपठितत्वात्कथ कारकविभक्तित्वमत आह

सर्वैवेति । (कै)

क्रियाजनकार्थकत्वमेव कारकविभक्तित्वमिति भाव ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

अपिद्योत्यो बिन्दुरिति तस्य कथमपि सबन्धो बहिरङ्ग इति चिन्त्यम । अपिना द्योत्यद्योतकभाव सबन्ध स्वाभाविक इति तस्य कथ स्यादित्येतत्सम्बन्धोत्तरकालिकता तस्मादाचनिको ऽय न्याय इति तत्त्वम ॥

बिन्दु । बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपदविभक्ते कारकविभक्ति बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापि कर्मप्रवचनीय । ततश्च गतार्थो बिन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिश्च प्रथमा । सर्वैव वाक्येऽवश्यभाव्य क्रियया तत सत्त्वया तत्र बिन्दो प्रथम स्यादित्यनेन सबन्धोऽन्तरङ्ग पश्चात्तु तद्वारकोऽपि शब्देन ॥

स्तुयाद्यत्वम् । समुच्चये । अपिसिञ्च । अपिस्तुहि । सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थ । यथायथमुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति उपसर्गात्सुनोतीति च प्राप्त षत्व कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञया उपसर्गसञ्ज्ञाया बाधितत्वान्न भवति ॥

सिञ्चेति' । सिञ्च वा मा वा स्तुहि वा मा वा यथेष्ट कुवित्यर्थ । जाल्मोप शब्द । 'अपि सिञ्चेदिति' । गर्हार्थे लिङ । 'उपसर्गसञ्ज्ञाबाधनादिति' । स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिच उपसर्गात्सुनोतीति षत्वप्रसङ्ग ॥

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ ॥

वक्ष्यमाणमपीति । (कै)

"यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति" सूत्रे इत्यर्थः ॥

स निर्दिश्यते । (कै)

यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थादिति भावः ॥

प्रथमा न प्राप्नोतीति । (कै)

सूत्रे ईश्वरेणेप्सितत्वस्योदयात् तं प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥

अधिरीश्वरे ॥ १ । ४ । ९७ ॥ अधिरीश्वरवचने उक्तम् । किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् । प्रथमानु

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनि सप्तमी विधीयते । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति । तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात् । पञ्चाला इति च प्रथमा न प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेतिद्वितीयया बाधितत्वात् । स्व-

---

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ ॥ स्वस्वामिभावे द्योत्ये ऽधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् । इह स्वात्स्वामिनो वा पर्यायेण कर्मप्रचनीयविभक्तिर्न तु हीने "उपोऽधिके चे" त्यत्रेवान्यतरस्मादेव । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः ।

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ ॥ 'तदयमिति' । यथा हीने इत्यत्र हीनोत्कृष्टसम्बन्धे सत्या उपोऽधिके चेत्यत्राधिकाधिके सम्बन्धे तथात्रा पीत्यर्थः । विभक्तिस्तु यत्रान्यतरस्मादुच्यते इह तु न तथेत्याह । 'तत्र कदा चिदिति' । यस्य चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरशब्दो भावप्रधानः, यस्य स्वामिनः ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिनः सप्तमीत्येकः, यस्य स्वस्येश्वर उच्यते

ईश्वरेण यदुच्यते इति । (कै)

सबध्यत इत्यर्थ ॥ ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवत्तया यदुच्यत इत्यर्थो वा निरूपकस्यैव कर्तृत्वविवक्षा न लोग्मितव्यस्य देयरूपत्वेन । पञ्चालानामप्याधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह

तत्रेति । (कै)

आसनादिक्रियोपजनित सम्बन्ध स्वस्वामिभावाद ॥ ननु ब्रह्मदत्तादपि द्वितीयापत्तिरत आह

स्वं चेति । (कै)

तस्यैव कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वेन ब्रह्मदत्तान्न द्वितीयेति भाव ॥

पपत्तिस्तु । स्ववचनात्सुसिद्धमिति । अधि स्व प्रति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।

चनादिति । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम् अधिपञ्चालेष ब्रह्मदत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृषष्ठ्या समास ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य सबन्धिन ईश्वरस्य वचन सप्तमी तत्र । पञ्चालेष्वासनादि क्रियोपजनिते सबन्धे षष्ठ्या प्राप्ताया सप्तमी विधीयते । स च प्रत्यधे कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा न तु स्वामिनमिति स्वामिन प्रथमैव भवति ॥

एतच्च सञ्ज्ञासूत्र नारम्भणीयम् । उत्तरार्थत्वे तु योगो न विभजनीय इति "यस्मादधिकमि"त्यत्र वक्ष्याम ॥

तस्मात्स्वात्सप्तमीत्यपर, यत्र यदा स्वाम्यर्थे व्यतिरेकविवक्षा तदा तत सप्तमी स्वस्य तु व्यतिरेके तत इति न पुनरुभाभ्या युगपद्भवति एकयैव विभक्त्या द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा चिदित्युक्तम् । 'ब्रह्मदत्त-इति' । ब्रह्मदत्तस्य स्वा पञ्चाला इत्यर्थ । 'अधिपञ्चालेष्विति' । पञ्चालाना ब्रह्मदत्त स्वामीत्यर्थ ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥

नन्वस्य प्रथमान्तत्वे लकाराणामेव परस्मैपदसंज्ञा स्यात् तथा चानुदात्तङिन्तो लकारा एव न स्युः । किं च तङानावित्यत्र प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोत्यत आह

षष्ठीति । (कै)

अत एव "टित आत्मनेपदानामि"त्यादि चरितार्थम् । तङानावित्यादेश्च तङानभाविनि लक्षणाया गौरवमतः षष्ठ्यन्तत्वमेवादेशापेक्षया युक्तमिति भावः ॥

लः परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ९९ ॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् । वा लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ लः । इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः । लादेश इति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥ लकारस्यादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः । पचन्ति पचथ ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥ 'ल इति षष्ठीति' । अथ प्रथमाबहुवचने को दोषः, 'आम' इति लावस्थायामेव लुप्यमानस्य लिट संज्ञा स्यात् ततश्चेत्थामित्यत्राम् स्यात् न ह्यतो लिट्पर सम्भवति, शेषादेव परस्मैपदमिति नियमात्, ज्ञापकात् सिद्धं, यदयमाम्प्रत्ययवदित्याह तज्ज्ञापयति भवत्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति, अथ तर्हि दोषो लकारस्यैव संज्ञा स्यात् तदादेशानां तिबादीनामिति, स्थानिवद्भावात्तेषामपि भविष्यति, वक्ष्यत्यात्मनेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तङानाभ्यां सम्बन्धो न

लस्येत्यत्रेति । (कै)

लस्य तिप्सञ्ज्ञेत्यत्रेति भाव ॥ भाष्ये

लादेशेत्यस्य (भा)

लादेशप्रकरणे इत्यर्थ ॥

बाध्यत इति । (कै)

इष्टानुरोधादिति भाव । एतेन पर्यायज्ञापनेनापीद चरितार्थमित्यपास्तम ॥ ननु तृतीय एव परस्मैपदसञ्ज्ञा ऽस्तु कि ज्ञापकाश्रयणेनेत्यत आह

पुरुषबाधितत्वात् ।इह वचने हि सञ्ज्ञा बाधनम् । इह हि क्रियमाणे अनवकाशा पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा बाधेत । परस्मैपदसञ्ज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसञ्ज्ञा । कोऽवकाश । शतृक्वसू

इह तुवचने एकसञ्ज्ञाधिकारात्परस्मैपदसञ्ज्ञा शतृक्वसो सावकाशा पुरुषसञ्ज्ञास्तिङ्क्षु बाधेरन्नित्यर्थ । सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव लिङ्गादेकसञ्ज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भाव । आत्मनेपदसञ्ज्ञया परस्मै-

---

स्यात नहि तङानौ लौ भवत । ननु चैव विज्ञास्यते तङानभावी लकार एव तङानावित्युक्तौ इति एवमपि गत्यन्तरे सति न क्लिष्टकल्पना युक्ता तस्माल्ल इति षष्ठी । 'आदेशापेक्षेति' । न च सञ्ज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मैपदमिति सञ्ज्ञा भवतीति, कुत, सामानाधिकरण्येन प्रायेण सञ्ज्ञाविधानात् । किञ्च जसि यो दोष सोऽस्मिन्नपि स्याद् उभयत्र लकारस्य सञ्ज्ञित्वात् तस्मादादेशापेक्षा षष्ठी । यद्येवमनवकाशा पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा शतृक्वसो सावकाशा बाधेत, जसि तु लकारस्य परस्मैपदसञ्ज्ञा लिङां तु पुरुषसञ्ज्ञेति भिन्न विषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्ग, यद्यपि जस्यत्वेपि तिबादीनामादेशानामपि स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसञ्ज्ञा, भविष्यति

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु ज्ञापकात्परस्मैपदसञ्ज्ञया समावेशेऽप्यात्मनेपदसञ्ज्ञया पुरुषसञ्ज्ञाना समावेशो न स्यादत आह

सामान्यापेक्षं चेति । (कै)

पुरुषसञ्ज्ञाया परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समवेशसिद्धिरनुवृत्तिरेव लिङ्गेन विवचिता । एतदर्थमेव चात्र प्रकरणे पुरुषसञ्ज्ञादिविधानमित्यन्ये ॥

अवकाश सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहण ज्ञापक पुरुषाबाधकत्वस्य । यदय सिचिवृद्धि परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य न पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा बाधत इति ॥

पदसञ्ज्ञाया बाधन यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणे ऽनयो सञ्ज्ञयोर्विधानम् । सामान्यापेक्ष च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसञ्ज्ञयापि पुरुषसञ्ज्ञाना समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसञ्ज्ञा सावकाशास्तिङ्क्ष अनवकाशया आत्मनेपदसञ्ज्ञया बाधेरन् ॥

तथापि तस्या अनाकडारीयत्वात्समावेशसिद्धि, षष्ठीपक्षेऽपि ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेष्वि' त्याह तज्ज्ञापयति भवति तिङामप्येषा सञ्ज्ञेति, नहि सिज्विषये शत्क्वसू सम्भवत, सामान्यापेक्ष च ज्ञापकमिति आत्मनेपदसञ्ज्ञया पुरुषसञ्ज्ञाना समावेशसिद्धि, अन्यथा परस्मैपदेषु सावकाशा पुरुषसञ्ज्ञा तङस्त्वनवकाशयात्मनेपदसञ्ज्ञया बाध्येरन् । अथ वा पुरुषसञ्ज्ञाया परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, लट परस्मैपदात्मनेपदसञ्ज्ञका सतस्त्रीणि त्रीणि पदानि भूत्वा प्रथमादिसञ्ज्ञा भवन्तीति तेन समावेशसिद्धि ॥

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

ननु तिङस्त्रीणि त्रीणीत्यनेनात्मनेपदत्रिकानामपि ग्रहणं सिध्यतीत्यत आह

तिङ षडिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिना सञ्ज्ञा न स्यादिति दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा ॥ १ । ४ । १ १ ॥ प्रथममध्यमोत्तमसञ्ज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम । प्रथममध्यमोत्तमसञ्ज्ञायामात्मनेपदग्रहण कर्तव्यम् । आत्मनेपदाना च प्रथममध्यमोत्तमसञ्ज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । कि प्रयोजनम । समसंख्यार्थम । संख्या-

---

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा । १ । ४ । १०१ ॥ तिङा षट त्रिका सञ्ज्ञास्तिस्र इति वैषम्याद्यथासंख्य न प्राप्नोतीति मत्वाह । प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक क्रियमाणे सूत्र परस्मैपदविषयमेव

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा । १ । ४ । १०१ ॥ कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् प्रथमेत्यादय षट् सञ्ज्ञा तिङ षट त्रिका क्रमात्प्रथ-

---

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा । १ । ४ । १०१ ॥ त्रीणित्रीणीति वीप्सायां द्विर्वचन, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च पृथक्पदत्वमिष्यते, आ पचसि पचसि देवदत्तेत्येकान्ततया यथा स्यात् कुण्ड कुण्ड वाग्वाग् अपचन्नपचन्नित्यादौ पूर्वपदेप्यनुस्वारादि पदकार्य यथा स्यादिति, तेन पदच्छेदकाले

(तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । २।४।१०१।)

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

सहविवक्षाभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह

आकृतीति । (कै)

इदमुपलक्षणं व्यक्तिपक्षेऽपि तत्प्रत्याख्यानात् । यद्वैकशेषशब्देन तन्त्रं लक्ष्यते ॥ नन्वेतत्संज्ञाप्रवृत्तेः पूर्वं प्रथममध्यमयोरिति व्यवहारो न युक्तोऽत आह

तानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट् संज्ञिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं च । आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्य चिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्य चिदेव मध्यमसंज्ञा कस्य चिदवो-

---

भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञा द्वितीयेनात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्य चित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेत्येतावल्लभ्यते न तु यथाभिमतविषयविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिका-

---

मादिसंज्ञाः स्युः । शतृक्वसोः सावकाशापि परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञाभिर्न बाध्यते सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति लिङ्गात् । तथा परस्मैपदे लब्धावकाशापि

त्रीणि त्रीणीत्येकं पदं द्वे वा । इह तिङः षट् त्रिकाः संज्ञास्तु तिस्र इति वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाविधाने प्रयोजनं नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्तत्राह । 'तिङाष्टादश प्रत्यया इति' । एवं मन्यते संज्ञा अपि षडेव, कथमेकशेष निर्देशोऽयं तत्र यदि प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ उत्तमश्च उत्तमश्चोत्तमौ प्रथममध्यमोत्तमा इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्व

प्रसिद्धिमिति । (कै)

सिद्धान्तकालिकीं प्रसिद्धिमित्यर्थ ॥ भाष्ये

किं पुनरत्रेति । (भा)

यद्यप्यत्र व्याख्यानत कृतद्वन्द्वानामेवैकशेषस्तथापि लोके कथ न्याय्यमिति प्रश्न ॥ नन्वस्य बहुशब्दस्य बहुत्वार्थकत्वे एकवचनानुपपत्तिरत आह

त्तमसञ्ज्ञा स्यात । न वैकशेषनिर्देशात यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहण कर्तव्य समसख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम । सञ्ज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अथैकस्मिन्नेकशेष निर्देशे सति किमय कृतैकशेषाणा द्वन्द्व प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ । मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ

णामुच्चारणा नास्ति केवल त्रीणित्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषा तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहण च कर्तव्यमित्यर्थ । एकशेषनिर्देशादिति । आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यात सूत्र शास्त्रप्रक्रियासपत्त्यर्थमेव सपद्यते । अथैतस्मिन्निति । उभयथा सभवात्प्रश्न । प्रथममध्यमयोरिति प्रसिद्धि-

---

प्रथमादिसञ्ज्ञा तङस्त्वात्मनेपदसञ्ज्ञया न बाध्यत कृतद्वन्द्वानामेकशेषेण तङस्तु प्रतिपदविधेयत्वात् । न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसञ्ज्ञाभ्या पुरुषसञ्ज्ञाया पर्याय स्यादिति वाच्यम् । णलुत्तमोवेत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । इह

क्रियेत ततो नाभिमतसख्यातानुदेश स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेष प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । न चैवमपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्रीणि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्विदन्तात्स्त्रिकपरिग्रह इति । नहि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासख्यशास्त्र क्रमते

बहुशब्दस्येति ॥ (कै)

नन्वेवमवयवबहुत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह

समुदायस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

लोकत इति । (भा)

विहव्यस्येत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥

च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेष । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमा प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्व । प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेक-

---

माश्रित्यैतदुच्यते । व्याख्यानान्निर्णय इति मत्वाह । कृतद्वन्द्वानामिति ॥ बहुशक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्व । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भाव । बहुशब्दस्यात्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनम । समुदायस्य वैपुल्यमवयवाना प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेष क्रियते तदा

सूत्रत्रयेऽपि महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् । इह त्रीणित्रीणीत्येक पदम् । द्वे वेति हरदत्त । तत्र सत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञायां महापदसंज्ञामाश्रित्य सहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तिः । अन्यथा समासादावपि पृथक्त्वे-

---

किं तर्हि विहितेषु संज्ञाना क्रमेण सबन्ध विधत्ते, एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धं तद्यथा विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिरूपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति, अथ च विहव्याख्यस्य सूक्तस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण याभ्यां द्वाभ्यांद्वाभ्यामभिरूपस्थीयते न याभ्यां काभ्यां चित् तथ तिस्रोऽष्टादश पठिता इत्यनेकादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण ग्रहणं नेष्यत इति

तथेहापीति। (कै)

प्रथममध्यमेत्यादि। महासञ्ज्ञाकरण तु प्राचामनुरोधेनैवेति भाव । "ममाग्ने वर्च विहव्य" इति सर्वानुक्रम ॥

शेष न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। किं पुनरत्र न्याय्यम। उभयमित्याह। उभय हि दृश्यते। तद्यथा। बहुशष्कुलिकिटक बहूनि शष्कुलिकिटकानि। बहुस्थाली पिठर बहूनि स्थालीपिठराणि। यद प्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचन कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा लोके विहव्यस्य द्वाभ्या द्वाभ्यामभिरूपस्येय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ॥

बहूनि शष्कुलिकिटकानीति भवति। लोकत इति। यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौद्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयन भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीतिभाव । विहव्यस्येति। विहव्याख्यास्य सूक्तस्य द्वाभ्या द्वाभ्यामभिरूपस्येय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वय गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ॥

दापत्ते । द्विरुक्तमध्येऽपि पदान्तरप्रयोगापत्तेश्च। अत एव ताता पिण्डानामि त्यादौ वेदे ऽवग्रह क्रियते। यथा च द्विरुक्ते महापदसञ्ज्ञाऽवान्तरसञ्ज्ञा च तथा नित्यवीप्सयोरित्यत्र वक्ष्याम ॥

दर्शयितु तिङ्ग्रहणेन सनिवेशोऽस्तीति दर्शित, न च परस्मैपदसञ्ज्ञक इत्यादिना तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न कृतैकशेषाणा द्वन्द्व इति दर्शित, यदि वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहण चानुवर्तते तिङ्ग्रहण तु शब्दसो- शिष्ट्यर्थं तदनुवृत्तौ च द्वौ राशी भवत , तयोश्च व्यापारभेदेन सूत्रमेतत्प्र वर्तते, तत्र चैकैक त्रयस्त्रिका इति यथा सख्यसिद्धि, तत्र न चेत्यादिना राशिद्वय दर्शितम्, तत्रेत्यादिना तु व्यापारभेद, अत्रापि महासञ्ज्ञाकरण पूर्ववत् ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

अननुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् ॥ स्वरितत्वमस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमाचार्याणामप्यनुमेयमेवेति बोध्यम् ॥

प्रत्येकमिति । (कै)

नन्वस्या प्रत्येकं सत्त्वेऽपि द्वितीयाया चेत्यादिव्यवहारात् त्रिकस्य त्रिकस्य प्रथमादय सप्त सज्ञा अवश्यमभ्युपेया एव च तया प्रथमयोरित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना तासामकृतत्वात् ।

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥ त्रौणित्रौणीत्यनुवर्तते उताहो न । किं चात यद्यनुवर्तते । अष्टन आ विभक्तावित्यात्व न प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । प्रथमयो पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयोरेव ग्रहण प्राप्नोति ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ । सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवत लिङ्गदर्शन च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति सदेहात्प्रश्न । त्रौणित्रौणीति आत्व न प्राप्नोतीति । नह्यष्टन् शब्दात्पर युगपत्त्रिकमस्ति । प्रथमयोरिति । प्रत्येक सज्ञित्वे त्रिभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेना-

---

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ सुप्तिङौ विभक्तिसज्ञौ स्त । चकार पुरुषवचनसज्ञाभ्या समावेशार्थ । तिडा विभक्तिसज्ञाया प्रयोजन नविभक्तौ तुस्मा इति, सुपा तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ चकार पुरुषवचनसज्ञाभ्या समावेशार्थ तिडा व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्ति, तिडा विभक्तित्वे प्रयोजनम् आतामादौ 'न विभक्तौ तुस्मा' इति निषेध, सुपा तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

सिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयवधर्मविभक्तित्वस्य त्रिके आरोपे वा यौगिका एव ते व्यवहारा सम्भवन्तीति ता सञ्ज्ञा सूत्रकृता न कृता इति प्रतीम ॥

विभक्तिसमुदायस्येति । (कै)

जनपदसमुदायस्य जनपदग्रहणेनाग्रहणवदिति भाव ॥

समुदायद्वयापेक्षानुपपत्ताविति । (कै)

प्रथमाविति । (कै)

विशेष्यमचीति विशेषणमिति भाव ॥

अजादित्वासम्भवादिति । (कै)

यद्यपि शिवोऽर्च्य इत्यादावुत्वे कृते सम्भवोऽस्ति तथापि तत्र "नादिचीति" निषेध इति भाव ॥ एकदेशी शङ्कते

ननु चेति ॥ (भा)

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमत्र न आ विभक्ताविव्यात्व न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनरस्तु निवृत्तम । ननु चोक्त प्रथमयो पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेवग्रहण प्राप्नोतीति । नैष दोष । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्त ।

ग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोरेव द्वयोर्ग्रहण प्राप्नोतीत्यर्थ । वचनादिति । त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तिष्यतइति भाव । न चाजादी इति सुप्शब्दौ प्रथमौ सुप्त्वाजादिर्यो भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासभवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भाव । अजादी याविति । आजादी विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषण तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थ । अजादीना चेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र व्याख्यानात्तदादिविधि निर्धारण

तद्व्याचष्टे

अजादीविशेष्याविति । (कै)

व्याख्यानाच्छब्दरूपविशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भाव ॥ वस्तुतो निर्द्धारणमेकवचनान्तेन नेति "कारक" इति सूत्रे भाष्ये उक्तम । शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिश्चासति गमके नेतीय शङ्का युक्तैव तथापि तामुपगम्य पर एकदेशी समाधत्ते

यत्तर्हीति ॥ (भा)

भाष्ये

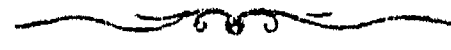
विभक्त्योरिति । (भा)

विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थ । तौ च समुदायौ प्राचा वैयाकरणाना प्रथमाद्वितीयादिसञ्ज्ञत्वेन प्रसिद्धावेव गृह्येते । न च तस्मादित्यनेन शा इत्येतद्व्यावृत्तये सवर्णदीर्घ एव परामृष्टव्यस्तस्य व्यवहितत्वादित्याशय । एतद्भाष्यमूलिका एव प्रथमाद्य सप्तम्यन्ता स्वौजसादीना सप्ताना त्रिकाणा सञ्ज्ञा इति बोध्यम् ॥

ननु चैव विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमौ अजादीना वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो न पुसीत्यनुक्रान्त पूर्वसवर्ण प्रतिनिर्दिशति । तज्ज्ञापयत्याचार्य विभक्त्योर्ग्रहणमिति । अथवा वचनग्रहणमेव कुर्याद् औजसो पूर्वसवर्ण इति ॥

चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति । एवमप्यौजसोरेव ग्रहण स्यादिति चोद्यम् । यत्तर्हीति । एतान् शा पश्येयत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । औजसोरेव ग्रहणे ऽन्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तर शस सकारो न भवतीति किं तस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाण त्रिक द्वयग्रहणस्य ज्ञापक सपद्यते ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानि- न्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥ अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥ शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

विधिनियमसम्भवे विधेर्ज्यायस्त्वादाह

तत्रेति । (कै)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम ॥ १०५ ॥ अस्मद्युत्तम ॥ १०७ ॥ शेषे प्रथम ॥ १०८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेष

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥ किमर्थमिति । कि लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम् । अथ

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥ लकारेण समानाधिकरणे युष्मदि प्रयुक्ते ऽप्रयुक्तेऽपि मध्यम स्यात् ।

अस्मद्युत्तम । १ । ४ । १०७ ॥ लकारसमानाधिकरणे ऽस्मदि स्थिते

शेषे प्रथम । १ । ४ । १०८ ॥ मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुष स्यात् । पचति पचत पचन्ति ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥ लस्य तिबादय इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिबादीना विशिष्टविधानमुत

"अस्मद्युत्तम" १ । ४ । १०७ ॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतस्तत्र

"शेषे प्रथम" । १ । ४ । १०८ ॥ उपपद इति निवृत्त शेष इति

वस्तुत एकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियमलभेवैतैर्विनापि सिद्धे ॥ शुद्धविध्यर्थमिति पूर्वपक्षोऽन्यथापि सिद्धेरितरनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धान्त इति तत्त्वम ॥

समुदायस्येति । (कै)

विधेये शाब्द प्राधान्यमुद्देश्ये तूद्देश्यतालक्षणमार्थ प्राधान्यमिति सन्देहे बीज वक्तु युक्तम ॥ सामान्यनियमेऽप्याह

तृजादीति ॥ (कै)

वचन नियमार्थम् । वा नियमार्थोऽयमारम्भ । अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किन्नयमुपपदनियम युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियम युष्मद्येव मध्यम अस्मद्येवोत्तम इति । कि चात ।

विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्न । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविनी सज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थ वाक्यभेदेन नियमपक्षे दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिति । किमयमिति ।

त्व पचसि दृश्यसे च । समानाधिकरणे किम् । त्वा पश्यति । त्वया दृश्यते ।

स्थानिन्यप्युत्तम स्यात् । अह पश्यामि दृश्ये वा । युष्मदस्मद्भ्या सामानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तम एव । अह च त्व च वनहत्यस्युज्यावस निम्भ आ ॥

विहितानां तिबादीना भिन्नेनानेन वाक्येन नियम इति सशये नियम इत्याह । 'सस्येत्यधिकत्येति' । विप्रिस्तविधाने त्वितरेतराश्रय स्यात् सता तिबादीना प्रथमादिसज्ञा सज्ञाया च तिबादयो भाव्यन्त इति, स पुन

यदि कर्तृशक्तौ स्वाधारनियते विवक्ष्येते तदा लकारोपि भेदेनोत्पद्यते

विषयसप्तमी न पुन परत इति तदाह । 'शेष इति' । 'मध्यमोत्तमविषया

सिद्धे प्रथमे इति । (कै)

तिबादिसूत्रेण पक्षे सिद्धे इति भाव ॥

प्रथम एव भवतीति । (कै)

नियमान्तरस्यासम्भवादित्यर्थ ॥

पाक्षिक्यां प्राप्ताविति । (कै)

नन्वेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिसङ्ख्यालेन गुरुतयोप-

यदि पुरुषनियम शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणम् ।- मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम

ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्त । नैष दोष । समुदायस्य सचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात्तु प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्य-मित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीय व्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न क्त्वादय । क्त्वादिविधि

इह युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवास्तु युष्मदस्मदि त्रयो लकार इत्यर्थे सर्वसामञ्जस्यात् । तथा तु न कृतमित्येव । अत्र त्वं भवति त्वद्भवतीत्यत्र तु न ।

र्नियम उपपदनियमो वा स्याद् युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव शेषे प्रथम एवेति, पुरुषनियमो वा युष्मद्येव मध्यमोऽस्मद्येवोत्तम शेष एव प्रथम इति, तत्राद्ये पक्षे कुर्वंस्त्वं कुर्वाणस्त्वमिति युष्मदि शतृशानचौ च न स्यातां क्त्वादयश्च न स्युः कर्ता त्वं कारकस्त्वमिति । नैष दोष । एतावान्

त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति, सहविवक्षाया तु द्वयोरपि प्राप्त्योरेको

दन्य उच्यत इति' । अन्यो विषय इत्यर्थ । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिरणे न

पदनियम एवोचित इति चेन्न। अनुवादत्वस्यैवकारार्थगर्भत्वस्य प्राप्तबाधकल्पनस्य चोभयत्राप्यविशिष्टत्वेन तयो समत्वमेवेत्याशयात् ॥ नन्वत्र युष्मदस्मदो सत्त्वात्कथ शेषत्वमत आह

यत्र केवले इति । (कै)

असहाये इत्यर्थ ॥ सिद्ध त्वित्युक्तिर्न सिद्धान्तिनो वचनारम्भस्यात्रापि सत्त्वादत आह

इति । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुत । तत्र शेषग्रहण कर्तव्यम्। शेषनियमार्थम्। शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुत । ततो वक्ष्यामि प्रथमो

सामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् यत्र प्रथमस्येति। युष्मदि मध्यम एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तर न भवति मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेऽपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति सूत्रमारभ्यमाण सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं सपद्यते

मध्यमविकृतेरकार्यत्वात् । प्रकृतिरेव हि विकारस्यापत्तौ कार्यौ । तथा च मन्त्र । यदग्ने स्यामह त्व त्व वाघास्या अहमिति। अह त्व स्याम्। त्व वा

विषयो युष्मदस्मदुपपद शेषस्य सर्वस्यासौ पुरुषेषु नियत, उच्यन्ते च लकारादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, युष्मदि मध्यम एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न मध्यमोत्तमाविति, एव तर्हि तिबादिसूत्रे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषा-

---

लकार उत्पद्यते तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन, त्व चाह

तत्तत्र शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभाव शेषो न पुनरन्यसद्भाव इति दर्शयति

स एवासाविति ॥ (कै)

पूर्वस्य वचनस्य गुरुत्वात्स एव लाघवाश्रयेण सिद्ध मित्या-हेत्यर्थ ॥ ननु युष्मदस्मदोर्नित्युक्तेऽपि यत्र केवले ते तत्रैव निषेधः स्यादत आह

यत्र शेषे इति ॥ (कै)

शेषग्रहण तत्रानुवर्त्तत इति भाव ॥

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमस्यान्यस्य प्राप्नोति तत्र-प्रथम एव भवतीति॥ तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेध शेषत्वात् । वा । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । त्व च देवदत्तश्च पचथ । अह च देवदत्तश्च पचाव । कि कारणम् । शेषत्वात् । शेषे

प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति पाक्षिक्या प्राप्तो नियम । तत्रेति । भा । उभयथा नियमे इत्यर्थ । शेषत्वादिति । भा । यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स एवाशेषस्त च माभूत् प्रथम । यत्र त्वन्यसहिते तेत्त तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्-

---

अह स्या इति प्रकृत्याश्रय एवेह पुरुष । स्यादेतत् । भवान् करोतीत्यत्रापि स्थानिन्यपीति मध्यम स्यात् । अत्राह । अलिङ्ग सम्बोधनैकविषयत्व

मेव नियमो युक्त शेषग्रहणाच्चोपपदनियमे हि युष्मदस्मदी नियते पुरुषा अनियता शेषस्यानियत तत्र प्रथम इत्येतावदप्युच्यमान नियमार्थं विज्ञायते तत्र च नियमान्तरस्यासभवात् प्रथम एवेति नियम, यत्र च प्रथमाप्रथम प्रसङ्गस्तत्रैव विधो नियम कर्त्तव्य शेष एव च तथा प्रसङ्ग इति तत्रैव

च पचाव, अह च त्व च वृत्रहन् सयुज्याविति। यदापि त्यदादीना यद्यत्पर

कि सिद्ध भवति त्व च देवदत्तश्च पचथ, अह च देवदत्तश्च पचाव, त्व चाह

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १ । पा ४ । आ ४)
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

चोदक इति । (कै)

तृतीय इत्यर्थ ॥

आरोप्यत इति । (कै)

न विना चास्माच्छब्दात्तद्बोधसम्भव इति भाव ॥

तदा पृथगिति । (कै)

सबोध्यत्वेनाबोधादित्यर्थ ॥

प्रथम इति प्रथम प्राप्नोति ॥ सिद्ध तु युष्मदस्मदो प्रतिषेधात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदो प्रतिषेधात् । शेषे प्रथम युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम् ॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन । वा । युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्याग्रहणेनाग्रहणाच्छेषलमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्य । स एवाह । सिद्ध त्विति । भा । यत्र शेषे युष्मदस्मदी तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थ । चोदक आह । स तर्हीति । भा । आचार्यदेशीय आह । न वक्तव्य इति । भा । अस्मद शेष इति । भा । आवा पचाव इति ।

युष्मदर्थ । सलिङ्ग सम्बोध्यासम्बोध्यसाधारणश्च भवदर्थ इति । न च युष्मद सम्बोधनैकविषयत्वे तत सम्बोधन एव प्रथमा स्यात् । ततश्च आमन्त्रिवानियमो भविष्यति किं शेषग्रहणेन, पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसक्तौ शेष एव प्रथम इत्येव प्रथमनियम कर्त्तव्य, न चान्तरेण शेषग्रहणमेव नियमः शक्यते मित्यस्मद शेषस्तदापि स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव भवति आवा पचाव ॥

[illegible] पचाम इति । अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च य समुदायः

[1]तदा भेदाभावात् पृथगिति (कै)

पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माभावाद् भेदकधर्माप्रतीतेर्हेतो पृथग्युष्मदर्थाभाव इत्यर्थ ॥

अच प्रयोगे इति । (कै)

चशब्देनैव साहित्यस्य द्योतनाद्चैकशेषो नेत्यर्थ ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे एव पाठोऽस्ति ॥

वकाश । त्व पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाश । अह पचामि इहोभय प्राप्नोति । त्व चाह च पचाव । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्य । न वक्तव्य । त्यदादीना यद्यत्पर तच्छिष्यत इत्येवमस्मद शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । अनेकशेषभावार्थं तु । वा । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्य

तत्रास्मद्युत्तम इति । भा ॥ ननु शिष्यमाणस्यास्मदो द्व्यर्थत्वादप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध एवाश्रयितव्य । अत्राहु । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदस्मद्रूपस्समारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थाभावादस्मदुपपदनिमित्त सिद्ध उत्तम एवेत्यदोष । चोदकस्त्वाह । अनेकशेषभावार्थं त्विति । भा । त्व

द्युदात्तत्व पदात्परत्वेन निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिप-

कर्तुमिति कर्तव्यमेव शेषग्रहणम्, अत शेषग्रहणा सूत्रकारस्यापि पुरुषनियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति । 'तेषामय पुरुषनियम क्रियत इति' । तेषामित्युद्भूतावयवभेदस्तिबादिसमुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षया ऽवयवषष्ठी तेषां तिबादीनामवयवो यो मध्यमपुरुषस्तस्योपपदनियम क्रियत इत्यर्थ,

स युष्मदस्मद्भ्यामन्यस्तथापि युष्मदस्मदी तावत्स्त इति तत्सद्भावनिमित्तो मध्य-

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।) (अ १ । पा ४ । आ ४)

यदा न सह विवक्षा (भा)

इत्यस्य च विना केवलपदैर्यदा न साहित्यबोध इत्यर्थ ॥

तदधिकरणयोरिति (कै)

बहुव्रीहि ॥ भाष्ये

तदधिकरणानामिति (भा)

बहुवचन त्वनेकयुष्मच्छब्दप्रयोगाभिप्रायेण ॥

यदा चैकशेषो न । कदा चैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेष । यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ॥ न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्त-दधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध । वा । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मद-

---

चाह च पचाव इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह । नवेति । भा । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभाव । एवं तदधि-करणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थ । एतदेव समर्थ-

---

दिकार्थ एवान्तर्भावात् । सम्बोधनेचेति सूत्र हि सम्बोधनाधिक्यार्थमिति वक्ष्यते । यत्तु केचिदिष्टापत्तिं कुर्वाणा पठन्ति ।

सापेक्षस्यापि पुरुषशब्दस्य गमकत्वात् समास, अथवा तेषामिति कर्मणि षष्ठी पुरुषद्वारको नियम पुरुषनियम, पुरुषद्वारेण ते नियम्यन्त इत्यर्थः । उपोच्चरित पदमुपपदम्, शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास, उप-शब्दः सामीप्ये ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'व्यव-

---

सोमौ भवत । न तु तदभावनिमित्त प्रथमः, अन्यसद्भावे तु निमित्ते स्यादेव प्रथमः । प्रत्यत्र तत्र युष्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेध । शेषत्वादिति ॥

न तु सहविवक्षेति । (कै)

न तन्निबन्धन एकशेष इति भाव ॥

एवं द्रव्येति । (कै)

क्रियापृथक्त्वोपक्रमे वाक्ये यथा द्रव्यपृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वोपक्रमे क्रियापृथक्त्वमेवेत्यर्थ । न त्विव्यस्य वाचनिक एकशेष इत्यचान्वय ॥ तदेव वचनमाह

धिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम् । त्व चाह पचसि पचामि चेति ॥ क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य । वा । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्व दृश्यते । तद्यथा । पचसि च पचामि च त्व चाह चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एव च कृत्वा सो ऽप्यदोषो भवति यदुक्त तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध

यितुमाह । क्रियापृथक्त्व इति । भा । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्व न तु सहविवक्षा एव द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्य परस्परसाहचर्याव्यभिचारात् । एव च कृत्वेति । भा । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थ । इदानीमाचार्य आह । यत्तावदिति । भा । एकशेष इति । भा । एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते । न तु प्रथममध्यमोत्तमानामेक-

---

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे केचिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदु ॥

स्थिते चेति' । समीप इत्येव सिद्धे उपपदग्रहणादापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य ग्रहणा व्यवहितमपि च व्यवहिततरापेक्षया सनिकृष्टमिति भाव । उपपदग्रहणा तु पूर्वभूतेऽपि युष्मदि यथा स्याद् अन्यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये' ति परभूते एव स्यात् । ननु यथा स्थानिन्यपीति वचनात् सर्वथा-

प्रथमेत्यादि । (कै)

इद[१] "सरूप" सूत्रे वार्त्तिकम् ॥ वाचनिकैकशेषे दूषणमाह

एवं हीति । (कै)

विप्रतिषेधस्थापनाय ह्येतद्भाष्यप्रवृत्तिरिति भाव ॥ अथ भाष्याशयमाह

तस्मादिति ॥ (कै)

---

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येव भवितव्यम् । त्व च देवदत्तश्च पचसि च पचति च । अह च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति ॥ यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति । दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणाना चैकशेष । तद्यथा । त्व चाह च वृत्रहन्नुभौ सप्रयुज्यावहै इति । यदप्युच्यते

शेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेष । एव ह्येकशेषे आश्रीयमाणे-नार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अभेदादेक एव धातुः प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायी विरोधाभावात् तत्र पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेध । अद्वा इति । भा । शकटाच्चवि-

---

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ।
युष्मद प्रथमान्तस्य परत्वेन पदादसाविति ॥

अप्रयुज्यमानेऽपि भवति तथा पूर्वप्रयोगे ऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्थानि-नीति भविष्यति । नैतदस्ति । सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव स्थानि 'समानाभिधेय इति' । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवचन इति दर्शयति । पुरुष समानाधिकरणे लकारेण नियम्यमानेन वा पुरुषेण, त्रिविध चाभिधेय

लकार एवानेकार्थाभिधायीति । (कै)

क्रियायामनेकार्थगतारोपितसङ्ख्याभिधायीत्यर्थ ॥ नन्वक्षा इति भज्यन्तामिति च बहुवचन कथमत आह

शकटाश्चेति ॥ (कै)

तत्रैकैकाक्षस्यैकैकक्रियायामन्वयेन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य तामुपपादयति

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति । क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षा भज्यन्ता भक्ष्यन्ता दीव्यन्तामिति । एव च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति । यदुक्त तत्र युष्मदस्मदन्तेषु प्रतिषेध शेषत्वादिति ॥ नैष दोष । परिहृतमेतत् । सिद्ध तु युष्मदस्मदो प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य ।

भीतकाक्षदेवनाक्षाणा सहविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियाया समुदाये आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि बहुवचन सामानाधिकरण्य चोपपद्यते । यथा द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियापृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियैकशेष इत्यर्थ । नहि शेषश्चान्यस्येति । भा । उपयुक्तादन्य शेष । युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सद्भावान्नास्ति शेषत्वम । इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाऽऽह ।

तन्न । उक्तन्यायविरोधात् । लक्ष्यविरोधाच्च । दृश्यत हि पादादावप्यन्तोदात्तत्व पदात्परत्वेप्यनिघातश्च । तद्यथा, युव ह गभञ्जगतीषु धत्थ । यूय यातस्वस्तिभि । ह ये देवा यूयमिदापय स्थेति ॥

लकाराणा भाव कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवाचिनोयुष्मदस्मदोर्भाववाचिना लान्तेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्यकारक इति' । तुल्यमेक कारक यस्य तत्तथोक्त, स्थानिन्यपीति स्थानशब्द

तत्रेति । (भा)

एकैकाचस्यैवैकैकक्रिया विवक्षितेत्यभिमान । वस्तुत सह-विवक्षाभावेऽपि लोकन्यायसिद्ध विद्यमानसेतिवत् तन्त्र बहुवच-नान्तानामत्रापीति भाष्याशय । एकशेषशब्देन च तन्त्रमेव लक्ष्यत इत्याहु ॥ भाष्ये

सोऽपि दोष इति । (भा)

विप्रतिषेधाङ्गीकाररूपो यो दोषस्तेनोक्तस्तदङ्गीकारे तदुक्तो द्वितीयो दोषोऽपि लग्न इत्यर्थ ॥

न वक्तव्य । शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेषस्थान्यस्य शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुत । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदी अन्यच युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद् यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यत । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत् तदाश्रयौ

भवेदिति । भा । इतर आह । यदत्रेति । भा । तत्सन्निधौ शेषत्वाभावात्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थ । इतर शेषपदार्थमविद्वानाह । यथैवेति । भा । एतद्विचारणीयमभ्युपेत्योपपदार्थं वर्णयितुमाह । एव तर्हीति । भा । यच्चात्रेति । भा । युष्मदस्मदो श्रवणात्तदभावे च शेषसद्भावात् । यस्य शेष इति । देवदत्तस्येति । न तदिति । नहि तस्यैव साधनत्व

प्रसङ्गवाची स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च प्रसङ्गोऽस्ति उच्यते चेद स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारणा विज्ञायते प्रसङ्ग एव यस्य न तु प्रयोग इति । यद्वा स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा यस्य स्थाने आदेशो विधीयते स स्थानीति इह त्वप्रयुज्यमानता सादृश्यात् युष्मदि

परिहृतमेतदिति । (भा)

शङ्कितैवेति शेष ॥

उपयुक्तादन्य इति । (कै)

अस्योपयुक्तासमभिव्याहृत इत्यादि । शेषपदस्य तत्रैवार्थे शक्तिरिति भाव । एतत्सामर्थ्यं शब्दशक्तिम । तेनावधारणमाश्रितमिति भ्रमस्तस्येति भाव ॥ भाष्ये

यद्‍च युष्मदिति (भा)

समुदायस्य युष्मत्वाभावेऽपि तदवयवयुष्मदमादाय मध्यम इत्यर्थ ॥

मध्यमोत्तमौ भवत । एव योऽत्र शेषस्तदाश्रय *प्रथमो भविष्यति एव तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् यच्चात्रोपोच्चारि न स शेष यश्च शेष न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमं न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुत । किं कारणम युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न

किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि । नचात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनापि तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थ । एव तर्हीति । यद्यप्यनेकशेदोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रम । स्थानिन्यपीति भा । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे । प्रथमविधानात । दोषान्तरमप्याह । त्वदादीनामिति । एतदपरिहारार्थं मन्यमानो लब्धेच्छोन्यदप्याह

प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थ, अपिशब्दात्प्रयुज्यमानेऽपि तदाह । 'स्थानिन्यपीत्यादिना' । स्थानिन्यपीति कोऽर्थ प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थ । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोऽनुवाद । समानाधिकरण इति किं, त्वया गम्यत इत्यत्र मा भूत् । क्वचित्तु वृत्तावेवा

---

* "प्रथम प्राप्नोति" इति पाठोऽस्ति पूणयपत्तनस्थभाष्यपुस्तके ॥

एतद्विवरणीयमपीति । (कै)

एतत शेषपदशक्य विपरीत योग्यमपीत्यर्थ ॥

उपेक्ष्येति । (कै)

स्फुटत्वादिति भाव ॥

उपपदार्थमिति । (कै)

उपपदानि तद्विशेषणान्युपपदसमानाधिकरणपदस्थानि पदानि तदर्थमित्यर्थ ॥ सूत्रावकाश दर्शयति ।

तदभावे चेति ॥ (कै)

युष्मदस्मदी । ये च युष्मदस्मदी न तदुपोचारि । एव तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते । न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि तु न प्राप्नुत । किं कारणम् । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते । न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम । एव तर्हि त्यादादीनि सर्वैर्नित्यमि (१ । २ ।

युष्मदीति । परमत्वमिति । युष्मदस्मदीति विशिष्टरूप[illegible]ग्रहणादस्य च शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह । तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधि । चोदको दोषमाह । इहापीति । अतित्वमिति । त्वामतिक्रान्त इति समास । एव तदन्तविधावतिव्याप्ति मुक्त्वा ऽव्याप्तिमाह । ये चाप्येते इति । त्वत्कल्प इति । इम[illegible]समा[illegible]स्व

ग्रन्थ पठ्यते, इह च अतित्व पचति अत्यह पचतीत्यत्रातिक्रान्तप्रधाने समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह तीषद-समाप्तत्व त्वत्कल्प पचसि मत्कल्प पचामीति कालान्तरदृष्टगुणरहितौ [illegible]र्थ एव त्वत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यत इति मध्यमोत्तमौ भवत, तत्सदृश[illegible]न्तराभिधाने तु प्रथ[illegible], तथा त्वतर पचसि मत्तर पचामि

न हि तस्यैवेति । (कै)

"न तदि"तिभाष्यस्य न तदेवेत्यर्थ इति भाव ॥ अनेन न पारिभाषिकमुपपद किं तु यौगिकमिति निर्णीतम ॥ नन्वनेकशेषे दोषे प्रक्रान्ते कथमेकशेषेणान्यथासिद्धिरुक्तेत्यत आह

यद्यपीति । (कै)

एव चैकशेषे तयोरेवावस्थानान्नास्त्यत्र शेष इति न प्रथम इति भाव ॥ एकशेषेऽपि दोषमाह भाष्ये

---

७२) त्वेवमत्र युष्मदस्मदो शेषो भविष्यति। तत्र युष्मदि मध्यम अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। स्थानिन्यपीति प्रथम प्राप्नोति। त्यदादीना खल्वपि यद्यत्पर तच्छिष्यते इति यदा भवत शेषस्तदाश्रय प्रथम प्राप्नोति युष्मदि मध्यम अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते ताविह न प्राप्नुत । परमत्व पचसि परमाह पचामीति। तदन्तविधिना (१।१।७२)

त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धमुणरहितो यष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्देनोच्यते। न तु तत्सदृश पदार्थान्तरम्। तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधनत्वाभावाद् मध्यमाभावात्। एव मत्कल्प इति बोद्धव्यम्। आचार्यदेशीय आह। एव तर्हीति। सौत्रत्वाच्छिष्यस्य मतुब्लोपोऽभिधास्यते इति भाव। चोदक आह। इहापीति। आचार्य आह। एव तर्हीति।

परमत्व पचसि परमाह पचामीति, कालान्तरादृष्टगुणातिशयविशिष्टो युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव। एव च युष्मदर्थे मध्यम ,अस्मदर्थे उत्तम इतीयता सिद्ध युष्मदस्मदर्थे चेल्लकार उत्पन्नस्तर्ह्येव मध्यमोत्तमावित्यर्थ, तथा तु न कृतमित्येव, इह चात्व त्व सपद्यत इति त्वद्भवतीति भवति प्रकृतेरेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्तृत्वादेतच्चान्मद्वत इत्यत्रोपपादयिष्याम, तथा

न सिध्यति स्थानिन्यपीति ॥ (भा)

तद् व्याचष्टे

अप्रयुज्यमाने इति । (कै)

अनेन कैयटेन स्थानिपदार्थो निर्णीत ॥ अतिशयितस्त्वमिति विग्रहे इष्टापत्तिरत आह

त्वामतीति । (कै)

यत्र त्वान्तस्येदन्तपद वृथेति केचित् ॥

शेषत्वाभाव इति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि तद न्तविधिना प्राप्नुत । अतित्व पचति अत्यह पचतीति । ये चाप्येते सा नाधिकरण्यादन्यस्तद्धितान्तत्र मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुत त्वत्तर पचसि मत्तर पचामीति । त्वद्रूप पचसि मद्रूप पचामि त्वत्कल्प पचसि मत्कल्प पचामीति । एव तर्हि युष्मदस्मदतोत्येव

सामानाधिकरण्ये इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानधिकरण्य तत्र मध्यमोत्तमाभ्या भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोष । एव च त्वेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभाव । अथवेति । प्रथम इत्येतावत्सूत्र क्रियते अनाश्रितविषयविशेष प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवत ।

च मन्ये, 'यदग्ने स्यामह त्व त्व वास्या अह मि'ति, अह त्व स्यां त्व वाह स्या इति प्रकृत्याश्रय पुरुषो दृश्यत, इह भवान्पचत्विति युष्मदर्थप्रतीते स्थानिन्यपीति मध्यम प्राप्नोति, न वा युष्मदर्थत्वात्, अलिङ्ग सम्बोधनविषयस्य युष्मदो भवदर्थस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषयः यथैव हि

उपयुक्तासमभिव्याहृत उपयुक्तादन्य शेषपदेनोच्यत इति भाव ॥

एवं तर्हि युष्मदि साधने (

इत्यनेन समानाधिकरण इत्यस्यार्थो निर्णीत ॥

साधने (भा)

इत्यस्य लकारवाच्यसाधने क्रियया समानाधिकरणे इत्यर्थ ॥ एतदर्थमेवान्तपदमित्यन्ये ।

अनाश्रितेति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुत अतित्व पचति अत्यह पचतीति ॥ एव तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येव भविष्यति । एव च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्त तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध शेषत्वादिति । अथ वा प्रथम उत्सर्ग करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यत । तत्र युष्मदन्यस्यास्मदन्यस्यास्तीति कृत्वा मध्यमो-

---

त्तमापवादनिमित्तसद्भावादाश्रितेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यत न तु प्रथम इत्यर्थ । अत्व त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षाया च्विप्रत्यय । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्न । अत्रोत्तरम् । त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण सपत्तौ कर्तृत्व-

---

माणवकाधीष्वेत्यभिमुखीभावो गम्यते एव त्वमधीष्वेत्यपि, तथा च युष्मद सर्वत्रैव सबोधने प्रथमा आमन्त्रिताद्युदात्तत्व च भवति पदात्परत्वे च निघात इति केचिदाहु । उक्त च

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे केश्चिदिष्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदु

तिप्तसिति सिद्धे इद सूत्र तदनुवादो विषयविशेषे ऽपवाद-बोधनायेति भाव । अत एव भावे प्रथमपुरुषसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

विकाररूपेणेति । (कै)

आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थ ॥

न सन्निवेश आश्रयणीय (कै)

इत्यस्य कि तु भवतु युष्मदस्मदितिशेष ॥

त्तमौ भविष्यत । अथेह कथ भवितव्यम् । अत्र त्व सपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति ॥ आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति । त्वद्भवति मद्भवतीत्येव भवितव्यम । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवत । गौणमुख्ययोर्मुख्ये सप्रत्ययो भवति । तद्यथा । गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति । न बाहीको

मिति भाव । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचारा-द्युष्मदस्मद्व्यपदेश लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुत । गौणमुख्ययो-रिति । तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भाव । शिष्ट भाष्यम् "ओदि"त्यत्र व्याख्यात तत एवावधार्यताम । यदुक्त भवत शेष इति तत्रोत्तरमाह । युष्मदस्मद्भवतु इत्येव न सनिवेश आश्रयणीय । कि तु

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतावाद्युनासता ।
युष्मद प्रथमान्तस्य परस्मिन्न पदादसौ ॥

इति । सत्य, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्द प्रथमा तु प्राक्कैव, अभिम खीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावात्, यत्र त्वनन्तर्भाव तत्र तदभि-द्योतनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्वरोऽप्यन्यथा युव हि स्थ-स्वर्पती, यूय पात स्वस्तिभि, इये देवा, यूयमिदापमर्क्षेति पादादावप्य

वचनाद्वेति । (कै)

अलिङ्गत्वेतनविषयो युष्मदर्थो भवदर्थस्तु न तथेति न युष्मदर्थसमानार्थत्वमिति बोध्यम् । यद्वा भवत शेषस्तदा भवत्येव प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तरानुक्तिरित्यन्ये ॥

नुबध्यते । कथ तर्हि बाहीके वृद्धात्वे भवत (७ । २ । ९० ॥ ६ । २ । ९२) । गौर्वाहीकस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेव भवति । यद्धि शब्दाश्रय शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धात्वे ॥

भवतु युष्मदस्मदिति । ततश्चास्मद एव शेषो न तु भवत । पूर्वशेषवदर्शनाचेति वचनाद्वा ॥

न्तोदात्तत्व पदात्परत्वेऽप्यविघात । तदेव भवच्छब्दस्यासम्बोधनविषयत्वालिङ्गवत्त्वाच्चायुष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति स्थितम् ॥

परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ॥

परो वर्णान्तराव्यवहित इत्यर्थे मध्यमादिवृत्तावपि नेत्यतीत्य-ग्रिमभाष्यामङ्गतिरत आह

पूर्वेति । (कै)

वर्णान्तरव्यवायो ऽव्यवहितपरत्वाभावादेवातिप्रसङ्गविरहा "दि-कोयणची" (६।१।७७) त्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नार्थ इति भाव ॥ ननु नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानतया नपुंसकनिर्देशो ऽयुक्तो ऽत आह

पर सन्निकर्ष संहिता ॥ १ । ४ । १०९ ॥ पर सन्निकर्ष संहिता चेद्द्रुतायामसंहितम । वा । पर सन्निकर्ष संहिता चेद्द्रुताया वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुतायामेव हि प० सन्निकर्षो नगा ।।

पर सन्निकर्ष संहिता । १ । ४ । १०९ । पूर्ववर्णोच्चारणा-नन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यातराकालसद्भाव स पर उत्कृष्ट सन्निकर्ष प्रत्यासत्तिलक्षणा संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः । एव स्थिते चोद्यते । पर इति । द्रुतायामेव हस्वावनन्तरोक्त पर

पर सन्निकर्ष संहिता । १ । ४ । १०९ ॥ अतिशयित सन्निधिर्वर्णाना यः स संहितासंज्ञ स्यात् । संज्ञाप्रदेशा संहितायामित्यादय ॥

"पर सन्निकर्ष संहिता" । १ । ४ । १०९ ॥ 'परशब्दो ऽतिशये ... यथा परं ... परं दुःखमिति, दिमादिषु वर्तमानस्य यद्वर्ण

अव्ययीभावे (कै)

इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेरिति भाव । वस्तुत संहिता शब्दोऽपि परसन्निकर्षवाची क्लीबस्तेनाय तत्पुरुष एव । असंहितमारोपित सन्धान परसन्निकर्षस्तेन तदभावात्संहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थ । नञोऽव्ययीभावस्तु नास्त्येवेति नञ्सूत्रे वक्ष्यते ॥

बहुव्रीहिरिति । (कै)

पौर्वापर्यं चान्यपदार्थ इत्यभिमान । अत्राप्ययमेव युक्त संहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति भाष्यव्याख्यानाद् बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्येवाव्ययीभावस्यापि लघुत्वाच्च योग्यान्यपदार्थाभावाच्च। आद्यस्योत्तरपदपरत्वाभावान्मध्यमस्य पूर्वपदत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभावाच्च पुंवत्त्वाप्राप्तेराह

नाद्रुतायाम् ॥ तुल्यः सन्निकर्ष । वा । तुल्य सन्निकर्षो वर्णाना द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु ॥ किं कृतस्तर्हि विशेष । वर्णकालभूयस्त्व तु । वा । वर्णाना तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । हस्तिमशकयोस्तुल्य सन्निकर्ष प्राणिभू-

---

सन्निकर्षं सम्भवति न तु मध्यमाया विलम्बितायां चेत्यर्थ । असंहितमिति । संहितासञ्ज्ञाया अभाव इत्यर्थाभावेऽव्ययीभाव (२ । १ । ६) । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहि । संहिताद्रुतमध्यमविलम्बितास्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्ध्रस्व । सर्वासु वृत्तिषु तुल्य

न भवति, सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तरापेक्षमन्तरत्वम व्यभिचारिसन्निकर्ष प्रत्यासत्तिरिति न तु संश्लेषस्तस्य वर्णेष्वसम्भवात् संहि

भाष्यकारेति । (कै)

"ह्रापो सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलमि" (६।३।६३) त्यनेनेति भाव ॥ ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथ वर्णकालभूयस्त्वमत आह

वर्णोपलब्धौति ॥ (कै)

वैकृत (कै)

आलस्यादिजन्यो ध्वनि पुन पुनरुपलब्धिधारा न तु विच्छिद्य विच्छिद्य ग्रहणमिति । एतच्च"तपर" (१।१।७०) सूत्र विस्तरेण निरूपितम् ॥

ध्वनिभेदादिति । (कै)

वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थ ॥ ननु "कि कृत इति" कारणप्रश्ने फलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह

कारणमेवेति । (कै)

वक्त तु । यदेव द्रुताया तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसख्यान काल-भेदात् । वा । द्रुताया तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसख्यान कर्तव्यम् । कि कारणम । कालभेदात् । ये द्रुताया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्य-

---

सन्निकर्ष नैरन्तर्येोच्चारणात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति शेष । क-चिद्वृत्तिविशेषे इत्येव पाठ । वर्णाना स्थिति । वर्णोपलब्धिकालभेदा द्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुताया स्वल्प उपलब्धिकाल । मध्यमायामधिक । विलम्बितायामधिकतर । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनयः । तत्र

वैशेषिकमते द्रव्यधर्मत्वान्न शब्दस्य गुणस्य सभवति, समवायस्येव वर्णे वर्णः समवैति शब्दस्याकाशसमवायित्वात्, येषा तु शब्दो द्रव्य तेषा न काचि

वर्णकालभूयस्त्वं त्विति (भा)

भाष्यस्य कारण वृत्तिविशेषस्येति शेष । तच्च वैकृतध्वनिरूप स्वयमुक्तमिति भाव ॥ हस्तिमशकयो परस्परसन्निकर्ष इति नार्थ इत्याह

हस्तिन इति । (कै)

अत एव "प्राणिभूयस्त्वमि"त्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति भाव ॥ प्राणिशब्देनात्र शरीरम ॥

व्यञ्जकध्वनीति । (कै)

उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थ ॥ भाष्ये

उक्तं वेति । (भा)

वचनारम्भापेक्षो विकल्प ॥ ननु शब्दाना नित्यत्वाद्विरामाभावे ऽविराम इति विशेषण व्यर्थमत आह

मायाम् ये मध्यमाया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥ उक्त वा । वा । किमुक्तम । सिद्ध त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते (१ । १ । ७०) इति । अथवा शब्दाविराम

वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुन पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेद । किं कृत इति कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्व त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्त भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना य सन्निकर्ष मशकस्य मशकेन स तुल्य परस्परापेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूय-

---

शब्द समवैति चातिशयोऽपि सयोगसमवाययो कीदृश इति न विद्म, प्रत्यासत्तेस्त्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षाप्रकर्षयोग, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव सन्निकर्ष । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादका

यद्वेति । (कै)

शब्देन तदुच्चारण लक्ष्यत इति भाव ॥ नन्वविरामे ऽवमान-
सज्ञाप्राप्तिरित्यसगतमत आह

भिन्नेति । (कै)

ध्वनिपदेनाच कण्ठताल्वाद्यभिघात प्रयत्नभेदे एकप्रयत्ना-
विच्छेदाभावो हेतु । अविच्छेदाभाव इत्यस्यारोपितविच्छेदप्रति-
योगिको ऽभाव इत्यर्थ । तेनाभावप्रतियोगिको ऽभाव कथ
तस्य भावप्रतियोगिकत्वनियमादिति न शङ्क्य विच्छेदस्य निवृ-
त्तिविरामापरपर्याय क्रियाविशेष इति बोध्यम ॥

एकैकस्य वर्णस्येति । (कै)

एकवर्णोच्चारणानन्तर तन्नाशकाले द्वितीयवर्णोच्चारणकालक-
द्वितीययत्नेत्यधिकरणकाले च वर्णाभावात्तद्विरामो ऽस्त्येवेत्यर्थ ॥
यद्यप्यवच्छेदकभेदेनानेकयत्नोत्पत्तिरपि युगपत् तथापि प्रकृते-

सहितेत्यनन्तरलक्षण करिष्यते । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् । वा ।
शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसज्ञा प्राप्नोति (१ । ४ । ११०) ।
किमिद प्रतिवर्णमिति । वर्ण प्रति प्रतिवर्णम । येनैव यत्नेनैको

स्त्वमिति । हस्तिनो मशकस्य च व्याप्तौ मशकौ तु कल्पम । भेदस्य
त्वविशिष्टमित्यर्थ । वर्णाना व्यञ्जकध्वनिकृत यथोक्त भेदमप्रतिपद्यमान
सगतमेवमिद मत्वा चोदयति । यद्येवमिति शिष्ट भाष्य (१ । १ । ७०)
तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यात तत एवावधार्यताम् । शब्दाविराम इति ।

[illegible] व्यापारोपरतौ वर्णान्तरस्य निष्पादकास्तेषा व्यापारारम्भा,
[illegible] कालकला भवति सूक्ष्मत्वात् नोपलभ्यते यद्यप्यवस्थ-

नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकयत्नोत्पत्तिर्युगपद्विरुद्धा । वस्तुतो यत्नायौगपद्यमेव नर्त्तक्या नानावयवावच्छिन्नक्रिया क्षणभेदेनैव कालसौक्ष्म्यात्तु तदग्रह इत्याशय ॥

अवसानसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति । (कै)

एव चैकसञ्ज्ञाधिकारात्संहिता सञ्ज्ञा न स्यादिति भाव ॥ विच्छिन्ने वर्णे तेनैव यत्नेन नष्टे इत्यर्थो बोध्य ॥ एतेन "देनैवे" त्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम ॥

उपसंहृत्य (भा)

पूर्वयत्न त्यक्त्वेत्यर्थ ॥

अन्यमिति (भा)

यत्नान्तरमित्यर्थ ॥ प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथ तत्प्रतीतिरत आह

वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीय प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थ । एव तच्चनवकाशा संहिता

यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविराम । स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासञ्ज्ञा । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णाना प्रतिवर्ण प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तर प्रयत्नान्तरेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसञ्ज्ञा प्राप्नोति । अवसानसञ्ज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारणे वृक्ष इत्यादौ सावकाशामिति

व्यक्तिभेदवस्त्वाथ पर सन्निकर्ष इत्यत्राह । 'अर्धमात्राकालव्यवधान इति' । ननम्, एतावद्व्यवधानमवर्जनीयत्वात्सह्यते ऽधिकेन तु कालेन व्यवधान

सर्वत्रेति ॥ (कै)

शब्दस्य विराम श्रवणकृत । अर्थस्य बोधकृत ॥

अन्यत्र त्विति । (कै)

वर्णानन्तर वर्णान्तरोच्चारणे मध्यकाले इत्यर्थ ॥

घोष । (कै)

ध्वनिविशेष ॥

घोषविच्छेदादिति । (कै)

असत्त्वादेव विच्छेद ॥ तदाह

असंनिधानादिति ॥ (कै)

घोषवतामिति । (कै)

तृतीयचतुर्थानामित्यर्थ ॥

संज्ञा ऽवसानसंज्ञा बाधिष्यत । अथ अवसानसंज्ञाया प्रकर्षगति-र्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति । कश्चात्र साधीय । य शब्दार्थयो र्विराम ॥ अथवा क्रमादाविराम संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । क्रमा-विरामे स्पर्शाघोषसंयोगे ऽसंनिधानादसंहितम् । वा । क्रमादाविरामे स्पर्शा-

---

भाव । तेन सर्वथा वर्णाना यो विराम यो ऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थ । अथवेति । सर्वत्र विरामसद्भावात् पुन श्रुत्या विशेष आश्रीयते । शब्दार्थयोरिति अन्यत्र तु सत्यपि शब्दाविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽविरामान्न भवत्यवसानसंज्ञा । क्रमादाविराम इति । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामे ऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणो-

---

परम्पर्येण व्यावर्त्यत इत्यर्थ । यद्येव द्रुतायामेव वृत्तौ स्यान्न मध्यमायां विलम्बितायां वा नहि तथा तयो सन्निकर्षो यथा द्रुताया तुल्य